МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 94

— Частина 1 —

Ужгород, 2026

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Заборовський В.В. – д.ю.н., професор, професор кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Берназюк О.О. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри права Європейського університету (Україна).

Берч В.В. – д.ю.н., доцент, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Білаш О.В. – к.ю.н., професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Вукас Будіслав – д.ю.н., професор, професор департаменту історії права університету Рієки (Республіка Хорватія).

Гарагонич О.В. – д.ю.н., доцент, доцент кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

Гарцль Бенедікт – доктор права, доцент, заступник директора Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, Юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца (Австрійська Республіка).

Жаровська І.М. – д.ю.н., професор, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Міцконіте-Гарцль Айсте – доктор права, старший науковий співробітник Центру східноєвропейського права та євразійських досліджень, юридичний факультет, Грацький університет імені Карла і Франца (Австрійська Республіка).

Нємец Даміан – доктор права, професор, завідувач кафедри церковного права, Теологічний факультет св. Кирила і Мефодія, Університет Палацького в Оломоуці (Чеська Республіка); науковий співробітник Інституту правових питань релігійної свободи, юридичний факультет, Трнавський університет в Трнаві (Словацька Республіка

Паужайте-Кульвінскене Юргіта – професор, доктор, Керівник Центру адміністративного права та адміністративної юстиції, факультет права Вільнюського університету (Литовська Республіка).

Переш І.Є. – к.ю.н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Пирога І.С. – д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна).

Серьогін В.О. – д.ю.н., професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Каразіна (Україна).

Станіш Пйотр – доктор габілітований, професор, завідувач кафедри державно-конфесійного права, Факультет права, канонічного права та адміністрації, Люблінський католицький університет Івана Павла II (Республіка Польща).

Чорнописька В.З. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.04.2026 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р, видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN: 2307-3322 (Print).
ISSN: 2664-6153 (Online).

© Ужгородський національний університет, 2026
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ 9

Возняк І. З. СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ТЕХНІКИ НОРМОПРОЕКТУВАННЯ В УКРАЇНІ ДО ВИМОГ (ПРАВИЛ) ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 9

Гаращенко В. В. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 18

Грін О. О. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА АВСТРІЙСЬКОЮ КОНСТИТУЦІЄЮ 1867 РОКУ 25

Дзейко Ж. О. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВИЩИХ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ЛИСТОПАД 1917 Р. – КІНЕЦЬ 1920 Р.): ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 35

Єрмоленко І. М., Юн Л. ТРАДИЦІЙНІ КОНФУЦІАНСЬКІ ЦІННОСТІ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО КИТАЙСЬКОГО СТУДЕНТСТВА 43

Зубкова Л. А. РОЛЬ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ 48

Іваницька А. В., Дудар С. К. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК АРХІТЕКТУРНИЙ НЕРВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА 55

Коритко Л. Я., Ткач О. В., Кучера А. М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОГО ТА ЗМІШАНОГО ТИПІВ ПРАВОВИХ СИСТЕМ 67

Костюкевич О. К. СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 72

Кравчук С. М., Коваль А. В. АРХІТЕКТУРА ЦИФРОВОГО СУМЛІННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ ПРАВА В СИСТЕМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 78

Павлюк Д. В. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПРИ ПОСИЛЕННІ САНКЦІЙ ПРАВОВИХ НОРМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ 88

Сичова К. О. ЯКІСТЬ ЗАКОНУ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРЕЦЕДЕНТНОМУ ПРАВІ ЄСПЛ 95

Сухонос В. В., **Сухонос В. В.** ДЖЕРЕЛА ПРАВА В МАТЕРІАЛЬНОМУ СЕНСІ 100

Торохтій Б. Г. РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК СТРАТЕГІЧНА МЕТА ДЕРЖАВНОЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР 108

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО 113

Атаманчук Ю. І., Швець Я. І. ІНСТИТУТ ПРЕФЕКТА В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ 113

Баймуратов М. О., Кофман Б. Я., Єфремова Н. В. МУНІЦИПАЛЬНИЙ КОСМОПОЛІТИЗМ: РОЛЬ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА У ЙОГО ОБГРУНТУВАННІ ТА СТАНОВЛЕННІ 123

Грабовський С. А., Медвідь Л. П. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ 135

Дідух Х. В. КОНСТИТУЦІЙНІ МЕЖІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 141

Карапетян А. Р. ЕФЕКТИВНІСТЬ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ ПУБЛІЧНИМ ІНТЕРЕСОМ У БОРОТЬБІ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ТА НЕОБХІДНІСТЮ БЕЗУМОВНОГО ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 147

Кляцький В. В. ВІДНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ 153

Лебідь К. О. ОКРЕМІ ПРОЦЕДУРНІ ПИТАННЯ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО ТЕКСТУ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ 162

Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 169

Меленко О. В. ГЕНДЕРНІ КВОТИ У ВИБОРЧОМУ ПРАВІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИКА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС 179

Нор А. Г. КРИЗА ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕРОГАЦІЯ В УКРАЇНІ: МІЖ НЕОБХІДНІСТЮ ТА РИЗИКАМИ ЗЛОВЖИВАННЯ 185

Опанасюк Н. А., Антоненко І. Я. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СПОРТУ ТА ТУРИЗМУ 191

Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. КУЛЬБІТИ АРГУМЕНТАТИВНОГО ДИСКУРСУ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПОДАТКОВОГО ПРАВА 197

Пирога І. С., Пирога С. С. ОКТРОЙОВАНІ КОНСТИТУЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОБМЕЖЕННЯ МОНАРХІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН 211

Стешенко Т. В., Нардід А. Е. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ 217

Стрєльцова О. В. КОНСТИТУЦІЙНА УЗГОДЖЕНІСТЬ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЄС: ВИКЛИКИ ТА МОДЕЛІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 223

Якимець С. С. ІНСТИТУТ СУДУ присяжних: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ .229

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО 236

Боднар Т. В. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (КОДЕКСІ ПРАВА ПРИВАТНОГО) 236

Ващинець І. І. ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА У МАШИННОМУ НАВЧАННІ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 242

Воронова О. В., Алфьоров С. М., Зінухова В. М. ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ 252

Вятковський В. Р., Хазан А. М., Брусенко А. С. ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В СІМЕЙНИХ СПОРАХ 258

Галаєва М. І., Колісник В. С. ФІКТИВНИЙ ШЛЮБ ЯК РІЗНОВИД НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ 265

Галкевич С. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 272

Гориславська І. В., Піддубний О. Ю. ДОГОВІР ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА УЧАСТЮ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ 279

Дякович М. М., Якубівський І. Є. ОСОБЛИВОСТІ НЕРУХОМОГО МАЙНА ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ 286

Дяченко В. С. ОСОБЛИВОСТІ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ 291

Ільницька Н. Ф. ТЕОРІЇ СУТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ПРАВОВОЇ КОНСТРУКЦІЇ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД 301

Клипа О. П. ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОЧАТКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ 307

Копійка Д. С. НЕДІЙСНІСТЬ ШЛЮБУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: ПІДСТАВИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ 312

Костюк Ю. ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ 320

Крилова О. І. ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН ТА УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ ФАХОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ФОРМІ ОЦІНКИ ВІДПОВІДНОСТІ 328

Кузенко М. П. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ 334

Кушнір А. А. ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ САДОВИХ ТА ДАЧНИХ БУДИНКІВ 344

Менів Л. Д. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ 349

Остапенко Ю. І. ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПРОЖИВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ПІДТВЕРДЖЕННЯ НАЛЕЖНОСТІ ДО ЇЇ ГРОМАДЯНСТВА 356

Парасюк М. В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОШИРЕННЯМ ДІПФЕЙКІВ 367

Петриченко А. П. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ В КОНТЕКСТІ ВСТУПУ ДО ЄС: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ 375

Пленюк М. Д. ВІДСОТОК ГОТОВНОСТІ ОБ'ЄКТА БУДІВНИЦТВА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА У СПОРАХ ЩОДО ПОДІЛУ МАЙНА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ ОСІБ 381

Потапчук В. СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕФЕКТІВ ВОЛІ ТА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ В УДАВАНИХ ПРАВОЧИНАХ 386

Романовська Л. А. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ 391

Троцюк Н. В., Данилець А. М. ІНСТИТУТ УСИНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ 409

Трач О. М. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ 416

Феннич В. П. НЕПРЯМІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 422

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES 9

Vozniak I. Z. STRATEGIES FOR ADAPTING LEGISLATIVE DRAFTING TECHNIQUE IN UKRAINE TO THE REQUIREMENTS (RULES) OF THE EUROPEAN UNION 9

Harashchenko V. V. DIGITALIZATION OF LEGAL RELATIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN UNION STANDARDS 18

Hrin O. O. ORGANIZATION OF CENTRAL GOVERNMENT BODIES UNDER THE AUSTRIAN CONSTITUTION OF 1867 25

Dzeiko Zh. O. LEGAL STATUS OF THE HIGHEST JUDICIAL AUTHORITIES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE UKRAINIAN STATE (NOVEMBER 1917 – END OF 1920): HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS 35

Yermolenko I. M., Yong L. TRADITIONAL CONFUCIAN VALUES IN THE FORMATION OF LEGAL CULTURE OF MODERN CHINESE STUDENTS 43

Zubkova L. THE ROLE OF THE RULE OF LAW IN SHAPING STATE POLICY IN THE FIELD OF HOME AFFAIRS 48

Ivanytska A. V., Dudar S. K. HUMAN DIGNITY AS THE ARCHITECTURAL NERVE OF THE RULE OF LAW 55

Korytko L., Tkach O., Kuchera A. PROBLEMATIC ISSUES IN THE CORRELATION BETWEEN ANGLO-AMERICAN AND MIXED LEGAL SYSTEMS 67

Kostyukevych O. K. WORLDVIEW AND AXIOLOGICAL DIMENSION OF LEGAL DOCTRINE: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS 72

Kravchuk S. M., Koval A. V. THE ARCHITECTURE OF DIGITAL CONSCIENCE AS A MECHANISM FOR IMPLEMENTING ANTHROPOCENTRISM IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS 78

Pavliuk D. V. THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AS A CRITERION FOR THE LEGITIMACY OF SANCTIONS UNDER MARTIAL LAW 88

Sychova K. THE QUALITY OF LAW AS A COMPONENT OF THE RULE OF LAW PRINCIPLE IN THE ECHR CASE-LAW 95

Sukhonos V. V., Sukhonos V. V. SOURCES OF LAW IN THE MATERIAL SENSE 100

Torokhtii B. H. REINTEGRATION OF VETERANS AS A STRATEGIC GOAL OF THE STATE VETERANS POLICY: ADMINISTRATIVE AND LEGAL DIMENSION 108

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW 113

Atamanchuk Yu., Shvets Ya. THE INSTITUTION OF THE PREFECT IN THE SYSTEM OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF PUBLIC AUTHORITY: THE FRENCH EXPERIENCE AND UKRAINIAN PERSPECTIVES 113

Baymuratov M. O., Kofman B. Ya., Efremova N. V. MUNICIPAL COSMOPOLITANISM: THE ROLE OF JURGEN HABERMAS IN ITS JUSTIFICATION AND FORMATION 123

Hrabovskyi S., Medvid L. FOREIGN EXPERIENCE IN LEGAL REGULATION AND HOUSING PROVISION FOR MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILY MEMBERS 135

Didukh Kh. V. CONSTITUTIONAL LIMITS ON RESTRICTING LAND OWNERSHIP RIGHTS UNDER MARTIAL LAW 141

Karapetian A. R. THE EFFECTIVENESS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION: ENSURING A BALANCE BETWEEN THE PUBLIC INTEREST IN COMBATING CRIME AND THE NEED FOR UNCONDITIONAL RESPECT FOR HUMAN RIGHTS 147

Klyatskyi V. V. RESTORATION OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA: MAIN PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS 153

Lebid K. O. SOME PROCEDURAL ISSUES RELATED TO THE ADOPTION OF THE NEW TEXT OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE DURING THE POST-WAR RECONSTRUCTION PERIOD 162

Martseliak O., Martseliak S. ELECTRONIC VOTING: FOREIGN EXPERIENCE AND CHALLENGES OF ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE 169

Melenko O. V. GENDER QUOTAS IN ELECTORAL LAW: CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND PRACTICE OF THEIR APPLICATION IN UKRAINE AND EU COUNTRIES179

Nor A. THE HUMAN RIGHTS CRISIS AND DEROGATION IN UKRAINE: BETWEEN NECESSITY AND THE RISKS OF ABUSE 185

Opanasiuk N., Antonenko I. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE FIELDS OF SPORT AND TOURISM 191

Patsurkivskyy P., Havrylyuk R. THE TURNAROUNDS IN THE ARGUMENTATIVE DISCOURSE OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE REGARDING THE INTERPRETATION OF THE LEGAL CERTAINTY OF TAX LAW 197

Pyroha I. S., Pyroha S. S. OCTROYED CONSTITUTIONS AS AN INSTRUMENT FOR LIMITING MONARCHICAL SOVEREIGNTY: THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES 211

Steshenko T., Nardid A. CURRENT CHALLENGES FACING LOCAL COMMUNITIES IN DEMOGRAPHIC AND SOCIAL TERMS 217

Strieltsova O. V. CONSTITUTIONAL CONSISTENCY IN THE CONTEXT OF ADAPTING UKRAINIAN LEGISLATION TO THE EU ACQUIS: CHALLENGES AND MODELS FOR ENSURING COMPLIANCE 223

Yakymets S. S. THE INSTITUTION OF THE JURY: A FUNCTIONAL ASPECT OF RESEARCH 229

SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW 236

Bodnar T.V. FAMILY RELATIONS IN THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE (PRIVATE LAW CODE) 236

Vashchynets I. I. ON THE PROBLEM OF THE USE OF COPYRIGHTED WORKS IN THE MACHINE TRAINING OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS 242

Voronova O. V., Alfyorov S. M., Zinukhova V. M. ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS DURING MARTIAL LAW 252

Viatkovskyi V. R., Khazan A. M., Brusenko A. S. APPLICATION OF MEDIATION IN FAMILY DISPUTES 258

Halaieva M. I., Kolisnyk V. S. FICTITIOUS MARRIAGE AS A GROUND FOR INVALIDITY OF MARRIAGE IN THE FAMILY LAW OF UKRAINE IN THE REALITIES OF WAR 265

Halkevych S. FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF GIFT AGREEMENTS IN SELECTED EUROPEAN UNION COUNTRIES 272

Horislavska I., Piddubnyi O. AGREEMENT ON THE ESTABLISHMENT OF TRUST OWNERSHIP INVOLVING AGRIBUSINESS ENTITIES 279

Dyakovych M. M., Yakubivskyi I. Ye. FEATURES OF REAL ESTATE AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS 286

Dyachenko V. S. PECULIARITIES OF PRIVATE LAW REGULATION OF RELATIONS IN THE FIELD OF MEDICAL SERVICES IN FOREIGN COUNTRIES 291

Ilnytska N. THEORIES OF THE ESSENCE OF THE LEGAL ENTITY AS A LEGAL CONSTRUCT: A MODERN PERSPECTIVE 301

Klypa O. THE PRACTICE OF USING MEDIATION IN CIVIL PROCEEDINGS: INITIAL RESULTS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT 307

Kopiika D. INVALIDITY OF MARRIAGE THROUGH THE LENS OF JUDICIAL PRACTICE: GROUNDS AND LEGAL CONSEQUENCES 312

Kostyuk Yu. DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS: MAIN TRENDS IN JUDICIAL PRACTICE ... 320

Krylova O. MATERIAL CHANGES IN CIRCUMSTANCES AND RISK MANAGEMENT IN CONTRACTUAL RELATIONSHIPS: THE ROLE OF INDEPENDENT PROFESSIONAL EXPERTISES IN THE FORM OF CONFORMITY ASSESSMENT 328

Kuzenko M. LEGAL REGULATION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS IN THE FIELD OF ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW 334

Kushnir A. A. CERTAIN FEATURES OF THE LEGAL REGIME OF GARDEN AND COUNTRY HOUSES 344

Meniv L. D. SOME PROBLEMS OF JUDICIAL PROTECTION OF THE RIGHTS OF CONSUMERS OF MEDICAL SERVICES 349

Ostapenko Iu. SEPARATE PROCEEDINGS IN CASES ON ESTABLISHING THE FACT OF RESIDENCE IN THE TERRITORY OF UKRAINE TO CONFIRM ITS CITIZENSHIP 356

Parasyuk M. V. CIVIL-LEGAL PROTECTION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN CONNECTION WITH THE SPREAD OF DEEPFAKES 367

Petrychenko A. CO-RELATIONSHIP BETWEEN TRADEMARK RIGHTS IN THE CONTEXT OF EU ACCESSION: THE EXPERIENCE OF POLAND AND PROSPECTS FOR UKRAINE 375

Pleniuk M. D. THE PERCENTAGE OF READINESS OF A CONSTRUCTION SITE AS AN IMPORTANT COMPONENT IN DISPUTES REGARDING THE DIVISION OF PROPERTY OF JOINT OWNERSHIP OF INDIVIDUALS 381

Potapchuk V. CORRELATION BETWEEN DEFECTS OF WILL AND EXPRESSION OF WILL IN SIMULATED TRANSACTIONS 386

Romanovska L. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF MODELS OF EXPERT ACTIVITY IN UKRAINE: CONCEPTUAL, INSTITUTIONAL AND LAW ENFORCEMENT ASPECTS 391

Trotsyuk N. V., Danylets A. M. THE INSTITUTION OF ADOPTION UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW IN UKRAINE 409

Trach O. M. EXERCISE OF THE RIGHT TO CASSATION APPEAL OF A DECISION IN CIVIL PROCEEDINGS 416

Fennych V. P. INDIRECT EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS 422

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.134:341.171(4-6ЄС):342.9
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.1

СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ТЕХНІКИ НОРМОПРОЕКТУВАННЯ В УКРАЇНІ ДО ВИМОГ (ПРАВИЛ) ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Возняк І. З.,
аспірант кафедри теорії та філософії права,
Львівський національний університет ім. Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3224-9121
E-mail: ihor.vozniak@lnu.edu.ua

Возняк І. З. Стратегії адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) Європейського Союзу.

Актуальність дослідження обґрунтовано позицією багатьох дослідників і практиків про не цілком задовільний ступінь якости українського законодавства, тоді як забезпечення якости законодавства є передумовою забезпечення верховенства права, а воно своєю чергою є одним з політичних критеріїв для членства держави в ЄС. Для обґрунтування актуальности цієї проблематики наведено оцінки моніторингової програми SIGMA – спільної ініціативи ОЕСР і ЄС. Наголошено на тому, що інтеграція України до ЄС повинна супроводжуватися адаптацією правотворчости до стандартів ЄС, зокрема і в аспекті нормопроєктування.

Обґрунтовано, що техніку нормопроєктування слід розглядати не як сукупність, а як систему техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проєкт нормативно-правового акта. Запропоновано термін «нормопроєктувальник» на позначення особи, котра безпосередньо бере участь у підготовці тексту проєкту нормативно-правового акта.

На основі судової практики (Конституційного Суду України та Суду Справедливости ЄС) визначено принципи техніки нормопроєктування: визначеність і недвозначність, ясність, чіткість і зрозумілість, передбачуваність, стабільність.

Визначено, що основою для напрацювання стратегій адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) Європейського Союзу повинні бути результати порівняльного дослідження відповідних нормативно-правових актів України та ЄС: Закон України «Про правотворчу діяльність», Резолюція про якість нормопроєктування законодавства Спільноти від 8 червня 1993 року, Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якости проєктування законодавства Спільноти від 22 грудня 1998 року. Також взято до уваги відповідні методичні рекомендації.

Визначено й описано три аспекти забезпечення якости законодавства: інституційний, методологійний і регуляційний. Окреслено на основі порівняльного аналізу згаданих актів і методичних рекомендацій конкретні напрямки адаптації техніки нормопроєктування України до вимог (правил) ЄС в регуляційному й методологійному аспектах.

Ключові слова: техніка нормопроєктування, адаптація техніки нормопроєктування, правотворча діяльність, техніка нормопроєктування ЄС, Закон України «Про правотворчу діяльність», правове регулювання.

Vozniak I. Z. Strategies for adapting legislative drafting technique in Ukraine to the requirements (rules) of the European Union.

The relevance of this study is underscored by the position of numerous scholars and legal practitioners concerning the insufficient quality of Ukrainian legislation, given that ensuring legislative quality constitutes

a prerequisite for the rule of law, which in turn represents one of the political criteria for EU membership. To reinforce the relevance of this problem, assessments of the SIGMA monitoring programme – a joint initiative of the OECD and the EU – are cited. It is emphasized that Ukraine's integration into the EU should be accompanied by the adaptation of national lawmaking to EU standards, including in the aspect of legislative drafting.

It is argued that legislative drafting technique should be considered not as a mere set, but as a system of technical and legal tools, methods, techniques, and approaches by which a draft legal act is created. The term "legislative drafter" (укр. «нормопроєктувальник») is proposed to denote a person who directly participates in preparing the text of a draft legal act.

Based on judicial practice (namely, the Constitutional Court of Ukraine and the Court of Justice of the European Union), the principles of legislative drafting technique are identified as follows: certainty and unambiguity, clarity, precision and comprehensibility, predictability, and stability.

It is determined that the basis for developing strategies to adapt legislative drafting technique in Ukraine to the requirements (rules) of the European Union should result from a comparative study of relevant legal acts of Ukraine and the EU: the Law of Ukraine "On Lawmaking Activity," the Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation, and the Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation. Relevant guidelines are also taken into account.

Three aspects of ensuring the quality of legislation – institutional, methodological, and regulatory – are identified and described. Based on a comparative analysis of the aforementioned acts and respective guidelines, concrete paths for adapting Ukraine's legislative drafting technique to EU requirements (rules) in the regulatory and methodological aspects are outlined.

Key words: legislative drafting technique, adaptation of legislative drafting technique, lawmaking activity, EU legislative drafting technique, Law of Ukraine "On Lawmaking Activity", legal regulation.

Постановка проблеми. Якість українського законодавства, на жаль, завжди викликала запитання в теоретиків і практиків. С. Івасик зазначає, що нестабільність, непередбачуваність і недоступність законодавства – справді гостра проблема в Україні [1]. Дослідник звертає увагу на принципи державного управління ЄС і ОЕСР, з-поміж яких у контексті нашого дослідження виділяємо пункт H принципу 4: закони та підзаконні нормативно-правові акти зрозумілі, логічно послідовні й однорідні за змістом, структурою, стилістикою і мовою [2, с. 17]. А для держав-кандидатів на членство в ЄС існує вимога забезпечувати ефективну гармонізацію національного законодавства з acquis і зменшувати ризик перевищеного правового регулювання (gold-plating) через використання спеціальних правил, процедур і засобів (пункт L принципу 4) [2, с. 18]. І хоча ЄС не встановлює жодних вимог до держав-членів щодо правил техніки нормопроєктування, він вимагає від держав-членів і кандидатів на членство, як ми показали вище, забезпечити механізм створення якісних нормативно-правових актів. Це, на наш погляд, можна здійснювати шляхом адаптації вимог (правил) техніки нормопроєктування ЄС в Україні, при чому тут під ЄС ми розуміємо не лише вимоги до техніки нормопроєктування інституцій ЄС, але й відповідні вимоги окремих держав-членів (особливо в контексті пункту L принципу 4).

Як показує Моніторинговий звіт Програми SIGMA (спільна ініціатива ОЕСР і ЄС) «Державне управління в Україні: оцінювання на відповідність Принципам державного управління» за грудень 2023 року, значення індикатора «Передбачуваність та узгодженість законодавства» становить 3, і воно залишилося незмінним з 2018 року [3, с. 75]. І хоча цей звіт позитивно оцінює настановчі документи з питань нормопроєктування в Україні, він наголошує на їхньому частому недотриманні, зокрема в аспекті своєчасности ухвалення підзаконних нормативно-правових актів, частоти внесення змін у законодавство та сприйняття законів серед суб'єктів підприємницької діяльности як доступних [3, с. 75–81]. Тож, як бачимо, потенціал до покращення техніки нормопроєктування в Україні не вичерпано й існує потреба досліджувати іноземний досвід для впровадження найкращих підходів в Україні.

Також наголошуємо на тому, що українські дослідники практично одностайно погоджуються, що якість законодавства не можна забезпечити без належного рівня юридичної техніки загалом і техніки нормопроєктування як її складника зокрема. Так, Л. Андрусів слушно виснує, що роль юридичної техніки полягає в підвищенні якости нормативно-правових актів, їхньої доступности, точности, структурної логічности та відповідности волі суб'єкта нормотворення [4, с. 17]. Погоджуючись з тим,

що юридична техніка відіграє ключову роль у формуванні високоякісного й ефективного законодавства, Ю. Цуркан-Сайфуліна та Ю. Агатій роблять висновок, що вдосконалення юридичної техніки є необхідним, серед іншого, для підвищення ефективности законотворчости, а відповідні рекомендації повинні включати посилення систематизації законодавства, гармонізацію національних норм з міжнародними стандартами й інтеграцію сучасних технологій у процес правотворчости [5, с. 383]. На наш погляд, інтеграція України до ЄС повинна супроводжуватися адаптацією правотворчости до стандартів ЄС, зокрема і в аспекті нормопроєктування, а тому ґрунтуємо наше дослідження на практиках ЄС.

Мета дослідження. Під час нашого дослідження було поставлено таку мету: сформувати стратегії адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) Європейського Союзу (ЄС) задля удосконалення механізму забезпечення якости українського законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Українські правознавці висловлюють думку, що запозичення іноземного досвіду може мати позитивний вплив на розвиток українського права. На думку О. Волохова, методологія щодо впровадження правових реформ, спрямованих на створення ефективного законодавства має, зокрема, включати дотримання міжнародних стандартів правотворчости та національної законодавчої техніки, а також кращих практик створення законодавства серед держав-членів ЄС [6, с. 7]. Погоджуємося також з О. Кулінічем, що розвиток юридичної техніки передбачає впровадження міжгалузевого підходу до нормотворення [7, с. 145], тобто правознавці також говорять і про міжгалузевість у праві як про стратегію його розвитку й оновлення.

Попри це порівняльні дослідження у сфері юридичної техніки перебувають на маргінесі правознавства, тоді як міжгалузеві хоч і мають досить значне поширення, однак вони аналогічно не займають ключових позицій в українській правничій науці. Тим не менш, зауважуємо активізацію українських дослідників до порівняльних аспектів проблем правотворення загалом і юридичної техніки зокрема. Так, приміром, М. Дутов присвятив свою статтю заходам оцінки впливу законодавства в Європейському Парламенті [8] (питання оцінки впливу законодавства нарешті отримали своє повноцінне нормативне закріплення в Законі України «Про правотворчу діяльність», до того в законодавстві був лише аналіз регуляторного впливу в Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» – вужче поняття, ніж оцінка впливу законодавства). Т. Гудіма, В. Устименко, Р. Джабраілов та О. Загнітко підготували детальне оглядове дослідження про юридичну техніку Європейського Союзу [9]. Але комплексні, багатосторонні дослідження в українській правничій науці поки відсутні (тоді як польські автори досліджують техніку нормопроєктування в зіставному аспекті, приміром, К. Стемпняк [10]). Як наслідок, це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Відзначаємо окремо також дослідження, присвячені юридикотехнічним аспектам адаптації українського законодавства до acquis, приміром, дослідження О. Кучинської, у якому дослідниця розглядає, серед іншого, вплив європейської інтеграції на техніку нормопроєктування [11]. Окремі юридикотехнічні аспекти адаптації національного законодавства до права ЄС (переклад актів acquis, покликання на акти ЄС під час впровадження відповідного правового регулювання в українському законодавстві, використання термінології та понять) висвітлює у своїй монографії В. Устименко [12]. Ми ж пропонуємо розширити предмет вивчення взаємодії техніки нормопроєктування України та Європейського Союзу та глобально дослідити всі ті аспекти техніки нормопроєктування ЄС, які можуть виявитися корисними у випадку їхньої рецепції (запозичення) в українську нормотворчість.

Виклад основного матеріалу. Поняття техніки нормопроєктування було законодавчо закріплено в Законі України «Про правотворчу діяльність» (далі – Закон). У ч. 1 ст. 31 Закону визначено, що техніка нормопроєктування – це сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проєкт нормативно-правового акта [13]. Звісно, що самé нормативне закріплення техніки нормопроєктування є суттєвим кроком уперед для української законодавчої техніки, проте не можемо не зауважити певних вад такого визначення. Головний недолік полягає в тому, що Закон визначає її як сукупність. Зазвичай під сукупністю розуміють множину певних елементів, «неподільну єдність чого-небудь, загальну кількість, суму чогось» [14]. Однак таке визначення нехтує тим, що елементи техніки нормопроєктування перебувають в органічних зв'язках і творять собою систему, яка лише за умови належної взаємопов'язаности її елементів може функціонувати. А тому пропонуємо визначати техніку нормопроєктування як систему, а не як сукупність.

Наша позиція ґрунтується на погляді, що система починається там, де певна множина елементів виявляється як певним чином упорядкована, утворюючи певну цілісність, властивості якої не зво-

дяться до властивостей складових елементів [15, с. 36]. Системний об'єкт неможливо пізнати, якщо виокремити лише один наявний у ньому зв'язок [15, с. 36]. Техніка нормопроєктування охоплює певні засоби, способи, прийоми та методи, які можна іменувати окремо один від одного, однак їхнє ізольоване розуміння є беззмістовним. Так, неможливо повноцінно осмислити такий засіб техніки нормопроєктування як дефініція, якщо розглядати її окремо від прийомів мовно-логічного викладу нормативно-правових приписів, окремо від системних зв'язків між нормативно-правовими актами, окремо від термінології і т.д. Тож нормопроєктувальник (пропонуємо запровадження в науковий дискурс цього терміна на позначення особи, котра безпосередньо бере участь у підготовці тексту проєкту нормативно-правового акта (НПА); нормопроєктувальники є за суб'єктним складом поняттям ширшим, ніж поняття суб'єктів права законодавчої ініціативи, позаяк нормопроєктувальниками можуть бути як останні, так і їхні помічники й інші особи, які готують тексти НПА та подають їх відповідним суб'єктам і органам для подальшого розгляду й ухвалення) може використовувати техніку нормопроєктування за умови цілісного усвідомлення її системи та взаємозв'язків між її елементами.

Системність, на наш погляд, проявляється через принципи, які слугують підґрунтям самого існування системи та які зумовлюють міцні взаємозв'язки між її елементами. Закон містить принципи правотворчої діяльности, які загалом застосовні і щодо техніки нормопроєктування як однієї зі складників правотворчости, однак питання принципів техніки нормопроєктування Закон не зачіпає. Проте з погляду доктрини та практики необхідним є визначення принципів техніки нормопроєктування, позаяк техніка нормопроєктування охоплює окремий процес правотворчої діяльности зі своїми специфічними завданнями та вимогами.

Принципи техніки нормопроєктування варто формувати на основі висновків практики, а саме судів, які безпосередньо мають справу із якістю законодавства. У контексті гармонізації техніки нормопроєктування України та ЄС вважаємо за доцільне формувати її принципи таким чином, щоб вони суголосно поєднували позиції судових інституцій як України, так і ЄС. Так, у рішенні № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року Конституційний Суд України (КСУ) пов'язував вимогу визначености, ясности та недвозначности правових норм з конституційними принципами рівности та справедливости, оскільки, на думку КСУ, інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці та неминуче призводить до сваволі [16]. У рішенні КСУ № 2-р/2017 від 20 грудня 2017 року зазначено, що принцип правової визначености вимагає чіткости, зрозумілости й однозначности правових норм, зокрема їхньої передбачуваности (прогнозованости) та стабільности [17]. У практиці Суду Справедливости ЄС закріпилася позиція, що законодавство Спільноти має бути безсумнівним, його застосування має бути передбачуваним для індивідів, а принцип правової визначености вимагає, що будь-які заходи (тобто дії) інституцій, які мають юридичні наслідки, мають бути ясні та точні (п. 124 рішення у справі T-115/94 «Opel Austria v. Council» від 22 січня 1997 року) [18]. Принцип правової визначености, з якого випливає принцип захисту легітимних очікувань, вимагає, щоб з одного боку норми права були ясними та точними, а з іншого – щоб їхнє застосування було передбачуваним для тих, хто підпадає під їхню дію (п. 46 рішення у справі C-201/08 «Plantanol GmbH & Co. KG v Hauptzollamt Darmstadt» від 10 вересня 2009 року) [19]. Тому визначаємо такі принципи техніки нормопроєктування: визначеність і недвозначність (використані прийоми та засоби техніки нормопроєктування гарантують однакове розуміння приписів незалежно від обставин їхнього застосування чи трактування), ясність (адресати актів не повинні докладати надмірних зусиль для встановлення дійсного змісту приписів), чіткість і зрозумілість (лексичні засоби використано в належному для них значенні, а мовно-логічна побудова структурних одиниць тексту акта сприяє його розумінню), передбачуваність (адресати можуть встановити зі змісту норми свої права й обов'язки, а також наслідки їхнього дотримання та недотримання), стабільність (приписи не зазнають частих змін через зміни суміжного законодавства чи внаслідок своїх недосконалостей). Адаптація техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС повинна відбуватися з урахуванням вище виокремлених принципів, які повинні бути детермінантами стратегії такої адаптації.

Хоча ЄС не ставить конкретних вимог щодо змін техніки нормопроєктування та не встановлює жорстко уніфікованої моделі правотворчости, ефективний законодавчий процес, який забезпечує дотримання верховенства права, можна вважати одним зі складників Копенгагенських критеріїв. Очевидно, що вступ до ЄС вимагає адаптації національного законодавства до acquis, а це вимагає певних юридикотехнічних прийомів. Крім того, ЄС уже певний час просуває політику Better Regulation, тобто

покращення регулятивних інструментів [20, с. 3]. Увагу правотворців ЄС до цієї проблематики можна обґрунтувати положеннями ст. 2 Договору про ЄС, відповідно до якого верховенство права є одним із засадничих принципів ЄС, а воно зі свого боку вимагає чіткого, дієвого механізму правового регулювання, чого не можна досягнути без якісного правотворчого процесу [20, с. 6]. Ми ж тут додамо, що суть євроінтеграційних процесів в Україні повинна полягати не лише в «технічному» увідповідненні національного українського законодавства до вимог законодавства ЄС, але й, як пише С. Дудар, у якісних змінах правової системи нашого суспільства на всіх рівнях її складної структури [21, с. 23], тобто у формуванні системної сумісности, правової конвергенції та взаємної комплементарности між українською правовою системою та правовою системою ЄС, тобто в їхньому загальносистемному зближенні [22, с. 2–3]. Як наслідок, ми зможемо покращити нашу правову систему та досягнути вищого рівня забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також сумлінного та належного виконання обов'язків зі сторони учасників суспільних відносин.

Під адаптацією законодавства, як правило, розуміють складник процесу гармонізації, який спрямований на цілеспрямоване зближення та узгодження нормативно-правових приписів з метою досягнення несуперечливости законодавства в конкретній сфері [23, с. 222]. У нашому ж випадку йдеться не про досягнення несуперечливости законодавства, а про увідповіднення правової політики згідно зі стандартами ЄС і його держав-членів. Тому покликаємося на заувагу В. Устименка, що метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідности правової системи України до acquis communautaire з урахуванням критеріїв, котрі ЄС висуває до держав, що мають намір вступити до нього [12, с. 142]. Оскільки одним з таких критеріїв, як ми вже наголошували, є політичний, мусимо говорити про адаптацію техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС, під якою розумітимемо зближення вимог, правил і принципів здійснення правотворчої діяльности в Україні до підходів, яких дотримуються інституції ЄС і правотворці держав-членів ЄС, шляхом запозичення та регулятивного, методологійного й інституційного закріплення тих з них, які можуть виявитися найкориснішими в українському національному контексті.

Основою для напрацювання стратегій адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС повинні бути результати порівняльного дослідження. Об'єктом такого порівняльного дослідження є нормативно-правові акти України та ЄС, які регулюють вимоги (правила) до техніки нормопроєктування, а саме Закон України «Про правотворчу діяльність» [24] з однієї сторони та Резолюція про якість нормопроєктування законодавства Спільноти від 8 червня 1993 року (далі – Резолюція) [25] і Міжінституційна угода про спільні інструкції щодо якости проєктування законодавства Спільноти від 22 грудня 1998 року (далі – Угода) [26] – з іншої. Також для цілей нашого дослідження порівнюємо відповідні методичні рекомендації, які були у 2018 році розроблені для українських правотворців [27], та ті, які було розроблено для правотворців ЄС [28]. Оскільки ці акти та рекомендації стосуються різних аспектів правотворчої діяльности, ми обмежуємося лише технікою нормопроєктування в розумінні українського законодавства, а саме розділу V Закону [24]. На підставі аналізу змісту Закону виділяємо такі групи вимог до техніки нормопроєктування: структура НПА, позначення структурних елементів НПА, зміст НПА, його мова та стиль, реквізити, назва, преамбула, перехідні положення, прикінцеві положення, додаток до НПА та внесення змін до НПА.

Необхідність врахування не лише відповідних нормативно-правових актів, але й методичних рекомендацій пояснюємо трьома аспектами забезпечення якости законодавства: інституційним, методологійним і регуляційним. Інституційний аспект передбачає функціонування дорадчих органів, які здійснюють експертизу проєктів НПА, а також належне матеріально-технічне забезпечення нормопроєктної діяльности. Методологійний аспект означає наявність вичерпних методичних рекомендацій щодо здійснення нормопроєктної діяльности, зокрема щодо використання техніки нормопроєктування. Регуляційний аспект охоплює нормативно-правові акти, що містять вимоги (правила) до здійснення правотворчої діяльности, зокрема щодо використання техніки нормопроєктування. Наше дослідження охоплює регуляційний і дещо меншою мірою методологійний аспекти забезпечення якости законодавства, адже саме ці аспекти безпосередньо стосуються техніки нормопроєктування.

Порівняльний аналіз вище згаданих актів і методичних рекомендацій дозволяє нам окреслювати такі напрямки адаптації техніки нормопроєктування України до вимог (правил) ЄС.

По-перше, п. 1 Резолюції вимагає, зокрема, уникати використання зайвих абревіатур та надмірно довгих і складних речень [25]. Українські вимоги (правила) техніки нормопроєктування не містять

вимог (правил) до використання абревіатур, що вимагає розроблення та внесення відповідних змін. Крім того, слід рекомендувати українським нормопроєктувальникам утримуватися від довгих, синтаксично складних речень і визначень, чим вони іноді люблять зловживати, заради забезпечення ясності й однозначности нормативно-правових приписів. Це також і стосується формулювання та викладу норм-дефініцій.

По-друге, п. 1 Резолюції про вимогу уникати так званого єврожаргону в нормативно-правових актах може видаватися поки нерелевантним, однак подібні рекомендації будуть корисні вже сьогодні, коли відбувається адаптація національного законодавства до acquis, якій завжди передує (з юридико-технічного погляду) переклад відповідних актів ЄС українською мовою. Не дарма у своїй монографії В. Устименко приділяє значну увагу питанню перекладу acquis українською мовою [12, с. 9–33]. Нормопроєктувальникам варто рекомендувати утримуватися від калькування термінів, а намагатися шукати такі відповідники, які як відповідатимуть лексичним нормам української літературної мови та юридичної фахової мови, так і й не створюватимуть сумнівів щодо того, стосується це поняття винятково національного права чи загалом права ЄС.

По-третє, п. 7 Резолюції [25] та п. 12 Угоди [26] встановлюють, що нормативно-правовий акт у своїй нормативній частині не може містити положень політичного чи ідеологічного характеру. Інколи українські нормотворці допускаються цієї помилки, а тому необхідно як запровадити відповідне правило, так і розробити відповідні рекомендації.

По-четверте, пп. 9–11 Угоди містять досить детальні вимоги до викладу преамбул [26]. Українські нормотворці використовують преамбули досить неохоче та несистематично. Вважаємо, що використання преамбул слід до певної міри уподібнити до практики ЄС і встановити відповідні правила та рекомендації.

По-п'яте, п. 2 Резолюції [25] та п. 16 Угоди [26] містять досить детальні правила щодо використання відсильних норм, зокрема застерігають від нечітких відсилань до інших актів, від надмірної кількости відсилань та від використання кільцевих і серійних відсилань. На нашу думку, Закон, який узагалі не містить жодних аналогічних юридикотехнічних правил, потребує відповідних доповнень.

По-шосте, п. 18 Угоди визначає, що перевагу слід надавати зміні статей, їхніх частин повністю, а не окремих слів чи речень [26]. Вважаємо, що запровадження аналогічного правила в українській правотворчій діяльності сприятиме текстуальній стабільності та цілісності законодавства.

По-сьоме, п. 19 Угоди встановлює вимогу, що в акті про внесення змін зазначають про зміни до інших актів у тому разі, якщо вони є наслідком внесення основних змін і якщо останні не є суттєвими (в іншому разі слід готувати проєкт окремого акта) [26]. На жаль, українські нормопроєктувальники не дотримуються єдиних підходів під час внесення змін у чинне законодавство, зокрема шляхом внесення одним актом у різні акти таких змін, які не завжди тісно взаємопов'язані.

Рецепція (запозичення) вище перелічених рекомендацій повинна відбутися на двох рівнях: регулятивному (шляхом внесень відповідних змін до Закону України «Про правотворчу діяльність») і методологійному (шляхом формулювання відповідних рекомендацій для українських нормопроєктувальників і правотворців). Завершальним етапом адаптації цих вимог (правил) буде їхнє практичне застосування та контроль за їхнім дотриманням, зокрема зі сторони академічної спільноти. Ба більше, ці нові правила слугуватимуть додатковими критеріями для критичної та всесторонньої оцінки проєкту НПА чи вже навіть чинного акта на предмет його якости (разом з тим мусимо визнати, що українська правнича наука ще повинна напрацювати теорію якости НПА та список відповідних критеріїв).

Висновки. Українські правники й іноземні експерти наголошують на певних юридикотехнічних недоліках українського законодавства та нормопроєктування. Вирішення цих проблем можливе, зокрема, через адаптацію техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) Європейського Союзу. Під такою адаптацією варто розуміти зближення вимог, правил і принципів здійснення правотворчої діяльности в Україні до підходів, яких дотримуються інституції ЄС і правотворці держав-членів ЄС, шляхом запозичення та регулятивного, методологійного й інституційного закріплення тих з них, які можуть виявитися найкориснішими в українському національному контексті. Рецепція (запозичення) конкретних вимог техніки нормопроєктування ЄС може допомогти зробити правотворчу діяльність в Україні ефективнішою та, як наслідок, покращити якість українського законодавства, а це сприятиме продуктивному правовому регулюванню та гарантуванню верховенства права в нашій державі.

Формування стратегій адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС вимагає, як було продемонстровано, визначення, по-перше, основних аспектів механізму забезпечення якости законодавства (для напрацювання конкретних практичних пропозицій) і, по-друге, юридико-технічних правил як об'єктів, щодо яких будуть сформульовані конкретні пропозиції вдосконалення шляхом рецепції (запозичення) вимог (правил) іноземної юридичної техніки.

Ретельний аналіз техніки нормопроєктування як складника юридичної техніки вказує на три аспекти її забезпечення: регулятивний (нормативне закріплення правил (вимог) техніки нормопроєктування), методологійний (формування методичних рекомендацій для нормопроєктувальників) й інституційний (проведення експертиз проєктів нормативно-правових актів). Наше дослідження показує, що у світлі адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС ми здебільшого працюватимемо над регулятивним (внесення відповідних змін до Закону України «Про правотворчу діяльність») і методологійним (напрацювання методичних рекомендацій для українських нормопроєктувальників) аспектами, що визначає об'єктну спрямованість стратегій адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС.

Для визначення конкретних юридикотехнічних вимог (правил) і засобів, щодо яких можливо застосувати адаптацію, було здійснено порівняльне дослідження. За результатами порівняння особливу актуальність виявляють, серед інших, вимоги щодо преамбул, відсильних приписів, внесення змін до нормативно-правових актів. Це визначає предметну спрямованість стратегій адаптації техніки нормопроєктування в Україні до вимог (правил) ЄС.

Перспектива подальших досліджень полягає в пошуку способів практичної імплементації цих вимог в українському правовому полі, зокрема шляхом внесення змін в українське законодавство у сфері правотворчої діяльности.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Івасик С. Українське законодавство. Як поліпшити якість і до якого міжнародного досвіду звернутися. Інтерньюз Україна. URL: https://internews.ua/rang/materiale/ukrainian-legislation-how-improve-quality-and-what-international-experience-turn (дата доступу: 15.03.2026).
2. The Principles of Public Administration (November 2023). SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management). URL: https://www.sigmaweb.org/content/dam/ sigma/en/ publications/reports/2023/11/the-principles-of-public-administration_5e68f805/7f5ec453-en.pdf (дата доступу: 15.03.2026).
3. Моніторинговий звіт Програми SIGMA (спільна ініціатива ОЕСР і ЄС) «Державне управління в Україні: оцінювання на відповідність Принципам державного управління» за грудень 2023 року. SIGMA (Support for Improvement in Governance and Management). URL: https://www.sigmaweb.org/content/dam/sigma/uk/publications/reports/2024/02/public-administration-in-ukraine_27a46a58/b0dd70ef-uk.pdf (дата доступу: 15.03.2026).
4. Андрусів Л. М. Теоретико-прикладні аспекти юридичної техніки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: «Право».* 2025. Вип. 91, ч. 1. С. 13–18. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.1.
5. Цуркан-Сайфуліна Ю. В., Агатій Ю. Д. Роль юридичної техніки в забезпеченні якості законодавства: теоретичні основи та практичні аспекти. *Право та державне управління.* 2024. № 1. С. 380–384. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.53.
6. Волохов О. С. Підвищення ефективності законодавства України шляхом його наближення до права ЄС. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2025. № 75. С. 4–8. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.75.1.
7. Кулініч О. О. Методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 3, ч. 1. С. 142–146. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.19.
8. Дутов М. Заходи оцінки впливу законодавства в Європейському Парламенті. Економіка та право. 2025. № 2. С. 34–43. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.02.034.
9. Hudima T., Ustymenko V., Dzhabrailov R., Zahnitko O. Legal Techniques in EU Legislative Drafting: A Model for Ukraine's Law-making Reform. Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal. 2025. № 11. Pp. 16–35. DOI: https://doi.org/10.18523/2414-9942.11.2025.16-35.

10. Stępniak K. Zasady techniki prawodawczej w Polsce i Unii Europejskiej. Przegląd Prawa i Administracji. 2016. Nr. 105. S. 193–208. DOI: https://doi.org/10.19195/0137-1134.105.13.
11. Кучинська О. Ю. Стратегії нормопроектування в Україні на шляху вступу до Європейського Союзу. *Право і суспільство.* 2024. № 2. С. 305–310. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.42.
12. Устименко В. Адаптація національного законодавства до права Європейського Союзу: основи, критерії, виміри стійкості: монографія. Київ: Академперіодика, 2025. 452 с. DOI: https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.534.452.
13. Закон України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24 серпня 2023 року (у редакції станом на 19.04.2025 р.). Верховна Рада України: законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20.
14. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: https://slovnyk.ua/ (дата доступу: 02.04.2026).
15. Кваша О. О. Зміст і значення понять «взаємодія» та «система» у філософських і правових дослідженнь. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 32–38. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/0b42ab30-05e5-42f5-9947-cc7e877acaa8/content (дата доступу: 02.04.2026).
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. Верховна Рада України: законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05 (дата доступу: 28.03.2026).
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». Верховна Рада України: законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17 (дата доступу: 28.03.2026).
18. Case T-115/94 "Opel Austria v. Council". EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61994TJ0115:EN:PDF (дата доступу: 28.03.2026).
19. Case C-201/08 "Plantanol GmbH & Co. KG v Hauptzollamt Darmstadt". EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2009% 3A539 (дата доступу: 28.03.2026).
20. Garben S., Govaere I. The Multi-faceted Nature of Better Regulation. In: The EU Better Regulation Agenda: A Critical Assessment [ed. by S. Garben, I. Govaere]. Hart Publishing, 2018. 249 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=UuRSDwAAQBAJ (дата доступу: 30.03.2026).
21. Дудар С. К. Критерії якості закону: проблема доктринального визначення в аспекті правової інтеграції України та ЄС. Часопис Київського університету права. 2015. № 1. С. 23–26. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0000615437 (дата доступу: 02.04.2026).
22. Возняк І. З. Порівняльна характеристика техніки нормопроєктування України та ЄС: доповідь на науковому семінарі. Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка. 26.02.2026 р. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2026/02/Dopovid_Vozniak.pdf (дата доступу: 30.03.2026).
23. Абросімов С. Поняття та зміст адаптації цивільного законодавства України до законодавства ЄС у сфері купівлі-продажу. Університетські наукові записки. 2020. № 3–4 (75–76). С. 217–225. DOI: https://doi.org/10.37491/UNZ.75-76.23.
24. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX (у редакції станом на 19.04.2025 р.). Верховна Рада України: законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20 (дата доступу: 31.03.2026).
25. Council Resolution of 8 June 1993 on the quality of drafting of Community legislation. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31993Y0617% 2801%29 (дата доступу: 31.03.2026).
26. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31999Y0317%2801%29 (дата доступу: 31.03.2026).

27. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації) (вид. п'яте, випр. та доп.; ред. Теплюк М. О., Гурківська А. І., Крижанівський В. П.). Київ, 2018. 62 с. URL: https://web.archive.org/web/20220324131317/https://vo.uu.edu.ua/mod/resource/view.php?id=195102&forceview=1 (дата доступу: 31.03.2026).
28. Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/content/techleg/KB0213228ENN.pdf (дата доступу: 31.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Возняк І.З., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:004:341.176.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.2

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Гаращенко В. В.,
аспірант відділу теорії держави і права,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького
ORCID: 0009-0004-8389-0869
E-mail: V.V.Harashchenko@gmail.com

Гаращенко В. В. Цифровізація правовідносин в Україні крізь призму стандартів Європейського Союзу.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз цифровізації правовідносин в Україні крізь призму стандартів Європейського Союзу. Обґрунтовано, що цифровізація на сучасному етапі є не лише технологічним явищем, пов'язаним із поширенням електронних сервісів, а й чинником глибокої трансформації механізму правового регулювання. Вона змінює юридичні форми реалізації прав і обов'язків, розширює коло об'єктів правового впливу за рахунок даних, електронної ідентифікації, цифрових платформ, автоматизованих процедур і систем штучного інтелекту, а також зумовлює переосмислення змісту права на приватність, права на інформацію, правосуб'єктності, юридичної відповідальності та меж допустимого втручання держави у сферу прав і свобод людини.

У роботі показано, що у праві Європейського Союзу цифрова трансформація дістала системне нормативне оформлення через акти у сферах захисту персональних даних, електронної ідентифікації та довірчих послуг, регулювання цифрових платформ і цифрових ринків, врядування даними, кібербезпеки та штучного інтелекту. Доведено, що ця нормативна модель має людиноцентричний характер і ґрунтується на принципах пропорційності, прозорості, підзвітності, людського контролю та ефективного захисту фундаментальних прав у цифровому середовищі. Встановлено, що Україна вже досягла помітного прогресу у сферах електронних публічних послуг, електронної ідентифікації, електронного документообігу, цифрового контенту, відкритих даних та окремих аспектів кібербезпеки. Водночас обґрунтовано, що процес наближення до стандартів ЄС залишається нерівномірним і незавершеним у частині захисту персональних даних, правового режиму цифрових платформ, управління даними та нормативного регулювання штучного інтелекту.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики Верховного Суду, яка конкретизує правове значення електронного документа, формує підходи до оцінки допустимості використання персональних і біометричних даних, визначає розподіл ризиків і доказового тягаря у цифровому середовищі, а також поступово закріплює стандарт відповідального використання інструментів штучного інтелекту у правничій діяльності. Зроблено висновок, що цифровізація правовідносин в Україні має розглядатися як багатовимірний процес оновлення правового регулювання, у якому подальша гармонізація з правом Європейського Союзу потребує не лише технічної модернізації, а й послідовного зміцнення правових гарантій, інституційної спроможності та судового контролю.

Ключові слова: цифровізація правовідносин, право Європейського Союзу, персональні дані, електронна ідентифікація, цифрові платформи, штучний інтелект, кібербезпека, судова практика.

Harashchenko V. V. Digitalization of legal relations in Ukraine in the context of European Union Standards.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the digitalization of legal relations in Ukraine through the prism of European Union standards. It is substantiated that, at the present stage, digitalization is not merely a technological phenomenon associated with the proliferation of electronic services, but also a factor of profound transformation of the mechanism of legal regulation. It changes the legal forms

of exercising rights and obligations, expands the range of objects of legal influence through data, electronic identification, digital platforms, automated procedures, and artificial intelligence systems, and also leads to a reconsideration of the content of the right to privacy, the right to information, legal personality, legal liability, and the limits of permissible state intervention in the sphere of human rights and freedoms.

The paper demonstrates that, in European Union law, digital transformation has received a systematic normative framework through legal acts in the fields of personal data protection, electronic identification and trust services, regulation of digital platforms and digital markets, data governance, cybersecurity, and artificial intelligence. It is proved that this regulatory model is human-centered and is based on the principles of proportionality, transparency, accountability, human oversight, and effective protection of fundamental rights in the digital environment. It is established that Ukraine has already achieved noticeable progress in the fields of electronic public services, electronic identification, electronic document circulation, digital content, open data, and certain aspects of cybersecurity. At the same time, it is substantiated that the process of approximation to EU standards remains uneven and incomplete in the areas of personal data protection, the legal regime of digital platforms, data governance, and the normative regulation of artificial intelligence.

Particular attention is paid to the analysis of the case law of the Supreme Court, which specifies the legal significance of electronic documents, develops approaches to assessing the admissibility of the use of personal and biometric data, determines the distribution of risks and the burden of proof in the digital environment, and gradually establishes a standard for the responsible use of artificial intelligence tools in legal practice. It is concluded that the digitalization of legal relations in Ukraine should be regarded as a multidimensional process of renewal of legal regulation, in which further harmonization with European Union law requires not only technical modernization, but also the consistent strengthening of legal guarantees, institutional capacity, and judicial oversight.

Key words: digitalization of legal relations, European Union law, personal data, electronic identification, digital platforms, artificial intelligence, cybersecurity, case law.

Постановка проблеми. Цифровізація суспільних процесів зумовила не лише модернізацію засобів електронної комунікації, механізмів публічного адміністрування та порядку надання публічних, адміністративних і приватноправових послуг, а й істотну трансформацію самих правовідносин. У сучасних умовах право регулює не лише поведінку учасників суспільних відносин у традиційних формах соціальної взаємодії, а й відносини пов'язані з обігом даних, електронною ідентифікацією, вчиненням юридично значущих дій в електронній формі, автоматизованим прийняттям рішень, діяльністю цифрових платформ і використанням систем штучного інтелекту. Це зумовлює трансформацію таких правових категорій, як право на приватність, право на інформацію, правосуб'єктність, юридична відповідальність та межі допустимого втручання держави у сферу приватної автономії особи.

Цифровізацію правовідносин в Україні доцільно розглядати у кількох взаємопов'язаних вимірах. У внутрішньому вимірі вона виступає напрямом модернізації публічного управління, судочинства, сфери господарського обороту, охорони здоров'я, освіти та інших сфер суспільного життя. У зовнішньому вимірі вона є складовою європейської інтеграції, оскільки наближення до стандартів Європейського Союзу потребує гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу у цифровій сфері. При цьому йдеться не лише про впровадження електронних сервісів, а передусім про нормативне закріплення людиноцентричних підходів до захисту персональних даних, забезпечення цифрової автономії особи, визначення правового режиму діяльності цифрових платформ, зміцнення кіберстійкості, гарантування прозорості автоматизованого прийняття рішень та встановлення правових меж розроблення і застосування систем штучного інтелекту.

Особливої актуальності зазначена проблематика набуває в умовах інтенсивного розвитку цифрових технологій, які, розширюючи можливості реалізації прав і свобод людини, водночас зумовлюють виникнення нових ризиків для права на приватність, людської гідності, рівності та дотримання принципів справедливості у правозастосовній діяльності.

За таких умов дослідження цифровізації правовідносин в Україні крізь призму стандартів Європейського Союзу має не лише прикладне, а й вагоме теоретико-правове значення, оскільки дає змогу виявити глибинні зміни у предметі, методах і механізмах сучасного правового регулювання.

Метою роботи є комплексний теоретико-правовий аналіз цифровізації правовідносин в Україні крізь призму європейської інтеграції, а також з'ясування впливу стандартів Європейського Союзу на трансформацію національного законодавства та сучасного правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній правовій доктрині цифровізація правовідносин досліджується як чинник трансформації предмета, форм і механізмів правового регулювання в умовах цифрового суспільства. Відповідні наукові підходи охоплюють кілька взаємопов'язаних напрямів.

Значний масив праць присвячено переосмисленню права на приватність і захисту персональних даних у цифрову добу. У працях Т. П. Попович, А. М. Бойко, А. О. Кодинця, Ю. С. Размєтаєвої, О. В. Кіріяк, О. О. Отраднової та О. М. Калітенко обґрунтовується перехід від класичного розуміння приватного життя як сфери, захищеної від стороннього втручання, до концепції інформаційної приватності, в межах якої визначального значення набуває контроль особи над персональними даними, інформацією про її поведінку в цифровому середовищі, а також умовами поширення і доступності відомостей про особу. У теоретико-правовому аспекті ці праці засвідчують, що зміст права на приватність дедалі більше пов'язується з правовим режимом обробки даних.

Окреме місце у сучасній правовій доктрині посідають дослідження права на забуття. У працях І. В. Спасибо-Фатєєвої, Т. Саган, Т. П. Попович, А. М. Бойко, О. О. Отраднової, О. М. Калітенко, О. В. Кіріяк, А. О. Кодинця, Ю. С. Размєтаєвої та О. О. Посикалюка цей інститут розглядається переважно у сфері приватноправових, передусім цивільних, відносин як похідний, але відносно автономний механізм захисту особистих немайнових прав, що перебуває на перетині права на приватність, захисту персональних даних, права на інформацію та свободи слова. Особливу увагу автори приділяють темпоральній природі права на забуття, його реінтеграційній функції, а також способам реалізації через видалення, деперсоналізацію та обмеження доступності інформації у пошукових системах.

Помітне місце в сучасній юридичній літературі займають праці, присвячені цифровій компетентності та правовому регулюванню штучного інтелекту. О. Білоус, Л. Іломякі, А. Феррарі, К. Редекер, І. Пуні, Т. В. Семигіна, В. В. Федюк, В. Биков, Н. Морзе, С. Литвинова, О. Спірін та О. Овчарук розглядають цифрову компетентність як систему знань, навичок, ціннісних орієнтирів і відповідальної поведінки в цифровому середовищі. У правовому аспекті О. А. Баранов, І. В. Арістова, К. І. Бєляков, В. І. Теремецький та Ю. Г. Барабаш пов'язують її з трансформацією правосуб'єктності, вимогами інформаційної безпеки, захистом персональних даних і зміною професійного статусу фахівця. Водночас дослідження у сфері штучного інтелекту зосереджені на ризик-орієнтованій моделі Європейського Союзу, автоматизованому прийнятті рішень, профілюванні, алгоритмічному оцінюванні, праві особи на отримання пояснення та гарантіях недискримінаційності цифрових моделей.

Самостійний науковий інтерес становлять праці, присвячені європейській інтеграції як чиннику оновлення національного правопорядку. Зокрема, О. В. Кохановська пов'язує цифровізацію та євроінтеграційні процеси з оновленням норм приватного права, переосмисленням співвідношення імперативних і диспозитивних приписів та рекодифікацією цивільного законодавства. Це дає підстави розглядати цифровізацію не лише як сферу правозастосовних змін, а як чинник перегляду самих методів і засобів правового регулювання.

Попри значний масив праць, присвячених окремим аспектам цифровізації, у вітчизняній юридичній науці бракує комплексних досліджень, у яких цифровізація правовідносин в Україні осмислювалася б як цілісний процес європеїзації національного правопорядку. Це зумовлює необхідність системного теоретико-правового аналізу цифрових трансформацій крізь призму стандартів Європейського Союзу, їх впливу на структуру правового регулювання та розвиток механізмів захисту прав людини у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. У теоретико-правовому вимірі цифровізація правовідносин означає не просто впровадження електронних сервісів, а структурну зміну механізму правового регулювання суспільних відносин. Її сутність полягає у тому, що право дедалі частіше регулює не лише дії суб'єктів у матеріальному середовищі, а й обіг даних, електронну ідентифікацію, юридично значуще волевиявлення в електронній формі, автоматизовані процедури, функціонування цифрових платформ та використання систем штучного інтелекту. Унаслідок цього трансформуються як предмет правового регулювання, так і його форми, способи та гарантії. Поряд із класичними категоріями правосуб'єктності, юридичного факту, документа, підпису й доказу все більшого значення набувають дані, електронний запис, цифровий профіль, автоматизоване рішення, інтероперабельність та кіберстійкість. Відтак цифровізація у правовому розумінні постає як етап еволюції правопорядку, за якого право змінює не лише технічні форми свого функціонування, а й засади, способи та механізми правового регулювання.

У праві Європейського Союзу така трансформація дістала системне нормативне оформлення через сукупність ключових актів, що формують людиноцентричну модель цифрового регулювання. Її основними складовими є Регламент (ЄС) 2016/679 про захист персональних даних (GDPR), Регламент (ЄС) № 910/2014 про електронну ідентифікацію та довірчі послуги (eIDAS), Регламент (ЄС) 2022/2065 про єдиний ринок цифрових послуг (Digital Services Act, DSA), Регламент (ЄС) 2022/1925 про конкурентні та справедливі ринки у цифровому секторі (Digital Markets Act, DMA), акти ЄС у сфері врядування та повторного використання даних, зокрема Data Governance Act і Open Data Directive, Директива (ЄС) 2022/2555 щодо кібербезпеки (NIS2), а також Регламент (ЄС) 2024/1689, яким установлено гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (AI Act). Саме ця нормативна основа засвідчує, що сучасне цифрове право ЄС орієнтоване не на технологію як таку, а на забезпечення пропорційності, прозорості, підзвітності, людського контролю та ефективного захисту фундаментальних прав у цифровому середовищі [1].

Наближення України до цієї моделі характеризується поетапністю та нерівномірністю. У внутрішньому вимірі цифрова трансформація була інституціоналізована прийняттям законів України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» [2], «Про електронні документи та електронний документообіг» [3] і «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [4], якими відповідно закріплено правові засади надання електронних публічних послуг, визначено електронний документ як повноцінну юридичну форму фіксації волевиявлення та сформовано правову основу електронної ідентифікації, електронного підпису і довірчих послуг.

Практичне значення зазначених нормативних приписів було конкретизовано у судовій практиці. Так, у постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 березня 2020 року у справі № 910/1162/19 наголошено, що юридична сила документа в електронній формі не може визнаватися лише з огляду на спосіб його відтворення чи подання. Суд виходив із того, що документ може вважатися електронним документом та мати юридичну силу доказу лише за умови відповідності вимогам Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», зокрема щодо наявності обов'язкових реквізитів і належного електронного підпису. За відсутності таких ознак правочин не набуває статусу електронного документа і, залежно від погоджених сторонами умов, може вважатися таким, що набирає чинності лише після його підписання у паперовій формі. Ця правова позиція має принципове значення для розуміння того, що цифровізація не скасовує вимог до належної юридичної форми волевиявлення, а лише змінює спосіб її зовнішнього вираження [5].

У приватноправовій площині Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» [6] започаткував спеціальне регулювання договірних відносин щодо цифрового контенту й цифрових послуг і, за оцінкою матеріалів щодо адаптації законодавства України до права Європейського Союзу, спрямований на імплементацію Директиви (ЄС) 2019/770 [7]. Тим самим у національному законодавстві поступово формується окремий сегмент приватноправового регулювання, в межах якого об'єктом договору виступають уже не традиційні речі чи послуги, а нематеріальні цифрові блага та пов'язані з ними способи доступу, використання й оновлення.

За офіційною оцінкою Європейської комісії, Україна вже досягла помітного поступу в наближенні до права Європейського Союзу у цифровій сфері. У Звіті Європейської Комісії щодо України за 2025 рік, у розділі 10 «Цифрова трансформація та медіа», зазначено, що держава перебуває між помірним і добрим рівнем підготовки у сферах цифрової трансформації та медіа, досягла відповідності вимогам ЄС у сфері роумінгу, частково узгодила національне законодавство з Директивою 2014/61/ЄС щодо зменшення вартості розгортання мереж високошвидкісного електронного зв'язку, а також розпочала наближення до регулювання ЄС у сферах цифрових послуг, цифрових ринків і відносин між онлайн-платформами та бізнес-користувачами. Окремо відзначено прогрес України у сфері відкритих даних, підтвердження сумісності платформи «Дія» з ключовими вимогами європейської системи електронної ідентифікації та довірчих послуг, а також зміцнення національної кібербезпекової рамки, зокрема через ухвалення у березні 2025 року законодавчих змін, спрямованих на формування єдиної системи реагування на інциденти у сфері кібербезпеки [8].

Водночас процес наближення України до стандартів Європейського Союзу у цифровій сфері залишається незавершеним і фрагментарним. Як зазначено у Звіті Європейської Комісії щодо України за 2025 рік, чинна правова рамка захисту персональних даних та інституційна спроможність органу нагляду у цій сфері не відповідають вимогам права ЄС, а прогрес у приведенні національного зако-

нодавства у відповідність до європейських стандартів фактично відсутній. Неповним залишається також узгодження у сферах відкритих даних та врядування даними, тоді як вимоги Директиви (ЄС) 2022/2555 щодо кібербезпеки ще не імплементовані в повному обсязі. Аналогічно, у сфері штучного інтелекту Україна поки не досягла нормативного узгодження з AI Act. [8].

Судова практика практика свідчить про поступове формування правових підходів, узгоджених за своїм змістом із європейськими стандартами захисту персональних даних і права на приватність. У постановах Верховного Суду від 6 лютого 2025 року у справах № 420/26651/23 [9] та № 420/14124/23 [10] визнано допустимим використання засобів Єдиного державного демографічного реєстру та біометричних даних за умови дотримання принципу пропорційності і відповідності такого втручання вимогам статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У постанові від 11 листопада 2020 року у справі № 442/4791/17 [11] Суд підкреслив, що доступ особи до інформації про стан здоров'я охоплюється змістом права на приватність, а ненадання відповідних медичних документів порушує як інформаційні права особи, так і гарантії захисту персональних даних. Наведена практика свідчить про поступове утвердження у вітчизняному судовому тлумаченні підходу, відповідно до якого визначальними є правомірність, пропорційність і межі допустимого використання персональних даних.

Водночас оприлюднення Міністерством цифрової трансформації у 2024 році Білої книги з регулювання штучного інтелекту та запровадження поетапного підходу до майбутнього нормативного регулювання свідчать про перебування цієї сфери на стадії концептуальної підготовки до подальшої імплементації європейських стандартів [12].

Окремого значення в цьому контексті набуває судова практика, що стосується розподілу ризиків, доказового тягаря та відповідальності у цифровому середовищі. Так, у постанові Верховного Суду від 16 серпня 2023 року у справі № 176/1445/22 [13], ухваленій у спорі щодо несанкціонованого списання коштів із використанням інструментів дистанційного банківського обслуговування, сформульовано підхід, за яким саме банк зобов'язаний довести, що дії чи бездіяльність клієнта сприяли незаконному використанню його персональних даних або іншої інформації, яка уможливила ініціювання платіжних операцій. За відсутності таких доказів несприятливі наслідки покладаються на банк як на сильнішу сторону відповідних правовідносин. Зазначена правова позиція має значення не лише для сфери захисту прав споживачів фінансових послуг, а й для теоретичного осмислення цифрових правовідносин загалом, оскільки засвідчує необхідність перегляду традиційних підходів до розподілу ризику, доказового тягаря та відповідальності в умовах нерівності в доступі до інформації та технологічної залежності користувача від цифрової інфраструктури.

Не менш показовою є й судова практика, пов'язана з формуванням правового режиму цифрових платформ. У цьому зв'язку заслуговує на увагу постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 28 жовтня 2025 року у справі № 639/1077/23 [14], у якій Суд звернув увагу на загальнодоступний характер соціальної мережі Facebook і платформи YouTube та їхню здатність забезпечувати поширення інформації серед необмеженого кола осіб. Хоча ця справа виникла у кримінально-правовому контексті, її значення виходить за межі конкретної кваліфікації діяння, оскільки вона відображає судове розуміння того, що цифрові платформи вже не можуть розглядатися виключно як технічні канали комунікації. Натомість вони набувають ознак середовища публічного поширення інформації, що зумовлює потребу у спеціальному правовому регулюванні та чіткішому розмежуванні сфер приватної комунікації і цифрової публічності.

У цьому контексті заслуговує на увагу й формування в Україні практичних стандартів відповідального використання штучного інтелекту у професійній правничій діяльності [15]. Так, Міністерство цифрової трансформації України у 2025 році оприлюднило рекомендації «Як безпечно працювати з ШІ: рекомендації для юристів», які мають характер офіційного практико-орієнтованого документа у сфері належного і безпечного використання відповідних технологій. Значення цього документа полягає в тому, що він відображає перехід від суто концептуального осмислення правового регулювання штучного інтелекту до формування прикладних стандартів його відповідального застосування у юридичній практиці. У ширшому сенсі це свідчить про поступове інституційне оформлення в Україні підходів, співзвучних європейській моделі врядування у сфері штучного інтелекту, в основі якої лежать прозорість, підзвітність, безпечність використання технологій і повага до прав людини.

Додатковим підтвердженням поступового формування в Україні правового режиму відповідального використання штучного інтелекту є новітня практика Верховного Суду 2026 року, в якій підкреслено, що застосування ШІ при підготовці процесуальних документів саме по собі не заборонене, однак допускається виключно як допоміжний інструмент за умови обов'язкового фахового людського контролю (human-in-the-loop) та перевірки наведених відомостей за офіційними джерелами. Подання до суду процесуальних документів із посиланням на неіснуючі судові рішення, згенеровані без належної професійної верифікації, розглядається як порушення принципу добросовісності користування процесуальними правами та як прояв неналежного виконання професійних обов'язків правника. Такий підхід має істотне теоретико-правове значення, оскільки свідчить про поступове формування у вітчизняному судочинстві процесуального стандарту відповідального використання систем штучного інтелекту, в основі якого лежать людський контроль, професійна верифікація та персональна відповідальність за достовірність поданої до суду інформації [16].

Висновки. Проведене дослідження є підставою для висновку, що цифровізація правовідносин в Україні у теоретико-правовому вимірі є проявом структурної трансформації механізму правового регулювання, яка супроводжується зростанням значення персональних даних, даних електронної ідентифікації, електронних записів і цифрових платформ, через які здійснюється реалізація, фіксація та опосередкування прав і обов'язків у цифровому середовищі.

Аналіз стандартів Європейського Союзу свідчить, що правове оформлення цифровізації в ЄС відбувається насамперед у сферах захисту персональних даних, електронної ідентифікації та довірчих послуг, регулювання цифрових платформ і цифрових ринків, відкритих даних, кібербезпеки та штучного інтелекту. Зазначені напрями нормативного регулювання вже отримали часткове відображення в національному законодавстві України, зокрема у сферах електронних публічних послуг, електронної ідентифікації, електронного документообігу, цифрового контенту, відкритих даних та окремих аспектів кібербезпеки.

Водночас подальший розвиток правового регулювання в Україні зумовлений необхідністю поглиблення наближення національного законодавства до права Європейського Союзу у сферах захисту персональних даних, цифрових платформ, обігу даних, кібербезпеки та штучного інтелекту. Звіт Європейської Комісії щодо України за 2025 рік засвідчує відсутність належного прогресу у сфері персональних даних, лише початковий рівень наближення у сфері цифрових платформ, часткове узгодження у сфері відкритих даних та обігу даних, а також потребу у подальшій імплементації вимог Директиви ЄС 2022/2555 у сфері кібербезпеки. Пріоритетним завданням у сфері штучного інтелекту залишається формування спеціальної нормативної основи, що має закріпити ризикоорієнтовану модель регулювання, вимоги до безпечності, прозорості, людського контролю та відповідальності під час застосування відповідних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation, GDPR); Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market (eIDAS); Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act, DSA); Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act, DMA); Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance (Data Governance Act); Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union (NIS2 Directive); Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act, AI Act).
2. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15 липня 2021 року № 1689-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text.

3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.
4. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text
5. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 березня 2020 року у справі № 910/1162/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88244984.
6. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 року № 3321-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text.
7. Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services.
8. European Commission. Ukraine Report 2025. Chapter 10 "Digital transformation and media". 4 November 2025.
9. Постанова Верховного Суду від 6 лютого 2025 року у справі № 420/26651/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125011966.
10. Постанова Верховного Суду від 06 лютого 2025 року у справі № 420/14124/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125011971.
11. Постанова Верховного Суду від 11 листопада 2020 року у справі № 442/4791/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93666639
12. Біла книга з регулювання штучного інтелекту в Україні / Міністерство цифрової трансформації України. 2024. URL: https://backend.hromada.gov.ua/storage/uploads/files/ research/bila-kniga-z-regulyuvannya-si-v-ukrayini-bacennya-mincifri/%D0%A0%D0%B5%D0% B3%D1%83 %D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf?time=1744806741842.
13. Постанова Верховного Суду від 16 серпня 2023 року у справі № 176/1445/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112872788.
14. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 28 жовтня 2025 року у справі № 639/1077/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131853014.
15. Рекомендації з відповідального використання штучного інтелекту для правників / Міністерство цифрової трансформації України. 2025. URL: https://storage.thedigital.gov.ua/files/2/72/fcf6c498e0a9f57e7a8521ff9833372d.pdf.
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 08 квітня 2026 року у справі № 912/2122/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135655086; Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 26 березня 2026 року у справі № 523/9632/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135156098; Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 березня 2026 року у справі № 522/18355/23-Е. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135044444; Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 січня 2026 року у справі № 240/14153/24 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133336040.

Дата першого надходження рукопису до видання: 1.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Гаращенко В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5(436)"1867"
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.3

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЗА АВСТРІЙСЬКОЮ КОНСТИТУЦІЄЮ 1867 РОКУ

Грін О. О.,
старший викладач кафедри адміністративного фінансового та інформаційного права Ужгородського національного університету
ORCID: 0009-0004-2249-7895

Грін О. О. Організація центральних органів державної влади за Австрійською Конституцією 1867 року.

У статті досліджено серію законів в Австрії та Угорщині, якими було закріплено конституційні основи Австро-Угорщини. Проаналізовано чинники, які викликали вказаний конституційний компроміс. Визначено, що правова природа відносин між двома основними складовими частинами держави характеризується по різному: від особистої унії до федерації. Констатовано, що австро-угорська угода не передбачала тексту конституційного договору – такою «вирівнюючою угодою» були закони, схвалені Сеймом Угорщини 20.03.1867 р. і аналогічні за змістом закони Рейхсрату Австрії, укладені 21.12.1867 року. Констатовано, що збалансувавши на певний час інтереси Австрії та Угорщини, компроміс 1867 р. «залишив за дужками» національні питання неугорських народів, які було віднесено до внутрішньої компетенції кожної з країн. Визначено, що за формою правління Австро-Угорщина була дуалістичною (двоєдиною) монархією в якій кожна з держав мала свої власні законодавчі, виконавчі та судові органи. Визначено, що це не була класична федерація, а дуалістична держава з елементами федералізму, яка була створена для збереження імперії в умовах кризи. Стверджується, що двояке становище монарха визначило особливості носія верховної влади у східній і західній частині Габсбурзької монархії. Окреслено коло повноважень імператора Франца Йосифа І за конституцією 1867 року. Проаналізовано спосіб формування, склад та діяльність Палати панів та Палати депутатів Австрійського парламенту – Державної ради, який базувався на становому принципі. Констатовано, що хоча за своєю правовою природою Конституція 1867 р. вважалась ліберальною, вона зберегла у собі цензову систему. Проаналізовано розмежування компетенцій між Австрійським парламентом та крайовими сеймами австрійської частини імперії. Визначено конституційний статус, повноваження та порядок прийняття рішень спільними делегаціями – комісіями, наділеними законодавчою владою. Констатовано, що вищим органом державної влади в Австрії був Кабінет Міністрів, який за законом відповідав перед парламентом, а фактично – лише перед імператором. Охарактеризовано статус, повноваження та функції міністрів без портфеля а також спільних міністрів. Визначено сферу компетенції Імперського суду. Стверджується, що до спільних справ імперії належали зовнішня політика, військо і військовий флот, а також фінанси. Охарактеризовано структуру місцевих органів державної влади. Запропоновано власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: Цислейтанія, Транслейтанія, дуалізм, компроміс, Державна Рада (Рейхсрат), Палата панів, Палата депутатів, Державні збори, Кабінет Міністрів, конституційне вирівнювання, урядова влада, курія, крайові сейми, контрасигнація, становий принцип, компетенція, спільні делегації, міністр без портфеля, спільний міністр, Імперський суд, спільні справи, намісництва, окружний президент, повітовий староста, регламент, постанова.

Hrin O. O. Organization of central government bodies under the Austrian Constitution of 1867.

The article examines a series of laws in Austria and Hungary, which established the constitutional foundations of Austria-Hungary. The factors that caused the above-mentioned constitutional compromise are analyzed. It is determined that the legal nature of relations between the two main components of the state is

characterized differently: from a personal union to a federation. It is stated that the Austro-Hungarian agreement did not provide for the text of a constitutional treaty – such an «equalizing agreement» were the laws approved by the Sejm of Hungary on 20.03.1867 and the laws of the Reichsrat of Austria, similar in content, concluded on 21.12.1867. It is stated that, having balanced the interests of Austria and Hungary for a certain time, the compromise of 1867 "left behind brackets" the national issues of non-Hungarian peoples, which were attributed to the internal competence of each country. It is determined that by the form of government, Austria-Hungary was a dualistic (dual) monarchy in which each state had its own legislative, executive and judicial bodies. It is determined that it was not a classical federation, but a dualistic state with elements of federalism, which was created to preserve the empire in times of crisis. It is argued that the dual position of the monarch determined the features of the bearer of supreme power in the eastern and western parts of the Habsburg monarchy. The scope of powers of Emperor Franz Joseph I under the constitution of 1867 is outlined. The method of formation, composition and activity of the House of Lords and the House of Deputies of the Austrian Parliament – the State Council, which was based on the estate principle, is analyzed. It is stated that although the Constitution of 1867 was considered liberal in its legal nature, it retained the qualification system. The delimitation of competences between the Austrian Parliament and the regional Diets of the Austrian part of the empire is analyzed. The constitutional status, powers and procedure for making decisions by joint delegations – commissions endowed with legislative power are determined. It is stated that the highest body of state power in Austria was the Cabinet of Ministers, which was legally responsible to the Parliament, and in fact – only to the Emperor. The status, powers and functions of ministers without portfolio and joint ministers are characterized. The scope of competence of the Imperial Court is determined. It is argued that the common affairs of the empire included foreign policy, the army and navy, as well as finances. The structure of local state authorities is characterized. Own conclusions are proposed from the analyzed material.

Key words: Cisleithania, Transleithania, dualism, compromise, State Council (Reichsrat), House of Lords, House of Deputies, State Assembly, Cabinet of Ministers, constitutional alignment, government power, curia, regional Diets, countersignature, estate principle, competence, common delegations, minister without portfolio, common minister, Imperial Court, common affairs, governorships, district president, district headman, regulations, resolution.

Постановка проблеми. Досвід управління Австро-Угорською імперією згідно Конституції 1867 р. може бути корисним для функціонування центральних органів державної влади України в умовах стабільного розвитку.

Необхідно врахувати як позитивні, так і негативні аспекти управління, такі як роздробленість адміністративного устрою та боротьбу за національні права, що призвели до розпаду Австро – Угорської імперії в 1918 році. Потрібно створювати єдину систему державного управління та уникати помилок, які були допущені в Австрійській імперії, що не мала єдності в національному питанні.

Метою статті є аналіз юридичних актів, що складають текст конституції Австро-Угорщини 1867 року.

Стан опрацювання проблеми. Проблематику державно-правового статусу Австро-Угорської імперії згідно Конституції 1867 р. досліджували такі науковці як: Б. Вишеславцев, Н. Гриб, Т. Ісламов, Р. Кан, Ф. Кокошкін, О. Кондратюк, Г. Корольов, В. Кульчицький, П. Магочій, Х. Моряк-Протопопова, М. Пергамент, Р. Петрів, О. Прудніков, А. Пушкаш, М. Рейді, Н. Роман, І. Трайнін, А. Тейлор, В. Шандор, В. Шушарін та ін.

Визнаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно гострим питанням подальшого існування Австрійської імперії був статус Угорщини. Така позиція угорців була наслідком процесу перетворення Австрійської імперії в централізовану державу. Водночас централістський абсолютизм і тодішній лібералізм мали багато спільного, адже працювали заради імперії в цілому [1, p. 327]. Внаслідок перемовин імператора Франца Йосифа І і угорського сейму (Державних зборів) протягом 1867 р. серією законів в Угорщині та Австрії було закріплено конституційні основи Австро-Угорщини. Слід погодитися з думкою про те, що на нову візію австрійської ідеї як монархічної федерації народів, вплинули два чинники – Кримська війна 1853-1856 рр. та недружелюбність російських зовнішньополітичних кіл щодо національних прагнень слов'янських народів під берлом Габсбургів [2, s. 167]. Конституційний компроміс, на наш погляд, був викликаний трьома чинниками: 1) революцією 1848-1849 років;

2) поширенням національних рухів; 3) концепцією «історичності» угорського королівства. Важливу роль у політичному житті регіонів імперії продовжували відігравати місцеві дворянські еліти, які захищаючи власні інтереси, прикривалися модерновими ідеями. Власне, тому і відбулося посилення консервативних прихильників історико-традиційного федералізму, що вимагали широку автономію для історичних частин, а насправді хотіли домінування аристократії в них [1, p. 329]. Парадокс, на думку Г. Корольова, полягав у тому, що з одного боку, ідея про середньовічну королівську традицію суперечила республіканським здобуткам «Весни народів», а з іншого – перетворювала її на реальний аргумент у династичній полеміці з Віднем. Тобто відбулося погодження між центрами парламентської влади, коли Габсбург ставав спільним монархом для історичних земель старих середньовічних королівств [3, с. 26].

Угорська конституція 1848 р. в основному була відновлена, загальний рейхсрат було скасовано, а для спільних австро-угорських справ відновлено особливий порядок законодавства і управління на основі повної рівності і незалежності обох держав [4, с. 133]. Природа відносин між двома основними складовими оцінюється по різному: від особистої унії до федерації. Зокрема, О. Прудніков аналізує трансформацію імперії Габсбургів через призму пошуку балансу інтересів двох основних частин держави, виділяючи елементи федералізації в розмежуванні повноважень, але підкреслюючи домінування Габсбургів [5]. Р. Кенн уважав, що компроміс не перетворив імперію на федерацію або конфедерацію [1, p. 333], адже поглинув необхідні федеративні засади задля збереження монархії. Залишаючи питання відкритим, погоджуємося з думкою про те, що саме розуміння тодішнього федералізму мало інший вимір, який різнився відносно політичного режиму та державного ладу [6, с.151].

Австро – Угорську угоду було оформлено у вигляді двох окремих законів від 21.12.1867 р.: австрійського «Про спільні справи земель австрійської монархії і про порядок управління ними» й угорського «Про спільні справи земель угорської корони і про порядок управління ними». Згідно з цими законами, Австро-Угорська монархія складалася з двох цілком незалежних союзних держав – Австрії (офіційна назва – землі, представлені у Державній раді чи Цислейтанія) та королівства Угорщини (землі Корони Святого Стефана або ж Транслейтанія), які мали самостійний внутрішній устрій [7, С. 55]. Назви «Цислейтанія» та «Транслейтанія» виникли тому, що монархію Габсбургів було поділено річкою Лейтою на дві частини [8, С. 32]. Дві половини імперії однак залишалися «нероздільними і неподільними» в розумінні Прагматичної санкції. Свою назву держава отримала відповідно до імператорського рескрипту від 14.11.1868 року.

Після укладення угоди 1867 р. до складу Австрійської частини монархії увійшли такі краї: Королівства Чехії, Далмації, Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським, архікнязівства Австрії нижньої та Австрії верхньої, князівства Зальцбурга, Штирії, Каринтії, Крайни, Буковини, маркграфство Моравське та Істрії, князівство Шльонське, графства Тиролю та Горації і Градиски, край Форальберг, а також місто Трієст з округом. До угорської частини монархії, крім власне самої Угорщини, увійшли Хорватія, Словенія, Семигород, Сербія та Закарпаття [7, С. 55-56]. Усі землі, що увійшли до складу угорської частини, утворили єдиний адміністративно-територіальний округ (за винятком автономних утворень у Хорватії і Словенії), а австрійські землі зберегли поділ на 14 країв з певними елементами автономії.

В політичній культурі цей унікальний феномен отримав назву «дуалізм». Слід зазначити, що в офіційних документах такий термін ніколи не використовувався. В науковій літературі угоду 1867 р. називають «Компромісом 1867 р.». Німецький термін «Ausgleich», який розкриває смисл угоди, перекладається словами «компенсація», «відшкодування», «вирівнювання» окреслює сутність політичної перебудови імперії. Вирівняти статус угорської конституції в «державному тандемі» Австрія – Угорщина, на нашу думку, означало частково компенсувати колишні політичні втрати угорської державності. В юридичній площині відбувався процес узгодження норм угорської конституції з правовою базою Австрії. Унікальність австро-угорської угоди полягала в тому, що вона не передбачала тексту конституційного договору – такою «вирівнюючою угодою» вважалися закони, схвалені Сеймом Угорщини 20.03.1867 р. і аналогічні за змістом закони Рейхсрату Австрії, укладені 21.12.1867 року. Вказані закони в обох частинах Австро-Угорщини визнавалися як конституційні і в сукупності становили Конституцію Австро-Угорщини. Обидві частини імперії наділялися внутрішнім суверенітетом. У кожній з них він реалізовувався через власний парламент, власні уряди, відповідальні перед відповідними парламентами, власну систему державної адміністрації, суду та юстиції.

На суттєві поступки в Ausgleich вимушені були піти всі учасники: Австрія, Угорщина і Габсбурги. Австрія вимушена була відмовитися від управління Угорщиною, остання втратила державний суверенітет, династія Габсбургів відмовлялася від нічим не обмеженої самодержавної влади а також панування над обома державами. Суть системи полягала в наявності двох незалежних один від одного та відповідальних перед власними парламентами урядів та третьої, особливої структури, створеної для врегулювання питань і управління справами, віднесеними до категорії «спільних», або «загальноімперських» справ [9, С. 221]. Аналізуючи цей вид владних правовідносин з позицій сучасного адміністративного права зазначимо, що це був приклад нової моделі публічного адміністрування. Слід погодитись з думкою про те, компроміс 1867 р. слід вважати безперечним успіхом Угорщини, оскільки були поновлені закони 1722-1723 рр. та 1790 р., згідно з якими в країні діяли тільки її власні закони [10, С. 39]. Водночас, ще влітку 1867 р. Л. Кошут в своїх листах на адресу Ф. Деяка, які отримали назву «листи Касандри» пророче попереджав, що угода робить неможливим «позитивне вирішення національного питання в самій Угорщині», перетворюючи на ворогів угорців їх сусідів – Румунію та Сербію. В ім'я майбутнього він заклинав Деяка не вести націю шляхом, з якого немає вороття, бо досягнувши певної межі, вона не зможе бути господарем свого майбутнього. У самому факті угоди з Австрією, як писав Кошут, « я бачу смерть нації», оскільки пов'язувати долю країни з імперією, приреченою на загибель, є не що інше, як самогубство [9, С. 216-214]. Однак, угорська еліта пристала на позицію Ф. Деяка, політика якого здавалась їй єдино розумною альтернативою в ситуації, в якій перебувала на той час Угорщина.

Політичні розбіжності між Австрією та Угорщиною витікали не тільки з центристських намірів Угорщини й Відня, а також з їх принципово різних державно-правових концепцій. Габсбурги виходили в своїй державній філософії із політичної засади «Gesamtmonarchie» (Спільна Монархія), в якій забезпечували для своїх народів певні культурні й політичні права. Будапешт натомість виходив із політичної засади «egyseges magyar nemzeti allam» (унітарна мадярська національна держава), яка виключала від участі в роботі державного апарату інші народи [11, С. 138]. Вказану різницю в підходах до державного будівництва двох частин імперії віддзеркалювали національні склади парламентів Австрії та Угорщини. На думку Дж. П. Тейлора, Австро-угорська угода була союзом габсбурзької монархії з правлячими колами Угорщини [12, С. 128]. Цю тезу ще в 1947 р. висунув у своїй монографії акад. І. Трайнін [13, С. 106]. Ми поділяємо точку зору В. Кульчицького який вважав, що зміст угоди полягав у тому, щоб пом'якшити австро-угорські суперечності за рахунок спільного пригнічення інших народів [14, С. 64]. Водночас спірною видається теза сучасного британського дослідника М. Рейді про те, що Угорщина була врятована для Габсбургів напередодні 1867 р. завдяки втручанню двох людей, а саме юриста і політика Ф. Деяка та дружини Франца Йосифа І – імператриці Єлізавети [15, С. 330]. Авторами «Ausglesch 1867» окрім Ф. Деяка (1803-1894) були граф Ф. Ф. Бейст (1809-1886) та граф Ю. Андраші (1823-1890) [11, С. 138]. Не відкидаючи значення ролі особистості в історії, зазначимо, що з точки зору геополітики країнами рухають національні інтереси, політичні та економічні пріоритети, рівень розвитку суспільства, характер державного устрою тощо.

Компроміс 1867 р. був єдиною можливістю для Австрії зберегти за собою статус великої держави, тоді як для Угорщини він став серйозною перемогою, забезпечивши їй важелі впливу на життя усієї імперії [16, С. 135]. Збалансувавши на певний час інтереси Австрії та Угорщини, Компроміс 1867 р. «залишив за дужками» національні питання неугорських народів королівства. Ці питання було віднесено до внутрішньої компетенції кожної з країн, що в свою чергу позбавило їх підтримки з боку Відня у боротьбі за національне самовизначення. Слід погодитися з думкою Ф. Фукуями про те, що у Європі XIX ст. народне піднесення за демократію вихопив для своїх цілей націоналізм [17, С. 430]. На наш погляд, Австро-угорська угода 1867 р. не ліквідувала націоналістичні загрози, а тільки перерозподілила їх та створила нові внутрішні напруги; вона укріпила Австро-Угорщину проти Росії, але загострила польські, українські та інші національні прагнення всередині імперії, які прагнули до самостійності. Трансформувавши націоналістичні загрози, створивши стабільний, але внутрішньо напружений блок проти Росії як зовнішнього ворога, Австро-Угорщина об'єктивно рухалася до війни з нею, що зрештою призвело до її розпаду.

За формою правління Австро-Угорщина була дуалістичною (двоєдиною) монархією, яка складалася з двох парламентських монархій. Кожна з держав мала свої власні законодавчі, виконавчі та судові органи. Вказана угода, перерозподіляючи владу між частинами імперії, обмежувала абсолютизм

Відня і сприяла розвитку місцевого законодавства. На наш погляд, існувала і певна обмеженість федералізму: це не була класична федерація, а швидше дуалістична держава з елементами федералізму, яка була створена для збереження імперії в умовах кризи. В Австро-Угорській імперії була відсутня посада спільного прем'єр міністра, а отже не існувало спільного уряду. З нашої точки зору Угорщина отримала в угоді близький до незалежності статус у питаннях внутрішнього управління, що надало системі нових договірно-федеративних рис.

Згідно з угодою між Австрійською імперією та Угорським королівством, цісар був одночасно імператором Австрії та королем Угорщини. Двояке становище монарха визначало особливості носія верховної влади у східній і західній частині Габсбурзької монархії. Якщо фізично спільний монарх був однією особою, то юридично це були дві особи. У кожній державі вівся власний особливий відлік правителям одного імені та особлива процедура вступу на престол. В Австрії не передбачалося обряду вінчання на царство і, вступаючи на престол, імператор у присутності обох палат Рейхсрату лише приносив присягу дотримуватися конституції держави. Натомість в Угорщині була передбачена процедура урочистого вінчання короною святого Стефана, виготовлення особливого королівського диплому, а також особлива присяга – «свято і непорушно берегти національні закони і конституцію Угорщини, її права і привілеї, привілеї жителів і станів, засновані на Золотій буллі короля Андрія II» [18, с. 84]. Про двоякість становища монарха свідчила його титулатура – « Імператор Австрійський і король Богемський і … і апостолітичний король Угорський [19, с. 59-60].

Австрійський імператор (Kaiser) був головою виконавчої влади. Його особа визнавалась священною (geheilight), недоторканою (unverletzlich) та невідповідальною (unverantwortlich). Імператор здійснював урядову владу (Regierungsgewalt) через відповідних міністрів (Minister), а також через підпорядкованих міністрам державних службовців (Beamten) та делегатів (Bestellten). Він самостійно призначав, звільняв міністрів і визначав їх повноваження, а також за пропозицією відповідного міністра – призначав і звільняв усіх службовців. Як верховний головнокомандувач Франц Йосиф здійснював найвище керівництво армією, був наділений повноваженнями оголошувати війну, самостійно укладати мирні угоди та політичні договори. Від імені імператора карбували монети; він призначав послів, державних урядовців, спікерів та їхніх заступників палат обох парламентів та маршалків (спікерів крайових сеймів) і їхніх заступників [7, С. 61]. Імператора вважали особою, невідповідальною за свої дії, тому законом було передбачено принцип контрасигнації (підпис галузевого міністра на акті глави держави що свідчить взяття міністром на себе юридичної і політичної відповідальності за цей акт – О. Г.). На практиці ж блокувати розпорядження монарха не наважувався жодний міністр. Також на міністрів і вищих урядовців держави покладали відповідальність за виконання конституційних законів та відповідність їм інших нормативних актів, які вони приймають [7, С. 61-62].

Основний закон від 21.12.1867 р., який змінив закон від 26.02.1861 р. «Про імперське представництво», регламентував порядок формування та діяльності австрійського парламенту. Відповідно до цього закону, австрійський парламент – Державна Рада (Reichsrath) – складалася з двох палат: Палати панів (Herrenhause) та Палати депутатів (Hause der Abgeordneten). На чолі як національного парламенту, так і ландтагів стояв імператор. Рейхсрат скликався щорічно. Жодна особа, згідно конституції, не мала права бути одночасно членом обох палат. Спосіб формування верхньої палати Рейхсрату базувався на становому принципі. До складу Палати панів (пар. 2-5) входили: за народженням – принци імператорської родини, що досягнули повноліття; спадково – повнолітні голови родин з місцевої шляхти, котрі володіли «значною земельною власністю»; за посадою – усі архієпископи та ті з єпископів, котрі мали князівський титул; пожиттєво – призначені цісарем видатні особи, котрі мали значні заслуги перед державою, церквою, в сфері науки або мистецтва [20, с. 93-94]. Становий принцип формування верхньої палати Рейхсрату підтверджує думку про виконання законодавцем волі Франца Йосифа I щодо забезпечення можливості духовенства та шляхти мати своє представництво у парламенті з метою збереження впливу на вищий представницький орган держави. Наявність такого підходу про відступ депутатів, які розробляли дані положення, від своїх позицій під час розробки аналогічних положень закону від 26.02.1861 р. «Про імперське представництво», що містив вимоги про виборність членів верхньої палати, свідчить про згортання ідей революційного Кромеризького проекту конституції 1849 року.

Депутати верхньої палати призначались імператором. Кількісний склад цієї палати мав не перевищувати 170 членів, але насправді їх було значно більше. В реальності порядок формування Палати па-

нів порушував не тільки принцип національного, але й соціального представництва. Зокрема, наприкінці XIX ст. до палати панів входив 21 ерцгерцог (принц), 66 спадкових перів і 125 довічних членів, серед яких були 4 князі, 48 графів, 22 прелати, серед яких 51 – барони, генерали, банкіри та ін. Усього в ній було 212 осіб [20, с. 94]. Наведений приклад свідчить про те, що часто під «видатними особами, які мали значні заслуги перед державою» мались на увазі, насамперед, особи з великим капіталом, які могли фінансувати значні політичні та особисті витрати членів імператорської родини, а отже заслужили місце в парламенті. Існувала також практика продажу депутатських місць за досить значні суми.

Палата депутатів складалась з 353 членів, які обирались від ландтагів (законодавчих органів) земель Цислейтанії. В цій частині імперії представницька (законодавча влада) належала Рейхсрату та ландтагам. Депутатом могла стати особа чоловічої статі, що досягнула тридцятирічного віку та щонайменше три роки користувалась австрійським громадянством. Строк повноважень депутатів даної палати становив шість років. На початку роботи новоствореного парламенту нижня палата обиралась не прямими виборами, а Крайовими Сеймами (в Австрії їх налічувалось 14). Змінами до Конституції (1873) було запроваджено куріальну систему виборів, згідно з якими було створено чотири курії: великих землевласників, торговельно-промислових палат, загальноміську та сільську курії. У 1896 р. було створено п'яту, так звану «загальну» курію. Вибори у перших трьох куріях були прямими. Громадяни імперії, які належали до четвертої та п'ятої курії, обирали депутатів за допомогою двоступеневих виборів. Тобто спочатку обиралися виборці, які потім безпосередньо обирали депутатів нижньої палати парламенту. Виборцем міг бути австрійський громадянин чоловічої статі, який досягнув 24-х років та наділений усіма громадянськими правами. Згідно з реформою 1873 р., депутатів до цієї палати обирало населення, але коло виборців обмежувалось привілейованими станами та особами, котрі платили не менше 20 крон прямих податків (з 1882 р. – 10 крон, у 1896 р. – 8 крон) [21, с. 87].

Хоча за своєю правовою природою нова Конституція вважалась ліберальною, вона зберегла у собі цензову систему. Внаслідок цього було не тільки обмежено чисельність осіб, які могли брати участь у прийнятті політичних рішень, але й по-різному розподілялись голоси в кожній курії. Так у курії землевласників одного депутата обирала в середньому 51 людина, яка мала право голосу в курії торговельно-промислових палат – 24 в загальноміській – 1600 а у сільській – 8100 виборців [20, с. 95]. У середньому по п'ятій курії один депутат приходився на 69 697 виборців а жінки і військовослужбовці взагалі не користувалися виборчими правами [22, с. 76-77]. Основний закон від 21.12.1967 р. забороняв суміщення державних посад. Чиновники, обрані до парламенту, були зобов'язані подавати у відставку. Підходи до формування керівних органів обох палат кардинально вирізнялися. Президент та віце-президент верхньої палати призначались імператором з-поміж членів палати на одну сесію. На аналогічні посади в нижній палаті кандидати обирались з числа її членів самою палатою. Сесії Рейхсрату проводились, як правило, раз на рік у зимовий період.

Компетенція парламенту включала всі питання щодо загальних для всіх коронних країв прав, обов'язків та інтересів, окрім тих, що стосувалися також Угорського королівства. Останні повинні були узгоджуватися між австрійським та угорським парламентами. Перелік питань, які відносились до компетенції Рейхсрату визначався у пар. 11 згадуваного закону. Серед них бюджет державного управління та взагалі всі фінансові справи, монетарна система, митні та торгівельні справи, різні способи комунікації в імперії, законодавство про права громадян та націй, законодавство про основи судової та адміністративної організації тощо [20, с. 96]. Усі інші законодавчі питання, крім визначених у даному законі, стосувались компетенції крайових сеймів (Landtage), тобто королівств і земель імперії. Останні могли виступати суб'єктом права законодавчої ініціативи. Така ситуація мала місце у випадку, якщо законопроект, хоча й відносився до компетенції крайового сейму, однак, на думку його депутатів повинен був розглядатися в Рейхсраті. На відміну від Австрії, в Угорщині крім національного парламенту законодавча влада належала тільки одному «регіональному» парламенту − хорвато-словенському.

Суб'єктами законодавчої ініціативи виступали депутати Рейхсрату та уряд. Для прийняття законопроекту необхідна була підтримка обидвох палат та затвердження імператором. Для кворуму явка в Палаті панів складала 40 членів, а в Палаті депутатів – не менше 100 осіб. Рішення приймалось абсолютною більшістю голосів. Законопроекти щодо внесення змін до конституційних законів приймалися не менш як 2/3 голосів депутатів, за умови присутності у Палаті депутатів щонайменше половини її членів. Непряме голосування заборонялось. Водночас права Рейхсрату були обмежені.

Імператор мав право відхиляти закони, видавати урядові акти в перервах між сесіями парламенту, розпускати парламент та призначати нові вибори. Уряд ніс відповідальність перед монархом, а не перед парламентом.

Влада імператора формально обмежувалася в Австрії – Державною Радою (Рейхсратом) та Державними Зборами в Угорщині. Для обговорення загальних політичних питань парламенти обох країн щорічно обирали спільні делегації – комісії, які були наділені законодавчою владою, наданою їм конституційно. При формуванні делегацій враховувалася складна структура кожної держави. Компетенція делегацій була обмеженою й зосереджувалася на контролі за спільним бюджетом. Якщо в справах, які вимагають узгодженого рішення обох делегацій, після трьохкратного обміну посланнями угоди не буде досягнуто, то організовується спільне засідання обох палат, на якому спірне питання вирішується без дебатів більшістю голосів. При цьому кількість австрійських та угорських делегатів має бути рівною [18, с. 81]. В Угорщині Палата магнатів прямим голосуванням обирала 20 делегатів, з яких один мав бути хорватом; Палата представників – 40, з яких 4 обиралися депутатами-хорватами. В Австрії 20 делегатів прямим голосуванням обирала Палата панів; 40 – виборчі колегії Палати представників від різних провінцій за квотою, що залежала від розміру провінції. Так, Богемія посилала 10 делегатів, а Тіроль або Форарльберг – по одному. Таким чином, угорська делегація репрезентувала інтереси унітарної угорської держави, визначаючи лише обмежені права Хорватії; делегація ж від Австрії була останньою версією станових зборів [12, с. 129]. Делегації скликалися щорічно імператором (почергово у Будапешті та Відні), засідали окремо і повідомляли одна одну про свої рішення письмово.

Форма державного правління кожної з двох частин імперії суттєво відрізнялася. В Угорщині, на відміну від Австрії, не було чітко вибудованої ієрархічної структури органів виконавчої влади. Державні органи безпосередньо здійснювали керівництво сферою освіти, фінансів, поліції, державним будівництвом, актами цивільного стану та ін. Більшість адміністративних справ належали до компетенції органів місцевого самоврядування, міських та окружних муніципальних органів. За їх допомогою угорський уряд реалізовував свої функції на місцях. В Австрії, навпаки, існувала чітка вертикаль органів державної виконавчої влади, які вирішували значну частину питань державного управління.

Вищим органом державної виконавчої влади в Австрії був Кабінет міністрів на чолі з прем'єр міністром, якого призначав на посаду імператор. За законом міністри несли формальну відповідальність перед парламентом, а фактично – лише перед імператором. У складі уряду були галузеві міністри та міністри без портфеля, які відповідали за певні території.

Президія Кабінету Міністрів була створена ще 17.03.1848 р. на підставі патенту від січня того ж року. Поступово формувався та змінювався склад Кабінету Міністрів: 1. Міністерство внутрішніх справ (ств. 11.03.1848 р.) 2. Міністерство визнань і освіти (ств. ще в кінці XVIII ст. і продовжено чинність 11.03.1848 р.) 3. Міністерство справедливості (юстиції) (ств. 17.03.1848 р.) 4. Міністерство майна (ств. 17.03.1848 р.) 5. Міністерство торгівлі (ств. 10.04.1861 р.) 6. Міністерство оборони (ств. 10.01.1868 р.) 7. Міністерство рільництва (ств. 11.01.1868 р.) 8. Міністерство залізниць (ств. 15.01.1896 р.) 9. Міністерство без портфелів для Галичини (ств. 11.04.1871 р.) 10. Міністерство без портфелів для Чехії (ств. 12.08.1879 р.) [23]. Законом від 25.07.1867 р. визначено конкретні права і обов'язки кожного міністерства та його керівника.

Міністерство без портфелів засновувалося як центральний орган, який безпосередньо зв'язувався з кожним міністром для термінового реагування та виконання усіх постанов, указів, розпоряджень та приписів, що стосувалися політики розвитку Галичини. Він готував усю документацію і негайно передавав її для виконання до Галичини, а відповіді надсилав до Ради Міністрів або до того міністра, який їх вимагав. Якщо міністр без портфеля не погоджувався на передачу інформації і вирішення всіх питань, що виникали і якщо не доходило до порозуміння між ним і фаховим міністром, то справу розглядали в Раді Міністрів [23]. Міністр без портфеля користувався необмеженим правом ініціативи і контролю, тому він зобов'язаний був брати участь у всіх засіданнях Кабінету Міністрів і його голос був рівний з іншими міністрами. Окрім того, до його компетенції входив контроль за політичними рухами, антиурядовими виступами, демонстраціями, а також він контролював міграційні та еміграційні процеси, що відбувалися в Галичині. Міністерство без портфеля у Чехії виконувало такі ж функції, що й в Галичині і на тих самих засадах [23]. На нашу думку, статус міністерства без портфеля визначався як посередницький між Кабінетом Міністрів та крайовим урядом. Водночас, міністерство без портфеля виконувало контролюючу функцію у сфері дотримання політичного режиму.

Спільні міністри призначалися королем, одним з головних завдань яких було скріпляти підписом укази імператора (за виключенням тих, які стосувалися управління армією). Вони відповідали за королівські укази, скріплені (контрасигновані) ними, а також за свою діяльність перед спільними делегаціями. Спільні міністри утворювали міністерську раду (Раду міністрів), в якій зазвичай головував міністр закордонних справ. Додатковими угодами між Австрією та Угорщиною реалізовувалось фінансування спільних справ. Зокрема, у 1867 р. було укладено угоду, за якою на фінансування «спільних витрат» спрямовувалися всі доходи від митних тарифів. На покриття інших витрат Угорщина вносила 30%, а Австрія – 70%. Розподіл витрат коригувався кожні десять років спеціальною комісією, до складу якої входили представники обох держав.

В Австро-Угорщині існувала єдина грошова система, єдина валюта, імперський Національний банк (1878), який управлявся спільно, а також Імперський суд. Згідно Закону «Про заснування Імперського суду (1867 RGB1. 143/1867), прийнятого 21.12.1867 р. Імперський суд розглядав справи щодо спорів: а) між судовими органами та адміністративними органами; б) між представниками держав і вищими органами державної влади; між автономними органами державної влади різних держав (ст. 2) [24]. Спільна держава також мала єдину митну територію. Якщо митні збори на території всієї імперії були єдиними, то їх адміністрування було роздільним. Водночас, в жодному нормативному акті не вживається поняття «австро-угорська територія». Територія Австрії була окреслена законами № 141 від 21.12.1867 р., від 19.05.1868 р. та в низці договорів з сусідніми державами. Наявність території Угорщини випливає з закону 1867 р., а також з присяги короля, який присягає охороняти цілісність і непорушність її території [18, с. 83]. В імперії для жителів як Австрії, так і Угорщини існували окремі підданства. Це, на наш погляд, свідчило про збереження кожною державою незалежності й суверенного характеру своїх правових систем.

До спільних справ імперії належали: а) зовнішня політика (дипломатія, експорт, виконання міжнародних договорів та рішення, які ухвалювали на їхнє виконання (ратифікацію цих договорів здійснювали парламенти обох частин імперії); б) військо і військовий флот, за винятком: оголошення про призов на військову службу; законодавства, що регулювало порядок проходження служби, дислокації окремих частин, забезпечення армії провіантом, регулювання громадянських прав і обов'язків військових; в) фінанси щодо видатків на справи, передбачені попередніми пунктами [7, С. 56-57]. Для керівництва спільними справами було створено відповідні міністерства: зовнішніх справ військових справ та фінансів на чолі з відповідними міністрами. Міністр фінансів не мав реальної влади. До його обов'язків належало формування кошторису спільних витрат монархії та подання його на розгляд міністрів фінансів Австрії та Угорщини які вирішували як ці гроші надходитимуть до казни. Тому керуючись положеннями закону який дозволяв цим міністерствам крім спільних справ займатись і відповідними справами однієї з двох частин монархії міністра фінансів використовували для випадкових доручень. Зокрема після окупації 1878 р. Боснії і Герцеговини його призначили намісником у цьому регіоні [7, С. 57].

Уряд в межах своєї компетенції приймав регламенти та постанови, які видавались на підставі та на виконання законів. Державні службовці зобов'язувалися виконувати конституційні, імперські та локальні законодавчі акти. За невиконання законів чиновники несли дисциплінарну, а в разі заподіяння збитків внаслідок зловживання службовим становищем – цивільну відповідальність. Параграф 14 Основного закону закріпив за урядом право у виняткових випадках на підставі наказу імператора та за умови колективної відповідальності уряду приймати накази з питань, які стосувались компетенції парламенту. Такі накази мали силу закону за умови їх затвердження Рейхсратом протягом чотирьох тижнів від початку чергової сесії. Якщо затвердження не відбувалось, то вони втрачали юридичну силу, що могло призвести до відповідальності уряду [20, с. 98].

Місцеві органи державної влади формувались відповідно до адміністративно-територіального поділу Австрії (17 країв). Вони поділялися на: 1) Намісництва або крайові управління на чолі з намісниками чи крайовими президентами (діяли на рівні країв); 2) Окружні управління на чолі з окружними президентами (краї спочатку поділялися на округи, однак поступово цей поділ було ліквідовано); 3) Повіти на чолі з повітовими старостами (у Чехії це були гетьманства) [20, с. 98]. Намісництва існували ще від 1849 р. та були створені відповідно до октройованої конституції. Вони продовжили своє функціонування після її скасування. Основний закон від 21.12.1867 р. про здійснення урядової і виконавчої влади не передбачав існування намісництв, однак у ньому визначалось, що питання організації та діяльності адміністративної влади визначаються окремими законами. Як наслідок, намісництва

продовжували існувати до 1918 року. Намісництво складалося з президіального бюро та департаментів. Їх кількість постійно змінювалась. У зв'язку зі збільшенням кількості департаментів виникла необхідність їхнього поділу за компетенцією.

На останок зазначимо, що з 1868 р. нове утворення отримало неофіційну назву «Австро-Угорська дуалістична монархія». Офіційна і повна назва нової держави була сформульована наступним чином – «Королівства і землі, представлені в Рейхсраті, і землі угорської корони Святого Стефана».

Висновки. Складність теоретико-правового аналізу Австро – Угорської монархії визначається тим, що специфіка вказаного державного утворення проявляється в таких різних характеристиках сучасної держави як форма правління, територіальний устрій і політичний режим. Слід зазначити, що на момент утворення Австро – Угорщини (1867) перші дві складові (як частина форми держави) вже існували у правовій теорії, базуючись на конституційному досвіді США, Франції та німецьких держав. Поняття політичного режиму було менш оформленим, але його сутність розрізняли через спосіб здійснення влади (демократичний, деспотичний, конституційний).

З точки зору форми правління Австро-Угорщина (1867-1918) нами визначається як конституційна дуалістична монархія з рядом специфічних ознак: 1) значні конституційні повноваження монарха і відсутність уряду на загальнодержавному рівні, а також виконавчі повноваження монарха щодо спільних міністерств та національних урядів; 2) національні парламенти Австрії та Угорщини суттєво впливали тільки на свої уряди, що можна охарактеризувати як реальну унію двох суб'єктів під владою Габсбургів; 3) монарх виступав одночасно (і окремо) як монарх у кожній частині імперії. Ця форма правління поєднувала елементи абсолютної влади монарха у спільних питаннях та обмеженої конституцією влади на місцях.

Територіальний устрій Австро-Угорщини вказаного періоду слід визначити як унікальну форму федерації або союзної держави, що складалася з двох рівноправних суб'єктів – Австрійської імперії (Цислейтанія) та Королівства Угорщини (Транслейтанія), об'єднаних спільним монархом, армією, зовнішньою політикою та фінансами. Основними характеристиками її територіального устрою були дуалізм, спільні міністерства, автономія коронних земель (напр. Королівство Галичини і Лодомерії) з різним ступенем самоврядування, а також особливий статус Угорщини, яка мала ширшу автономію порівняно з іншими землями. Таким чином, Австро-Угорщина класифікується нами як дуалістична союзна держава з ознаками централізованої імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kann R. A History of the Habsburg Empire, 1526 – 1918. University of California Press, 1974.
2. Wereszycki H. Pod berlem Habsburgow. Zagadnienie narodowosciowe. Krakow, 2015.
3. Корольов Г. О. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник молодих учених. Вип. 20. Харків, 2017. С. 22 – 30.
4. Вишеславцев Б.П., Кокошкін Ф.Ф. Австро-Угорщина. Політичний устрій сучасних держав. Збірник статей, 1906, Т. 2. З. 125-219.
5. Прудніков О. Є. Про федеративний характер австро-угорської угоди 1867 року. Вісник держ. університету. Серія 5: Юриспруденція. Випуск 11. 2009.
6. Корольов Г. О. Федеративні проекти в Центрально – Східній Європі: зародження, еволюція та реальна політика (1815 – 1921 рр.): дис. …докт. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2020. 439 с.
7. Моряк – Протопопова Х. М. Галицьке намісництво: створення структура і реальність: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 262 с.
8. Кульчицький В. С. Органи державного управління Галичиною за конституцією 1867 року. Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка. 1966. С. 32-38. (Серія юридична).
9. Ісламов Т. М., Пушкаш А.І., Шушарін В.П. Коротка історія Угорщини. 1991. 608 с.
10. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). Ужгород, 1994. 296 с. (Поличка «Карпатського краю» № 3-6 (18).
11. Шандор В. Закарпаття: історично – правний нарис від IX ст. до 1920. Нью Йорк, 1992. 292 с.
12. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро –Угорщини. Львів, 2002. 268 с.

13. Трайнін І. Ф. Національні протиріччя Австро-Угорщини та її розпад: монографія. 1947. 308 с.
14. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною і Буковиною за Австрійською конституцією 1867 року. Вісник Академії правових наук. 1999. № 3. С. 63-69.
15. Рейді М. Габсбурги. Злет і занепад володарів світу / пер. з англ. О. Кулаков. К., 2025. 448 с.
16. Закарпаття в етнополітичному вимірі. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.
17. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобальної демократії / пер. з англ. Т. Цимбал і Р. Корнута. К., 2019. 608 с.
18. Роман Н. М. Правове становище Закарпаття в складі Австро-Угорщини (1867-1918 роки): дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Ужгород, 2016. 218 с.
19. Пергамент М. Юридична природа справжньої унії. Одеса, 1893. 136 с.
20. Гриб Н. П. Конституції Австрії та Австро-Угорщини і їх застосування у Галичині (1848-1918 рр.): дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 163 с.
21. Кондратюк О. Утворення Австро-Угорщини: причини та умови. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2004. Вип. 41. С. 85-92.
22. Кульчицький В. С. Іван Франко про австрійську конституцію 1867 року. Правознавство. Л., 1971. № 6. С. 75-79.
23. Петрів Р. Центральні і місцеві органи державної влади і управління Австрії та Східної Галичини https://thule.primordial.org.ua
24. Staatsgrundgesetz uber die Einsetzung eines Reichsgerichtes 1867 RGB1. 143/1867; Manual Rz. 1681 ff. URL https://www.alex.onb.ac.at.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Грін О.О, 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.5(477)"1917/1920"
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.4

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВИЩИХ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ЛИСТОПАД 1917 Р. – КІНЕЦЬ 1920 Р.): ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Дзейко Ж. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2644-8474
E-mail: Dzeiko@ukr.net

Дзейко Ж. О. Правовий статус вищих органів судової влади Української Народної Республіки та Української Держави (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.): історико-правові аспекти.

У статті аналізується правовий статус вищих органів судової влади Української Народної Республіки (далі – УНР) періоду Української Центральної Ради, Української Держави та УНР періоду Директорії (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.).

Встановлено, що після проголошення УНР судову діяльність продовжували здійснювали судові установи, які функціонували на її території до 7 листопада 1917 р., але з цієї дати вони визначалися як органи влади УНР. Доведено, що правовий статус вищого органу судової влади УНР періоду Української Центральної Ради – Генерального Суду основувався на Законі УНР від 2 грудня 1917 р. «Про утворення Генерального Суду». Виявлено, що відповідно до цього Закону, Генеральному Суду були надані функції Урядового Сенату в судових справах і в справах нагляду над судовими установами та особами судового відомства. З'ясовано, що 5 квітня 1918 р. було внесено зміни до цього Закону, відповідно до яких Генеральному Суду було надано всі функції, належні до цього Урядовому Сенату, а також тимчасово – функції Головного Військового Суду. Показано, що основними напрямами діяльності Генерального Суду були: установчі, нормотворчі, судові.

Доведено, що в Українській Державі, відповідно до «Законів про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., вищою судовою владою був Генеральний Суд Української Держави, якому було надано судові та адміністративні повноваження. З'ясовано, що відповідно до Закону «Про зміну арт. 1-го закону від 2 грудня 1917 року про Генеральний Суд» від 2 червня 1918 р., основними функціями вищого судового органу були всі функції, належні Урядовому Сенату та касаційні функції Головного Військового Суду. Доведено, що правовий статус вищого органу судової влади було детально закріплено в Законі «Про утворення Державного Сенату» від 8 липня 1918 р. З'ясовано, що відповідно до цього Закону, основними функціями Державного Сенату, який було створено натомість Генерального Суду, визначалися судові та адміністративні. Державному Сенату були надані права та обов'язки Урядового Сенату та деякі інші повноваження у військовій сфері. Наголошено, що Державний Сенат здійснював установчі, судові та адміністративні функції.

З'ясовано, що після створення УНР періоду Директорії вищу судову владу здійснював Державний Сенат. У статті проаналізовано ухвалений Радою Народних Міністрів та затверджений Директорією Закон «Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. відносно «утворення Державного Сенату», про відновлення діяльності Генерального Суду під назвою «Надвищий Суд УНР»…» від 2 січня 1919 р. Доведено, що цим Законом до компетенції вищого судового органу суттєвих змін, порівняно з періодом Української Центральної Ради, внесено не було, хоча механізми держав УНР періоду Директорії та УНР періоду Української Центральної Ради суттєво відрізнялися. Зазначено, що в цілому Надвищий Суд УНР здійснював установчі, судові та адміністративні повноваження.

Автор, підсумовуючи робить висновок, що вищі органи судової влади УНР та Української Держави перебували у процесі становлення.

Ключові слова: Українська Народна Республіка періоду Української Центральної Ради, Українська Держава, Українська Народна Республіка періоду Директорії, вищі органи судової влади, правовий статус вищих органів судової влади.

Dzeiko Zh. O. Legal status of the highest judicial authorities of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State (November 1917 – end of 1920): historical and legal aspects.

The article analyzes the legal status of the highest judicial authorities of the Ukrainian People's Republic (hereinafter – UNR) of the period of the Ukrainian Central Rada, the Ukrainian State and the UNR of the Directory period (November 1917 – the end of 1920).

It was established that after the proclamation of the Ukrainian People's Republic, judicial activities continued to be carried out by judicial institutions that functioned on its territory until November 7, 1917, but from that date they were defined as the authorities of the Ukrainian People's Republic. It has been proven that the legal status of the highest body of judicial power of the Ukrainian People's Republic during the period of the Ukrainian Central Rada – the General Court was based on the Law of the Ukrainian People's Republic of December 2, 1917. «About the formation of the General Court**».** It was found that in accordance with this Law, the General Court was given the functions of the Government Senate in court cases and in matters of supervision over judicial institutions and persons of the judicial department. It was found that on April 5, 1918, this Law was amended, according to which the General Court was given all the functions belonging to this Government Senate, as well as temporarily – the functions of the Main Military Court. It is shown that the main areas of activity of the General Court were: constituent, rule-making, judicial.

It has been proven that in the Ukrainian State, in accordance with the «Laws on the Provisional State System of Ukraine» of April 29, 1918, the highest judicial power was the General Court of the Ukrainian State, which was granted judicial and administrative powers. It is found that according to the Law «On the Change of Art. 1st Law of December 2, 1917 on the General Court» of June 2, 1918, the main functions of the higher judicial body were all functions belonging to the Government Senate and the cassation functions of the Main Military Court. It has been proven that the legal status of the highest body of judicial power was enshrined in detail in the Law «On the Formation of the State Senate» of July 8, 1918. It was found that according to this Law, the main functions of the State Senate, which was created instead of the General Court, were determined by judicial and administrative functions. The State Senate was given the rights and duties of the Government Senate and some other powers in the military sphere. It was emphasized that the State Senate performed constituent, judicial and administrative functions.

It was found that after the creation of the UNR during the Directory period, the highest judicial power was exercised by the State Senate. The article analyzes the Law «adopted by the Council of People's Ministers and approved by the Directory On the repeal of the law of the former hetman government of July 8, 1918 regarding the «formation of the State Senate**»,** on the restoration of the activity of the General Court under the name «Supreme Court of the Ukrainian People's Republic of Ukraine...» dated January 2, 1919. It has been proven that this Law did not make significant changes to the competence of the higher judicial body, compared to the period of the Ukrainian Central Rada, although the mechanisms of the states of the Ukrainian People's Republic during the period of the Directory and the Ukrainian People's Republic during the period of the Ukrainian Central Rada differed significantly. It is noted that, in general, the Supreme Court of the Ukrainian People's Republic exercised constituent, judicial and administrative powers.

The author, summing up, concludes that the highest bodies of judicial power of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State were in the process of formation.

Key words: Ukrainian People's Republic of the period of the Ukrainian Central Rada, Ukrainian State, Ukrainian People's Republic of the period of the Directory, higher bodies of judicial power, legal status of higher bodies of judicial power.

Постановка проблеми. Нинішній етап становлення України потребує розроблення та практичної реалізації наукового аргументованих та вивірених державотворчою та правотворчою практикою напрямів її подальшого розвитку, що базуються на вітчизняному історичному досвіді державотворення та правотворення. Дослідження правового статусу вищих органів судової влади УНР періоду Україн-

ської Центральної Ради, Української Держави та УНР періоду Директорії дає можливість висвітлити надбання та віднайти помилки щодо побудови нормативно-правових баз, спрямованих регулювати правовий статус, організацію та діяльність вищих органів судової влади. У зв'язку із цим, історико-правове дослідження правового статусу вищих органів судової влади УНР та Української Держави (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.) є актуальним у сучасний період становлення судової системи України. Автор залишає поза межами роботи відповідну проблематики Західноукраїнської Народної Республіки, яка є предметом самостійних наукових досліджень.

Мета дослідження. Метою дослідження є висвітлення історико-правових аспектів правового статусу вищих органів судової влади УНР періоду Української Центральної Ради, Української Держави та УНР періоду Директорії (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.).

Стан опрацювання проблеми. Становлення державотворчих та правотворчих процесів за часів УНР періоду Української Центральної Ради, Українська Держави, УНР періоду Директорії великою мірою досліджено науковцями. Серед низки праць можна відмітити роботи вчених та політичних діячів, які працювали над цими проблемами у 1920-1930-ті роки – В. Винниченка, С. Дністрянського, Л. Мишуги, Гр. Нашого, П. Христюка, М. Шаповала, С. Шелухина, А. Яковліва, в 1960-ті рр. – М. Стахіва, а також сучасних вчених – І. Й. Бойка, О. Й. Вовка, Ю. Є. Вовка, Ю. О. Даниленка, Ж. О. Дзейко, В. А. Довбні, Н. В. Єфремової, П. П. Захарченка, А. С. Захарчука, А. Ю. Іванової, О. Л. Копиленка, А. В. Красницького, О. Б. Кудлай, В. С. Кульчицького, І. М. Лебедєвої, А. В. Макарчука, О. М. Мироненка, М. І. Мірошниченко, В. В. Павленко, Т. О. Подковенко, Б. Й. Тищика, І. Б. Усенка, В. А. Чеховича, М. В. Чубатої (М. В. Капелюшної) та інших. Втім історико-правові аспекти правового статусу вищих органів судової влади УНР періоду Української Центральної Ради, Української Держави, УНР періоду Директорії (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.) потребують наукового опрацювання в контексті подальшої конкретизації їх правових статусів.

Основні результати дослідження. Після проголошення **УНР** у [Ш] Універсалі Української Центральної Ради судову діяльність продовжували здійснювали судові установи, які функціонували на її території до 7 листопада 1917 р., але з цієї дати вони визначалися як органи влади УНР [1, с. 1; 2, с. 2]. 10 листопада 1917 р. була прийнята постанова Малої Ради «Про творення суду іменем УНР» [3, к. 36; 4, с. 2].

2 грудня 1917 р. Мала Рада ухвалила Закон «Про утворення Генерального Суду» [5, с. 2-3]. 17 грудня 1917 р. ухвалено Закон «Про заведення Апеляційних судів», який передбачав створення Апеляційних Судів натомість Судових Палат [6, с. 1]. 23 грудня 1917 р. – Закон «Про умови обсадження і порядок обрання Суддів Генерального і Апеляційних Судів» [7, с. 2]. Правовий статус органів судової влади УНР, у тому числі й вищого органу судової влади, ґрунтувався на названих законах.

Згідно Закону «Про утворення Генерального Суду», Генеральний Суд визнавався тимчасовим органом державної влади. Цьому державному органу належало виконувати «на цілій території України всі функції, належні досі Урядовому Сенату в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства..., функції Головного Військово-Морського Суду щодо справ, вирішених на території України» (але фактично – на частині української території). Організаційна структура вищого судового органу була такою: він складався «з трьох департаментів – цивільного, карного і адміністративного»; визначався як колегіальний орган. Складовою частиною Генерального Суду була прокуратура на чолі із Старшим прокурором (призначався Секретарем судових справ, який мав також затверджувати Регламент роботи прокуратури Генерального Суду). Регламент роботи Генерального Суду повинен створювати сам Генеральний Суд та затверджуватися Українською Центральною Радою [5, с. 2-3]. Вибори Генеральних Суддів мали здійснюватися Українською Центральною Радою на підставі списку кандидатів, складеного Генеральним Секретарем Судових Справ [5, с. 2-3; 7, с. 2]. Перший склад суддів Генерального Суду був обраний 2 січня 1918 р. [8, с. 1], другий – 2 квітня 1918 р. на зборах Малої Ради [9, с. 1].

Прийняття 9 (22) січня 1918 р. на сесії Української Центральної Ради [IV-го] Універсалу ознаменувало офіційне проголошення незалежної УНР. Його прийняття було значним кроком вперед у становленні органів державної влади УНР, сприяло подальшому становленню державного механізму УНР, зокрема системи органів судової влади.

Наявні недоліки у визначенні правового статусу вищого органу судової влади УНР у Законі «Про утворення Генерального Суду» дещо негативно вплинули на процес його діяльності. Так, арт. 1-м

Закону «Про утворення Генерального Суду» від 2 грудня 1917 р. цьому суду надані всі функції Урядового Сенату, втім лише «в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства» [5, с. 2-3]. Разом з тим, не були утворені інститути, які б здійснювали всі інші справи, що належати Урядовому Сенату, наприклад, справи опіки, різноманітні справи з фінансових питань, справи про визнання недієздатними, затвердження мирових суддів тощо.

І саме тому Генеральному Суду були надані всі функції Урядового Сенату: 5 квітня 1918 р. Мала Рада «на зміну ст. 1 закону 2 грудня 1917 року про утворення Генерального Суду ухвалила: зміст ст. 1 закону 2 грудня 1917 року про утворення Генерального Суду викласти так: «1) Генеральний Суд складається з 3 Департаментів – Цивільного, Карного і Адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні досі Урядовому Сенату, також тимчасово, до розв'язання питання про скасування всіх особливих судів, виконує функції Головного Військового Суду щодо справ вирішених на території України» [10, арк. 107 зв.].

Діяльність Генерального Суду базувалася на вищеназваних правових актах і виявлялася у вирішення організаційних питань своєї роботи та у виданні «постанов, які виносяться по справам у розпорядчих та судових засіданнях Генерального Суду», «розпоряджень по справам Порядкуючих Суддів» [11, арк. 8], постановах департаментів Генерального Суду, постановах його Загальних Зборів тощо.

Становленню судової системи УНР сприяло те, що 2 січня 1918 р. на зборах Малої Ради були обрані Судді Київського Апеляційного Суду [12, с. 1]; а 24 березня 1918 р. на зборах Малої Ради була прийнята постанова «Про штати апеляційного суду» [13, с. 1-2]. В УНР продовжували функціонувати також окружні суди, з'їзди мирових суддів, мирові судді. До судової системи УНР були введені військові суди згідно «Наказу про Військові Суди» Міністра Військових Справ від 23 квітня 1918 р. № 103 [14, с. 2].

Загалом, в УНР в кінці 1917 р. – на початку 1918 р. лише почав складатися поділ владних функцій між Українською Центральною Радою, урядом, а також Генеральним Судом. До юридичних засобів обмеження прав одних вищих органів державної влади УНР іншими можна віднести те, що члени Генерального Суду повинні були затверджуватися Українською Центральною Радою (її сесіями чи зборами Малої Ради) за «внесенням» уряду. Сфери їх діяльності не були чітко розмежовані, а сама судова система перебувала у процесі становлення.

У перші часи після проголошення **Української Держави** 29 квітня 1918 р. вища судова влада здійснювалася тим самим державним інститутом, що й за часів УНР, але тепер він визнавався як складова ланка державного механізму Української Держави – це Генеральний Суд Української Держави (але склад Суддів був змінений [15, с. 1]). Установчі повноваження щодо створення вищого органу судової влади мав Гетьман.

Згідно з «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., названий державний орган визначався як «охоронець і захисник закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних» [16, с. 1-2]. 13 травня 1918 р. був прийнятий Закон «Про титул, іменем якого твориться суд на Україні», де визначалося, що «суд на Україні твориться іменем закону Української Держави» [17, с. 1]. Закон від 2 червня 1918 р. «Про зміну арт.1-го закону від 2 грудня 1917 року про Генеральний Суд» так визначив основні функції вищого судового органу: він повинен виконувати «на цілій території України всі функції, належні до утворення його, Урядовому Сенату, а також касаційні функції Головного Військового Суду, якщо їх не змінено іншими законами Української Держави» [18, с. 2].

8 липня 1918 р. було прийнято Закон «Про утворення Державного Сенату», на підставі якого був сформований названий орган (натомість Генерального Суду Української Держави). Згідно розділу ІІ цього Закону, компетенція Державного Сенату тимчасово визначалася «Установою Російського Урядового Сенату», «Установою Судових Установ», «Статутами Кримінального і Цивільного Судочинства» та іншими щодо цього законами, оскільки їх не скасовано вже виданими і нині не скасовано законами Української Держави» та положеннями, що містяться в цьому Законі.

Організаційна структура Державного Сенату визначалася така: Генеральні Суди (Адміністративний, Цивільний та Карний); Загальне Зібрання Сенату; Загальне Зібрання всіх Генеральних Суддів, Загальне Зібрання Цивільного і Карного Генеральних Судів; сполучена Присутність всіх Генеральних Судів; Сполучена Присутність Адміністративного та Цивільного Генеральних Судів; Сполучена Присутність Адміністративного та Карного Генеральних Судів; Вища Дисциплінарна Присутність.

Що стосується компетенції вищого судового органу, то Закон «Про утворення Державного Сенату» наділяв цей орган судовими та адміністративними повноваженнями. Згідно названого Закону, Державному Сенату були надані права і обов'язки Урядового Сенату. Крім того, до компетенції Державного Сенату, зокрема Карного Генерального Суду, були віднесені «справи, що належали до Російського Головного Військового Суду і Головного Військово-Морського Суду» [19, с. 1-2].

Згідно Закону «Про утворення Державного Сенату», призначення Президента Державного Сенату і Сенаторів Загального Зібрання мало здійснюватися «наказами Гетьмана, після попередньої ухвали кандидата Радою Міністрів». Президент Державного Сенату або його Представник зобов'язувалися законом, разом з Міністром Юстиції, робити Гетьману доповіді, а також подавати йому звіти про діяльність Сенату. За посадові злочини Сенатори мали притягуватися до судової відповідальності згідно постанов Ради Міністрів, затверджених Гетьманом. Умовами звільнення з посади або позбавлення звання Сенатора визнавалася неправомірна поведінка Сенаторів. Завершуючи розгляд правового статусу Державного Сенату, слід зазначити, що Закон «Про утворення Державного Сенату» від 8 липня 1918 р. [19, с. 1-2] досить чітко його закріпив.

Вибори «Президента Державного Сенату і Першоприсутніх Генеральних Судів Державного Сенату» відбулися 30 липня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів та список кандидатів був поданий на затвердження Гетьману [20, с. 94]. Діяльність Державного Сенату ґрунтувалася на названих нормативно-правових актах. У перші часи після створення діяльність вищого органу судової влади великою мірою мала організаційний характер, але, взагалі, Державний Сенат здійснював судові та адміністративні функції [21, арк. 2; 22, арк. 4; 23, арк. 100-116 зв.].

Зміни у судовій системі були зумовлені також Законом «Про Судові Палати й Апеляційні Суди» від 8 липня 1918 р., на підставі якого був скасований Київський Апеляційний Суд та відновлені Судові Палати, які існували за часів царизму, але з дещо зміненою компетенцією [24, с. 2]. На підставі закону «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» від 21 червня 1918 р. до судової системи Української Держави були введені військові суди [25, с. 1].

З початку створення **УНР періоду Директорії** 14 грудня 1918 р. вищу судову владу продовжував здійснювати Державний Сенат, але «суд на території УНР провадився іменем УНР», згідно «ухвали» Директорії УНР від 1 грудня 1918 р. [26, с. 1].

2 січня 1919 р. Директорією був затверджений ухвалений Радою Народних Міністрів Закон «Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. відносно «утворення Державного Сенату», про відновлення діяльності Генерального Суду, під назвою «Надвищий Суд УНР», на підставі закону Центральної Ради від 2 грудня 1917 р., про скасування призначень на посади в Державному Сенаті та про призначення первісного складу Надвищого Суду УНР» [27, с. 17-18]. Названим законом не було внесено суттєвих змін до компетенції вищого судового органу УНР періоду Директорії порівняно з періодом Української Центральної Ради. Надвищий Суд УНР повинен діяти на підставі закону УНР, прийнятого Українською Центральною Радою 2 грудня 1917 р. «Про утворення Генерального Суду» та Закону Української Держави від 2 червня 1918 р. «Про зміну арт. 1-го закону від 2 грудня 1917 року про Генеральний Суд». Установчі функції щодо вищого судового органу УНР мали здійснювати Директорія і уряд: склад суддів Надвищого Суду УНР повинен поповнюватись за рахунок обраних Директорією на внесення Ради Народних Міністрів кандидатів на посади суддів. Цим Законом визначалася така побудова вищого судового органу: «Надвищий Суд УНР» складається з трьох Департаментів: Цивільного, Карного і Адміністративного». Як і в періоди Української Центральної Ради та Української Держави, при вищому судовому органі УНР періоду Директорії утворювалася прокуратура. Надвищий Суд УНР наділявся компетенцією виконувати «на цілій території України всі функції, які перед утворенням Генерального Суду належали російському «Урядовому Сенату», а також касаційні функції Головного Військового Суду, якщо їх не змінено іншими законами України» [27, с. 17-18], тобто, як і Урядовий Сенат, Надвищий Суд УНР наділявся судовими та адміністративними повноваженнями.

Таким чином, до компетенції вищого судового органу суттєвих змін, порівняно з періодом Української Центральної Ради, внесено не було, хоча це було необхідним: механізм держави періоду Директорії суттєво відрізнявся від державного механізму УНР періоду Української Центральної Ради. І тому компетенція вищого судового органу, як складової ланки державного механізму, мала бути улагоджена з компетенцією інших його ланок.

Штати вищого судового органу УНР були ухвалені Радою Народних Міністрів та затверджені Директорією 9 січня 1919 р. постановою «Про штати Надвищого Суду УНР» [28, с. 29-30].

Зміни у системі судових органів, вищою інстанцією для яких був Надвищий Суд УНР, були зумовлені прийняттям 24 січня 1919 р. Закону «Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. «про судові Палати й Апеляційні Суди», про утворення Харківського та Одеського Апеляційних Судів і відновлення Київського Апеляційного Суду, про увільнення з посад в Судових Палатах та про затвердження штатів Київського Апеляційного Суду», яким були скасовані Київська, Харківська та Одеська Судові Палати, а натомість були створені Харківський та Одеський та відновлений Київський Апеляційний Суди [29, с. 55].

Крім Апеляційних судів, в УНР функціонували такі судові органи: окружні суди, з'їзди мирових суддів та мирові судді. Закон від 26 січня 1919 р. «Про надзвичайні військові суди» скасовував військово-польові суди, а також передбачав «під час оголошення місцевості на військовому стані або на стані облоги засновувати в мірі потреби надзвичайні військові суди» [30, с. 58-60]. Також Закон від 21 квітня 1920 р. «Про деякі зміни і доповнення закону 21 червня 1918 р. про організацію військових судових інституцій та їх компетенцію і закону 30 травня 1918 р. про підсудність військовим судам, та про скасування законів 8 листопада 1918 р. і 6 жовтня 1919 р.» вносив зміни в організацію військових судових інституцій [31, арк. 1-1 зв.]. Закон від 7 червня 1920 р. «Про відновлення діяльності Головної Військової Судової Управи і про встановлення її штату» передбачав відновлення діяльності Головної Військової Судової Управи [32, арк. 1-3]. Загалом, особливості правового статусу вищих державних органів УНР періоду Директорії, у тому числі судових, були викликані і протидією її противників (зокрема з боку Радянської Росії та Радянської України, Речі Посполитої Польської, наступом Денікіна тощо).

Висновки. Історико-правове дослідження правового статусу вищих органів судової влади УНР періоду Української Центральної Ради, Української Держави та УНР періоду Директорії (листопад 1917 р. – кінець 1920 р.) надало можливість зробити наступні висновки.

Правовий статус вищого органу судової влади УНР періоду Української Центральної Ради – Генерального Суду основувався на Законі УНР від 2 грудня 1917 р. «Про утворення Генерального Суду». Відповідно до цього Закону, Генеральному Суду були надані функції Урядового Сенату в судових справах і в справах нагляду над судовими установами та особами судового відомства. Недоліком у визначенні компетенції вищого органу судової влади УНР була неврегульованість усіх інших повноважень, що належати Урядовому Сенату (справи опіки, фінансових питань, визнання недієздатними, затвердження мирових суддів тощо). У зв'язку із цим, 5 квітня 1918 р. було внесено зміни до Закону «Про утворення Генерального Суду», відповідно до яких Генеральному Суду було надано всі функції, належні до цього Урядовому Сенату, а також тимчасово – функції Головного Військового Суду. Основними напрямами діяльності Генерального Суду були: установчі, організаційні, нормотворчі та ін.

В Українській Державі, відповідно до «Законів про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., вищою судовою владою визначався Генеральний Суд Української Держави, якому було надано судові та адміністративні функції. Установчі повноваження щодо створення вищого органу судової влади мав Гетьман. Відповідно до Закону «Про зміну арт.1-го закону від 2 грудня 1917 року про Генеральний Суд» від 2 червня 1918 р., основними функціями вищого судового органу були всі функції, належні Урядовому Сенату та касаційні функції Головного Військового Суду. Правовий статус вищого органу судової влади був детально визначений в Законі «Про утворення Державного Сенату» від 8 липня 1918 р. Відповідно до цього Закону, основними функціями Державного Сенату, який було створено натомість Генерального Суду, визначалися судові та адміністративні. Державному Сенату були надані права і обов'язки Урядового Сенату та деякі інші повноваження у військовій сфері. Діяльність Державного Сенату переважно мала установчий та організаційний характер, але в цілому Державний Сенат здійснював судові та адміністративні функції.

Після створення УНР періоду Директорії вищу судову владу здійснював Державний Сенат. 2 січня 1919 р. Директорією був затверджений ухвалений Радою Народних Міністрів Закон «Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. відносно «утворення Державного Сенату» про відновлення діяльності Генерального Суду, під назвою «Надвищий Суд УНР»…» Цим Законом до компетенції вищого судового органу суттєвих змін, порівняно з періодом Української Центральної Ради, внесено не було, хоча механізми держав УНР періоду Директорії та УНР періоду Української Центральної Ради суттєво відрізнялися. В цілому Надвищий Суд УНР мав судові та адміністративні повноваження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. До сформування Федеративної Російської Республіки... Закон Української Народної Республіки від 25 лист. 1917 р. *Вісник Генерального Секретаріату України*. 1917. 1 грудня. № 3. С. 1.
2. Судові законопроекти [Обговорення на засіданні Малої Ради 25 листопада 1917 р.]. *Нова Рада*. 1917. 28 лист. № 196. С. 2.
3. Про творення суду іменем УНР. Постанова Української Центральної Ради від 10 лист. 1917 р. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Пл.1. К. 36.
4. Предсідателям і Прокурорам Судових Установ. Документ Генерального Секретаря Судових Справ від 20 лист. 1917 р. *Вісник Генерального Секретаріату України.* 1917. 23 лист. № 2. С. 2.
5. Про утворення Генерального Суду. Закон Української Народної Республіки від 2 груд. 1917 р. *Нова Рада.* 1917. 5 груд. № 201. С. 2-3.
6. Про заведення апеляційних судів. Закон Української Народної Республіки від 17 груд. 1917 р. *Вісник Генерального Секретаріату України.* 1917. 23 груд. № 7. С. 1.
7. Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального і Апеляційних Судів. Закон Української Народної Республіки від 23 груд. 1917 р. *Вісник Генерального Секретаріату України.* 1917. 5 січня. № 1. С. 2.
8. Вибір Суддів Генерального Суду [2 січня 1918 р.]. *Вісник Генерального Секретаріату України*. 1918. 11 січня. № 2. С. 1.
9. Про обібрання суддів до Генерального Суду УНР. Постанова Української Центральної Ради від 2 квіт. 1918 р. *Вісник Ради Народних Міністрів Української Республіки.* 1918. 20 квіт. № 22. С. 1.
10. Центральна Рада на зміну ст. 1 закону 2 грудня 1917 р. про утворення Генерального Суду ухвалила ... Закон Української Народної Республіки від 5 квіт. 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 107 зв.
11. Генеральний Суд. Протоколи засідання від 29 трав. 1918 р. *ЦДАВО України.* Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 8.
12. Вибір Суддів Київського Апеляційного Суду [2 січня 1918 р.]. *Вісник Генерального Секретаріату України*. 1918. 11 січня. № 2. С. 1.
13. Про штати апеляційного суду. Постанова Української Центральної Ради від 24 березня 1918 р. *Вісник Ради Народних Міністрів Української Республіки.* 1918. 5 квіт. № 15. С. 1-2.
14. Про Військові Суди. Міністерство Військових Справ. По Головному Управлінню Військових Судових Справ. Наказ від 23 квіт. 1918 р. № 103. *Державний вісник*. 1918. 13 черв. № 14. С. 2.
15. І. О. Кістяківський призначається Генеральним Суддею... Наказ Гетьмана України від 16 трав. 1918 р. № 11. *Державний вісник*. 1918. 22 трав. № 4. С. 1.
16. Закони про тимчасовий Державний устрій України. Закон Української Держави від 29 квіт. 1918 р. *Державний вісник.* 1918. 16 трав. № 1. С. 1-2.
17. Про титул, іменем якого твориться суд на Україні. Закон Української Держави від 13 трав. 1918 р. *Державний вісник*. 1918. 5 червня. № 10. С. 1.
18. Про зміну арт. 1-го закону від 2-го грудня 1917 року про Генеральний Суд. Закон Української Держави від 2 черв. 1918 р. *Державний вісник*. 1918. 9 черв. № 12. С. 2.
19. Про утворення Державного Сенату. Закон Української Держави від 8 лип. 1918 р. *Державний вісник.* 1918. 20 лип. № 25. С. 1-2.
20. Дзейко Ж. О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 р.р.): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 1996. 220 с.
21. Порядкуючий Суддя Генерального Суду. Лист П. Міністру Юстиції. 16 липня 1918 р. № 627. *ЦДАВО України.* Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 2.
22. Народне Міністерство Судових Справ. Лист Старшого Прокурора Генерального Суду Міністру Юстиції від 20 лип. 1918 р. № 81. *ЦДАВО України.* Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 4.
23. Журнали засідань Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату [протоколи] від 11, 16, 25 лист. 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 100-116 зв.
24. Про судові Палати й Апеляційні Суди. Закон Української Держави від 8 лип. 1918 р. *Державний вісник*. 1918. 20 лип. № 25. С. 2.

25. Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію. Закон Української Держави від 21 черв. 1918 р. *Державний вісник*. 1918. 5 липня. № 20. С. 1.
26. Суд на території УНР провадиться іменем УНР. Ухвала Директорії УНР від 1 груд. 1918 р. *Вісник Української Народної Республіки*. 1918. 21 груд. Ч. 3. С. 1.
27. Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 року відносно «утворення Державного Сенату, про відновлення діяльності Генерального Суду під назвою «Надвиший Суд УНР»... Закон Української Народної Республіки від 2 січня 1919 р. *Вісник Державних Законів для всіх земель УНР*. 1919. 23 січня. Вип. 3. Ч. 45. С. 17-18.
28. Про штати Надвищого Суду УНР. Постанова, ухвалена Радою Народних Міністрів і затв. Директорією Української Народної Республіки 9 січня 1919 р. *Вісник Державних Законів для всіх земель УНР.* 1919. 28 січня. Вип. 4. Ч. 61. С. 29-30.
29. Про скасування закону бувшого гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. «Про Судові Палати й Апеляційні Суди»... Закон Української Народної Республіки від 24 січня 1919 р*. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР.* 1919. 13 лютого. Вип. 7. Ч. 100. С. 55.
30. Про надзвичайні військові суди. Закон Української Народної Республіки від 26 січня 1919 р. *Вісник Державних Законів для всіх земель УНР*. 1919. 18 лютого. Вип. 8. Ч. 102. С. 58-60.
31. Про деякі зміни і доповнення закону 21 червня 1918 року про організацію військових судових інституцій та їх компетенцію і закону 30 травня 1918 р. про підсудність військовим судам, та про скасування законів 8 листопада 1918 року і 6 жовтня 1919 року. Закон Української Народної Республіки від 21 квіт. 1920 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 1-1 зв.
32. Про відновлення діяльності Головної Військової Судової Управи і про встановлення її штату. Закон Української Народної Республіки від 7 черв. 1920 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 1-3.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Дзейко Ж.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 34:008:221.7](510)-057.87
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.5

ТРАДИЦІЙНІ КОНФУЦІАНСЬКІ ЦІННОСТІ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО КИТАЙСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Єрмоленко І. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Національного університету
біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-9440-0990
E-mail: zaritskair@gmail.com

Юн Л.,
аспірант кафедри теорії та історії
держави і права Національного університету
біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0008-9058-763X
E-mail: 254295841@qq.com, asp23-l.yuni@nubip.edu.ua

Єрмоленко І. М., Юн Л. Традиційні конфуціанські цінності у формуванні правової культури сучасного китайського студентства.

Стаття присвячена дослідженню ролі традиційних конфуціанських цінностей у формуванні правової культури студентської молоді Китайської Народної Республіки в умовах глобалізації та цифровізації освітнього простору. На основі міждисциплінарного підходу, що поєднує порівняльне правознавство, культурологічний аналіз та соціологію права, проаналізовано вплив ключових конфуціанських принципів – лі (禮, ритуальна благопристойність), фа (法, закон), жень (仁, людинолюбство), і (義, справедливість), сяо (孝, синівська шанобливість) та хе (和, гармонія) – на сучасні моделі правової соціалізації китайських студентів і механізми їхньої інтеграції з державною правовою політикою КНР в контексті концепції «соціалістичної правової держави з китайською специфікою».

Особливу увагу приділено системі медіації як традиційному, вкоріненому в конфуціанській філософії способу вирішення конфліктів. Показано, що перевага позасудового врегулювання спорів над судовим розглядом залишається стійкою поведінковою настановою в правовій культурі китайського студентства попри поширення формально-правових механізмів захисту прав. Досліджено роль цифрових платформ WeChat і Weibo як інструментів правового виховання та трансляції традиційних культурних цінностей в умовах збереження державного ідеологічного контролю.

На підставі проведеного дослідження встановлено, що сучасна правова культура китайського студентства формується як унікальний синтез конфуціанських традицій, соціалістичної правової доктрини та сучасних західних правових концепцій. Виявлено амбівалентний характер глобалізаційних процесів, які одночасно створюють виклики для збереження національно-культурної ідентичності та відкривають можливості для інтеграції китайського суспільства у міжнародну правову спільноту. Доведено, що ефективність формування правової культури забезпечується творчою адаптацією традиційних цінностей до умов розбудови правової держави, а не їхнім механічним відкиданням. Результати можуть бути використані в порівняльно-правових дослідженнях та у вдосконаленні правового виховання молоді в різних культурних контекстах.

Ключові слова: правова культура, конфуціанські цінності, студентство Китаю, медіація, правова соціалізація, лі, фа, традиційне право, гармонія, правове виховання, правосвідомість, цифровізація, глобалізація.

Yermolenko I. M., Yong L. Traditional Confucian values in the formation of legal culture of modern Chinese students.

The article presents a comprehensive study of the role of traditional Confucian values in shaping the legal culture of student youth in the People's Republic of China amid globalization and digitalization of the educational environment. Drawing on comparative jurisprudence, cultural analysis, and sociology of law, the study examines the influence of core Confucian principles – li (禮, ritual propriety), fa (法, law), ren (仁, benevolence), yi (義, righteousness), xiao (孝, filial piety), and he (和, harmony) – on contemporary models of legal socialization among Chinese university students and the mechanisms of their integration with official PRC state legal policy within the framework of building a "socialist rule-of-law state with Chinese characteristics."

Particular attention is devoted to mediation as a traditional conflict resolution mechanism deeply embedded in Confucian philosophy. The study demonstrates that the preference for extrajudicial dispute settlement over formal litigation remains a persistent behavioural disposition among Chinese students, despite the growing accessibility of formal legal protection mechanisms. The role of digital platforms WeChat and Weibo is investigated as contemporary instruments of legal education and the transmission of traditional cultural values under conditions of maintained state ideological guidance.

The findings establish that the contemporary legal culture of Chinese students constitutes a unique synthesis of centuries-old Confucian traditions, socialist legal doctrine, and modern Western legal concepts. The study identifies the ambivalent nature of globalization, which simultaneously challenges the preservation of national cultural identity and opens pathways for China's integration into the international legal community. It is demonstrated that the effectiveness of legal culture formation is achieved through the creative adaptation of traditional values to the requirements of a contemporary rule-of-law state. The results may be applied in comparative legal research and in efforts to enhance legal education of youth across diverse cultural contexts.

Key words: legal culture, Confucian values, Chinese students, mediation, legal socialization, li, fa, traditional law, harmony, legal education, legal consciousness, digitalization, globalization.

Постановка проблеми. Формування правової культури студентської молоді є одним із пріоритетних завдань сучасної освітньої політики Китайської Народної Республіки, що знайшло відображення у стратегічних документах держави. У квітні 2021 року Центральний комітет Комуністичної партії Китаю та Державна рада КНР оприлюднили «Настанови щодо посилення будівництва соціалістичної правової культури», де зазначено, що соціалістична правова культура є важливою складовою культури з китайською специфікою та критично важливою опорою для побудови соціалістичної правової держави [1]. У контексті глобалізації та модернізації правової системи Китаю особливої актуальності набуває питання про роль традиційних конфуціанських цінностей у формуванні правової культури сучасного студентства. Китайська правова система історично формувалася під впливом філософської думки Конфуція, для якої характерним було розуміння права не як абстрактної системи норм, а як інструменту підтримання соціальної гармонії через моральне самовдосконалення особистості [2, с. 56]. Саме це розуміння права продовжує визначати специфіку правової культури сучасного китайського суспільства, зокрема у студентському середовищі, де традиційні цінності взаємодіють із західними концепціями верховенства права та захисту індивідуальних прав людини.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі традиційних конфуціанських цінностей у процесі формування правової культури студентської молоді Китаю, аналізі механізмів їхньої трансформації та адаптації до сучасних умов глобалізації, а також виявленні специфіки синтезу традиційних та сучасних елементів правової культури в освітньому середовищі китайських університетів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правової культури Китаю та ролі конфуціанських традицій у правовій системі досліджувалася численними вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед українських дослідників варто відзначити праці А. П. Зайця, який аналізував світоглядні основи права Стародавнього Китаю [2], Н. В. Маєвської, що досліджувала конституційне регулювання прав людини в КНР [3], А. М. Гірник та В. Ф. Резаненко, які вивчали етико-правові засади медіації в Китаї [4]. Серед китайських дослідників значний внесок у вивчення проблеми зробив Сі Цзіньпін, чиї праці про державне управління в Китаї стали концептуальною основою сучасної правової політики КНР [5]. Питання взаємодії конфуціанства та громадянства в контексті сучасної освіти досліджували Ц. Ван [6], Р. Гейхоу [7], А. Велч [8]. Водночас залишається недостатньо вивченою специфіка

трансформації конфуціанських цінностей у формуванні правової культури саме студентської молоді в умовах сучасних викликів глобалізації та цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Правосвідомість китайських студентів формується під впливом принципу «лі» (礼, ритуал), згідно з яким суспільна гармонія досягається насамперед через внутрішнє засвоєння моральних норм та їхнє ритуальне відтворення, а не через примус законом [4, с. 218]. Конфуцій стверджував, що керування народом за допомогою законів призводить лише до прагнення уникати покарань, тоді як керування через чесноти формує почуття сорому та внутрішню мотивацію до виправлення. Ця максима донині впливає на китайську правову культуру, де моральне виховання розглядається як важливіший засіб формування правомірної поведінки порівняно зі страхом перед санкціями. Сучасні дослідники зазначають, що конфуціанська модель освіти, яка датується династією Чжоу, формалізована за династії Тан і заснована на базовому навчальному плані, що включав Чотири книги та П'ять класиків, мала широкий вплив у Східній Азії [8, с. 208].

Серед ключових традиційних цінностей, які донині визначають правову свідомість китайського студентства, особливе місце посідає «сяо» (孝, синівська пошана) – принцип беззастережної поваги до батьків та старших, який Конфуцій проголосив основою гуманності ще у V столітті до нашої ери [9, с. 124]. Ця цінність історично формувала не лише сімейні, а й суспільно-правові відносини, адже повага до ієрархії в родині екстраполювалася на повагу до державної влади та правових інституцій. У сучасних умовах «сяо» трансформується: студенти зберігають повагу до авторитетів (викладачів, суддів, урядовців), але водночас прагнуть більшої самостійності у правових рішеннях. Дослідження показують, що процес морального самовдосконалення, коли індивідуальності вбудовуються в етичні відносини через інтенсивне читання класичної літератури, є ключовим елементом формування конфуціанської культурної ідентичності [6, с. 438].

Принцип «хе» (和, гармонія) передбачає пріоритет загального блага над індивідуальними інтересами, уникнення конфронтації та прагнення до консенсусу [10, с. 55]. Це принципово відрізняється від західної моделі права, де акцент робиться на захисті індивідуальних прав. У традиційному китайському правосвідомості гармонія в суспільстві вважалася вищою за формальну справедливість, тому конфліктні ситуації намагалися вирішувати через компроміс та примирення. Сучасні китайські студенти виховуються в дусі відповідальності перед колективом (сім'єю, університетом, державою), що формує у них специфічне розуміння своїх прав як невіддільних від обов'язків перед спільнотою.

Особливу роль у формуванні правової культури студентів відіграють правові традиції Китаю, що ґрунтуються на системі медіації як пріоритетного способу вирішення конфліктів. Історично китайське суспільство надавало перевагу мирному врегулюванню суперечок перед судовими процесами, що відображало конфуціанський ідеал гармонії. У сучасному Китаї функціонує понад 15 000 народних трибуналів у сільській місцевості та урбанізованих районах, які застосовують процедуру медіації для вирішення цивільних спорів [11, с. 90]. Закон КНР про народну медіацію 2010 року закріпив медіацію як офіційну частину правової системи, підкресливши добровільність участі та орієнтацію на досягнення мирних рішень між сторонами [12]. Традиційна медіація в Китаї має своє коріння в конфуціанській етиці, де медіатори переконували сторони, іноді досить авторитетно, замислитися над власними помилками, відмовитися від власних інтересів та піти на компроміс для врегулювання спорів. Зникнення спору заради блага групи було важливішим за бажання та права залучених осіб [13].

Державна правова політика Китаю послідовно реалізує стратегію правового виховання населення через національні п'ятирічні плани, що розпочалися у 1986 році [14, с. 91]. Перший план (1985-1990) охопив 640 мільйонів громадян і зосередився на базовій правовій грамотності, другий план (1991-1995) акцентував увагу на викладанні Конституції КНР, третій план (1996-2000) поставив завданням трансформацію суспільного мислення та утвердження концепції верховенства права. Наступні плани поступово розширювали охоплення та поглиблювали зміст правового виховання, визначаючи три ключові цільові групи: керівні кадри всіх рівнів, працівники правоохоронних органів та молодь, зокрема студентство. Інституційну основу формування правової культури студентства Китаю становить Програма підготовки видатних правових фахівців, започаткована у 2011 році та оновлена у 2018 році як Plan 2.0 [5 с. 90]. Ця програма передбачає створення спеціалізованих навчальних баз у провідних університетах країни, зокрема Пекінському університеті, Університеті Цінхуа, Університеті Жэньминь та Фуданьському університеті, де впроваджуються інноваційні методи навчання.

Цифровізація освітнього простору відкрила нові канали соціальної взаємодії студентів у процесі формування правової культури. Китайські соціальні мережі, зокрема WeChat та Weibo, стали потужними інструментами поширення правової інформації та організації правового виховання. WeChat, розроблений компанією Tencent у 2011 році, еволюціонував від простого месенджера до багатофункціональної платформи, що інтегрує комунікацію, соціальні мережі, мобільні платежі та доступ до державних сервісів [16, с. 25]. Для китайських студентів WeChat є не лише засобом особистого спілкування, але й важливим джерелом правової інформації через офіційні акаунти урядових структур, освітніх установ та громадських організацій. Водночас цифровізація правової культури створює певні виклики та ризики, зокрема проблему достовірності інформації, що може формувати хибні уявлення про правову систему [17, с. 127].

Глобалізація створює нові виклики для формування правової культури китайського студентства, оскільки молодь перебуває на перетині східної та західної правових традицій. Студенти стикаються з необхідністю поєднувати традиційний колективізм із сучасними концепціями індивідуальних прав людини, конфуціанську ієрархію з демократичними принципами рівності, пріоритет гармонії з необхідністю захисту своїх законних інтересів через судові механізми [5, с. 26]. Китайські університети реагують на ці виклики через розробку навчальних програм, що інтегрують порівняльне правознавство, вивчення міжнародних правових стандартів, аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання. Водночас зберігається акцент на китайській правовій традиції та специфіці соціалістичної правової системи з китайською специфікою, що дозволяє студентам формувати збалансоване розуміння права як явища, що має як універсальні, так і культурно-специфічні виміри [18, с. 162].

Важливим аспектом формування правової культури китайського студентства є вивчення традиційної правової системи Китаю, що дозволяє усвідомити історичні корені сучасних правових інститутів. Студенти вивчають концепцію «фа» (法, закон) у легістській традиції, систему народних трибуналів, специфіку китайської правової системи, що поєднує романо-германські принципи з традиційними нормами. Відсутність прецедентного права у китайській правовій системі, пріоритет медіації над судовим розглядом, функціонування спеціалізованих судів (лісових, морських, залізничних, військових) є важливими особливостями, що формують специфічну правову культуру [19, с. 23]. Традиційні китайські уявлення про право, згідно з якими закон був підпорядкований моральності у випадку конфлікту між ними, а ідея захисту власних юридичних прав була невідомою, продовжують впливати на формування правової свідомості сучасних студентів через освітні практики, що інтегрують вивчення історії китайського права [20].

Висновки. Традиційні конфуціанські цінності відіграють ключову роль у формуванні правової культури сучасного китайського студентства, виступаючи не архаїчними пережитками минулого, а живою традицією, що творчо трансформується та адаптується до сучасних умов. Ефективність формування правової культури китайського студентства забезпечується синергією конфуціанських принципів («лі», «фа», «жень», «і», «сяо», «хе»), сучасних методів правової освіти, державної правової політики та інноваційних цифрових технологій. Особливістю китайської моделі формування правової культури є органічне поєднання морального виховання з правовою освітою, пріоритет гармонії та медіації у вирішенні конфліктів, використання цифрових платформ для масового правового просвітництва при збереженні культурної ідентичності. У контексті глобалізації конфуціанські цінності не протистоять західним правовим концепціям, а створюють унікальний синтез, що дозволяє китайському студентству формувати збалансоване розуміння права як універсального явища з культурно-специфічними вимірами. Подальші дослідження у цій сфері мають зосередитися на компаративному аналізі ефективності різних моделей інтеграції традиційних цінностей у правову освіту, вивченні впливу цифровізації на збереження культурної ідентичності, розробці методології оцінювання рівня правової культури студентів із урахуванням конфуціанської специфіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 中共中央办公厅 国务院办公厅印发《关于加强社会主义法治文化建设的意见 [Настанови Загальної канцелярії ЦК КПК та Канцелярії Державної ради щодо посилення будівництва соціалістичної правової культури]. 中华人民共和国中央人民政府 [Центральний народний уряд Китайської Народної Республіки]. 2021. 5 квіт. URL: http://www.gov.cn/zhengce/2021-04/05/content_5598267.htm (дата звернення: 15.11.2025).

2. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. Наукові записки НаУКМА. *Юридичні науки.* 2019. Т. 3. С. 55–62. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.3.55-62
3. Маєвська Н. В. Конституційне регулювання прав людини в Китайській Народній Республіці. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політична наука, соціологія. 2013. № 1. С. 123–130. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/8168 (дата звернення: 15.11.2025).
4. Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Світоглядні та етико-правові засади медіації в Китаї. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2010. № 4 (51). С. 217–229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnudps_2010_4_34 (дата звернення: 15.11.2025).
5. Цзіньпін Сі. Про державне управління в Китаї. Т. 1. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. 515 с.
6. Wang C. Individuality, Hierarchy, and Dilemma: The Making of Confucian Cultural Citizenship in a Contemporary Chinese Classical School. *Journal of Chinese Political Science*. 2016. Vol. 21. P. 435–452. DOI: https://doi.org/10.1007/s11366-016-9436-9
7. Hayhoe R. Hopes for Confucian pedagogy in China? Journal of Curriculum Studies. 2014. Vol. 46. № 3. P. 313–319. DOI: https://doi.org/10.1080/00220272.2014.909408
8. Welch A. Everything Old is New Again? Confucianism, Legalism and Jiaohua in Chinese Higher Education. Jiaohua. Chinese Culture. Vol. 13 / ed. Y. Guo. Singapore: Springer, 2024. P. 201–228.
9. Китайська цивілізація: традиції та сучасність: колективна монографія / за ред. В. В. Кузьменка. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. 320 с.
10. Олійник О. М. Особливості правової системи Китаю у другій половині XX ст. *Питання сходознавства в Україні:* Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. С. 17–19.
11. Пронь М. В. Розвиток юридичної освіти в Китаї як відображення правової культури. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2021. № 3. С. 89–97. URL: https://visnyk.tneu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view (дата звернення: 15.11.2025).
12. Mediation Law in China: A Guide to Dispute Resolution. China Legal Experts. 2024. URL: https://www.chinalegalexperts.com/news/mediation-law-china (дата звернення: 15.11.2025).
13. From the Traditional to the Modern: Mediation in China. Weinstein International Foundation. 2020. 16 Apr. URL: https://weinsteininternational.org/mediation-in-china/ (дата звернення: 15.11.2025).
14. Китай очима Азії: колективна монографія / за ред. В. В. Толстова. Київ: Українська асоціація китаєзнавців, 2017. 256 с.
15. Wang C. Educating the Cosmopolitan Citizen in Confucian Classical Education in Contemporary China. Chinese Education and Society. 2020. Vol. 53. № 1–2. P. 36–46. DOI: https://doi.org/10.1080/10611932.2020.1790924
16. Lee W. O., Qi J. Marginal Citizens Exercising Their Individual Autonomy for Self-identification: The Case of Migrant Students at a Vocational High School in Beijing. Chinese Education and Society. 2020. Vol. 53. № 1–2. P. 25–35. DOI: https://doi.org/10.1080/10611932.2020.1790922
17. Wang C. Resurgence of Confucian Education in Contemporary China: Parental Involvement, Moral Anxiety, and the Pedagogy of Memorisation. *Journal of Moral Education.* 2022. Vol. 51. № 3. P. 289–308. DOI: https://doi.org/10.1080/03057240.2022.2066639
18. De Bary W. T. Sources of Chinese tradition. New York: Columbia University Press, 2013. 1088 p.
19. Цзюнь Лі. Традиційна правова культура Китаю та її вплив на сучасне суспільство. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки.* 2018. Вип. 106. С. 23–28. URL: https://legal.bulletin.knu.ua (дата звернення: 15.11.2025).
20. Dispute Resolution by Officials in Traditional Chinese Legal Culture. *Murdoch University Electronic Journal of Law.* 2003. Vol. 10. № 2. URL: https://www5.austlii.edu.au/au/journals/MurUEJL/2003/15.html (дата звернення: 15.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Єрмоленко І.М., Юн Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.2.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.6

РОЛЬ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Зубкова Л. А.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник секретаріату Вченої ради
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3090-912X

Зубкова Л. А. Роль верховенства права у формуванні державної політики у сфері внутрішніх справ.

У статті вказується на актуальність досліджуваної проблематики принципу верховенства права, що пояснюється через призму євроінтеграційних процесів, завдяки яким Україна намагається імплементувати до національного законодавства найбільш вагомі цінності правових систем країн Європи, наблизити національне законодавство до тих високих стандартів, що б дозволили набути статусу країни – члена Європейського Союзу. Наголошується на тому, що вплив на формування державної політики у сфері внутрішніх справ доцільно розглядати через призму теоретичних та нормативних засад. Здійснено уточнення таких важливих категорій як «державна політика» та «сфера внутрішніх справ», розуміння яких дозволяє визначити групи суспільних відносин, що потребують додаткового регулювання або сприяння у напрямку втілення у практичну площину ряду правових цінностей, що входять до обсягу поняття «верховенство права». Висвітлено також історичні витоки формування ідеї верховенства права, внесок окремих дослідників, які прискорили розробку даного поняття та зробили суттєвий внесок у розвиток відповідної доктрини, що загалом вкладається у поняття теоретичних засад впливу на формування державної політики. Аналізуються нормативно-правові акти міжнародного та національного рівня, в яких містяться конкретні вказівки на стрижневі елементи принципу верховенства права, що визначені Венеційською комісією та сприйняті наукових співтовариством багатьох країн, а саме: законність – включно з прозорою, підзвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; юридичну визначеність; заборону свавільності; доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах – включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; поважання людських прав; недискримінацію та рівність перед законом. Сучасними дослідниками ця позиція використовується доволі широко із застосуванням її до вирішення проблематики окремих галузей правового регулювання, завдяки чому стало можливим здійснити узагальнення щодо розмаїтості авторських інтерпретацій, де верховенство права представлено як сукупність ідей, доктрина, засада конституційного ладу засіб протидії тиранії та свавілля, принцип сучасної держави тощо.

Ключові слова: правовладдя, державна політика, сфера внутрішніх справ, верховенство права, права людини, демократія, правова держава.

Zubkova L.A. The role of the rule of law in shaping state policy in the field of home affairs.

The article highlights the relevance of the issue under consideration – the principle of the rule of law – explained through the prism of European integration processes, through which Ukraine is endeavoring to incorporate the most significant values of European legal systems into its national legislation and to bring its national legislation into line with the high standards required to attain the status of a member state of the European Union. It is emphasized that the influence on the formation of state policy in the field of home affairs should be considered through the prism of theoretical and normative foundations. Clarification has been provided regarding such important categories as ‘state policy’ and ‘the sphere of internal affairs’, an understanding of which allows for the identification of groups of social relations requiring additional regulation or support towards the practical implementation of a number of legal values falling within the scope of

the concept of ‘the rule of law’. The historical origins of the idea of the rule of law are also examined, along with the contributions of individual researchers who accelerated the development of this concept and made a significant contribution to the development of the relevant doctrine, which generally falls within the concept of the theoretical foundations influencing the formation of state policy. This analysis examines international and national legislation containing specific references to the core elements of the rule of law, as defined by the Venice Commission and accepted by the academic community in many countries, namely: legality – including transparent, accountable and democratic procedures for the enactment of legal provisions; legal certainty; the prohibition of arbitrariness; access to justice in independent and impartial courts – including judicial review of administrative acts; respect for human rights; non-discrimination and equality before the law. Contemporary researchers make fairly extensive use of this position, applying it to address issues in specific areas of legal regulation, which has made it possible to generalise regarding the diversity of scholarly interpretations, where the rule of law is presented as a set of ideas, a doctrine, a foundation of the constitutional order, a means of countering tyranny and arbitrariness, a principle of the modern state, and so on.

Key words: rule of law, state policy, sphere of internal affairs, supremacy of law, human rights, democracy, constitutional state.

Постановка проблеми. Дослідження сфери внутрішніх справ та відповідної державної політики не є новими для теоретичної юриспруденції питаннями. Висвітлення таких аспектів осмислення внутрішніх відносин держави як теоретична або доктринальна основа, нормативна база, суб’єктний склад, організаційні засади, структура та функції вже мало місце у попередніх публікаціях, у також у працях відомих фахівців юридичної науки, таких як М. П. Водько, О. О. Подобний, А. М. Кучук, О. Г. Фролова, О. О. Решетов, В. Т. Кирильчук, З. В. Стежко, А. С. Діденко, В. В. Євдокімов тощо. Проте наближення до ідеї верховенства права, врахування якої є значущим фактором у формуванні державної політики, залишається актуальним питанням, дослідження якого дозволить окреслити та конкретизувати вагому роль однієї із теоретичних засад державної діяльності, яку в сучасній науковій літературі характеризують неоднозначно. Отже, є потреба розглянути ідею верховенство права з позицій її історичного формування, вказати на особливості сучасних інтерпретацій з урахуванням рекомендацій Венеційської комісії, розкрити її роль у формуванні державної політики, що здійснюється у сфері внутрішніх справ.

Мета дослідження – охарактеризувати роль принципу верховенства права при формуванні державної політики у сфері внутрішніх справ, для чого виникає потреба у вирішенні наступних пізнавальних завдань: висвітлити історичний аспект формування принципу верховенства права; здійснити сучасну інтерпретацію верховенства права; вказати – в яких аспектах розкривається значення вказаного принципу для сфери внутрішніх справ.

Стан опрацювання проблематики. У цьому контексті слід визначити дві базові для даного дослідження категорії – «державна політика» та «сфера внутрішніх справ». Наразі заслуговує на увагу робота Н. Коршунової [1], яка здійснила вдалу спробу сформувати структуроване уявлення щодо державної політики, обґрунтовуючи використання державою правових форм діяльності, а також специфічних ознак державної політики: стабільність, спрямованість на розроблення стратегічних планів розвитку, використання спеціальних методів, засобів тощо. До питання державної політики у понятійному контексті зверталися також такі автори як І. Новіцька, Т. Авакян, І. Петренко, О. Лаврук, О. Зубчик тощо. На наше переконання, доцільним є використання широкого розуміння державної політики, яким охоплюється як власне державна діяльність, так і весь спектр інших важливих компонентів вказаного явища – суб’єктна, правова, організаційна, ідеологічна основа тощо. Важливим є й поняття «сфера внутрішніх справ», до осмислення якого науковцями приділено поки недостатньо уваги. В сучасному розумінні та з використанням наукових досягнень О. Фролової, під поняттям сфери внутрішніх справ пропонується розуміти як сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі охорони прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, навколишнього природного середовища, конституційного ладу в країні, прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, а також суспільства й держави в цілому [2, с. 70].

Важливими у науковому плані для розуміння принципу верховенства права є напрацювання провідних вітчизняних науковців – конституціоналістів, представників загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права, галузевих наук. Перш за все, слід назвати С. Головатого, О. Петришина, М. Козюбру,

В. Лемака, С. Максимова, Г. Пападинець, П. Рабіновича, О. Барабаш та інших, чиї роботи можуть послужити орієнтиром у вивченні проблематики державної політики у сфері внутрішніх справ. В публікаціях фахівців вказується на багатогранність поняття верховенства права та його надзвичайний універсалізм.

Виклад основного матеріалу. Історія становлення ідеї верховенства, домінування або пріоритетності права у відносинах з державою є достатньо вивченою, про що свідчать результати окремих історико-правових розвідок. А. Хоменко та Д. Полосенко вказують, що принцип верховенства права сягає своїми витоками ще часів античної Греції та Риму, де він розглядався як принцип справедливості та був синонімом демократії [3, с. 123].

Ю. Гончар пропонує у своєму дослідженні виокремити декілька етапів становлення принципу верховенства права: перший етап – античні часи, в межах якого відбувається виникнення ідеї верховенства права; другий етап складають ідеї вчених Раннього Середньовіччя (V–X ст.), ідеї главенства королівської влади, закону, слова; третій етап – етап формування основ класичної доктрини верховенства права (ідеї Т. Пейна, Д. Дідро про природне право у поєднанні з роботами Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо); четвертий етап пов'язується з доктринальним тлумаченням принципу верховенства права в кінці XIX ст. – початку XX ст. англійським вченим конституціоналістом Альбертом Венн Дайсі; п'ятий – починається з середини XX ст., коли принцип верховенства права одержав широке міжнародно-правове визнання; шостий етап пов'язується із XXI століттям, обговоренням і тлумаченням сучасними правниками розуміння сутності верховенства права, запровадженням в юридичний простір України конструкції «верховенство права» [4, с. 35].

За версією дослідниці Я. Демченко, ідея верховенства права сформувалася в XVII–XIX ст. в європейському культурно-юридичному середовищі і доктрині природного права, а відповідне поняття ввів у науковий обіг англійський вчений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [5, с. 190].

Досліджуючи принцип верховенства права в контексті євроінтеграції, О. Кархут вдається до історичного аналізу напрацювань відомого англійського вченого А. Дайсі, за допомогою чого уявляється можливим сформулювати історичну сутність вказаного принципу. Отже, верховенство права, підсумовує дослідник,– це сукупність найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих в процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку своєї особистості, для того, щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства [6, с. 53].

Історичний контент доповнює влучна теза найвідомішого в Україні дослідника верховенства права С. Головатого. Науковець констатує, що «верховенство права – це ідея виключно природного права, доктрини природного права, тобто – ідея, яка виникла на визнанні одного факту: людина як істота природи з'являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права від неї відібрати [7, с. 87]. Цієї ж позиції щодо фактору природи у формуванні досліджуваного принципу дотримується О. Гуцова. За її твердженням, ця правова засада походить із природно-правової школи права. При цьому, вказує авторка, термін «the rule of law» почав використовуватися ще у XVII ст., але ґрунтовна розробка цієї концепції відбулася у XIX ст. і була пов'язана з іменем професора Оксфордського університету Альберта Венн Дайсі [8, с. 258-259].

Досліджуючи ґенезу принципу верховенства права, сучасні вчені звертаються також до наукової спадщини Б. Таманаги, який послідовно проводить думку про історичну важливість ролі трьох середньовічних загальноєвропейських ідеалів: про непорушність природних, божественних законів; про роль звичаїв германського права; про обмеженість влади монарха правом [9, с. 47].

У понятті верховенства права, зазначає М. Козюбра, переплітаються правові та політичні, культурні та етичні мотиви, національні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, цінності добра, справедливості, практичний юридичний досвід, що разом робить цю категорію досить динамічною, і не дає змоги її втиснути в рамки будь якої юридичної дефініції [10, с. 7].

Попри наявні розбіжності серед науковців у розумінні досліджуваного принципу, слід зробити попередньо висновок, що із початком роботи Венеційської Комісії Ради Європи, підготовкою нею відповідних доповідей та проведенням дослідження з питання верховенства права, кількість дискусійних питань значно зменшилася, а верховенство права як явище дійсності та мета правового розвитку отримало в літературі нові образи, завдяки чому було представлено науковцями: як сукупність ідей, як доктрина; як засада конституційного ладу або засада державної політики у сфері внутрішніх справ;

як засіб протидії тиранії та свавілля; як ядро конституціоналізму; як принцип сучасної держави; як принцип адміністративного права тощо. Однак Венеційська Комісія у своїй доповіді, не зважаючи на значну кількість розбіжностей у поглядах, констатувала наявність спільного інтересу та світоглядів у визначенні стрижневих елементів поняття верховенства права, якими визнала: (1) законність – включно з прозорою, підзвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; (2) юридичну визначеність; (3) заборону свавільності; (4) доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах – включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; (5) поважання людських прав; (6) недискримінацію та рівність перед законом [11].

Суть розуміння ролі верховенства права у формуванні державної політики у сфері внутрішніх справ зводиться до висвітлення відповідних актів міжнародного права, права ЄС, дія яких розповсюджується на територію України, а також до висвітлення стану імплементації компонентів цього принципу до текстів актів національного законодавства.

Загальною декларацією прав людини проголошено ряд цінностей, які є предметом особливої уваги для держав-членів, обов'язком урядів держав, що приєдналися, та виходять із доктрини верховенства права. Зокрема йдеться про такі цінності як неухильне дотримання та забезпечення прав людини, рівність всіх перед законом, доступ до справедливого суду, неприпустимість свавілля по відношенню до людини тощо [12].

Аналогічні цінності закладено й Договором про Європейський Союз, зокрема у розділі 5 «Простір свободи, безпеки та правосуддя». Країни, що об'єдналися, встановили ряд стандартів, що також походять із доктрини верховенства права та мають виключне значення для формування національних законодавств і державних політик. Держави-члени зобов'язуються добровільно забезпечувати їх реалізацію засобами національних правових систем. Йдеться, про такі стандарти як формування спільного простору безпеки, де поважаються основоположні права та свободи, формування спільної політики міграції, забезпечення ефективного доступу до правосуддя, запобігання злочинності, расизму та ксенофобії [13].

Не менш фундаментальним для характеристики ролі верховенства права щодо формування державної політики у сфері внутрішніх справ видається Статут Ради Європи, в тексті якого зосереджено ряд фундаментальних конструкцій, таких як відданість духовним та моральним цінностям, що стали надбанням народів держав Європи, виконуючи при цьому роль джерела особистої свободи, політичної свободи та верховенства права; зближення та єднання країн Ради Європи шляхом здійснення спільних заходів із захисту та збереження і подальшого здійснення прав людини і основних свобод [14].

Враховуючи євроінтеграційні тенденції та стратегії України слід також звернутися до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, якою також закладаються засади формування державної політики у сфері внутрішніх справ. Документом стверджується готовність України до співробітництва в боротьбі з незаконною міграцією, тероризмом, наркотиками, торгівлею людьми, організованою злочинністю, відмиванням коштів [15].

Формування державної політики у сфері внутрішніх справ відбувається також завдяки схваленню в тому числі й договірних документів, спрямованих на удосконалення співпраці України та країн Європейського Союзу. Зокрема йдеться про План дій «Україна – Європейський Союз», яким визначено пріоритети співробітництва у сфері внутрішніх справ, що визначають як політику в середині держави, так і політику взаємодії з іншими державами, але через призму сфери внутрішніх справ, характерні риси якої дозволяють говорити про спільність програмних положень. Планом дій закріплено, що такими пріоритетами для сфери внутрішніх справ України мають стати питання міграції, управління кордонами, боротьби з «відмиванням» коштів, торгівлею людьми та наркотичними засобами, так само, як і боротьба з корупцією, попередження та боротьби з сексуальною експлуатацією дітей і дитячою порнографією, що свідчить про намагання сторін надійно забезпечити реалізацію такого елементу верховенства права як права людини шляхом встановлення законодавчих перепон для поведінкових відхилень [16].

Не зважаючи на масштабне опрацювання та закріплення принципу верховенства права в актах Європейського Союзу, міжнародних правових документах, слід визнати, що його повноцінна реалізація у політиках національних держав може відбутися лише завдяки узгодженню національних законодавств з основними міжнародними нормами та стандартами прав людини.

Основоположний для правової системи України документ-Конституція України, зафіксувала найголовніші положення верховенства права, чим відкрила простір для подальшої деталізації цих фундаментальних ідей у актах підзаконного рівня. Зокрема, слід вказати на такі цінності як закріплення самого принципу верховенства права (стаття 8), а також його складових: доступ до правосуддя (стаття 8); законність (стаття 17; рівність (стаття 21); заборона свавілля (стаття 19) [17].

Значну увагу в контексті реалізації принципу верховенства права у правовій системі України, а отже і для сфери внутрішніх справ, приділено у рішеннях Конституційного суду України, правова позиція яких ґрунтується на положення міжнародних документів, практиці Європейського Суду з прав людини та по суті є формою конкретизації принципів права [18, с. 21-22].

Так, наприклад, у своєму Рішенні Конституційний Суд України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 формалізував поняття верховенства права, що дозволило змістовно підсилити державну політику у сфері внутрішніх справ.

Верховенство права, зазначено у рішенні, – це панування права в суспільстві, вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства [19].

Окрім формалізації поняття верховенства права, суд сформулював розуміння деяких іншим принципів, що складають зміст верховенства права, дозволяють більш відповідально формувати державну політику у будь якій сфері суспільного буття. Із конституційних принципів рівності і справедливості, вказується у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не можна забезпечити її однакове застосування [20].

Імплементація базових складових принципу верховенства права відбулася також у тексті Закону України «Про національну безпеку України» шляхом закріплення ряду важливих принципів, серед яких: верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили. Підкреслюється спрямованість органів правопорядку на захист людини і громадянина, життя, гідності тощо. Окрема стаття закону присвячена безпосередньо Міністерству внутрішніх справ України, на яке покладається обов'язок з формування державної політики щодо забезпечення прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання громадської безпеки і правопорядку, надання поліцейських послуг тощо [21].

Слід звернути увагу також на окремі статті Закону України «Про національну поліцію», що пов'язуються з європейськими цінностями, змістом принципу верховенства права. Законом встановлено: поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Не припускається свавілля, заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання [22].

Суттєвий вплив на формування державної політики у сфері внутрішніх прав має всеохоплюючий та загальновідомий в Україні документ, що отримав назву Дорожньої карти з питань верховенства права, яким визначено комплекс реформ, пов'язаних з переговорним процесом щодо членства України в ЄС [23]. Наразі державна політика МВС України у сфері внутрішніх справ спрямована на виконання ряду поточних завдань, спрямованих на реалізацію положень Дорожньої карти: виявлення законодавчих ініціатив у напрямку протидії організованій злочинності, створення правових підстав для запровадження кримінальної розвідки; удосконалення кадрової політики із залученням міжнародних експертів; формування Стратегії фінансових розслідувань з урахуванням рекомендацій Європейської Комісії; боротьба з нелегальним ринком зброї та вибухових речовин [24].

Висновки.

1. Не зважаючи на широку палітру представлених в літературі поглядів на змістовне наповнення принципу верховенства права, його розуміння потребує подальших науково-теоретичних розробок,

закріплення європейського праворозуміння, в тому числі у прагматичній площині, через призму діяльності як окремих гілок влади, так і окремих інституцій, органів, організацій. Актуальним залишається й питання ролі принципів права у розвитку правової доктрини України, у формуванні політики держави за окремими напрямами.

2. Історичні витоки ідеї верховенства права сягають у період античного суспільства та проходять трансформацію через епоху Середньовіччя, Нового часу з поступовими удосконаленнями змісту у дискусіях правників XX століття та визнанням верховенства права у статусі принципу в організації правового життя на міжнародному рівні. Основоположником формування доктрини верховенства права завдяки ґрунтовній науковій розробці цієї ідеї прийнято вважати професора Оксфордського університету Альберта Венн Дайсі. Завдяки висновкам Венеційської комісії у сучасному розумінні елементами принципу верховенства права вважають: законність; юридичну визначеність; заборону свавільності; доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах; поважання людських прав; недискримінацію та рівність перед законом.

3. Аналіз наукових джерел, присвячених вивченню державної політики у сфері внутрішніх справ засвідчив необхідність цільових досліджень з розробки поняття «сфера внутрішніх справ», стосовно якого у методологічній площині склалося два основних підходи – широкий (як вся сукупність внутрішніх відносин в державі) та вузький (як сукупність суспільних відносин у сфері компетенції МВС України), що є більш вживаним поняттям.

4. Завдяки фундаментальному значенню верховенства права у організації правового життя розвинутих демократичних країн, його авторитетності, роль вказаного принципу у формуванні державної політики взагалі та у сфері внутрішніх справ, зокрема, визначається науковцями через визнання цього принципу елементом теоретичної бази державної політики, провідної ідеї, інтегруючого елементу механізму правового регулювання, сукупністю основоположних соціальних цінностей для забезпечення гідного життя у країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коршунова Н. В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 240 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/1feff349-cd70-4ce6-98db-be7fed1c99ad.
2. Фролова О. Г. Сфера внутрішніх справ як об’єкт управління. *Наук. вісн. Харківського нац. ун-ту внутр. справ*. 2008. № 97. С. 69–75. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/ core/ bitstreams/620bb8cf-697e-4ac8-813c-c8c42a4bbed7/content.
3. Хоменко А. М., Полосенко Д.О. Проблеми щодо визначення поняття принципу верховенства права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 122-125. URL: https://lsej.org.ua/11_2021/29.pdf.
4. Гончар Ю.В. Принцип верховенства права: від витоків до сучасності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 24-28. URL: https://www.lsej.org.ua/4_2021/8.pdf.
5. Демченко Я. О. Принцип верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство:* електронне наукове видання. 2023. С. 189-19. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/ uploads/2023/12/35.pdf.
6. Корхут О.Я. Принцип верховенства права у контексті євроінтеграції. *Часопис Нац. педагогічного ун-ту.* 2016. Вип. 31. Серія: Економіка і право. С. 51-57. URL: https://www.chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/31/10.pdf.
7. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право.* 2006. № 1. С. 85-90.
8. Гуцова О. С. Принцип верховенства права в адміністративному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 258-260. URL: https://lsej.org.ua/7_2020/68.pdf.
9. Казарян В. М., Зернюк В. В., Лозовський Д. Є. Генеза принципу верховенства права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 46-51. URL: https://lsej.org.ua/8_2021/12.pdf.
10. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України.* 2010. № 3. С. 6-18. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/ magazines/files/content-pravoukr-2010-3-pravoukr_2010_3-1.pdf.

11. Мірило правовладдя. *Європейська комісія за демократію через право:* Дослідження Венеційської Комісії Ради Європи. 18.03.2016 р. URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule%20of%20Law%20checklist%20UKR.pdf (дата звернення: 01.03.2026).
12. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 (III) ГА ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 01.03.2026).
13. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Міжнародний документ від 07.02.1992, 25.03.1957. Дата оновлення: 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 01.03.2026).
14. Статут Ради Європи: Міжнародний документ від 05.05.1949. (Приєднання від 31.10.1995). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 #Text (дата звернення: 01.03.2026).
15. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text (дата звернення: 01.03.2026).
16. План дій «України – Європейський Союз». Європейська політика сусідства. Схвалений Кабінетом Міністрів України 12.02.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.
17. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 17.03.2026).
18. Бочаров Д. О. Правова позиція як форма конкретизації принципів права («візуальна» інтерпретація). *Право України*. 2017. № 7. С. 20-29. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001432063.
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
20. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.
21. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Дата оновлення: 24.01.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 17.03.2026).
22. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Дата оновлення: 13.03.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text (дата звернення: 17.03.2026).
23. Дорожня карта з питань верховенства права. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_p rava_ 2.pdf (дата звернення: 17.03.2026).
24. МВС забезпечує виконання Дорожньої карти з питань верховенства права. *Офіційний сайт МВС України.* URL: https://mvs.gov.ua/news/mvs-zabezpecuje-vikonannia-doroznyoyi-karti-z-pitan-verxovenstva-prava (дата звернення: 17.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Зубкова Л.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:342.7
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.7

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК АРХІТЕКТУРНИЙ НЕРВ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Іваницька А. В.,
студентка 1 курсу ОР «Магістр»,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0001-8463-8866
E-mail: anzhelikatsimer@gmail.com

Дудар С. К.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0009-6902-766X
E-mail: s.dudar@knu.ua

Іваницька А. В., Дудар С. К. Людська гідність як архітектурний нерв верховенства права.

У статті автори здійснюють критичне переосмислення людської гідності як фундаментальної категорії сучасного правового порядку та її співвідношення з принципом верховенства права. Вихідною тезою є заперечення уявної стабільності доктринального розуміння гідності як безумовного абсолюту: на основі аналізу судової практики, насамперед практики Європейського суду з прав людини, а також Федерального конституційного суду Німеччини, автори обґрунтовують, що гідність не функціонує як наперед задана непорушна межа, а щоразу конструюється у процесі правозастосування. Автори доводять, що у конкретних справах вона не існує ізольовано, а проявляється через інші права, включається у процедуру пропорційності та набуває змісту через контекстуальне зважування, що свідчить про її динамічний, а не статичний характер.

Розвиваючи цю тезу, автори звертаються до аналізу сучасних концепцій людської гідності (абсолютної та релятивістської), крізь призму їх функціональної придатності у праві. На основі праць зарубіжних і вітчизняних науковців встановлюється, що жодна з них не здатна повною мірою пояснити реальне функціонування гідності: абсолютна модель виявляється неспроможною у ситуаціях конфлікту гідностей, тоді як відносна – створює ризик розмивання її смислового ядра.

У зв'язку з цим автори формують власну теоретичну модель, що пропонує системне розуміння людської гідності через розмежування її функціонування у вертикальних та горизонтальних правовідносинах. Обґрунтовується, що у вертикальному вимірі («людина-держава») гідність постає як неперехідна межа, що виключає інструменталізацію людини і не підлягає балансуванню, тоді як у горизонтальному («людина-людина») вона втрачає характер абсолюту, включається у конфлікт і стає предметом зважування конкуруючих гідностей та інтересів із застосуванням принципу пропорційності як складової верховенства права.

Логічним продовженням цього підходу є переосмислення верховенства права крізь призму подвійної природи людської гідності. Автори доводять, що у вертикальному вимірі воно постає як змістовна межа державної влади, що унеможливлює редукцію людини до об'єкта, тоді як у горизонтальних відносинах – як процедурна вимога, що реалізується через критерії правової визначеності, пропорційності та належної аргументації.

Встановлено, що саме судова практика виступає простором, у якому ця подвійність набуває конкретного змісту: суд визначає, чи функціонує гідність як неперехідна заборона, чи як елемент балансування, і тим самим надає верховенству права його реальний, а не декларативний зміст.

У підсумку автори доходять висновку, що людська гідність постає як системна категорія, що поєднує стабільність свого смислового ядра з динамікою правозастосування: її ядро зберігає характер непорушної межі, тоді як периферія виступає простором допустимого втручання, передусім у ситуаціях конфлікту гідностей, виконуючи роль внутрішнього критерію легітимності права.

Ключові слова: право на людську гідність, абсолютна концепція людської гідності, формула об'єкта, відносна концепція людської гідності, об'єктивація особи, пропорційне втручання у людську гідність, вертикальні та горизонтальні правовідносини, балансування.

Ivanytska A. V., Dudar S. K. Human dignity as the architectural nerve of the rule of law.

The article provides a critical rethinking of human dignity as a fundamental category of the contemporary legal order and its relationship with the principle of the rule of law. The starting point is the rejection of the presumed stability of the doctrinal understanding of dignity as an unconditional absolute. On the basis of an analysis of judicial practice, in particular the case law of the European Court of Human Rights and the Federal Constitutional Court of Germany, the authors argue that dignity does not function as a pre-defined inviolable boundary, but is instead continuously constructed in the process of legal application. It is demonstrated that, in concrete cases, dignity does not operate in isolation, but manifests itself through other rights, becomes embedded in the proportionality analysis, and acquires meaning through contextual balancing, which reveals its dynamic rather than static character.

Building on this premise, the authors turn to an analysis of contemporary conceptions of human dignity (namely, the absolute and the relativistic) through the lens of their functional adequacy in law. Drawing on the works of both foreign and domestic scholars, it is established that neither approach is capable of fully explaining the actual operation of dignity in legal practice: the absolute model proves untenable in situations involving conflicts of dignities, whereas the relative model risks eroding its substantive core. In response, the authors develop their own theoretical framework, proposing a systemic understanding of human dignity through a distinction between its operation in vertical and horizontal legal relationships. It is argued that in the vertical dimension (individual–state), dignity functions as an inviolable limit that precludes the instrumentalisation of the individual and is not subject to balancing, whereas in the horizontal dimension (individual–individual), it loses its absolute character, enters into conflict, and becomes subject to the balancing of competing dignities and interests through the application of the principle of proportionality as an element of the rule of law.

As a logical extension of this approach, the article reinterprets the rule of law through the prism of this dual nature of dignity. The authors demonstrate that, in the vertical dimension, the rule of law operates as a substantive limit on state power, precluding the reduction of the individual to an object, while in horizontal relations it functions as a procedural requirement, realised through the criteria of legal certainty, proportionality, and reasoned justification. It is established that judicial practice constitutes the space in which this duality acquires concrete meaning: courts determine whether dignity operates as an absolute prohibition or as an element of balancing, thereby giving the rule of law its substantive rather than merely declaratory content.

In conclusion, the authors argue that human dignity should be understood as a systemic category that combines the stability of its substantive core with the dynamism of legal application: its core retains the character of an inviolable limit, while its periphery constitutes a space of permissible interference, particularly in situations involving conflicts of dignities, thereby functioning as an internal criterion of the legitimacy of law.

Key words: the right to human dignity, an absolute conception of human dignity, the object formula, a relative conception of human dignity, objectification of the individual, a proportional interference with human dignity, vertical and horizontal legal relationships, balancing.

Постановка проблеми. У сучасній правовій доктрині людська гідність та верховенство права традиційно постають як фундаментальні, вихідні категорії, без яких не обходиться свідоме створення та застосування права. Більше того, в сучасній західній правовій культурі і людська гідність, і верховенство права визнаються базовими цінностями, які складають беззаперечну основу європейських правових систем і не підлягають сумніву чи ревізії.

Втім, така уявна стабільність виявляється значною мірою ілюзорною. Практика європейських судів (ЄСПЛ, Суду ЄС, європейських конституційних судів) демонструє досить широке і відносне розуміння людської гідності як норми у праві, загострюючи дискусію про її правову природу та ка-

тегорійний статус. Як наслідок, аргументація судів пронизана посиланнями на людську гідність у різних контекстах – у взаємозв'язку з цінністю особистої автономії, з принципом рівності (рівної оплати праці, рівного ставлення у сфері зайнятості та професійній діяльності та ін.), фундаментальними (правом на повагу до приватного та сімейного життя) та іншими правами, свободами (свобода пресування і проживання) тощо. Практика Європейського суду з прав людини виразно демонструє, що людська гідність не функціонує виключно як абсолютне право, вона проявляється через зв'язок з іншими гарантіями (передусім, закріпленими у статті 3 та 8 ЄКПЛ). Тож стає очевидним: гідність не просто захищається – вона щоразу заново визначається у конкретних ситуаціях, окреслюючи свій зміст найширшим контекстом.

На конституційному рівні європейських держав людська гідність постає як основа правопорядку і також визнається непорушною. Однак практика конституційних судів свідчить, що її зміст розкривається крізь призму конкретних справ. У реальних правових ситуаціях гідність не функціонує як абсолютна цінність. Її абсолютизація неминуче вступає у напругу з іншими значущими інтересами – забезпеченням безпеки, громадського порядку тощо. Таким чином, гідність включається у конфліктні взаємодії – як із публічними інтересами, так і з гідністю інших осіб – і підлягає обмеженню, зважуванню та інтерпретаційному переосмисленню. У таких ситуаціях гідність втрачає ознаки безумовного абсолюту і постає як категорія, зміст якої є контекстуальним, динамічним і залежним від конкретних обставин справи.

Втім, така логіка має свою внутрішню загрозу: постійне балансування людської гідності веде до розмивання її змісту, розхитування стабільності основоположних прав, а головне – до нівелювання самої ідеї верховенства права, оскільки межа допустимого втрачає сталість і щоразу формується ситуативно. Це породжує фундаментальне питання: чи може людська гідність і надалі розглядатись як абсолютна цінність, якщо в дійсності вона підлягає обмеженню? Чи не знецінить відмова від трактування абсолютного характеру людської гідності саму ідею верховенства права?

Актуальність цих питань, до того ж, посилюється реаліями запровадженого в Україні воєнного стану, за умов якого принцип верховенства права додатково проходить перевірку на міцність. Держава дедалі активніше втручається у сферу прав і свобод людини на фоні глибокої трансформації механізмів її функціонування. У цьому процесі особливо виразно проявляється феномен біовлади, описаний Мішелем Фуко [1], коли людину починають сприймати не як цілісну особу з власною гідністю, а як функціональну одиницю – демографічний ресурс, елемент системи безпеки, «гвинтик» у механізмі виживання держави, інструмент держави як цілі. Така трансформація оптики держави створює ризик поступового витіснення людської гідності з реального змісту правопорядку та несе загрозу верховенству права.

Метою цієї статті є переосмислення людської гідності як внутрішнього архітектурного нерва верховенства права та формування теоретичної моделі, яка дозволить зберегти в праві її абсолютний характер на рівні сутності й водночас обґрунтувати допустимість втручання у її зовнішні прояви у ситуаціях конфлікту різних видів суспільних та індивідуальних інтересів, не допускаючи об'єктивації людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика людської гідності посідає центральне місце у сучасній правовій науці та філософській думці. Значний внесок у її концептуальне визначення здійснили як зарубіжні, так і українські вчені. Втім досі вона залишається однією з найбільш поширених і водночас найменш концептуально визначених категорій, функціонуючи у праві радше як універсальна підстава прав людини та легітимності правового порядку, ніж як чітко окреслена правова конструкція.

У філософській традиції гідність постає як поле напруження між двома її вимірами. З одного боку, вона осмислюється як внутрішня, духовна характеристика особи, що відображає рівень її самоздійснення, а з іншого – як статусна категорія, невіддільна від соціального буття людини [2].

У межах філософсько-правового підходу людську гідність розглядають через призму складної природи людини, її автономності та самоцінності. Така оптика виразно простежується у працях Іммануїла Канта, де гідність розуміється як своєрідна «велич» або піднесеність чогось над чимось і є невіддільною від ключового обов'язку людини – не ганьбитися. Таке традиційне уявлення про гідність, як доводить О. Сенсен, включає чотири основних елементи: 1) людина розглядається як піднесена над рештою природи завдяки своїй свободі; 2) гідність має подвійний характер – як первісна, притаманна кожній людині, і як реалізована, що залежить від способу здійснення свободи; 3) первісна гідність не-

віддільна від обов'язку належного використання свободи та поваги до інших; 4) обов'язок передусім спрямований на саму людину, виступаючи вимогою до її власної поведінки [3].

У сучасній правовій доктрині людська гідність зв'язується, передусім, з правом людини на повагу її гідності, а розуміння людської гідності структурується навколо двох концепції – абсолютної та релятивістської. Прихильники абсолютної концепції людської гідності (Г. Дюріг, Е.-В. Бекенферде) розуміють гідність як непорушну межу (абсолютне право), тоді як прихильники релятивістського підходу (М. Гердеген, П. Шиманець, А. Барак та ін.) виходять із її контекстуальності та необхідності зважування. Зокрема Р. Алексі розглядає людську гідність як принцип, який підлягає балансуванню.

В українській правовій науці питання людської гідності досліджували, зокрема, В. М. Репецький, М. В. Буроменський, О. В. Задорожній та інші, акцентуючи увагу на її значенні як засадничої конституційної цінності та принципу правового порядку.

Важливий внесок у постановку проблеми юридичної природи людської гідності здійснив Н. Стецик, який одним із перших у вітчизняній науці прямо поставив питання про її статус – як права чи як принципу – і пов'язав це з проблемою її абсолютності або відносності [4].

Орловський О.Я. та Боднарук М.І. зосередились на основних концептуальних підходах до розуміння категорії «людська гідність», вказали на подвійну природу людської гідності: як явища об'єктивного і загального для всіх людей (цінність, принцип, джерело прав людини, їх мета чи зміст) та як суб'єктивного права чи інтересу конкретної людини в контексті соціальної держави [5].

Водночас, попри значний масив наукових напрацювань, досі відсутнє узгоджене концептуальне розуміння людської гідності. Її зміст варіюється залежно від теоретичної оптики, контексту застосування та рівня абстракції. Недостатньо уваги приділяється її функціонуванню у реальних правових конфліктах, зокрема в умовах конкуренції гідностей конкретних суб'єктів та необхідності їх зважування.

Саме ця обставина зумовлює потребу у подальшому дослідженні людської гідності не лише в протиставленні та критиці існуючих сучасних правових концепцій, а у спробі визначити людську гідність як системне поняття, яке поєднувало б у собі стабільність смислового «ядра» та, водночас, відкритість до динамічного наповнення змісту. Такий підхід дозволяє побачити гідність не як фіксовану категорію, а як ту, що формується у процесі правозастосування і найвиразніше проявляє себе у ситуаціях межового вибору, де право змушене співвідносити та зважувати конкуруючі вимоги.

Виклад основного матеріалу. У правовому дискурсі людська гідність традиційно постає як безумовна цінність, фундамент прав людини та смислова основа конституційного ладу.

У філософсько-правовій традиції гідність мислиться не як похідна від права, а як його передумова. Класичне обґрунтування цього підходу пов'язане з концепцією Іммануїла Канта, який принципово розмежовує те, що має ціну, і те, що має гідність [6]. Якщо перше може бути співвіднесене, оцінене і включене у систему користі, то друге не піддається жодній формі еквівалентності. У цьому сенсі гідність не виступає характеристикою людини, яка може змінюватися або втрачатися. Вона закріплює за людиною статус внутрішньо самоцінної істоти, який не залежить від обставин, поведінки чи оцінки з боку інших.

Ця ідея знаходить відображення і у національному правопорядку. Конституційний Суд України, зокрема, підкреслює, що людська гідність «наповнює сенсом людське буття», тим самим виводячи її за межі суто юридичної категорії і надаючи їй екзистенційного значення [7].

На міжнародному рівні людська гідність закріплюється як вихідна точка правового порядку. Так, у Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру», а стаття 1 проголошує: «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [8]. Ця логіка відтворюється у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, який підкреслює, що права «випливають із властивої людській особі гідності», та встановлює заборону «нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження» (ст. 7) [9], а також у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, де гідність виступає і джерелом прав, і орієнтиром розвитку особи (ст. 13) [10]. У європейському праві ця ідея набуває максимально концентрованого вираження у Хартії основоположних прав Європейського Союзу, яка відкривається положенням, що «людська гідність є недоторканною. Вона має поважатися і захищатися» [11]. Тут людська гідність є не лише основоположним правом, але й становить саму суть основоположних прав в ЄС. У такому

світлі людина, як носій гідності, не може бути зведена до засобу держави, спільноти чи більшості, навіть тоді, коли така редукція обґрунтовується необхідністю чи загальним благом.

Водночас звернення до практики Європейського суду з прав людини дозволяє побачити, що людська гідність не завжди має наперед заданий і однозначний зміст. У рішеннях Суду гідність не існує як ізольована норма, а проявляється через різні права і щоразу розкривається у конкретних обставинах. Так, у справі Tyrer v. the United Kingdom Суд пов'язує порушення гідності з редукцією людини до об'єкта владного впливу [12], тоді як у справах Pretty v. the United Kingdom [13], Vinter and Others v. the United Kingdom [14] та Bouyid v. Belgium [15] її зміст розкривається через автономію, право на надію та заборону навіть мінімального приниження ляпасом.

У міжнародно-правових актах і конституціях європейських держав людська гідність закріплюється як абсолютна і непорушна цінність, що не підлягає зважуванню і мислиться як первинна щодо прав людини категорія. Водночас виникає питання, яке рідко ставиться прямо: чи відповідає ця декларація реальному функціонуванню гідності у праві? Якщо виходити з її абсолютного характеру, вона не може бути предметом зважування або обмеження. Абсолютне не допускає компромісу і не співвідноситься з іншими цінностями. Водночас правозастосовна практика демонструє інше: у конкретних ситуаціях людська гідність опиняється не лише у полі співвіднесення з публічними інтересами, але й у прямому конфлікті з гідністю інших осіб. У таких випадках право більше не може діяти за логікою недоторканого абсолюту, оскільки змушене обирати між рівнозначними за природою цінностями.

Показовими у цьому аспекті є низка судових справ, які стосується проблематики проникнення у фізичну сферу людини без її повного контролю над процесом. Втручання у тілесну сферу особи, наприклад, у кримінальному процесі охоплює широкий спектр дій: від відбору біологічних зразків (слини, крові, волосся, ДНК) і дактилоскопії до фотографування, відеофіксації, примусових медичних оглядів, огляду інтимних частин тіла, а в окремих випадках – отримання біологічного матеріалу, пов'язаного з репродуктивною функцією. У таких ситуаціях тіло людини перестає бути виключно «своїм» і стає об'єктом процедур, спрямованих на досягнення публічно значущої мети – встановлення істини у справі. Такі практики втручання в тілесну сферу можуть бути осмислені через концепцію Мішеля Фуко, який описував сучасну владу як біовладу – владу, що здійснюється не лише через заборони, а через управління тілом і життям. У межах цієї логіки людина постає не стільки як автономний суб'єкт, скільки як носій даних, фізичних характеристик і функцій, які можуть бути виміряні, зафіксовані і використані.

Важливо, що право у таких випадках не встановлює абсолютної межі недоторканності тіла. Воно не виходить із презумпції, що саме втручання є несумісним із гідністю, а оцінює його через інтенсивність, спосіб здійснення та мету. У результаті тілесна недоторканність втрачає характер непроникної «межі», а гідність – ознаки безумовної заборони: людина не повністю редукується до об'єкта, але й не залишається недоторканим суб'єктом. Вона опиняється у проміжному стані, де її тілесність стає допустимим об'єктом впливу за умови належного обґрунтування.

Особливо показовим у цьому контексті є рішення у справі Van der Velden v. the Netherlands [16], де Суд розглядав обов'язковий відбір ДНК у засудженої особи та подальше зберігання її генетичного профілю у національній базі даних. Заявник заперечував проти такого втручання, наголошуючи на його відсутній необхідності у його конкретному випадку, однак відповідно до закону з нього, все ж таки, взяли клітинний матеріал шляхом мазка з ротової порожнини, а отриманий профіль внесли до бази даних. Суд визнав, що йдеться про втручання у приватне життя, зважаючи на чутливий характер генетичної інформації, проте не встановив порушення, обґрунтовуючи це класичною для своєї практики мовою: легітимна мета втручання, його обмежена інтенсивність та пропорційність.

У цьому підході людина постає не лише як носій гідності, а й як носій даних: її тілесність, включно з генетичною ідентичністю, перетворюється на інформаційний ресурс, що може бути вилучений, оброблений і використаний у цілях правопорядку. Йдеться не просто про втручання у тіло, а про його функціоналізацію – редукцію до об'єкта обробки, включеного у систему контролю. У результаті гідність не функціонує як абсолютна межа, що унеможливлює втручання, а включається у процес балансування – очевидно на користь публічного інтересу.

Подібна логіка особливо виразно проявляється у справі Wainwright v. the United Kingdom [17], де заявники були піддані повному особистому обшуку, що включав оголення та огляд інтимних частин тіла. Попри очевидний психологічний дискомфорт, приниження та навіть встановлені наслідки у ви-

гляді посттравматичного стресового розладу у одного із заявників Суд не визнав порушення статті 3 Конвенції, зазначивши, що втручання не досягло мінімального рівня жорстокості (!), необхідного для кваліфікації як такого, що принижує гідність. Водночас було встановлено порушення статті 8 Конвенції через непропорційність і недотримання процедур. Цей підхід є принципово показовим: навіть інтимне втручання у тілесну сферу не розглядається як автоматичне порушення гідності, а оцінюється через ступінь інтенсивності, контекст і мету. Таким чином, гідність у практиці ЄСПЛ постає не як абсолютна межа, а як категорія з пороговим характером, причому межа цього «порогу» не є наперед встановленою, а щоразу конструюється судом залежно від обставин справи.

Непослідовність у підході до людської гідності виразно простежується при зіставленні різних рівнів втручання. З одного боку, Суд допускає надзвичайно інтенсивні втручання у тілесну сферу – включно з оголенням та оглядом інтимних частин тіла, – і за певних умов не визнає їх такими, що досягають порогу порушення гідності. Так, у справі Bouyid v. Belgium [18] Суд кваліфікував як порушення статті 3 Конвенції навіть один ляпас, завданий затриманому поліцейським. Обґрунтування полягало в тому, що така дія принижує гідність особи, оскільки демонструє її підпорядкованість та беззахисність перед владою.

У результаті виникає нормативний парадокс: глибоке втручання у тілесну сферу може визнаватися допустимим за умови легітимної мети та пропорційності, тоді як мінімальний фізичний вплив набуває значення порушення гідності через свій символічний характер. Це означає, що вирішальним є не рівень втручання як такий, а його контекстуальна оцінка, зокрема, крізь призму владних відносин і принизливого змісту.

Найгостріше проблема людської гідності проявляється не тоді, коли вона протиставляється публічному інтересу, а тоді, коли відбувається зіткнення індивідуальних інтересів. У кримінальному процесі це набуває особливої виразності: гідність обвинуваченого вимагає недоторканності його особистості, тоді як гідність потерпілого – визнання завданої шкоди і досягнення справедливості. Якщо особа свідомо змінює свою зовнішність – відрощує бороду чи волосся, щоб уникнути впізнання, – постає питання: чи може держава втрутитися в її тілесну сферу, щоб відновити можливість встановлення істини?

Саме цю напругу виразно демонструє справа BVerfGE 47, 239 [19], в якій Федеральний конституційний суд Німеччини визнав допустимим примусове підстригання волосся і бороди обвинуваченого для проведення впізнання. Суд виходив із того, що таке втручання має відносно низьку інтенсивність, переслідує легітимну мету – розкриття злочину – та не має принизливого характеру. Однак за цими формулами проглядається більш глибокий зсув: гідність обвинуваченого не виключає втручання, якщо вона вступає у конфлікт із гідністю іншої особи, яка потребує справедливості. У цьому випадку право не захищає гідність як недоторканний абсолют – воно обирає між гідностями, зважуючи їх і фактично визначає, яка з них підлягає пріоритетному захисту у конкретному випадку.

У такій ситуації ці гідності не співіснують паралельно – вони вступають у прямий конфлікт. Тут виявляється принципова проблема: якщо гідність є рівною і невідчужуваною для кожного, то будь-який вибір між двома гідностями неминуче означає обмеження однієї з них. Гідність обвинуваченого не зникає, але відступає перед гідністю іншої сторони та публічним інтересом у здійсненні правосуддя. У цьому сенсі конфлікт гідностей не просто ускладнює правозастосування, а підриває уявлення про її безумовний, абсолютний характер. Йдеться не про технічний баланс інтересів, а про зіткнення цінностей, рівнозначних за своєю вихідною природою як проявів людської гідності.

Найрадикальніше ця напруга проявляється у ситуаціях, де у конфлікт вступають не просто інтереси, а самі життя. Показовим у цьому сенсі є рішення Aviation Security Act Case [20], в якому Федеральний конституційний суд Німеччини розглядав допустимість знищення захопленого терористами літака для запобігання масовим жертвам на землі. У цій справі держава фактично опинилася перед вибором між гідністю пасажирів, яких пропонувалося пожертвувати, і гідністю потенційних жертв. Однак Суд категорично відмовився від логіки зважування, зазначивши, що держава не має права перетворювати людину на засіб, навіть задля досягнення найвищої мети. І саме цей кейс оголює межу всієї конструкції: там, де у попередніх випадках гідність підлягає оцінці, тут вона раптово постає як неперехідна заборона. Відтак гідність у праві не є ані стабільним абсолютом, ані повністю відносною категорією – вона функціонує як рухома межа, яка в одних ситуаціях допускає балансування, а в інших – його категорично виключає. Тож наведені приклади вимагають прямо поставити питання про внутрішню суперечливість самої категорії людської гідності.

Варто зауважити, що в доктрині неодноразово здійснюються спроби систематизації різних уявлень про людську гідність та приведення їх до певних узагальнених моделей [26]. Найбільш вдалою видається спроба О. Сенсена, який розглядає гідність крізь призму трьох основних парадигм: архаїчну, традиційну і сучасну. Саме останні дві мають особливе значення для аналізу сучасних концепцій людської гідності.

Традиційна парадигма, що спирається на кантівську філософію, розглядає гідність як первісну властивість людини, яка водночас покладає на неї обов'язок – усвідомлювати власну гідність, не принижувати себе і діяти належно. Натомість сучасна парадигма трансформує гідність у правову категорію, розуміючи її як право людини на повагу до власної гідності та її захист з боку держави [3].

Розвитком сучасної парадигми гідності стала так звана абсолютна концепція людської гідності, сформована у німецькій юриспруденції. Її ключове теоретичне обґрунтування запропонував Гюнтер Дюріг [21], який, спираючись на традиційне кантівське розуміння гідності, інтерпретував її крізь призму так званої «формули об'єкта» (*object formula* – англ., *Objektformel* – нім.).

«Формула об'єкта» виходить із того, що у демократичній державі особа не може розглядатися виключно як об'єкт державної влади. Держава, здійснюючи свої повноваження, не вправі зводити людину до інструменту реалізації власних цілей, а зобов'язана визнавати її як автономного суб'єкта, наділеного власною цінністю [21]. Тож Г. Дюріг сформулював людську гідність як «найвищий принцип усього об'єктивного права», що означає, що вона є обов'язковою для всіх дій держави, є метою та обов'язком держави та одночасно визначає та обмежує легітимність держави та законодавства.

Попри те, що «формула об'єкта» використовувалась у практиці європейських конституційних судів, низка західних дослідників М. Гердеген, О. Розенкранзова, П. Шиманець, Р. Алексі та ін. вважають її хибною інтерпретацією кантівського поняття гідності. Основний аргумент полягає в тому, що кантівське розуміння гідності, визначене в межах формули категоричного імперативу, первісно належить до сфери моралі, де людина постає як *homo noumenon*. У цьому сенсі гідність не була задумана як правова категорія, покликана регулювати зовнішні, зокрема фізичні, відносини між людьми. Навпаки, у філософії Канта вона слугує підґрунтям для внутрішніх обов'язків індивіда перед самим собою, а саме обов'язку усвідомлювати власну первісну гідність, не принижувати себе та діяти відповідно до неї [22; 23].

І дійсно, фундаментальною відмінністю права від моралі за Кантом є те, що мораль стосується внутрішньої, вольової сфери людини – вибору максим волі, тобто принципів, згідно з якими людині належить діяти, тоді як право, регулюючи її зовнішню свободу, стосується людини як фізичної істоти *homo phenomenon*, що є частиною природного світу. Переосмислення думок Канта, виражене у формулі Дюріга, таким чином «передбачає перенесення поняття гідності зі сфери моралі до сфери права» [24, с.303]. Зі свого боку, О. Розенкранзова [22] пояснює таке переосмислення кантівської концепції гідності наслідками Другої світової війни, впливом інтелектуального настрою тогочасного Заходу, який сформувався як реакція на практики тоталітарних і авторитарних режимів.

На противагу цьому, М. Гердеген [25] обстоює більш збалансований підхід, який передбачає врахування конкретних обставин ситуації при оцінці порушення гідності. Він критикує жорстке застосування «формули об'єкта» як таке, що не відповідає потребам плюралістичного суспільства. М. Гердеген наголошує на необхідності зважування конкуруючих цінностей та інтересів у складних життєвих ситуаціях за умови збереження фундаментальних засад прав людини. Водночас він підкреслює, що гідність не повинна обмежуватися найбільш крайніми, нестерпними випадками її порушення, а має враховуватися і в повсякденному правовому контексті. У цьому зв'язку він пропонує так звану «багаторівневу концепцію» гідності, яка дозволяє адаптувати її зміст до різних соціально-правових контекстів.

У руслі такого підходу мислить і П. Шиманець, який, розвиваючи ідею обмеженості абсолютної концепції, зазначає, що «статус абсолютного права, наданий праву на гідність, також означає, що це право має обмежену сферу застосування та відіграє самостійну роль лише у випадках, коли до людини ставляться як до простого інструмента» [23]. Водночас у ширшому, відносному вимірі право на гідність піддається обмеженням і включається у процес зважування з іншими правами та інтересами.

До цієї дискусії долучався також і А. Барак, який пропонував розглядати людську гідність як «реляційне» поняття, тобто таке, що розкривається у площині взаємодії людини з іншими людьми Такий підхід ще більше підсилює ідею контекстуальності гідності, акцентуючи на тому, що її зміст формується не ізольовано, а у структурі соціальних відносин [26].

Однак, релятивістський підхід до розуміння людської гідності також не позбавлений недоліків. Його проблемність підсвічує Е.-В. Бекенферде [27], який критикує ідею так званої «позитивної відносності» гідності. На думку відомого німецького вченого-правника, перенесення акценту на контекстуальне зважування створює ризик підпорядкування людської гідності соціальним чи утилітарним міркуванням. Попри зовнішню прогресивність такого підходу, це може призвести не лише до розмивання правової визначеності, а й до ерозії самого смислового ядра гідності.

Спробу подолати напругу між абсолютним і відносним підходами здійснив Р. Алексі, який розглянув людську гідність у контексті теорії принципів та зважування, підкреслюючи фундаментальний, але водночас операційно гнучкий характер людської гідності. У своєму трактаті «Людська гідність та пропорційність» [28]. він описує людську гідність як принцип, який, хоча й має абсолютні риси, зрештою є відносним і навіть вимагає відносності. Це зумовлено тим, що суворе дотримання абсолютної концепції гідності є несумісним із застосуванням тесту на пропорційність

Також Р. Алексі вводить у свою дискусію перспективу розрізнення правила людської гідності, яке не можна зважувати, та принципу людської гідності, який можна релятивізувати в конкретних контекстах. Такий підхід дозволяє позитивно інтегрувати людську гідність у систему, що ґрунтується на зважуванні конкуруючих інтересів, водночас враховуючи інші важливі суспільні цінності, такі як безпека та соціальний порядок.

Таким чином, в рамках сучасної парадигми людської гідності фактично сформувалось дві основні її концепції. Перша – вузька, в межах якої гідність постає як абсолютне право, що не підлягає жодним обмеженням і виконує функцію нездоланної межі. Друга – широка, яка розглядає гідність як відносне право (або принцип), включене у процес зважування та здатне піддаватися обмеженням залежно від конкретних обставин.

Проте жодна з окреслених концепцій не здатна повною мірою пояснити функціонування гідності у праві як цілого. Абсолютна модель, попри свою нормативну жорсткість, виявляється надто обмеженою у застосуванні, тоді як відносна, інтегруючи гідність у процес зважування, ризикує розмити її зміст і втратити її фундаментальну сутність. У цьому сенсі сучасна правова доктрина опиняється у стані концептуальної незавершеності, де відсутня узгоджена модель, здатна поєднати ці виміри. Показово, що, як зазначає О. Розенкранзова, у «судовій практиці позитивна концепція гідності в соціальних правах ще не розроблена» [22].

Суд, стикаючись із конкретними ситуаціями, фактично не застосовує «абсолютну гідність», а маневрує між іншими критеріями: легітимною метою втручання, його інтенсивністю, необхідністю та пропорційністю. Саме ці категорії визначають результат, тоді як гідність постає радше мовою, через яку це рішення формулюється. Відтак вона не функціонує як самостійний нормативний бар'єр, а як рамка, що легітимує вже здійснений вибір.

Отже в праві людська гідність парадоксально майже не існує доти, доки її не починають порушувати. У «спокійному» стані правопорядку вона ніби живе за замовчуванням – як фонове припущення, яке не потребує доказів і не вимагає застосування. Про неї не думають, її не перевіряють, вона не виступає реальною межею дії. Але щойно виникає конфлікт – втручання у тіло, приниження, зіткнення гідностей – вона раптово виходить на передній план і стає об'єктом аналізу. І саме тут проявляється її справжня функція: не як абсолютної заборони, а як категорії, яку потрібно обґрунтувати, співвіднести з іншими принципами, зважити. Це веде до принципово важливого наслідку: гідність не діє наперед як чітка межа, вона визначається постфактум – у момент, коли вже виникла необхідність виправдати втручання або його заборонити. Тому вона стає видимою не там, де безумовно захищає, а там, де її доводиться пояснювати.

У правозастосуванні людська гідність виявляє динамічний характер, що контрастує з її доктринальним образом як непорушної категорії: її зміст не заданий наперед, а формується у процесі зважування. Вона по-різному проявляється – як автономія, фізична недоторканність чи право на гідне ставлення – і щоразу визначається через контекст та співвіднесення з іншими принципами, зокрема публічним інтересом, безпекою, ефективністю правосуддя або правами інших осіб. Як показує судова практика, гідність не функціонує як абсолютна межа, а включається у процедуру пропорційності, де оцінюються інтенсивність втручання, його мета та необхідність. У результаті вона не просто застосовується, а зважується, втрачаючи ознаки стабільного нормативного ядра і постаючи як змінна конструкція, що формується у процесі балансування.

Така практика вказує на необхідність використання системного підходу до осмислення людської гідності у праві. Якщо гідність не діє як наперед задана межа, а щоразу визначається у процесі оцінки, постає потреба у загальній формулі її функціонування – тих структурних умовах, за яких вона набуває абсолютного характеру, і тих, за яких вона включається у балансування. Лише через таку модель можна пояснити її функціонування у праві як позбавлену внутрішніх суперечностей. У цьому сенсі гідність потребує осмислення як категорія, що розкривається через різні моделі взаємодії – передусім у вимірі вертикальних та горизонтальних відносин.

У вертикальних відносинах – у площині «людина–держава» – людська гідність постає як категорія, що не підлягає балансуванню. Тут її зміст концентрується навколо однієї фундаментальної заборони: держава не має права перетворювати людину на об'єкт. Йдеться не просто про втручання у права чи обмеження свободи, а про більш глибоку межу – недопустимість редукції людини до засобу, ресурсу або інструменту досягнення публічної мети, тобто по суті, до режиму речі в правовій реальності. Саме в цьому вимірі гідність виявляє свій «абсолютний» характер. Вона стоїть на перешкоді пропорційності, не зважується і не співвідноситься з жодними іншими принципами, а встановлює неперехідну межу, за якою право втрачає легітимність.

Тож цілком закономірно, що заборона проявляється передусім у тих ситуаціях, де держава намагається інструменталізувати людину: коли вона розглядає її як носія даних, який можна безумовно використовувати; як засіб залякування чи покарання інших; як елемент статистики або «керовану одиницю» у системі безпеки. До цього ж належать спроби легітимізувати нелюдське поводження, приниження. У таких випадках питання вже не в інтенсивності втручання чи його доцільності – сама логіка обґрунтування стає неприйнятною.

Саме тут людська гідність безпосередньо з'єднується з верховенством права – не як одна з його складових, а як його внутрішня межа. Верховенство права у цьому вимірі означає не лише підпорядкованість держави праву, а насамперед підпорядкованість самого права ідеї людини як суб'єкта. Закон може бути формально чинним, але якщо він допускає об'єктивацію особи, він з початку свого створення є таким, що не має правової якості. У цьому сенсі гідність виступає критерієм, який відмежовує право від «легалізованого насильства», а точніше від «законного неправа». Вона визначає не те, як далеко може зайти держава, а те, що їй заборонено робити взагалі, за жодних обставин.

У горизонтальних відносинах – у площині «людина–людина» – людська гідність не має абсолютного характеру, оскільки вступає у простір конкретних соціальних конфліктів та взаємного обмеження індивідуальних інтересів. На відміну від вертикального виміру, де людська гідність виступає неперехідною межею для держави, в цьому вимірі вона більше не може функціонувати як безумовна заборона: кожна зі сторін є носієм однаково притаманної гідності, і жодна з них не має пріоритету.

Саме у цьому вимірі найбільш чітко проявляється логіка балансування. Втручання у тілесну сферу, зокрема примусові медичні огляди, відбір біологічних зразків або навіть зміна зовнішності для цілей впізнання, безумовно зачіпають гідність конкретних осіб, адже вони пов'язані з обмеженням контролю над власним тілом, а тому являють собою певну форму об'єктивації людини. Однак ці втручання не визнаються автоматично неприпустимими, оскільки розглядаються у контексті конфлікту гідностей конкретних осіб з різним правовим статусом. У цьому конфлікті право фактично надає пріоритет гідності потерпілого, підсилюючи його також іншими принципами – суспільною безпекою, ефективністю правосуддя, невідворотністю відповідальності та захистом прав інших осіб. У результаті гідність не заперечується, але піддається зважуванню і обмеженню, що демонструє її ієрархічний характер у правозастосуванні: конкретні особи є формально рівними у своїй гідності, але практична «вага» гідності кожної особи визначається контекстом і сукупністю протиставлених підстав.

У цьому контексті суд перестає бути просто інституцією застосування права – він стає місцем, де верховенство права або набуває реального змісту, або втрачає його. Саме тут людська гідність виходить із рівня декларацій і перетворюється на критерій, через який перевіряється сама якість права: або вона спрацьовує як неперехідна межа, що не дозволяє державі вийти за допустиме, або включається у балансування і поступається іншим принципам. І жодна норма наперед не визначає цей результат – його щоразу формує суд. У цьому сенсі суд – це не просто арбітр, а простір, де верховенство права проявляється як підпорядкування не лише дій держави, а й самого змісту права ідеї людини як суб'єкта.

Саме тому суд можна розглядати як останню інстанцію правової совісті – але не в абстрактному, а в дуже практичному сенсі: тут вирішується, чи буде верховенство права лише формальною вимогою дотримання процедур, чи змістовним принципом, що не допускає редукції людини до об'єкта.

Висновки. Сучасна правова парадигма розуміння людської гідності фактично вибудовується навколо двох основних концепцій – абсолютної та релятивістської. У межах абсолютної концепції людська гідність постає як вихідна і фундаментальна цінність, що визначає легітимність правопорядку. Її закріплення у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах і конституціях європейських держав не є випадковим – воно стало результатом глибокої інтелектуальної реакції на досвід тоталітарних режимів XX століття. Після Другої світової війни гідність була концептуалізована як абсолютна межа, покликана захистити людину від держави та унеможливити її редукцію до засобу політичних чи ідеологічних цілей. Тому ця нормативна модель є радше відповіддю на історичну травму, ніж відображенням реального функціонування гідності у праві. Натомість релятивістська концепція виходить із необхідності врахування соціальних контекстів, конкретних обставин і характеру відносин між людьми. У межах цього підходу гідність розглядається як категорія, що набуває змісту у процесі взаємодії, конфлікту та зважування конкуруючих інтересів.

Жодна з цих концепцій не здатна самостійно пояснити реальне функціонування гідності у праві. Абсолютна концепція є надто жорсткою і не працює у конкретних ситуаціях конфлікту суспільних інтересів, тоді як відносна – надто гнучкою і загрожує перетворити гідність на змінну величину, залежну від контексту. У цьому сенсі сучасна доктрина залишається концептуально незавершеною: вона або захищає гідність, але не може її застосувати, або застосовує її, але не може її зберегти.

У зв'язку з цим постає необхідність формування системного підходу до розуміння людської гідності, який дозволяє подолати цю дихотомію. Такий підхід передбачає розрізнення двох вимірів її функціонування – вертикального та горизонтального.

У вертикальному вимірі – у площині «людина–держава» – людська гідність постає як непорушна межа: вона не підлягає зважуванню, не співвідноситься з доцільністю і не може бути виправдана жодною метою, визначаючи те, чого держава не має права робити за жодних умов. У цьому сенсі вона виступає як внутрішнє обмеження влади, що унеможливлює редукцію людини до об'єкта. Натомість у горизонтальних відносинах – у площині «людина–людина» – гідність втрачає характер абсолюту: її рівна притаманність кожному неминуче породжує конфлікт, у якому вона вже не виключає балансування, а сама стає його предметом. Тут гідність постає не як межа, а як змінна конструкція, зміст якої формується у процесі зважування, в межах якого визначається, яка з гідностей підлягає пріоритетному захисту у конкретному випадку.

У цьому контексті саме суд визначає межу допустимого: чи функціонуватиме гідність як неперехідна заборона, що обмежує державу, чи як елемент балансування між конкуруючими вимогами. У вертикальному вимірі цю функцію виконують суди конституційної юрисдикції, які окреслюють межі легітимного державного втручання. Саме через суд верховенство права набуває змісту як підпорядкування не лише дій держави праву, а й самого права – ідеї людини як суб'єкта. Від цього вибору залежить, чи залишиться гідність реальною межею влади, чи перетвориться на аргумент її виправдання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Foucault M. Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–1976. New York: Picador, 2003. 310 p. URL: https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/d/37602 /files/2016/01/ Foucault-Society-must-be-defended14032016.pdf
2. Waldron J. Dignity, Rank and Rights. University of California 2009, P. 209-253. URL: https:// scispace.com/pdf/dignity-rank-and-rights-4bqynl8tjg.pdf
3. Sensen O. Kant's Conception of Human Dignity. *Kant-Studien.* Vol. 100, No.3 (2009), P. 309-331. URL: https://reflexionessobrelaviolencia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/03/ dignitysensen.pdf
4. Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. №1. С. 28-39. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2018-1/pdfs/3-nazarii-stetsyk-pryroda-hidnosti-liudyny-osnovi-analizu-suchasnykh-yevropeiskykh-konstytutsii.pdf

5. Орловський О. Я., Боднарук М. І. Людська гідність як фундаментальна цінність та першооснова соціальних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2021, С.129-133. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.26
6. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1785). Kant zur Philosophie der Mathematik. 2018. P. 218–219. URL: https://doi.org/10.30965/9783957437761_018_
7. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу І Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text
8. Загальна декларація прав людини: Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966: станом на 19 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
11. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text
12. Rodley N. Tyrer v United Kingdom (1978). *Landmark Cases in Public International Law*. 2017. URL: https://doi.org/10.5040/9781509995202.ch-014
13. Sanderson M. A. Pretty v. United Kingdom. *American Journal of International Law*. 2002. Vol.96, no.4. P. 943–949. URL: https://doi.org/10.2307/3070690
14. Szydło M. Vinter v. United Kingdom. *American Journal of International Law*. 2012. Vol.106, no.3. P. 624–630. URL: https://doi.org/10.5305/amerjintelaw.106.3.0624
15. Mavronicola N. Bouyid v Belgium: The «Minimum Level of Severity» and Human Dignity's Role in Article 3 echr. *The European Convention on Human Rights Law Review*. 2020. Vol.1, no. 1. P. 105–124. URL: https://doi.org/10.1163/26663236-00101009
16. Van der Velden v. the Netherlands (dec.), no. 29514/05, 7 December 2006, European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78858 (дата звернення: 20.03.2026).
17. Wainwright v. the United Kingdom, заява № 12350/04, рішення від 26 вересня 2006 року, ЄСПЛ. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76999 (дата звернення: 20.03.2026).
18. Bouyid v. Belgium [GC], заява № 23380/09, рішення від 28 вересня 2015 року, ЄСПЛ. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157728 (дата звернення: 20.03.2026).
19. Bundesverfassungsgericht (BVerfG), BVerfGE 47, 239 (1978). URL: https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv047239.html (дата звернення: 20.03.2026).
20. Bundesverfassungsgericht (BVerfG). 1 BvR 357/05, 15 February 2006 (Luftsicherheitsgesetz). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/ Entscheidungen/EN/2006/02/rs20060215_1bvr035705en.html (дата звернення: 20.03.2026).
21. Dürig G. Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde: Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes. *Archiv des öffentlichen Rechts.* Vol. 81 (NF 42). No.2 (1956), P.117–157. URL: https://www.jstor.org/stable/44303797
22. Rosenkranzová O. Lidská důstojnost – právně teoretická a filozofická perspektiva. Giovanni Pico della Mirandola & Immanuel Kant. Olomouc, 2021. 141s. URL: https://library.upol.cz/arl-upol/cs/csg/?repo=upolrepo&key=98165264883
23. Szymaniec P. Aharon Barak's Concept of Human Dignity and the Notion of Dignity in Jurisprudence of Polish Constitutional Court. *Філософія права і загальна теорія права.* 2/2020. С. 202-212. DOI: https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242863
24. Szymaniec P. Rozumienie godności człowieka a system prawny. *Czasopismo prawno-historyczne.* Tom LXXV. 2023. Zeszyt 2. S.299-306 DOI: 10.14746/cph.2023.2.16.
25. Herdegen M. Die Menschenwürde im Fluß des bioethischen Diskurses. *JuristenZeitung*. 2001, Vol. 56, No. 15/16, P. 773-779. URL: http://www.jstor.org/stable/20825972

26. Barak A. Human Dignity. The Constitutional value and the Constitutional Right. Cambridge University Press, 2015. 360 p. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/Aharon-Barak-Human-dignity.-The-Constitutional-Value-and-the-Constitutional-Right.pdf
27. Böckenförde E.-W. Menschenwürde als normatives Prinzip: Die Grundrechte in der bioethischen Debatte. *JuristenZeitung*. 2003. Vol. 58, No. 17, pp. 809-815 URL: https://www.jstor.org/stable/20826947
28. Alexy R. Human Dignity and Proportionality. Law's Ideal Dimension. 2021. P. 205-219. URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780198796831.003.0015

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Іваницька А.В., Дудар С.К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.5(340.138+340.137)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.8

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОГО ТА ЗМІШАНОГО ТИПІВ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Коритко Л. Я.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського інституту «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3812-205X

Ткач О. В.,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту і маркетингу
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0001-9833-9544

Кучера А. М.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8201-577X

Коритко Л. Я., Ткач О. В., Кучера А. М. Проблемні питання співвідношення англо-американського та змішаного типів правових систем.

Стаття присвячена аналізу співвідношення англо-американського та змішаного типів правових систем.

Зазначено, що правові системи класифікують на типи або сім'ї. Типи правових систем об'єднують системи права різних держав на основі спільності джерел права, правової культури та інших ознак.

Встановлено, що теоретиками права та компаративістами сформульовані грунтовні визначення досліджуваних правових явищ, таких як, правова система, правова сім'я/тип правових систем, англо-американський тип правових систем, змішаний тип правових систем тощо.

Авторами запропоновано послуговуватися короткими, водночас змістовно ємними дефініціями:

– Англо-американський тип представляє собою сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, судовий прецедент визнається як основне джерело права.
– Змішаний тип правових систем представляє собою сукупність національних правових систем держав, які мають спільні риси, притаманні романо-германському та англо-американському типам.

Наголошено, що змішаний тип правових систем – більш складне державно-правове явище, що характеризує зближення правових систем у сучасному світі. Змішаний тип правових систем вживається також як гібридний тип, що характеризується поєднанням (гібридом) елементів різних правових систем.

Спільними рисами англо-американського та змішаного типів правових систем є домінування процесуальних норм над матеріальними; відповідно важливість судової гілки влади, значна роль судів та незалежний статус суддів.

Зазначено, що ці два типи правових систем мають певні відмінності. Основна відмінність полягає в пріоритеті джерел права: прецедент в англо-американському типі та нормативно-правовий акт разом з прецедентом в змішаному типі.

Акцентовано, що англо-американський тип поєднує в собі дві групи: англійську та американську, які мають деякі відмінності одна від одної. Змішаний тип теж поєднує дві групи правових систем держав: скандинавську та латиноамериканську, що характеризуються певними особливостями.

Доведено, що співвідношення англо-американського та змішаного типу правових систем є доволі складною науковою категорією. Має місце як відмінність, так і запозичення та взаємодія, взаємопроникнення державно-правових явищ між цими типами правових систем.

Ключові слова: правова система/правова сім'я, тип правових систем, англо-американський тип, змішаний тип/гібридний тип, джерела права.

Korytko L.Y., Tkach O.V., Kuchera A.M. Problematic issues in the correlation between Anglo-American and Mixed Legal Systems.

The article is determined to the analysis of the relationship between the Anglo-American and Mixed types of legal systems.

It is noted that legal systems are classified into types or families. Types of legal systems unite the legal systems of different states on the basis of common sources of law, legal culture, and other characteristics.

It has been established that legal theorists and comparativists have formulated thorough definitions of the legal phenomena under study, such as legal system, legal family/type of legal systems, Anglo-American type of legal systems, Mixed type of legal systems, etc.

The authors suggest using short, yet meaningful definitions:

– The Anglo-American type is a set of national legal systems of states that have common features, judicial precedent is recognized as the main source of law.
– The Mixed type of legal systems is a set of national legal systems of states that have common features inherent in the Romano-Germanic and Anglo-American types.

It is emphasized that the Mixed type of legal systems is a more complex state-legal phenomenon that characterizes the convergence of legal systems in the modern world. The Mixed type of legal systems is also used as a hybrid type, characterized by a combination (hybrid) of elements of different legal systems.

Common features of the Anglo-American and Mixed types of legal systems are the dominance of procedural norms over substantive ones; accordingly, the importance of the judicial branch of power, the significant role of the courts, and the independent status of judges.

It is noted that these two types of legal systems have certain differences. The main difference lies in the priority of sources of law: precedent in the Anglo-American type and a regulatory legal act together with precedent in the Mixed type.

It is emphasized that the Anglo-American type combines two groups: English and American, which have some differences from each other. The Mixed type also combines two groups of legal systems of states: Scandinavian and Latin American, which are characterized by certain features.

It is proven that the relationship between the Anglo-American and Mixed types of legal systems is a rather complex scientific category. There is both difference and borrowing and interaction, interpenetration of state and legal phenomena between these types of legal systems.

Key words: legal system/legal family, type of legal systems, Anglo-American type, Mixed type/Hybrid type, sources of law.

Постановка проблеми. В сучасній юриспруденції актуальними залишаються порівняльно-правові дослідження. Найбільш доцільними слід вважати порівняння типів правових систем, що дає змогу зрозуміти правову та політичну карту глобалізованого світу.

Водночас порівняння правових систем окремих держав сприятимуть налагодженню ефективного співробітництва між такими державами в різних сферах: дипломатичній, міжурядовій, зовнішньоекономічній, енергетичній, екологічній, антитерористичній тощо. Так само, як і порівняння окремих елементів правових систем: принципів права, правотворчості, системи права, галузей, підгалузей, інститутів, норм права, правових відносин, правової культури будуть спонукати, окрім інших, до розвитку ще й наукової співпраці між державами.

Англо-американський та змішаний типи правових систем – це два рівнозначні державно-правові явища. Вони є однаково цінними за своєю правовою природою і важливими для теоретико-правових та порівняльно-правових досліджень.

Все вищевказане визначає актуальність даної наукової праці.

Метою статті є аналіз співвідношення англо-американського та змішаного типів правових систем.

Для цього необхідно розв'язати наступні завдання:

– уточними дефініції «англо-американський тип правових систем» та «змішаний тип правових систем»;
– визначити спільні риси зазначених типів правових систем;
– зосередитися на відмінностях між цими двома типами правих систем.

Стан опрацювання проблематики. На світовому рівні найбільш вагомий внесок в дослідження правових систем, їх типологію зробили французький учений, один з найбільших фахівців з порівняльного правознавства Рене Давид, а також німецький вчений Конрад Цвайгерт та узбецький вчений-юрист Акмаль Саїдов.

Сьогодні в юриспруденції вивчаються питання типології правових систем багатьма українськими теоретиками права та компаративістами. Оніщенко Н. М. проаналізувала теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи. Сучасні підходи до типології правових систем виклала Атаманова Н. В. Переосмислення класифікаційних критеріїв правових сімей здійснили Михайліна Т. В. та Гоцуляк Ю. В. Власне англо-американська правова сім'я, конкретно юридична діяльність, грунтовно досліджувалася Тихомировим Д. О. та Корнелюк Ю. І., а проблемні питання класифікації змішаних правових систем – Саміло Г. О. Але суттєві питання співвідношення англо-американського та змішаного типів правових систем недостатньо висвітлені в сучасних теоретико-правових та порівняльно-правових дослідженнях вітчизняних науковців.

Виклад основного матеріалу. В теоретико-правовій науці під правовою системою розуміють сукупність всіх правових явищ, притаманних конкретній державі або групі держав. Правові системи класифікують на типи або сім'ї. Типи правових систем об'єднують правові системи різних держав на основі спільності джерел права, правової культури, історичного розвитку.

Типологізація правових систем має на меті не просто теоретизоване об'єднання їх в групи на основі спільних та відмінних характеристик. Стратегічним завданням є виділення закономірностей розвитку й фактичного буття права в межах правових систем спорідненого типу, відмінностей у розвитку, що зумовлюють прогрес чи регрес правової системи, використання надбань даних досліджень у науці та практиці правової компаративістики для коригування окремих правових інституцій [1, с. 28].

Наукове дослідження правових систем почали здійснювати теоретики права-компаративісти, починаючи з кінця XIX – початку XX ст., що спонукало до проведення І Міжнародного конгресу порівняльного права у Парижі 1900 року.

Англо-американський тип представляє собою сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, судовий прецедент визнається як основне джерело права.

Англо-американська правова сім'я як система загального права (common law) являє собою сукупність національних правових систем, які мають загальні риси, що проявляються у єдності закономірностей і тенденцій на основі норми, сформульованої суддями у судовому прецеденті, який є основним джерелом (формою) права, у поділі права на загальне право і право справедливості, у превалюванні процесуального права над матеріальним [2, с. 74]. Таке грунтовне визначення дає майже цілісну характеристику цього типу правових систем, адже перелічено його основні ознаки.

Англо-американський тип поєднує в собі дві групи: англійську та американську, які теж мають певні відмінності. До англійської групи відносять правові системи Великої Британії, Ірландії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, та інших держав Британської Співдружності. До американської групи відносять правову систему США та окремих штатів США.

Слід зазначити, що компаративістами першочергово запропоновано в науковий обіг власне англосаксонський тип, як систему загального права, що виник у Англії в XI ст. та остаточно сформувався в XIII ст. Але з врахуванням формування та розвитку правової системи Сполучених Штатів Америки (з XVII – XVIII ст.), впровадження до американського континенту англійського права, доцільно поєднання англійського та американського права в один тип: англо-американський.

Правова система США має свої особливості, зумовлені насамперед формою державного устрою та формою правління цієї держави, характеризується дворівневою структурою.

Англійське загальне право мало вирішальний вплив на розвиток правової системи США. Зважаючи на те, що загальне право розвивалося юристами-практиками (а не вченими в університетах, як в країнах романо-германської правової сім'ї), йому притаманна певна стихійність, відсутність строгої логіки і структури в побудові. Головною особливістю є те, що прецедент є основним джерелом права,

тобто норма права створюється з конкретного рішення і є менш абстрактною. Прецедент має бути зразком, прикладом, як поводитися у подібній ситуації, якщо вона виникне знову [2, с. 72].

Змішаний тип правових систем – більш складне державно-правове явище. Характеризує зближення правових систем у сучасному світі.

Розширене визначення змішаного типу запропонувала Г. О. Саміло, яка вважає, що поняття змішаної правової системи можна визначити як сукупність національних правових систем різних країн, які мають спільні риси, такі як: поєднання в регулюванні суспільних відносин західної традиції права, релігійних норм та правових звичаїв; суттєвий вплив на формування права культурних та релігійних традицій народу, що мешкає у певній державі; мирне співіснування різних культур, які особливо сприймають право; поєднання універсального права з особливими нормами права та іншими соціальними нормами; наявність правових комбінацій між системами та підсистемами різного походження; культурний плюралізм та зіткнення різних культур; в деяких випадках наявність перехідної економіки [3, с. 48]. Схиляємося до визначення, що змішаний тип правових систем представляє собою сукупність національних правових систем держав, які мають спільні риси, притаманні романо-германському та англо-американському типам. В юридичній науці змішаний тип правових систем вживається також як гібридний тип, що характеризується поєднанням (гібридом) елементів різних правових систем.

До змішаного типу відносять скандинавську групу та латиноамериканську групу.

Скандинавську групу складають правові системи Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії. Важливу роль відіграють нормативно-правові акти, але велике значення має судова практика, характеризується високим рівнем уніфікації законодавства між державами та соціальною спрямованістю державного режиму.

До латиноамериканської групи відносять правові системи держав, пов'язаних спільним історичним розвитком та колоніальним минулим: Аргентини, Бразилії, Мексики, Парагваю, Чилі, Уругваю. Особливістю вважається сильний вплив американського права у сфері публічних відносин. Натомість приватне право зазнало впливу французьких кодексів Наполеона та європейських правових доктрин, базується на римському праві.

Спільними рисами англо-американського та змішаного типів правових систем є домінування процесуальних норм над матеріальними; відповідно важливість судової гілки влади, значна роль судів та незалежний статус суддів.

Водночас, ці два типи правових систем мають певні відмінності. Зокрема, в державах, правові системи яких відносять до англо-американського типу основним джерелом права є судовий прецедент. Ю. І. Корнелюк приходить до висновку, що в усіх країнах англо-американської правової сім'ї до суддів ставляться з більшою повагою в суспільстві, ніж до їхніх колег у романо-германській правовій сім'ї. На думку науковиці, це пов'язано з тим, що судова влада англо-американської правової сім'ї більш незалежна від інших гілок влади та менше контролюється з їхнього боку [4, с. 74].

Правові системи держав змішаного типу визнають переважаючим нормативно-правовий акт, але судовий прецедент так само використовується як повноцінне джерело. Має місце поділ права на приватне і публічне, що є визначальною ознакою правових систем романо-германського типу.

Як зазначено вище, англо-американський тип поєднує в собі дві групи: англійську та американську, які мають деякі відмінності одна від одної. Змішаний тип теж поєднує дві групи правових систем держав: скандинавську та латиноамериканську, що характеризуються певними особливостями.

Враховуючи сучасні тенденції в світовому правовому просторі щодо поступового зближення правових систем, слід зазначити, що співвідношення англо-американського та змішаного типу правових систем є доволі складною науковою категорією. Має місце як відмінність, так і запозичення та взаємодія, взаємопроникнення державно-правових явищ між цими типами правових систем.

При цьому спостерігається свого роду унікальність правових систем держав англійської групи та американської групи англо-американського типу та кожної правової системи скандинавської та латиноамериканської груп змішаного типу.

Висновки. Станом на сьогодні теоретиками права та компаративістами сформульовані грунтовні визначення досліджуваних правових явищ, таких як, правова система, правова сім'я/тип правових систем, англо-американський тип правових систем, змішаний тип правових систем тощо.

Не претендуючи на оригінальність, вважаємо достатнім послуговуватися короткими, водночас змістовно ємними дефініціями. Англо-американський тип представляє собою сукупність національ-

них правових систем держав, що мають спільні риси, судовий прецедент визнається як основне джерело права. Змішаний тип правових систем – сукупність національних правових систем держав, які мають спільні риси, притаманні романо-германському та англо-американському типам.

Спільними рисами англо-американського та змішаного типів правових систем є домінування процесуальних норм над матеріальними; відповідно важливість судової гілки влади, значна роль судів та незалежний статус суддів.

Окрім того, спостерігається схожість побудови: англо-американський тип поєднує в собі англійську та американську групи, які мають відмінні риси. Змішаний тип теж поєднує дві групи правових систем держав: скандинавську та латиноамериканську, що характеризуються певними особливостями.

Загалом, ці два типи правових систем мають деякі відмінності, що зумовлено різним історичним розвитком держав, особливостями форми державного устрою, правління та режиму, правопорядку в цілому. Основна відмінність полягає в пріоритеті джерел права: прецедент в англо-американському типі та нормативно-правовий акт разом з прецедентом в змішаному типі. В змішаному типі правових систем має місце поділ права на приватне і публічне.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший порівняльно-правовий аналіз різних типів правових систем, зокрема держав Європи. Задля глибшого розуміння інтеграційних процесів на європейському континенті доцільно ґрунтовно дослідити правові системи держав романо-германського типу та держав скандинавської групи змішаного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В. Типологізація правових сімей: переосмислення класифікаційних критеріїв та видового складу. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2021. Випуск 63. С. 27-31. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.4. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/6.pdf (дата звернення: 26.03.2026).
2. Корнелюк Ю., Кратко Т. Особливості становлення та розвитку англо-американської правової системи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2020. № 4 (28). С. 69–76. DOI: https://doi.org/10.23939/law2020.28.069. https://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-7-number-428-2020 (дата звернення: 27.03.2026).
3. Саміло Г.О. Змішані правові системи: проблеми класифікації. *Науковий вісник УжНУ. Серія Право*. 2015. Випуск 33. Т. 1. С. 46-49. https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/3e8c4b9d-58e7-47f7-a3fa-e7e3fbb251bb/content (дата звернення: 26.03.2026).
4. Корнелюк Ю.І. Здійснення окремих видів юридичної діяльності в умовах англо-американської правової сім'ї. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки».* 2020. Т. 7. № 2. С. 71–76. https://ena.lpnu.ua/server/api/core/ 3bitstreams/018d4544-093a-4412-89fb-7324effe9a67/content (дата звернення: 27.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 31.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Коритко Л.Я., Ткач О.В., Кучера А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 340.12
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.9

СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Костюкевич О. К.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0000-1685-4578
E-mail: kostykevich.o.k@ukr.net

Костюкевич О. К. Світоглядно-ціннісний вимір правової доктрини: теоретико-правовий аналіз.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз світоглядних і ціннісних засад правової доктрини як особливого інтелектуального явища правової реальності. Обґрунтовано, що правова доктрина не зводиться ані до сукупності наукових поглядів, ані до форми професійного коментування права, а є цілісною системою ідей, принципів, підходів і концептуальних орієнтирів, які здатні впливати на правотворчість, тлумачення норм, правозастосування та формування правової культури. Доведено, що в сучасних умовах посилення ролі верховенства права, прав людини, євроінтеграційних процесів і трансформації юридичної методології особливої ваги набуває вивчення не лише формально-юридичних, а й аксіологічних та світоглядних підстав правової доктрини. Показано, що цінності і світогляд є відносно самостійними, але внутрішньо пов'язаними сегментами доктрини: саме вони визначають її змістовну спрямованість, соціальну легітимність і здатність забезпечувати концептуальне обслуговування правової системи. Встановлено, що правова доктрина формується на перетині науки, практики, професійної юридичної культури, історичного досвіду та суспільних очікувань, а тому повинна розглядатися як динамічна форма доктринально-правової діяльності. Окрему увагу приділено співвідношенню правової доктрини з правовою наукою, ідеологією, правосвідомістю та юридичним світоглядом. Запропоновано розглядати ціннісні параметри правової доктрини як якісні характеристики, що відображають її зв'язок із фундаментальними правовими цінностями, типами раціональності, моделями праворозуміння та практикою реалізації права. Наголошено, що ігнорування цього виміру ускладнює адекватне осмислення ролі доктрини в процесах оновлення національної правової системи, гармонізації законодавства та формування стійких орієнтирів юридичної аргументації в умовах суспільних трансформацій. Зроблено висновок, що саме через світоглядно-ціннісний вимір розкривається здатність правової доктрини бути не лише формою знання, а й чинником розвитку права, державності та правової культури. Отримані результати можуть бути використані в подальших дослідженнях загальної теорії права, філософії права, юридичної методології та доктринальних основ правотворення і правозастосування.

Ключові слова: правова доктрина, юридичний світогляд, правові цінності, аксіологія права, праворозуміння, юридична наука, юридична практика, доктринально-правова діяльність, теорія держави і права.

Kostyukevych O. K. Worldview and axiological dimension of legal doctrine: a theoretical and legal analysis.

The article provides a theoretical and legal analysis of the worldview-based and axiological foundations of legal doctrine as a specific intellectual phenomenon of legal reality. It is substantiated that legal doctrine cannot be reduced either to a set of scholarly views or to a form of professional legal commentary; rather, it

constitutes an integral system of ideas, principles, approaches, and conceptual guidelines capable of influencing lawmaking, the interpretation of legal norms, law enforcement, and the formation of legal culture. It is demonstrated that, under contemporary conditions marked by the increasing significance of the rule of law, human rights, European integration processes, and the transformation of legal methodology, particular importance attaches to the study not only of the formal-legal but also of the axiological and worldview-related foundations of legal doctrine. It is shown that values and worldview are relatively autonomous yet internally interconnected segments of doctrine, precisely because they determine its substantive orientation, social legitimacy, and capacity to provide conceptual support for the legal system. It is established that legal doctrine is formed at the intersection of legal scholarship, practice, professional legal culture, historical experience, and societal expectations and should therefore be regarded as a dynamic form of doctrinal legal activity. Particular attention is paid to the correlation of legal doctrine with legal science, ideology, legal consciousness, and legal worldview. It is proposed that the value-based parameters of legal doctrine should be understood as qualitative characteristics reflecting its connection with fundamental legal values, types of rationality, models of legal understanding, and the practice of the implementation of law. It is emphasized that neglecting this dimension makes it difficult to adequately comprehend the role of doctrine in the processes of renewal of the national legal system, harmonization of legislation, and the formation of stable guidelines for legal argumentation under conditions of social transformation. It is concluded that it is precisely through its worldview-based and axiological dimension that legal doctrine reveals its capacity to function not only as a form of knowledge but also as a factor in the development of law, statehood, and legal culture. The results obtained may be used in further research in general theory of law, philosophy of law, legal methodology, and the doctrinal foundations of lawmaking and law enforcement.

Key words: legal doctrine, legal worldview, legal values, axiology of law, legal understanding, legal science, legal practice, doctrinal legal activity, theory of state and law.

Актуальність дослідження. Актуальність теми зумовлена тим, що сучасне право дедалі менше сприймається лише як сукупність формально чинних норм. У центрі уваги правознавства опиняються питання цінностей, принципів, праворозуміння, юридичної аргументації та світоглядних засад функціонування правової системи. За таких умов правова доктрина постає не просто як результат наукової рефлексії, а як концептуальна основа, що впливає на правотворчість, інтерпретацію і застосування права. В українській юридичній науці інтерес до цієї проблематики особливо посилився останніми роками, що пов'язано і з євроінтеграційним вектором держави, і з потребою переосмислення ролі права в умовах воєнних та соціальних трансформацій.

Постановка проблеми. Попри зростання інтересу до категорії правової доктрини, у теорії права досі немає єдиного підходу ані до її сутності, ані до її місця у правовій системі. Дискусійними залишаються питання про співвідношення правової доктрини з юридичною наукою, правовою ідеологією, правосвідомістю, судовою практикою, принципами права та юридичним світоглядом. Недостатньо опрацьованим є і питання про те, якими саме є ціннісні та світоглядні параметри правової доктрини, як вони формуються, у чому полягає їхній вплив на правореалізацію і чому без їх урахування не можна повноцінно пояснити природу доктрини.

Метою статті є з'ясування світоглядних і ціннісних засад правової доктрини, визначення її місця в системі правової реальності, а також обґрунтування значення ціннісно-світоглядних параметрів для формування та реалізації доктринально-правової діяльності.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній українській науці проблема правової доктрини активно розробляється в кількох взаємопов'язаних напрямах. У працях П. Рабіновича, С. Рабіновича та О. Панкевича праворозуміння обґрунтовується як концептуально-методологічний фундамент формування правової доктрини [1]. О. Львова характеризує правову доктрину як матрицю якісного права й акцентує на її значенні для правотворення [2]. Колективна монографія за редакцією Н. Оніщенко висвітлює зв'язок правової доктрини з державністю, правовою культурою та розвитком національної правової системи [3]. У зарубіжній літературі значний інтерес становлять праці, присвячені сучасній юриспруденції, доктринальному правознавству, legal consciousness та ролі юридичної теорії у формуванні практики права [4–8]. Разом із тим саме аксіологічний і світоглядний вимір правової доктрини залишається дослідженим фрагментарно, здебільшого через окремі функції доктрини, а не як самостійний цілісний блок загальнотеоретичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Правова доктрина належить до тих явищ юридичної реальності, які неможливо пояснити виключно через текст закону або через систему формально закріплених норм. Її природа є складнішою, оскільки вона формується на перетині правової науки, правозастосовної практики, професійної юридичної культури, правових традицій та суспільно значущих цінностей. Саме тому правова доктрина не зводиться ані до окремої теорії, ані до коментаря законодавства, ані до сукупності приватних авторських позицій. Вона є цілісною системою концептуальних орієнтирів, яка здатна не тільки пояснювати право, а й впливати на його подальший розвиток, легітимацію та способи реалізації [1; 2; 4; 8].

У сучасному правознавстві дедалі чіткіше усвідомлюється, що право існує не лише як нормативний масив, а і як особлива форма соціально визнаного смислу. Закон сам по собі не вичерпує всієї правової реальності, оскільки для його розуміння, тлумачення і застосування необхідні концептуальні рамки. Саме правова доктрина часто й виступає тим інтелектуальним середовищем, у якому норма набуває більш глибокого значення, а право − системності. У цьому аспекті доктрина забезпечує своєрідне «смислове посередництво» між текстом закону, принципами права, юридичною практикою та правовими очікуваннями суспільства. Не випадково в сучасній теорії права doctrinal scholarship розглядають не як другорядний додаток до позитивного права, а як особливий спосіб організації юридичного знання, пов'язаний із виявленням смислу, структури та внутрішньої логіки правопорядку [4; 5; 8].

Історичний розвиток правової доктрини у різних правових системах засвідчує, що її роль ніколи не була цілком однаковою. У країнах романо-германської правової сім'ї доктрина традиційно формувалася у тісній взаємодії з університетською юридичною наукою, кодифікаційною діяльністю та судовою практикою. У правових системах загального права її становлення мало інший характер, оскільки тривалий час концептуальне осмислення права було тісніше пов'язане з аргументацією судів, практикою прецеденту та аналітичною систематизацією case law. Проте і в континентальній, і в англо-американській традиції поступово утвердилося розуміння того, що право не може функціонувати без інтелектуально вироблених моделей його пояснення. У цьому сенсі правова доктрина є універсальним явищем, хоча конкретні форми її об'єктивації, ступінь офіційного визнання та вплив на судову чи законодавчу практику можуть істотно різнитися [2; 4; 5; 8].

Саме тому принципово важливо розглядати правову доктрину не лише як результат теоретичного пізнання, а і як форму доктринально-правової діяльності. Така діяльність має всі підстави вважатися самостійним різновидом юридичної діяльності, оскільки вона спрямована на вироблення смислових моделей права, концептуалізацію юридичного досвіду та створення орієнтирів для правотворення і правореалізації. Її специфіка полягає в тому, що вона оперує не безпосередньо владними велініями або індивідуальними рішеннями, а узагальненнями, принципами, категоріями, теоретичними конструкціями та аргументативними схемами. При цьому доктринально-правова діяльність не є ізольованою від юридичної практики: навпаки, вона з одного боку живиться досвідом правозастосування, а з іншого − коригує цей досвід, пропонуючи нові інтерпретаційні та методологічні рішення [1; 3; 8].

У цьому контексті особливого значення набуває питання про співвідношення правової доктрини і праворозуміння. Цілком слушною видається позиція, відповідно до якої саме праворозуміння є концептуально-методологічним фундаментом правової доктрини [1]. Ідеться про те, що будь-яка доктрина формується на базі певного типу відповіді на фундаментальні запитання: що таке право, у чому полягає його сутність, як співвідносяться право і закон, яким є місце справедливості, свободи, рівності, порядку, безпеки, гідності у правовій системі. Без такого вихідного бачення неможливо побудувати цілісну доктринальну модель. Отже, доктрина не виникає з набору розрізнених ідей, а виростає з більш глибокого концептуального ґрунту, яким і є праворозуміння.

Залежно від того, який тип праворозуміння покладено в основу доктрини, змінюється і її змістова логіка. Якщо домінує позитивістський підхід, доктрина тяжіє до акценту на формальній визначеності, системності норм, законності, інституційній узгодженості. Якщо основу становить природно-правовий тип мислення, то в центр виходять гідність людини, свобода, справедливість, моральні межі державної влади, неприпустимість редукції права до державного наказу. Якщо ж доктрина формується в герменевтичному або комунікативному ключі, то головними стають питання юридичного діалогу, балансування інтересів, ролі інтерпретатора, контексту правозастосування, мовної та аргументативної природи права [1; 4; 5]. Саме тому правова доктрина завжди відбиває певний тип юридичної раціональності.

Не менш важливим є й співвідношення правової доктрини з юридичною наукою. Безперечно, ці явища тісно пов'язані, однак не є тотожними. Юридична наука охоплює весь спектр наукового знання про право, включаючи емпіричні спостереження, категоріальний аналіз, методологічні пошуки, історичні дослідження, критичні концепції, міждисциплінарні підходи. Правова доктрина ж є більш структурованим, концептуально згущеним і практично орієнтованим рівнем такого знання. Не кожне наукове твердження стає доктринальним. Для цього воно має пройти певний шлях професійного визнання, теоретичного узагальнення, практичної перевірки та інтелектуальної легітимації в юридичному середовищі. Доктрина в цьому сенсі є не будь-яким знанням про право, а знанням, яке набуло достатнього рівня авторитету, системності та здатності впливати на правову реальність [2; 3; 8].

Разом із тим було б помилкою вважати, що правова доктрина формується виключно в академічному середовищі. Її становлення часто відбувається на стику науки, судової практики, експертного юридичного дискурсу, професійної спільноти та навіть правової політики. З цієї причини доктрина може виступати інтелектуальною формою узагальнення не лише наукового, а й практичного досвіду. У сучасних умовах саме судова аргументація, правова аналітика, експертні висновки, конституційна юриспруденція й міжнародні стандарти дедалі активніше взаємодіють із науковими концепціями та стимулюють оновлення доктринальних положень [3; 6]. Це особливо помітно в тих сферах, де право динамічно розвивається під впливом прав людини, конституціоналізму, міжнародного права або цифрових трансформацій.

Ціннісна складова правової доктрини вимагає окремої уваги, адже саме через неї доктрина набуває внутрішньої нормативної орієнтації. Право як соціальний регулятор не може бути нейтральним у ціннісному сенсі. Воно завжди спирається на певні уявлення про належне, справедливе, допустиме і недопустиме. Тому правова доктрина, яка пояснює і систематизує право, неминуче відображає певну систему цінностей. При цьому йдеться не лише про високі абстракції на кшталт свободи чи справедливості, а й про більш конкретні правові орієнтири: правову визначеність, пропорційність, рівність перед законом, стабільність правопорядку, довіру до права, юридичну передбачуваність, відповідальність держави перед людиною.

На наш погляд, для характеристики аксіологічного виміру правової доктрини доцільно розрізняти кілька взаємопов'язаних груп цінностей. Першу групу становлять фундаментальні, або загальноцивілізаційні, правові цінності. До них належать свобода, гідність, справедливість, рівність, гуманізм, відповідальність, правопорядок. Саме вони задають найвищий рівень легітимації права і дозволяють оцінювати як окремі норми, так і цілі правові інститути. Другу групу становлять інституційні цінності, пов'язані з функціонуванням правової системи: законність, стабільність, ефективність, передбачуваність, системність, узгодженість, юридична безпека. Третю групу доцільно окреслити як комунікативні цінності: довіра, взаємоповага, баланс інтересів, аргументованість, відкритість до інтерпретації, визнання іншого суб'єкта права як повноправного учасника правової комунікації. Сукупність цих цінностей і утворює той аксіологічний простір, у якому функціонує правова доктрина [2; 3; 6; 7].

У цьому сенсі доктрина не просто «обслуговує» вже наявні правові цінності, а бере участь у їх теоретичному моделюванні, уточненні та ієрархізації. Саме в доктрині визначається, як співвідносяться свобода і безпека, справедливість і формальна законність, стабільність і динамізм правового регулювання, державний інтерес і права людини, автономія особи й інституційна влада. Отже, правова доктрина не є лише віддзеркаленням правової системи: вона виступає ще й її інтелектуальним механізмом саморефлексії. Через неї право осмислює власні підстави, межі, цілі та допустимі способи розвитку.

Окреме місце у структурі правової доктрини належить юридичному світогляду. На відміну від окремих концепцій або спеціальних теоретичних конструкцій, світогляд має ширший характер: він пов'язаний із цілісним баченням права, держави, суспільства, людини та їх взаємозв'язків. Юридичний світогляд не обмежується тільки професійним знанням, хоча без нього не може бути повноцінним. Він включає систему переконань, ідеалів, інтерпретаційних установок, ціннісних акцентів і моделей мислення, через які суб'єкт права сприймає та оцінює правову реальність. Саме з такого світоглядного ґрунту й постає здатність до побудови доктринальних концепцій. Інакше кажучи, правова доктрина є більш об'єктивованою, концептуально впорядкованою формою того змісту, який спочатку формується як елемент юридичного світогляду.

Особливість юридичного світогляду полягає в тому, що він водночас спирається на досвід і виходить за його межі. З одного боку, він формується на основі правореалізаційної практики, правового виховання, професійної соціалізації, юридичної освіти, знайомства з правовими інститутами. З іншого − саме він дозволяє подолати фрагментарність буденного сприйняття права і перейти до більш цілісного, концептуально осмисленого бачення правової дійсності. У цьому значенні юридичний світогляд є необхідною умовою появи не тільки окремих правових оцінок, а і цілісної правової доктрини.

Водночас слід наголосити, що правовий світогляд і правова доктрина не збігаються повністю. Світогляд може існувати на рівні індивідуальних переконань, професійної культури, правової інтуїції, юридичної ментальності. Доктрина ж потребує більш високого ступеня теоретичної системності, раціональної оформленості, професійної комунікованості та аргументативної чіткості. Саме тому світогляд швидше слід розглядати як передумову, середовище і смислове джерело доктрини, а не як її повний аналог. Такий підхід дає змогу уникнути як надмірного розширення поняття доктрини, так і невиправданого звуження її лише до текстуального чи академічного рівня.

Перспективним для сучасної теорії права є підхід, за яким правову доктрину варто аналізувати через її ціннісно-світоглядні параметри. Під такими параметрами доцільно розуміти якісні характеристики доктрини, що вказують на її відповідність певним вимогам правової культури, праворозуміння та юридичної раціональності. Це не кількісні показники, а змістовні критерії. Наприклад, можна ставити питання: чи відповідає певна доктрина ідеї людської гідності; чи забезпечує вона баланс свободи та публічного інтересу; чи узгоджується з принципом верховенства права; чи сприяє більш справедливому та передбачуваному правозастосуванню; чи має вона достатній потенціал для пояснення нових правових викликів. Саме в такому розумінні параметри правової доктрини стають важливим інструментом її теоретичної оцінки.

Категорія параметра видається продуктивною ще й тому, що дозволяє поєднати ідеальні виміри права з його практичною функціональністю. Через параметри можна побачити не тільки те, якою доктрина є, а й те, якою вона повинна бути з погляду правових цінностей і соціального призначення права. У цьому сенсі параметри доктрини вказують або на вже досягнутий рівень її теоретичної й практичної зрілості, або на напрямки її подальшого розвитку. Саме тому дослідження правової доктрини крізь призму параметрів є більш точним, ніж спроба звести її лише до функцій або лише до форм зовнішнього вираження.

Суттєве значення має також співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку правової доктрини. До внутрішніх належать еволюція юридичної науки, зміна методологічних парадигм, розвиток правничої мови, професійні стандарти аргументації, міжгалузеві та міждисциплінарні контакти. До зовнішніх − історичні процеси, соціальні трансформації, політичні зміни, культурна динаміка, запити суспільства на справедливість, безпеку, права людини, ефективність держави. Правова доктрина виникає саме на стику цих чинників. Вона не може бути успішною, якщо залишається лише внутрішньо академічною побудовою, відірваною від реальних потреб суспільства. Але так само вона втрачає якість, якщо повністю розчиняється в поточній політичній доцільності і перестає спиратися на внутрішні стандарти наукової та професійної правової культури [3; 4; 5].

У цьому полягає особлива роль правової доктрини для сучасного українського правового розвитку. В умовах євроінтеграції, конституційної модернізації, посилення значення міжнародних стандартів, розвитку практики ЄСПЛ та переоцінки ролі суду в механізмі забезпечення верховенства права українська юридична наука потребує не просто нових описів правових явищ, а саме концептуально сильних доктринальних моделей. Вони мають поєднувати національну правову традицію, сучасні європейські орієнтири, належний рівень теоретичної рефлексії і практичну придатність для правотворчості та правозастосування [1; 3; 6]. Саме тут світоглядно-ціннісний вимір правової доктрини набуває особливої ваги, бо без нього неможливо виробити цілісне бачення правового розвитку держави.

Таким чином, правова доктрина є особливим видом інтелектуально-правової діяльності, в якій концентруються результати юридичного пізнання, професійного досвіду, правових цінностей, світоглядних орієнтацій і соціальних очікувань. Її не можна зводити до тексту, норми чи навіть до науки в її вузькому академічному сенсі. Доктрина є тією формою юридичної раціональності, яка дозволяє праву виходити за межі суто технічного регулювання і набувати рис осмисленої, ціннісно зорієнтованої, культурно вкоріненої системи. Саме в цьому і полягає її справжнє значення для загальної теорії права та для сучасної правової державності.

Висновки. Правова доктрина є не просто сукупністю наукових поглядів, а цілісною системою концептуальних орієнтирів, які впливають на правотворчість, тлумачення і правозастосування. Світогляд і цінності становлять внутрішнє підґрунтя правової доктрини, визначають її змістову спрямованість і пояснюють відмінності між доктринальними моделями в різних правових традиціях. Праворозуміння виступає концептуально-методологічною основою доктрини, тоді як юридичний світогляд є тією системою уявлень і переконань, з якої доктрина виростає та в якій набуває смислової цілісності. Ціннісний вимір правової доктрини виявляється через її зв'язок із фундаментальними, інституційними та комунікативними цінностями права, що забезпечують її соціальну легітимність і практичну ефективність. Доцільно використовувати категорію ціннісно-світоглядних параметрів правової доктрини як інструмент аналізу її якості, змісту та відповідності сучасним потребам розвитку права.

У сучасних умовах саме правова доктрина здатна виступати одним із ключових механізмів поєднання юридичної науки, правової практики, правової культури та стратегічних орієнтирів державного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П., Рабінович С., Панкевич О. Праворозуміння – концептуально-методологічний фундамент формування та розвитку правової доктрини (за матеріалами журнальної дискусії 2021–2023 рр.). *Право України*. 2023. № 3. С. 18–33. DOI: 10.33498/louu-2023-03-018.
2. Львова О.Л. Правова доктрина як матриця якісного права. *Правова держава.* 2020. Вип. 31. С. 88–97. URL: https://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/PrDe_2020_3_11.pdf (дата звернення: 03.04.2026).
3. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2022. 432 с. URL: https://old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9611 (дата звернення: 03.04.2026).
4. Wacks R. Understanding Jurisprudence: An Introduction to Legal Theory. 6th ed. Oxford; New York: Oxford University Press, 2021. 404 p. ISBN 978-0-19-886467-7. URL: https://global.oup.com/academic/product/understanding-jurisprudence-9780198864677 (date of access: 03.04.2026).
5. Coyle S. Modern Jurisprudence: A Philosophical Guide. 3rd ed. Oxford: Hart Publishing, 2022. 400 p. ISBN 978-1-50994-891-8. URL: https://www.bloomsbury.com/uk/modern-jurisprudence-9781509948918/ (date of access: 03.04.2026).
6. Dunoff J.L., Pollack M.A., eds. International Legal Theory: Foundations and Frontiers. *Cambridge: Cambridge University Press*, 2022. 448 p. ISBN 978-1-108-42771-5. DOI: 10.1017/9781108551878. URL: https://doi.org/10.1017/9781108551878 (date of access: 03.04.2026).
7. Chua L.J., Engel D.M. Legal Consciousness. In: Valverde M., Clarke K.M., Darian-Smith E., Kotiswaran P., eds. The Routledge Handbook of Law and Society. London; New York: Routledge, 2021. P. 187–191. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429293306-38/legal-consciousness-lynette-chua-david-engel (date of access: 03.04.2026).
8. Bódig M. Legal Theory and Legal Doctrinal Scholarship. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence.* 2010. Vol. 23, Iss. 2. P. 483–514. DOI: 10.1017/S0841820900005014. URL: https://doi.org/10.1017/S0841820900005014 (date of access: 03.04.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Костюкевич О.К., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.10

АРХІТЕКТУРА ЦИФРОВОГО СУМЛІННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ ПРАВА В СИСТЕМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Кравчук С. М.,
старший викладач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3485-1343

Коваль А. В.,
здобувачка першого (бакалаврського) освітньо-кваліфікаційного рівня вищої освіти, студентка IV курсу, спеціальність 081 Право
Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0002-3723-5105

Кравчук С. М., Коваль А. В. Архітектура цифрового сумління як механізм імплементації антропоцентризму права в системи штучного інтелекту.

Нині актуальним є доктринальне розв'язання проблеми збереження людської ідентичності та суб'єктивності в умовах тотальної алгоритмізації публічно-правових відносин. Стаття висвітлює проблему структурної дегуманізації права, що виникає внаслідок неконтрольованого делегування владних повноважень автоматизованим системам. Досліджується трансформація класичної антропоцентричної парадигми під тиском технологій штучного інтелекту, що призводить до формування феномену «алгоритмічного раціоналізму». Визначається необхідність переходу від ретроспективних моделей правового регулювання до проактивних стратегій забезпечення прав людини.

У статті обґрунтовується необхідність впровадження концепту «цифрового сумління» як інтегрованої в програмний код системи алгоритмічних запобіжників. В ході дослідження були використані такі методи як системно-структурний аналіз, формально-юридичний метод, метод компаративістики та прогностичного моделювання. Крізь призму аксіологічного підходу доведено, що антропоцентризм має стати базовим архітектурним імперативом при проектуванні цифрових екосистем. Особлива увага приділяється концепції «Law-by-Design», яка передбачає трансформацію конституційних принципів у технічні вимоги до нейронних мереж.

У статті аналізується сучасний стан законодавчого регулювання ШІ в Україні та Європейському Союзі, зокрема норми Акта про штучний інтелект та GDPR. Автори статті вважають, що існуючі етичні декларації є недостатніми без підкріплення жорсткими юридичними санкціями та протоколами алгоритмічного аудиту. Розглядається проблема «алгоритмічної упередженості» та прихованої дискримінації, що виникає внаслідок навчання моделей на стереотипізованих історичних даних. Виявлено колізії у правовому статусі «алгоритмічних агентів» у сфері публічних закупівель та соціального забезпечення.

У роботі зроблено висновок, що цифрова трансформація держави потребує створення незалежних органів нагляду за алгоритмічною підзвітністю. Особлива увага приділяється поняттям «цифрового соціального внеску» та «права людини на безперервну технологічну адаптацію» як відповіді на виклики технологічного безробіття. Встановлено доцільність імплементації принципу «Human-in-the-loop» у військові та цивільні системи безпеки для гарантування персональної відповідальності за ухвалені рішення. Авторка Кравчук С. М. пропонує власні пропозиції щодо вдосконалення процесуального законодавства через запровадження презумпції «алгоритмічної вини» оператора системи.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект, антропоцентризм, цифрове сумління, людська гідність, алгоритмічна упередженість, право на приватність, Human-in-the-loop, Legal-Code Hybridization.

Kravchuk S. M., Koval A. V. The architecture of digital conscience as a mechanism for implementing anthropocentrism in artificial intelligence systems.

A pressing issue today is the doctrinal resolution of the problem of preserving human identity and subjectivity in the context of the total algorithmicization of public-law relations. This article examines the problem of the structural dehumanization of law arising from the uncontrolled delegation of authority to automated systems. It examines the transformation of the classical anthropocentric paradigm under the pressure of artificial intelligence technologies, which leads to the emergence of the phenomenon of "algorithmic rationalism." The article identifies the need to transition from retrospective models of legal regulation to proactive strategies for ensuring human rights.

The article justifies the need to introduce the concept of "digital conscience" as a system of algorithmic safeguards integrated into the program code. The study employed methods such as systemic-structural analysis, the formal-legal method, the comparative method, and predictive modeling. Through the lens of an axiological approach, it is demonstrated that anthropocentrism must become a fundamental architectural imperative in the design of digital ecosystems. Particular attention is paid to the concept of "Law-by-Design," which entails the transformation of constitutional principles into technical requirements for neural networks.

The article analyzes the current state of AI regulation in Ukraine and the European Union, specifically the provisions of the AI Act and the GDPR. The authors of the article believe that existing ethical declarations are insufficient without being backed by strict legal sanctions.

The paper concludes that the digital transformation of the state requires the establishment of independent oversight bodies for algorithmic accountability. Particular attention is paid to the concepts of "digital social contribution" and "the human right to continuous technological adaptation" as responses to the challenges of technological unemployment. The paper establishes the feasibility of implementing the "human-in-the-loop" principle in military and civilian security systems to ensure personal accountability for decisions made. The author, S. M. Kravchuk, offers her own proposals for improving procedural legislation through the introduction of a presumption of "algorithmic fault" on the part of the system operator.

Key words: human rights, artificial intelligence, anthropocentrism, digital conscience, human dignity, algorithmic bias, right to privacy, human-in-the-loop, Legal-Code Hybridization.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток генеративних моделей та впровадження систем предиктивного аналізу в архітектуру державного управління створюють нову реальність, у якій класичні правові інститути опиняються на межі функціональної анахронічності. Проблема полягає у виникненні онтологічного розриву між статичною нормою права, орієнтованою на людську волю, та динамічним алгоритмом, що керується статистичними ймовірностями. За таких умов виникає реальна загроза перетворення людини з найвищої соціальної цінності на об'єкт цифрової класифікації, позбавлений дієвих механізмів захисту від автоматизованого свавілля.

Сучасна юриспруденція стикається з необхідністю не просто обмежити використання ШІ, а докорінно змінити саму філософію правотворення. Поширення концепцій трансгуманізму, що нівелюють духовну сутність особи, вимагає від держави формування активного імунітету у вигляді право-технічних інструментів захисту антропоцентризму. Це зумовлює потребу в дослідженні механізмів, які б дозволили інтегрувати правові імперативи безпосередньо в технологічний процес, роблячи порушення прав людини технічно неможливим.

З огляду на правовий режим воєнного стану в Україні, питання алгоритмічної прозорості набувають екзистенційного значення. Використання ШІ в оборонній сфері та при розподілі гуманітарних ресурсів загострює проблему відповідальності та справедливості. Відсутність чіткої архітектури «цифрового сумління» може призвести до системних помилок, що матимуть невідворотні наслідки для життя та безпеки мільйонів громадян, що робить дане дослідження вкрай нагальним для сучасної правової доктрини.

Мета дослідження. Метою дослідження є доктринальне обґрунтування концепції «цифрового сумління» як техніко-юридичного механізму імплементації антропоцентризму права в архітектуру

систем штучного інтелекту, а також формування практичних рекомендацій щодо подолання алгоритмічної упередженості в умовах трансформації правової системи України.

Стан опрацювання проблематики. Питанням впровадження систем штучного інтелекту в правове поле та реалізації принципу антропоцентризму у своїх наукових працях присвячували увагу відомі українські та зарубіжні вчені. Теоретичні засади антропоцентризму як ціннісного орієнтиру права ґрунтовно досліджувала Т. О. Подковенко. Проблематику дегуманізації цифровізації та ризики трансгуманізму висвітлювала у своїх розвідках Л. А. Пашко. Концептуальну платформу цифрового гуманізму як соціокультурної парадигми сучасності ідентифікувала І. Коломоєць.

Трансформацію політико-правових доктрин під впливом ШІ та європейські стандарти врядування аналізувала Т. О. Пікуля. Питання архітектури транзитивної державності та формування «алгоритмічної бюрократії» стали предметом наукового пошуку М. В. Сікала. Механізми правового регулювання цифрових процесів для стійкості економіки розкривав В. І. Міщенко. Глибоке переосмислення природи суб'єктивних прав особистості в умовах панування алгоритмів Big Data представлено у доробку С. М. Кравчук та С. Василенко. Дослідники не лише обґрунтували трансформацію класичних правових інститутів, а й запропонували інноваційні моделі соціального захисту, адаптовані до викликів цифрової епохи [8, с. 146-155].

Виклики для системи гарантій Європейської конвенції з прав людини та практику ЄСПЛ щодо біометричного нагляду вивчав І. М. Берназюк. Адміністративно-правові аспекти функціонування ШІ в системі ProZorro та правовий статус «алгоритмічних агентів» обґрунтував М. Сарнацький. Питання захисту свободи слова від дезінформації генеративного ШІ розглядала О. О. Карапетян, а аксіологічні аспекти використання військових алгоритмів – І. П. Марків.

Виклад основного матеріалу. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних систем та повсюдне впровадження алгоритмів автоматизованого прийняття рішень актуалізують фундаментальну потребу доктринального переосмислення місця людини у технологізованому світі. Розбудова демократичного суспільства та правової держави нерозривно пов'язана із забезпеченням прав і свобод людини, що в сучасних умовах вимагає нових філософсько-правових підходів до розуміння природи цифрових трансформацій. Як слушно зазначає Т. О. Подковенко, право набуває рис основного ціннісного орієнтиру, фундаментальної суспільної засади, що виконує людинотворчу функцію і створює умови для реалізації індивідом його можливостей [1, с. 22].

Завдяки такому аксіологічному підходу розкриваються нові грані соціальної цінності права, яке не може існувати відокремлено від антропологічного виміру. Цей принцип знаходить своє найвище нормативне закріплення у статті 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

В умовах стрімкої алгоритмізації суспільних відносин зазначений конституційний імператив постає перед безпрецедентними викликами, вимагаючи трансформації традиційних правових механізмів у нові форми захисту людської ідентичності.

Наше дослідження виходить із того, що цифровізація держави та суспільства неминуче супроводжується ризиками структурної дегуманізації, які виникають унаслідок неконтрольованого делегування владних та управлінських повноважень автоматизованим системам. Дослідниця Л. А. Пашко аргументовано попереджає про небезпеку сучасних ідей трансгуманізму та постгуманізму, які базуються на відмові від врахування соціальних, культурних та духовних факторів існування людини, позиціонуючи технології як домінуючий елемент розвитку [3, с. 123].

Прихильники цих течій схильні розглядати людину лише як джерело даних для машинного навчання, нівелюючи її духовну та моральну сутність. На противагу таким деструктивним тенденціям, єдиним ефективним запобіжником має стати концепція цифрового гуманізму. За визначенням І. Коломоєць, цифровий гуманізм є концептуальною платформою, що поєднує гуманістичні цінності та сучасні цифрові технології, імперативно визначаючи пріоритет людини в умовах технологічної трансформації суспільства [4, с. 60]. Відповідно, соціально-філософські засади цифрового гуманізму ґрунтуються на принципах людиноцентризму, автономії волі, етичної відповідальності та солідарності. Цифрові технології повинні підпорядковуватися цілям людського розвитку, а не перетворювати людину на об'єкт алгоритмічного управління чи елемент масиву великих даних.

Аналізуючи трансформацію політико-правових доктрин держави і права, неможливо ігнорувати той факт, що класичні теорії суспільного договору та державного суверенітету формувалися у виключно антропоцентричній парадигмі.

Т. О. Пікуля у своєму дослідженні ґрунтовно доводить, що класичні доктрини виходили з уявлення про державу як про інституціоналізовану форму публічної влади, засновану на волі людини, де лише людина визнавалася носієм політичної волі, розуму та відповідальності [5, с. 183].

Впровадження систем штучного інтелекту (далі – ШІ) у сферу публічного управління, правосуддя та соціальної політики докорінно порушує цю монополію. Виникає концептуально новий феномен «алгоритмічного раціоналізму», який базується не на загальних правових нормах чи моральних імперативах, а на статистичних кореляціях та математичних ймовірностях, видобутих із великих масивів даних. Це породжує гостре напруження між ідеєю правової визначеності, яка є основою верховенства права, та гнучкістю машинного навчання, що часто функціонує за принципом так званої «чорної скриньки».

Для глибшого розуміння структурних змін у механізмах публічного адміністрування доцільно звернутися до концепції «транзитивної моделі цифрової державності».

Як зазначає М. В. Сікало, цифрова трансформація спричиняє формування нової «алгоритмічної бюрократії», в межах якої значна частина рутинних, а подекуди й стратегічних рішень приймається автоматизованими системами на основі заздалегідь встановлених правил та методів машинного навчання [6, с. 158]. Цей процес не є простою зміною формату документообігу; він являє собою перерозподіл владних повноважень між людськими та штучними агентами.

Ключовим аспектом імплементації цифрового сумління є фундаментальний перехід від традиційної парадигми правового регулювання до проактивних моделей інженерії. Дотепер юридична відповідальність та правове реагування здійснювалися переважно за принципом ex-post – тобто у формі покарання, компенсації або скасування незаконного акта вже після того, як правопорушення відбулося і шкоду було фактично завдано. В умовах швидкості, невидимості та масштабованості дій штучного інтелекту такий ретроспективний підхід виявляється катастрофічно неефективним, адже алгоритм здатний дискримінувати тисячі громадян за частки секунди.

Складність імплементації етико-правових норм у цифрове середовище детально аналізує В. І. Міщенко, який вказує на розробку міжнародними організаціями низки стандартів, зокрема Принципів Організації економічного співробітництва та розвитку та Рекомендацій Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури щодо етики штучного інтелекту [7, с. 285].

Проте, попри свою концептуальну значущість у формуванні ціннісних орієнтирів, ці документи здебільшого залишаються інструментами «м'якого права» (soft law), які покладаються на добровільне саморегулювання корпорацій і не містять жорстких інституційних механізмів державного примусу. Синтезуючи наведені підходи, ми доходимо висновку про безальтернативність переходу до принципу ex-ante регулювання, який на практиці втілюється у концепції «Law-by-Design» (право через проєктування).

Авторка даного наукового дослідження, Кравчук С. М., вважає, що антропоцентризм як архітектурний імператив права означає, що класичні конституційні принципи – повага до гідності, рівність перед законом, презумпція невинуватості, свобода волі – повинні перестати бути виключно текстами юридичних документів і трансформуватися у прямі «технічні завдання» для інженерів, архітекторів баз даних та розробників нейронних мереж. Право має диктувати системну архітектуру штучного інтелекту ще на самому початковому етапі написання базового коду. Якщо алгоритмічна модель демонструє ознаки прийняття дискримінаційних рішень або порушення приватності на етапі внутрішнього тестування, її подальше розгортання в публічному чи комерційному секторі має імперативно блокуватися на апаратному та програмному рівнях.

В наукових працях справедливо наголошується, що великомасштабні системи збору інформації здатні агрегувати величезні масиви персональних даних у реальному часі, створюючи вкрай деталізовані профілі поведінкових патернів, інтересів, пересувань та емоційних станів громадян без їхньої свідомої згоди [8, с. 149].

Використання технологій розпізнавання облич та предиктивного біометричного спостереження відкриває шлях до тотального цифрового нагляду, що є прямою загрозою основам демократичного суспільства та свободі волевиявлення. Фундаментальним правовим запобіжником у цьому контексті

слугує Загальний регламент про захист даних (GDPR) [9], який встановлює жорсткі межі щодо збору, зберігання та автоматизованої обробки персональної інформації, імперативно вимагаючи дотримання принципів мінімізації даних, конфіденційності та цільового обмеження вже на етапі проєктування інформаційної системи (Privacy-by-Design).

Особливої уваги та детального вивчення заслуговує новаторський підхід європейського законодавця, втілений у Регламенті Європейського Парламенту та Ради щодо встановлення гармонізованих правил щодо штучного інтелекту (Акт про штучний інтелект) [10].

Аналізуючи цей епохальний документ, науковці констатують, що ризик-орієнтований підхід, запропонований Європейським Союзом, передбачає сувору диференціацію правового режиму виключно залежно від потенційного та реального впливу системи штучного інтелекту на фундаментальні права людини. Цей європейський акт прямо та безкомпромісно забороняє використання алгоритмічних систем з неприйнятним рівнем ризику, зокрема державні системи масового соціального скорингу або такі алгоритми, що використовують підсвідомі маніпулятивні техніки для викривлення поведінки людини. Для систем високого ризику запроваджуються жорсткі превентивні вимоги щодо прозорості логіки ухвалення рішень, гарантованої якості навчальних даних та обов'язкового постмаркетингового моніторингу. З доктринальної точки зору, ця прогресивна європейська концепція врядування формує нову модель гібридної державності, де класичні правові інститути демократії неподільно поєднуються з механізмами глибокого технологічного та алгоритмічного контролю.

На наше переконання, формування архітектури цифрового сумління вимагає рішучого подолання сліпого слідування оптимізаційним алгоритмам на шкоду індивідуальному людському підходу. Впровадження автоматизованих систем у сферу надання соціальних, медичних та адміністративних послуг, безперечно, експоненціально підвищує швидкість та формальну ефективність їх надання. Водночас, повне позбавлення алгоритму здатності до правової емпатії та соціальної чутливості призводить до жорстокого ігнорування складних життєвих обставин громадян, які фізично та юридично не піддаються простій бінарній комп'ютерній класифікації «так/ні». Відповідно, антропоцентризм права як вищий архітектурний імператив вимагає створення такого збалансованого цифрового середовища, де економічна чи часова ефективність алгоритмічної системи ніколи, за жодних обставин, не превалюватиме над справедливістю ухваленого рішення щодо конкретної фізичної особи. Тільки за таких умов інтеграція штучного інтелекту в державне управління буде визнана легітимною та соціально прийнятною.

Логічним продовженням теоретичного осмислення антропоцентризму є пошук та формування дієвих, нормативно закріплених механізмів його впровадження у практичну площину діяльності держави. Сучасна доктрина публічного адміністрування та правознавства стикається із серйозним та безпрецедентним викликом: етичні декларації, меморандуми та маніфести, які домінують у міжнародному дискурсі щодо штучного інтелекту, щодня демонструють свою неспроможність зупинити системні порушення прав людини транснаціональними корпораціями та урядами.

Це свідчить про глибоку кризу ефективності норм «м'якого права». Відсутність жорстких юридичних санкцій, обов'язкових протоколів алгоритмічного аудиту та інститутів профільного державного нагляду призводить до того, що розробники використовують етичні кодекси радше як інструменти корпоративного піару та ухилення від реальної юридичної відповідальності, аніж як дійсні запобіжники проти «алгоритмічного свавілля». Відтак, на думку авторки даної статті Кравчук С. М., нагальною є потреба розробки та законодавчого закріплення концепції право-технічної гібридизації (Legal-Code Hybridization) – складного процесу прямої трансформації імперативних норм матеріального права у машиночитаний алгоритмічний формат, що стає невід'ємною та незмінною частиною архітектури «цифрового сумління» будь-якої публічної інформаційної системи.

Фундаментальною перепоною на шляху такої імплементації є проблема доктринального визначення правового статусу автоматизованих систем у публічних правовідносинах. М. Сарнацький у своєму дослідженні аргументовано обґрунтовує необхідність переосмислення статусу штучного інтелекту як функціонально релевантного суб'єкта адміністративної взаємодії, особливо у таких сенситивних та фінансово містких сферах, як публічні закупівлі [11, с. 130].

Чинне законодавство України, зокрема базовий Закон України «Про публічні закупівлі» [12], визначає єдиним джерелом управлінської волі виключно фізичну особу (уповноважену особу замовника), повністю ігноруючи об'єктивний факт масштабного та щоденного залучення систем машинного

аналізу до оцінки, автоматичного ранжування та відхилення тендерних пропозицій на електронних майданчиках.

Поглиблюючи дослідження цифрових закупівельних процесів, варто звернути увагу на аналіз електронної системи ProZorro, яка є фундаментом транспарентності державних фінансів в Україні.

Як зазначає М. Сарнацький, впровадження ризик-індикаторів та інтеграція технологій ШІ в електронні системи публічних закупівель відкриває широкі перспективи для автоматизованого моніторингу та прогнозування недоброчесної поведінки учасників [13, с. 81]. Проте, використання алгоритмізованих механізмів без належного та детального правового регулювання створює низку серйозних юридичних загроз: від упереджених або дискримінаційних рішень щодо відсіювання постачальників до фактичного обмеження доступу учасників до справедливого правосуддя у разі помилкової автоматичної оцінки їхньої тендерної документації. Усунення цієї масивної прогалини вимагає термінового законодавчого визнання нової правової категорії – «алгоритмічного агента» – із чітким, вичерпним визначенням меж його технічної компетенції, обов'язком розкриття логіки функціонування та встановленням механізмів солідарної юридичної відповідальності людських суб'єктів, які впровадили його в експлуатацію.

Окремого комплексного розгляду в цьому контексті потребує системна проблема «алгоритмічної упередженості» (algorithmic bias) та явища «цифрової дискримінації», яке набуває прихованих форм. Конституційне право на рівність та абсолютну заборону дискримінації є однією з фундаментальних засад вільного суспільства. Дискримінація в епоху глибокого машинного навчання стає «невидимою», системною та високоавтоматизованою [14, с. 111].

Традиційне адміністративне та цивільне право спрямовані на боротьбу з усвідомленою, суб'єктивною дискримінаційною дією конкретної фізичної чи юридичної особи (наприклад, упередженого керівника). Натомість, штучний інтелект продукує упередженість інакше: через навчання на історичних масивах даних, які вже обтяжені соціальними, гендерними чи расовими стереотипами минулих десятиліть. Якщо корпоративна база даних фіксує багаторічну штучну перевагу певного типу кандидатів при працевлаштуванні, математична предиктивна модель хибно сприймає цей дискримінаційний стереотип як об'єктивний критерій життєвого успіху та починає автоматично, на етапі скринінгу, відсіювати представників інших соціальних груп. Так звана «вбудована упередженість» стає невід'ємним токсичним ядром алгоритму, повністю руйнуючи саму сутність правової справедливості.

Подолання феномену алгоритмічної упередженості є об'єктивно неможливим лише через судове оскарження наслідків таких рішень постфактум. Воно вимагає створення превентивних, дієвих інституційних механізмів контролю на державному рівні. На наше глибоке переконання, практична імплементація цифрового сумління безальтернативно потребує створення незалежного спеціалізованого державного органу нагляду.

До виключних владних повноважень такої інституції повинно належати проведення обов'язкової процедури Legal & Algorithmic Impact Assessment (LAIA) – комплексної правової та техніко-алгоритмічної оцінки впливу до моменту введення будь-якої управлінської системи в експлуатацію. Ця процедура має нормативно передбачати жорстку державну сертифікацію «чистоти» та репрезентативності навчальних даних, стрес-тестування математичних моделей на виявлення прихованих дискримінаційних кореляцій та глибокий аудит відкритості програмного коду для всіх без винятку систем, що плануються до роботи в публічному секторі. Використання будь-якого несертифікованого державою алгоритму для ухвалення рішень, що впливають на соціальні чи економічні права громадян, має тягнути за собою невідворотну адміністративну та кримінальну відповідальність.

Надзвичайно важливим контекстом для розуміння меж імплементації захисних алгоритмічних механізмів є багата практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка історично слугує еталоном та вектором для гармонізації українського національного законодавства.

Дослідник І. М. Берназюк ґрунтовно аналізує безпрецедентні виклики, які неконтрольований штучний інтелект ставить перед системою гарантій Європейської конвенції з прав людини [15, с. 91].

Право на повагу до приватного життя, беззаперечно гарантоване статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [16], сьогодні піддається колосальному системному тиску через розвиток технологій розпізнавання облич, обробки великих даних та впровадження предиктивної поліції (predictive policing).

Суттєвим правовим прецедентом у цій новітній сфері є нещодавнє рішення ЄСПЛ у справі «Glukhin v. Russia» (заява № 11519/20), в якому Суд прямо визнав використання технології розпізнавання облич (Facial Recognition Technologies) на мирній акції протесту без належного правового регулювання, запобіжників та незалежного інституційного контролю «високоінтрузивним» втручанням у приватність, що становить грубе порушення фундаментальних прав людини [17].

Не менш показовим та доктринально значущим є рішення окружного суду Гааги (Нідерланди) у гучній справі SyRI (System Risk Indication), де застосування урядом автоматизованої системи алгоритмічного виявлення ризиків шахрайства у чутливій сфері соціального забезпечення було визнано таким, що порушує межі приватності та статтю 8 ЄКПЛ через абсолютний брак прозорості алгоритмів оцінки та порушення принципу пропорційності збору персональних даних уразливих верств населення [18].

Зазначені міжнародні судові прецеденти формують чіткий і непорушний європейський стандарт: жодна, навіть найвища, декларована ефективність державного управління чи фіскального контролю не може слугувати виправданням для перетворення вільних громадян на безправних об'єктів тотального алгоритмічного нагляду. Права людини не можуть бути принесені в жертву технологічній зручності бюрократичного апарату.

Розглядаючи виклики цифровізації, неможливо оминути сферу захисту свободи слова. Як наголошує О. О. Карапетян, одним із найактуальніших викликів для адміністративно-правового забезпечення свободи вираження поглядів є стрімка поява генеративного ШІ та технологій deepfake, які здатні масово генерувати фейкові новини, маніпулятивні наративи та дезінформацію, підриваючи довіру до інституцій [19, с. 93].

У відповідь на ці загрози держава часто вдається до автоматизованої онлайн-цензури. Проте неврегульованість механізмів алгоритмічної модерації контенту створює так званий «chilling effect» (ефект стримування), коли під обмеження можуть потрапляти цілком законні публікації, що висловлюють критичну оцінку дій влади. Відтак, механізми імплементації цифрового сумління у сфері медіа повинні виключати використання систем ШІ для непропорційного та непрозорого цензурування, вимагаючи обов'язкового маркування згенерованого контенту та збереження права особи на оскарження дій модераційних алгоритмів соціальних мереж.

Для сучасної України, яка щоденно перебуває у стані відбиття повномасштабної, жорстокої збройної агресії та функціонує в умовах правового режиму воєнного стану, питання регулювання та використання штучного інтелекту набувають вкрай гострого безпекового та екзистенційного забарвлення. Збройні Сили України, розвідка та весь сектор оборони активно та успішно впроваджують інтелектуальні автономні системи для швидкого аналізу розвідувальних даних, точного управління ударними дронами та математичного моделювання багаторівневих бойових сценаріїв. Проте, як дуже слушно і філософськи глибоко наголошує І. П. Марків, складний алгоритм машинного навчання дійсно може вирахувати ймовірність тактичних дій противника, але він ніколи, за жодної обчислювальної потужності, не зможе осягнути аксіологічних та глибинних мотивів людської поведінки на полі бою – емоцій, екзистенційного страху, самопожертви, традицій чи морального обов'язку [20, с. 101].

Війна не є чистою математичною чи шаховою моделлю, і штучний інтелект не володіє розумінням вищої цінності людського життя, яке імперативно закріплене нормами міжнародного гуманітарного права (Женевськими конвенціями).

Відтак, впровадження своєрідного «аксіологічного фільтра» у військові та цивільні системи безпеки є питанням фізичного збереження людяності та недопущення воєнних злочинів в умовах технологічної війни. Це імперативно вимагає безапеляційного закріплення на найвищому законодавчому рівні принципу значущого людського контролю – «Human-in-the-loop» (людина в контурі управління). Машина може збирати терабайти даних, агрегувати інформацію та ранжувати потенційні цілі чи загрози, але фінальне рішення про застосування летальної сили або ухвалення доленосних адміністративних рішень щодо життєдіяльності та долі громадян повинно безальтернативно належати виключно людині, яка наділена правосвідомістю і несе за свій наказ повну, персональну юридичну (в тому числі міжнародно-правову) відповідальність.

Трансформація суспільних відносин під впливом алгоритмізації не обмежується питаннями публічного адміністрування чи військової безпеки; вона фундаментально перекроює економічний ландшафт та систему соціально-трудових гарантій. Сучасні реалії диктують нагальну потребу перегляду

класичної парадигми відносин «держава – людина» у сфері соціального захисту. Інтеграція штучного інтелекту в економічні процеси призводить до виникнення безпрецедентного виклику – масового розмивання поняття традиційних трудових відносин внаслідок поширення так званої «гіг-економіки» та платформної зайнятості. Алгоритмічне управління на цифрових платформах (наприклад, службах доставки чи пасажирських перевезень) фактично виконує всі функції класичного менеджменту: розподіляє завдання, встановлює тарифи, контролює якість через системи рейтингів та застосовує санкції аж до алгоритмічного блокування акаунту (деплатформізації), що дорівнює звільненню.

Проте, формально-юридично такі платформи уникають статусу роботодавця, визначаючи себе лише як «інформаційних посередників». Це позбавляє мільйони економічно активних громадян базового доступу до класичних форм соціального захисту: оплачуваних лікарняних, гарантованих відпусток, захисту від травм на виробництві та повноцінного пенсійного страхування. Така правова трансформація вимагає негайного законодавчого визнання цифрової платформи податковим агентом та запровадження нових фіскальних інструментів для подолання кризи наповнення соціальних фондів [14, с. 111].

Крім економічної незахищеності, впровадження ШІ у сферу державних соціальних послуг створює ризики технологічного відчуження та порушення принципу рівного доступу. Держава, прагнучи оптимізувати бюджетні витрати, все частіше делегує функції нарахування пенсій, верифікації субсидій чи призначення соціальної допомоги автоматизованим системам оцінки ризиків. І тут знову виникає гостра потреба у впровадженні «аксіологічного фільтра» та імперативу «Human-in-the-loop». Алгоритм, навчений на історичних даних, може містити приховані упередження, які призводять до автоматичної і масової відмови у наданні допомоги найбільш вразливим верствам населення за непрямими дискримінаційними ознаками (наприклад, за місцем реєстрації, що корелює з певним соціальним статусом).

Відповідно, у системі соціального захисту цифрової епохи має бути законодавче закріплено принцип: жодне автоматизоване рішення (Automated Decision-Making), що обмежує соціально-економічні права громадянина, відмовляє йому у наданні життєво необхідних послуг або зменшує їх обсяг, не може набувати юридичної сили без обов'язкової верифікації живою посадовою особою та без надання особі чіткого пояснення логіки такого рішення (Explainable AI). Ситуація, коли державний орган мотивує відмову у виплаті аргументом «так вирішила система», є неприпустимою ознакою алгоритмічного свавілля, що руйнує довіру до інститутів влади та позбавляє особу реального права на апеляційне оскарження такого рішення у судовому порядку.

Зіштовхуючись із викликом технологічного безробіття та знецінення традиційних людських навичок перед обличчям генеративного штучного інтелекту, доктрина прав людини має еволюціонувати. Пасивні методи соціального захисту, такі як виплата допомоги по безробіттю або навіть дискусійне запровадження безумовного базового доходу, не вирішують фундаментальної проблеми – екзистенційної ізоляції людини від суспільно-корисної праці та втрати нею економічної суб'єктності.

У зв'язку з цим, видається концептуально обґрунтованим підхід щодо необхідності формування та визнання нового суб'єктивного права людини четвертого покоління – права на безперервну технологічну адаптацію (Lifelong Reskilling Right) [14, с. 112]. Це право передбачає обов'язок держави та великих технологічних корпорацій не просто компенсувати втрату доходу, а створити інституційні умови (активний «соціальний ліфт») для постійного безкоштовного перенавчання громадян, гарантуючи їм доступ до нових компетенцій, які дозволять ефективно взаємодіяти з системами ШІ, а не бути витісненими ними на маргінес суспільства.

Впровадження архітектури цифрового сумління у соціальну та правову сфери вимагає системної розбудови інститутів алгоритмічної підзвітності. Це передбачає не лише встановлення технічних стандартів для розробників програмного забезпечення, але й докорінну зміну процесуального законодавства. Зокрема, у спорах щодо дискримінації або незаконного позбавлення соціальних прав через дії автоматизованої системи має бути запроваджена презумпція «алгоритмічної вини». Це означає, що тягар доведення коректності, неупередженості та законності роботи алгоритму покладається виключно на власника або оператора такої системи (державний орган чи корпорацію), а не на громадянина-позивача, який апріорі позбавлений доступу до вихідного коду та баз навчальних даних цієї системи. Лише за умови такого перерозподілу процесуального тягаря можна забезпечити реальну рівність сторін у цифровому правосудді.

Підсумовуючи проведене науково-теоретичне дослідження, варто констатувати, що концепція «архітектури цифрового сумління» не є абстрактною філософською метафорою, а постає безальтернативним механізмом збереження антропоцентризму права в умовах технологічної сингулярності.

Стрімка алгоритмізація публічного управління, правосуддя, соціального захисту та військової сфери вимагає від держави проактивних дій. Трансформація етичних декларацій у жорсткий юридичний код, запровадження інститутів обов'язкового алгоритмічного аудиту, створення спеціалізованих органів нагляду за ШІ, адаптація соціально-економічного законодавства до реалій платформної економіки та, найголовніше, імперативне збереження змістовного людського контролю над усіма життєво важливими процесами (Human-in-the-loop) є необхідними умовами виживання правової держави. Україна, яка сьогодні формує передовий досвід цифровізації державних послуг в екстремальних умовах війни, має унікальний історичний шанс стати не лише споживачем глобальних технологій, але й творцем нових еталонних стандартів цифрової юриспруденції, де технологічний прогрес завжди залишатиметься підпорядкованим гідності, свободі та правам людини.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що архітектура цифрового сумління постає не просто як технічне завдання, а як фундаментальна умова виживання правової держави в епоху технологічної сингулярності. Доведено, що лише через інтеграцію правових імперативів безпосередньо у програмний код за принципом Law-by-Design можна гарантувати непорушність антропоцентризму права. Цифрове сумління має стати жорстким алгоритмічним фільтром, що унеможливлює прийняття будь-яких дискримінаційних чи антигуманних рішень автоматизованими системами.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаються у детальному дослідженні правового регулювання генеративного штучного інтелекту та розробці галузевих стандартів цифрового сумління для сфер правосуддя, медицини та оборони. Окремої уваги потребує питання міжнародної координації стандартів алгоритмічної підзвітності, оскільки транскордонна природа цифрових технологій робить національне регулювання ефективним лише за умови його гармонізації з глобальними гуманістичними нормами. Україна має потенціал стати лідером у формуванні етичного коду ШІ, що базується на унікальному досвіді захисту людських цінностей у часи глобальних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Подковенко Т. О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2(23). С. 22–25.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://surl.li/mfkokp (дата звернення: 24.03.2026).
3. Пашко Л. А. Щодо обов'язковості використання пріоритетних запобіжників дегуманізації цифровізації Української держави. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: Публічне управління та адміністрування. 2025. Том 36 (75) № 3. С. 122–127. URL: https://surl.li/ycydtu (дата звернення: 24.03.2026).
4. Коломоєць І. Цифровий гуманізм як соціокультурна парадигма гуманістично-орієнтованого суспільства цифрової епохи. Humanities Studies. 2025. Вип. 25 (102). С. 56–67. URL: https://surl.li/qwfkxn (дата звернення: 25.03.2026).
5. Пікуля Т. О. Трансформація політико-правових доктрин держави і права під впливом розвитку штучного інтелекту: європейська концепція врядування штучним інтелектом. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2026. № 1 (51). С. 180–189. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/1233
6. Сікало М. В. Від фрагментації до конвергенції: теоретична архітектура транзитивної державності у цифрову епоху. Державне будівництво. 2025. № 1 (37). С. 152–170. URL: https://surl.li/fcewei (дата звернення: 26.03.2026).
7. Міщенко В. І. Механізми регулювання процесів цифрування для забезпечення національної стійкості економічного розвитку. Економічний простір. 2024. № 189. С. 284–289. URL: https://surl.li/zqobel (дата звернення: 26.03.2026).
8. Кравчук С., Василенко С. Суб'єктивні права людини в цифрову епоху. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки". 2025. № 2 (46). С. 146–155. URL: https://surl.li/etzgom (дата звернення: 26.03.2026).

9. General Data Protection Regulation 2016/679. OJ L 119, 04.05.2016. URL: https://gdpr-info.eu/ (дата звернення: 26.03.2026).
10. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. Official Journal of the European Union, L 2024/1689. URL: https://eurlex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 26.03.2026).
11. Сарнацький М. Штучний інтелект як новий суб'єкт адміністративної взаємодії: виклики правової легітимності в контексті державних закупівель. Dictum factum. 2025. № 2 (18). С. 129–137. URL: https://surl.lt/umuper (дата звернення: 26.03.2026).
12. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 9. Ст. 89. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19 (дата звернення: 26.03.2026).
13. Сарнацький М. Використання штучного інтелекту в електронних системах публічних закупівель: правові аспекти, виклики та перспективи. Dictum factum. 2025. № 1 (17). С. 78–86. URL: https://surl.li/bnhdha (дата звернення: 26.03.2026).
14. Кравчук С. М. Нові форми соціального захисту людини в умовах розвитку штучного інтелекту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2026. Вип. 93. Ч. 1. С. 107–113. URL: https://surl.li/dzucoq (дата звернення: 26.03.2026).
15. Берназюк І. М. Штучний інтелект і права людини: виклики для Європейської конвенції з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1(3). С. 89–99. URL: https://surl.li/bhofot (дата звернення: 26.03.2026).
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://surl.li/zvjhuo (дата звернення: 26.03.2026).
17. Case of Glukhin v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 04.07.2023, № 11519/20. URL: https://surl.lt/vhtcqg (дата звернення: 26.03.2026).
18. Human Rights Implications of the Use of AI in the Digital Welfare State: Lessons Learned from the Dutch SyRI Case. Oxford Academic. URL: https://surl.li/lvobti (дата звернення: 26.03.2026).
19. Карапетян О. О. Адміністративно-правові аспекти захисту свободи слова в умовах цифрової трансформації медіа. 2025. URL: https://surl.lu/qzzrtg (дата звернення: 26.03.2026).
20. Марків І. П. Використання алгоритмів штучного інтелекту в процесі науково-інформаційного осмислення військових кейсів: між аналізом і сенсом. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 8. С. 100–104. URL: https://surl.li/fmipaj (дата звернення: 26.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Кравчук С.М., Коваль А.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.11

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ ПРИ ПОСИЛЕННІ САНКЦІЙ ПРАВОВИХ НОРМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Павлюк Д. В.,
здобувачка вищої освіти третього освітньо-наукового рівня вищої освіти, доктор філософії Навчально-наукового інституту права Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-0211-6528

Павлюк Д. В. Реалізація принципу пропорційності при посиленні санкцій правових норм в умовах воєнного стану в Україні.

В роботі авторкою проаналізовано принцип пропорційності як ключовий критерій легітимності санкцій у правових нормах в умовах воєнного стану. На підставі проведеного аналізу доктринальних підходів до характеристики принципу пропорційності та його реалізації встановлено, що застосування санкцій державою повинно відповідати легітимним цілям захисту національної безпеки, громадського порядку та інших суспільно значущих інтересів, водночас забезпечуючи мінімізацію втручання у права і свободи людини.

Визначено, що принцип пропорційності реалізується через поетапну оцінку доречності, необхідності та адекватності обмежувальних заходів, а також через обов'язок держави обирати найменш обтяжливі засоби досягнення поставленої мети. Виокремлено загальні критерії пропорційності санкцій у правовій нормі в умовах воєнного стану, зокрема їх легітимну мету, диференціацію залежно від тяжкості правопорушення та обставин його вчинення, правову визначеність і передбачуваність, а також наявність ефективного контролю за їх застосуванням. Проаналізовано вітчизняне законодавство, зокрема статтю 407 Кримінального кодексу України та зміни, внесені Законом № 2117-IX від 03.03.2022, що передбачають диференціацію санкцій залежно від тяжкості правопорушення, обставин вчинення діяння та статусу суб'єкта, як приклади реалізації принципу пропорційності.

Обґрунтовано, що реалізація принципу пропорційності потребує оцінки доцільності та необхідності заходів, вибору найменш обтяжливих із них, а також забезпечення чіткості й передбачуваності санкцій.

Встановлено, що порушення принципу пропорційності може призводити до дисбалансу між тяжкістю правопорушення та суворістю покарання, що підриває легітимність правового режиму воєнного стану та довіру до державних інститутів.

Висвітлено, що принцип пропорційності є універсальним критерієм легітимності обмежувальних заходів держави, який забезпечує баланс між суспільними інтересами та захистом прав громадян, а також є ключовим механізмом запобігання свавіллю органів публічної влади. В якості висновку, доведено, що пропорційність санкцій виступає універсальним механізмом забезпечення балансу між публічними інтересами та захистом прав і свобод громадян у надзвичайних умовах.

Ключові слова: пропорційність, санкції, легітимність, воєнний стан, права людини, обмеження прав.

Pavliuk D. V. The principle of proportionality as a criterion for the legitimacy of sanctions under martial law.

The paper analyzes the principle of proportionality as a key criterion for the legitimacy of sanctions in legal norms under martial law. Based on an examination of doctrinal approaches to the characterization of the principle of proportionality and its implementation, it is established that the imposition of sanctions by

the state must correspond to the legitimate objectives of protecting national security, public order, and other socially significant interests, while at the same time ensuring the minimization of interference with human rights and freedoms.

It is determined that the principle of proportionality is implemented through a phased assessment of the appropriateness, necessity, and adequacy of restrictive measures, as well as through the obligation of the state to choose the least burdensome means of achieving the intended objective. The general criteria for the proportionality of sanctions in legal norms under martial law are identified, including their legitimate aim, differentiation depending on the severity of the offense and the circumstances of its commission, legal certainty and predictability, as well as the existence of effective control over their application. The national legislation is analyzed, in particular Article 407 of the Criminal Code of Ukraine and the amendments introduced by Law No. 2117-IX of March 3, 2022, which provide for the differentiation of sanctions depending on the severity of the offense, the circumstances of the act, and the status of the subject, as examples of the implementation of the principle of proportionality.

It is substantiated that the effective implementation of the principle of proportionality requires an assessment of the expediency and necessity of measures, the selection of the least burdensome alternatives, as well as ensuring the clarity and predictability of sanctions.

It is established that a violation of the principle of proportionality may lead to a disproportion between the severity of the offense and the strictness of the punishment, thereby undermining the legitimacy of the legal regime of martial law and public trust in state institutions.

It is emphasized that the principle of proportionality is a universal criterion for the legitimacy of state restrictive measures, ensuring a balance between public interests and the protection of citizens' rights, and serving as a key mechanism for preventing arbitrariness on the part of public authorities. As a conclusion, it is proven that the proportionality of sanctions acts as a universal mechanism for ensuring a balance between public interests and the protection of citizens' rights and freedoms in emergency conditions.

Key words: proportionality, sanctions, legitimacy, martial law, human rights, restriction of rights.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану держава вимушена запроваджувати обмежувальні заходи та санкції, що впливають на права і свободи громадян з метою забезпечення національної безпеки, оборони держави, охорони громадського порядку та захисту життя і безпеки населення. Зазначені легітимні цілі закріплені, зокрема, у Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також у Законі України «Про правовий режим воєнного стану». Водночас інтенсивність таких обмежень нерідко створює ризик перевищення необхідного рівня втручання, що може підривати довіру суспільства до державних інститутів та ставити під сумнів легітимність правового регулювання. За цих обставин особливої актуальності набуває принцип пропорційності, який визначає допустимі межі обмеження прав і свобод та вимогу співмірності санкцій із зазначеними легітимними цілями держави. Недостатня конкретизація критеріїв пропорційності та відсутність уніфікованого підходу до розуміння санкцій у науковій та практичній площині створюють проблеми ефективного застосування права в умовах воєнного стану.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення принципу пропорційності як критерію, що дозволяє оцінювати співмірність санкцій правових норм із легітимними цілями держави в умовах воєнного стану, забезпечуючи баланс між суспільними інтересами та правами громадян.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика принципу пропорційності досліджувалася такими науковцями, як М. В. Костицький, М. І. Козюбра, С. В. Шевченко, Б. Шлоер, С. П. Погребняк, Б. А. Тоцький, А. Р. Марченко, В. І. Теремецький. Внесок вказаних авторів полягає у висвітленні теоретичних основ принципу пропорційності, його історичного розвитку, універсальності застосування та значення для забезпечення балансу між публічними інтересами і правами людини. Водночас у науковій літературі недостатньо дослідженими залишаються питання реалізації принципу пропорційності як критерію оцінки посилення санкцій правових норм в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Запровадження в Україні правового режиму воєнного стану об'єктивно зумовлює встановлення тимчасових обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод людини та громадянина.

З позицій правового позитивізму такі заходи можуть розглядатися як погіршення правового становища населення, оскільки вони призводять до звуження обсягу гарантованих прав. Водночас від-

повідні обмеження є вимушеними та обґрунтованими, адже спрямовані на забезпечення публічного порядку, безпеки та належного функціонування держави в умовах особливого правового режиму. [1, с.23].

У правовій державі недопустимість надмірного втручання публічної влади у сферу індивідуальної свободи виступає базовою методологічною засадою. Держава наділяється повноваженням обмежувати права людини лише за наявності об'єктивної необхідності та за умови, що вжиті заходи є співмірними з легітимною метою, задля якої вони запроваджуються. Саме така вимога знаходить свій нормативний вираз у принципі пропорційності, який також розглядається як принцип розмірності або адекватності. Його зміст ґрунтується на положенні про те, що реалізація загального інтересу не може здійснюватися шляхом фактичного нівелювання свободи окремої особи. [2, с.166].

За таких умов особливої актуальності набуває проблема визначення критеріїв пропорційності застосування санкцій як форми владного втручання у сферу прав і свобод людини. У теорії права принцип пропорційності виступає ключовим інструментом оцінки співвідношення між легітимною метою запровадження санкцій та інтенсивністю тимчасового обмеження реалізації прав і свобод людини і громадянина, а також прав та інтересів юридичних осіб, що виникає внаслідок їх застосування. Аналіз зазначеного принципу дозволяє окреслити межі допустимого втручання держави у сферу реалізації прав і свобод та обґрунтувати його значення як критерію легітимності санкцій у правовому режимі воєнного стану.

С.В. Шевченко розглядає принцип пропорційності як загально-правовий, універсальний принцип, що знаходить своє втілення у різних галузях права як механізм досягнення балансу між конкуруючими інтересами, а також як інструмент правомірного обмеження прав і свобод [3, с. 107].

У науковій літературі висловлюється позиція, відповідно до якої уявлення про пропорційність та окремі елементи її змісту були сформовані ще в період античності та європейського середньовіччя [4, с. 3].

Арістотель пов'язував поняття справедливості з дотриманням пропорції, наголошуючи, що відхід від пропорційності породжує несправедливість. Водночас оформлення пропорційності саме як самостійного правового принципу пов'язується з розвитком німецької правової доктрини. Перші прямі згадки про принцип пропорційності датуються 1799 роком і пов'язані з працями Вальтера Єллінека, який розглядав його як засадничий принцип поліцейського права. Частина дослідників вбачає витоки цього принципу в законодавчих актах, запроваджених за правління Фрідріха Великого, зокрема в Кодексі публічного права, положення якого обмежували дискрецію органів державної влади у сфері поліцейської діяльності, дозволяючи застосування лише таких засобів, які були необхідними для підтримання громадського порядку, спокою та безпеки. Інші науковці пов'язують подальший розвиток принципу пропорційності з Прусським загальним земельним правом (Allgemeines Landrecht). Так, у 1791 році розробник його проєкту Карл Готтліб Сварець підкреслював, що пропорційність є основоположним принципом публічного державного права, відповідно до якого держава, за наявності необхідності, вправі лише обмежувати свободу окремої особи настільки, наскільки це є необхідним для забезпечення свободи та безпеки всіх [5, с. 294-295].

На думку Б.А. Тоцького, принцип пропорційності не зводиться виключно до категорії загального принципу права, що окреслює напрями та зміст правового регулювання, оскільки в сучасній правовій доктрині він дедалі частіше розглядається як базовий нормативний стандарт. За своєю суттю принцип пропорційності функціонує як імперативна норма первинного права, яка залежно від сфери застосування набуває різних модифікацій, кожна з яких регулює окремий рівень правових відносин, що свідчить про його здатність до гнучкої адаптації. Автор зазначає, що узагальнений аналіз реалізації цього принципу в окремих галузях міжнародного права дозволяє виокремити три його основні варіанти. Перший горизонтальний, або міждержавний, який застосовується, зокрема, у сфері міжнародно-правового регулювання контрзаходів і санкцій, включно з інститутом самооборони, та спрямований на визначення співмірності між порушенням норм міжнародного права з боку однієї держави та допустимою реакцією з боку іншої. Другий діагональний стосується рівня індивідуальної поведінки й охоплює співвідношення між публічними інтересами держави та приватними інтересами окремих осіб, зокрема у сфері захисту прав людини, міжнародного гуманітарного права або захисту інвестицій. Третій вертикальний характеризує баланс між загальносвітовими суспільними інтересами (наприклад, у межах режиму вільної торгівлі) та приватними, у тому числі економічними, інтересами окремих держав [6, с. 614-615].

А.Р. Марченко висловлює подібну думку і зазначає, що судження щодо пропорційності будується як триетапний процес, що включає оцінку доречності, необхідності та власне адекватності заходів. За критерієм доречності аналізується чи відповідає обрана дія поставленій меті, що дозволяє перевірити узгодженість заходів органу адміністрації із суспільним інтересом. Така перевірка одночасно захищає права окремих осіб від надмірного втручання влади та забезпечує ефективне виконання адміністративних функцій, спрямованих на досягнення позитивних результатів для громади. Відповідно, рішення мають бути не лише ефективними для досягнення цілей, але й мінімізувати шкоду приватним правам. Цей підхід також відповідає принципу репрезентативності, адже орган публічної адміністрації представляє та захищає інтереси всього суспільства, прагнучи досягти балансу між різними соціальними ситуаціями. Наступний етап оцінки це перевірка необхідності заходу, тобто виправданості його застосування навіть за умови вибору найменш обтяжливого засобу серед доступних альтернатив. Орган публічної адміністрації зобов'язаний обґрунтувати свій вибір, продемонструвавши, що він розглянув різні способи досягнення публічного інтересу і обрав той, що завдає мінімальної шкоди індивідуальним правам. Останній етап стосується адекватності або пропорційності у вузькому розумінні, що передбачає оцінку допустимості обмежень, які накладаються на окремих громадян задля реалізації інтересів суспільства [7, с. 31].

Принцип пропорційності у національній правовій системі України є невід'ємною частиною конституційного правопорядку, що забезпечує як баланс між правами людини та публічними інтересами, так і мінімізацію втручання в права конкретної особи, що є важливим гарантом від свавілля з боку органів державної влади. Він забезпечує те, що обмеження прав людини є необхідними, обґрунтованими, виправданими, адекватними та відповідними важливості захищених публічних інтересів [8, с. 348].

У практиці міжнародних судових органів принцип пропорційності послідовно використовується як інструмент перевірки того, чи відповідають заходи держави, що обмежують права людини, легітимним суспільним цілям. У межах такого підходу застосовується поетапна модель оцінювання, яка передбачає, по-перше, встановлення придатності конкретного заходу для досягнення визначеної мети, по-друге, з'ясування можливості досягнення цієї мети за допомогою альтернативних, менш обтяжливих для особи засобів, що забезпечує використання найбільш ефективного та водночас мінімально втручання, і, по-третє, остаточну перевірку того, чи не призводить обраний захід до надмірного обмеження прав порівняно з очікуваним публічним результатом. Таким чином, у відповідь на пропорційність обмеження повинні бути відповідними, доречними і здатними досягати мети (1); вони повинні бути необхідними для досягнення таких цілей, не виходячи за рамки необхідного (2); вони повинні бути доречними, врівноважуючи мету та вплив (3) [6, с. 615].

В умовах збройної агресії та запровадження правового режиму воєнного стану особливої важливості набуває забезпечення балансу між захистом прав людини та реалізацією публічних інтересів, оскільки держава вимушена обмежувати окремі права і свободи громадян задля гарантування національної безпеки, оборони, збереження територіальної цілісності та суверенітету. При цьому обмеження повинні здійснюватися з дотриманням принципу пропорційності, що стосується, зокрема, таких прав, як свобода пересування, свобода слова, право на підприємницьку діяльність та користування майном.

Використання принципу пропорційності в умовах правового режиму воєнного стану дозволяє оцінити, наскільки запроваджені обмеження є обґрунтованими, необхідними та співмірними із легітимними цілями держави, що виникають у зв'язку з веденням воєнних дій. Забезпечення пропорційності обмежень прав і свобод людини сприяє мінімізації ризику свавільних рішень з боку державних органів та водночас гарантує захист прав громадян навіть у надзвичайних умовах. У цьому значенні принцип пропорційності виступає ключовим інструментом підтримання демократичних стандартів у діяльності держави [8, с. 352].

В.І. Теремецький зазначає, що в умовах воєнного стану існує ризик перевищення меж допустимих обмежень прав людини з боку державних органів. Тому принцип пропорційності є важливим інструментом, який дозволяє уникнути свавілля з боку влади і забезпечити дотримання правових стандартів. Однак на практиці виникає низка проблем, зокрема складність оцінки пропорційності обмежень, відсутність чітких критеріїв для визначення їх правомірності, а також необхідність швидкого реагування на загрози безпеці. Існують також труднощі у забезпеченні ефективного судового контролю за

дотриманням принципу пропорційності. Зокрема, суди повинні мати можливість оперативно оцінювати обґрунтованість обмежень прав і свобод, що накладаються державою. Це вимагає відповідної підготовки суддів, їхньої здатності до аналізу складних правових ситуацій, а також забезпечення незалежності судової гілки влади, що є особливо важливим в умовах введення правового режиму воєнного стану [8, с. 355].

Принцип пропорційності набуває особливої значущості не лише для оцінки законності обмежень прав і свобод громадян, а й як ключовий критерій легітимності застосовуваних державою санкцій. Саме через призму пропорційності визначається чи відповідають обмежувальні заходи цілям національної безпеки, оборони та захисту суверенітету, та чи не перевищують вони необхідний рівень втручання у права окремих осіб. Це дозволяє оцінити співвідношення між суспільними інтересами та приватними правами, встановлюючи межі допустимого втручання держави. Відтак принцип пропорційності стає не лише теоретичною основою оцінки державних дій, а й практичним механізмом забезпечення легітимності санкцій під час правового режиму воєнного стану, що є центральною темою подальшого дослідження.

У межах дослідження принципу пропорційності санкцій в умовах воєнного стану стаття 407 Кримінального кодексу України [9] є наочним прикладом диференціації покарань залежно від ступеня суспільної небезпеки правопорушення. Законодавець передбачає різні види та розміри санкцій залежно від тривалості самовільного залишення військової частини, повторності правопорушення, статусу військовослужбовця та обставин вчинення діяння, зокрема у бойовій обстановці або під час воєнного стану. Таке регулювання ілюструє реалізацію принципу пропорційності у санкційній сфері: чим вищий ризик для безпеки держави та організації військової служби, тим суворіше передбачене покарання.

Наприклад, самовільне залишення військової частини на строк понад один місяць карається позбавленням волі на строк від двох до п’яти років, тоді як аналогічне порушення у бойовій обстановці або під час воєнного стану передбачає значно більш суворе покарання − від п’яти до десяти років. Одночасно стаття 407 КК України забезпечує чітке визначення меж санкцій та критеріїв їх застосування, що відповідає вимогам правової визначеності та передбачуваності, необхідним для дотримання принципу верховенства права навіть у надзвичайних умовах. Така структура санкцій дозволяє державі адекватно реагувати на порушення, які становлять серйозну загрозу безпеці та функціонуванню Збройних Сил України, водночас забезпечуючи дотримання принципу пропорційності щодо тяжкості вчиненого діяння.

Ще одним прикладом посилення санкцій правових норм в умовах воєнного стану стало те, що 03.07.2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України № 2117-IX, яким частини четверті статей 185, 187, 189 та 191 КК доповнено кваліфікуючою ознакою «вчинення злочинів в умовах воєнного або надзвичайного стану» [10]. Метою цього закону було посилення кримінальної відповідальності осіб, які в умовах воєнного стану вчиняють дії, що загрожують безпеці або порядку, зокрема руйнування приміщень, залишення без нагляду майна, порушення правил евакуації населення, ігнорування сигналів повітряної тривоги чи комендантської години. Після набрання чинності зазначеними положеннями, такі дії почали кваліфікуватися не як адміністративні чи незначні правопорушення, а як тяжкі кримінальні злочини, що призвело до можливого дисбалансу між тяжкістю вчиненого діяння та суворістю покарання, передбаченого Кримінальним кодексом.

Внесені зміни до кримінального законодавства призвели до збільшення кількості кримінальних проваджень і перевантаження органів досудового розслідуваннями, неможливість забезпечення ефективного розслідування всіх кримінальних правопорушень. Аналіз вироків судів в Єдиному державному реєстрі судових рішень за формулюванням «ч. 4 ст. 185 КК і призначити» за період з 07.03.2022 р. до 07.08.2025 р. система нараховує 1884 вироки. Більшість вироків містять покарання у виді 5 років позбавлення волі з подальшим звільненням засуджених від його відбування з випробуванням відповідно до ст. 75 КК та застосування ст. 69 КК. Очевидно суди, усвідомлюючи невідповідність санкції статті тяжкості правопорушення, передбаченої в ч. 4 ст. 185 КК, приймають такі рішення. Однак така практика застосування ст. 75 КК спотворює сутність інституту звільнення від відбування покарання, не призначеного для нівелювання суворості кримінального закону [11, с. 117].

Аналіз практики застосування санкцій у період воєнного стану наочно демонструє, що реалізація принципу пропорційності є ключовим критерієм їх легітимності. Пропорційність у цьому контек-

сті означає, що обмежувальні або каральні заходи держави мають суворо відповідати тяжкості порушення суспільних інтересів та потенційній шкоді, завданій державі або громадянам, і не можуть перевищувати меж, необхідних для досягнення встановленої мети. Такий підхід дозволяє уникнути ситуацій, коли формальне застосування санкції призводить до дисбалансу між громадською безпекою та захистом прав і свобод окремих осіб, що, у свою чергу, підриває довіру до державних інститутів та легітимність правового регулювання в цілому.

Принцип пропорційності санкцій не обмежується механістичним зіставленням тяжкості діяння та суворості покарання. Він вимагає комплексного оцінювання всіх обставин, що визначають суспільну небезпеку порушення, потенційний ризик для прав інших осіб і державних інтересів, а також соціально-економічні та гуманітарні наслідки застосування конкретної санкції. Важливо, що принцип пропорційності виступає не лише обмежувальним механізмом для держави, а й гарантією правового балансу, який дозволяє підтримувати законність та справедливість навіть у надзвичайних умовах.

На основі проведеного дослідження можна сформулювати конкретні критерії пропорційності застосування санкцій у правовій нормі в умовах воєнного стану, що дозволяє забезпечити баланс між легітимними цілями держави та захистом прав і свобод людини.

По-перше, санкція повинна переслідувати легітимну мету держави, а саме захист суспільного інтересу, забезпечуючи національну безпеку, оборону, громадський порядок або права інших осіб і при цьому не перевищувати необхідний рівень втручання в індивідуальні права.

По-друге, вона має передбачати диференціацію відповідальності залежно від конкретних обставин, включно з тяжкістю діяння, соціальним статусом суб'єкта та наслідками його поведінки, що забезпечує співмірність заходів.

По-третє, легітимність санкції визначається її передбачуваністю та правовою визначеністю, що дає змогу особам усвідомлювати можливі наслідки своїх дій та сприяє довірі до правової системи.

По-четверте, санкція має забезпечувати мінімізацію шкоди для прав і свобод окремих осіб, тобто її застосування не повинно створювати надмірного тягаря або непропорційних обмежень порівняно з досягнутою суспільною метою. Це означає, що навіть у надзвичайних умовах державні органи повинні шукати альтернативні, менш обтяжливі засоби досягнення результату, забезпечуючи баланс між ефективністю заходу та захистом індивідуальних прав.

По-п'яте, санкція повинна підлягати належному контролю, включно з судовим або адміністративним наглядом, що гарантує її відповідність принципу пропорційності на практиці. Такий контроль дозволяє оперативно виявляти випадки надмірного втручання або невиправданого обмеження прав і забезпечує можливість корекції заходів, підтримуючи легітимність державних дій та довіру суспільства до правової системи навіть в умовах воєнного стану.

Таким чином, принцип пропорційності виступає ключовим критерієм легітимності обмежувальних заходів держави в умовах воєнного стану, дозволяючи оцінити, чи є такі заходи співмірними з легітимними цілями держави та не перевищують необхідного рівня втручання у права і свободи громадян.

Висновки. Проведений аналіз показав, що принцип пропорційності є центральним критерієм оцінки легітимності застосування санкцій під час правового режиму воєнного стану. На основі досліджених наукових джерел встановлено, що ефективне регулювання обмежувальних заходів потребує суворої відповідності між легітимною метою держави та інтенсивністю втручання у права і свободи громадян. Запровадження санкцій без урахування принципу пропорційності може призвести до дисбалансу між суспільними інтересами та індивідуальними правами, що ставить під сумнів легітимність дій держави навіть у надзвичайних умовах.

Дослідження конкретних прикладів, зокрема диференціації санкцій у статті 407 КК України та посилення кримінальної відповідальності за Законом № 2117-IX, дозволило аргументовано визначити основні критерії пропорційності санкцій. Було встановлено, що ефективна санкційна політика повинна передбачати співмірність заходів із тяжкістю порушення, враховувати індивідуальні обставини суб'єкта, наслідки його дій, а також забезпечувати передбачуваність і правову визначеність. Аналіз практики застосування санкцій свідчить, що недотримання цих принципів призводить до формального виконання закону та зниження довіри до правової системи.

Таким чином, пропорційність санкцій виступає універсальним механізмом забезпечення балансу між публічними інтересами та захистом прав і свобод громадян у надзвичайних умовах. Вона перед-

бачає мінімізацію шкоди для окремих осіб, диференційоване застосування заходів, а також належний контроль за їх виконанням. Науково обґрунтоване застосування принципу пропорційності дозволяє державі підтримувати легітимність і справедливість своїх дій, водночас забезпечуючи ефективний захист національної безпеки та стабільності суспільства під час воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костицький М.В. Позитивізм як методологія юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 16-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2014_2_4 (дата звернення: 1.03.2026)
2. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 148–173.
3. Шевченко С.В. Принцип пропорційності у вітчизняній доктрині права: дискусійні та малодосліджені аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 1. С. 103–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_ law_2019_30%2869%29_1_20 (дата звернення: 1.03.2026).
4. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Український правовий часопис.* № 3 (8). 2003. С. 3–27.
5. Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова; НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2012. С. 294–310. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f65691e3-a13f-42d4-b594-6c17599a1801/content (дата звернення: 24.01.2026).
6. Тоцький Б. А. Зміст та практичне застосування принципу пропорційності в міжнародному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 613-618. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/109.pdf (дата звернення: 3.03.2026).
7. Марченко А. Р. Принцип пропорційності – принцип публічного права. *Галицькі студії*. 2024. № 7–8. С. 29-36. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2024-7-8-5
8. Теремецький В. І. Принцип пропорційності як правовий механізм забезпечення балансу між публічними інтересами та правами людини. *Вісник кримінологічної асоціації України*. №2 (35). 2025. С. 343-360. URL: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/612 (дата звернення: 16.02.2026).
9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. ст.131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 12.03.2026).
10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство. Закон України від 03.03.2022 № 2117-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text (дата зверння: 12.03.2026).
11. Шармар О. М., Дробницька Л. М. Кримінальна відповідальність за викрадення майна в умовах воєнного стану: проблемні питання зворонтної дії в часі положень Кримінального кодексу України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 05. С. 115-120. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342701 (дата звернення: 16.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Павлюк Д.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.12:342.7:341.231.14
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.12

ЯКІСТЬ ЗАКОНУ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРЕЦЕДЕНТНОМУ ПРАВІ ЄСПЛ

Сичова К. О.[*],
здобувач 1 курсу денної форми здобуття освіти
другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0005-2832-7712
E-mail: kateryna.sychova.student.law@knu.ua

Сичова К. О. Якість закону як складова принципу верховенства права у прецедентному праві ЄСПЛ.

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню концепту якості закону як іманентного та невід'ємного елемента принципу верховенства права у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. Актуальність обраної теми зумовлена глибокою кризою сучасної західної правової традиції, що супроводжується ерозією засадничих правових принципів та небезпечною тенденцією інструменталізації права політичною владою задля досягнення кон'юнктурних цілей. На основі аналізу останніх звітів міжнародних організацій, зокрема Freedom House за 2026 рік, у роботі констатовано глобальний занепад свободи та зростання автократичних тенденцій, що створює пряму загрозу для передбачуваності та чіткості правового регулювання.

У роботі здійснюється ґрунтовний аналіз еволюції доктрини якості закону в рішеннях Страсбурзького суду. Досліджено шлях розвитку концепції від справи «The Sunday Times v. the United Kingdom» (1979), де було закладено фундамент вимог доступності та передбачуваності норми, до рішень у справах «Malone v. the United Kingdom» (1984) та «Kruslin v. France» (1990), які остаточно утвердили «якість закону» як автономну категорію. У статті обґрунтовано перехід ЄСПЛ від вузького формального легалізму до субстантивної (змістовної) концепції права. Згідно з цією позицією, «законом» визнається будь-яка чинна установка, включаючи акти виконавчої влади та судову практику, за умови їх відповідності критеріям якості, незалежно від їхнього офіційного місця в ієрархії нормативно-правових актів держави. Особлива увага приділена теоретичному розмежуванню категорій «правова визначеність» та «якість закону». Доведено, що якість закону є окремою необхідною умовою (*sine qua non*) для існування верховенства права, виступаючи прикладним інструментарієм для досягнення стабільності правопорядку. Наголошується, що якісна норма має бути сформульована з достатньою точністю, щоб дозволити суб'єкту регулювати свою поведінку та передбачати наслідки своїх дій.

У висновках підкреслено, що для правової системи України імплементація цих стандартів має стратегічне значення в контексті європейської інтеграції та правової реформи. Автономне тлумачення якості закону визначено як ефективний механізм подолання інституційних дефектів вітчизняної законотворчості, обмеження надмірних дискреційних повноважень органів влади та запобігання свавіллю, що є критично важливим для зміцнення демократичного ладу та захисту прав людини в умовах сучасних глобальних трансформацій.

Ключові слова: якість закону, верховенство права, Європейський суд з прав людини, передбачуваність, доступність, правова визначеність, автономне тлумачення, прецедентна практика.

Sychova K.O. The quality of law as a component of the rule of law principle in the ECHR case-law.

This article provides a comprehensive theoretical and legal inquiry into the concept of the «quality of law» as an immanent and indispensable component of the Rule of Law principle within the case law of the

[*] Науковий керівник: д.ю.н., проф. Севрюков Д. Г.

European Court of Human Rights. The relevance of this study is underscored by the profound crisis currently facing the Western legal tradition, characterized by the erosion of fundamental legal tenets and a perilous trend toward the instrumentalization of law by political authorities to achieve opportunistic objectives. Drawing upon recent reports from international organizations, specifically the 2026 Freedom House data, the author identifies a global decline in democratic freedoms and the rise of autocratic tendencies, which pose a direct threat to the predictability and clarity of legal regulation.

The paper offers a rigorous analysis of the evolution of the «quality of law» doctrine in Strasbourg jurisprudence. It traces the conceptual development from the landmark case The Sunday Times v. the United Kingdom (1979), which established the foundational requirements of accessibility and foreseeability, to Malone v. the United Kingdom (1984) and Kruslin v. France (1990), which solidified «quality of law» as an autonomous legal category. The author substantiates the ECtHR's transition from narrow formal legalism toward a substantive conception of law. Under this paradigm, «law» is defined as any effective regulatory instrument – including executive acts and judicial precedents – provided they satisfy qualitative criteria, irrespective of their formal rank within a domestic normative hierarchy. Particular emphasis is placed on the theoretical distinction between «legal certainty» and the «quality of law». The study posits that the quality of law serves as a distinct sine qua non for the Rule of Law, acting as an applied instrument for ensuring the stability of the legal order. It is argued that a qualitative norm must be articulated with sufficient precision to enable subjects to regulate their conduct and reasonably foresee the consequences of their actions.

The conclusions highlight that for the Ukrainian legal system, the implementation of these standards is of strategic importance in the context of European integration and ongoing legal reforms. The autonomous interpretation of the quality of law is identified as an effective mechanism for rectifying institutional defects in domestic law-making, curbing excessive administrative discretion, and preventing arbitrariness. These measures remain critical for strengthening democratic institutions and safeguarding human rights amidst contemporary global transformations.

Key words: quality of law, rule of law, the European Court of Human Rights, foreseeability, accessibility, legal certainty, autonomous interpretation, case-law.

Постановка проблеми. У сучасному правовому середовищі спостерігається криза західної правової традиції, що виявляється в ерозії фундаментальних принципів права та його інструменталізації політичною владою. Глобальні тенденції занепаду демократії та зростання автократії безпосередньо загрожують передбачуваності та чіткості правових норм. У таких умовах концепт «якості закону» трансформується з суто техніко-юридичної вимоги у багаторівневу систему критеріїв, яка виступає ключовим запобіжником проти свавілля влади та політичного популізму. Для України, в контексті адаптації національного законодавства до стандартів ЄС, особливої гостроти набуває проблема подолання інституційних дефектів законотворчості та забезпечення реального захисту прав людини через імплементацію європейських стандартів «якості закону».

Мета дослідження. Мета дослідження полягає у теоретичному осмисленні концепту якості закону як іманентного елемента принципу верховенства права у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини та обґрунтуванні переходу від формального легалізму до змістовного панування права. Робота спрямована на розкриття еволюції доктрини якості закону від справи «The Sunday Times v. the United Kingdom» до сучасних стандартів, що включають вимоги доступності, передбачуваності та чіткості норми, а також на аналіз якості закону як автономної концепції, яка дозволяє ЄСПЛ оцінювати внутрішні норми держав незалежно від їх формального місця в ієрархії актів. Важливою складовою мети є розмежування категорій «правова визначеність» та «якість закону», обґрунтування субстантивної концепції закону та доведення того, що дана доктрина виступає ключовим запобіжником проти свавілля влади, політичного популізму та інструменталізації права в умовах сучасної кризи демократії. Крім того, дослідження має на меті підкреслити стратегічну важливість імплементації цих стандартів для правової системи України з метою подолання інституційних дефектів законотворчості.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичне підґрунтя концепту «якості закону» та принципів верховенства права досліджувалося в працях провідних правознавців та суддів міжнародних інституцій. Зокрема, значний внесок у розуміння цієї категорії зробив суддя Європейського суду з прав людини Егідіюс Куріс, який аналізував взаємозв'язок між верховенством права та якісними характеристиками норми (*Grundnorm*). Вимоги до ясності та передбачуваності правового порядку як запо-

біжника свавіллю також спираються на класичні ідеї Лона Фуллера щодо внутрішньої моралі права. Проблематику адаптації українського цивільного законодавства до європейських стандартів якості, зокрема через призму правової реформи, досліджували Р. Шишка, О. Шишка та інші. Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, стрімка зміна політичного ландшафту та сучасна криза правових традицій потребують оновленого аналізу доктрини «якості закону» як автономного інструменту захисту принципу верховенства права в умовах глобальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правовому дискурсі концепт якості закону постає не лише як техніко-юридична вимога до нормативного матеріалу, а як іманентний елемент принципу верховенства права. Крізь призму прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – **ЄСПЛ, Суд, Страсбурзький суд**) ця категорія трансформується у багаторівневу систему критеріїв, що висуваються до законодавства. Теоретичне осмислення вказаного поняття зумовлене необхідністю розкриття сутнісного змісту правових норм, що дозволяє обґрунтувати перехід від формалістичного легалізму до змістовного панування права, де закон виступає надійним орієнтиром правомірної поведінки суб'єктів.

Перш за все необхідно визначити, що поняття «якість закону» (*quality of the law*) не є закріпленим безпосередньо в тексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – **Конвенція, Європейська конвенція з прав людини**), проте є фундаментальною автономною концепцією, яка розкривається серед іншого у судових рішеннях ЄСПЛ. Зауважимо, що спершу, по суті, ЄСПЛ сформулював основні вимоги, які пізніше стали частиною доктрини якості закону: доступність (*accessibility*) та передбачуваність (*foreseeability*) (справа «The Sunday Times v. the United Kingdom» 1979 року) [1, с. 143; 4, с. 161] [5]. Хоча сам термін «якість закону» у цьому рішенні ще не використовувався, Суд визначив, що норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою точністю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку. Надалі ЄСПЛ безпосередньо використав вираз «якість закону» у справі «Malone v. the United Kingdom» 1984 року, у якій визначено, що вислів «відповідно до закону» не просто відсилає до національного законодавства, а й стосується якості закону, вимагаючи від нього відповідності принципу верховенства права, згаданому в преамбулі Конвенції. Крім того, також було встановлено, що хоч Суд розглядає справи лише після того, як всі внутрішні засоби правового захисту вичерпані, проте є виняток, коли ЄСПЛ виявляє, що внутрішні засоби є неефективними або коли питання їх ефективності є центральним у скарзі заявника [6]. Важливо також наголосити, що справа «Kruslin v. France» 1990 року часто називається першою, де ЄСПЛ використав саме аргумент про «якість закону», адже було визначено, що закон, який дозволяє таємне прослуховування, повинен бути достатньо чітким, щоб надати особі адекватний захист від свавільного втручання. У цій справі було встановлено порушення, оскільки національне право не містило чітких гарантій щодо категорій осіб, тривалості заходів та процедур знищення записів [7]. Можемо презюмувати, що Страсбурзький суд як орган, який у ході своєї еволюції трансформувався з суду з прав людини в «охоронця» верховенства права, що фактично виконує функції «Європейського конституційного суду», поступово почав оцінювати якість національного законодавства в абстрактному порядку (*in abstracto)*, не обмежуючись аналізом лише конкретного факту порушення прав заявника. Крім того, ЄСПЛ відійшов від формального розуміння закону як виключно акту парламенту, натомість утвердивши субстантивну (змістовну) концепцію «закону», згідно з якою норма має відповідати певним якісним критеріям, незалежно від її формального місця в ієрархії актів [4, с. 6]. Визначимо, що основними аспектами цієї концепції є те, що:

- поняття «якості закону» є автономним, що дозволяє ЄСПЛ оцінювати внутрішні норми не з погляду їхньої дійсності в межах національної конституції, а з погляду відповідності міжнародному договору та принципам верховенства права;
- суд вважає «законом» будь-яку чинну норму, незалежно від її місця в системі актів. Це охоплює не лише статутне право (закони парламенту), а й акти виконавчої влади нижчого рангу (наприклад, королівські декрети чи регламенти), а також звичаєве право та судову практику. Варто врахувати, що незалежно від письмової чи усної форми закону, незалежно від його позитивної чи судової природи, фактичною вимогою законності є «належна» якість внутрішнього положення, з точки зору його притаманної ясності, передбачуваності, точності та доступності [2, с. 230].

Тож можемо підсумувати, що термін «якість закону» як складова принципу верховенства права– це, по суті, результат судової доктрини (продукт еволюційного тлумачення) Європейського суду з прав людини, який згодом був імплементований у документи Венеціанської комісії (наприклад, Звіт про верховенство права від 2011 року, у якому вимоги до якості нормативних актів розглядаються

як необхідна складова принципу верховенства права; Контрольний список для оцінки дотримання верховенства права від 2016 року, який безпосередньо містить детальне роз'яснення елементів якості закону) та Консультативної ради європейських суддів (далі – **КРЄС**) для оцінки відповідності держав стандартам верховенства права (прикладом може слугувати Висновок КРЄС № 20 від 2017 року, який присвячений ролі судів у забезпеченні єдності та цілісності застосування закону, де поняття якості закону згадується в контексті обов'язку судів виправляти невідповідності через тлумачення) тощо.

Наголосимо, що розгляд якості закону саме як автономної складової верховенства права зумовлений тим, що ці категорії перебувають у відносинах інструментарію до фундаментального ідеалу (засіб та мета), адже якість закону не є окремим від верховенства права явищем (самодостатньою метою), а є його необхідною передумовою. Якщо верховенство права є «духом» Конвенції, то якість закону – це набір характеристик норми, без яких цей дух не може бути реалізований на практиці. Тож це фундаментальна необхідна умова (*sine qua non*) для існування та функціонування верховенства права [1, с. 158]. Зазначені вище твердження відповідають, наприклад, позиції судді ЄСПЛ Егідіюса Куріса, який стверджував у свої роботах, що закон не може справді панувати, якщо він сам не підпорядковується вищій нормі (*Grundnorm*), лише у такому випадку він вважається якісним законом, та ідеям Лона Фуллера, відповідно до яких, якщо правовий порядок не відповідає мінімальним вимогам (як-от зрозумілість, оприлюднення, відсутність суперечностей та зворотної сили), його не можна назвати законом у повному розумінні цього слова. Таким чином, якість закону у цьому контексті є сукупністю якісних характеристик, які роблять закон сумісним із верховенством права, фактично являючи собою його прикладний, змістовний вимір у демократичному суспільстві.

У даному контексті також вбачається за необхідне розмежувати такі елементи принципу верховенства права, як правова визначеність та якість закону. Попри їхню часту ідентифікацію в науковому дискурсі через спільні критерії – ясність, передбачуваність, доступність нормативних актів тощо, – ці категорії потребують окремого теоретичного аналізу. Як було встановлено вище, у сучасній правовій доктрині якість закону визнається автономною складовою верховенства права, оскільки вона висуває самостійні вимоги не лише до формальної наявності нормативного акта, а й до його внутрішнього змісту. Правова визначеність у цьому контексті виступає результуючим елементом принципу верховенства права, який гарантує стабільність правопорядку та захист від свавілля. Отже, ці компоненти є нерозривно пов'язаними: двозначність норми апріорі унеможливлює стан правової визначеності, тоді як відсутність орієнтації на забезпечення такої визначеності нівелює саму сутність вимог до якості закону.

Безперечно сформована ЄСПЛ доктрина «якості закону» сьогодні набуває особливої ваги, оскільки розгортається на тлі глибинних трансформацій правової реальності. Сучасний занепад верховенства права постає передусім наслідком кризи західної правової традиції, що виявляється в ерозії її засадничих принципів і концептуально окреслюється через низку ключових аспектів:

- підпорядкування права політиці, а саме те, що замість доктринального пріоритету права над політичною владою спостерігається його прогресуюча інструменталізація задля реалізації волевиявлення владних суб'єктів. Відтак, трансформації правового поля трактуються не як результат іманентної логіки саморозвитку системи, а як наслідок зовнішньої детермінації та тиску сторонніх чинників. Це прямо суперечить вимозі «передбачуваності» закону, адже правова норма стає заручницею політичної кон'юнктури.
- глобальний занепад свободи та демократії, що підтверджується даними, згаданими у доповіді Freedom House «Freedom in the World 2026: The Growing Shadow of Autocracy», – погіршення політичних прав і громадянських свобод спостерігається у 54 країнах, і лише у 35 країнах було зафіксовано їхнє покращення. На сьогодні лише 21 % населення світу живе у країнах із рейтингом «вільні», порівняно з 46 % два десятиліття тому.
- вплив популізму та радикалізму в умовах світових криз та конфліктів, що супроводжується дегуманізацією «іншого» та пріоритетом «ідеологічної доцільності» над нормами права. Це призводить до розмивання чіткості закону, дозволяючи свавільне втручання держави у приватну сферу під приводом «суспільного блага».

Незважаючи на ці загрозливі ознаки, криза не обов'язково означає крах. Сама ідея верховенства права не покинута, і традиція має потенціал до опору. Виявляється, що ключем до подолання цієї кризи може виступати повернення до сутнісного змісту правових норм: закон має бути не просто інструментом влади, а якісним орієнтиром, що обмежує свавілля. Через діяльність національних та

міжнародних судів, які продовжують наполягати на критеріях доступності та передбачуваності, правовий порядок може перейти на новий етап свого розвитку.

Що стосується правової системи України, згідно із Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» № 1629-IV від 18.03.2004 року, державна політика у цій сфері є частиною правової реформи та спрямована на забезпечення спільних підходів до нормотворення з обов'язковим дотриманням вимог Європейського Союзу. Відповідно до позиції Конституційного Суду України у рішенні № 22-рп/2004 від 24.12.2004 року, утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави, що вимагає законодавчого закріплення чітких механізмів реалізації цих прав. Будь-яка законодавча невизначеність розцінюється як загроза верховенству права та юридична підстава для свавілля, що прямо суперечить зобов'язанням України щодо зміцнення демократичної, соціальної та правової держави [3, с. 15]. З огляду на це, впровадження аналізу автономного тлумачення поняття «якості закону» за стандартами ЄСПЛ стає критичним для національної системи, адже дозволяє вчасно виявляти інституційні дефекти законотворчості та адаптувати вітчизняну практику до загальноєвропейських стандартів правовладдя.

Висновки. Концепт «якості закону» у прецедентній практиці ЄСПЛ є не просто формальною вимогою до юридичної техніки, а фундаментальним інструментом забезпечення верховенства права. Трансформація Страсбурзького суду у фактичного «охоронця» верховенства права зумовила перехід від вузького легалізму до субстантивної концепції «якості закону», згідно з якою будь-яка норма – незалежно від її місця в ієрархії джерел – повинна відповідати критеріям доступності, передбачуваності та чіткості. У сучасних умовах глобальної кризи правових традицій та зростання політичного популізму доктрина якості закону постає ключовим запобіжником проти свавілля влади та інструменталізації права. Для правової системи України автономне тлумачення цієї категорії має стратегічне значення, оскільки воно не лише вимагає адаптації національного законодавства до європейських стандартів, а й зобов'язує державу забезпечувати реальний захист законних очікувань громадян через чітке визначення меж дискреційних повноважень органів влади. Таким чином, якість закону є тією необхідною умовою (*sine qua non*), без якої неможливе існування стабільного демократичного ладу та ефективного функціонування правової держави (зокрема, України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kūris E. On the rule of law and the quality of the law: reflections of the constitutional-turned-international judge. *Teoría y Realidad Constitucional*. 2018. № 42. P. 131–159. DOI: https://doi.org/10.5944/trc.42.2018.23654
2. Lupo N., Piccirilli G. European Court of Human Rights and the Quality of Legislation: Shifting to a Substantial Concept of 'Law'?. *Legisprudence*. 2012. Vol. 6, no. 2. P. 229–242. DOI: 10.5235/175214612803596668
3. Updating Civil Legislation in Accordance with European Quality Standards: The Example of Ukraine / R. Shyshka, O. Shyshka, N. Shyshka, A. Slipchenko, M. Tkalych. *DIXI*. 2022. Vol. 24, no. 1. P. 1–27. DOI: https://doi.org/10.16925/2357-5891.2022.01.11
4. Van der Sloot B. The Quality of Law. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law (JIPITEC)*. 2020. Vol. 11, no. 2. P. 160–186. URL: https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0009-29-50989
5. The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), judgment of 26 April 1979, Series A no. 30. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584
6. Malone v. the United Kingdom, judgment of 2 August 1984, Series A no. 82. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533
7. Kruslin v. France, judgment of 24 April 1990, Series A no. 176-A. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57626

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Сичова К.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.13
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.13

ДЖЕРЕЛА ПРАВА В МАТЕРІАЛЬНОМУ СЕНСІ

Сухонос В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182

Сухонос В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1655-5863

Сухонос В. В., Сухонос В. В. Джерела права в матеріальному сенсі.

Стаття присвячена проблематиці джерел права в матеріальному сенсі.

При цьому, оскільки широкомасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. не зупинило реалізацію засадничої мети зовнішньої політики нашої держави: її європейську та євроатлантичну інтеграцію, які, разом із процесами глобалізації, не лише сприяли динамічному оновленню законодавства, а й зближенню вітчизняної правової системи із стандартами ЄС і НАТО. У цих умовах питання про сутність і зміст джерел права набуває особливої актуальності.

Отже, метою цієї статті є цієї статті дослідження джерел права в матеріальному сенсі. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати джерело права в контексті його співвідношення з формою права. По-друге, охарактеризувати чотири базові виміри джерела права: матеріальний, гносеологічний, ідеологічний і формальний. По-третє, дослідити джерела права в матеріальному сенсі з урахуванням реалій минулого і сьогодення.

У статті обґрунтовано, що об'єднання в одну групу джерел права нормативно-правового акту, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту та релігійно-правової норми є не зовсім коректним, оскільки будь-яка релігійно-правова норма фактично перетворюється або на нормативно-правовий акт, або на юридичний прецедент, або на правовий звичай. З'ясовано, що джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності та інтереси людей. Доведено, що джерела права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, ідеологічному та гносеологічному. При цьому відзначається, що джерело права у гносеологічному вимірі – це джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. Стаття містить висновок про те, що «Конституція Пилипа Орлика» не може вважатися першою в світі, оскільки є конституційним договором, а не Основним законом – нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили. Наголошується, що джерело права – це та першооснова, яка зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього.

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення системи базових правових понять та категорій задля вироблення єдиних підходів для їх розуміння і застосування.

Ключові слова: джерело права, джерела права, форма права, право власності, війна і демократія.

Sukhonos V. V., Sukhonos V. V. Sources of law in the Material Sense.

The article is devoted to the issue of sources of law in the material sense.

At the same time, since the large-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation in 2022 did not stop the implementation of the fundamental goal of our state's foreign policy: its European and Euro-Atlantic integration, which, together with the processes of globalization, not only contributed to the dynamic updating of legislation, but also to the rapprochement of the domestic legal system with EU and NATO standards. In these conditions, the question of the essence and content of sources of law becomes particularly relevant.

Therefore, the purpose of this article is to conduct a substantive-status study of the sources of law. The implementation of this goal requires the fulfillment of a number of scientific tasks. First, to generally characterize the source of law in the context of its relationship with the form of law. Second, to characterize the four basic dimensions of the source of law: material, epistemological, ideological and formal. Third, to investigate the sources of law in the material sense, taking into account the realities of the past and present.

The article substantiates that the combination of a normative legal act, a normative contract, a legal custom, a legal precedent and a religious legal norm into one group of sources of law is not entirely correct, since any religious legal norm actually turns into either a normative legal act, a legal precedent or a legal custom. It is found that the sources of law in the material sense can be the material conditions of life of society, forms of ownership and interests of people. It is proved that the sources of law can be considered in four dimensions: formal, material, ideological and epistemological. At the same time, it is noted that the source of law in the epistemological dimension is a source of knowledge, that is, those documents, materials, etc. from which people obtain knowledge about the law. The article contains a conclusion that the "Constitution of Pylyp Orlyk" cannot be considered the first in the world, since it is a constitutional treaty, and not the Fundamental Law – a normative legal act of the highest legal force. It is emphasized that the source of law is the fundamental principle that determines the process of law formation and serves as a way to objectify information about it.

The practical value of the work lies in the need to create a system of basic legal concepts and categories in order to develop unified approaches to their understanding and application.

Key words: source of law, sources of law, form of law, property right, war and democracy.

Постановка проблеми. Широкомасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. не зупинило реалізацію засадничої мети зовнішньої політики нашої держави: її європейську та євроатлантичну інтеграцію [14]. Разом із процесами глобалізації, євроінтеграція не лише сприяла динамічному оновленню законодавства, а й зближенню вітчизняної правової системи із стандартами ЄС. У цих умовах питання про сутність і зміст джерел права набуває особливої актуальності.

Саме тому, **метою цієї статті є** сутнісне-статусне дослідження джерел права в матеріальному сенсі. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати джерело права в контексті його співвідношення з формою права. По-друге, охарактеризувати чотири базові виміри джерела права: матеріальний, гносеологічний, ідеологічний і формальний. По-третє, дослідити джерела права в матеріальному сенсі з урахуванням реалій минулого і сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Звісно, не можна вважати, що категорія «джерело права» не була предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згади праці таких правознавців як В. Качур [8], Т. Кіска [9] та ін. [21]. Є й більш фундаментальні напрацювання на кшталт монографії Н. Пархоменко [23].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані формальний вимір джерел права, тоді як інші виміри, зокрема, матеріальний, залишається поза їхньою увагою.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яка інша соціальна наука, юриспруденція перебуває у постійному розвитку, пов'язаному із зміною наявних суспільних відносин. В цих умовах єдиним усталеним елементом залишається юридична термінологія легального та доктринального характеру. Доктринальні терміни, які поширені в вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції, вже сформулювали ту основу, від якої виходить юридична термінологія галузевого характеру. Проте, інколи і в загальнотеоретичній юриспруденції виникають терміни, котрі позначають однакові правові явища в різних вимірах, тим самим сприяючи термінологічній дискусії. Приміром, в теорії держави такими термінами є «механізм держави» і «апарат держави». Щодо теорії права, то найбільш відомою удаваною тотожністю характеризуються поняття «форма права» і «джерело права».

В. Приходько, свого часу, пропонував тлумачити категорію «джерело права» у двох основних значеннях. По-перше, як першооснову права, його вихідне начало, чинник, що зумовлює правоутворення. По-друге, як форму існування і спосіб об'єктивації інформації про право [25, с. 29]. Як уявляється ці визначення можна об'єднати, сформулювавши поняття «джерело права» наступним чином: джерело права – це та першооснова, що зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього.

Існує три підходи до співвідношення понять «джерело права» і «форма права». Перший з них виходить з тотожності цих категорій. Прихильники цього підходу використовують формулу: «джерело (форма) права» [31, с. 118]. Інший підхід віддає перевагу категорії «форма права». Зокрема, О. Шебанов у своїй праці «Про поняття джерела права і форми права», хоча й не заперечував проти використання категорії «джерело права», проте віддавав перевагу категорії «форма права», оскільки, на його думку, будь-який науковий термін має відображати чітко визначене поняття і, як наслідок, бути інструментом наукового пізнання суспільних явищ [25, с. 32]. Щодо третього підходу, то його прихильники віддають перевагу категорії «джерело права». Зокрема, Є. Кечек'ян та С. Зивс схилялися до терміну «юридичне формальне джерело права». Б. Шейндлін, скоріше за все, теж віддавав перевагу цій категорії, оскільки, на його думку, термін «форма права» (зовнішня, внутрішня форма) є дуже багатозначним та багатовимірним [30, с. 100]. Те ж саме практично спостерігається і в західній юриспруденції. Зокрема, відомий французький дослідний Р. Давид розмірковує саме про джерела права в країнах романо-германської правової сім'ї [25, с. 33].

Говорячи про співвідношення понять «форма права» і «джерело права», слід враховувати той факт, що, на цілком слушну думку Г. Шершиневича, категорія саме «джерело права» має багатовимірний характер [30, с. 100].

Зокрема, джерело права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, гносеологічному та ідеологічному.

Джерело права у формальному сенсі – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходиться при владі [30, с. 103].

За загальним правилом, саме до цієї категорії джерел належать правовий звичай, юридичний прецедент, нормативний договір і нормативно-правовий акт.

Інколи до подібних джерел права відносять релігійно-правову норму – акт-документ, який містить церковний канон або іншу релігійну норму, що санкціонується й забезпечується державою для надання їй загальнообов'язкового значення [30, с. 103].

Зокрема, як уявляється, подібну точку зору сповідує Д. Лук'янов. Розглядаючи правові сім'ї, він диференціює їх за джерелами права, виділяючи романо-германську, англо-американську, традиційну та релігійну правові сім'ї [18, с. 503]. При цьому, домінуючим джерелом права в умовах англо-американської правової сім'ї є судовий прецедент [5, с. 12], а в умовах романо-германської – нормативно-правовий акт [6, с. 679]. Щодо традиційної правової сім'ї, то вона базується на традиціях [7, с. 789], тоді як релігійна правова сім'я нерозривно пов'язана з релігією [19, с. 660].

Як уявляється, об'єднання в одну групу джерел права нормативно-правового акту, нормативного договору, правового звичаю, юридичного прецеденту та релігійно-правової норми [31, с. 119-120] є не зовсім коректним. Це можна пояснити тим фактом, що будь-яка релігійно-правова норма фактично перетворюється або на нормативно-правовий акт, або на юридичний прецедент, або на правовий звичай. Зокрема, це простежується в Королівстві Саудівська Аравія, де, згідно класифікації правознавців, всі людські дії розбивалися на 5 категорій: 1) ті, які Аллах чітко вимагав; 2) ті, що він рекомендував; 3) ті, до яких він ставився байдуже; 4) ті, які він засуджував; 5) ті, що він забороняв. Держава, обравши собі сферу законодавства ІІІ категорії, ще в 1920-ті роки стала запроваджувати нізами – статути та марсуми – королівські декрети. Звісно ці акти формально законами не вважалися, хоча й були ними фактично [12, с. 144]. Проте, у будь-якому разі вони були нормативно-правовими актами. Таким чином, релігійно-правова норма, що містилася в ісламському праві, через сферу законодавства ІІІ категорії, втілювалася в нормативно-правовий акт.

Таким чином, слід погодитися з тими правниками, які виділяють лише чотири джерела права: правовий звичай, правовий (юридичний) прецедент, нормативно-правовий (нормативний) договір і нормативно-правовий акт [27, с. 171].

При цьому, досить унікальним є співвідношення нормативного договору та нормативно-правового акту. Річ у тім, що за юридичною силою усі нормативно-правові акти поділяються на закони та підза-

конні нормативно-правові акти [15, с. 346]. Своєю чергою, закони, за юридичною силою, поділяються на конституційні і звичайні [2, с. 147]. Щодо нормативного (чи нормативно-правового) договору, то, за сферами правового регулювання суспільних відносин, він поділяється на конституційні, міжнародні, колективні і господарські [24, с. 348].

Наявність джерел права конституційного типу є тим більш цікавим, що, на нашу думку, в сучасних умовах договір може і має бути покладений в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин [30, с. 330]. У цьому сенсі Україна має унікальний досвід. Зокрема, у 1995 р., з метою подолання конституційної кризи, Президент України уклав конституційний договір з Верховною Радою України про розмежування їхніх повноважень [11, с. 257-285]. Проте є й інший документ: т. зв. «Конституція Пилипа Орлика», яку інколи визначають як першу конституцію в світі [22]. Проте, подібна точка зору є не зовсім коректною, оскільки конституція зазвичай визначається як Основний закон суспільства і держави [29, с. 59]. Водночас, закон, як вже зазначалося, є одним з різновидів нормативно-правового акту. Специфікою ж будь-якого нормативно-правового акту є один суб'єкт правотворення – компетентний орган держави або ж народ [30, с. 123]. Якщо розглядати Конституцію США, яка зазвичай розглядається як перша писана конституція в світі [12, с. 200], то в ній фігурує один суб'єкт правотворення – «народ Сполучених Штатів» [10, с. 333]. Якщо ж ми розглянемо «Конституцію Пилипа Орлика», то навіть сама її назва «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [11, с. 8], вказує нам на двох суб'єктів правотворення: «ясновельможний Гетьман Війська Запорозького пан Пилип Орлик» та «старшина, полковники і назване Військо Запорозьке». Якщо ж два правотворчі суб'єкти домовляються про утворення правових норм, то тут ми маємо справу з нормативним договором [30, с. 113]. У випадку ж «Конституції Пилипа Орлика» нормативний договір має конституційний характер. За цих обставин точка зору, яка вказує на «Конституцію Пилипа Орлика» як на першу в світі писану конституцію є некоректною, оскільки вона є не конституційним нормативно-правовим актом (як Конституція США), а конституційним договором. У цьому випадку конституційна історія містить документи, які є набагато більш давніми – Велика Хартія Вольностей в Англії 1215 р. або Золота Булла в Священній Римській імперії германської нації 1222 р. – нормативні договори, що також мали конституційний характер.

Крім того, що правовий звичай, юридичний прецедент, нормативний договір і нормативно-правовий акт є джерелами права у формальному сенсі, вони фактично є тотожними формам права, а тому форму права варто розглядати лише як своєрідний вимір джерела права.

Щодо релігійно-правової норми, то її слід віднести до іншого виміру джерела права – ідеологічного. Джерело права в ідеологічному сенсі – це правові ідеї і правосвідомість, що формують певне праворозуміння [30, с. 102]. Іншим важливим джерелом права в ідеологічному сенсі є юридична доктрина – акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї та принципи, які розроблені вченими-юристами з метою удосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові [30, с. 103].

Як уявляється, також важливим джерелом права в ідеологічному сенсі є політична доктрина – акт-документ, що містить концептуально оформлені державні та політичні ідеї, які розроблені політиками, філософами та вченими з метою удосконалення держави, права та політичної системи, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові.

У якості прикладу можна згадати «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, які, полемізуючи з своїми буржуазними опонентами, вказали, що «ваше право є лише піднесена до закону воля вашого класу» [20, с. 112]. У березні 1898 р. в м. Мінськ марксисти Російської імперії утворили Російську соціал-демократичну робітничу партію [32, с. 198]. У квітні 1905 р. РСДРП розкололась на дві групи: більшовиків та меншовиків [33, с. 49]. Наприкінці 1917 р. відбувся державний переворот, який був легалізований на II Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів. З 673 його делегатів 390 були більшовиками [1, с. 102]. Вони, звернувшись до «Маніфесту», визначили право як зведену в закон волю панівного класу. Враховуючи той факт, що в СРСР офіційно існувала «диктатура пролетаріату», який повинен придушувати повалену «буржуазію», Кримінальний кодекс Української

соціалістичної радянської республіки 1922 р., приміром, містив норму про те, що при визначенні міри покарання слід враховувати «чи злочин вчинено в інтересах відновлення влади буржуазії» [34, с. 388].

Таким чином, політична доктрина, яка домінувала в СРСР, була джерелом права в ідеологічному сенсі, а прийняті на її основі нормативно-правові акти – джерелом права у формальному сенсі.

Крім джерел права у формальному та ідеологічному сенсах, можна виділити джерело права в гносеологічному розумінні. Раніше це були історичні документи, що дійшли до цього часу і з яких люди отримували знання про право [30, с. 102]. Нині до них можна віднести будь які документи, матеріали, інформаційні джерела, з яких люди отримують знання про право. Отож, джерело права в гносеологічному розумінні – це джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. До таких джерел можна віднести газети, журнали, інтернет, телебачення тощо.

І, нарешті, джерело права в матеріальному сенсі – це матеріальний рівень життя суспільства, що об'єктивно викликає виникнення права, необхідність правового регулювання і певної державної влади [30, с. 101].

Джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності, інтереси людей тощо.

На думку М. Олександрова та О. Шебанова, матеріальні умови життя суспільства обумовлюють соціальні, політичні та духовні процеси життя загалом [25, с. 31], що не може не позначитись на появі тих чи інших правових норм. Приміром, в Королівстві Саудівська Аравія гарантується право на отримання вищої освіти за кордоном за рахунок коштів державного бюджету. Це досягається за рахунок того, що останній формується не стільки з податкових надходжень, скільки з продажу нафти [12, с. 146]. У 2025 р. ВВП королівства на душу населення становило 35 241 долл. [3], а економіка країни перебувала на 19-му місці в списку найбільших економік світу [4]. Отже, як ми бачимо, матеріальні умови життя саудівського суспільства сприяють появі правових норм, що гарантують підданим королівства право на вищу освіту за кордоном.

Форми власності також можуть бути джерелом появи правових норм. Зокрема, можна звернути увагу на Особливу частину Кримінального кодексу України, порівнявши її з Особливою частиною Кримінального кодексу Української РСР 1960 р. Приміром, в Особливій частині Кримінального кодексу України розділ 1 присвячений кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки України, розділ 2 – проти життя та здоров'я особи, розділ 3 – проти волі, честі та гідності особи, розділ 4 – проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, розділ 5 – проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. І лише розділ 6 присвячений кримінальним правопорушенням проти власності [16]. На противагу цьому, Особлива частина Кримінального кодексу УРСР була побудована дещо інакше. Зокрема, глава 1 була присвячена державним злочинам, але вже глава 2 – злочинам проти соціалістичної власності. Глава 3 передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи, а глава 4 – за злочини проти політичних і трудових прав громадян. Глава ж 5 описує злочини проти особистої власності громадян [17, с. 347].

Як ми бачимо, сама структура Особливих частин кодексів відрізняється. І якщо в сучасній Україні ст. 3 Конституції містить положення про пріоритет людини та її інтересів [14], то й Особлива частина вітчизняного Кримінального кодексу віддає першість захисту саме людини. Інша річ – УРСР, Конституція якої приділяє більше уваги народу, а особистість ототожнює з громадянином, тим самим приховано підкреслюючи існування окремої особистості винятково в її взаємодії із державою.

Більше того, звертаючись до Кримінального кодексу УРСР 1960 р., ми бачимо, що навіть право власності він захищає різним чином. Так, ч. І ст. 81 Кримінального кодексу УРСР в якості покарання за «таємне викрадення державного або громадського майна» передбачає позбавлення волі на строк до трьох років [17, с. 47]. Аналогічна ж ситуація з особистим майном є інакшою: згідно ч. І ст. 140 Кримінального кодексу УРСР «таємне викрадення особистого майна громадян» передбачає позбавлення волі на строк до двох років [17, с. 66]. Інакше кажучи, крадіжка рулону шпалер, який є об'єктом державної власності, може тягнути покарання до трьох років, а крадіжка аналогічного рулону шпалер, який є об'єктом особистої власності, передбачає покарання до двох років.

Подібний підхід став можливим унаслідок того, що в УРСР, яка згідно ст. 71 Конституції СРСР 1977 р. була частиною СРСР [13], існувала радянська модель розмежування форм власності на соціалістичну і особисту. При цьому, згідно ст. 10 Конституції УРСР 1978 р. соціалістична власність може

бути державною (загальнонародною), колгоспно-кооперативною та громадською (власність профспілкових та інших громадських організацій) [11, с. 160].

Означене розмежування форм власності фактично й призводить до появи правових норм, які різним чином захищають вказані форми.

Щодо інтересів людей, то вони зазвичай спрямовуються на ті соціальні відносини та інститути, від яких залежить розподіл цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб [28, с. 90-91].

Інтереси людей виявляються в рамках допроектного етапу законотворчого процесу, коли у суспільстві виявляється потреба в урегулюванні на законодавчому рівні нормами права соціальної проблеми [30, с. 205].

Зокрема, під час широкомасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. саме демократичний характер нашої держави дозволив залучити широкі маси Українського народу до загальнонаціонального спротиву агресії. Це стало результатом надання обороні України всеохоплюючого характеру та сприяння забезпеченню готовності громадян України до національного спротиву в рамках Закону України «Про основи національного спротиву» [26]. Однак, потреба у такому законі виникла раніше, коли з'явилися перші добровольчі батальйони, що потребували отримання певного правового статусу. Таким чином, інтереси людей сприяли появі відповідних правових норм.

Висновки. Таким чином, усе вищевикладене дозволяє нам дійти наступних висновків. По-перше, джерело права – це та першооснова, що зумовлює процес утворення права і служить способом об'єктивації інформації про нього. По-друге, джерела права можна розглядати у чотирьох вимірах: формальному, матеріальному, ідеологічному та гносеологічному – джерело пізнання, тобто ті документи, матеріали тощо, з яких люди отримують знання про право. По-третє, джерелами права в матеріальному сенсі можуть бути матеріальні умови життя суспільства, форми власності та інтереси людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берхін І. Б., Бєленький М. І., В., Кім М. П. Історія СРСР епохи соціалізму: навчальний посібник для середньої школи / пер. з рос. А. М. Іванченка. [5-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1969. 399 с.
2. Богачова Л. Л. Закон. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 143-148.
3. ВВП Саудівської Аравії (2025). *WORLDOMETER*. URL: https://www.worldometers.info/uk/%D0%B2%D0%B2% %BF/
4. Економіка та бізнес-клімат Королівства Саудівська Аравія: Опубліковано 01 квітня 2025 року о 12:00. *Посольство України в Королівстві Саудівська Аравія*. URL: https://saudiarabia.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/532-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-saudivsykoju-aravijeju/ekonomika-ta-biznes-klimat-caudivskoyi-araviyi
5. Зінченко О. В. Англо-американська правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 12-19.
6. Зінченко О. В. Романо-германська правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 679-685.
7. Зінченко О. В. Традиційна правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 789-794.
8. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерела права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 36-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1%281%29__11
9. Кіска Т. М. Поняття «джерело права» в сучасній правовій доктрині: актуальні підходи та значення для правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного уні-*

верситету. Серія: Право. 2026. Вип. 93. Ч. 5. С. 491-496. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.5.64
10. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін.; ред. В. О. Серьогін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
11. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І. О. Кресіна; ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
12. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник: у 2 т. / за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. Т. 2: Особлива частина. 336 с. URL: https://kfcp.law.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/11/% %A2.-2_compressed.pdf
13. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 р.: станом на 26 грудня 1990 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text
14. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
15. Косович В. М. Нормативно-правовий акт. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 343-346.
16. Кримінальний кодекс України: за станом на 17 липня 2025 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
17. Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р.: станом на 01 січня 1975 р. Київ: Політвидав України, 1990. 351 с.
18. Лук'янов Д. В. Правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 501-503.
19. Лук'янов Д. В. Релігійна правова сім'я. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 659-661.
20. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. *Вибрані твори*: в 3 т. / уклад. Н. У. Білоусова та К. І. Кононова. Київ: Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977. Т. 1. С. 87-126. (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).
21. Мерник А. М., Чоботар Д. В. Підходи до розуміння категорії «джерела права». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 51-53. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9
22. Об'єдков П. Перша в світі Конституція. *Вісті Ковельщини*. 2019. 12 липня. URL: http://vk.volyn.ua/news_30_10805_PershavsvitiKonstitutsiya.html
23. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
24. Пархоменко Н. М. Нормативно-правовий договір. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін. С. 346-348.
25. Приходько В. П. Джерела банківського права України: характеристика та перспективи розвитку: монографія. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 232 с.
26. Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р.: станом на 16 травня 2025 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text
27. Рабінович П. М. Джерело права. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2: Д–Й. С. 171-172.
28. Радченко Л. Політичні інтереси як основа політичної діяльності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 1. С. 87-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_1_11

29. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Харків: Право, 2009. 468 с.
30. Теорія права та держави: підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2025. 596 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/101028
31. Трофимова З. В. Теорія держави і права: навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
32. Федосов І. А. Історія СРСР: підручник для VIII класу / пер. з рос. А. С. Дорошенка. [15-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1980. 224 с.
33. Федосов І. А. Історія СРСР. Період імперіалізму: навчальний посібник для 9 класу / пер. з рос. П. Т. Бойка. [6-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1972. 132 с.
34. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 800 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Сухонос В.В., Сухонос В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.951:355.292
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.14

РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ЯК СТРАТЕГІЧНА МЕТА ДЕРЖАВНОЇ ВЕТЕРАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Торохтій Б. Г.,
кандидат економічних наук
ORCID: 0000-0002-2006-5819

Торохтій Б. Г. Реінтеграція ветеранів як стратегічна мета державної ветеранської політики: адміністративно-правовий вимір.

У статті досліджуються адміністративно-правові засади реінтеграції ветеранів до цивільного життя як мети державної ветеранської політики України. Актуальність теми пов'язана зі зростанням кількості ветеранів війни та необхідністю створення умов для їх соціальної та професійної адаптації після завершення військової служби. Зазначено, що значна частина ветеранів належить до осіб працездатного віку, потреби яких пов'язані з працевлаштуванням, професійною реалізацією, відновленням здоров'я та забезпеченням належного рівня життя. Водночас результати соціологічних досліджень свідчать про наявність проблем у сфері економічної та соціальної адаптації ветеранів, зокрема втрату роботи після служби, труднощі під час пошуку зайнятості та незадоволення економічним становищем. Проаналізовано стратегічні документи державної ветеранської політики, прийняті у 2024 році, зокрема Стратегію ветеранської політики на період до 2030 року та Стратегію формування системи повернення з військової служби до цивільного життя до 2033 року. Показано, що ці документи передбачають розвиток програм соціальної підтримки, професійної адаптації, працевлаштування, освіти, медичної та психологічної допомоги ветеранам. Окрему увагу приділено аналізу законодавчих змін у сфері ветеранської політики, спрямованих на створення системи оцінювання потреб ветеранів та формування умов їх повернення до цивільного життя. Обґрунтовано, що реалізація державної ветеранської політики значною мірою залежить від організації діяльності публічної влади та належного адміністративно-правового забезпечення заходів реінтеграції ветеранів. Виявлено проблеми у взаємодії органів публічної влади, фінансуванні програм підтримки та інформуванні ветеранів щодо можливостей отримання допомоги. Запропоновано напрями удосконалення адміністративно-правового регулювання реінтеграції ветеранів, зокрема уточнення повноважень органів публічної влади, розвиток державних і місцевих програм підтримки та створення умов для соціальної і професійної реалізації ветеранів у цивільному житті.

Ключові слова: державна ветеранська політика, реінтеграція ветеранів, адміністративно-правове забезпечення, стратегічна мета, державна підтримка ветеранів, соціальна адаптація, працевлаштування ветеранів, публічна влада, місцеве самоврядування.

Torokhtii B. H. Reintegration of veterans as a strategic goal of the state veterans policy: administrative and legal dimension.

The article examines the administrative and legal foundations of the reintegration of veterans into civilian life as a goal of the state veterans policy of Ukraine. The relevance of the study is associated with the increasing number of war veterans and the need to create conditions for their social and professional adaptation after the completion of military service. It is noted that a significant proportion of veterans are persons of working age whose needs are largely related to employment opportunities, professional realization, health recovery, and ensuring an adequate standard of living. At the same time, the results of sociological studies indicate the existence of considerable problems in the sphere of economic and social adaptation of veterans, including job loss after military service, difficulties in finding employment, and dissatisfaction with their economic situation. The article analyzes strategic documents of the state veterans policy adopted in 2024, in particular the Strategy of Veterans Policy until 2030 and the Strategy for the Formation of a System for Transition from

Military Service to Civilian Life until 2033. It is demonstrated that these documents provide for the development of programs of social support, professional adaptation, employment, education, as well as medical and psychological assistance for veterans. Particular attention is paid to the analysis of legislative changes in the field of veterans policy aimed at establishing a system for assessing the individual needs of veterans and creating conditions for their return to civilian life. It is substantiated that the implementation of the state veterans policy largely depends on the organization of the activities of public authorities and the proper administrative and legal support of reintegration measures. Problems related to the interaction of public authorities, financing of support programs, and informing veterans about available assistance are identified. The author proposes directions for improving the administrative and legal regulation of veterans' reintegration, including clarification of the powers of public authorities, development of state and local support programs, and the creation of conditions for the social and professional realization of veterans in civilian life.

Key words: state veterans policy, veterans' reintegration, administrative and legal support, strategic goal, state support for veterans, social adaptation, veterans' employment, public authorities, local self-government.

Постановка проблеми. Проблематика реінтеграції ветеранів до цивільного життя є актуальною в умовах зростання кількості осіб, які брали участь у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України. Після завершення військової служби значна частина ветеранів стикається з необхідністю адаптації до нових соціальних, економічних та професійних умов. У зв'язку з цим державна ветеранська політика повинна бути спрямована не лише на надання соціального захисту та системи пільг, але й на створення правових та організаційних умов для їх повноцінної реінтеграції у цивільне життя.

Політика повернення ветеранів до цивільного життя та підтримки їхніх родин потребує спільної діяльності держави, інститутів громадянського суспільства та суб'єктів господарювання. Більшість ветеранів належить до осіб працездатного віку, тому їхні потреби значною мірою пов'язані з можливостями працевлаштування, професійної реалізації, підвищення освітнього рівня, відновлення здоров'я та забезпечення належного рівня добробуту. Показниками ефективності державної ветеранської політики мають бути активна участь ветеранів у суспільному житті, їх економічна активність, стабільна зайнятість, а також реалізація їхнього професійного та громадянського потенціалу.

Разом з тим результати соціологічних досліджень свідчать про наявність значних проблем у сфері соціальної та економічної адаптації ветеранів. Зокрема, понад 20 % ветеранів втратили роботу після проходження військової служби, що перевищує загальний рівень безробіття в Україні. Багато з них стикаються з труднощами під час пошуку роботи через складнощі адаптації до цивільного життя, обмежену кількість відповідних вакансій, проблеми зі станом здоров'я, у тому числі психологічним, а також інвалідність або хронічні захворювання. Крім того, значна частина ветеранів висловлює незадоволення своїм економічним становищем [1; 2]. Відсутність стабільної зайнятості, належної соціальної та медичної підтримки створює додаткові ризики соціальної вразливості цієї категорії населення.

За таких умов реінтеграція ветеранів повинна розглядатися як стратегічна мета державної ветеранської політики. Її реалізація потребує належного адміністративно-правового забезпечення, формування ефективних механізмів державної підтримки, розвитку програм професійної адаптації, працевлаштування та підприємницької діяльності ветеранів. Саме це зумовлює необхідність наукового дослідження адміністративно-правових засад реінтеграції ветеранів як важливого напряму державної ветеранської політики.

Метою статті є дослідження реінтеграції ветеранів до цивільного життя як стратегічної мети державної ветеранської політики України та аналіз адміністративно-правових засад її реалізації.

Стан опрацювання проблематики реінтеграції ветеранів як напряму державної ветеранської політики свідчить про поступове зростання уваги до цієї теми у вітчизняній юридичній науці. Окремі аспекти адміністративно-правового забезпечення державної ветеранської політики, соціальної адаптації ветеранів, удосконалення механізмів їх підтримки, а також діяльності публічної влади у цій сфері висвітлено у працях Д. Мурашка [3], Н. Тілікіної [4], В. Серветника [5], Т. Захарової [6], Т. Колініченка [7], О. Лучанінової [8], Г. Трунової [9], Л. Наливайко [10].

Поряд з цим, незважаючи на наявність наукових праць, питання реінтеграції ветеранів саме як стратегічної мети державної ветеранської політики та її адміністративно-правового забезпечення ще не дістало достатньо повного і комплексного висвітлення. Це зумовлює необхідність подальших нау-

кових досліджень у цій сфері, зокрема щодо вдосконалення законодавства, визначення ролі публічної влади та розвитку адміністративно-правових механізмів реалізації заходів реінтеграції ветеранів до цивільного життя.

Виклад основного матеріалу. Сучасні засади державної політики України щодо ветеранів війни та членів їхніх сімей визначаються низкою стратегічних документів, прийнятих у 2024 році. До них належать Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року разом із затвердженим операційним планом заходів з її реалізації у 2024-2027 роках [11], а також Стратегія формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та операційний план заходів з її реалізації у 2025-2027 роках [12].

Зазначені стратегічні документи визначають основні напрями державної політики, спрямованої на підтримку ветеранів війни та членів їхніх сімей, а також на створення умов для їх адаптації після завершення військової служби. У цих документах передбачено забезпечення ветеранів необхідними соціальними послугами, зокрема медичною допомогою, реабілітаційною та психологічною підтримкою.

Водночас значна увага у них також приділяється питанням економічної самостійності ветеранів. Йдеться, зокрема, про сприяння їх працевлаштуванню, розвиток ветеранського підприємництва, створення можливостей для професійного навчання та перекваліфікації, підтримку професійного розвитку, а також забезпечення доступу до формальної та неформальної освіти. Такі заходи спрямовані на створення умов для успішного повернення ветеранів до цивільного життя та їх активної участі у соціально-економічному розвитку держави.

Аналіз цих стратегічних документів у сфері ветеранської політики свідчить про те, що держава вживає заходів для створення системи підтримки, спрямованої на реінтеграцію ветеранів до цивільного життя. Зокрема, передбачається розвиток програм соціальної підтримки, професійної адаптації, працевлаштування, освіти, а також медичної і психологічної допомоги ветеранам. Це свідчить про прагнення держави створити правові та організаційні умови для відновлення соціальної активності ветеранів і використання їхнього потенціалу у суспільному та економічному житті.

Поряд із цим, зазначені стратегічні документи передбачають різні заходи та інструменти, спрямовані на реінтеграцію ветеранів до цивільного життя. Зокрема, Стратегія повернення спрямована на створення необхідних інституційних, соціально-економічних та суспільних умов для функціонування системи реабілітації та соціально-економічної адаптації ветеранів. При цьому враховуються як індивідуальні, так і групові потреби ветеранів з метою забезпечення їх повноцінного повернення до умов цивільного життя.

Водночас Стратегія ветеранської політики зосереджена на збереженні та відновленні людського потенціалу ветеранів і членів їхніх сімей. Її положення спрямовані на відновлення добробуту та здоров'я ветеранів, надання підтримки членам їхніх сімей, формування належного ставлення до ветеранів у суспільстві, а також на підвищення престижу військової служби як одного з чинників зміцнення обороноздатності держави.

Питання реінтеграції ветеранів також знайшли відображення у Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Зазначеним законом доповнено статтю 10-1, у якій визначено засади внутрішньої політики держави у ветеранській сфері та передбачено низку заходів, спрямованих на реалізацію державної політики у ветеранській сфері [13]. Зокрема, йдеться про впорядкування державної ветеранської політики через визнання значної ролі ветеранів у збереженні української державності, а також забезпечення недискримінаційного ставлення до ветеранів та подолання стереотипних уявлень щодо їх поведінки після участі у бойових діях [14]. Крім того, у цій статті визначено заходи щодо створення системи оцінювання індивідуальних потреб ветеранів війни та забезпечення їх підтримки протягом життя після завершення військової служби. Окрему увагу приділено формуванню та функціонуванню системи повернення з військової служби до цивільного життя, створенню умов для інтеграції ветеранів у територіальні громади, а також фінансовому забезпеченню програм і заходів, спрямованих на підтримку та розвиток державної ветеранської політики [15].

Отже, можна зазначити, що сучасна державна ветеранська політика являє собою сукупність заходів, спрямованих на створення умов для повернення ветеранів до цивільного життя, їх соціальної адаптації та повноцінної участі у суспільному житті. Однією із стратегічних цілей такої політики є реінтеграція ветеранів, яка передбачає забезпечення можливостей для відновлення їх соціальної ак-

тивності, реалізації професійного потенціалу та підтримання належного рівня добробуту. При цьому законодавча влада забезпечує формування правової основи державної підтримки ветеранів шляхом прийняття законів та інших нормативно-правових актів. Судова влада гарантує захист прав ветеранів і забезпечує дотримання законодавства у цій сфері. Водночас практичне впровадження державної ветеранської політики покладається на органи виконавчої влади та місцевого самоврядування [16].

Саме центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у реалізації державної політики щодо реінтеграції ветеранів. На них покладаються завдання щодо розроблення державних і місцевих програм, організації та координації заходів підтримки ветеранів, а також контролю за їх виконанням. Однак, наявні проблеми у сфері підтримки ветеранів вказують на необхідність подальшого удосконалення діяльності публічної влади з метою належної реалізації заходів, спрямованих на реінтеграцію ветеранів.

Не можна не звернути увагу на те, що реінтеграція ветеранів до цивільного життя супроводжується рядом організаційних проблем, які створюють перешкоди для їх соціальної адаптації та повернення до активної участі у суспільному житті. Значною мірою ці труднощі пов'язані з недосконалістю організації діяльності публічної влади у цій сфері, зокрема недостатньою взаємодією між різними органами державної влади та органами місцевого самоврядування, обмеженим фінансуванням програм підтримки ветеранів, а також недостатнім інформуванням ветеранів щодо можливостей отримання допомоги та наявних державних програм. Наявність таких проблем вказує на потребу у вдосконаленні адміністративно-правового забезпечення реінтеграції ветеранів. Насамперед потребує уточнення у законодавстві коло повноважень органів публічної влади, які відповідають за здійснення заходів, пов'язаних із поверненням ветеранів до цивільного життя, а також визначення їх функцій на державному, регіональному та місцевому рівнях, а також удосконалення адміністративно-правових механізмів реалізації заходів державних і місцевих програм підтримки ветеранів.

Отже, як визначають фахівці, існує нагальна потреба у розробленні комплексної і дієвої державної політики, поєднаної із системними заходами регіонального та місцевого рівнів, інструментів і механізмів суспільної реінтеграції та повернення до повноцінного мирного життя ветеранів, більшість із яких – це люди з активною життєвою позицією, унікальним досвідом, новими знаннями й навичками, які вони здобули на війні. Недостатня підтримка з боку держави може спричинити втрату довіри до неї та суспільства загалом, що, своєю чергою, призведе до зростання соціального напруження [17].

Таким чином, подальший розвиток адміністративно-правового забезпечення реінтеграції ветеранів повинен бути спрямований на удосконалення організації діяльності і взаємодії публічної влади у сфері реалізації державної ветеранської політики, розширення можливостей для соціальної та професійної реалізації ветеранів, а також формування умов для їх участі у суспільному та економічному житті держави. Реалізація таких напрямів державної політики сприятиме більш повному використанню професійного та соціального потенціалу ветеранів у процесах відновлення держави та її подальшого розвитку.

Висновки. Отже, реінтеграція ветеранів до цивільного життя є одним із визначальних напрямів державної ветеранської політики. Зміст реінтеграції відображає не лише процес повернення ветеранів до мирного життя, а й створення умов для їх повноцінної участі у суспільному та економічному житті держави. За таких умов ветеранська політика повинна бути спрямована на формування належних організаційних і правових умов для реінтеграції ветеранів. Важливу роль у цьому процесі відіграють органи публічної влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, суб'єкти господарювання, фінансові установи та освітні заклади, діяльність яких має забезпечувати можливість ветеранам безперешкодно користуватися наявними програмами підтримки та реалізовувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя.

Разом з тим, ефективність такої політики значною мірою залежить від належного адміністративно-правового забезпечення діяльності публічної влади у сфері реінтеграції ветеранів. Удосконалення законодавства, визначення повноважень відповідних органів, розвиток державних і місцевих програм підтримки, а також організація взаємодії між суб'єктами, які беруть участь у реалізації ветеранської політики, мають забезпечувати створення реальних можливостей для соціальної та професійної реалізації ветеранів після завершення військової служби. Реалізація таких заходів сприятиме більш активній участі ветеранів у суспільному житті та використанню їхнього досвіду і потенціалу у процесах відновлення і розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Результати дослідження «Реінтеграція ветеранів» щодо поточних умов працевлаштування. URL: https://www.irex.org/sites/default/files/Veterans-Current-Employment-Conditions-Ukrainian.pdf.
2. Концепція державної політики щодо ветеранів і ветеранок. URL: https:// www.pryncyp.org/wp-content/uploads/2025/12/derzhavna-veteranska-polityka-1.pdf.
3. Коваль Г.В., Мурашко Д.М. Державна ветеранська політика: виклики сьогодення. *Публічне управління та державне адміністрування.* 2024. № 4. С. 176-182. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.4.23.
4. Тілікіна Н., Пєша І. Державна ветеранська політика України та шляхи забезпечення її ефективності. *Публічне адміністрування та національна безпека*. 2023. № 5. С. 1-38. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2023-5-8984.
5. Серветник В.В. Аналіз стратегії ветеранської політики до 2030 року: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Наукові інновації та перспективи.* 2025. № 8(13). С. 1032-1042. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-8(13).
6. Захаріна Т.І. Теоретико-методичні засади соціальної реінтеграції ветеранів російсько-української війни у закладах вищої освіти: дис. … д-ра пед. наук: 13.00.05. Київ, 2024. 672 с. URL: https://repository.ldufk.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/55113ec4-04b3-4901-814f-a896a6086a22/content.
7. Коленіченко Т.І. Соціально-психологічні детермінанти соціальної реінтеграції ветеранів гібридної війни в умовах сучасного соціуму. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.* 2022. № 17(173). С. 48-53. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7080189.
8. Лучанінова О.П., Пилипчук Я.В., Рашидова С.С. та ін. Психологічний супровід воєнного та повоєнного періодів України: інформаційно-аналітичний довідник. Вінниця: ТВОРИ, 2025. 290 с. DOI: https://doi.org/10.33407/lib. NAES.id/eprint/745461.
9. Трунова Г.А. Гарантії соціального захисту ветеранів війни: необхідність модернізації законодавства. *Нове українське право.* 2025. № 4. С. 23-30. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.2.
10. Наливайко Л. Р., Марцинюк Л. В. «Безбар'єрна Україна»: проблеми та перспективи. *Нове українське право.* 2023. № 4. С. 82-93. DOI: https://doi.org/ 10.51989/NUL.2023.4.11.
11. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1209-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#top.
12. Про схвалення Стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1350-р. URL: https://www.kmu. gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-formuvannia-systemy-povernennia-z-viiskovoi-sluzhby-do-tsyvilnoho-zhyttia-na-period-do-2033-roku-1350r-311224.
13. Про внесення змін до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»: Закон України від 11.03.2025 № 4285-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4285-20#Text.
14. Наливайко І. Теоретико-правова характеристика соціального захисту учасників бойових дій в Україні. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 179-186. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.30.
15. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text.
16. Наливайко І.О. Еволюція соціальних стандартів та гарантій у правовій системі України: сучасні виклики та перспективи розвитку. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 42-47. DOI: https://doi.org/10.24144/ 2788-6018.2024.05.5.
17. Власенко Р.В., Гущук І.В., Жаліло Я.А. та ін. Державна політика щодо ветеранів війни: аналіт. доповідь. К.: НІСД, 2025. URL: https://niss.gov.ua/sites/ default/files/2025-04/veterani-dopovid_0.pdf.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Торохтій Б.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.25(44+477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.15

ІНСТИТУТ ПРЕФЕКТА В СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Атаманчук Ю. І.,
студентка 1 курсу
магістратури факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-9577-7184

Швець Я. І.,
студентка 1 курсу
магістратури факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-4884-1842

Атаманчук Ю. І., Швець Я. І. Інститут префекта в системі територіальної організації публічної влади: французький досвід та українські перспективи.

У статті здійснено комплексне дослідження інституту префекта в системі територіальної організації публічної влади крізь призму французького досвіду, а також окреслено перспективи впровадження даного інституту в Україні. Наголошено, що формування збалансованої моделі територіальної організації влади в унітарній державі потребує поєднання автономії місцевого самоврядування із дієвими механізмами державного нагляду.

Проаналізовано правові засади функціонування інституту префекта у Франції, зокрема досліджено його правовий статус, порядок призначення та основні напрями діяльності. Встановлено, що префект виступає ключовим елементом системи державного представництва на місцях, забезпечуючи реалізацію державної політики, координацію діяльності територіальних органів виконавчої влади, нагляд за законністю актів органів місцевого самоврядування і виконання функцій у сфері публічної безпеки. Особливу увагу приділено характеристиці адміністративного нагляду, який у Франції реалізується за участю адміністративних судів, що забезпечує дотримання балансу між державним контролем і автономією місцевого самоврядування.

Окремо досліджено сучасні підходи до реформування системи територіальної організації публічної влади в Україні, зокрема проаналізовано відповідні законопроєктні ініціативи. В результаті виявлено системні проблеми, серед яких збереження «гібридної» природи місцевих державних адміністрацій, відсутність чіткого розмежування повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, а також надмірне розширення предмету державного нагляду у сфері місцевого самоврядування.

На основі порівняльно-правового аналізу сформульовано пропозиції щодо адаптації французької моделі префектури до українських умов. Зазначено про доцільність створення префектур на рівні областей і районів як контрольно-наглядових і координаційних органів із чітким відмежуванням їх функцій від оперативного управління, яке має бути передано виконавчим органам відповідних рад.

Запропоновано підходи до визначення підпорядкованості префекта залежно від обсягу повноважень, якими він буде наділений. Висловлено ідею запровадження моделі наступного нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування, а також впровадження механізму попереднього аналізу окремих актів із чітким визначенням предмета нагляду для запобігання надмірному втручанню. Зроблено висновок, що імплементація інституту префекта за умови його належного нормативного врегулювання сприятиме підвищенню ефективності публічного управління, дотриманню принципу субсидіарності та забезпеченню автономії місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: територіальна організація влади, місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації, інститут префекта, принцип субсидіарності, розподіл повноважень, державний контроль та нагляд.

Atamanchuk Yu.I., Shvets Ya.I. The institution of the prefect in the system of territorial organization of public authority: the French experience and Ukrainian perspectives.

This article presents a comprehensive study of the institution of the prefect within the system of territorial organization of public authority through the lens of the French experience, and outlines the prospects for introducing this institution in Ukraine. It emphasizes that the formation of a balanced model of territorial organization of authority in a unitary state requires a combination of local self-government autonomy with effective mechanisms of state supervision.

This study analyzes the legal foundations of the institution of the prefect in France, specifically examining its legal status, appointment procedure and main areas of activity. It has been established that the prefect serves as a key element of the system of state representation at the local level, ensuring the implementation of state policy, the coordination of the activities of territorial executive bodies, supervision of the legality of acts by local self-government bodies and the performance of functions in the sphere of public safety. Particular attention is paid to the characteristics of administrative supervision, which in France is carried out with the participation of administrative courts, ensuring a balance between state control and the autonomy of local self-government.

The study also examines contemporary approaches to reforming the system of territorial organization of public authority in Ukraine, including an analysis of relevant legislative proposals. As a result, systemic problems were identified, including the preservation of the "hybrid" nature of local state administrations, the lack of a clear distribution of powers between state authorities and local self-government bodies, as well as the excessive expansion of the scope of state supervision in the field of local self-government.

Based on a comparative legal analysis, proposals have been formulated for adapting the French prefecture model to Ukrainian conditions. The article notes the advisability of establishing prefectures at the regional and district levels as supervisory and coordinating bodies, with a clear distinction between their functions and operational management, which should be delegated to the executive bodies of the respective councils. Approaches to determining the subordination of the prefect depending on the scope of his powers are proposed. The idea is put forward to introduce a model of ex post supervision of the legality of acts of local self-government bodies, as well as to implement a mechanism for the preliminary analysis of individual acts with a clear definition of the subject of supervision to prevent excessive interference. It is concluded that the implementation of the institution of the prefect, provided it is properly regulated, will contribute to improving the effectiveness of public administration, upholding the principle of subsidiarity and ensuring the autonomy of local self-government in Ukraine.

Key words: territorial organization of public authority, local self-government, local state administrations, the institution of the prefect, the principle of subsidiarity, distribution of powers, state control and supervision.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації системи публічної влади в Україні, обумовленої як внутрішніми процесами децентралізації, так і зовнішніми викликами, пов'язаними із забезпеченням національної стійкості та територіальної цілісності держави, особливої актуальності набуває питання формування ефективної моделі територіальної організації влади. Конституційно закріплений принцип унітарності держави, поєднаний із розвитком місцевого самоврядування європейського зразка, об'єктивно потребує належного інституційного механізму забезпечення законності, координації та узгодженості діяльності органів публічної влади на місцях.

У цьому контексті особливого значення набуває проблема запровадження інституту префекта, здатного забезпечити реалізацію повноважень центральної влади, не порушуючи при цьому автономії місцевого самоврядування. Відсутність чітко структурованого, системно врегульованого механізму державного контролю та нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування, а також координації діяльності територіальних органів виконавчої влади зумовлює фрагментарність організаційно-правової моделі взаємодії державної влади та місцевого самоврядування, несе ризики інституційної дезінтеграції та ускладнює реалізацію конституційної функції держави щодо забезпечення єдиного режиму конституційної законності.

У цьому зв'язку особливий інтерес становить французька модель префектури, яка демонструє інституційно завершену систему державного представництва на місцях, поєднуючи функції координації, адміністративного нагляду та забезпечення реалізації державної політики. Французький досвід засвідчує можливість ефективного поєднання принципу унітарності держави з високим рівнем розвитку місцевого самоврядування, що досягається через чітке нормативне закріплення статусу префекта, його повноважень та форм взаємодії з територіальними колективами.

Разом із тим, імплементація інституту префекта в українську правову систему потребує не механічного запозичення зарубіжних моделей, а їх критичної адаптації з урахуванням конституційних засад організації державної влади в Україні, особливостей розподілу повноважень між її гілками, а також національного досвіду функціонування інститутів територіального представництва. Наявність концептуальних дискусій щодо підпорядкування префектів, обсягу їх контрольних повноважень, співвідношення з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування свідчить про відсутність усталеної доктринальної моделі цього інституту.

Тому проблема визначення місця та ролі інституту префекта в системі територіальної організації публічної влади, з урахуванням французького досвіду та українських конституційно-правових реалій, набуває не лише теоретичного, але й прикладного значення, оскільки безпосередньо пов'язана з формуванням ефективного механізму забезпечення законності, державної єдності та стійкості публічної влади.

Метою цієї статті є дослідження інституту префекта в системі територіальної організації публічної влади крізь призму французького досвіду та визначення можливостей і меж його імплементації в Україні, з урахуванням конституційних засад організації державної влади, принципу унітарності, а також необхідності забезпечення ефективного державного контролю та нагляду за законністю діяльності органів місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика удосконалення територіальної організації влади, децентралізації та запровадження інституту префекта була предметом дослідження у працях В. Борденюка, О. Бориславської, Ю. Ганущака, Г. Зеленько, І. Коліушка, О. Лялюка, Т. Ляшенко, А. Панова, С. Серьогіної, В. Чипенка, А. Школика та інших науковців. Попри наявність значного масиву наукових досліджень, питання адаптації інституту префекта до української правової системи залишається недостатньо розробленим. Відсутність комплексного аналізу, який би поєднував дослідження французького досвіду з урахуванням національних конституційно-правових реалій, обумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Територіальний устрій держави традиційно розглядається як один із ключових інструментів забезпечення ефективного публічного управління. Його значення полягає не стільки у поділі території держави на адміністративно-територіальні рівні та одиниці, а передусім у створенні оптимальної системно-структурної організації влади на територіальних рівнях, що характеризується збалансованістю розподілу повноважень, ресурсів і відповідальності між центральною та місцевими владами. Важливо створити таку структуру, яка гарантуватиме єдність державної території та цілісність державного механізму, і це завдання залишається актуальним у будь-якій країні на кожному з етапів її історичного розвитку [1, с. 5].

У цьому контексті досвід Франції є особливо показовим. Французька модель територіального устрою вважається класичною для унітарних держав і протягом тривалого часу слугувала орієнтиром для багатьох країн, зокрема в Європі. Французька модель територіальної організації влади базується на поєднанні сильного центру та розгалуженої системи територіальних рівнів публічного управління. При цьому ефективність такої системи значною мірою забезпечується чітким розмежуванням функцій між державними органами та органами місцевого самоврядування, а також наявністю виконавчих

структур на кожному рівні управління. Саме ця особливість є принципово важливою для подальшого порівняння з українським досвідом.

Конституційні засади такої моделі територіальної організації влади у Франції закріплені безпосередньо в Основному законі. Зокрема, стаття 72 Конституції Франції визначає основні адміністративно-територіальні одиниці – комуни, департаменти, регіони, утворення зі спеціальним статусом та заморські територіальні утворення, а також закріплює принцип їх самоврядування через обрані ради та право приймати нормативні акти у межах власної компетенції. Водночас у змісті цієї статті чітко простежується баланс між автономією місцевого самоврядування та єдністю державної влади: з одного боку, територіальні громади наділяються правом вирішувати питання, які найефективніше реалізуються на їхньому рівні, а з іншого – прямо встановлюється, що в кожній із них діє представник держави**,** який представляє кожного з членів Уряду, несе відповідальність за національні інтереси, адміністративний нагляд та дотримання законодавства [2]. Таким чином, на конституційному рівні закріплюється дуалістична природа публічної влади на місцях, яка поєднує самоврядність територіальних органів із інститутом державного нагляду, що конкретизується через діяльність префекта.

Варто зауважити, що чітке розмежування функцій між державою та місцевим самоврядуванням у Франції стало результатом тривалого процесу реформ, ключовим етапом якого була децентралізаційна реформа 1982 року. До цього моменту префект фактично поєднував у собі функції представника центральної влади та виконавчого органу місцевого самоврядування, зокрема на рівні департаменту. Реформа ж передбачила інституційне відокремлення місцевого самоврядування від державної адміністрації: ради отримали власні виконавчі органи, було запроваджено принцип вільного адміністрування, а контроль префекта трансформувався з попереднього (a priori) у наступний (a posteriori). Водночас держава передала значну частину повноважень і ресурсів на місцевий рівень, що закріпило нову модель взаємовідносин між центром і територіями [3, с. 8].

У цьому контексті доцільно коротко охарактеризувати статус основних одиниць адміністративно-територіального устрою Франції.

Найвищий субнаціональний рівень адміністративно-територіального устрою держави утворюють регіони, які формуються з урахуванням географічних, економічних та соціальних чинників [1, с. 11]. На регіональному рівні системно-структурна організація публічної влади включає самоврядну підсистему, що представлена регіональною радою та її головою, який одночасно очолює виконавчий орган. До їх компетенції віднесені питання стратегічного розвитку, управління інфраструктурою, професійно-технічної освіти, екологічної політики та реалізації програм, пов'язаних із використанням ресурсів Європейського Союзу [1, с. 19]. Таким чином, регіон виступає передусім рівнем стратегічного управління та координації розвитку великих територій.

Важливе місце в системно-структурній організації влади регіонального рівня посідає префект як представник центральної влади, який очолює префектуру та забезпечує реалізацію державної політики на відповідній території. Особливістю його статусу є те, що префект регіону одночасно виконує функції префекта департаменту, в якому розташований адміністративний центр регіону, що забезпечує єдність державного управління та координацію діяльності органів виконавчої влади. Крім того, він здійснює наглядові та координаційні функції щодо інших департаментів регіону, а в окремих випадках – також виконує повноваження у сфері безпеки на рівні відповідних зон [1, с. 17].

Водночас слід зазначити, що традиційно між префектом регіону та префектами департаментів не існувало класичних адміністративно-ієрархічних відносин. Однак у результаті реформ, зокрема змін, запроваджених законом від 16 лютого 2010 року, було посилено координаційну роль префекта регіону: він отримав повноваження спрямовувати діяльність префектів департаментів у частині реалізації державної політики та політики ЄС, а останні були зобов'язані виконувати відповідні інструкції [3, с. 32].

Департамент є другим рівнем адміністративно-територіального устрою, який утворює територіальну основу організації та діяльності самоврядних органів і децентралізованого управління, система яких побудована на аналогічних з регіональним рівнем засадах. Поряд із цим слід звернути увагу на існування в межах департаментів функціональних округів, очолюваних су-префектами, що утворюються з метою наближення механізму надання адміністративних послуг до пересічних громадян. Виконуючи по суті допоміжну роль, су-префекти реалізують повноваження, надані їм префектом департаменту [1, с. 23].

Самоврядування департаменту представлене Генеральною радою, яку очолює голова, що обирається з числа депутатів і водночас керує виконавчим органом, сформованим у вигляді постійної комісії [1, с. 23-24]. Компетенція ради охоплює широкий спектр питань публічного характеру, зокрема, до них належать: соціальна допомога, захист прав дітей і материнства, розвиток інфраструктури, підтримка освіти, культурної сфери, туризму, забезпечення пожежної безпеки, а з 2004 року – також управління дорогами національного значення та додаткові соціальні функції. Водночас у сучасній французькій державознавчій доктрині триває дискусія щодо подальшого перерозподілу компетенції між регіонами та департаментами – як у напрямі посилення ролі регіонів, так і збереження функціональної ролі департаментів [4, с. 36, 38-40].

Комуна є найнижчим та водночас найбільш наближеним до населення рівнем адміністративно-територіального устрою, на якому функціонують виключно органи місцевого самоврядування. Такий підхід до територіальної організації влади відповідає принципу субсидіарності, закріпленому в Європейській хартії місцевого самоврядування, відповідно до якого публічні повноваження повинні здійснюватися тими органами влади, які мають «найтісніший контакт з громадянином» (ч. 3 ст. 4) [5]. Представницьким органом місцевого самоврядування на цьому рівні організації влади є муніципальна рада, тоді як виконавчі функції здійснює мер, який поряд із самоврядними виконує також і делеговані державою повноваження. Зокрема, у межах делегованих повноважень він виступає представником держави, здійснюючи реєстраційні, адміністративні функції та перебуваючи у підпорядкуванні префекту [1, с. 35]. Предметна підвідомчість комуни охоплює широке коло питань місцевого значення – містобудування, благоустрій територій, житлово-комунальні послуги, транспорт, управління відходами та забезпечення громадського порядку. Важливим є те, що обсяг компетенції комун має універсальний характер і не залежить від не залежить від чисельності населення [1, с. 36].

Формування цілісного уявлення про функціонування системи територіальної організації публічної влади у Франції, а також механізмів взаємодії державної адміністрації та місцевого самоврядування неможливе без аналізу інституту префекта як ключового інституційного елементу такої системи. Саме дослідження його правового статусу, функціонального призначення та повноважень дозволяє розкрити інституційно-опосередковані форми реалізації державної влади на різних рівнях територіального устрою та виявити особливості координації і нагляду в системі публічного управління.

Порядок заміщення посад префектів і су-префектів визначається Décret n° 2022-491 du 6 avril 2022. Відповідно до статті 1 цього акту укази про призначення на посади префектів видаються Президентом за пропозицією Прем'єр-міністра, Міністра внутрішніх справ та, щодо посад у заморських територіях, міністра, відповідального за заморські території [6]. Декрет встановлює вимоги до професійного досвіду кандидатів: щонайменше дві третини префектів повинні мати понад п'ять років стажу на керівних посадах, з яких не менше трьох років – на посаді су-префекта (ст. 4). Водночас визначено граничний строк безперервного перебування на посаді – дев'ять років (ст. 2), що разом із іншими механізмами сприяє кадровій ротації.

Аналогічні підходи застосовуються і до су-префектів, для яких передбачено строкове призначення на посаду і обмеження тривалості перебування на ній. Зокрема, на перший строк особа призначається не більше, ніж на три роки з можливістю його продовження, але загальний строк на посаді не може перевищувати п'яти років; безперервне виконання обов'язків також обмежене дев'ятьма роками (ст. 8). Су-префекти допомагають префектам у виконанні їх повноважень та під їх керівництвом реалізують завдання щодо забезпечення дотримання законодавства, директив уряду, здійснюють управління округом або виконують функції в апараті префектури (ст. 6) [6].

Звільнення з займаної посади або закінчення максимального строку перебування на посаді префекта чи су-префекта тягне за собою поновлення особи на посаді, на якій вона працювала до моменту призначення, або її звільнення (ст. 16). Важливою вимогою, що дозволяє запобігти конфлікту інтересів і забезпечити незалежність при виконанні функцій префекту, є нормативно встановлене обмеження щодо осіб, які обіймали посади префекта або су-префекта у департаменті чи регіоні, – протягом двох років вони не можуть працювати у будь-яких місцевих органах влади або підпорядкованих їм установах в цьому ж департаменті чи регіоні (ст. 17) [6]. Крім того, оскільки місія префекта полягає в представництві держави на відповідній території, його призначення, як правило, відбувається поза межами території, де він працюватиме [1, с. 16].

Узагальнюючи коло функціональних завдань діяльності префектів, маємо виокремити наступні основні напрями такої діяльності: це здійснення, по-перше, загального державного управління; по-друге, нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування; по-третє, забезпечення безпеки та захисту населення [3, с. 21].

У сфері загального управління префект забезпечує реалізацію державної політики, координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади, а також виступає ключовою ланкою системи «деконцентрації», коли повноваження міністерств передаються на територіальний рівень саме через префекта. Таким чином, він не лише представляє державу, а й фактично керує мережею державних адміністративних структур на місцях [3, с. 28-29].

Важливим напрямом діяльності префекта є забезпечення громадської безпеки, що традиційно залишається однією з його ключових функцій навіть після впровадження децентралізаційних реформ. Префект відповідає за підтримання громадського порядку, здійснює координацію діяльності національної поліції, жандармерії, пожежно-рятувальних підрозділів та інших служб, залучених до реагування на загрози. У звичайних умовах він виконує функції спрямування правоохоронної діяльності на відповідній території, видаючи відповідні приписи та дозволи, а також забезпечуючи координацію дій різних правоохоронних структур. Особливого значення ця функція набуває в умовах надзвичайних ситуацій, природних катастроф, техногенних аварій чи загроз громадській безпеці, коли префект здійснює оперативне управління всіма наявними ресурсами, включаючи можливість залучення як державних, так і приватних засобів. У разі, якщо масштаби кризи виходять за межі одного департаменту, координаційна роль переходить до префекта зони оборони, який забезпечує міжрегіональну взаємодію та мобілізацію ресурсів. Таким чином, префект виступає центральною фігурою системи кризового управління, поєднуючи адміністративні, координаційні та оперативні повноваження у сфері національної безпеки [3, с. 36-37].

Децентралізація публічної влади закономірно призводить до зростання кількості рішень, що ухвалюються органами місцевого самоврядування, а отже – і до підвищення ризиків порушення режиму законності в діяльності муніципальних суб'єктів. При цьому, як свідчить французький досвід, принципово важливим є розмежування предмету муніципального контролю і державного нагляду: якщо перший включає оцінку доцільності, ефективності та економічності діяльності органів місцевого самоврядування, що здійснюється населенням та його представницьким органам, то другий – оцінку законності ухвалюваних муніципальними органами рішень, що реалізується державою через інститут префекта [3, с. 21-22]. Така модель демонструє баланс між автономією місцевого самоврядування та необхідністю забезпечення єдності правового простору держави. Характерною рисою є те, що нагляд має виключно правовий і наступний (a posteriori) характер та здійснюється за участю суду: префект не втручається у зміст рішень і не має повноважень їх скасовувати, а лише ініціює перевірку в адміністративному суді. Це свідчить про обмежений і домірний характер державного нагляду, що відповідає стандартам Європейської хартії місцевого самоврядування. Водночас запроваджений організаційно-правовий механізм адміністративного нагляду демонструє свою гнучкість: він охоплює як визначені законом акти, що підлягають обов'язковому поданню до префектури, так й інші акти публічного характеру, які можуть бути перевірені за зверненнями зацікавлених осіб [3, с. 21-22].

Особливий контрольно-наглядовий порядок встановлено щодо бюджетних актів. Префект здійснює контроль за дотриманням процедур їх ухвалення, збалансованістю бюджету та виконанням обов'язкових видатків. У разі виявлення порушень він взаємодіє з Регіональною рахунковою палатою та може вимагати від муніципальних органів усунення допущених порушень. Якщо орган місцевого самоврядування не вживає необхідних і достатніх заходів реагування, префект має право втручання, аж до самостійного затвердження бюджету або ініціювання розпуску відповідної ради [3, с. 23].

Окремо передбачені механізми реагування префектів на потенційно небезпечні акти. Префект може звернутися до суду з вимогою не лише про їх скасування, але й про тимчасове зупинення дії, якщо існує ризик завдання суттєвої шкоди публічним інтересам. У певних категоріях справ (зокрема, у сфері публічних закупівель чи містобудування) таке зупинення відбувається автоматично після звернення до суду [3, с. 24].

Таким чином, запроваджена у Франції модель територіальної організації влади характеризується своєю системністю, комплексністю та збалансованістю. Вона базується на трирівневій системі адміністративно-територіального устрою, кожен з рівнів якої має власну систему органів публічної вла-

ди та предметну підвідомчість; на кожному з рівнів територіальної організації влади функціонують органи місцевого самоврядування з власними виконавчими структурами; запроваджений інститут державного представництва на рівнях територіальної організації влади у вигляді префектів характеризується конституційною інституціоналізацією, належним законодавчим визначенням статусу та врегулюванням процедурно-процесуальних аспектів діяльності; на законодавчому рівні забезпечене чітке розмежування функцій і предметів відання між державою та місцевим самоврядуванням, у тому числі в аспекті контрольно-наглядової діяльності. Саме така організаційно-правова модель дозволяє забезпечити одночасно керованість держави, її територіальну цілісність та ефективну реалізацію публічної влади на місцях, що робить французький досвід особливо цінним для аналізу в контексті української реформи децентралізації влади.

Перехід від аналізу французької моделі префектури до окреслення українських перспектив її імплементації зумовлює необхідність з'ясування, яким чином у національних умовах формувалися підходи до трансформації системи територіальної організації публічної влади, насамперед на рівні концептуальних документів і законопроєктних ініціатив.

У цьому зв'язку вважаємо за доцільне звернутися до базового програмного документа, в якому було системно визначено потребу реформування місцевих державних адміністрацій (далі – МДА), – Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. Саме в розділі «Очікувані результати» цього документа сформульовано ключові орієнтири, які, по суті, покладено в основу подальшої трансформації статусу та функціонального призначення МДА: впровадження механізму здійснення МДА та населенням контролю за наданням органами місцевого самоврядування, територіальними органами центральних органів виконавчої влади публічних послуг; утворення виконавчих органів обласних та районних рад; зміна статусу МДА з органів загальної компетенції на контрольно-наглядові органи у системі виконавчої влади з функцією координації діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади на відповідній території; забезпечення розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування базового та регіонального рівня, місцевими держадміністраціями та територіальними органами центральних органів виконавчої влади [7]. Таким чином, запропонована трансформація МДА у контрольно-наглядові органи та розмежування повноважень є цілком обґрунтованими і відповідають європейській логіці організації публічної влади.

Разом з тим, як слушно зазначає І. Коліушко, фактичний стан речей в Україні суттєво відрізняється від задекларованої моделі. По-перше, місцеві державні адміністрації одночасно представляють державу на місцях, що відповідає ідеї префектури. По-друге, вони фактично інтегрують у собі функції територіальних органів центральних органів виконавчої влади, тоді як у класичній французькій моделі префект лише координує їх діяльність, але не є їх організаційною частиною. По-третє, МДА де-факто виконують функції виконавчих органів обласних і районних рад, що прямо суперечить принципу інституційного розмежування державної влади та місцевого самоврядування [8].

У цьому контексті показовим є аналіз Проекту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) (реєстр. 2217а від 01.07.2015) (далі – законопроєкт № 2217а), який передбачав запровадження інституту префекта як ключового елементу нової системи територіальної організації виконавчої влади. Відповідно до запропонованої редакції статті 118 виконавчу владу на місцях мали здійснювати префекти, які призначаються Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, є державними службовцями та водночас відповідальні перед Президентом і підконтрольні Уряду [9].

Водночас стаття 140 законопроєкту передбачала створення виконавчих органів обласних та районних рад [9]. За відсутності чіткого розмежування їх повноважень і взаємодії з префектом це формувало ризик дублювання функцій та міжінституційних конфліктів, а також фактично створювало два центри виконавчої активності на місцях. Такий підхід суперечить Концепції 2014 року, яка передбачала трансформацію МДА у переважно контрольно-наглядові органи. У підсумку законопроєкт № 2217а не був реалізований, однак ідея запровадження префектур збереглася в подальших ініціативах реформування.

Наступним етапом проектування реформи системи територіальної організації виконавчої влади в Україні став проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні» (реєстр. № 4298 від 30.10.2020) (далі – законопроєкт № 4298).

Попри те, що 10.02.2026 року його було знято з розгляду, він є показовим для аналізу проблем реалізації реформи, оскільки відображає спробу трансформації МДА у модель, наближену до префектур.

За Висновком Центру експертизи доброго врядування Ради Європи щодо законопроєкту № 4298 (2024) (далі – Висновок) та згідно з позицією Асоціації міст України законопроєкт містив низку концептуальних недоліків. По-перше, він відходив від принципу професіоналізації державної служби: попри рекомендації щодо конкурсного відбору (п. 27 Висновку), відповідні поправки скасовували конкурси та вимоги до кандидатів, що створювало ризики політизації посад [10].

По-друге, ключовою проблемою залишалася відсутність чіткого розмежування повноважень [10]. Законопроєкт наділяв МДА широкими секторальними функціями без визначення їх правової природи, що потенційно породжувало б дублювання функцій із органами місцевого самоврядування, а також ускладнювало визначення відповідальності, джерел фінансування та механізмів контролю (пп. 35–37 Висновку) [11]. У цьому аспекті законопроєкт фактично зберігав «гібридну» природу МДА. Більше того, як підкреслюється у п. 37 Висновку, проблема нечіткого розподілу повноважень вже неодноразово визнавалася однією з системних для України, зокрема у Рекомендації 348(2013) та моніторингових звітах Конгресу, де наголошувалося на необхідності усунення дублювання та забезпечення чіткого розмежування функцій між рівнями влади відповідно до статті 4 Європейської хартії місцевого самоврядування [11].

По-третє, суттєві зауваження викликало розширення предмету державного нагляду у сфері місцевого самоврядування [10]. Хоча позитивним аспектом стало збереження принципу апостеріорного (a posteriori) контролю, законопроєкт водночас передбачав можливість оцінки діяльності органів місцевого самоврядування за критеріями доцільності, ефективності та економності (п. 43 Висновку) [11]. За відсутності чіткого розмежування між власними та делегованими повноваженнями це створювало ризик втручання держави у сферу автономії місцевого самоврядування.

Крім того, як зазначено у пунктах 44–48 Висновку, предмет нагляду був сформульований надто широко та охоплював фактично всі акти органів місцевого самоврядування, включаючи індивідуальні. Це не відповідає принципу домірності (пропорційності) нагляду, закріпленому у статті 8 Європейської хартії місцевого самоврядування, та створює ризики надмірного адміністративного втручання і навіть корупційних зловживань [11].

Окремо слід відзначити запровадження можливості позасудового зупинення актів органів місцевого самоврядування [10], що суперечить європейським стандартам, на відміну від французької моделі, де нагляд реалізується виключно через суд. Хоча Висновок позитивно оцінює відсутність повноважень щодо скасування муніципальних актів (п. 53), розширення форм нагляду фактично нівелює цю гарантію [11].

Нарешті, значний обсяг повноважень МДА у різних сферах свідчить про відхід від принципу субсидіарності та ризик звуження автономії місцевого самоврядування (п. 59 Висновку) [11].

Таким чином, жоден із законопроєктів – ані конституційний законопроєкт № 2217а, ані законопроєкт № 4298 – не забезпечував повної та збалансованої моделі децентралізованого управління. Обидва потребували доопрацювання, зокрема, в частині чіткого розподілу повноважень, визначення ролі префектур у системі виконавчої влади, організаційно-правового механізму державного нагляду у сфері місцевого самоврядування.

Узагальнення французького досвіду функціонування інституту префекту та національних законопроектних напрацювань створює підґрунтя для формування пропозицій щодо використання такого досвіду в українських умовах. У цьому зв'язку виникає потреба визначити, які саме підходи до організації префектур, розподілу повноважень та механізмів взаємодії з органами місцевого самоврядування можуть бути адаптовані до національної правової системи з урахуванням її конституційних засад і інституційних особливостей.

У французькій системі префект регіону та департаменту здійснює нагляд за законністю рішень, координацію державних служб і впровадження урядової політики, при цьому не втручаючись у поточне управління територіальним розвитком. Для України така модель могла б допомогти усунути нинішню проблему, коли обласні та районні ради не мають власних виконавчих органів, а фактичне управління здійснюють місцеві державні адміністрації (МДА). Створення префектур на рівні областей і районів, які виконують функції нагляду та координації, дозволить відокремити нагляд за законністю та оперативне управління територією, передавши останнє виконкомам рад.

Не менш важливим є вирішення питання щодо підпорядкованості префекта. Як вже було зазначено, у Франції префект призначається Президентом за пропозицією Прем'єр-міністра, при цьому у повсякденній роботі він підпорядковується Уряду. Як зазначає Т. Ляшенко, це зумовлено особливостями президентсько-парламентської форми правління, де президент має значно більший вплив на Уряд. Тож даний приклад не може бути механічно перенесений в українську площину [12, с. 232]. На нашу думку, вибір моделі підпорядкування залежить від характеру повноважень, якими буде наділений префект. Якщо сфера його компетенції обмежуватиметься виключно наглядом за законністю рішень органів місцевого самоврядування та координацією діяльності територіальних органів виконавчої влади (без втручання в управління), то він виступатиме гарантом дотримання Конституції та державних інтересів на місцях. Це відповідає конституційно закріпленій ролі Президента України, а отже, доцільним буде підпорядкування префекта саме главі держави. У випадку ж розширення повноважень до управлінських, зокрема, включення зобов'язань щодо реалізації державної політики, керівництва територіальними органами центральних органів виконавчої влади, префект стає складовою виконавчої гілки влади. Такий статус зумовлює його підпорядкування Уряду. Таким чином, місце префекта у владній вертикалі визначатиметься співвідношенням його управлінських і контрольно-наглядових повноважень.

Також, як було згадано вище, у Франції префект не може самостійно скасовувати чи змінювати акти рад: він звертається до адміністративного суду, який має юрисдикцію їх анулювати, а префект лише подає клопотання протягом двох місяців після публікації акта. Такий підхід забезпечує баланс між наглядом за законністю та автономією місцевого самоврядування і захищає від надмірного політичного чи особистого втручання. Для України це означає, що префект або аналог цього інституту на рівні області чи району отримує право ініціювати перевірку законності рішень рад через суд замість того, щоб самостійно призупиняти їх дію. Доцільним також виглядає запровадження механізму попереднього розгляду актів органів місцевого самоврядування префектом перед набранням ними чинності. Це дозволить виправляти помилки до оприлюднення актів та мінімізувати ризики незаконних або неефективних рішень. Важливо водночас уникнути надмірного формалізму та політичного втручання, передбачивши прозору процедуру та критерії нагляду. Наприклад, нагляду підлягатимуть нормативно-правові акти та індивідуальні рішення (а не всі, як було зазначено у законопроекті № 4298), які впливають на суспільний інтерес або пов'язані з використанням публічних коштів, тоді як внутрішні організаційні рішення ради залишаться поза наглядом.

Нарешті, варто врахувати принципи субсидіарності та ризик-орієнтованого підходу до контролю, зокрема для префектів. Як у Франції, префект району може бути підпорядкований префекту області лише у певних сферах, що стосуються надзвичайних ситуацій або регіонального розвитку, залишаючи більшість питань управління у компетенції місцевого самоврядування. Таке поєднання автономії рад і нагляду держави забезпечить баланс між ефективністю управління та дотриманням принципу законності, а також мінімізує ризики зловживань і надмірного втручання в діяльність місцевих органів.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що французька модель інституту префекта є цілісною системою державного представництва на місцях, яка поєднує принцип унітарності держави з автономією місцевого самоврядування. Її ефективність забезпечується чітким розмежуванням функцій між державою та самоврядуванням, а також обмеженим, наступним (a posteriori) характером державного нагляду за участю адміністративних судів.

Префект у Франції виконує ключові функції координації діяльності територіальних органів виконавчої влади, реалізації державної політики та нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування без втручання у їх дискреційні повноваження, що забезпечує баланс між централізацією та децентралізацією влади.

Аналіз українських законопроєктних ініціатив (зокрема № 2217а та № 4298) засвідчив наявність системних проблем, серед яких: збереження «гібридної» природи місцевих державних адміністрацій, відсутність чіткого розмежування повноважень між рівнями влади, розширення предмету державного нагляду поза межі контролю законності, а також ризики політизації та надмірного втручання у діяльність органів місцевого самоврядування.

З урахуванням французького досвіду обґрунтовано, що імплементація інституту префекта в Україні є доцільною за умови дотримання таких принципових підходів: трансформація місцевих державних

адміністрацій у контрольно-наглядові та координаційні органи з одночасною передачею функцій оперативного управління виконавчим органам відповідних рад; чітке нормативне розмежування повноважень між державою та місцевим самоврядуванням; запровадження моделі наступного (a posteriori) нагляду за законністю актів із пріоритетом судового контролю; визначення вичерпного предмета нагляду з метою недопущення надмірного втручання; визначення підпорядкованості префекта залежно від характеру його повноважень.

Таким чином, інститут префекта може стати ефективним елементом системи територіальної організації публічної влади в Україні лише за умови його комплексного нормативного врегулювання, що забезпечить баланс між державним контролем, принципом субсидіарності та реальною автономією місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панов А. В. Територіальний устрій Франції та Італії – уроки для України: монографія. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2015. 126 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/ 3server/api/core/bitstreams/abcf1d2d-61fa-41d0-985e-ae4a751ac031/content
2. Constitution of the French Republic of 4 October 1958. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958
3. Ганущак Ю. І., Чипенко І. І. Префекти: уроки Франції для України. Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2015. 44 с. URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/460/1.pdf
4. Cole A. Decentralization in France: Central Steering, Capacity Building and Identity Construction. *French Politics*. 2006. Vol. 4, № 1. P. 31–57. DOI: 10.1057/palgrave.fp.8200091
5. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
6. Décret n° 2022-491 du 6 avril 2022 relatif aux emplois de préfet et de sous-préfet. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045522798
7. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. №333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text
8. Законопроект №4298. Чи зможуть центральна та місцева влади подолати розкол заради держави? *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/zakonoprojekt-4298-chi-zmozhut-tsentralna-ta-mistseva-vladi-podolati-rozkol-zaradi-derzhavi.html
9. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону України від 01 липня 2015 р. №2217a. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
10. Законопроєкт №4298 ігнорує висновок Ради Європи. *Асоціація міст України*: веб-сайт. URL: https://auc.org.ua/novyna/zakonoproyekt-no4298-ignoruye-vysnovok-rady-yevropy
11. Висновок щодо проєкту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні» від 21 лютого 2024 р. № 4298 CEGG/LEX(2024)1 URL: https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-as-of-21-fe/1680aea85f
12. Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло: монографія / кол. авт.: Галина Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 480 с. DOI:10.53317/978-617-14-0363-5

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Атаманчук Ю.І., Швець Я.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.4 + 342.7 + 340.134
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.16

МУНІЦИПАЛЬНИЙ КОСМОПОЛІТИЗМ: РОЛЬ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА У ЙОГО ОБГРУНТУВАННІ ТА СТАНОВЛЕННІ

Баймуратов М. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук та права
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського
Заслужений діяч науки і техніки України,
академік Української академії наук
ORCID: 0000-0002-4131-1070
E-mail: baymuratov@ukr.net

Кофман Б. Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук та права
Південноукраїнський національний
педагогічний університет
ім. К. Д. Ушинського
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8121-5190
E-mail: kofmanboris@ukr.net

Єфремова Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національний університет «Одеська юридична академія
ORCID: 0000-0003-0497-2619
E-mail: efremova_natalia@ukr.net

Баймуратов М. О., Кофман Б. Я., Єфремова Н. В. Муніципальний космополітизм: роль Юргена Габермаса у його обґрунтуванні та становленні.

Стаття присвячена дослідженню проблематики становлення та розвитку муніципального космополітизму, як концепції та ідеології, та її дослідженню в доктринальних працях Ю. Габермаса.

Стверджується, що процеси становлення та розвитку муніципального космополітизму напряму пов'язані з процесами інституціоналізації інституту локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування, в межах територіальних локальних людських спільнот (територіальних громад), як природних первинних колективних асоціацій людини, де вона проходить свій життєвий цикл, продукуючи, формуючи і реалізуючи свої індивідуальні, групові та колективні екзистенційні інтереси, визнання таких інтересів державою на конституційному рівні, через їх трансформацію і легалізацію у вигляді прав і свобод, а також обов'язків людини, які реалізуються безпосередньо на рівні локального соціуму за допомогою місцевих (сільських, селищних, міських та інших) органів публічної самоврядної (муніципальної) влади – органів місцевого самоврядування, – позитивно сприяли актуалізації та детермінації муніципально-правової проблематики, що зазвичай базується на цінностях європейського муніципалізму, її піднесенню власне з загально-державного на міжнародний глобальний рівень.

Доводиться, що в межах актуалізації профільної проблематики виникають багато теоретичних концептів, які скеровані на її супроводження і забезпечення, зокрема в частині формування концепту «муніципального космополітизму» – їх автори, до яких відноситься й відомий німецький філософ і соціолог, представник нової генерації «франкфуртської школи», один із найвпливовіших філософів сучасності Ю. Габермас, досить глибоко і фундаментально займаються профільними питаннями, що стосуються комунікативної дії, дискурсу та раціональності, що стали новою основою для критичної теорії, – ба більше, для нього основою суспільства є комунікативні інтеракції, в яких висуваються та відкидаються раціональні аргументи, при цьому інтеракцію необхідно усвідомлювати і розуміти як процес безпосереднього спілкування, обміну символами, інформацією або діями між двома чи більше людьми, групами або системами – бо вона передбачає взаємний вплив, спільну діяльність, діалог та здатність учасників приймати на себе роль іншої сторони.

Ключові слова: муніципалізм, місцеве самоврядування, територіальна громада, муніципальний космополітизм, комунікативна взаємодія, публічна сфера, права і свободи людини, конституційно-правовий і муніципально-правовий статус людини, її груп та асоціацій.

Baymuratov M. O., Kofman B. Ya., Efremova N. V. Municipal cosmopolitanism: the role of Jurgen Habermas in its justification and formation.

The article is devoted to the study of the issues of the formation and development of municipal cosmopolitanism, as a concept and ideology, and its research in the doctrinal works of Y. Habermas.

It is argued that the processes of formation and development of municipal cosmopolitanism are directly related to the processes of institutionalization of the institute of local democracy in the form of local self-government, within territorial local human communities (territorial communities), as natural primary collective associations of a person, where he goes through his life cycle, producing, forming and realizing his individual, group and collective existential interests, the recognition of such interests by the state at the constitutional level, through their transformation and legalization in the form of rights and freedoms, as well as human duties, which are implemented directly at the level of local society with the help of local (rural, settlement, city and other) bodies of public self-government (municipal) power – local self-government bodies, – positively contributed to the actualization and determination of municipal and legal issues, which are usually based on the values of European municipalism, its elevation from national to international global level.

It is proved that within the framework of the actualization of the profile issues, many theoretical concepts arise that are aimed at its support and support, in particular in terms of the formation of the concept of «municipal cosmopolitanism» – their authors, including the famous German philosopher and sociologist, representative of the new generation of the «Frankfurt School», one of the most influential philosophers of our time, Y. Habermas, are quite deeply and fundamentally engaged in profile issues related to communicative action, discourse and rationality, which have become a new basis for critical theory – moreover, for him, the basis of society is communicative interactions, in which rational arguments are put forward and rejected, while interaction must be realized and understood as a process of direct communication, exchange of symbols, information or actions between two or more people, groups or systems – because it involves mutual influence, joint activity, dialogue and the ability of participants to take on the role of the other party.

Key words: municipalism, local self-government, territorial community, municipal cosmopolitanism, communicative interaction, public sphere, human rights and freedoms, constitutional-legal and municipal-legal status of a person, his groups and associations.

Постановка проблеми. Становлення і розвиток інституту локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування (далі – МСВ), в межах територіальних локальних людських спільнот (територіальних громад /далі – ТГ) (*природно-соціологічна ознака* – авт.), як природних первинних колективних асоціацій людини, де вона проходить свій життєвий цикл (*екзистенційно-колективна ознака* – авт.), продукуючи, формуючи і реалізуючи свої індивідуальні, групові та колективні екзистенційні інтереси (*біхевіористична ознака* – авт.), визнання таких інтересів державою на конституційному рівні [1] (*конституційно-легальна ознака* – авт.), через їх трансформацію і легалізацію у вигляді прав і свобод, а також обов'язків людини (*статусна ознака* – авт.), які реалізуються безпосередньо на рівні локального соціуму за допомогою місцевих (сільських, селищних, міських та інших) органів публічної самоврядної (муніципальної) влади [2] – органів місцевого самоврядування (далі – ОМСВ)

(*інституційно-управлінська ознака* – авт.), – позитивно сприяли актуалізації та детермінації муніципально-правової проблематики, що зазвичай базується на цінностях європейського муніципалізму [3] (*європейсько-аксіологічна ознака* – авт.), її піднесенню власне з загально-державного на міжнародний глобальний рівень (*міжнародно-глобальна ознака* – авт.).

Додатковими аргументами до *фундаментального положення щодо стратегічної ролі і значення МСВ для існування і функціонування людини, її груп та асоціацій, виходячи з того, що саме в його межах вони здійснюють свій життєвий цикл та цикл існування і функціонування*, – для актуалізації і контекстуалізації профільної проблематики на рівні конкретної держави, а також всієї людської популяції, що існує та функціонує в межах міжнародної спільноти держав у її цивілізаційному усвідомленні та розумінні, – виступають наступні:

– формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій здійснюється в межах атитюдно-габітусної (поведінково-діяльнісної) системи, яка базується на психічно-психологічних настановах індивідуальних, групових і колективних суб'єктів та детермінує активні процеси комунікації в межах локального соціуму, що характеризуються оптимальністю, типізацією, алгоритмічністю, ефективністю своїх підходів, засад, форм реалізації та очікуваних результатів (*психо-комунікативна ознака* – авт.);

– для формування, продукування, прояву, реалізації своїх екзистенційних інтересів людина, її групи та асоціації створюють відповідні інституції, що зазвичай супроводжують такі інтереси і забезпечують їх виконання, виступаючи інституційною основою локального громадянського суспільства, що є невід'ємною частиною глобального громадянського суспільства (*соціально-структурна ознака* – авт.);

– для формування, продукування, прояву, реалізації своїх екзистенційних інтересів людина в межах локального соціуму сприяють фертильній частині населення в реалізації її репродуктивної функції щодо продовження свого роду, і одночасно продовженню існування і функціонування людської популяції в межах сучасної цивілізації (*репродуктивно-цивілізаційна ознака* – авт.);

– формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій, що відбувається в межах локального соціуму, через формування і прояв аналогічних або однотипних поведінкових настанов (атитюдів) та аналогічних або однотипних форм їх практичної реалізації (габітусів), що створюють оптимальні, позитивні, ефективні умови для організації людиною, її групами і асоціаціями свого життєвого циклу, – ба більше, саме вони володіють суттєвою соціальною значимістю та екзистенційною ефективністю, що робить їх не тільки локально застосованими, але й надають їм універсально-глобального характеру (*діяльнісно-алгоритмічна ознака* – авт.);

– формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій, що відбувається в межах локального соціуму, а також форми їх реалізації, – є характерними не тільки для сфери МСВ, але й набувають універсально-глобального характеру, внаслідок їх особливої важливості та ефективності для людини, її груп та асоціацій, а також національної держави, а також для наступної алгоритмічності життєвого циклу людини в контекстуалізації підвищення якості міжнародного нормопроєктування і нормотворчості в межах міжнародного договірного права для регламентації і регулювання прав і свобод людини в межах національного конституційного і муніципального права, що набувають міжнародно-глобального значення (*глобалізаційно-значима ознака* – авт.).

Метою статті виступає дослідження ролі Юргена Габермаса у обґрунтуванні та становленні феноменології муніципального космополітизму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В межах актуалізації цієї проблематики виникають багато теоретичних концептів, які скеровані на її супроводження і забезпечення, зокрема в частині формування концепту «муніципального космополітизму». Їх автори, до яких відноситься й відомий німецький філософ і соціолог, представник нової генерації «франкфуртської школи», один із найвпливовіших філософів сучасності Юрген Габермас, досить глибоко і фундаментально займаються профільними питаннями. Варто зазначити, що наведений автор відомий роботами із соціальної філософії, що стосуються комунікативної дії, дискурсу та раціональності, що стали новою основою для критичної теорії. Для Габермаса основою суспільства є комунікативні інтеракції, в яких висуваються та відкидаються раціональні аргументи. При цьому інтеракцію (від англ. interaction – взаємодія; nteraction < лат. inter + activus – діючий) необхідно усвідомлювати і розуміти як процес безпосереднього спілкування, обміну символами, інформацією або діями між двома чи більше людьми, групами

або системами – ба більше, вона передбачає взаємний вплив, спільну діяльність, діалог та здатність учасників приймати на себе роль іншої сторони [4].

Необхідно акцентувати увагу на тому, що проблематика муніципального космополітизму все ще не знайшла свого належного наукового розкриття через своє глибоке усвідомлення, логічне розуміння, системний аналіз і предметну контекстуалізацію в дослідженнях вітчизняних вчених – філософів, політологів, правознавців. Разом з тим, варто зазначити, що профільна феноменологія зазвичай досліджувалась у її загальному і ординарному розумінні іноземними фахівцями (проблематика ідентифікаційно-методологічної концепції космополітизму – знайшла своє відображення в працях Д. Арчібугі, К. Аппіа, З. Баумана, У. Бека, І. Валлерстайна, М. Гібернау, Е. Гідденса, М. Папастепаноу, С. Поллока, Х. Бхабха, Р. Робертсона, Дж. Уррі, Д. Хелда, Д. Холлінгера; ґенези космополітичного світогляду – у працях І. Брауна, Х. Харріса, Д. Хітера, Дж. Молеса, М. Нусбаума; розуміння та визначення нормативного космополітизму – у працях У. Сміта, Дж. Хабермаса, Д. Хелда, Р. Міллера, Р. Рорті; особливості громадянства в системі космополітичних зв'язків – досліджували Н. Дауер, Р. Фал, Ю. Прусс, Дж. Томпсон та ін.). В останні роки феномен космополітизму розглядали у сучасному українському науковому дискурсі С. Багряний, В. Балан, Є. Бистрицький, Ю. Бех, І. Загрійчук, С. Кравченко. У вітчизняній юридичній науці проблематика муніципального космополітизму розглядалась у контекстуалізації формування самої феноменології муніципалізму у його універсальній та глобальній модифікації, а також міжнародного муніципального права як окремої та нової галузі міжнародного публічного права в працях М.О. Баймуратова, Б.Я. Кофмана, М.М. Баймуратова [5], а в контекстуалізації формування глобалістського потенціалу територіальних громад та локальної демократії – в працях Д.О. Бобровника [6, 7] та В.А. Стрельчука [8].

Викладення основного матеріалу. Для вирішення поставленої задачі, на нашу думку, насамперед, необхідно визначити роль людини у комунікативній теорії Ю. Габермаса. Відповідно до його доктринальної позиції, людина – це «комунікативний суб'єкт», «комунікативна особистість» (мовленнєва та діюча особа), який прагне взаєморозуміння, використовуючи розумну аргументацію (дискурс) у межах життєвого світу. Її структури включають здатність до мовленнєвих актів, орієнтацію на інтерсуб'єктивні норми, раціональність та емансипацію від інструментального контролю. Наведені ознаки повністю відповідають ідентифікаційним засадам локального соціуму, що виникає, формується, існує, функціонує, розвивається та вдосконалюється на базі територіальної локальної людської спільноти (територіальної громади), в умовах МСВ, в філософському стані повсякденності, в процесі реалізації людиною, її групами та асоціаціями свого конституційно-правового та муніципально-правового статусу. Отже, йдеться про таке:

– людина існує в межах локального соціуму та для свого самоствердження в процесі реалізації своїх екзистенційних інтересів створює відповідні групи та асоціації, або входить до них, – само вони й стають інституційною основою локального громадянського суспільства, в межах якого виникає та формується правовільна зона, тобто, зона локального соціуму, що є вільною від впливу публічної державної влади та її приписів, де людина може вільно і свідомо – індивідуально або в складі групи чи асоціації, реалізовувати свої життєві устремління, настанови, потреби, інтереси (*фактор створення правовільного, тобто вільного від державного втручання, простору в межах локального громадянського суспільства* – авт.);

– для того, щоб діяти в локальному соціумі та набути відповідну суб'єктність (правосуб'єктність) в ньому, людина повинна вступати в комунікативну взаємодію з іншими членами локального соціуму (вони одночасно виступають й членами ТГ) (*комунікативно-статусний фактор, що обумовлює суб'єктність /правосуб'єктність/ людини, її груп та асоціацій в межах локального соціуму* – авт.);

– саме в процесі профільної комунікативної взаємодії людина, її групи та асоціації досягають взаєморозуміння, використовуючи при цьому розумну аргументацію (дискурс) у межах життєвого світу, що спирається не тільки на атитюдно-габітусну (поведінково-діяльнісну) систему вказаних суб'єктів, але й на історико-праксеологічний досвід попередніх поколінь – жителів-членів ТГ, і одночасно, життєвий досвід всієї людської популяції, що характеризується типізацією, алгоритмічністю, аналогічністю форм реалізації та схожістю соціальних результатів та ефективності (*історико-праксеологічний фактор, що детермінує використання вже апробованих в історичній ретроспективі та муніципальній практиці найбільш оптимальних, результативних та ефективних форм життєдіяльності людини, її груп та асоціацій в локальному соціумі* – авт.);

– саме в процесі профільної комунікативної взаємодії людина, її групи та асоціації починають усвідомлювати, що для реалізації своїх життєвих устремлінь, настанов, потреб, інтересів об'єктивно необхідним виступає створення відповідних структур, що не тільки безпосередньо репрезентують їх інтенції, але й формують і виражають їх колективну думку, формалізуючи її у відповідні мовленні та письмові акти, ба більше – вони сприяють її реалізації на рівні всієї територіальної громади (*фактор структурної організації локального соціуму, що пробить комунікативну взаємодію людини, її груп та організацій, її організаційні та організаційно-правові форми і засоби не тільки більш змістовним і телеологічно обґрунтованим, але й легальними і легітимними* – авт.);

– саме в процесі профільної комунікативної взаємодії людина, її групи та асоціації починають усвідомлювати і розуміти наявність у них загальних інтерсуб'єктивних інтересів, що відображають їх екзистенційні інтереси, які формалізуються у відповідні норми поведінки та відповідні нормативні акти (*фактор інтерсуб'єктивності щодо загальних телеологічних домінант існування і функціонування локального соціуму, що надає йому змістовно-визначеної повноти та стратегічного значення, причому не тільки в межах локальної демократії, а й в межах демократичної правової державності* – авт.);

– саме профільна комунікативна взаємодія людини, її груп та асоціацій створює атмосферу та соціальний простір раціональності та свободи від контролю з боку державних структур, що детермінує свободу їх виникнення, формування, продукування, прояву і реалізації, що обґрунтовується цінностями та принципами муніципалізму, – наслідком чого виступають вільний прояв природних прав і інтересів людини, що засновані на його гуманістично-гуманітарній основі, яка сформована людською спільнотою як результат спільного життя в межах територіальної спільноти /ТГ/ (*фактор створення раціонального та самоврядного простору, в основі якого лежать цінності та принципи муніципалізму, а також муніципальна свідомість, що базується на природних правах людини* – авт.);

– саме профільна комунікативна взаємодія людини, її груп та асоціацій, що здійснюється в філософському стані повсякденності, а також її принципи, форми та заходи реалізації, що засновані на цінностях муніципалізму, надають цьому процесу не тільки найважливішу соціально-проспективну роль та стратегічно-суттєве значення на локальному, регіональному або загальнодержавному рівні, – вони починають відігравати роль цивілізаційних цінностей, що існують без врахування і нівелювання національних та інших особливостей, включаючи й фактор приналежності до відповідної держави через інститут громадянства, – без поваги до яких, визнання і виконання яких, стає об'єктивно неможливим існування і функціонування людської популяції в межах сучасної цивілізації (*муніципально-цивілізаційний фактор, що обумовлює формування муніципального космополітизму в межах більш широкого усвідомлення і розуміння муніципального глобалізму* – авт.).

Отже, можна стверджувати, що саме комунікативна взаємодія людини, її груп та асоціацій, що здійснюється в межах ТГ, в умовах МСВ, в філософському стані повсякденності, в процесі реалізації їх конституційно-правового і муніципально-правового статусів – активізують соціально-творчі самоврядно-управлінські відносини, фактично формуючи комунікативну особистість.

Варто зазначити, що за Габермасом /«Теорія комунікативної дії» (1981); нім. Theorie des kommunikativen Handelns [9]/ основними складовими комунікативної особистості виступають наступні ознаки:

А) Формування та наявність <u>комунікативного суб'єкта</u> – зазвичай під ним розуміється особа, що бере участь у взаємодії з іншими в межах територіальної спільноти, будуючи навколо себе, або навколо своїх груп та асоціацій їх відповідну систему, що заснована не на маніпуляції чи силі (інструментальна дія), а на прагненні досягти порозуміння (взаєморозуміння). На наш погляд, такий суб'єкт повинен: по-перше, усвідомлювати і розуміти цінність та важливість комунікативної взаємодії для його існування в межах локального соціуму; по-друге, визначати телеологічні домінанти (тобто, цільові настанови) такої комунікативної взаємодії; по-третє, усвідомлювати та розуміти соціальні наслідки (можливі чи бажані) такої комунікативної взаємодії; по-четверте, розробляти відповідні аргументи щодо результативності такої комунікативної взаємодії та засоби їх реалізації; по-п'яте, розуміти процеси формування «своєї» групи або асоціації, що мають загальні телеологічні домінанти та визнають належними і якісними методи і засоби реалізації такої комунікативної взаємодії.

Б) Формування, наявність та прояв <u>дискурсивної раціональності</u> – під цією ознакою зазвичай розуміють психо-психологічну та фізіологічно-поведінкову здатність суб'єкта, що існує та функціонує в локальному соціумі, в умовах МСВ, через використання феноменології комунікативної взаємодії, аргументовано обґрунтовувати свої твердження, піддаючи їх критичному аналізу в дискурсі.

В) Формування, наявність та функціонування життєвого світу людини, а також її груп та асоціацій (Lebenswelt) – тобто, йдеться про процес формування і прояву відповідного структурного фону людини і локальної спільноти у її особливій та характерологічній структурній побудові (культура, локальне громадянське суспільство з його інституціями, особистість, що існує в оточенні відповідних мікро-, мезо і макрогромад), що забезпечує усвідомлення і розуміння обов'язкового і позитивного контексту на користь комунікації, на відміну від структур «системи» (економіки/держави).

Г) Формування, прояв та функціонування системи контрфактичних очікувань людини (від лат. contra – проти та factum – подія) – це когнітивний процес, при якому людина уявляє альтернативні варіанти розвитку подій, що вже відбулися, або прогнозує майбутнє, виходячи з припущення «а що, якби...» – простіше кажучи, це ментальна імітація того, чого не існує в реальності, але що могло б статися за інших умов [10] – авт.) – отже, йдеться про те, що під час комунікації людина передбачає, що інший суб'єкт є свідомим, розумним, вільним, раціональним і також прагне порозуміння (ідеалізована модель).

Ґ) Формування та формалізація мовленнєвих актів – йдеться про телеологічно обґрунтований (цілеспрямований) процес створення висловлювань, що складається з локуції (вимови), іллокуції (мети/наміру) та перлокуції (впливу на слухача). Вони є базовою одиницею спілкування, що реалізує наміри мовця (прохання, наказ, обіцянка) з урахуванням ситуації [11]. В контекстуалізації комунікації цей процес репрезентує символічно опосередковану інтеракцію, де мова виступає основним засобом, що підпорядковує суб'єкта нормам комунікативної взаємодії. Ба більше, у цьому системному процесі, що носить трансформаційний характер, людина змінює позицію від такої, що об'єктивує (сприймає іншого як об'єкт), до перформативної (співрозмовник як суб'єкт), – що й дозволяє досягти емансипації (розуміється звільнення людини від залежності, обмежень, опіки чи дискримінації, що веде до зрівняння у правах з іншими суб'єктами системи комунікативної взаємодії) та суспільної згоди.

Отже, резюмуючи, можна констатувати, що спостерігається процес інституціоналізації процесу формування комунікативної особистості, що, по-перше, відбувається в межах ТГ, по-друге, в умовах МСВ, по-третє, в філософському стані повсякденності, по-четверте, в процесі реалізації людиною, її групами і асоціаціями свого конституційно-правового і муніципально-правового статусів, по-п'яте, саме через використання феномену комунікативної взаємодії з іншими жителями-членами ТГ. Ба більше, по-шосте, ми спостерігаємо як одна з особливостей людини (комунікативна взаємодія) органічно трансформується в форму реалізації публічної влади, точніше, в її функціональну основу – в локальну демократію, що існує, функціонує, розвивається і вдосконалюється у формі місцевого самоврядування. Тобто, чим інтенсивнішим та більш якісним виступає комунікативна взаємодія людини з іншими членами територіальної спільноти, тим, по-перше, більш високими є результати їх соціальної активності та, по-друге, на більш досконалому та ефективному рівні існує та функціонує само місцеве самоврядування.

Звідси ми стикаємось зі сформованим процесуально-процедурним ланцюжком, що складається з наступних ланок: А) Формування та наявність комунікативного суб'єкта (*процес інституціоналізації суб'єкта-об'єкта дослідження* – авт.) – Б) Формування, наявність та прояв дискурсивної раціональності (*психо-психологічна та фізіологічно-поведінкова здатність суб'єкта вступати до комунікативної взаємодії з іншими* – авт.) – В) Формування, наявність та функціонування життєвого світу людини, її груп та асоціацій (*формування життєвого досвіду людини (особистості) як результат комунікативної взаємодії (соціалізація + повсякденне життя)* – авт.); Г) Формування, прояв та функціонування системи контрфактичних очікувань людини (*усвідомлення, розуміння та передбачення людиною (особистістю) результатів комунікативної взаємодії у всьому їх розмаїтті за рахунок аналізу різних сценаріїв їх здійснення* – авт.) – Ґ) Формування та формалізація мовленнєвих актів (*передача та інтерпретація людиною (особистістю) результатів комунікативної взаємодії на мовленнєвий рівень, що у підсумку веде да емансипації людини та зрівняння її у правах з іншими учасниками спілкування* – авт.).

Підтвердженням нашої позиції виступає й те, що Габермас також акцентує увагу на суб'єктивних динамічно-функціональних характеристиках комунікативної особистості, що, по-перше, надають феноменології комунікативної особистості не тільки більш вивірений, але й, по-друге, чіткий динамічно-інституціональний характер. А це, своєю чергою, надає феномену комунікативної людини властивість найважливішої соціальної (соціально-правової) феноменології.

До наведених номенологічних характеристик відносяться такі:

А) Здатність до діалогу – йдеться про те, що комунікативна особистість усвідомлює, що істина не належить комусь одному, вона народжується в процесі чесної дискусії (*йдеться про усвідомлення і розуміння ролі комунікативної взаємодії як оптимального шляху до пошуку істини* – авт.).

Б) Відмова від стратегічної дії – йдеться про те, що замість того, щоб використовувати іншу людину як засіб для досягнення своєї мети («стратегічна дія»), така особистість в процесі комунікативної взаємодії бачить в іншому рівноправного партнера (*йдеться про усвідомлення, розуміння та формування поведінкової установки щодо імперативного передбачення або реального забезпечення рівноправності суб'єкта-об'єкта комунікативної взаємодії в процесі діалогу* – авт.).

В) Визнання загальних норм – йдеться про те, що особистість посилається в процесі комунікативної взаємодії на раціональні аргументи, які можуть бути перевірені та прийняті всіма учасниками розмови (*йдеться про свідоме розуміння людиною (особистістю) об'єктивної необхідності обґрунтованої і аргументованої участі в комунікативній взаємодії* – авт.).

Г) Критична рефлексія – йдеться про здатність людини в процесі комунікативної взаємодії ставити під сумнів власні упередження та традиції, якщо вони не витримують логічної перевірки в ході дискусії (*йдеться про свідоме розуміння людиною (особистістю) необхідності раціональної участі в комунікативній взаємодії* – авт.).

Отже, можна стверджувати, що комунікативна особистість – це, насамперед, людина, що: а) є вільною в демократичному суспільстві, б) вміє слухати, в) вміє аргументувати свою позицію, г) вміє поважати позицію іншого.

Наведені нами настанови характеризуються внутрішньою альтернативністю, бо, з одного боку, Габермас вважає, що саме через «комунікативну раціональність» (тобто, здатність домовлятися) ми можемо врятувати сучасне суспільство від бюрократизації та жорсткого контролю з боку держави чи ринку, а з іншого, – розглядає комунікативну взаємодію як основу соціального порядку, де через дискурс, вільний від примусу, досягається порозуміння (консенсус).

Вважаємо, що саме такі підходи, які володіють методологічними настанови дають нам вихід на феномен і сферу муніципалізму.

З одного боку, муніципалізм у цьому контексті можна трактувати як складову «життєвого світу», де через локальні дискурси громадяни формують спільну волю та раціональні аргументи, запобігаючи колонізації комунікації інструментальними цілями (як-от гроші чи влада) – тобто, йдеться про муніципальні права і свободи людини, її групи та асоціації, а також про систему муніципальних цінностей, в основі якої лежать наведені права і свободи. Звідси можна стверджувати, що комунікативна особистість виступає продуктом муніципалізму та одним з його вищих соціальних досягнень.

Варто зазначити, що хоча Габермас безпосередньо не вживав термін «муніципальний космополітизм», не є автором цієї терміносистеми, проте він створив інтелектуально-методологічний фундамент, на якому ця концепція базується – його філософія публічної сфери та комунікативної дії. Отже, його роль, насамперед, полягає в переосмисленні ролі і значення локальної демократії через феноменологію комунікації та її суттєвий вплив на «публічну сферу» – а через це, вихід муніципальної проблематики на універсально-глобальний рівень.

Отже, ключовими аспектами його доктринально-теоретичного впливу виступають наступні:

1. Теорія комунікативної дії та публічної сфери – Габермас стверджує, що основою суспільства є комунікація, спрямована на порозуміння. Тлумачачи цей підхід у локальному вимірі, можна зазначити, що саме місто стає ідеальним майданчиком для «публічної сфери», тобто в його межах формується соціально-екзистенційний простір, де жителі-члени громади через дискусії формують спільну волю. Разом з тим, варто зазначити, що муніципальний космополітизм бере цю ідею за основу, бо жителі міста (незалежно від походження та їх правового стану /громадянство, іноземство, апатризм, біженство тощо/) домовляються про правила співжиття на місцях.

2. Конституційний патріотизм – Габермас запропонував революційно-трансформуючу концепцію, згідно з якою ідентичність людини-жителя і одночасно члена ТГ має ґрунтуватися не на крові чи етносі або території походження (jus sanguinis /принцип крові/, jus soli /принцип грунту/), а на відданості демократичним принципам і правам людини – тобто, йдеться не про національну, етнонаціональну чи територіальну ідентичність, а про формування загально-гуманістичної та загально-демократичної

ідентичності. Своєю чергою, такий підхід дозволяє містам інтегрувати мігрантів – людина стає «своєю» в місті не тому, що вона тут народилася, а тому, що поділяє локальні демократичні цінності.

3. Постнаціональна констеляція – Габермас доводив, що національна держава втрачає монополію на вирішення глобальних проблем, що становлять проблему для всього людства в особі сучасної цивілізації та тієї людської популяції, що існує у цей проміжок часу. Причому, в цьому контексті суттєво зростає роль і значення міст – ідея Габермаса щодо «глобального врядування без світового уряду» відкрила шлях для міст як самостійних суб'єктів міжнародної політики – саме міста починають діяти як вузли глобальної мережі, втілюючи космополітичні ідеали через конкретні повсякденні та оптимальні муніципальні практики.

4. Деліберативна демократія – Габермас наголошує на важливості феномену деліберації (спільного обговорення) та його різних соціально-праксеологічних форм для стабільного існування локального людського соціуму. Своєю чергою, муніципальний космополітизм використовує це тільки для залучення різних культурних груп до управління містом, перетворюючи локальні конфлікти на конструктивний діалог, але й для демонстрації суттєвої ролі мультикультуралізму, що протистоїть релігійній та політичній обмеженості і винятковості, у оптимальному і сталому розвитку людських спільнот.

Отже, можна стверджувати, що Габермас дав муніципальному космополітизму відповідний методологічно-технологічний інструментарій, відповівши на найважливіше питання існування і функціонування територіальної локальної людської спільноти, а саме: як зробити так, щоб різні люди, їх групи та асоціації в одному територіально-локальному просторі могли не просто терпіти один одного, а спільно будували і керувати своїм життям на основі розуму, здорового глузду, муніципальної практики, що складалась століттями, та вільного і продуктивного діалогу.

Ба більше, на індивідуальному, груповому і асоціативному рівнях, взаємодія комунікативної особистості, що формується на локальному рівні соціуму, та муніципального космополітизму виступає як вельми важлива, контекстуально перспективна і захоплива наукова проблематика, що знаходиться на стику сучасної соціології, урбаністики, політології та філософії. Отже, якщо говорити просто, то це про те, як пересичена людина-житель і одночасно член ТГ, що володіє відповідними знаннями і вміннями щодо ведення діалогу, використовуючи свої навички, а також можливості і переваги комунікативної взаємодії, фактично перетворює своє місто на відкритий світ, використовуючи сучасні досягнення світових комунікацій та можливості універсально-глобальної колаборації, що в таких умовах суттєво посилюються.

Точками дотику цих двох понять, що працюють разом, виступають такі:

1. Визначення ключових гравців – здійснюється через визначення основоположних характерологічних та потенційно-колабораційних ознак суб'єктів, а саме:

А) Комунікативна особистість: за концепцією Габермаса, зазвичай це індивід, який володіє не лише мовою, а й культурним інтелектом. Така людина відкрита до аргументів, поважає іншого і прагне порозуміння – наведені характеристики є притаманними для груп та асоціацій людини, що створюються нею для задоволення своїх екзистенційних потреб та інтересів;

Б) Муніципальний космополітизм: його основною філософською домінантою виступає ідея та ідеологія «глобального міста», що володіє не тільки ціннісними, але й технологічними властивостями. Отже, коли мегаполіс (або громада, що складається з сукупності людей-жителів) будує свою повсякденну політику у всіх сферах соціального життя не на національних ознаках, пріоритетах і кордонах, а на принципах інклюзії, визнання, поваги та реального захисту прав людини, сталого сумісного співіснування та адекватного і помірного культурного розмаїття прямо «тут і зараз» – саме тоді й реалізуються завдання комунікативної особистості, і саме в контексті глибокого, онтологічного розуміння завдань комунікативної взаємодії.

2. Механізм взаємодії – ці два явища – комунікативна особистість та муніципальний космополітизм – підживлюють одне одного за принципом прямого зв'язку, що знаходить свій прояв у наступних просторах:

А) Публічний простір – саме муніципальний космополітизм створює «майданчики» (парки, хаби, форуми), а комунікативна особистість а наповнює їх сенсом, що адекватно відображає об'єктивні і суб'єктивні намагання, потреби, інтереси локального життя через застосування і використання механізму безконфліктної дискусії.

Б) Сфера управління в сфері локальної публічної влади (Governance) – місто в особі його інституційних структур управління, що створені самою територіальною громадою – органи МСВ, пропонує людині-жителю і одночасно члену ТГ технологічні інструменти демократичної властивості (партисипативний бюджет (або громадський бюджет / бюджет участі) /як демократичний інструмент, що дозволяє мешканцям громади безпосередньо впливати на розподіл частини місцевих коштів/, петиції, органи самоорганізації населення тощо), а комунікативна особистість використовує їх для вираження інтересів різних груп населення спільноти.

В) Формування та побудова етики сусідства – муніципальний космополітизм, як й загальний космополітизм, знімає страх перед «чужим», а комунікативні навички особистості дозволяють перетворити цього «чужого» на сусіда та партнера.

3. Актуальність в контекстуалізації сьогодення – обґрунтовується тим, що взаємодія двох профільних явищ створює особливий тип міської культури через наступні фактори:

А) Локальна ідентичність без кордонів – йдеться про стан, коли людина відчуває себе одночасно і мешканцем свого територіально-локального району (киянином, одеситом, львів'янином) через усвідомлення і розуміння свого локусу і топосу, і «громадянином» світу (незалежно від правового стану жителя-члена громади).

Б) Можливість вирішення конфліктів – муніципальний космополітизм дає правову основу для співіснування різних релігій та етносів, а комунікативна особистість забезпечує щоденний мирний діалог між ними.

В) Формування стійкості громади – йдеться про те, що міста, де розвинений космополітизм і де мешканці вміють оптимально комунікувати, швидше адаптуються до соціальних криз загальнонаціональної і локальної властивості (наприклад, міграційних процесів, екологічна криза тощо).

Г) Ключова думка – йдеться про те, що комунікативна особистість є «двигуном» муніципального космополітизму, бо без активних, здатних до діалогу людей, ідея космополітичного міста залишиться лише формальністю.

4. Праксеологічне розуміння і значення співставлення та взаємодії профільних понять – йдеться про формування соціальної аксіоми, в основі якої лежить філософсько-практичний предикат – коли ми говоримо про розвиток сучасних українських міст у контексті євроінтеграції, ми фактично намагаємося виховати комунікативну особистість, яка зможе існувати і функціонувати (здійснювати свій життєвий цикл) в умовах муніципального космополітизму – саме в соціальному просторі, де цінність людини (а також її груп і асоціацій), є вищою за її походження.

Вище вже зазначалось, що Юрген Габермас не розглядає інструментарій муніципального космополітизму як окрему самостійну категорію, але він фактично описує та формалізує його комунікативні та правові механізми в великій кількості своїх наукових робіт, створюючи фундамент цього феномену/феноменології.

Так, у своїй роботі «Структурна трансформація публічної сфери» (Strukturwandel der Öffentlichkeit, 1962) [12] Габермас фактично обґрунтовує та формулює інструмент публічної сфери, розглядаючи локальні простори (кав'ярні, міські збори) як місця, де приватні особи стають «публікою». Для муніципального космополітизму це означає, що місто є первинним майданчиком, де через відкритий діалог формується спільна воля.

В роботі Габермаса «Теорія комунікативної дії» (Theorie des kommunikativen Handelns, 1981) він досліджує комунікативну раціональність, вважаючи, що легітимність влади походить не від сили, а від консенсусу, досягнутого в ході чесної дискусії. Саме це виступає основоположним і ключовим інструментом для сучасних міст, які залучають своїх жителів (містян) до прийняття рішень (наприклад, через партисипаторні бюджети).

В роботі Габермаса «Між фактами і нормами» (Faktizität und Geltung, 1992) [13] досліджується такий важливий інструмент муніципалізму і космополітизму як деліберативна демократія та її роль і становленні і реалізації системи прав. Саме тут пояснюється, як правові норми стають інструментом інтеграції в складних інтегрованих суспільствах, до яких й відносяться територіальні локальні людські спільноти (ТГ). Важливо розуміти, що в місті така форма демократії та права людини реалізується через «права на місто» для всіх жителів, незалежно від їхнього правового стану (громадянства, іноземства, апатризму, біженства тощо), що й виступає основою муніципального космополітизму.

Наукова праця Габермаса «Постнаціональна констеляція» (Die postnationale Konstellation, 1998) [14] присвячена дослідженню важливого ідеологічного інструменту муніципалізму і космополітизму – конституційного патріотизму. Тут автор обґрунтовує відхід від етнічної ідентичності до ідентичності гуманістично-процесуальної, тобто такої, що заснована на правах людини та демократичних процедурах. Це дозволяє містам створювати спільноти «громадян світу», які об'єднані не спільним корінням, а спільними правилами життя в місті у глобалізованому його розумінні, тобто через врахування системи координат «локальне / глобальне».

Робота Габермаса «Залучення Іншого» (Die Einbeziehung des Anderen, 1996) [15] присвячена дослідженню такого демократичного інструменту як інклюзія. Тут філософ фокусується на тому, як політичні спільноти, що й є територіальними локальними людськими спільнотами (ТГ), можуть включати мігрантів та різні меншини без примусової та антагоністичної асиміляції, що є практичним завданням для кожного космополітичного муніципалітету.

Резюмуючи, можна стверджувати, що інструментарій, що розроблений, обґрунтований та формалізований у працях Габермаса, по-перше, виступає як стратегічна сукупність відповідних та основоположних принципів – раціональна дискусія, правова рівність та локальна публічність; по-друге, – саме вони перетворюють місто з адміністративної одиниці на соціально-нормативний простір світового громадянства.

Висновки. За результатами наукового дослідження профільної проблематики можна зробити наступні висновки:

– проблематика становлення та розвитку муніципального космополітизму напряму пов'язані з процесами інституціоналізації інституту локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування, в межах територіальних локальних людських спільнот (територіальних громад) (*природно-соціологічна ознака* – авт.), як природних первинних колективних асоціацій людини, де вона проходить свій життєвий цикл (*екзистенційно-колективна ознака* – авт.), продукуючи, формуючи і реалізуючи свої індивідуальні, групові та колективні екзистенційні інтереси (*біхевіористична ознака* – авт.), визнання таких інтересів державою на конституційному рівні (*конституційно-легальна ознака* – авт.), через їх трансформацію і легалізацію у вигляді прав і свобод, а також обов'язків людини (*статусна ознака* – авт.), які реалізуються безпосередньо на рівні локального соціуму за допомогою місцевих (сільських, селищних, міських та інших) органів публічної самоврядної (муніципальної) влади – органів місцевого самоврядування (*інституційно-управлінська ознака* – авт.), – позитивно сприяли актуалізації та детермінації муніципально-правової проблематики, що зазвичай базується на цінностях європейського муніципалізму (*європейсько-аксіологічна ознака* – авт.), її піднесенню власне з загально-державного на міжнародний глобальний рівень (*міжнародно-глобальна ознака* – авт.);

– додатковими аргументами до *фундаментального положення щодо стратегічної ролі і значення місцевого самоврядування для існування і функціонування людини, її груп та асоціацій, виходячи з того, що саме в його межах вони здійснюють свій життєвий цикл та цикл існування і функціонування*, – для актуалізації і контекстуалізації профільної проблематики, – виступають наступні:

а) формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій здійснюється в межах атитюдно-габітусної (поведінково-діяльнісної) системи, яка базується на психічно-психологічних настановах індивідуальних, групових і колективних суб'єктів та детермінує активні процеси комунікації в межах локального соціуму, що характеризуються оптимальністю, типізацією, алгоритмічністю, ефективністю своїх підходів, засад, форм реалізації та очікуваних результатів (*психо-комунікативна ознака* – авт.);

б) для формування, продукування, прояву, реалізації своїх екзистенційних інтересів людина, її групи та асоціації створюють відповідні інституції, що зазвичай супроводжують такі інтереси і забезпечують їх виконання, виступаючи інституційною основою локального громадянського суспільства, що є невід'ємною частиною глобального громадянського суспільства (*соціально-структурна ознака* – авт.);

в) для формування, продукування, прояву, реалізації своїх екзистенційних інтересів людина в межах локального соціуму сприяють фертильній частині населення в реалізації її репродуктивної функції щодо продовження свого роду, і одночасно продовженню існування і функціонування людської популяції в межах сучасної цивілізації (*репродуктивно-цивілізаційна ознака* – авт.);

г) формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій, що відбувається в межах локального соціуму, через формування і прояв аналогічних або одно-

типних поведінкових настанов (атитюдів) та аналогічних або однотипних форм їх практичної реалізації (габітусів), що створюють оптимальні, позитивні, ефективні умови для організації людиною, її групами і асоціаціями свого життєвого циклу, – ба більше, саме вони володіють суттєвою соціальною значимістю та екзистенційною ефективністю, що робить їх не тільки локально застосованими, але й надають їм універсально-глобального характеру (*діяльнісно-алгоритмічна ознака* – авт.);

ґ) формування, продукування, прояв, реалізація екзистенційних інтересів людини, її груп та асоціацій, що відбувається в межах локального соціуму, а також форми їх реалізації, – є характерними не тільки для сфери місцевого самоврядування, але й набувають універсально-глобального характеру, внаслідок їх особливої важливості та ефективності для людини, її груп та асоціацій, а також національної держави, а також для наступної алгоритмічності життєвого циклу людини в контекстуалізації підвищення якості міжнародного нормопроєктування і нормотворчості в межах міжнародного договірного права для регламентації і регулювання прав і свобод людини в межах національного конституційного і муніципального права, що набувають міжнародно-глобального значення (*глобалізаційно-значима ознака* – авт.);

– в межах актуалізації профільної проблематики виникають багато теоретичних концептів, які скеровані на її супроводження і забезпечення, зокрема в частині формування концепту «муніципального космополітизму» – їх автори, до яких відноситься й відомий німецький філософ і соціолог, представник нової генерації «франкфуртської школи», один із найвпливовіших філософів сучасності Юрген Габермас, досить глибоко і фундаментально займаються профільними питаннями;

– варто зазначити, що Ю. Габермас відомий роботами із соціальної філософії, що стосуються комунікативної дії, дискурсу та раціональності, що стали новою основою для критичної теорії, – ба більше, для нього основою суспільства є комунікативні інтеракції, в яких висуваються та відкидаються раціональні аргументи, при цьому інтеракцію необхідно усвідомлювати і розуміти як процес безпосереднього спілкування, обміну символами, інформацією або діями між двома чи більше людьми, групами або системами – бо вона передбачає взаємний вплив, спільну діяльність, діалог та здатність учасників приймати на себе роль іншої сторони;

– Габермас дав муніципальному космополітизму відповідний методологічно-технологічний інструментарій, відповівши на найважливіше питання існування і функціонування територіальної локальної людської спільноти, а саме: як зробити так, щоб різні люди, їх групи та асоціації в одному територіально-локальному просторі могли не просто терпіти один одного, а спільно будували і керувати своїм життям на основі розуму, здорового глузду, муніципальної практики, що складалась століттями, та вільного і продуктивного діалогу, – ба більше, на індивідуальному, груповому і асоціативному рівнях, взаємодія комунікативної особистості, що формується на локальному рівні соціуму, та муніципального космополітизму виступає як вельми важлива, контекстуально перспективна і захоплива наукова проблематика, що знаходиться на стику сучасної соціології, урбаністики, політології та філософії;

– варто зазначити, що хоча Габермас не розглядає інструментарій муніципального космополітизму як окрему самостійну категорію, але він фактично описує та формалізує його комунікативні та правові механізми в великій кількості своїх наукових робіт, створюючи фундамент цього феномену/феноменології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баймуратов М.О. Конституційно-правовий простір місцевого самоврядування як простір формування, реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, охорони та захисту прав людини. URL: https://constitutionalist.com.ua/bajmuratov-m-o-konstytutsijno-pravovyj-prostir-mistsevoho-samovriaduvannia-iak-prostir-formuvannia-realizatsii-konstytutsijno-pravovoho-statusu-liudyny-osobystosti-i-hromadianyna-okhorony-ta-zakhystu/
2. Баймуратов М.О., Григор'єв В.А. Муніципальна влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні. Одеса: БАХВА, 2003. 192 с.
3. Посторонка І.Г. Надбання та цінності європейського (західного) муніципалізму як конституційні цінності людства і держави та їх сприйняття на пострадянському правовому просторі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО»*. 2023. № 1 (6). С. 64-81. DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-6

4. Інтеракція. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ %D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F
5. Баймуратов, М., & Кофман, Б. (2023). Міжнародне муніципальне право: параметральні ознаки до ідентифікації галузі міжнародного публічного права. Scientific Collection «InterConf», (166), 154–164. URL https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4214
6. Бобровник Д.О. Глобалістський потенціал територіальної громади: актуальні питання визначення, розуміння та можливої реалізації. Часопис Київського університету права. 2020. № 4. С. 39–46. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.05
7. Бобровник Д.О. Феноменологія «глобалістський потенціал територіальної громади»: до розуміння соціально-нормативного конструктиву. 2025: Adaptation of the Specialist Training System in Higher Education to the Modern Challenges of the European Educational Space: Proceedings of the Scientific and Pedagogical Internship (April 07 – May 08, 2025, Kielce, Poland). DOI: https://doi.org/10.54929/ISSW-202507040805-02
8. Стрільчук В.А. Процесуалізація муніципального права як одна із тенденцій його подальшого розвитку в умовах світу, що глобалізується. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1. С. 77–80. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/02/1_2016_.pdf
9. Habermas Jürgen. Theorie des kommunikativen Handelns. (Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung, Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft), Frankfurt am Main 1981.
10. Перелік когнітивних упереджень. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1% %8C
11. Мовленнєвий акт. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: https://uk. wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%94%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B0%D0%BA%D1%82
12. Habermas, Jürgen ([1962] 1990) Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand, 1962 (Neuauflage mit neuem Nachwort, Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1990).
13. Habermas, Jürgen. (1992) Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp.
14. Habermas, Jürgen. (1998). Die postnationale Konstellation und die Zukunft der Demokratie: [gekürzte Fassung einer Rede auf der Veranstaltung des Kulturforums der Sozialdemokratie «Die Einbeziehung des anderen» am 5. Juni 1998 in Berlin].
15. Habermas, Jürgen. (1996). Die Einbeziehung des Anderen Studien zur politischen Theorie suhrkamp taschenbuch Wissenschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 404 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Баймуратов М.О., Кофман Б.Я., Єфремова Н.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:355.1:332.8(100)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.17

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Грабовський С. А.,
слухач Національного університету оборони України
ORCID: 0009-0009-0910-9217

Медвідь Л. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національного університету оборони України
ORCID: 0000-0002-0035-9748

Грабовський С. А., Медвідь Л. П. Зарубіжний досвід правового регулювання та забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей.

У статті досліджено зарубіжний досвід правового регулювання та практики житлового забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей у контексті трансформації української моделі соціального захисту в умовах воєнного стану. Проаналізовано підходи держав НАТО, зокрема Сполученого Королівства, Сполучених Штатів Америки, Канади, Німеччини та Польщі. Встановлено, що в більшості цих держав застосовуються змішані моделі, які поєднують надання службового житла з фінансовими механізмами підтримки – житловими надбавками, компенсаціями оренди, пільговими кредитами та програмами державно-приватного партнерства. Окрему увагу приділено аналізу таких інструментів, як система BasicAllowanceforHousing у США, модель ServiceFamilyAccommodation у Великій Британії, діяльність CanadianForcesHousingAgency у Канаді, компенсаційні механізми Mietzuschuss у Німеччині та правове регулювання забезпечення житлом у Польщі.

У межах дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз забезпечення житлом військовослужбовців та членів їх сімей закордоном та в Україні, з урахуванням змін 2025-2026 років. Розглянуто еволюцію програм від чергової моделі надання житла до впровадження фінансово-ринкових інструментів, зокрема грошової компенсації за піднайом та державної іпотечної програми «єОселя». Виявлено основні проблеми функціонування чинної системи, серед яких тривалі строки очікування, бюджетні обмеження та недостатня інтеграція механізмів підтримки з ринком нерухомості. За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання, зокрема впровадження більш гнучких фінансових інструментів, розширення державно-приватного партнерства та підвищення прозорості процедур забезпечення житлом. Обґрунтовано, що формування ефективної та збалансованої житлової політики є необхідною умовою підвищення соціальної захищеності військовослужбовців і зміцнення обороноздатності держави. Висвітлено ключові практики та можливості модернізації житлових гарантій для військовослужбовців, а також запропоновано шляхи удосконалення системи житлового забезпечення та інтеграції з ринком нерухомості.

Ключові слова: житлове забезпечення, військовослужбовці, соціальний захист, міжнародний досвід, компенсація, службове житло, пільгова іпотека, правове регулювання.

Hrabovskyi S.A., Medvid L.P. Foreign experience in legal regulation and housing provision for military personnel and their family members.

The article examines foreign experience in legal regulation and practice of housing provision for military personnel and their families in the context of the transformation of the Ukrainian model of social protection under martial law. The approaches of NATO countries, in particular the United Kingdom, the United States of America, Canada, Germany and Poland, are analyzed. It is established that in most of these countries mixed

models are used that combine the provision of official housing with financial support mechanisms – housing allowances, rental compensation, soft loans and public-private partnership programs. Special attention is paid to the analysis of such instruments as the Basic Allowance for Housing system in the USA, the Service Family Accommodation model in the UK, the activities of the Canadian Forces Housing Agency in Canada, the Mietzuschuss compensation mechanisms in Germany and the legal regulation of housing provision in Poland.

The study conducted a comparative legal analysis of housing provision for military personnel and their family members abroad and in Ukraine, taking into account the changes of 2025–2026. The evolution of programs from the next model of housing provision to the introduction of financial and market instruments, in particular, monetary compensation for subletting and the state mortgage program «eHousing», was examined. The main problems of the functioning of the current system were identified, including long waiting times, budget constraints and insufficient integration of support mechanisms with the real estate market. Based on the results of the study, recommendations were formulated to improve legal regulation, in particular, the introduction of more flexible financial instruments, the expansion of public-private partnerships and increasing the transparency of housing provision procedures. It was substantiated that the formation of an effective and balanced housing policy is a necessary condition for increasing the social security of military personnel and strengthening the defense capability of the state. Key practices and opportunities for modernization of housing guarantees for military personnel are highlighted, and ways of improving the housing system and integration with the real estate market are proposed.

Key words: housing, military personnel, social protection, international experience, compensation, official housing, preferential mortgage, legal regulation.

Постановка проблеми. Питання житлового забезпечення військовослужбовців є невід'ємною частиною соціальної політики держави. Загалом наявність надійних гарантій забезпечення житлом значно впливає на морально-психологічний стан кожного військовослужбовця. Як зазначаєВ. Яворський: «Забезпечення житлом військовослужбовців є важливим кроком у формуванні соціальної політики держави, позитивного іміджу армії та залучення нового кадрового потенціалу» [1, с. 240].

У сучасних умовах (зокрема збройного конфлікту в Україні) вивчення міжнародного досвіду дозволяє сформувати ефективні механізми підтримки військовослужбовців та їх сімей.

Мета дослідження – здійснити порівняльно-правовий аналіз міжнародного досвіду забезпечення військовослужбовців житлом з метою виокремлення ефективних моделей для впровадження в національну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжний досвід соціального захисту військовослужбовців широко висвітлюється у наукових публікаціях, проте бракує системного узагальнення саме зосередженого на житлових гарантіях. Яворський В. (2025) у дослідженні сучасного стану українського житлового забезпечення констатує його застарілість і численні черги на отримання житла. Правові аспекти обговорюються І. Автушенко (2024), Л. Зіняком (2023) та іншими, проте практики інших країн в їхніх публікаціях переважно лише згадуються.

Виклад основного матеріалу. У країнах НАТО житлове забезпечення військовослужбовців зазвичай поєднує дві основні форми підтримки: безпосереднє виділення службового житла та фінансові виплати для розміщення в приватному секторі. Зазвичай військовослужбовцям (особливо молодим офіцерам, сержантам) пропонують комунальні гуртожитки чи офіцерські квартири на території бази. Таке житло надається або безкоштовно, або за символічну оплату, яка часто фіксована сумарним відсотком грошового забезпечення.

Наприклад, у Великій Британії Міністерство оборони забезпечує військовослужбовцям високоякісне субсидоване житло: сім'ям призначають так звану SFA (ServiceFamilyAccommodation), що надається поруч з місцем служби, а військовослужбовцям без сім'ї – SLA (SingleLivingAccommodation) у гуртожитках біля бази [2]. Якщо службових квартир бракує, впроваджено інше рішення: Substitute SFA/SLA, де держава орендує відповідне житло на ринку для військовослужбовця. У цих випадках йому надають площу, еквівалентну службовим нормам (кількість кімнат, площа), проте в приватному будинку [2].

Тип і площа SFA залежать від чисельності родини та рангу/військового звання; наприклад, молодшому лейтенанту з дружиною й дитиною може бути виділена двокімнатна квартира. Квартири

надаються з мінімальною платою (часто лише комунальні послуги – вода, електроенергія), і водночас помірковані доплати з дружини/солдата обліковуються як пільгові [2].

Для заохочення приватного житлового ринку та підтримки військовослужбовців Велика Британія також має програми грошової допомоги при купівлі житла. З 2024 р. запроваджено ModernisedAccommodationOffer (MAO) – оновлення житлової політики. Серед новацій – скасування частини плати за двохбудинкове забезпечення (dualaccommodationwaiver – спеціальний дозвіл для військовослужбовця, який дозволяє офіційно мати два місця проживання одночасно без втрати виплат або житлових прав) на період 2024–2026 років, поліпшення стандартів SLA, а також розширення програми ForcesHelptoBuy (безвідсотковий кредит на купівлю першого житла). Ця програма (тепер постійна) відшкодовує військовослужбовцям до £1500 юридичних витрат при покупці першого житла [3].

За статистикою британського уряду, станом на 31 березня 2025 р. у Великій Британії нараховувалось 47 600 квартирного фонду SFA, з яких близько 8 800 були вільні[4]. Також відзначено, що 96,8% SFA відповідають стандарту «гідне житло». Також у січні 2025 р. MOD викупили у приватної фірми AnningtonPropertyLtd 36 000 колишніх військових будинків, повернувши їх у державне управління, що демонструє прагнення уряду контролювати житловий фонд та покращувати умови проживання [4].

Натомість США традиційно покладаються на житлові надбавки і переважно приватизоване або ринкове житло. Кожному військовослужбовцю у США гарантовано щомісячну BasicAllowanceforHousing (BAH) – надбавку на оплату житла за місцем служби [5, с.3]. BAH розраховується за даними щорічних вибіркових опитувань ринку житла і націлена покрити близько 95% вартості оренди з урахуванням комунальних послуг. Таким чином, близько двох третин військових сімей у США мешкають у цивільному секторі і отримують BAH для покриття витрат [6]. Водночас ті, хто поселяється у багатоквартирні гуртожитки чи офіцерські казарми (службове житло на базі), фактично не платять оренду й тому не отримують BAH (оскільки немає витрат) [6].

Щодо фактичної житлової інфраструктури, США у 1990-х роках запровадили Програму приватизації житла військовослужбовців (MHPI). У рамках MHPI та схожої ResidentialCommunitiesInitiative понад 90% державних будинків на базах було передано приватним забудовникам [5, с.3]. За даними HUD, станом на 2012 р. Міністерство оборони США приватизувало близько 98% усіх будинків сімейного житла (понад 219 тис. одиниць), тому більшість американських військових сімей фактично живуть у місцевому цивільному секторі (приблизно дві третини родин) і отримують BAH.

Окрім BAH, у США існує низка інших програм і пільг, пов'язаних із житлом: кредити за програмами VA-гарантування для ветеранів, переїзди з компенсацією витрат (CoverageofLivingExpenses), захист від виселень за SCRA. Також на федеральному рівні останнім часом обговорюються законодавчі ініціативи щодо модернізації житлових виплат. Наприклад, пропозиції у NDAA 2025 передбачають збільшення BAH на 5%, підвищення мінімальної зарплати на 2,9% та відновлення виплат для одружених з дітьми, щоб повністю покривати середні витрати [7].

В інших країнах застосовують гібридні моделі. У Канаді діє CanadianForcesHousingAgency (CFHA), створена 1995 року (спеціальне агентство оборонного відомства) для управління службовим житлом. На 2023 р. CFHA обслуговувала близько 26 тис. квартирних місць в 11 650 будинках на 27 базах [8, с. 5]. Члени сімей, що поселяються у цих будинках, сплачують так звану «sheltercharge» – орендну плату не більшу за 25% від доходу сім'ї [9]. Тобто, забезпечення житлом здійснюється на засадах економічної доступності, що мінімізує приватні видатки військовослужбовців. Якщо ж житла на базі бракує, військовослужбовці можуть переселятися у приватні квартири та отримувати окремі компенсації чи помірковані надбавки (детальні дані з компенсацій у відкритих джерелах менші, ніж у США та Польщі).

Новації Канади спрямовані на розширення мережі та підвищення якості житла. Агентство CFHA планувало добудувати та оновити сотні помешкань [8, с. 4]. Уряд також заявив про виділення $3,7 млрд на зведення 6000 нових будинків для військовослужбовців та їхніх сімей у наступні роки. При цьому, окрім надання приміщень, існують допоміжні програми (наприклад, кредити чи субсидії) для тих, хто не користується службовим житлом. Також, як і в США, канадці приділяють увагу утриманню соціального фокусу: наприклад, 25-річні та старші призовники звільняються від обов'язкового проживання в гуртожитку після навчання (ця система подібна до німецької практики).

Щодо Німеччини, то ми проаналізували «Форум для солдатів, резервістів та зацікавлених сторін» та змогли з'ясувати, що контрактники зазвичай зобов'язані перші 6 місяців після прийняття на службу мешкати в казармених умовах[10]. Натомість ті військовослужбовці, хто мешкає в приватному житлі, отримують надбавку Mietzuschuss – допомогу з оренди. Згідно з законом про грошове забезпечення військовослужбовців, якщо сума орендної плати перевищує 18% їхнього посадового окладу, держава відшкодовує 90% перевищення [11].

Хоч Німеччина не має масштабних програм будівництва житла, оскільки після скасування призову та скорочення армії значна частина квартир уже приватизована або відсутня, проте в країні діють чіткі нормативи щодо проживання та компенсацій. Як уже зазначалось, молоді солдати зобов'язані перші місяці жити в казармених умовах, але німці компенсують майже усі додаткові витрати на оренду повністю.

У Польщі військовослужбовці також мають вибір: можуть отримати службову квартиру або щомісячну допомогу. Державна Програма «Управління майном Міністерства оборони» (через Агентство військового майна) надає військовослужбовцям квартири чи місця в гуртожитку. Закон «Про квартирування військ» (1995) встановлює право військовослужбовця на житлове забезпечення, яке може реалізовуватися через призначення житлового приміщення з фонду, надання місця у гуртожитку або через виплату житлового бонусу в грошовій формі, залежно від умов служби та наявності житлових ресурсів[12].Реалізація цього права залежить від умов служби та наявності житлового фонду, а не є виключно результатом вільного вибору військовослужбовця. Розмір житлової виплати визначається нормативними актами та залежить від гарнізону, складу сім'ї та категорії військової служби. На відміну від України, польська модель не передбачає універсальної одноразової грошової компенсації для придбання житла.

В Україні до 2025 року формально діяв принцип чергового забезпечення житлом за Законом України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» 20.12.1991 № 2011-XII [13]. Згідно з цим військовослужбовці могли претендувати на забезпечення житлом за рахунок держави або на компенсацію. Основними критеріями були довготривалість служби, перебування в черзі на житло, та пільговий статус (учасники бойових дій, інваліди війни чи члени сімей загиблих). Однак дефіцит державного житла у воєнний час призвів до надзвичайно довгих черг. Наприклад, за даними 2025 року, близько 39 000 сімей перебувають на обліку, з яких 25 000 сімей набули права на забезпечення житлом за рахунок Міністерства оборони України для постійного користування[1, с. 238].

В Україні функціонує система грошової компенсації за піднайом житла військовослужбовцям (окрім мобілізованих), які не забезпечені службовими квартирами. Розмір такої компенсації встановлюється нормативно та залежить від місця служби і складу сім'ї. На відміну від американської системи BasicAllowanceforHousing (BAH), яка розраховується на основі щорічного аналізу ринку житла та диференціюється за військовим званням і географічним індексом, українська модель не прив'язана до автоматичного моніторингу ринкових цін, а визначається через встановлені урядом граничні показники.

Також в Україні час очікування на житло за рахунок держави часто перевищує кілька десятків років. Важливим елементом трансформації механізмів забезпечення житлом військовослужбовців в Україні стала державна іпотечна програма «єОселя», запроваджена у 2022 році в межах державної політики підтримки військовослужбовців, правоохоронців, медиків та педагогів. Програма впроваджена постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія» доступного іпотечного кредитування громадян України» від 02.08.2022 № 856 (зі змінами 2023–2026 рр.). Вона передбачає надання пільгових іпотечних кредитів із частковою компенсацією процентної ставки державою. Програма «єОселя» засвідчує поступовий перехід України до європейської моделі житлової політики, у якій держава не лише розподіляє службові квартири, а створює фінансові механізми доступу до ринку житла.

Важливим нововведенням 2025-2026 рр. стало чітке звуження кола отримувачів безоплатного житла: за законом від 2026 року на право власності на службову квартиру позачергово претендуватимуть лише військовослужбовці, правоохоронці, рятувальники та сироти [14]. Усі інші категорії зможуть лише орендувати чи отримувати одноразову компенсацію. Також було впроваджено механізм житлових ваучерів для учасників бойових дій з числа внутрішньо переміщених осіб (2 млн.грн.) та систему кредитування (3–5% ставки, часткова оплата вартості житла до 50%).

Зокрема, право позачергового отримання житла мають особи з інвалідністю внаслідок війни, ті, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а також сім'ям військовослужбовців, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження військової служби. Такі категорії забезпечуються жилою площею протягом двох років з дня взяття на квартирний облік.

Підсумовуючи, можна констатувати: українська система після реформ 2025-2026 рр. змінилась і стала більш цільовою (пільги отримують насамперед учасники бойових дій). Однак її інтеграція з реальним ринком житла залишається слабкою.

Ураховуючи кращі міжнародні практики, можна сформулювати кілька рекомендацій. По-перше, слід посилити фінансові стимули для військовослужбовців без власного житла. Досвід США демонструє ефективність грошових надбавок, що коригуються відповідно до ринкових умов. Україні можна розглянути введення подібного регулярного «житлового сертифіката» – доплати до оренди або придбання – з урахуванням місцевих цін (аналог BAH у США). Для гнучкості варто передбачити механізм коригування ставок (як у США, де BAH враховує щорічні зміни ринку).

По-друге, необхідно активніше залучати приватний сектор. Як показало впровадження MHPI в США та програми CFHA в Канаді, партнерство з приватними забудовниками може швидко наростити житловий фонд.

По-третє, варто стимулювати житлове будівництво «задля військових» за прикладом Великої Британії і Польщі. У Британії минулого року держава викупила 36 тисяч будинків в Annington і нині їх модернізує. Аналогічно можна передбачити механізми викупу або реконструкції непридатного житла в Україні.

По-четверте, важливо активно комунікувати про існуючі права військовослужбовців на житло, як це робить Міністерство оборони Британії (доступні гіди та консультації) і забезпечити прозорість черг із онлайн-реєстрацією.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що житлове забезпечення військовослужбовців є одним із ключових елементів системи соціального захисту та безпосередньо впливає на морально-психологічний стано собового складу, а також на рівень мотивації до служби. У сучасних умовах воєнного стану в Україні питання формування ефективної та справедливої моделі забезпечення житлом набуває не лише соціального, а й стратегічного значення.

Аналіз міжнародного досвіду показав, що у більшості держав НАТО сформовано системні, багаторівневі механізми житлової підтримки військовослужбовців, які поєднують службове житло та фінансові інструменти. У Великій Британії держава забезпечує військовослужбовців службовими квартирами (SFA, SLA) та впроваджує модернізовані програми підтримки придбання житла. У США основою моделі є щомісячна житлова надбавка BAH та приватизація більшості житлового фонду через партнерство з бізнесом. В Канаді функціонує спеціалізоване агентство CFHA, яке адмініструє службове житло із соціально орієнтованою орендною платою. У Німеччині застосовується система компенсацій оренди, а у Польщі – модель службового житла або щомісячної житлової виплати.

В Україні до 2025 року переважала адміністративно-розподільча модель із багаторічними чергами на отримання службового житла. Водночас поступово сформовано змішану систему, що включає: компенсацію за піднайом житла, одноразові грошові виплати окремим категоріям, пільгове іпотечне кредитування через програму «єОселя», а також звуження кола осіб, які мають право на безоплатне отримання житла у власність після реформ 2025-2026 років. Таким чином, українська модель перебуває у стані трансформації від суто бюджетної до комбінованої фінансово-ринкової системи.

З урахуванням міжнародного досвіду доцільним є: удосконалення механізму грошових житлових виплат із урахуванням регіональних ринкових показників; розвиток державно-приватного партнерства у сфері будівництва житла для військовослужбовців; забезпечення прозорості житлових реєстрів та цифровізації процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яворський В. Житлове забезпечення військовослужбовців: сучасний стан і перспективи. Соціальний розвиток і безпека, №15 (3). 2025. С. 237-254. DOI: 10.33445/sds.2025.15.3.21.

2. ServiceAccommodation: MOD providesgoodquality, subsidisedlivingaccommodationforServicep eopleandtheirfamilies. URL: https://discovermybenefits. mod.gov.uk/army/accommodation/service-accommodation.
3. ModernisedAccommodationOffer. URL: https://www.gov.uk/guidance/new-accommodation-offer.
4. ServiceFamilyAccommodationStatistics: 2010 to 2025. URL: https://www.gov.uk/government/statistics/service-family-accommodation-bulletin-2025/service-family-accommodation-statistics-2010-to-2025.
5. CommunityHousingImpactsoftheMilitaryHousingPrivatizationInitiative. URL: https://www.huduser.gov/portal/sites/default/files/pdf/insight_3.pdf.
6. AnsweringFAQsonHousingAmerica'sMilitaryFamilies. URL: https://bipartisanpolicy.org/ article/faqs-housing-military-families.
7. ICYMI: Fy25 NdaaImprovesQualityofLifeforMilitaryFamilies. URL: https://armedservices.house.gov/news/documentsingle.aspx?DocumentID=1880.
8. CanadianForcesHousingAgencyAnnualReport 2023-2024. p. URL: https://www.canada.ca/content/dam/dnd-mdn/documents/housing/annual-report-cfha-2023-24.pdf.
9. Shelterchargeadjustments. URL: https://www.canada.ca/en/department-national-defence/services/benefits-military/military-housing/rent.html.
10. Bundeswehrforum.de – Форум для солдатів, резервістів та зацікавлених сторін. URL: https://www.bundeswehrforum.de/forum/index.php?topic=66179.0
11. Федеральний закон про зарплату. URL: https://www.buzer.de/54_BBesG.htm.
12. AMW. Хто має право. URL: https://amw.com.pl/pl/dla-zolnierza/mieszkania/komu-przysluguje.
13. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12.
14. Про основні засади житлової політики: Закон України 4751-IX від 13.01.2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Грабовський С.А., Медвідь Л.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.72/.73:349.412.2(477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.18

КОНСТИТУЦІЙНІ МЕЖІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Дідух Х. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С.З. Ґжицького
ORCID: 0000-0002-7284-2667

Дідух Х. В. Конституційні межі обмеження права власності на землю в умовах воєнного стану.
У статті досліджено правову природу та межі обмеження права власності на землю в умовах правового режиму воєнного стану крізь призму конституційних гарантій. Проаналізовано співвідношення положень статей 13, 41 та 64 Конституції України з нормами спеціального законодавства, що регулюють примусове відчуження та вилучення земельних ділянок для потреб національної безпеки.

Особливу увагу приділено принципу пропорційності при втручанні держави у право мирного володіння майном. Визначено, що конституційні межі таких обмежень окреслені критеріями законності, легітимної мети та необхідності в демократичному суспільстві. Розглянуто колізійні питання реалізації права на повне та попереднє відшкодування вартості земельних ділянок у порівнянні з практикою Європейського суду з прав людини.

У результаті дослідження обґрунтовано, що конституційні межі обмеження права власності на землю в умовах воєнного стану не є абсолютним свавіллям держави, а мають чітко визначені правові рамки, за межами яких втручання стає нелегітимним.

Доведено, що ключовим критерієм правомірності такого обмеження є дотримання трискладового тесту (законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві), закріпленого в практиці ЄСПЛ. Обґрунтовано необхідність розмежування тимчасового обмеження у користуванні земельною ділянкою (наприклад, для будівництва фортифікацій) та повного припинення права власності (примусове відчуження).

Зроблено висновок про необхідність впровадження чіткого правового алгоритму, який би балансував між нагальними потребами національної безпеки та непорушністю конституційного права власності. Констатовано, що режим воєнного стану не нівелює статус землі як основного національного багатства, а лише трансформує механізми контролю за її використанням, що вимагає підвищених процесуальних гарантій від держави. Обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення диференційованого підходу до обмежень: від тимчасового зайняття земель для оборонних потреб без зміни власника до повного примусового відчуження з наступним відшкодуванням. Сформульовані конкретні пропозиції щодо вдосконалення положень Земельного кодексу України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в частині деталізації процедур повернення ділянок законним власникам після припинення особливого періоду.

Ключові слова: Конституція України, право власності на землю, воєнний стан, обмеження прав, примусове відчуження, національна безпека, принцип пропорційності, земельна ділянка.

Didukh Kh. V. Constitutional limits on restricting land ownership rights under martial law.
The article explores the legal nature and boundaries of restricting land ownership rights under the legal regime of martial law through the lens of constitutional guarantees. It analyzes the correlation between the provisions of Articles 13, 41, and 64 of the Constitution of Ukraine and the norms of special legislation regulating the compulsory alienation and seizure of land plots for national security purposes.

Particular attention is paid to the principle of proportionality in state interference with the right to the peaceful enjoyment of possessions. It is determined that the constitutional limits of such restrictions are defined by the criteria of legality, legitimate aim, and necessity in a democratic society. Conflict-of-law issues regarding the implementation of the right to full and prior compensation for the value of land plots are examined in comparison with the case law of the European Court of Human Rights.

As a result of the study, it is substantiated that the constitutional limits on restricting land ownership rights under martial law do not constitute absolute state arbitrariness but have clearly defined legal frameworks beyond which interference becomes illegitimate. It is proven that the key criterion for the lawfulness of such a restriction is compliance with the «three-part test» (legality, legitimate aim, and necessity in a democratic society) established in ECHR practice. The necessity of distinguishing between temporary restrictions on the use of a land plot (e.g., for the construction of fortifications) and the complete termination of ownership rights (compulsory alienation) is justified.

The study concludes with the necessity of implementing a clear legal algorithm that balances the urgent needs of national security with the inviolability of the constitutional right to property. It is established that the martial law regime does not negate the status of land as a primary national wealth but merely transforms the mechanisms of control over its use, which requires enhanced procedural guarantees from the state. The expediency of legislative consolidation of a differentiated approach to restrictions is substantiated: from temporary occupation of land for defense needs without change of ownership to full compulsory alienation with subsequent compensation. Specific proposals are formulated to improve the provisions of the Land Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» regarding the detailing of procedures for returning land plots to their rightful owners after the termination of the special period.

Key words: Constitution of Ukraine, land ownership rights, martial law, restriction of rights, compulsory alienation, national security, principle of proportionality, land plot.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ проти України та введення правового режиму воєнного стану зумовили необхідність переосмислення фундаментальних засад конституційного ладу, зокрема в частині гарантування права власності на землю. Відповідно до ст. 13 та ст. 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, а право власності на неї гарантується [1, с. 5]. Водночас екзистенційні загрози національній безпеці вимагають оперативного залучення земельних ресурсів для оборонних потреб, що неминуче призводить до втручання у приватну сферу індивіда.

Проблема полягає у відсутності чіткої детермінації меж, за якими законне обмеження прав власника перетворюється на неправомірне свавілля державних органів. Як зазначають дослідники, в умовах воєнного стану право власності не є абсолютним, проте будь-яке втручання має відповідати критеріям «трискладового тесту» Європейського суду з прав людини: законності, легітимній меті та пропорційності [2, с. 42]. Особливої гостроти набуває питання примусового відчуження земельних ділянок, де конституційна вимога «попереднього і повного відшкодування» нерідко вступає у колізію з обмеженими фінансовими можливостями держави в період війни [3, с. 118].

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового обґрунтування конституційних меж таких обмежень, щоб забезпечити баланс між ефективною обороною держави та збереженням сутності права власності як фундаментальної цінності демократичного суспільства.

Метою статті є комплексний науковий аналіз конституційно-правових меж обмеження права власності на землю в умовах воєнного стану, а також розробка теоретичних положень щодо забезпечення балансу між приватними інтересами землевласників та публічними інтересами національної безпеки. Досягнення поставленої мети передбачає критичний перегляд існуючих підходів до розуміння «суспільної необхідності» як підстави для втручання у право власності [7, с. 301].

Дане дослідження спрямоване на подолання певної «фрагментарності» у тлумаченні земельних обмежень. Власний підхід автора полягає у виокремленні концепції «функціональної недоторканності» суті права власності, яка не може бути нівельована навіть під час війни. Таким чином, мета полягає у створенні такої правової моделі, де держава отримує необхідний ресурс для оборони, не руйнуючи при цьому правовий фундамент ринкової економіки та демократичного ладу.

Для реалізації мети визначено такі основні **завдання**:

- дослідити ієрархію нормативно-правових актів, що регулюють земельні відносини в особливий період, та їх відповідність ст. 41 Конституції України;
- проаналізувати практику Європейського суду з прав людини щодо критеріїв правомірного втручання у право мирного володіння майном в умовах збройних конфліктів [8, с. 55];
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення механізмів компенсації за вилучені чи обмежені у використанні земельні ділянки.

Стан опрацювання проблеми. Питання конституційних гарантій права власності та специфіки земельних правовідносин перебувають у центрі уваги багатьох українських правників. Теоретичний фундамент обмеження прав людини в особливі періоди закладено у працях таких науковців, як О. Петришин, Ю. Барабаш та С. Різник. Зокрема, аналізуючи трансформацію конституційних прав, дослідники наголошують на тому, що в умовах війни концепція «абсолютності» права власності поступається місцем доктрині «суспільної необхідності» [4, с. 14].

Окремі аспекти правового режиму воєнного стану та його впливу на земельну сферу досліджували А. Мірошниченко та В. Носік, які акцентують увагу на процедурних складнощах вилучення майна [5, с. 88]. Питаннями відповідності національного законодавства стандартам Ради Європи та практиці ЄСПЛ щодо захисту власності займаються О. Погребняк та Н. Блажівська [6, с. 205]. Попри значну кількість публікацій, більшість з них зосереджені або на загальнотеоретичних проблемах конституціоналізму, або на суто галузевих нормах земельного права.

Разом з тим, на сьогодні залишається недостатньо висвітленим питання саме конституційних меж, що відокремлюють правомірне втручання держави у земельні відносини від надмірного тягаря для власника в умовах триваючої збройної агресії. Розбалансованість правових норм щодо компенсаторних механізмів та відсутність єдиної судової практики щодо «воєнних» обмежень власності вимагає комплексного аналізу на стику конституційного та земельного права. Це і зумовлює необхідність даного дослідження, де акцент зміщено з опису чинних норм на пошук правових запобіжників проти ерозії сутності права власності.

Виклад основного матеріалу. Реалізація права власності на землю в умовах воєнного стану підпорядковується особливому правовому режиму, який допускає тимчасове обмеження конституційних прав задля відсічі збройній агресії. Ключовим нормативним орієнтиром тут виступає ст. 64 Конституції України, яка прямо дозволяє встановлення окремих обмежень прав і свобод із зазначенням строку їх дії [1, с. 142]. У контексті земельних відносин це трансформується у право держави на примусове відчуження або тимчасове вилучення ділянок.

Аналіз судової практики та доктринальних підходів дозволяє виокремити так званий «трискладовий тест» правомірності втручання, розроблений ЄСПЛ та імплементований у вітчизняну правову систему. Першим елементом є законність. Будь-яке обмеження має ґрунтуватися на чіткому та передбачуваному законі, що мінімізує ризик свавілля [9, с. 22]. В Україні таку роль відіграють Закон «Про правовий режим воєнного стану» та Земельний кодекс. Другим елементом є легітимна мета, яка в наших реаліях беззаперечно пов’язана з обороноздатністю та національною безпекою.

Найбільш дискусійним залишається третій елемент − пропорційність (справедлива рівновага). В умовах війни межа між «необхідним заходом» та «надмірним тягарем» для власника стає надто тонкою. Конституційна межа обмеження права власності на землю проходить там, де втручання починає загрожувати самому існуванню права (його сутності). Наприклад, якщо тимчасове використання ділянки для будівництва оборонних споруд призводить до її повної екологічної деградації або неможливості використання за призначенням після війни без компенсації, таке втручання порушує принцип пропорційності.

Важливим аспектом є також диференціація видів обмежень. Необхідно розрізняти примусове відчуження (з переходом права власності до держави) та тимчасове залучення ресурсів. Як зазначає С. Різник, конституційні гарантії мають спрацьовувати як «запобіжники» проти безпідставного перетворення тимчасових обмежень на постійні втрати для приватного сектору [10, с. 89].

Обґрунтовано, що процедура «наступного відшкодування», яка допускається в умовах воєнного стану, не суперечить ст. 41 Конституції лише за умови наявності чіткого державного механізму оцінки майна до його фактичного вилучення. Відсутність акту оцінки або його неналежне оформлення в момент передачі ділянки військовим командуванням створює ситуацію правової невизначеності, що виходить за конституційні межі правомірного обмеження.

Особливим виміром конституційних меж обмеження права власності на землю в цифрову епоху є забезпечення доступу до Державного земельного кадастру та реєстрів речових прав у зонах, що перебувають під загрозою окупації. Вважається, що обмеження доступу до цих ресурсів, хоч і спрямоване на захист персональних даних та національну безпеку, не повинно ставати перешкодою для реалізації власником свого права на захист майна. Конституційна межа тут пролягає між «безпековим закриттям даних» та «правовим вакуумом», у якому власник позбавлений можливості довести свій титул на землю.

Важливим аспектом дослідження є обґрунтування концепції «реституційного очікування». В умовах, коли земельна ділянка фактично знищена внаслідок бойових дій (замінування, вирви від снарядів, хімічне забруднення), конституційне право власності трансформується у право на відновлення (рекультивацію) або компенсацію за втрату господарської цінності землі [12, с. 210]. Держава, обмежуючи права власників сьогодні, бере на себе конституційне зобов'язання забезпечити екологічний та правовий аудит цих земель у майбутньому.

Крім того, постає необхідність у запровадженні «цифрового імунітету» для правовстановлюючих документів. У ситуаціях, коли паперові архіви знищені, конституційною гарантією захисту права власності має стати беззастережне визнання даних хмарних сховищ та блокчейн-реєстрів як первинних доказів. Це дозволить уникнути тривалих судових спорів та забезпечить дотримання принципу юридичної визначеності навіть у найтемніші часи правового режиму воєнного стану.

Окремим аспектом конституційних меж є врахування міжнародних стандартів захисту прав людини. Згідно з практикою ЄСПЛ, зокрема у справах проти Туреччини та Кіпру, будь-яке втручання у право власності під час конфлікту має супроводжуватися процедурними гарантіями (справа *Loizidou v. Turkey*). В українському контексті це означає, що воєнний стан не скасовує обов’язок держави обґрунтовувати кожен випадок обмеження прав на землю через призму «нагальної суспільної потреби».

Особливої уваги потребує обмеження права власності на землі сільськогосподарського призначення. В умовах загрози продовольчій безпеці конституційна межа обмеження зміщується в бік «соціальної функції власності» (ст. 13 Конституції України). Це проявляється у запровадженні специфічних обмежень, як-от обов’язкове використання земель за цільовим призначенням навіть у зонах ризикованого землеробства або встановлення особливого порядку передачі в оренду земель державної та комунальної власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без проведення аукціонів [12, с. 42].

Конституційною межею також виступає неможливість обмеження права на судовий захист (ст. 55 Конституції). Навіть якщо право власності обмежене законно (наприклад, через будівництво фортифікацій), власник не може бути позбавлений права оскаржити в суді:

- Розмір нарахованої компенсації.
- Процедурні порушення під час складання акту вилучення.
- Правомірність віднесення ділянки до такої, що підлягає відчуженню.

В умовах повоєнного відновлення доктрина «конституційних меж» має доповнитися принципом пріоритетної реституції. Це означає, що будь-яке обмеження права власності на землю, встановлене під час воєнного стану, повинно мати автоматичний механізм перегляду після його скасування. Якщо об'єкт (земля) перестав використовуватися для потреб оборони, він має бути повернутий попередньому власнику в першочерговому порядку, що кореспондує із захищеним Конституцією правом на мирне володіння своїм майном [13, с. 156]. Окремим вектором аналізу конституційних меж є транскордонний вимір захисту права власності. В умовах, коли національних ресурсів для негайного відшкодування збитків за обмеження або знищення земельних ділянок може бути недостатньо, конституційні гарантії мають корелювати з міжнародними компенсаційними механізмами. Зокрема, йдеться про Міжнародний реєстр збитків (Register of Damage for Ukraine). Важливою є роль органів місцевого самоврядування (ОМС) у визначенні меж обмежень. Хоча правовий режим воєнного стану передбачає домінування військових адміністрацій, конституційний принцип децентралізації вимагає залучення ОМС до процесів інвентаризації земель, що зазнали втручання. Межа законності втручання часто залежить від якості комунікації між військовим командуванням та місцевою владою, яка володіє актуальною інформацією про правовий статус ділянок та їхню господарську цінність.

Особливий виклик становлять обмеження права власності на окупованих територіях. Конституційна межа тут набуває специфічного характеру: Україна як держава-суверен продовжує визнавати

право власності своїх громадян навіть на землях, де фактично не може здійснювати юрисдикцію. Будь-які акти окупаційних властей щодо відчуження або «націоналізації» землі є юридично нікчемними з позиції Конституції України. [14, с. 312].

На завершення варто підкреслити необхідність розробки Концепції повоєнного відновлення земельних прав. Конституційні межі обмеження мають бути чітко обмежені в часі. Після скасування воєнного стану повинен діяти принцип «restitutio ad integrum» (відновлення до попереднього стану). Якщо земля була використана для військових потреб, держава зобов'язана провести її демінування та рекультивацію.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що конституційні межі обмеження права власності на землю в умовах воєнного стану не є статичною лінією, а являють собою динамічну систему правових стримувань і противаг. Позиція полягає в тому, що надзвичайні обставини війни, хоч і розширюють обсяг втручання держави у приватну сферу, не можуть нівелювати саму сутність конституційного права власності.

Основними результатами та висновками дослідження є наступні положення:

1. Детермінація меж втручання. Обґрунтовано, що легітимність будь-якого обмеження земельних прав має проходити крізь «трискладовий тест» (законність, легітимна мета, пропорційність). Конституційна межа вважається порушеною, якщо втручання покладає на власника «надмірний тягар», який не компенсується чіткими гарантіями реституції або відшкодування у майбутньому.
2. Диференціація обмежень. Нами доведено необхідність чіткого законодавчого розмежування між примусовим відчуженням (експропріацією) та тимчасовим зайняттям ділянок для оборонних потреб. Встановлено, що відсутність фіксації стану землі в момент її передачі військовим формуванням є порушенням принципу юридичної визначеності та створює ризики для майбутнього відновлення порушених прав.
3. Концепція «реституційного очікування». Автор вбачає наукову новизну у запровадженні цієї концепції, згідно з якою навіть у разі фізичного знищення родючого шару ґрунту чи неможливості використання ділянки через замінування, конституційний зв'язок між власником і землею зберігається у формі права на екологічну реабілітацію території коштом держави-агресора або спеціальних фондів.
4. Цифрові гарантії. Визначено, що в умовах цифрової трансформації конституційною межею захисту власності є безперебійний доступ до реєстрів та визнання цифрових доказів титулу на землю пріоритетними у разі втрати фізичних архівів.

На основі викладеного пропонується доповнити Закон України «Про правовий режим воєнного стану» нормою про обов'язкове проведення дистанційного зондування землі (аерозйомки) у разі неможливості фізичного доступу для оцінки, що стане юридичним фундаментом для подальшої компенсації. Також вбачається за доцільне розробити спрощений механізм «пост-воєнної рекультивації» земель, що були використані для будівництва фортифікаційних споруд, як обов'язковий елемент повернення об'єкта власнику.

Таким чином, конституційні межі обмеження права власності на землю мають слугувати не лише інструментом для оборони країни, а й гарантом того, що після перемоги правовий лад та економічний фундамент держави будуть збережені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Ковальчук О. В. Захист права власності в практиці ЄСПЛ: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 240 с.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19
4. Костицький В. В. Конституція України як основа правової системи держави в умовах воєнного стану. *Право України*. 2023. № 4. С. 12–26. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2023-04-012
5. Кулинич П. Ф. Право власності на землю в Україні в умовах воєнного стану: правові новели. Земельний кодекс України: 20 років розбудови. 2022. С. 85–92. DOI: https://doi.org/10.32849/2617-2100/2022-25-11

6. Блажівська Н. В. Захист права власності у світлі практики Європейського суду з прав людини: виклики воєнного часу. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2023. № 2. С. 200–215. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-4378.2023.2.18
7. Гетьман А. П. Екологічне та земельне право України в контексті європейської інтеграції: виклики та перспективи. *Право та інновації.* 2023. № 1 (41). С. 295–305. DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-1-11
8. Погребняк С. П. Принцип пропорційності у судовій діяльності: конституційно-правовий аспект. *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 3. С. 50–62. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/4
9. Різник С. В. Конституційність обмежень прав людини в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30, № 2. С. 15–30. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-2-15
10. Барабаш Ю. Г. Конституційний лад України в умовах збройної агресії: виклики та трансформації. *Український часопис конституційного права.* 2022. № 1. С. 80–95. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.1.2022.6
11. Мірошниченко А. М. Проблеми реалізації права власності на землю в умовах воєнного стану. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 138–145. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.3.20
12. Гафурова О. В. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах воєнного стану: земельно-правовий аспект. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Право*. 2024. Вип. 32. С. 38–46. DOI: https://doi.org/10.31548/law2024.32.004
13. Марусенко Р. І. Правовий режим земель в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. *Юридичний часопис*. 2025. № 2. С. 152–160. DOI: https://doi.org/10.37312/jur.ch.2025.2.14
14. Короткий Т. Р. Міжнародно-правовий захист права власності на окупованих територіях України. *Український часопис міжнародного права*. 2024. № 1. С. 310–318. DOI: https://doi.org/10.36941/ujil-2024-01-25

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Дідух Х.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.7
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.19

THE EFFECTIVENESS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION: ENSURING A BALANCE BETWEEN THE PUBLIC INTEREST IN COMBATING CRIME AND THE NEED FOR UNCONDITIONAL RESPECT FOR HUMAN RIGHTS

Karapetian A. R.,
PhD, Advocate
ORCID: 0009-0008-6934-7164

Karapetian A. R. The effectiveness of pre-trial investigation: ensuring a balance between the public interest in combating crime and the need for unconditional respect for human rights.

The article provides a comprehensive constitutional and legal analysis of the effectiveness of pre-trial investigation in Ukraine through the prism of ensuring a balance between the public interest in combating crime and the unconditional observance of human rights and freedoms. It is substantiated that pre-trial investigation, as a key stage of criminal proceedings, represents a sphere of increased risk of interference with fundamental human rights, which necessitates enhanced regulatory and institutional control. The content of constitutional guarantees, including the right to liberty and personal security, the right to a fair trial, the presumption of innocence, and the right to defense, is раскрыта in the context of their implementation at the pre-trial stage.

The article offers a critical analysis of the application of criminal procedural legislation, revealing systemic dysfunctions manifested in excessive duration of investigations, formalization of evidentiary procedures, abuse of procedural powers, and insufficient effectiveness of judicial control. It is argued that such phenomena lead to the actual devaluation of constitutional guarantees and undermine the principle of the rule of law, particularly its elements of legal certainty and effective remedy.

Particular attention is paid to the analysis of specific provisions of criminal procedural law (including those regulating the registration of criminal offenses, time limits of investigation, notification of suspicion, application of preventive measures, and admissibility of evidence), which demonstrate insufficient effectiveness in law enforcement practice. It is emphasized that the formal compliance of legislation with European standards does not ensure their proper implementation without a high level of legal culture and effective judicial oversight.

The article concludes that a comprehensive improvement of pre-trial investigation mechanisms is required, including the clarification of procedural criteria, strengthening of defense guarantees, and implementation of the European Court of Human Rights standards into national practice in order to ensure the real, rather than declarative, nature of human rights protection.

Key words: human rights, rule of law, pre-trial investigation, efficiency, human rights guarantees, criminal process, judicial control, suspicion, preventive measures, evidence.

Карапетян А. Р. Ефективність досудового розслідування: забезпечення балансу між публічним інтересом у боротьбі зі злочинністю та необхідністю безумовного дотримання прав людини.

Стаття присвячена комплексному конституційно-правовому аналізу ефективності досудового розслідування в Україні крізь призму забезпечення балансу між публічним інтересом у боротьбі зі злочинністю та необхідністю безумовного дотримання прав і свобод людини та громадянина. Обґрунтовано, що досудове розслідування як ключова стадія кримінального провадження виступає сферою підвищеного ризику втручання у фундаментальні права особи. Розкрито зміст конституційних гарантій прав людини і основоположних свобод, зокрема права на свободу та особисту недоторканність, права на справедливий суд, презумпції невинуватості та права на захист, у контексті їх реалізації на стадії досудового розслідування.

У науковій статті здійснено аналіз практики застосування норм кримінального процесуального законодавства України, який засвідчує наявність системних дисфункцій, що проявляються у затягу-

ванні строків розслідування, формалізації процесу доказування, зловживанні процесуальними повноваженнями та недостатній ефективності судового контролю. Доведено, що такі явища призводять до фактичної девальвації конституційних гарантій та порушення принципу верховенства права, зокрема його елементів – юридичної визначеності та ефективного засобу правового захисту.

Особливу увагу в науковій статті приділено аналізу окремих норм кримінального процесуального законодавства України (зокрема щодо внесення відомостей до єдиного реєстру досудових розслідувань, строків розслідування, повідомлення про підозру, застосування запобіжних заходів та допустимості доказів), які у правозастосовній практиці виявляють свою недостатню ефективність. Обґрунтовано, що формальна відповідність законодавства України європейським стандартам не забезпечує їх реальної імплементації без належного рівня правозастосовної культури та ефективного судового контролю.

Зроблено висновок про необхідність комплексного вдосконалення механізмів досудового розслідування, посилення гарантій прав сторони захисту з метою забезпечення реального, а не декларативного характеру прав людини.

Ключові слова: права людини, принцип верховенства права, досудове розслідування, ефективність, гарантії прав людини, кримінальний процес, судовий контроль, підозра, запобіжні заходи, доказування.

Formulation of the problem. The relevance of the study of the problem of inefficiency of pre-trial investigation under the contemporary conditions of the development of a rule-of-law state is primarily обусловлена its direct connection with the implementation of constitutional rights and freedoms of the individual and citizen. Pre-trial investigation constitutes a key stage of criminal proceedings, within which the state exercises its authoritative powers to detect, terminate, and investigate criminal offenses. At the same time, it is precisely at this stage that the highest risk of violation of fundamental human rights guaranteed by the Constitution of Ukraine [1-3] arises, which confers particular significance on the issue under study from the standpoint of constitutional law.

The constitutional and legal dimension of the effectiveness of pre-trial investigation lies in ensuring a balance between the public interest in combating crime and the necessity of unconditional observance of human rights, in particular the right to liberty and personal security, the right to a fair trial, the presumption of innocence, the right to defense, as well as the right to respect for human dignity. Inefficiency of pre-trial investigation, which may manifest itself in excessive delays, a formalistic approach to evidence collection, improper procedural supervision, abuse of procedural powers, or inactivity of pre-trial investigation bodies, effectively nullifies the substance of these constitutional guarantees.

This issue acquires particular relevance in the context of the principle of the rule of law, which is recognized as fundamental within the constitutional order. One of its elements is the principle of legal certainty and effective judicial control over the activities of public authorities. In the case of ineffective pre-trial investigation, an individual is deprived of a real mechanism for the protection of his or her rights, while criminal proceedings are transformed into an instrument of arbitrary state interference in the sphere of private life [4].

Moreover, the inefficiency of pre-trial investigation undermines public trust in state institutions, which contradicts the constitutional foundations of a democratic, social, and rule-of-law state. The lack of proper quality of investigation leads not only to violations of the rights of suspects and accused persons but also to the failure of the state to fulfill its positive obligation to ensure effective investigation of crimes, particularly those encroaching upon life, health, and human security. In this respect, inefficiency of investigation constitutes a threat to the realization of the right to an effective remedy.

Contemporary challenges related to the reform of the law enforcement system, European integration, and the implementation of international human rights standards [5-9] further intensify the relevance of scholarly reflection on this issue. The practice of applying criminal procedural legislation indicates the presence of systemic shortcomings in the functioning of pre-trial investigation bodies, which necessitates a comprehensive constitutional and legal analysis in order to develop effective mechanisms for their elimination.

Therefore, the study of the inefficiency of pre-trial investigation is relevant both from theoretical and practical perspectives, as it is aimed at ensuring the real, rather than declarative, nature of constitutional rights and freedoms, strengthening the principle of the rule of law, and enhancing the overall effectiveness of the criminal justice system.

The purpose of the article is to analyze the content of the relevant guarantees, the mechanisms of their implementation, and the causes that lead to their actual devaluation in law enforcement practice during the conduct of pre-trial investigation.

The state of research on the issue. The effectiveness of pre-trial investigation in modern legal doctrine is increasingly interpreted through the prism of the rule of law as a substantive, value-oriented principle that requires a careful balance between the public interest in combating crime and the unconditional respect for human rights. In this context, the collective monograph by T. Polychko, Yu. Bysaha, V. Berch, L. Deshko, H. Nechyporuk, and N. Petretska "The supremacy of constitutional norms in the national legal system" [2] substantiates that the supremacy of constitutional norms predetermines the content and limits of criminal procedural activity, including the pre-trial stage. The authors argue that the effectiveness of pre-trial investigation cannot be reduced to instrumental indicators, but must be assessed through compliance with constitutional guarantees, such as the right to liberty, fair trial, and legal certainty. This approach is further developed in the international collective monograph "Law – a vital source of Ukraine's victory over Russia: analytics, opinions, forecasts " [4], which emphasizes that under conditions of armed conflict the state's obligation to ensure security must be exercised within a strict human rights framework, thereby reinforcing the qualitative dimension of effectiveness.

A significant contribution to the doctrinal understanding of this balance is made in the works of L. Deshko, which integrate the standards of the European Court of Human Rights into the national legal discourse. In particular, in " Enforcement of decisions of national courts: principles of the European Court of Human Rights " [5], the author highlights the principles of effectiveness, good faith, and binding force of judicial decisions as essential elements of the rule of law, directly applicable to pre-trial proceedings. These ideas are complemented by the analysis of the concept of restitutio in integrum [9], where it is argued that the effectiveness of criminal justice must also be measured by the availability of real and adequate remedies for violations of individual rights during investigative actions. Furthermore, in "Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions" [7], L. Deshko substantiates the requirement of reasoned decision-making, which extends to procedural decisions at the pre-trial stage and serves as a safeguard against arbitrariness.

The broader constitutional and human rights context of pre-trial investigation effectiveness is reflected in the works of Ukrainian scholars addressing freedom of expression, minority rights, and interdisciplinary legal safeguards. In particular, the monograph by K. Barnych, Yu. Bysaha, V. Berch, L. Deshko, and R. Fridmanskyi [6] emphasizes that any restriction of fundamental rights must comply with the criteria of legality, necessity, and proportionality, which are equally binding for investigative authorities. Similarly, the study by L. Deshko, O. Vasylchenko, and O. Lotiuk [8] expands the understanding of effectiveness to include the protection of vulnerable groups, while V.D. Volkov [3] demonstrates the relevance of interdisciplinary standards, such as respect for human dignity and personal autonomy. In conjunction with the jurisprudence of the European Court of Human Rights (e.g., Salduz v. Turkey [13], Kudła v. Poland [14]), as well as the works of A. Ashworth, L. Zedner, and M. Delmas-Marty, the analyzed literature confirms a doctrinal shift toward a model of pre-trial investigation in which effectiveness is inseparable from legality, procedural fairness, and the primacy of human rights.

Presenting main material. The main part of the study of the problem of inefficiency of pre-trial investigation in the constitutional and legal dimension involves a comprehensive analysis of the content of the relevant guarantees, the mechanisms of their implementation, and the causes that determine their actual devaluation in law enforcement practice.

First and foremost, pre-trial investigation as a stage of criminal proceedings has a clearly expressed public-law character and is carried out on behalf of the state [10], which imposes on it the obligation to act exclusively within the limits and in the manner prescribed by the Constitution and laws. Such an obligation directly follows from the principle of the rule of law, which requires not only formal legality but also substantive fairness of procedures. At the same time, in practice there is a tendency toward the formalization of procedural actions, which substitutes for the genuine establishment of the circumstances of a criminal offense and reduces the quality of the evidentiary basis.

One of the key indicators of inefficiency of pre-trial investigation is the violation of reasonable time limits in criminal proceedings. Excessive duration of investigation contradicts the constitutional guarantees of the right to a fair trial and creates a situation of legal uncertainty for the participants in the proceedings. Delays

in investigation may be caused both by objective factors (complexity of the case, lack of resources) and subjective ones (improper organization of work, inactivity of the investigator or prosecutor, abuse of procedural rights). In any case, such phenomena indicate a failure of the state to comply with its positive obligation to ensure effective justice.

A significant aspect of the problem is also the insufficient level of judicial control over the activities of pre-trial investigation bodies. Although procedural legislation provides for the institution of the investigating judge as a guarantor of the observance of human rights and freedoms, in practice its role is often reduced to the formal authorization of procedural decisions. The limited possibilities for prompt and effective appeal against the inactivity of an investigator or prosecutor lead to the fact that the constitutional right to judicial protection is not fully realized.

Particular attention should be paid to the problem of abuse of procedural powers by pre-trial investigation bodies. This concerns, in particular, the unjustified application of measures to ensure criminal proceedings, such as detention, the imposition of preventive measures, searches, or temporary access to items and documents. Such actions, carried out without proper justification or in violation of procedural safeguards, constitute direct interference with constitutional rights, in particular the right to liberty, inviolability of the home, and private life.

An important element of effective pre-trial investigation is compliance with the principle of adversarial proceedings and the ensuring of the right to defense. However, in practice, there is often an imbalance between the parties to criminal proceedings, where the prosecution enjoys significantly broader opportunities in collecting and using evidence. Restrictions on the defense's access to case materials, untimely notification of suspicion, or manipulation of a person's procedural status undermine the substantive realization of the right to defense and contradict constitutional standards of a fair trial.

No less important is the problem of the institutional organization of pre-trial investigation bodies. An insufficient level of coordination between investigative bodies and prosecutors, excessive workload, кадрові проблеми (staffing issues), and lack of proper professional training negatively affect the quality of investigation. In this context, the question arises as to whether the existing model of organization of pre-trial investigation complies with the constitutional principles of efficiency of public administration and good governance.

In addition, it is necessary to take into account the practice of international judicial institutions, which forms standards of effective investigation as a component of human rights protection. The failure of the state to fulfill its obligation to conduct an effective, independent, and timely investigation may indicate systemic problems in the functioning of criminal justice and requires an appropriate response at both legislative and law enforcement levels.

The effectiveness of pre-trial investigation in Ukraine, as a component of criminal procedure, directly depends on the ability of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine to ensure a balanced combination of two interrelated but potentially conflicting values: the public interest in combating crime and the unconditional observance of human rights and freedoms. At the same time, the analysis of the current provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine through the prism of law enforcement practice, including the positions of national courts and the case law of the European Court of Human Rights, allows us to conclude that there are a number of normative constructions that prove to be insufficiently effective or even dysfunctional in the real mechanism of pre-trial investigation.

First of all, attention should be paid to the issues related to the implementation of Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which establishes the obligation of an investigator or prosecutor to immediately, but no later than within 24 hours, enter information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations. Despite the imperative nature of this provision, in practice it often turns into a formal guarantee that does not ensure real access to justice. A typical situation is the actual "filtering" of reports of criminal offenses at the stage preceding the entry of information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations, which contradicts the legal position of the Supreme Court and the approaches of the European Court of Human Rights (in particular, in cases concerning effective investigation under Articles 3 and 13 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [11]). As a result, the public interest in timely response to crimes is replaced by administrative expediency, while the individual's right to an effective investigation is restricted.

Equally problematic is the regulation of time limits for pre-trial investigation enshrined in Article 219 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Formally, this provision is aimed at ensuring reasonable time limits for proceedings; however, its practical implementation demonstrates the opposite effect. In particular,

the mechanism for extending the time limits of pre-trial investigation through the court often turns into a formal procedure in which investigating judges, proceeding from the presumption of the reasonableness of the prosecution's motions, effectively legitimize delays in investigation. At the same time, the absence of clear criteria for the "complexity of proceedings" or "exceptional circumstances" creates a wide field for discretion, which is not always consistent with the principle of legal certainty.

Special attention should be paid to the institution of notification of suspicion (Articles 276-278 of the Criminal Procedure Code of Ukraine), which is of key importance for ensuring the procedural rights of an individual. Practice indicates the existence of the phenomenon of so-called "formal suspicions," when notification of suspicion is carried out without proper substantiation of the sufficiency of evidence, which contradicts the "reasonable suspicion" standard developed in the case law of the European Court of Human Rights. Such practice, on the one hand, enables the prosecution to intensify the application of coercive procedural measures (preventive measures, searches, etc.), and on the other hand, creates risks of arbitrary interference with human rights, in particular the right to liberty and personal security.

The provisions regulating the application of preventive measures (Articles 176–199 of the Criminal Procedure Code of Ukraine) also demonstrate a certain inefficiency in ensuring a balance of interests. Despite the declared priority of less restrictive preventive measures, in practice there is a tendency toward the widespread use of detention, which is often justified by general, template formulations regarding the risks provided for in Article 177 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The European Court of Human Rights, in numerous judgments against Ukraine (in particular, "Kharchenko v. Ukraine" [12]), has identified a systemic problem of insufficient individualization of risks and automatism in extending periods of detention. This indicates that the relevant provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, although formally compliant with European standards, do not ensure their proper implementation.

The mechanism of judicial control over pre-trial investigation is also debatable, particularly with regard to appealing against the inactivity of an investigator or prosecutor (Article 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). The limited list of appealable decisions, actions, or omissions effectively narrows the possibilities of the defense to respond effectively to violations of its rights. Moreover, practice demonstrates a formalistic approach of investigating judges to the consideration of such complaints, which nullifies the very idea of judicial control as a guarantee of human rights.

Finally, attention should be drawn to the issue of admissibility of evidence (Articles 86–89 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). Despite the formal закріплення of the "fruit of the poisonous tree" doctrine, in practice courts do not always consistently apply the criteria of inadmissibility of evidence obtained in violation of human rights. This creates a situation in which procedural violations do not always entail appropriate legal consequences, thereby undermining the preventive function of procedural guarantees.

Conclusions. The analysis of specific provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine indicates the existence of a systemic problem: the formal compliance of legislation with European standards does not translate into their effective implementation in practice. This is обусловлено both by the imperfection of certain normative constructions (lack of clear criteria, excessive discretion) and by the peculiarities of law enforcement (formalism, accusatory bias, institutional inertia). As a result, the balance between the public interest in combating crime and human rights is often shifted in favor of the former, which contradicts the principles of the rule of law and fair trial.

Addressing these problems requires a comprehensive approach that includes both the improvement of normative regulation (in particular, the specification of grounds and criteria for procedural decisions) and changes in law enforcement practice through strengthening the role of judicial control, developing the legal consciousness of participants in proceedings, and implementing the standards of the European Court of Human Rights into national practice.

REFERENCES:

1. Constitution of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1-%80#Text.
2. Polychko T., Bysaha Yu., Berch V., Deshko L., Nechyporuk H., Petretska N. Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 220 s. URL: https://web.ccu.gov.ua/library/verhovenstvo-konstytuciynyh-norm-u-nacionalniy-systemi-prava.

3. Volkov V.D. Medychne pravo Ukrainy: praktykum; Donets. nats. un-t, Donets. nats. med. un-t im. M. Horkoho. Donetsk: Suchasnyi druk, 2010. 249 s.
4. Pravo – diievyi zasib peremohy Ukrainy u viini z rf: analityka, otsinky, prohno zy: mizhnarodna kolektyvna monohrafiia / za zah. red. Bysahy Yu.M., Bielova D.M., Berch V.V., Deshko L.M., Zaborovskoho V.V. ta Prodan V.I. Uzhhorod: Vydavnychyi dim «RIK-U», 2023. 275 s. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/10930474-20cc-4c72-b721-e34149191fd5.
5. Deshko L. Vykonannia rishen natsionalnykh sudiv: pryntsypy Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Publichne pravo, 2012. № 4. S. 167–173.
6. Barnych K.I., Bysaha Yu.M., Berch V.V., Desh ko L.M., Fridmanskyi R.M. Realizatsiia konstytutsiinoho prava na svobodu dumky i slova, na vilne vyrazhennia svoikh pohliadiv i perekonan: monohrafiia. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 220 s.
7. Deshko L. Criteria for the court's compli ance with the obligation to provide justifi cation of its decisions. Teise. 2016. № 99. P. 186–193. URL: www.zurnalai.vu.lt/teise/arti cle/view/10121.
8. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crime an Tatar National-Territorial Autonomy: Reg ulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. P. 24–28. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2023/01/Visegrad_3_2022.pdf.
9. Deshko, L. Restitutio in integrum: pidkhody Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Porivnialno-analitychne pravo. 2018. №5. S. 365–368. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/5_2018.pdf.
10. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
11. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
12. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Kharchenko proty Ukrainy». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e51#Text.
13. Decision of the European Court of Human Rights in the case «Salduz v. Turkey». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89893.
14. Decision of the European Court of Human Rights in the case «Kudła v. Poland». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Карапетян А.Р., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.25
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.20

ВІДНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ

Кляцький В. В.,
аспірант кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
ORCID: 0009-0007-5761-3499

Кляцький В. В. Відновлення місцевого самоврядування в Литовській Республіці: основні проблеми та їх вирішення.

У дослідженні розкрито ключові проблеми відновлення місцевого самоврядування Литовської Республіки у перші два періоди муніципальної реформи (1990-2005 рр.). У статті враховано позиції вітчизняних та литовських вчених щодо муніципальної реформи Литви. Автор представляє критичний підхід до розуміння змісту та швидкості реформ пострадянських держав. У статті представлено аргументацію щодо успішності євроінтеграції Литви. На основі чинного муніципального законодавства Литви представлено конкретні поточні результати реформ, які вдалося досягти попри пострадянське минуле та тривалу відсутність панування демократії на території Литовської Республіки. Дослідження окреслили ключові питання, які сьогодні постають перед Україною та поставали раніше перед Литвою. Автор наголошує, що представлене дослідження не ґрунтується на порівнянні успіхів Литви та невдач України у сфері муніципальної реформи. Литва стала членом ЄС у 2004 році чому сприяли сукупність факторів, які співвпали у певний час у певному місці: було розпочато муніципальну реформу; територіальна наближеність до інших держав-членів ЄС; політична воля ЄС щодо членства Литви та прагнення Литвою інтеграції до ЄС. Також ми жодним чином не применшуємо досягнень Литовської держави, а прагнемо приверну увагу до проблем та шляхів їх вирішення.

У підсумку наведено, наступні ключові проблеми з якими стикалася Литовська Республіки під час відновлення місцевого самоврядування: наслідки пострадянського минулого у вигляді централізованого управління та тривалою відсутності демократії на території Литви; неготовність політиків проводити реформи та розподіляти (децентралізувати) повноваження; непослідовність та затягування реформ; недотримання положень Конституції Литви при визначені структурно-функціональної організації місцевого самоврядування; надмірність делегованих повноважень та недостатність фінансового забезпечення муніципалітетів; відсутність реальної децентралізації у перші два періоди реформ. Вирішення деяких із перелічених проблем досі є актуальними для Литви (перерозподіл делегованих повноважень та фінансова спроможність муніципалітетів та ін). Проте, препони, що пов'язані із пострадянським минулим було вирішено невідворотністю реформ, залученням підтримки міжнародних організацій та членством в ЄС та розвитком партисипативної демократії.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальна реформа, демократизація, децентралізація.

Klyatskyi V. V. Restoration of local self-government in the Republic of Lithuania: main problems and their solutions.

The study reveals the key problems of restoring local self-government in the Republic of Lithuania in the first two periods of municipal reform (1990-2005). The article considers the positions of domestic and Lithuanian scholars on the municipal reform of Lithuania. The author presents a critical approach to understanding the content and speed of reforms in post-Soviet states. The article presents an argumentation on the success of Lithuania's European integration. Based on the current municipal legislation of Lithuania, specific current results of reforms that have been achieved despite the post-Soviet past and the long absence of the rule of democracy in the territory of the Republic of Lithuania are presented. The study outlined the key issues that

Ukraine faces today and that Lithuania faced before. The author emphasizes that the presented study is not based on a comparison of Lithuania's successes and Ukraine's failures in the field of municipal reform. Lithuania became a member of the EU in 2004, which was facilitated by a combination of factors that coincided at a certain time and place: the municipal reform was launched; territorial proximity to other EU member states; the political will of the EU regarding Lithuania's membership and Lithuania's desire for integration into the EU. We also do not in any way belittle the achievements of the Lithuanian state but seek to draw attention to the problems and ways to solve them.

In conclusion, the following key problems that the Republic of Lithuania faced during the restoration of local self-government are listed: the consequences of the post-Soviet past in the form of centralized management and the long-term absence of democracy in the territory of Lithuania; the unwillingness of politicians to carry out reforms and distribute (decentralize) powers; inconsistency and delay in reforms; failure to comply with the provisions of the Constitution of Lithuania when determining the structural and functional organization of local self-government; excessive delegated powers and insufficient financial support for municipalities; lack of real decentralization in the first two reform periods. Solving some of the listed problems is still relevant for Lithuania (redistribution of delegated powers and financial capacity of municipalities, etc.). However, the obstacles associated with the post-Soviet past were resolved by the inevitability of reforms, the involvement of support from international organizations and membership in the EU, and the development of participatory democracy.

Key words: local self-government, municipal reform, democratization, decentralization.

Постановка проблеми. Незавершеність муніципальної реформи спричинена не тільки повномасштабним вторгненням Російської Федерації до України. Слід відзначити, що пострадянська спадщина складно поєднуються з прискоренням євроінтеграції, яка здійснюється з метою забезпечення сталості розвитку та гарантування миру, безпеки та демократії. Перехід Литви від пострадянської держави до держави-члена Європейського Союзу (далі – ЄС) відбувався, в тому числі, через реформи у сфері місцевого самоврядування. Попри усі труднощі, Литва змогла переформатуватися та здійснити подвійний перехід, що включав звільнення від радянської спадщини державного управління та одночасного виконання умов для набуття членства в ЄС.

Історія місцевого самоврядування в Литві перехрещується з правлінням Російської імперії та Радянського Союзу, як і історія України. Це означає, що ця країна долала подібні перепони під час реформи місцевого самоврядування. У Російській імперії, до складу якої входила і частина українських земель, ліберальні ідеї децентралізації місцевого самоврядування не віталися. Знаючи цінність демократії та децентралізації, які впроваджують більшість сучасних держав, тогочасні цінності та принципи самодержавної влади на місцях були абсолютно протилежними, особливо на українських землях [1, с. 18]. Будучи першою республікою, яка заявила про відновлення незалежності, Литва в часі випередила Україну не лише у відновленні конституційного правопорядку, але й прийняттям 7 липня 1994 року Закону «Про місцеве самоврядування» [2], а також у питаннях правового регулювання місцевого самоврядування та деталізації положень Конституції [3, с. 197]. На момент прийняття Конституції України у Литві вже тривав другий етап муніципальної реформи.

Досвід держав ЄС загалом та Литви зокрема свідчить, що територіальні реформи завершуються укрупненням (об'єднанням) територіальних громад [4, с. 175]. Необхідними елементами постсоціалістичних трансформацій у напрямку демократизації для держав Центральної та Східної Європи є децентралізація та формування місцевого самоврядування, які розглядають в якості мінімальних передумов для становлення локальних демократичних режимів [5, с. 94].

Незалежна Литва, яка відновила свою незалежність 11 березня 1990 року, не могла довго експериментувати та вивчати, які моделі державного управління будуть для неї найбільш підходящими. Країна обрала європейські демократичні цінності. Потрібно було швидко та без серйозних потрясінь запозичити західний досвід державного управління. Помилки були неминучими під час адаптації моделей управління, запозичених з континентальної Європи та англосаксонських країн [6, с. 887].

Проблеми з якими стикалася Литва у 1990 році існували і в Україні. Проте, є два важливі аспекти, які слід врахувати, щоб правильно оцінити успішність муніципальної реформи в Литві у порівнянні з Україною. Перший – це те, що станом на 1995 рік Литва вже розпочала адміністративну реформу, тоді як Україна у цей період перебувала у політичній кризі і працювала над розробкою тексту конституції.

І другий це географічна складова, оскільки ЄС розширювався поступово і не Україна територіально була на черзі щодо наближення. Отже, тут важливо врахувати етап реформ на той час і територіальну близькість до держав-членів ЄС. Отже, з'ясуємо через що саме пройшла Литва під час реформи місцевого самоврядування.

Метою дослідження є розкриття змісту реформ, що спрямовані на відновлення місцевого самоврядування у Литовській Республіці з акцентом на основних проблемах та шляхах їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Питання реформування місцевого самоврядування Литовської Республіки досліджували С. Серьогін, Л. Прокопенко [7], З. Сірик [8], О. Петришин [3], О. Чернеженко, В. Федоренко [1] та ін. Вченими представлено узагальнення процесів реформування місцевого самоврядування переважно з акцентом на позитивних результатах, що не дозволяє побачити повноти цих процесів.

О. Петришин звертає увагу на окремі проблеми та виокремлює етапи муніципальної реформи. Зокрема, зазначається, що у Литві на початку 2000-х також, вирішувалася проблема розмежування власних та делегованих повноважень й забезпечення відповідного фінансування. Як і в Україні сьогодні, майже половина функцій муніципалітетів Литви належали до делегованих повноважень [3, с. 199]. Проте, проблема фінансування делегованих повноважень є актуальної для кожної сучасної демократичної держави і Литва не є винятком. Поза увагою вітчизняних вчених залишається практика Конституційного Суду Литви щодо місцевого самоврядування. Так, через 12 років з моменту відновлення місцевого самоврядування та початку реформ у полі уваги КС Литви перебували і питання щодо коштів на виконання державних функцій, які передані муніципалітетам (КС Литви, Рішення 24.12.2002 р.). Незалежність діяльності муніципалітетів, встановлена в Конституції відповідно до компетенції, визначеної Конституцією та законами, означає, що якщо державні функції передаються муніципалітетам законами, а також якщо для них законами чи іншими правовими актами встановлюються обов'язки, то кошти, необхідні для виконання цих функцій (обов'язків), повинні бути забезпечені. Якщо ж до кінця бюджетного року муніципалітетам передаються додаткові державні функції, то на це також мають бути виділені кошти [9]. Обов'язок виконання делегованих повноважень випливає із принципу законності, який поширюється і на муніципалітети. Проте, без належного фінансування муніципалітети не зможуть виконувати ці повноваження. Кошти на реалізацію відповідних функцій, переданих муніципалітетам державою, мають бути передбачені законом про державний бюджет. Самостійність діяльності муніципалітетів відповідно до компетенції, визначеної Конституцією та законами, та державна підтримка муніципалітетів, а також узгодження муніципальних та державних інтересів означають, що державний бюджет повинен передбачати кошти (муніципальні доходи та їх джерела), необхідні для забезпечення повноцінного функціонування муніципалітетів та реалізації їхніх функцій [10, с. 921]. Саме такі позиції висловлює Конституційний Суд Литви щодо фінансової спроможності муніципалітетів виконувати делеговані та власні повноваження. Проте, у рішеннях Конституційного Суду Литви багато політико-правових проблем не було озвучено, тому слід враховувати політико-правову практику реалізації муніципальної реформи.

В. Федоренко та О. Чернеженко відзначають, що одним із важливих уроків щодо зарубіжного досвіду реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації стало усвідомлення, що на сьогодні у жодній державі світу не створено ідеальної моделі місцевого самоврядування чи універсального рецепту її реформування. Не можна беззастережно запроваджувати зарубіжний досвід, проте досвід муніципальної реформи окремо взятої держави, заслуговує на повагу та врахування [1, с. 11-12].

Литовський вчений А. Астраускас (A.Astrauskas) у своїх статтях описує розвиток найважливіших елементів системи місцевого самоврядування Литви за період з 1990 року до 2013 року. Вчений звертає увагу на наступні складові: територіальну основу організації місцевого самоврядування; правове положення місцевого самоврядування; зміни сутності муніципалітету та місцевого самоврядування; зміни принципових моделей організаційної структури місцевих муніципалітетів та систем виборів до муніципальних рад [11;12]. В. Смальскіс (V. Smalskys) дослідив розвиток реформ державного управління після відновлення незалежності Литви [6].

Отже, на основі доктринальних джерел, політико-правової практики та муніципального законодавства Литви можна представити основні проблеми та те, як ця пострадянська держава їх вирішувала та продовжує вирішувати.

Виклад основного матеріалу. Місцеве самоврядування було передбачено в Конституції Литовської Республіки 1922, 1928 та 1938 років [13, с. 278-279]. У чинній Конституції Литви місцевому самоврядуванню присвячений розділ X «Місцеве самоврядування та управління» [14]. Проте, у 1940 році, коли Литва була окупована та включена до складу Радянського Союзу, конституційний інститут місцевого самоврядування було скасовано. Інститути місцевого самоврядування стали не частиною громадянського самоврядування, а частиною центральної системи управління, тобто установами, які виконували рішення вищого центрального органу влади та директиви єдиної легально діючої комуністичної партії.

Після того, як Литва відновила свою незалежність та змінила свою соціально-економічну систему, виникла необхідність реформувати адміністративний поділ території та створити нові територіальні інституції самоврядування. Як і інші посткомуністичні країни, Литва розпочала реформи. Однак тривала політична та економічна залежність від Радянського Союзу призвела до складного шляху цих реформ. Попри те, що система управління, успадкована від радянських часів, сприймалася як перешкода для успішної адаптації країни до нових політичних, економічних та соціальних умов, тривалий час не було поспіху зі зміною адміністративного поділу території та децентралізацією управління країною. У Литві станом на 2006 рік ще не була завершена реформа територіальної інституційної системи, яка б ґрунтувалася на самоврядуванні як одному з принципів демократії. Литовські вчені дотримуються гіпотези, що втрата традицій самоврядування була зумовлена геополітичним становищем Литви: територіальними інституціями та територіально-адміністративною мережею, нав'язаною Росією та Радянським Союзом [15, с. 62].

Після відновлення незалежності в 1990 році Литва зіткнулася зі складним викликом відокремлення від авторитарної системи, побудованої на плановій економіці, та переходу до членства в ЄС. Цей перехід вимагав масштабних одночасних реформ у політичних, економічних та адміністративних структурах, процес, відомий як «подвійний перехід». Встановлення вільноринкової економіки та демократичного управління, закріплені Конституцією 1992 року, були ключовими для стабілізації соціально-політичного ландшафту Литви. Через брак досвіду в такому переході, процес значною мірою базувався на навчанні, спробах і помилках, зарубіжній підтримці та істотно залежав від внутрішньої політики. Економічна блокада, запроваджена Радянським Союзом, справляла тиск в перші роки реформ [16, с. 7].

Отже, після відновлення незалежності у 1990 році адміністративно-територіальна система залишилася такою ж, як і за радянського режиму. Проте, вибори до органів місцевого самоврядування стали демократичними. Законом «Про основи місцевого самоврядування» 12 лютого 1990 року було спочатку створено дворівневу систему місцевого самоврядування (два рівні муніципалітетів – вищий та нижчий), яка функціонувала до 1995 року. Закон «Про основи місцевого самоврядування», прийнятий 12 лютого 1990 року, набув чинності після виборів до міської ради, що відбулися 24 березня 1990 року [18; 13, с. 279]. У 1994 році був прийнятий Закон «Про адміністративно-територіальні одиниці Литовської республіки та їх межі», відповідно до цього Закону було проведено реорганізацію території: з'явилося 10 повітів (округів) (apskričių), до складу яких входять 60 муніципалітетів (savivaldybių). На території повітів знаходяться 548 дрібних утворень – сенюніїяс (seniūnijas) – та 3 187 ще дрібніших – сенунайтіяс (seniūnaitijas) (станом на 2020 рік) [3, с. 197-198].

Найскладніше питання щодо якого вчені подають суперечливу інформацію це факультативні суб'єкти муніципалітетів Литви. По суті йдеться про утворення у муніципалітетах староств як районів управління спочатку як відділень адміністрації муніципалітету на чолі із старостою, а потім додається форма староств, що затверджується радою муніципалітету теж на чолі із старостою. Сенунайтіяс (seniūnaitijas) це житлові громади (або їх частини), що утворюються після призначення старост в межах відповідного староства (не більше 500 жителів). Ці жителі обирають представників громади місця проживання на 4 роки у порядку встановленому Законом «Про місцеве самоврядування» та відповідною муніципальною радою (ст. 38) [20].

Повертаючись до початку реформ, слід зазначити, що політичний перехід, був визначений новою Конституцією Литви, прийнятою на референдумі в 1992 році. Важливо, що один з головних політичних консенсусів був встановлений у цій Конституції – західна орієнтація державної політики та заборона вступу до будь-яких пострадянських союзів. Проте, початковому управлінню бракувало інституційної узгодженості, а партіям – політичного консенсусу в багатьох інших сферах, що вимагало

довгострокового бачення. Вибори 1992 року ознаменувалися поверненням нової Литовської демократичної робітничої партії, яка здебільшого складалася з колишніх членів комуністичної партії. Політичній системі перешкоджав високий рівень корупції та низька довіра громадськості [16, с. 7].

На відміну від інших країн Центральної Європи, литовський уряд надавав пріоритет регіональній реформі, а не створенню місцевих територіальних одиниць. Хоча створення повітів (округів) також було пов'язане з децентралізацією управління. Проте, регіональна реформа не забезпечила повернення децентралізованого управління, оскільки уряд ніколи не передавав важливіших функцій повітам (округам) і не створював регіональних інституцій самоврядування. Регіональна реформа обмежилася лише створенням регіональної адміністративної мережі [15, с. 70].

Отже, демократизація відбувалася поступово і важливу роль відіграв Конституційних Суд Литви щодо захисту прав місцевого самоврядування. Так, Сейм, відповідно до статті 123 Конституції та статті 28 Закону Литовської Республіки «Про основи місцевого самоврядування» та Закону «Про безпосереднє управління адміністративно-територіальними одиницями» ухвалив Постанову «Про розпуск Вільнюської міської ради та деякі заходи щодо покращення порядку в муніципалітетах». У результаті було запроваджено пряме управління на території міста до формування нової Вільнюської міської ради. Цим рішенням також зупинено дію Закону «Про основи місцевого самоврядування» на території міста Вільнюс на період прямого управління. Конституційний суд встановив, що Постанова Сейму від 15 квітня 1993 року «Про розпуск Вільнюської міської ради та деякі заходи щодо покращення порядку в муніципалітетах» суперечить статті 123 Конституції. Рішення Суд аргументував тим, що Сейм не обґрунтував свою Постанову про розпуск Вільнюської міської ради правовими підставами. Тобто не вказав у Постанові, які рішення та розпорядження Вільнюської міської ради та муніципалітету суперечать Конституції, а також, які з них грубо порушують закони Литовської Республіки та конституційні права громадян [21].

Складний процес переходу також відбувся в управлінні державою. Він був значно обтяжений браком досвіду та успадкованою культурою управління. Інституції були обмежені пострадянською культурою централізованого правління та зосереджувалися на дотриманні формальних вимог, а не на досягненні найкращих можливих результатів. Закон «Про державну (публічну) службу» був прийнятий у 1995 році за сприяння та консультування експертами багатьох міжнародних організацій, насамперед ЄС. Напрацьовувалася деполітизована та професійна державна та муніципальна служба, заснована на ієрархічній структурі, розподілі праці та ін.

Через брак чіткого бачення серед литовських політичних діячів, керівні принципи ЄС, що сприяють прозорості, підзвітності та незалежності державної служби, стали основною ідеєю щодо того, як має бути побудоване управління. Це призвело до формування високих стандартів, але також означало, що метою була адаптація законів, що відповідають вимогам ЄС, а не хороша та повноцінно функціонуюча адміністративна система. Тим не менш, проблеми залишалися, оскільки Литва отримала низькі бали за індексами корупції, а бюрократію деякі розглядали як псевдобюрократію за її формальні дії відповідно до закону, але не за на користь ефективності [16, с. 8].

Вітчизняні вчені стверджують, що реформи місцевого самоврядування на засадах децентралізації було проведено у Литві з 1992–1995 рр. Її результати дали змогу активізувати владоспроможність територіальних громад, посилити їх матеріально-фінансову самостійність [1, с. 14].

Литовський законодавець у Законі «Про місцеве самоврядування» 1994 року сформував принципи місцевого самоврядування. Принципи функціонування системи місцевого самоврядування в Литві, збігаються з цінностями місцевого самоврядування та мають визнаватися критеріями, на основі яких можна обґрунтовано визначити (оцінити) досягнутий рівень та зрілість місцевого самоврядування. Оцінивши, рівень впровадження принципів місцевого самоврядування можна визначити реальність місцевого самоврядування [23]. Було неодноразово переглянуто та змінено принципи місцевого самоврядування. Наприклад, у 12 жовтня 2000 року було внесено зміни до Закону «Про місцеве самоврядування». Метою Закону було визначено сприяти розвитку місцевого самоврядування як основи розвитку демократичної держави (ст. 1). Дана стаття залишається чинною станом на 2026 рік. Перелік принципів місцевого самоврядування було розширено до дев'яти. Наприклад, принцип підзвітності органів самоврядування було доповнено відповідальністю перед виборцями; принцип самостійності було розширено до незалежності та свободи муніципальних установ у виконанні законів та інших правових актів, а також відповідальності перед громадою. Було додано два нові принципи: прозорість

діяльності та врахування інтересів громади та окремої особи. Такі зміни пов'язують із ратифікацією та впровадженням Європейської хартії місцевого самоврядування, яка сприяла розвитку моделі партисипативної демократії, що визнає основні принципи самоврядування, зокрема децентралізацію та субсидіарність [13, с. 284-285].

Поточна редакція Закону Литви «Про місцеве самоврядування» вже налічує 13 принципів, серед яких принцип планування розвитку та діяльності, представницька демократія, принцип автономії та свободи діяльності муніципалітетів відповідно до компетенції, визначеної Конституцією та законами, а також підзвітності мера муніципалітету перед муніципальною радою, законності, субсидіарності та ін. (ст. 4) [20].

Істотні проблеми були при визначені системи суб'єктів місцевого самоврядування, особливо щодо інституту мера. Ідея прямого обрання мера найактивніше просувалася в Сеймі 1996-2000 років, після виборів до Сейму 1996 року та муніципальних виборів 1997 року на яких здобули перемогу праві, всюди домінували «Союз Батьківщини» (консерватори) та «ЛКДП» (християнські демократи). На думку Л. Мажиліса, опозиція (правоцентристські сили) того часу вважала за доцільне підкреслити бажання народу бачити особистості в місцевому самоврядуванні. Опозиція не вважала за доцільне, щоб домінували мери з «неправильних» партій. У пізніших скликаннях Сейму ця ідея отримала подальший розвиток, особливо враховуючи, що мешканці також підтримували виборність мера. Однак, щоб прийняти таку модель, довелося змінити Конституцію. Це намагалися зробити кілька разів (у 2005, 2007 та 2010 роках), але не вистачало політичної волі. Дискусії в Сеймі щодо прямих виборів мера тривали протягом двох десятиліть. Ліберально-центристський союз навіть розробив ідею проведення референдуму з цього питання. Ініціативи, пов'язані із законодавством про прямі вибори мера, виходили від різних партій, які визнавали підтримку громадянами ідеї прямого обрання мера [13, с. 281]. У результаті виборність мера було закріплено на рівні закону і перші вибори відбулися у 2015 році. Проте, у 2021 році Конституційний Сул Литви визнав, що законодавчо закріплений статус мера, в тому числі щодо виборності, не відповідає Конституції Литви. У результаті виборність мера була закріплена на конституційному рівні аж у 2022 році.

Історія Литви показує, що лише у 20 столітті моделі територіального управління та самоврядування в Литві змінювалися багато разів. Переважало централізоване управління, самоврядування було обмеженим. Це перешкоджало розвитку традицій територіального самоврядування та громади, солідарність населення зменшувалася, а байдужість до державних справ зростала. Не випадково, що через брак політичної волі процес впровадження нового територіального управління та самоврядування затягнувся та став дуже складним. На початку 2000-них спостерігаються коливання між централізованим управлінням та ширшим самоврядуванням. Литовський уряд з самого початку надавав пріоритет реформі регіонального управління, а місцеве самоврядування майже не обговорювалося. Відсутність як місцевого, так і регіонального самоврядування зробила Литву унікальною державою досить радикального унітарного типу з трансформованим радянським адміністративним поділом території. Тому проблема реорганізації та децентралізації територіального управління в Литві залишалася особливо актуальною. Цю проблему можна було вирішити двома способами – або розбити мережу існуючих муніципалітетів (як планував уряд), або легалізувати самоврядування на базовому рівні [15, с. 74].

Попри те, що модель місцевого самоврядування в Литві базується на багатовіковій європейській традиції культури місцевого самоврядування, яка згодом була доповнена інститутом адміністративного нагляду, проблем пострадянської держави уникнути не вдалося [10, с. 917]. До приклад, у працях литовських вчених відзначаються ряд проблем, з якими стикалася Литва в межах другого етапу муніципальної реформи (1995-2005 рр.). Зокрема, попри проведені реформи на першому етапі, що розпочався у 1990 році, у 2000-них місцеве самоврядування Литви стикається з кількома очевидними проблемами серед яких доречно виокремити наступні: місцеве самоврядування (з точки зору наданих послуг) фізично віддалене від населення; інституції місцевого самоврядування не мають достатніх повноважень; інституціям місцевого самоврядування бракує компетентності; відсутній ефективний нагляд за формуванням місцевої політики та її реалізацією, що створює можливість неналежного виконання функцій та зловживання повноваженнями; недостатнє представництво інтересів населення (муніципальні ради формуються лише за партійними списками, а громади малоефективні як з точки зору повноважень, так і інституційно) [15, с. 84–85].

Станом на 2006 рік вчені наголошують, що був низький рівень самоврядування, про що свідчить невеликий спектр автономних функцій самоврядування. Більшість муніципальних бюджетів (від 40 до 69 відсотків) спрямовується на виконання функцій, делегованих державою. Принцип субсидіарності, згідно з яким рішення мають прийматися на рівні, що є найбільш ефективним, ще не було повністю впроваджено. Виконуючи функції, делеговані державою, муніципалітети не мали достатньої автономії та не могли адаптувати виконання цих функцій до місцевих потреб та особливостей. Регулювання роботи муніципалітетів «зверху» не дозволяє їм швидко та ефективно реагувати на потреби місцевого суспільства та керувати державними справами, беручи на себе повну відповідальність [15, с. 93-94].

Найбільші поворотні моменти в розвитку розподілу повноважень між щаблями влади відбулися в 1994 р. (запровадження повітів), 1998 та 2001 рр. (розподіл функцій), 2003 р. (деконцентрація й децентралізація деяких функцій, що виконувалися централізованими інституціями) та 2010 р. (скасування посади призначеного урядом керівника повіту) [24, с. 154]. Таким чином, Литва прагнула знайти шляхи вдосконалення системи самоврядування: змінювався адміністративний поділ, а також статус мера та старости; система виборів до муніципальної ради вдосконалювалася кілька разів. Це робилося з метою вдосконалення системи самоврядування, проте така правова нестабільність не сприяла стабільному функціонуванню самоврядування [13, с. 282].

Попри усі труднощі, реформа надала муніципалітетам політичну легітимність, покращила місцеву автономію та партисипативне врядування, а також надала місцевим радам відповідальність у сферах державних послуг, місцевої інфраструктури та соціального забезпечення. Реформи також були посилені ратифікацією Європейської хартії місцевого самоврядування, що призвело до допомоги іноземних експертів та встановлення принципів автономії та підзвітності місцевих органів влади. Асоціація муніципалітетів, що складається з представників 60 територіальних одиниць, забезпечує участь місцевих органів влади в процесі прийняття рішень на національному рівні. Закони гарантують врахування муніципальних поглядів, вимагаючи від уряду інформувати місцеві органи влади про рішення, що впливають на них, та враховувати їхні рекомендації та позиції [16, с. 9].

Більшість питань, що поставали перед Литвою є актуальними для України, а саме: децентралізація та реформа адміністративно-територіального устрою; перерозподіл повноважень; розподілення (частково) та фінансування делегованих державою повноважень; забезпечення нових джерел фінансування (фінансова автономія); адміністративного нагляду (закріплення механізму та підзвітності) [3, с. 203]. Щодо делегування районними та обласними радами повноважень місцевим державним адміністраціям, С. Серьогіна робить слушне зауваження. Орган публічної влади може делегувати іншому органу тільки ті повноваження, які має сам, а повноважень виконавчо-розпорядчого характеру представницькі органи здебільшого не мають. Крім того, відсутність власних виконавчих органів не витримує критики про невідповідність Європейській хартії місцевого самоврядування, яка містить імперативну вимогу щодо наявності власних виконавчих органів на кожному рівні місцевого самоврядування [25, с. 213].

Оновлення конституційної моделі територіальної організації влади з прийняттям Конституції України залишило низку невирішених проблем, суперечностей та протиріч. Украй важко належним чином впровадити те, що є малозрозумілим та малодослідженим. Розвиток науки конституційного права не має замикатися сам у собі, а повинен напрацьовувати практичні рекомендації для формування власної успішної моделі місцевого самоврядування в Україні. З огляду на досвід Литовської Республіки слід відзначити складність у впровадженні децентралізації та демократизації на базі пострадянського минулого. Попри все, Литва впоралася із завданням, хоч це і не гарантувало значного процвітання державі, навіть після вступу до ЄС.

Проте, як відзначають О. Федоренко та О. Чернеженоко, за роки незалежності Україна випробовувала різні моделі місцевого самоврядування: пристосовувала до сучасних реалій пострадянську модель «рад всіх рівнів», яка призвела до підписання Конституційного договору 1995 р.; запроваджувала прогресивні моделі місцевого самоврядування, що ґрунтувалися на засадах децентралізації та субсидіарності [1, с. 10]. Можна погодитися із тим, що розбудова самостійних та спроможних територіальних громад і реформа місцевого самоврядування на засадах децентралізації залишається, важливими цілями сучасної муніципальної реформи.

Висновки. Отже, представлене дослідження не ґрунтується на порівнянні успіхів Литви та невдач України у сфері муніципальної реформи. Литва стала членом ЄС у 2004 році чому сприяли сукуп-

ність факторів, які співпали у певний час у певному місці: було розпочато муніципальну реформу; територіальна наближеність до інших держав-членів ЄС; політична воля ЄС щодо членства Литви та прагнення Литвою інтеграції до ЄС. Також ми жодним чином не применшуємо досягнень Литовської держави, а прагнемо приверну увагу до проблем та шляхів їх вирішення.

Серед ключових проблем, з якими стикалася Литовська Республіки під час відновлення місцевого самоврядування, слід виокремити наступні: наслідки пострадянського минулого у вигляді централізованого управління та тривалою відсутності демократії на території Литви; неготовність політиків проводити реформи та розподіляти (децентралізувати) повноваження; непослідовність та затягування реформ; недотримання положень Конституції Литви при визначені структурно-функціональної організації місцевого самоврядування; надмірність делегованих повноважень та недостатність фінансового забезпечення муніципалітетів; відсутність реальної децентралізації у перші два періоди реформ. Вирішення деяких із перелічених проблем досі є актуальними для Литви (перерозподіл делегованих повноважень та фінансова спроможність муніципалітетів та ін). Проте перепони, що пов'язані із пострадянським минулим, було вирішено невідворотністю реформ, залученням підтримки міжнародних організацій та членством в ЄС та розвитком партисипативної демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах-учасницях ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво «Ліра», 2017. 288.
2. Law on Local Government in Lithuania. Електронний ресурс. 1994. URL: https://www.e-tar.lt/portal/ru/legalAct/TAR. D0CD0966D67F/KOvWuQDrjs
3. Петришин О. В. Розвиток місцевого самоврядування в Литовській республіці в постокупаційний період: досвід для України. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 195-206. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1723 URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/d38c054f-27f9-4061-86d4-35688275645b/content
4. Бурдяк, В. Правове регулювання політики: законодавство держав Європи та України про територіальне самоврядування. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* 2024. № 49, 174–185. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2024.49.174-185
5. Прокопенко Л.Л. Досвід реформування місцевого управління в країнах Європейського Союзу. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 3 (4), С. 93-101. URL: https://doi.org/10.15421/151538
6. Smalskys V. Viešojo administravimo reformų raida atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Mykolo Romerio universitetas. 2010. P. 887-904. URL: https://cris.mruni.eu/cris/handle/007/18146
7. Серьогін С. М. Прокопенко Л. Л. Досвід реформування місцевого самоврядування в Литві. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_1_27
8. Сірик З.О. Адміністративно-територіальний устрій: досвід пострадінських республік (Литва, Латвія, Естонія). *Держава і регіони*. Серія: Державне управління. 2016. № 3 (65). С. 14-152. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/3_2016/26.pdf
9. On the indicators of state and municipal budgets: Ruling The Constitutional Court of The Republic Of Lithuania 14 January 2002. URL: https://lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1194/content
10. Valstybės valdymas ir vietos savivalda – dvi viešosios valdžios sistemos. URL: https://lrkt.lt/data/public/uploads/2020/11/10.-vietos-savivalda-ir-valdymas.pdf.
11. Astrauskas A. Vietos savivaldos raida Lietuvoje nuo 1990 metų iki dabar. *Viešoji politika ir administravimas public policy and administration.* 2013. T. 12, Nr. 2. P. 260–271. URL: https://files01.core.ac.uk/download/pdf/197248441.pdf.
12. Astrauskas A. Vietos savivaldos raida Lietuvoje 1990–2010 metais. *Public policy and administration*. 2011. T. 10, Nr. 2. P. 283–298. URL: https://cris.mruni.eu/server/api/core/ bitstreams/f19d7ccb-1b0e-4a8b-be2e-b8d6cb2c0ee6/content.
13. Local Self-Government in Lithuania / Local Self-Government in Europe / Saparniene, Diana & Lazauskienė, Aistė & Mejere, Oksana & Juknevičienė, Vita. 2021. P. 277-324. URL: https://doi.org/10.4335/978-961-7124-00-2.

14. Lietuvos Respublikos Konstitucija: Priėmimo data: 1992-10-25. Galiojanti suvestinė redakcija 2022-05-22. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47BB952431DA/ asr#part_bb39234c53d3424f9db3d40a60067623.
15. Lietuvos kelias savivaldos link istorinis palikimas ir šių dienų problemų ištakos / Remtasi moksliniu straipsniu: Decentralizacija ir teritorinė savivalda Lietuvoje. Vidmantas Daugirdas, Jurgita Mačiulytė. *Politologija*. 2006, tomas 3 (43). P. 91-110. URL: https://www.civitas.lt/wp-content/uploads/2015/07/Lietuvos-savivalda-II.pdf.
16. Preparation of Ukraine for its accession to the EU in the area of Cohesion Policy Case study on Lithuania. The Vienna Institute for International Economic Studies. 24 p. URL: https://u-lead.org.ua/storage/admin/files/2d739dbe101165f18bc8954e4fd5589a.pdf
17. Vietos savivaldos pagrindų: Įstatymas Lietuvos Respublikos 1990 m. vasario 12 d. Nr. XI-3676 (Įsigalioja 1990-03-24 Negalioja nuo 1995-03-26). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18859.
18. Panevėžio miesto taryba. Pagrindiniai duomenys. URL: https://eais.archyvai.lt/repo-ext/view/261169.
19. Saparniene, Diana & Lazauskienė, Aistė & Mejere, Oksana & Juknevičienė, Vita. Local Self-Government in Lithuania / Local Self-Government in Europe. 2021. P. 277-324. URL: https://doi.org/10.4335/978-961-7124-00-2.
20. Vietos Savivaldos: Įstatymas Lietuvos Respublikos, 1994 m. liepos 7 d. Nr. I-533. (Suvestinė redakcija nuo 2025-08-01). https://e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.D0CD0966D67F/asr.
21. Dėl Lietuvos Respublikos Seimo 1993 M. BALANDŽIO 15 D. NUTARIMO „Dėl vilniaus miesto tarybos paleidimo ir kai kurių priemonių tvarkai savivaldybėse pagerinti“ Atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai: Nutarimas Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 1993 m. rugsėjo 17 d. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.10166?jfwid=-i9h8f0zdw
22. Preparation of Ukraine for its accession to the EU in the area of Cohesion Policy Case study on Lithuania. The Vienna Institute for International Economic Studies. 24 p. URL: https://u-lead.org.ua/storage/admin/files/2d739dbe101165f18bc8954e4fd5589a.pdf.
23. Kurpuveso Vytauto Vietos savivaldos principų įgyvendinimas lietuvoje. *Pranešimas Tarptautinėje konferencijoje „Europos vietos savivaldos chartija ir Lietuva“* (2011 m. gegužės 6 d., Vilnius). URL: https://www.lrs.lt/docs2/LPMDLBBN.DOC.
24. Чернеженко О. Органи місцевого самоврядування в Литовській Республіці. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. «№ 2. С. 151-155. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/2/30.pdf
25. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / За заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2008. 576 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Кляцький В.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.41(477)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.21

ОКРЕМІ ПРОЦЕДУРНІ ПИТАННЯ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО ТЕКСТУ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Лебідь К. О.,
студентка І-ого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0008-1312-3540
E-mail: karyna.lebid.mpvpr.2025@lpnu.ua

Лебідь К. О. Окремі процедурні питання прийняття нового тексту Конституції України в період післявоєнного відновлення.

У статті досліджено комплексні проблеми та перспективи конституційної модернізації України в контексті післявоєнного відновлення та стратегічного курсу на європейську інтеграцію. Обґрунтовано, що чинна Конституція 1996 року, попри її фундаментальне значення, містить низку системних інституційних дисбалансів, зумовлених складними політичними компромісами періоду її прийняття, що суттєво обмежує ефективність правового регулювання сучасних динамічних суспільних відносин. Автором актуалізовано проблему існування «процедурного вакууму» в чинному законодавстві щодо механізму реалізації установчої влади народу, оскільки Розділ XIII Основного Закону регламентує виключно порядок внесення змін до Конституції, не визначаючи чіткого алгоритму прийняття її нового тексту.

Для розв'язання вказаного питання запропоновано авторську «бінарну конституційну модель», спрямовану на подолання нормативної невизначеності шляхом синхронізації процедур, передбачених статтями 155 та 156 Конституції України. Модель базується на пакетному розгляді двох взаємопов'язаних законопроєктів: перший спрямований на реформування розділів, зміни до яких вносяться за парламентською процедурою (ст. 155), а другий – на оновлення Розділів I, III та XIII, що потребують обов'язкового затвердження на референдумі (ст. 156). Встановлено, що ключовим елементом цієї моделі є принцип суворої юридичної взаємозумовленості, згідно з яким набрання чинності новою редакцією Основного Закону в цілому залежить від остаточного волевиявлення Українського народу, чиє рішення на всеукраїнському референдумі виступає актом вищої легітимації та вирішальною умовою завершення установчого процесу.

Деталізовано роль Конституційного Суду України у процесі конституційної трансформації, зокрема в частині здійснення превентивного контролю на предмет відповідності законопроєктів вимогам статей 157 та 158 Конституції України. Аргументовано, що в межах «бінарної моделі» Суд має виконувати функцію наскрізної експертизи, перевіряючи не лише конституційність окремих положень, а й внутрішню узгодженість між «парламентською» та «референдумною» складовими майбутнього тексту. Водночас визначено, що відмова Суду від контролю за дотриманням процедурних обмежень у період воєнного стану створює суттєві ризики правової невизначеності.

Окремо окреслено шляхи вдосконалення інституту парламентських слухань як необхідного інструменту забезпечення транспарентності та інклюзивності конституційного процесу. Виявлено системні перепони в існуючій практиці їх проведення, зокрема нормативну обмеженість щодо їх ініціювання та низьку ефективність імплементації напрацьованих рекомендацій. Аргументовано, що лише через подолання цих перепон та впровадження запропонованої автором «бінарної моделі» можливо створити комплексну систему, яка покликана не лише впорядкувати процедуру оновлення Конституції в період післявоєнної відбудови, а й закріпити незворотність демократичного вибору нашої держави.

Ключові слова: Конституція України, установча влада, конституційний процес, бінарна конституційна модель, післявоєнне відновлення, всеукраїнський референдум.

Lebid K. O. Some procedural issues related to the adoption of the new text of The Constitution of Ukraine during the post-war reconstruction period.

This article examines the complex challenges and prospects of Ukraine's constitutional modernization in the context of postwar reconstruction and the strategic course toward European integration. It is argued that the current 1996 Constitution, despite its fundamental importance, contains a number of systemic institutional imbalances resulting from the complex political compromises of the period of its adoption, which significantly limits the effectiveness of legal regulation of contemporary dynamic social relations. The author highlights the problem of a "procedural vacuum" in current legislation regarding the mechanism for exercising the constituent power of the people, since Section XIII of the Constitution regulates only the procedure for amending the Constitution, without defining a clear algorithm for adopting its new text.

To address this issue, the author proposes a "binary constitutional model" designed to overcome regulatory uncertainty by synchronizing the procedures set forth in Articles 155 and 156 of the Constitution of Ukraine. The model is based on the bundled consideration of two interrelated draft laws: the first is aimed at reforming sections to which amendments are made through parliamentary procedure (Art. 155), and the second at updating Sections I, III, and XIII, which require mandatory approval by referendum (Art. 156). It has been established that the key element of this model is the principle of strict legal interdependence, according to which the entry into force of the new version of the Basic Law as a whole depends on the final expression of the will of the Ukrainian people, whose decision in a nationwide referendum serves as an act of supreme legitimacy and a decisive condition for the completion of the constitutional process.

The role of the Constitutional Court of Ukraine in the process of constitutional transformation is examined in detail, particularly with regard to its exercise of preventive review to ensure that draft laws comply with the requirements of Articles 157 and 158 of the Constitution of Ukraine. It is argued that within the framework of the "binary model," the Court must perform a comprehensive review, verifying not only the constitutionality of individual provisions but also the internal consistency between the "parliamentary" and "referendum" components of the future text. At the same time, it is determined that the Court's refusal to review compliance with procedural restrictions during a period of martial law creates significant risks of legal uncertainty.

The paper specifically outlines ways to improve the institution of parliamentary hearings as an essential tool for ensuring the transparency and inclusivity of the constitutional process. It identifies systemic obstacles in current practices regarding their conduct, particularly regulatory limitations on their initiation and the low effectiveness of implementing established recommendations. It is argued that only by overcoming these obstacles and implementing the "binary model" proposed by the author is it possible to create a comprehensive system designed not only to streamline the procedure for amending the Constitution during the postwar reconstruction period but also to cement the irreversibility of our state's democratic choice.

Key words: Constitution of Ukraine, constituent power, constitutional process, binary constitutional model, post-war recovery, nationwide (all-Ukrainian) referendum.

Постановка проблеми. Історичний генезис чинної Конституції України характеризується складним компромісом між пострадянською спадщиною та демократичними прагненнями, що призвело до закладення в її текст низки системних вад та інституційних дисбалансів. Головна колізія сучасного конституційного процесу полягає у нормативній невизначеності: розділ XIII Основного Закону детально регламентує порядок внесення змін, однак залишає «процедурний вакуум» щодо механізму прийняття цілком нового тексту Конституції. В умовах майбутнього повоєнного відновлення, яке вимагатиме якісних реформ, відсутність чіткого алгоритму реалізації установчої влади народу створює ризики правової невизначеності та потенційних політичних криз. Нагальною є потреба в розробці такої процедурної конструкції, яка б, з одного боку, відповідала імперативним вимогам статей 155–156 Конституції, а з іншого – забезпечувала високий рівень суспільної легітимації та інклюзивності процесу через залучення громадянського суспільства.

Мета дослідження – комплексне наукове обґрунтування та моделювання процедури прийняття нового тексту Конституції України в період післявоєнного відновлення на основі «бінарної конституційної моделі». Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки дослідницьких **завдань**: розроблення механізму синхронізації парламентських і референдумних процедур, визначення компетенції Конституційного Суду України щодо здійснення превентивного контролю за дотриманням

процедурних норм, а також окреслення шляхів удосконалення інституту парламентських слухань як ключового інструменту забезпечення транспарентності, інклюзивності та легітимності правотворчого процесу.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження конституційних трансформацій складають праці провідних вітчизняних вчених. Фундаментальні аспекти модернізації Конституції як пріоритетного напряму правотворчості в умовах післявоєнного відновлення ґрунтовно проаналізовані у спільних дослідженнях А.М. Колодія, В.М. Тернавської та О.А. Колодія. Вчені наголошують, що оновлення Основного Закону стане системоутворюючим чинником для всієї правової системи України. Вагомий внесок у розробку дорожньої карти конституційної реформи зробили експерти Центру політико-правових реформ, зокрема у «Зеленій книзі конституційної реформи в Україні», де особлива увага приділена проблемам закритості та непублічності підготовки конституційних змін. Окремі процедурні аспекти, що стосуються ролі органу конституційної юрисдикції та меж його повноважень у процесі новелізації Основного Закону, знайшли відображення в наукових розвідках Ю. М. Михеєнка, який застерігає від перетворення Конституційного Суду з «охоронця» Конституції на суб'єкта політичного процесу. Водночас питання практичної імплементації «бінарної моделі» прийняття Конституції, яка б синтезувала парламентські та референдумні процедури, залишається недостатньо розробленим у сучасній науці та потребує поглибленого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Основного Закону України 28 червня 1996 року стало тією подією, що виходила за межі формальної правотворчості. Виступаючи продовженням багатовікових конституційно-правових традицій та відкриваючи нову епоху законодавчої підтримки демократичних ідеалів, Конституція України (далі – КУ, Конституція, Основний Закон) стала символом утвердження національної ідентичності та консолідації Українського народу в критично важливий момент становлення його як єдиного та суверенного джерела влади у власній, соборній і незалежній державі.

Водночас якою б досконалою не була Конституція (а Конституція України 1996 року є виваженим документом і юридично якісним продуктом європейської суспільно-політичної думки кінця XX століття), настає час, коли вона перестає частково або повністю відповідати суспільним відносинам, що динамічно розвиваються. З цього приводу варто зазначити, що Конституція не є «священною коровою», як її звикли називати деякі науковці, і може бути змінена, якщо на те буде воля Українського народу як суб'єкта, що єдиний має право утверджувати та змінювати конституційний лад в країні [1, с. 28].

Щоб по-справжньому усвідомити актуальність питання перегляду Конституції України, необхідно звернутися до історичного контексту її ухвалення. Так, Основний Закон 1996 року народжувався у складних політичних умовах – у період зіткнення двох світоглядних і політичних парадигм: пострадянської, зорієнтованої на збереження владних структур колишньої номенклатури, та реформаторської, яка прагнула закласти підвалини демократичної, правової та європейськоорієнтованої держави. Вимушений компроміс між цими силами, зокрема в питаннях мови, державної символіки, статусу Криму та ряду інших питань у підсумку призвів до механічного поєднання в тексті різнорідних правових конструкцій, створення внутрішніх суперечностей та появи інституційної неузгодженості. Зазначені системні вади вимагають комплексного переосмислення чинної конституційної моделі, яка має не лише відповідати сучасним екзистенційним викликам війни, а й повністю узгоджуватися із стратегічним курсом на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі.

Беззаперечно, вести мову про модернізацію Конституції України в умовах післявоєнного відновлення можна тільки як про перспективу подальшого розвитку правотворчої діяльності в Україні, оскільки, по-перше, післявоєнне відновлення існуватиме в майбутньому, по-друге, надзвичайно важко спрогнозувати, яким воно буде, і, по-третє, фактично не зрозуміло, які політичні, економічні, соціальні, духовні, правові та інші чинники впливатимуть на нього і якими концепціями, стратегіями, планами воно буде передбачатися. Водночас можна абсолютно впевнено стверджувати, що питання про модернізацію Конституції України буде занесено до порядку денного перспективної правотворчої діяльності в процесі післявоєнного відновлення. Певно, що воно не буде визнане першочерговим, невідкладним, основним, але для модернізації (реформування, удосконалення, оптимізації) правової системи України воно, беззаперечно, стане системоутворювальним, засадничим [2, с. 85].

Будь-яка подальша модернізація Конституції чи правової системи України в цілому неминуче матиме своїм вихідним пунктом і критерієм оцінки норми, що стосуються народовладдя. Так, відповід-

но до ст. 5 Основного Закону України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами [3].

Повертаючись до питання прийняття нового тексту Конституції, варто додати, що у змісті Конституції України порядок розробки та прийняття її як нової прямо не визначений. Так, розділ XIII Конституції України встановлює лише порядок внесення змін до неї. Зокрема, для внесення змін до розділів I, III, XIII Основного Закону України визначено особливу процедуру, згідно з якою законопроект про внесення змін до цих розділів подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України [3; 4]. Для внесення змін до всіх інших розділів Конституції (крім I, III та XIII) застосовується двосесійна процедура у Верховній Раді України: попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Водночас відповідь на запитання щодо права народу прийняти нову Конституцію України знаходить своє обґрунтування у висновку Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 року (справа № 1-5/2005), де, серед іншого, підкреслюється, що «із нормативно-правового змісту положень частин другої, третьої статті 5 Основного Закону України, за якими народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та народові належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, випливає, що народ має право приймати нову Конституцію України». Це положення підтверджує, що право на ухвалення нового Основного Закону належить виключно до установчої влади народу, яка має первинний характер щодо встановлених влад. Таке розуміння узгоджується з висновком Конституційного Суду України № 4-зп від 3 жовтня 1997 року (справа № 18/183-97), у якому наголошено: «Конституція України як Основний Закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу. Установча влада по відношенню до так званих встановлених влад є первинною… Прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом» [4; 5], тобто тим суб'єктом, якого народ одноразово уповноважив на здійснення такої влади.

Попри підтвердження Конституційним Судом права народу на прийняття нової Конституції, на наше переконання, відсутність законодавчої регламентації цього процесу зумовлює необхідність її оновлення виключно шляхом внесення змін, що дозволить de facto отримати абсолютно новий за змістом акт. Таким чином, з огляду на імперативні приписи розділу XIII Конституції України, а саме на подвійний порядок внесення змін, оптимальною моделлю прийняття нового тексту Основного Закону видається умовно названа «бінарна конституційна модель», що передбачатиме одночасний розгляд пакету з двох взаємопов'язаних законопроектів, а зокрема Законопроекту №1 (т.зв. «парламентського», що прийматиметься відповідно до вимог ст. 155 КУ) та Законопроекту №2 (т.зв. «референдумного», що прийматиметься відповідно до вимог ст. 156 КУ). Причому фундаментом цієї конструкції має виступати принцип суворої юридичної взаємозумовленості: введення в дію одного із законопроектів можливе лише за умови одночасного набрання чинності іншим. Так, у перехідних положеннях до Законопроекту № 1 має бути чітко зафіксовано: «Цей Закон набирає чинності одночасно з набранням чинності Законом України про внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України, затвердженим всеукраїнським референдумом». На наш погляд, саме така модель має ряд переваг: по-перше, вона є надзвичайно демократичною та життєздатною, оскільки залишає вирішальне слово за єдиним джерелом влади – народом, по-друге, вона перетворює потенційне негативне волевиявлення громадян не на глухий кут, а навпаки, на конструктивний імпульс для проведення додаткових доктринальних та нормопроектних напрацювань, і, нарешті, по-третє, саме вона здатна забезпечити бездоганну легальність процедури прийняття нового Основного Закону, одночасно надавши йому найвищого рівня легітимності, необхідного для заснування стабільного повоєнного правопорядку.

Ефективність запропонованої моделі гарантується системою взаємодоповнюючих механізмів парламентського та конституційного контролю, де перший реалізується у формі всебічних парламентських слухань задля забезпечення широкої суспільної підтримки та політичного порозуміння, а

другий – здійснюється виключно Конституційним Судом України, забезпечуючи фахову превентивну перевірку дотримання процедурних та змістовних вимог Основного Закону.

Дійсно, окремої уваги в контексті процедури прийняття Конституції потребує проблема забезпечення транспарентності та інклюзивності підготовчого етапу конституційного процесу. Так, розробка законопроектів про внесення змін до Конституції України здебільшого характеризується непублічністю та закритістю. Конституційні зміни готуються відповідним суб'єктом без концепції конституційної реформи чи проведення публічних обговорень, а офіційний текст відповідного законопроекту стає відомий як народним депутатам, так і громадськості дуже часто лише після його офіційного внесення до Верховної Ради України [6, с. 4]. Вирішити цю проблему дозволить ефективне використання інституту парламентських слухань, ключовою метою яких є залучення широких кіл громадськості до формування державної політики та розбудови демократичного суспільства через публічне обговорення проєктів найбільш важливих законодавчих актів.

Аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики свідчить, що на сучасному етапі інститут парламентських слухань не реалізується належним чином, що ставить під загрозу ефективність пропонованої конституційної моделі. Основні перепони можна звести до двох системних проблем. Перша з таких – це нормативна обмеженість права на ініціювання слухань. Так, згідно із Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», таким правом наділені виключно профільні комітети [7], що фактично звужує можливості безпосереднього ініціювання такого процесу громадянами. І хоча ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян» передбачає механізм ініціювання слухань через електронні петиції [8], на практиці ця процедура залишається ускладненою та залежною від процедурних рішень парламенту.

Друга проблема – це низький рівень імплементації та контролю за виконанням рекомендацій, напрацьованих під час слухань. За даними Апарату Верховної Ради, результативність слухань є критично низькою: лише третина рекомендацій виконується повністю, тоді як дві третини ігноруються або виконуються частково [9, с. 129]. Ситуація ускладнюється загальною тенденцією до згортання практики публічних обговорень: якщо у 2019 році парламентських слухань було проведено шість, то у 2020 – лише одне, а у 2021 та 2022 роках останні не проводилися взагалі [10].

З огляду на це, для забезпечення ефективності майбутнього конституційного процесу критично важливо не відкладати реформування цього інструменту. Удосконалення законодавства щодо парламентських слухань та відновлення активної практики їх проведення необхідно розпочинати вже зараз. Лише завчасне налагодження дієвого діалогу між владою та суспільством дозволить перетворити парламентські слухання з формальної процедури на реальний механізм напрацювання змін до Основного Закону в рамках «бінарної моделі». Зрештою, реальне залучення суспільства є єдиним способом гарантувати, що оновлена Конституція сприйматиметься громадянами як результат суспільного договору, а не як спущений «згори» документ. Договірне положення Конституції насамперед передбачає, що остання є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності [11, с. 9] тощо.

Особливе місце в процесі трансформації національного законодавства, зокрема прийняття нового тексту Основного Закону, посідає Конституційний Суд України (далі – КСУ, Суд) як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Так, відповідно до статті 159 Конституції України, законопроект про внесення змін до Основного Закону розглядається Верховною Радою України виключно за наявності висновку КСУ щодо його відповідності вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції. У такий спосіб Конституційний Суд України здійснює попередній (превентивний) контроль на стадії підготовки законопроєкту до розгляду [12].

З одного боку, аналіз зазначених статей дозволяє виділити два рівні імперативних конституційних вимог, які контролює КСУ:

1. Змістовні (матеріальні) вимоги. Конституція не може бути змінена, якщо такі зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи порушення територіальної цілісності України.

2. Процедурно-темпоральні вимоги. Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану. Законопроєкт, який розглядався Верховною Радою і не був прийнятий, може бути поданий повторно не раніше ніж через рік з дня прийняття відповідного рішення. Парламент протягом строку своїх повноважень не має права двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції.

З іншого боку, порушуючи питання введеного і діючого в Україні станом на зараз воєнного стану, варто звернути увагу, що в ст. 159 Конституції йдеться про відповідність «законопроєкту вимогам ст.

157 і 158 Конституції», а не стану (правовому режиму), в якому «на момент надання висновку» перебуває країна. Деякі науковці зазначають, що момент надання висновку за будь-яких умов не збігається з часом внесення конституційних змін Верховною Радою України, оскільки від моменту надання Судом висновку до внесення змін Верховною Радою може бути скасовано чи то надзвичайний, чи то воєнний стан [13, с. 31]. Однак вказана позиція, на наш погляд, є доволі суперечливою, оскільки відмова КСУ від контролю за цим обмеженням (ч. 2 ст. 157 КУ) призведе до певної конституційної невизначеності, оскільки ВРУ отримає «дозвіл» на розгляд законопроєкту навіть у період дії заборони щодо такого розгляду. Не дарма у своєму Висновку від 10 вересня 2008 року № 2-в/2008 у справі за зверненням Верховної Ради України щодо відповідності законопроєкту щодо внесення змін до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності) вимогам ст. 157 і 158 Конституції України, Суд зазначив: «...на момент надання висновку в державі не введено воєнний або надзвичайний стан. Отже, законопроєкт відповідає вимогам ст. 157 Конституції України» [14].

Відмова від перевірки дотримання процедурних меж неминуче робить ілюзорним і контроль за матеріальним змістом змін. За таких умов діяльність Конституційного Суду фактично втрачає свій правовий сенс, оскільки неможливо забезпечити верховенство права (змістовний аспект), нехтуючи законністю процедурної форми його реалізації. Вважаємо, що логіка превентивного контролю вимагає від Суду констатувати наявність заборони, якщо така існує на момент надання висновку, оскільки будь-яка інша позиція, перекладаючи увесь конституційний ризик ухвалення змін під час дії воєнного стану виключно на Верховну Раду України, перетворює Суд з охоронця Конституції на пасивного спостерігача, що нівелює його найважливішу функцію у системі стримувань і противаг.

Варто зазначити, що у межах запропонованої «бінарної моделі» діяльність Конституційного Суду України набуває якісно нового, комплексного характеру. Оскільки модель передбачає одночасний розгляд двох взаємопов'язаних законопроєктів, Суд, надаючи висновки щодо відповідності законопроєктів вимогам статей 157 і 158, фактично здійснює наскрізну експертизу майбутнього тексту Основного Закону, перевіряючи не лише конституційність кожного із Законопроєктів окремо, а й їхню взаємну узгодженість та відсутність внутрішніх суперечностей між «парламентською» та «референдумною» частинами. У цьому контексті слушними є застереження Ю.М. Михеєнка з цього приводу, який зазначає: «коли йдеться про з'ясування уповноваженості Суду вирішувати те чи інше питання, закономірним є необхідність визначення межі, за якою Конституційний Суд України з «охоронця» Конституції України, органу, який здійснює новелізацію Основного Закону України в силу свого конституційного статусу, та лишається «в межах повноважень..., що передбачені Конституцією», може перетворитися на такий, що «перебирає» на себе роль законодавчої або установчої влади, втрачаючи, тим самим, власну незалежність, довіру учасників конституційного провадження, суспільства загалом…» [13, с. 30]. Визнаючи слушність цих застережень, не варто ігнорувати той факт, що ризик узурпації установчої влади є двостороннім – він може походити як від надмірного активізму Суду, так і від політичного свавілля парламенту. Відтак, головним завданням є забезпечення такого балансу, за якого кожен орган діє виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, унеможливлюючи узурпацію влади з обох сторін. Тож питання полягає не в пошуку «меншого зла», а в неухильному дотриманні конституційних приписів обома гілками влади, де кожна має чітко усвідомлювати межі свого втручання.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що сучасний етап розвитку української державності вимагає переходу від статичного сприйняття Конституції до її динамічної модернізації, яка б відповідала викликам повномасштабної агресії рф проти України та вимогам європейської інтеграції. Центральним елементом розв'язання існуючої процедурної колізії є запропонована авторська «бінарна конституційна модель». Вона дозволяє подолати «процедурний вакуум» щодо прийняття нового тексту Основного Закону шляхом синхронізації парламентських та референдумних процедур. Завдяки принципу юридичної взаємозумовленості двох пакетних законопроєктів забезпечується не лише дотримання формальних вимог статей 155–156, а й досягається найвищий рівень легітимності майбутнього Закону.

Водночас ефективність такої моделі прямо залежить від реальної інклюзивності конституційного процесу. Реформування інституту парламентських слухань має на меті перетворити підготовчий етап із закритої нормотворчості на прозорий майданчик суспільного діалогу, що гарантуватиме сприйняття Конституції як справжнього суспільного договору. У цій системі стримувань і противаг особлива роль відведена Конституційному Суду України, чий превентивний контроль має стати надійним

запобіжником проти процедурних порушень прийняття та змістовних суперечностей нового тексту Основного Закону.

Надзвичайно важливо, що в умовах післявоєнного відновлення фінальне затвердження Конституції відбудеться виключно на засадах верховенства права та прямої волі Українського Народу. Запропонована «бінарна конституційна модель» є необхідним правовим інструментом, що забезпечує бездоганну легальність всього конституційного процесу, покликаного закріпити Україну як суверенну, незалежну, правову та повноправну європейську державу. Лише за умови неухильного дотримання встановлених процедурних меж, новий текст Конституції зможе гарантувати політичну стабільність та незворотність демократичного вибору, включаючи європейський та євроатлантичний курс держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орзіх М.П., Єзеров А. А. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України). Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса: Юридична література, 2011. Т. 10. С. 28–46.
2. Колодій А.М., Тернавська В.М., Колодій О.А. Модернізація конституції України–головний напрям правотворчої діяльності в умовах післявоєнного відновлення. Нове українське право. Київ: Гельветика, 2024, № 1. С.83–92. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/565/513 (дата звернення: 01.04.2026).
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.04.2026).
4. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text (дата звернення: 01.04.2026).
5. Рішення Конституційного Суду України від 03.10.1997 № 4-зп. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97#Text (дата звернення: 01.04.2026).
6. Зелена книга конституційної реформи в Україні. Центр політико-правових реформ. Київ, 2021. 35 с. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2021/05/Proiekt-Zelenoi-knyhy.pdf (дата звернення: 01.04.2026).
7. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI: станом на 1 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (дата звернення: 01.04.2026).
8. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР: станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text (дата звернення: 01.04.2026).
9. Бутков О.І. Конституційно-правові засади проведення громадських обговорень в Україні: дис…д-ра філософії. Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький, 2023. 249 с.
10. Хроніка проведення парламентських слухань. Верховна Рада України. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/index.htm (дата звернення: 01.04.2026).
11. Костицький В.В. Соціальні основи теолого-соціологічного праворозуміння. Соціологія права. № 1-2 (2014). С. 2-12. URL: http://soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2014/1-2/1-2_2014.pdf#page=2 (дата звернення: 01.04.2026).
12. Рішення Конституційного Суду України від 26.06.2008 № 13-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-08#Text (дата звернення: 01.04.2026).
13. Михеєнко Ю.М. Участь Конституційного Суду України в новелізації Конституції (спроба філософського підходу). Філософські та методологічні проблеми права. 2022. № 2 (24). С. 27–37. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1511/1505 (дата звернення: 01.04.2026).
14. Висновок Конституційного Суду України від 10.09.2008 № 2-в/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-08#Text (дата звернення: 01.04.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Лебідь К.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.821
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.22

ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Марцеляк О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту
держави і права імені В. М. Корецького НАНУ
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк С. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри порівняльного і європейського
права ННІ міжнародних відносин Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1428-115X

Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Електронне голосування: зарубіжний досвід та проблеми його впровадження в Україні.

В статті відзначається, що сучасний рівень науково-технічного прогресу у світі та в Україні сприяє широкій інформатизації суспільства, яка, у свою чергу, стимулює проникнення інформаційно-комунікативних технологій у різноманітні сфери суспільних відносин. Не винятком є сфера виборів, які за своєю природою характеризують ступінь народовладдя в країні, спрямовані на реалізацію установчої влади народу, забезпечення активної участі громадян у політичному житті країни, створення умов для подолання відчуження громадян від влади. Сьогодні, виходячи з рівня науково-технічного розвитку вітчизняними політиками, представниками громадськості, науковцями все частіше актуалізується питання впровадження електронної демократії та використання інноваційних технологій голосування при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. В роботі аналізується досвід використання електронного голосування громадян у розвинутих демократичних країнах.

Робиться висновок, що вітчизняними парламентаріями при вирішенні питання впровадження електронного голосування в Україні, по-перше, мають бути взяті до уваги міжнародні документи, які передбачають, впровадження електронного урядування, що ґрунтується на сучасних досягненнях інформаційних технологій та передбачає формування ефективної електронної платформи комунікації у трикутнику «держава – суспільство – людина»; розкривають природу самої електронної демократії як компоненту реалізації демократичного конституційного ладу в умовах сучасного інформаційного суспільства, сприяють інноваціям та зміцненню демократії; по-друге, враховувати той фактор, що сьогодні в Україні, на жаль, ще немає відповідних умов для імплементації системи голосування через Інтернет. Це доцільно робити тоді, коли в нашій країні буде розроблено належної якості апаратне та програмне забезпечення для електронного голосування, матиме місце достатня поширеність Інтернету та можливість користуватися його послугами у широкої маси населення, а у виборців буде достатня довіра до такої форми голосування.

Ключові слова: народовладдя, демократія, виборче право, виборці, вибори, права виборців, голосування, електронне голосування, інноваційні технології голосування, електронна демократія.

Martseliak O.V., Martseliak S.M. Electronic voting: foreign experience and challenges of its implementation in Ukraine.

The article notes that the current level of scientific and technological progress in the world and in Ukraine contributes to the widespread informatization of society, which, in turn, stimulates the penetration of infor-

mation and communication technologies into various spheres of public relations. The sphere of elections is no exception, which by their nature characterize the degree of democracy in the country, are aimed at implementing the constituent power of the people, ensuring the active participation of citizens in the political life of the country, creating conditions for overcoming the alienation of citizens from the government. Today, based on the level of scientific and technological development, domestic politicians, representatives of the public, and scientists are increasingly addressing the issue of implementing electronic democracy and using innovative voting technologies in the formation of representative bodies of state power and local self-government. The paper analyzes the experience of using electronic voting by citizens in developed democratic countries.

It is concluded that when deciding on the issue of introducing electronic voting in Ukraine, domestic parliamentarians should, firstly, take into account international documents that provide for the introduction of electronic governance, which is based on modern achievements of information technologies and involves the formation of an effective electronic communication platform in the triangle "state – society – person"; reveal the nature of electronic democracy itself as a component of the implementation of a democratic constitutional order in the conditions of a modern information society, contribute to innovation and strengthening democracy; secondly, take into account the factor that today in Ukraine, unfortunately, there are still no appropriate conditions for the implementation of a voting system via the Internet. This is advisable to do when our country has developed hardware and software of appropriate quality for electronic voting, there will be sufficient prevalence of the Internet and the ability to use its services among the broad masses of the population, and voters will have sufficient trust in this form of voting.

Key words: electoral law, voters, elections, voter rights, voting, electronic voting, innovative voting technologies, electronic democracy.

Постановка проблеми дослідження. На сучасному етапі національного державотворення й надалі доволі актуальною залишається проблема реалізації конституційного принципу народовладдя, який ґрунтується, перш за все, на визнанні українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, коли він уособлює собою найвищу та первинну владу. Особливо в цьому плані виділяється проблема виборів, оскільки здійснення державної влади потребує постійного, періодичного формування представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування. Вони мають основоположне значення для забезпечення легітимності державної влади, становлення й розвитку громадянського суспільства, стабільності конституційного ладу та наступності влади народу, формування державності на демократичних, правових засадах. Інститут виборів забезпечує репродукцію, оновлення органів державної влади та місцевого самоврядування на демократичних засадах, їх ротацію відповідно до волі українського народу. Тобто завдяки виборам фактично здійснюється публічне політичне відтворення самої української держави.

В той же час розпочата росією війна проти нашої держави актуалізувала цілий ряд питань у сфері виборів, які потребують свого теоретичного опрацювання та практичного вирішення завдяки виробленню спочатку відповідної правової доктрини з цих питань з подальшим виведенням їх із теоретичної площини в практичну із спрямуванням на вироблення низки рекомендацій практичного характеру щодо удосконалення виборчого законодавства України. В такому аспекті слід звернути увагу, що військова агресія проти України має наслідком велику кількість наших співгромадян, які змінили свої виборчі адреси – стали військовослужбовцями, внутрішньо переміщеними особами, отримали статус біженців за кордоном. Натомість актуалізація проведення в Україні перших повоєнних виборів ставить на порядок денний питання як голоси цих виборців мають бути реалізовані під час виборчої кампанії. Воно вимагає адекватного правового вирішення в рамках виробленого світовою спільнотою міжнародних виборчих стандартів і впровадження електронного голосування розглядається як один з варіантів такого вирішення цієї проблеми. За цих обставин як в теоретичному, так і в праксеологічному аспектах питання впровадження та розвитку в Україні електронного голосування є актуальним та таким, що відповідає потребам часу.

Метою статті є вивчення передової зарубіжної практики впровадження електронного голосування на виборах і окреслення організаційно-правового механізму імплементації цього досвіду в нашій країні при формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких основних завдань: розкрити роль виборів в національному процесі державотворення; проаналізувати вироблені міжнародною

спільнотою стандарти електронної демократії; охарактеризувати існуючі в зарубіжних країнах моделі електронного голосування; оцінити вітчизняне законодавство щодо врегулювання інформатизації та цифровізації суспільства; обґрунтувати доцільність і ризики запровадження в Україні електронного голосування.

Огляд літератури. Вибори як форма демократії та інститут народовладдя були в полі зору значної кількості вітчизняних науковців (О. Батанов, Ю. Ключковський, А. Крусян, В. Нестерович, І. Панкевич, О. Скрипнюк, В. Серьогін, В. Шаповал та ін.), праці яких є надзвичайно вагомими науковими здобутками з цього питання. Однак з огляду на сферу наукових інтересів та предмети наукових досліджень зазначених вчених нами все ж вбачається потреба в окремому дослідженні правової природи виборів через призму впровадження електронного голосування як інструменту електронної демократії.

Виклад основного матеріалу. Вибори виступають важливою формою демократії, завдяки чому забезпечується легітимність державної влади. Вони характеризують ступінь народовладдя в країні, спрямовані на реалізацію установчої влади народу, забезпечення активної участі громадян у політичному житті країни, створення умов для подолання відчуження громадян від влади. В цілому за допомогою виборів громадяни можуть реалізувати своє право на управління державними справами, на формування системи влади. Вони являють собою один з істотних елементів політичного самоствердження громадян, юридичного визнання за ними права брати участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Саме завдяки виборам вирішується питання щодо шляхів подальшого розвитку країни, визначаються політичні та державні лідери.

В той же час, сьогодні в умовах воєнного стану, ця форма народовладдя не може бути реалізована незважаючи на те, що термін повноважень Президента України, як і депутатів Верховної Ради України та представницьких органів місцевого самоврядування уже завершилися, оскільки при цьому не будуть дотримані приписи Конституції та Виборчого кодексу України, порушуватимуться виборчі права громадян України.

Проте вітчизняний законодавець повинен уже зараз напрацювати відповідну нормативну базу, що дозволить провести вибори зразу ж після скасування воєнного стану та завершення повномасштабної війни, з повним дотриманням вироблених міжнародною спільнотою виборчих стандартів.

При цьому вітчизняними парламентаріями, на наш погляд, має бути взято до уваги ряд міжнародних документів, які передбачають, по-перше, впровадження електронного урядування, що ґрунтується на сучасних досягненнях інформаційних технологій та передбачає формування ефективної електронної платформи комунікації у трикутнику «держава – суспільство – людина», долаючи проблеми закритості органів державної влади та місцевого самоврядування, формуючи засади їх функціонування на демократичних основах, де людина, її права і свободи виступають найвищою соціальною цінністю і гарантується право громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати та бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування і т. ін.; по-друге, розкривають природу самої електронної демократії як компоненту реалізації демократичного конституційного ладу в умовах сучасного інформаційного суспільства, яка розкриває нові можливості, що націлені на подолання одноосібної професіоналізації державного управління та вирішення проблем взаємодії з електоратом виключно в передвиборчий період, забезпечує можливість кожного громадянина брати участь у формуванні та реалізації державної політики, прийнятті рішень органами влади, має потенціал мобілізації виборців, збільшити участь громадян у державно-правовому процесі, поліпшити надання публічних послуг, сприяти інноваціям, економічному зростанню та зміцненню демократії [1, с. 6].

В такому аспекті питання електронної демократії та новітніх інформаційних технологій голосування відображені сьогодні у таких міжнародних актах як: Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії; Настанови ОБСЄ/БДІПЛ щодо спостереження й оцінювання цифрових рішень, які застосовують на виборах; Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність; Рекомендація R (2004) 11 Комітету Міністрів Ради Європи «Про правові, організаційні та технічні аспекти електронного голосування», яка прийнята Комітетом Міністрів 30 вересня 2004 року; Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 1459 (2005) «Про усунення обмежень на право голосу», що містить рекомендацію державам-членам і спостерігачам Ради Європи полегшити здійснення права голосу громадянам, які проживають за межами країни, передбачивши можливість дистанційного голосування (поштою та/або в консульських установах) і можливість е-голосування; Рекомендація CM/Rec (2017) 5 Комітету

міністрів державам-членам щодо стандартів для електронного голосування, яка містить правові, організаційні та технічні стандарти, а саме детальні вимоги, які застосовують до всіх видів електронного голосування та електронного підрахунку голосів в країнах-членах Ради Європи; Рекомендація CM/Rec(2018)4 Комітету міністрів державам-членам щодо участі громадян у місцевому публічному житті (прийнята Комітетом міністрів 21 березня 2018 року), яка передбачає впровадження електронного голосування на місцевих виборах; Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо електронної демократії (електронної демократії): CM/Rec (2009)1 від 18 серпня 2019 р., яка виокремила цілий ряд секторів електронної демократії, в тому числі електронні вибори, електронний референдум, електронна ініціатива, електронне голосування; Принципи використання цифрових технологій, що відповідають основним правам, у виборчих процесах, затверджені Радою демократичних виборів на її 70-му засіданні (10 грудня 2020 р.) та прийняті Венеціанською комісією на 125-му пленарному засіданні (11-12 грудня 2020 р.) та ін.

Ці міжнародні акти визначають ключові напрями і стандарти розвитку електронної демократії у сучасному світі, окреслюють розуміння її політичних «меж», розкривають природу електронної демократії як невід'ємної складової сучасних процесів в інформаційному суспільстві, яке підтримує традиційні та формує низку інноваційних механізмів та інструментів, корисних для застосовування в новітніх демократичних процесах державотворення, що передбачає участь громадян на всіх рівнях державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів і технологій.

Маємо визнати, що сьогодні, незважаючи на те, що інформатизація та цифровізація суспільства відіграють значну роль у всіх процесах вітчизняного державного будівництва, на жаль у сфері виборів Україна має ще багато що зробити, вивчивши, передусім зарубіжний досвід з цього питання. Голосування паперовими бюлетенями, незважаючи на те, що воно доволі-таки просте, застосовується у світі все менше. І навпаки сьогодні усе частіше для голосування використовуються нові нетрадиційні технології – виборчі машини, перфокарти для ЕВМ, спеціальні бюлетені, які «зчитуються» високошвидкісними фотоелектронними детекторами і т. ін. Завдяки розвитку інформаційних технологій все більше поширення у світі отримує електронне голосування з використанням Інтернету, яке надає більш широкі і різноманітні можливості голосування через електронні комунікативні системи, через телефон, діджитальне телебачення, SMS, через комп'ютерні центри, шляхом використання електронних виборчих пристроїв на виборчих дільницях чи в публічних місцях (kiosk voting) і т. ін.

Використання Інтернету при голосуванні законодавчо дозволено у Швейцарії, Естонії, Бразилії, Індії, Канаді та цілому ряді інших країнах. Ще в багатьох державах в цьому напрямку ведуться експерименти. Так, у 1995 році Бельгія відповідно до закону «Про здійснення автоматизованого (електронного) голосування» від 11 квітня 1994 р. впровадила у національний виборчий процес електронне голосування за допомогою комп'ютера, в який вставляється магнітна карта; у 1999 році Франція протестувала технологію Інтернет-голосування у семи містах на виборах до Європарламенту, а з 2009 р. окремим указом визначені правові аспекти здійснення відповідного виду голосування для громадян, які проживають за кордоном; у травні 2000 р. у США в штаті Аризона демократи дозволили своїм виборцям голосувати через електронну мережу на "праймеріз" президентських виборів. У результаті 40 тис. виборців уперше проголосували через Інтернет. Продовжуючи цей експеримент на самих президентських виборах, голосувати через електронну мережу дозволили в містах Фенікс (Аризона) та Сан-Дієго і Сакраменто (Каліфорнія). Окрім того, 200 військовослужбовців, що перебували в день виборів за кордоном, голосували через Інтернет у місцях свого постійного проживання в Південній Каролині, Техасі, Флориді та Юті. У 2009 році 47 держав обговорювали чи використовували ті чи інші форми електронного голосування, в 2015 році таких країн уже нараховувалося 99.

У 1982 році пілотний проект Е – голосування запроваджено в Індії. З 2002 року машини для голосування працюють по всій території цієї держави. Країна використовує недороге обладнання та порівняно прості технології. Однак полеміка навколо ймовірних проблем через можливі хакерські втручанням підштовхує до реформування процедури Е-голосування.

Південна Корея у 2005 році теж ввела систему електронного голосування.

Загалом сьогодні країни світу можна поділити на три групи щодо застосування електронного голосування:

1) держави, що впроваджують електронне голосування;

2) країни, які роблять спроби впровадження електронного голосування;

3) держави, які відкидають можливість введення електронного голосування на виборах.

Серед країн, які доволі успішно започаткували електронне голосування виділяється Естонія, в якій концепція електронного голосування розвивалася разом зі широкою політикою електронного урядування, цифровізацією публічних послуг та формуванням високої цифрової культури, що розпочалися ще у 2000 році, коли в країні почав діяти Закон про цифрові підписи, який за п'ятирічний термін був апробований та адаптований до соціальної і правової реальності. Це дало змогу у 2005 р. на місцевих виборах вперше реалізувати електронний спосіб голосування. Правда, тоді через Інтернет проголосувало тільки 2% виборців. Однак на парламентських виборах у березні 2007 р. у цей спосіб проголосувало вже понад 3% виборців (приблизно 36 тисяч громадян Естонії). А на парламентських виборах в 2023 році в Естонії вперше онлайн проголосували понад 50% виборців, які взяли участь у виборах (із 615 тисяч виборців, які взяли участь у голосуванні, онлайн свої голоси віддали 313 тисяч).

При впровадженні електронного голосування в Естонії бралось до уваги, що Інтернетом в країні користувалося більше 63% громадян у віці від 25 до 40 років.

Електронна система голосування в Естонії доволі проста у користуванні. На офіційному сайті «Valimised.ee» міститься інформація навчального характеру щодо голосування через Інтернет (інструкції для голосування). Цей же сайт використовується для самого Інтернет-голосування. Проголосувати по Інтернету можна на будь-якому комп'ютері, який під'єднаний до Інтернету, має пристрій, що зчитує чіп-карточки (і програмне забезпечення до нього), а також операційні системи Windows, MacOS або Linux.

Саме Інтернет-голосування в Естонії є декількох видів:

а) Інтернет-голосування за допомогою індивідуальної ідентифікаційної карти (ID-карти), до якої додаються два PIN-коди. Карта вставляється в пристрій для її зчитування − в карт-рідер і після верифікації виборця завдяки першому з отриманих PIN-кодів, виборець заходить на офіційний сайт для голосування, скачує і запускає спеціальний додаток. Якщо виборця ідентифіковано, то з'являється веб-сторінка з прізвищами кандидатів і виборець здійснює свій вибір із запропонованого списку. Надалі цей вибір підтверджується електронним підписом виборця (другим PIN-кодом). Цим завершується електронне голосування і виборця просять закрити вікно програми.

б) Інтернет-голосування за допомогою цифрового посвідчення особи (digi-ID), яке є документом, що посвідчує особу виборця в Інтернеті як такого, що має цифровий підпис (нагадує ID-карту без фото) і використовується тільки в мережі Інтернет. Процедура голосування за допомогою Digi-ID ідентична голосуванню завдяки індивідуальній ідентифікаційній карті (ID-карті) – після ідентифікації виборця електронна система надає йому можливість ознайомитися зі списками кандидатів від партій та кандидатів у його виборчому окрузі. В електронному виборчому бюлетені виборець зазначає реєстраційний номер кандидата, після чого система підтверджує прийняття чи неприйняття його бюлетеня.

в) Інтернет-голосування за допомого мобільного телефону, який, по-перше, повинен мати спеціальну сертифіковану SIM-карту (mobile-ID SIM), по-друге, бути підключений до комп'ютера. У свою чергу, виборець має завчасно отримати відповідні PIN-коди для електронного голосування та мати цифровий підпис. Вперше цей спосіб голосування був впроваджений у 2011 р. на виборах Рийгикогу. Для голосування мобільний телефон підключається до комп'ютера, виборець заходить на сайт для голосування і запускає відповідний додаток. Надалі введенням PIN 1 відбувається ідентифікація виборця, а підтвердження його вибору введенням PIN 2.

Слід відзначити, що всі необхідні для дистанційного електронного голосування додаткові пристрої доволі доступні для придбання, наприклад, карт-рідер в естонських магазинах продається приблизно за 8 дол. PIN-коди громадяни Естонії отримують безкоштовно в Бюро обслуговування Департаменту громадянства і міграції. Там же вони отримують ID-карту, яка слугує внутрішнім паспортом в Естонії.

Все це сприяє тому, що громадяни цієї країни доволі схвально сприймають таку форму голосування і з кожною виборчою кампанією кількість виборців, які реалізують своє виборче право шляхом електронного голосування збільшується [2, с. 113-116].

Хоча зазначимо, що незважаючи на те, що загалом система електронних виборів в Естонії продемонструвала позитивні тенденції, навіть після двадцяти років використання все-таки є правові проблеми і політичні розбіжності щодо інтернет-голосування. Тому 24 травня 2024 року було прийнято поправки до Закону про вибори Рійгікогу (REA) відповідно до рішень Верховного суду від 2019 і 2023

років, які закликали до подальшого регулювання електронного голосування на законодавчому рівні. Вказані рішення акцентували увагу на потребі удосконалення організаційних, процедурних та матеріально-правових положень для підтримки законодавчого нагляду й довіри громадськості до виборчого процесу.

Ще одна країна, де використовується електронне голосування на виборах, – це Об'єднані Арабські Емірати (далі – ОАЕ). В цій країні систему виборчого голосування було оновлено відповідно до цифрової трансформації країни, коли на практиці набула чинності політика цифрових послуг, було впроваджено національну систему інформаційної безпеки та систему цифрового посвідчення особи UAE Pass у всіх урядових транзакціях. Після цього у 2015 році процедура електронного голосування використовувалася на парламентських виборах. Надалі вона мала місце під час виборчого процесу у 2019 та 2023 роках.

Електронне голосування в ОАЕ, відповідно до Резолюції Національного виборчого комітету від 6 липня 2023 року № 25 щодо виконавчих положень виборів до Федеральної національної ради 2023 року, має гібридний характер, що дозволяє виборцям вибирати вид голосування. Система дистанційного голосування дає змогу виборцям голосувати з будь-якого місця, і в країні, і за її межами, за допомогою цифрових додатків, запущених Федеральною національною радою. При цьому виборці за межами країни можуть голосувати дистанційно з початку періоду дострокового голосування до основного дня виборів, без створення виборчих дільниць у посольствах [3, с. 132-134].

Доволі поширене електронне голосування у Швеції, де згідно Федерального закону «Про політичні права» від 17 грудня 1976 р. (з відповідними змінами та доповненнями) дозволено Федеральній раді, проконсультувавшись із зацікавленими кантонами та муніципалітетами, проводити експерименти з електронного голосування. На сьогодні в цій країні діє дві системи електронного голосування: женевська та цюріхська.

Женевська система характеризується тим, що для електронного голосування введено карту виборця із 16-значним особистим ідентифікатором і 4-значним кодом безпеки та опціями щодо різних способів голосування. Для виборців також створено спеціальний веб-сайт, на якому можна шляхом введення персонального коду отримати бюлетень для голосування та здійснити саме голосування, яке складається із чотирьох стадій:

1. Щоб бути перевіреною як особа, що має право голосу, е-виборець повинен ввести індивідуальний ідентифікаційний номер, який розміщений на бюлетені та змінюється для кожної спроби голосування (звичайно, можна спробувати ввести випадкові числа, але при цьому шанси знайти потрібний номер, як стверджують фахівці, один на п'ять мільярдів). Коли система розпізнає користувача як авторизованого виборця, він підключається до захищеного сервера.

2. Особа вважається такою, що проголосувала, після введення фактичних даних.

3. Система забезпечує підтвердження зробленого вибору та запитує підтвердження користувача. Особа повинна пройти попередню процедуру ідентифікації, зазначивши свою дату народження та пін-код зі свого виборчого бюлетеня. Цей пін-код знаходиться під гумовим ущільнювачем, який необхідно зняти щоб його побачити. Після зняття гумового ущільнювача бюлетень для голосування вважається недійсним і не може бути використаний в подальшому голосуванні поштою або у виборчу скриньку. Однак цим бюлетенем можна послуговуватися в разі, якщо виборець ще не віддав свій голос в електронному вигляді.

4. Особа отримує підтвердження, що її голос прийнятий та внесений у базу даних системи електронного голосування.

Специфікою цієї моделі є те, що всі офіційні документи надсилаються виборцям поштою за три тижні до дати голосування. З доданою карткою для персонального голосування виборці можуть надавати свої бюлетені поштою, в Інтернеті або в виборчу скриньку. Картка для голосування дійсна тільки для поточного голосування, що по суті означає реалізацію активного виборчого права громадянина на виборах і забезпечує принцип «одна людина – один голос», оскільки такий голос не може бути використаний повторно.

Цюріхська система електронного голосування складається з кількох елементів, розміщених у різних місцях, які обслуговуються різними сторонами: з виборчої системи, яка збирає, перевіряє та опрацьовує відповідні дані; платформи для електронного голосування; центрів для відомостей (дата-центри) у різних громадах у межах кантону, які містять реєстраційні дані виборців; інтерфейсу ко-

ристувача; технічних засобів (комп'ютера з інтернет-підключенням, мобільного телефону або системи інтерактивного телебачення). Усі ці елементи пов'язані один з одним в межах особливої публічної мережі передачі даних. Як у Женеві, виборець отримує реєстраційну інформацію листом і з вказівкою на всі засоби голосування.

Щодо електронного голосування, то реєстраційний лист містить ID користувача, прихований пін-код, «відбитки пальців» для перевірки дійсності сертифікату браузера, а також спеціальний символ безпеки для подальшої аутентифікації. Крім того, в листі знаходиться таблиця кодів SMS, які можуть використовуватися в поєднанні із системою SMS. З метою безпеки ці коди різні для кожної людини.

Для того щоб проголосувати через Інтернет користувач направляє браузер до веб-сайту для електронного голосування, а потім вводить свій ідентифікатор, після чого отримує та заповнює електронний бюлетень. Потім особа повинна переконатися, що ідентифікатор безпеки, відображений на веб-сайті для електронного голосування, відповідає коду, який він попередньо отримав у листі. Після цього йому пропонується ввести дату народження та пін-код, теж отриманий поштою, і тоді з'являється можливість подати бюлетень для голосування. Користувач отримує підтвердження. SMS-голосування здійснюється за подібною процедурою. Користувач генерує проект SMS-повідомлення, що містить його ID користувача, код для конкретного голосування, в якому він бажає брати участь, а також код, що позначає потрібне голосування. Для отримання підтвердження особа надсилає SMS-повідомлення за номером, чекає на відповідь, а потім надсилає ще одне SMS-повідомлення зі своїм пін-кодом і датою народження.

Цюріхська система також містить вимоги з безпеки та конфіденційності, пов'язані з відповідними функціями. Дані про реєстрацію виборців передаються тільки від окремих громад з метою отримання реєстраційного листа та перевірки ідентифікації виборця під час використання системи електронного голосування. По суті, «віртуальний» реєстр створюється заново на кожен екземпляр, коли потрібні дані, наприклад, кожного разу, коли користувач здійснює електронне голосування на платформі, – але видаляється одразу після цього. Комунікації між комп'ютером інтернет-користувача та сервером платформи для електронного голосування шифруються, і сервери додатково захищені брандмауером. Віддані голоси зберігаються у базі даних у зашифрованому вигляді й одночасно зберігаються у сервісі Write Once Read Multiple (WORM) для додаткової безпеки. Пін-коди захищені печатками безпеки, щоб засвідчити, що люди, які подають паперові бюлетені, ще не проголосували електронним способом.

Як бачимо, у Цюріху система електронного голосування має додаткові функції, оскільки окрім інтернет-голосування система також дозволяє голосувати, надсилаючи SMS-повідомлення, а також використовувати при голосуванні системи інтерактивного телебачення (ІТВ) [4, с. 24-27].

Позитивний приклад Швейцарії, Естонії та інших країн з впровадження ДЕГ дозволяє говорити про його достатню надійність і безпеку, а також про легітимність результатів голосування. Хоча відзначимо, що в деяких країнах навпаки відмовляються від електронного голосування. Так, у 2006 році всього за декілька тижнів перед початком першого Е-голосування уряд Бахрейну вирішив повернутися до паперового голосування через тиск із боку опозиції, яка підозрювала намір фальсифікувати результати голосування. Також у 2008 році Е-голосування було призупинене після 20 років використання в Нідерландах. Тоді активістам вдалось переконати суспільство у тому, що системи, які використовуються, за певних обставин можуть поставити під загрозу таємницю голосування [5].

Це спонукало вітчизняних політиків зробити перші кроки щодо визнання такої моделі голосування в нашій країні, зокрема:

1. Верховною Радою України прийнято:

а) Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 09 січня 2007 р. № 537-V;

б) Виборчий кодекс України, який ч. 1 ст. 18 передбачає використання інноваційних технологій у виборчому процесі;

в) Закон України «Про всеукраїнський референдум», згідно з яким питання електронних процедур у процесі всеукраїнського референдуму здійснюватиметься у порядку, визначеному законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного (машинного) голосування;

г) Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 01 грудня 2022 р. № 2807-IX, який прийшов на зміну однойменному закону 1998 р., і вперше на законодавчому рівні закріпив легальне визначення «електронної демократії».

2. Президентом України видано Указ «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від 29 липня 2019 р. № 558/2019, який одним із пріоритетних завдань забезпечення доступності та зручності електронних послуг для фізичних осіб передбачає започаткування можливості запровадження електронного голосування під час виборів та референдуму;

3. Кабінетом Міністрів України затверджені:

а) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20 вересня 2017 р. № 649-р.;

б) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» від 08 листопада 2017 р. № 797-р.;

в) Розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17 січня 2018 р. № 67-р, яка визначає, що можливість голосувати через Інтернет-мережу підвищить загальну оперативність отримання результатів, полегшить процедуру волевиявлення, дасть можливість скористатися своїм виборчим правом дистанційно і у перспективі дозволить залучити до виборчого процесу більшу кількість громадян, що покращить репрезентативність та якість виборів і передбачає у Плані заходів щодо її реалізації розроблення проекту Закону «Про електронне голосування» [6, с. 118-120].

Можна говорити, що Україною здійснена й значна «технічна» підготовка до запровадження електронного голосування на виборах:

1. запроваджені сучасні електронні методи ідентифікації особи (внутрішні паспорти у вигляді ID-карток та біометричні закордонні паспорти громадян України, Mobile ID, Bank ID), які у перспективі можуть бути використані для ідентифікації виборця під час електронного голосування;

2. наші співгромадяни мають можливість отримати електронний цифровий підпис, який у перспективі може бути використаний під час електронного голосування;

3. упроваджено додаток «Дія» – сервіс, за допомогою якого реалізується ідея «країни в смартфоні», одним з етапів якої у може стати електронне голосування.

Проте, незважаючи на ці досягнення, вітчизняні дослідники цього питання справедливо зазначають, що провести вибори в «Дії» або з використанням інших електронних ресурсів сьогодні занадто ризиковано. Електронні вибори в інших державах тестуються декілька років і лише поступово впроваджуються на національний рівень, коли є відповідна довіра і впевненість у їхній ефективності. Ризики кібератак збоку хакерів держави-агресора залишаються вкрай високими для вітчизняних виборів, навіть якщо організувати онлайн-вибори лише для закордонних виборців. Окрім цього існують ризики фальсифікацій результатів виборів. Не зрозуміло й те, як забезпечити таємницю волевиявлення, адже для гіпотетичної участі в онлайн-виборах громадянину доведеться підтвердити свою особу під час авторизації у відповідній електронній системі. Відкритими залишаються питання підрахунку таких голосів, спостереження з метою недопущення фальсифікації виборів тощо. Отже, онлайн-вибори наразі передчасні та нереалістичні для України.

В літературі справедливо застерігається, що відповідно до наявних у Раді Європи підходів імплементації системи електронного голосування в Україні має передувати реалізація цілого ряду різноманітних напрямків державної політики, і передусім технологічного характеру, які повинні охоплювати:

- розробку необхідного сертифікованого апаратного та програмного забезпечення для електронного голосування та його перевірку компетентним органом на предмет відповідності технічним вимогам;
- узгодження технологій електронного голосування з наявними в нашій країні ініціативами у сфері електронного урядування;
- з'ясування рівня підготовленості та спроможності технічної інфраструктури щодо кібербезпеки, захисту даних та ідентифікації виборців з метою запобігання маніпулювання технологіями;
- залучення виборців, представників громадськості до проектування системи електронного голосування, щоб своєчасно виявити її недоліки, обмеження та проводити тестування системи на предмет її зручності використання на кожному етапі у процесі розробки [7].

Однак, це не значить, що ми маємо залишити поза увагою таку форму голосування. Навпаки повинні визнати той факт, що сьогодні Інтернет та нові інформаційні технології являють собою значний потенціал розширення можливості участі громадян у політичному житті країни, забезпечення біль-

шої прозорості реалізації демократичних процесів державотворення, розширення «публічної сфери» форм участі громадян у формуванні представницьких органів публічної влади в Україні і т. ін.

Саме електронне голосування являє собою нову, таку що розвивається і отримує свої визнання у все більшого числа країн, а відповідно доволі актуальну форму голосування. Це пояснюється тим, що електронне голосування, по-перше, достатньо мобільне, по-друге, воно має великий потенціал для зниження організаційних витрат, оскільки нема потреби друкувати бюлетені чи відкривати виборчі дільниці; по-третє, воно все більше сприймається молодшими представниками суспільства, які не готові стояти в чергах на виборчих дільницях і в той же час готові приймати участь в управління державою, впливати на державну політику завдяки новітнім технологіям голосування, по-четверте, це інклюзивність та безбар'єрність такого голосування; по-п'яте, це економічно вигідно – витрати на розробку відповідної програми одноразові і вони фінансово скуповуються уже через декілька виборчих кампаній.

Не слід залишати поза увагою й той факт, що міжнародна спільнота позитивно відноситься до питання запровадження національними державами електронного голосування. Зокрема про це свідчать уже згадувані нами Рекомендації R (2004) 11 Комітету Міністрів Ради Європи з правових, організаційних і технічних стандартів електронного голосування, які прийняті Комітетом Міністрів 30 вересня 2004 року та інші міжнародні акти, які ми називали вище.

Вітчизняним парламентаріям варто врахувати ці фактори. Тому, на наш погляд, депутати Верховної Ради України мають опрацьовувати законодавчі варіанти запровадження у майбутньому в Україні електронного голосування (взявши за взірець практику тієї ж Естонії, ОАЕ, Швеції та інших країн), коли для цього будуть сприятливі умови, зокрема, достатня поширеність в Україні Інтернету, можливість користуватися його послугами широкої маси населення тощо.

Така форма голосування отримавши своє законодавче визнання в Україні не буде сприйматися як щось надзвичайне, а навпаки, своєю оригінальністю буде приваблювати, особливо виборців, які в день виборів перебувають за межами місця свого постійного проживання, чий фізичний стан не дозволяє їм прибути на виборчі дільниці, та молоде покоління виборців, яке найбільше схильне до абсентеїзму, до участі у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом реалізації свого активного виборчого права.

Висновки. Можемо резюмувати, що сьогодні імплементувати в Україні систему електронного голосування ще зарано. Це доцільно робити тоді, коли: а) в суспільстві буде мати місце чітке розуміння необхідності його впровадження; б) існуватиме широка згода щодо доцільності електронної форми голосування у різних політичних сил; в) буде розроблено належної якості апаратне та програмне забезпечення для електронного голосування; г) матиме місце достатня поширеність Інтернету в країні та можливість користуватися його послугами у широкої маси населення; г) у виборців буде довіра і впевненість у виборчій системі, виборчій адміністрації, результатах виборів. Це сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до держави, матиме наслідком високий рівень прозорості демократичних процедур формування представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування; сприятиме мотивації участі громадян у виборчих кампаніях. Як зазначається у Рекомендаціях Ради Європи № R (2004) 11 від 30 вересня 2004 року: «(i) Електронне голосування має будуватися на демократичних принципах та бути надійним і безпечним, як вибори та референдуми, що проводяться без застосування електронних засобів» [8].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Романчук О.З. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження: Автореферат дис. …. канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2020. 20 с.
2. Марцеляк О. Вибори в Україні в умовах російської агресії: виклики та шляхи їх подолання. *NATIONAL SECURITY AND DEFENCE.* № 1-2 (195-196). 2024. С. 110-117. URL: https://razumkov.org.ua/images/2024/10/28/NSD195-196_2022_eng.pdf
3. Філіпчук К.В. Виборчі права в умовах глобалізаційних трансформацій: Дисертація … ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львів. 2026. 277 с.
4. Барікова А.А. Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 224 с.

5. Максенко М. У ЦВК пояснили чому Україна відмовилася від електронного та поштового голосування. URL: https://www.ukr.net/news/details/society/110529657. html?utm_source=share&utm_medium=mobile
6. Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Новітні інформаційно-комунікаційні системи голосування як інструмент електронної демократії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. «Право». 2025. Вип. 39. С. 113–125. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/issue/view/1598.
7. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf
8. Рекомендації Ради Європи № R (2004) 11 від 30.09.2004 «Про правові, організаційні та технічні аспекти електронного голосування». *Правова інформатика.* 2009. № 3 (23). URL: https://ippi.org.ua/vid-redaktsiinoi-kolegii

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Марцеляк О.В., Марцеляк С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.8:305-055.2(477+4-67)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.23

ГЕНДЕРНІ КВОТИ У ВИБОРЧОМУ ПРАВІ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИКА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

Меленко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-9410-0779

Меленко О. В. Гендерні квоти у виборчому праві: конституційно-правові засади та практика їх застосування в Україні та країнах ЄС.

Статтю присвячено дослідженню гендерних квот у виборчому праві крізь призму їх конституційно-правової природи, нормативного закріплення та практики застосування в Україні та державах-членах Європейського Союзу. У роботі обґрунтовано, що гендерні квоти слід розглядати як різновид позитивних заходів, спрямованих на забезпечення фактичної, а не лише формальної рівності у сфері політичного представництва. З'ясовано їх співвідношення з основоположними принципами виборчого права, зокрема принципами рівності, недискримінації та свободи політичної діяльності.

Проаналізовано підходи до нормативного закріплення гендерних квот у законодавстві України, а також здійснено порівняльно-правове дослідження моделей їх реалізації у країнах ЄС. Встановлено, що практика держав-членів ЄС характеризується відсутністю уніфікованого підходу щодо гендерних квот, це обумовлює наявність різних моделей їх правового регулювання. Доведено, що ефективність гендерних квот значною мірою залежить від конкретних механізмів їх імплементації, зокрема порядку формування виборчих списків та наявності дієвих санкцій.

Окрему увагу приділено аналізу судової практики, включаючи рішення національних судів держав-членів ЄС та підходи Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що Європейський суд не виробив окремого підходу щодо гендерних квот, однак визнає допустимість позитивних заходів за умови дотримання принципу пропорційності та збереження сутності виборчих прав. Виявлено, що ключовими проблемами реалізації гендерних квот в Україні є їх формальне дотримання, можливість обходу через механізми формування партійних списків, а також недостатня ефективність передбачених санкцій.

За результатами дослідження сформульовано висновок про необхідність удосконалення національного законодавства шляхом конкретизації вимог до порядку розміщення кандидатів у виборчих списках, підвищення визначеності правових наслідків недотримання квот та розвитку узгодженої судової практики. Підкреслено, що правове регулювання процесу упровадження гендерних квот у виборчому праві має поєднуватися з інституційними та політичними передумовами забезпечення гендерної рівності.

Ключові слова: гендерні квоти, виборче право, принцип рівності, позитивні заходи, виборчий процес, представництво, Європейський Союз, судова практика, пропорційність, політичні партії.

Melenko O. V. Gender quotas in electoral law: constitutional and legal foundations and practice of their application in Ukraine and EU countries.

The article is devoted to the study of gender quotas in electoral law through the prism of their constitutional and legal nature, normative consolidation, and practice of application in Ukraine and the Member States of the European Union. The paper substantiates that gender quotas should be considered as a type of positive measures aimed at ensuring substantive, rather than merely formal, equality in the sphere of political representation. Their correlation with the fundamental principles of electoral law, in particular the principles of equality, non-discrimination, and freedom of political activity, is clarified.

Approaches to the normative consolidation of gender quotas in the legislation of Ukraine are analyzed, and a comparative legal study of the models of their implementation in EU countries is carried out. It is established that the practice of the EU Member States is characterized by the absence of a unified approach to gender quotas, which determines the existence of different models of their legal regulation. It is proved that the effectiveness of gender quotas largely depends on specific mechanisms of their implementation, in particular the procedure for forming electoral lists and the availability of effective sanctions.

Particular attention is paid to the analysis of judicial practice, including decisions of national courts of EU Member States and the approaches of the European Court of Human Rights. It is substantiated that the European Court has not developed a separate approach to gender quotas, however, it recognizes the admissibility of positive measures provided that the principle of proportionality is observed and the essence of electoral rights is preserved. It is revealed that the key problems of the implementation of gender quotas in Ukraine are their formal compliance, the possibility of circumvention through mechanisms of forming party lists, as well as the insufficient effectiveness of the provided sanctions.

Based on the results of the study, a conclusion is formulated on the necessity of improving national legislation by specifying the requirements for the procedure of placing candidates in electoral lists, increasing the certainty of the legal consequences of non-compliance with quotas, and developing consistent judicial practice. It is emphasized that the legal regulation of the process of introducing gender quotas in electoral law should be combined with institutional and political prerequisites for ensuring gender equality.

Key words: gender quotas, electoral law, principle of equality, positive measures, electoral process, representation, European Union, judicial practice, proportionality, political parties.

Постановка проблеми. Запровадження в Україні гендерних квот у виборчому праві розглядається як один із інструментів досягнення фактичної рівності, проте водночас породжує низку дискусійних питань щодо їх відповідності принципам рівності виборчого права, свободи політичної діяльності та недискримінації. Практичне значення цієї проблеми зумовлюється необхідністю оцінки ефективності вже впроваджених в Україні механізмів квотування, передбачених виборчим законодавством, зокрема у контексті їх впливу на реальне забезпечення гендерного балансу у представницьких органах. Окрім цього, в державах-членах ЄС відсутній уніфікований підхід до правового регулювання гендерних квот, що актуалізує необхідність порівняльного дослідження з урахуванням практики національних конституційних судів та підходів Європейського суду з прав людини.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз конституційно-правових засад гендерних квот у виборчому праві та практики їх застосування в Україні і державах-членах ЄС. Досягнення поставленої мети передбачає: 1) з'ясування правової природи гендерних квот як інструменту забезпечення рівності; 2) дослідження моделей їх закріплення у виборчому законодавстві України та держав-членів ЄС; 3) аналіз судової практики України та держав-членів ЄС щодо допустимості та меж застосування гендерних квот та 4) виявлення проблем реалізації гендерних квот у виборчому праві України та формулювання пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Стан наукового опрацювання теми свідчить про наявність значного масиву досліджень, присвячених окремим аспектам гендерної рівності та виборчого права. Так, О. Марцеляк і С. Марцеляк досліджують види цензів у виборчому праві, їх правову природу [1]. С. Петреченко аналізує виборче право жінок в Україні як гарантії захисту їх політичних прав [2]. Правові засади застосування ґендерних квот в Україні досліджує Н. Лесько [3], В. Барановський і Я. Дигал вивчають досвід застосування ґендерних квот в державах ЄС [4], а Н. Бортник і О. Ломакіна звертають увагу на світовий досвід дотримання гендерної рівності у виборчому праві [5]. Незважаючи на комплексний міждисциплінарний характер наукових пошуків щодо розв'язання питань упровадження гендерних квот у виборчому праві, конституційно-правові засади цього процесу, як і практика застосування гендерних квот в Україні та країнах ЄС, потребують більш ґрунтовного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Гендерні квоти у виборчому праві розглядаються як механізм забезпечення фактичної рівності, що функціонує відповідно до принципів народного представництва, рівності та недискримінації. У загальному вигляді гендерні квоти можна визначити як нормативно встановлені або внутрішньоорганізаційні вимоги щодо мінімального рівня представництва осіб певної статі у виборчому процесі, насамперед у складі кандидатів. Теоретичним підґрунтям для обґрун-

тування гендерних квот виступає доктрина позитивних заходів, яка передбачає можливість тимчасового відступу від формальних вимог з метою досягнення фактичної рівності.

В документах ЄС гендерна рівність розглядається як одна з фундаментальних цінностей демократичного суспільства, а забезпечення збалансованого представництва жінок і чоловіків у політиці прагне до стандартизації цього процесу. Зокрема, у праві ЄС ідея позитивних заходів закріплена як допустимий інструмент досягнення рівності, хоча її реалізація залишена значною мірою на розсуд держав-членів.

В України формування інституту гендерних квот у виборчому праві відбувалося поступово та було зумовлене як внутрішніми соціально-політичними трансформаціями, так і впливом європейських стандартів гендерної рівності. Перші спроби нормативного закріплення відповідних механізмів мали декларативний характер і не супроводжувалися ефективними інструментами реалізації, що обумовлювало їх обмежену практичну дієвість. У прийнятому Виборчому кодексі законодавець запровадив вимогу щодо дотримання гендерної квоти на рівні не менше 40% представників однієї статі у виборчих списках політичних партій [6]. Така квота не є паритетною у класичному розумінні, однак спрямована на подолання структурної диспропорції у представництві жінок у політичній сфері.

Як показує європейський досвід упровадження гендерних квот нормативне їх закріплення саме по собі не гарантує досягнення фактичної рівності. Частина дослідників, наприклад В. Кентон, розглядає гендерні квоти як форму позитивної дискримінації [7], допустимої за умови її тимчасового характеру та спрямованості на усунення фактичної нерівності. Інші ж акцентують увагу на ризиках формалізації політичного представництва. Так, О. Марцеляк та С. Марцеляк висловлюють незгоду із упровадженням цього виду квот, вважаючи, що вони порушують принцип вільного вибору [1, с. 91]. Дискусійним залишається питання співвідношення гендерних квот із принципом рівності, закріпленим у Конституції України. Неоднозначність упровадження гендерних квот у виборчому праві обумовлює високу динаміку законотворчої роботи. Так, на розгляді Верховної Ради України перебувають законопроєкти [8; 9], які стосуються, зокрема, й гендерного квотування, а це говорить про те, що ставити крапку у вирішенні даного питання зарано.

Немає сумніву, що ефективність гендерних квот значною мірою визначається не лише їх формальним закріпленням, але й наявністю дієвих механізмів їх забезпечення. У цьому контексті українське законодавство передбачає низку інструментів, спрямованих на мінімізацію можливостей обходу встановлених вимог. Передусім, йдеться про правило черговості кандидатів у виборчих списках, яке передбачає розміщення представників різної статі у кожній п'ятірці кандидатів. Другим важливим елементом є санкційний механізм. Відповідно до виборчого законодавства, недотримання вимог щодо гендерного балансу може стати підставою для відмови у реєстрації виборчого списку. На відміну від окремих держав-членів ЄС, українська модель не передбачає фінансових санкцій або стимулів для політичних партій, але у країнах із розвиненою практикою гендерного паритету поєднання обов'язкових квот із економічними важелями (наприклад, зменшення державного фінансування партій) показує вищу ефективність.

Аналіз упровадження гендерних квот державами-членами ЄС дозволяє виокремити кілька типових моделей, які можна порівняти з Україною (табл. 1). Важливо зробити застереження з приводу того, що під моделями упровадження гендерних квот слід розуміти не тільки їх нормативне закріплення, адже законодавство більшості держав-членів ЄС таких норм не містить, а й інші засоби досягнення гендерного паритету, такі, наприклад, як добровільні партійні квоти. Так, паритетна модель гендерних квот, репрезентована, зокрема, Францією та Іспанією, базується на ідеї рівного представництва жінок і чоловіків як складової демократичного устрою. У Франції після конституційної реформи 1999 року принцип сприяння рівному доступу жінок і чоловіків до виборних мандатів набув прямого конституційного закріплення. Відповідно, законодавство передбачає не лише квотування, але й фінансові санкції для політичних партій у разі його недотримання. В Іспанії встановлено правило 40/60, яке застосовується до виборчих списків кожного блоку (зазвичай п'яти кандидатів) і передбачає обов'язкове дотримання гендерного балансу на кожному відрізку списку.

У Польщі модель гендерних квот передбачає встановлення мінімального рівня представництва однієї статі (35%), однак не супроводжується жорсткими вимогами щодо черговості кандидатів у списках. Такий підхід не гарантує реального доступу до мандатів, що зумовлює дискусію щодо ефективності подібних механізмів. Цей тип гендерних квот часто розглядається як компроміс між принципом рівності та свободою політичних партій.

У Німеччині діє обмежувальна (альтернативна) модель гендерних квот, що відзначається відсутністю загальнонаціональних законодавчих квот. Спроби їх запровадження на рівні земель (зокрема, у Бранденбурзі та Тюрингії) були визнані неконституційними, що обґрунтовувалося порушенням принципу рівності виборів та автономії політичних партій. Фактичне забезпечення гендерного балансу в цій країні досягається через внутрішньопартійні механізми.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз моделей упровадження гендерних квот в Україні та країнах ЄС

Країна	Тип моделі	Рівень квоти	Механізм реалізації	Санкції за порушення
Україна	Помірковано-паритетна	40%	Квоти та порядок розміщення у списках	Відмова в реєстрації списку
Франція	Паритетна	50%	Квоти та фінансові стимули	Фінансові санкції
Іспанія	Паритетна	40/60	Баланс у кожному сегменті списку	Відмова в реєстрації
Польща	Поміркована	35%	Квота без жорсткої черговості	Обмежені
Німеччина	Альтернативна	Відсутня	Внутрішньопартійні механізми	Не передбачені

Джерело: сформовано автором

Аналізуючи національну модель упровадження гендерних квот у виборче право, слід зазначити, що вона загалом відповідає підходам ЄС щодо необхідності застосування позитивних заходів для досягнення фактичної гендерної рівності. Подальшого вдосконалення потребує законодавство в частині забезпечення реальної дієвості квот.

Вбачається, що найбільш дієвим способом виявити недоліки правового регулювання упровадження гендерних квот у виборчому праві України є аналіз судової практики щодо їх застосування у реальних правовідносинах. Окремі аспекти застосування гендерних квот знаходили відображення у рішеннях судів, зокрема у справах, пов'язаних із реєстрацією виборчих списків, а також рішеннях у низці справ щодо місцевих виборів 2020 року [10]. Разом із тим, у судовій практиці простежується певна варіативність підходів на рівні судів нижчих інстанцій, що вказує на відсутність усталеної інтерпретації механізмів забезпечення гендерних квот. Це стосується, зокрема, питання про наслідки «часткового» порушення квоти та можливість його усунення після подання списків.

В державах-членах ЄС рішення різних судів на національному рівні свідчать про відсутність єдиного підходу до оцінки гендерних квот. Так, Конституційна рада Франції у своєму рішенні (№ 2001-445 DC) підтвердила конституційність законодавства про гендерний паритет, спираючись на попередні зміни до Конституції [11]. Інший підхід простежується у практиці Федерального конституційного суду Німеччини та конституційних судів федеральних земель. Наприклад, Конституційний суд Тюрингії своїм рішенням (VerfGH 2/20) визнав неконституційними законодавчі положення про гендерні квоти у виборчих списках [12]. Ключовими аргументами стали порушення принципів рівності виборів та свободи політичних партій. Конституційний суд Іспанії у рішенні 12/2008 визнав допустимість встановлення гендерного балансу у виборчих списках [13]. Суд обґрунтував це тим, що такі заходи спрямовані на усунення фактичної нерівності і не порушують сутність пасивного виборчого права.

Що стосується практики Європейського суду з прав людини, то можна спостерігати певну нейтральність, коли Суд у своїх рішеннях не заперечує можливості застосування квот, але оцінює їх крізь призму пропорційності та недискримінаційності. Так, у справі «Зевнік та інші проти Словенії» Суд визнав скаргу щодо відмови у реєстрації списку кандидатів на виборах у зв'язку з недотриманням гендерної квоти неприйнятною, адже, на думку Суду, це може визнаватися пропорційним заходом, який не порушує права на вільні вибори, передбаченого ст. 3 Протоколу №1 до ЄКПЛ [14]. Водночас Суд підтвердив, що просування гендерної рівності є основною метою держав-членів Ради Європи, а квоти є легітимним засобу досягнення цієї мети. У рішеннях «Матьє-Моен та Клерфе проти Бельгії» [15] та «Жданока проти Латвії» [16] підкреслюється, що держави користуються широким полем розсуду у регулюванні виборчих систем за умови дотримання сутності права на вільні вибори.

Аналіз стану правовідносин у сфері застосування і реалізації гендерних квот в Україні, а також національної судової практики з цих питань, дозволяє виокремити кілька *основних проблем*. Однією з найбільш явних є проблема формального дотримання квот. Встановлення законодавчої вимоги щодо мінімального представництва осіб однієї статі у виборчих списках не завжди супроводжується реальним забезпеченням їх участі у представницьких органах. Практика свідчить, що партії нерідко виконують квоту на етапі висування кандидатів, однак розміщують представників недостатньо представленої статі на непрохідних позиціях. Цей підхід формально відповідає вимогам закону, але не досягає мети забезпечення гендерного балансу.

Суміжною є проблема обходу квот через механізми формування партійних списків. Зокрема, використання гнучких моделей розміщення кандидатів або подальші зміни у складі списків після реєстрації можуть нівелювати ефект квотування. У європейських країнах для протидії таким практикам застосовуються різні інструменти, включаючи вимоги до черговості кандидатів, що забезпечує чергування представників різних статей. В Україні подібні механізми запроваджені частково, однак їх ефективність залишається предметом наукової дискусії.

Не менш важливою є проблема ефективності санкцій за недотримання квот. Формально законодавство передбачає наслідки у вигляді відмови в реєстрації виборчого списку або його частини. Проте на практиці застосування таких санкцій нерідко є непослідовним, що пов'язано як із неоднозначністю нормативних формулювань, так і з прагненням уникнути надмірного втручання у виборчий процес. У результаті виникає ситуація, коли санкції виконують радше декларативну, ніж превентивну функцію.

Висновки. У результаті проведеного аналізу конституційно-правових засад гендерних квот у виборчому праві та практики їх застосування в Україні і державах-членах ЄС ми можемо зробити наступні висновки.

Гендерні квоти у виборчому праві мають складну конституційно-правову природу та виступають різновидом позитивних заходів, спрямованих на досягнення фактичної рівності. Їх правова допустимість обґрунтовується необхідністю подолання структурної нерівності у політичному представництві, однак така допустимість не є абсолютною і обмежується вимогами пропорційності, недискримінації та збереження сутності виборчих прав. Аналіз європейських стандартів щодо гендерних квот засвідчує відсутність уніфікованого підходу до їх упровадження, що зумовлює варіативне нормативне регулювання цих процесів та їх наукове тлумачення.

Дослідження нормативно-правових моделей упровадження гендерних квот України та держав-членів ЄС дозволило встановити, що існують різні механізми їх реалізації, що відрізняються за рівнем імперативності та ефективності. Українська модель загалом відповідає європейським тенденціям, зокрема щодо встановлення мінімального представництва у виборчих списках, однак поступається окремим державам у частині деталізації процедур їх реалізації. Порівняльний аналіз цих моделей показав існування активної підтримки квот, а також підходів, що обмежують їх застосування, що свідчить про відсутність єдиної концепції правового регулювання у цій сфері.

Узагальнення наведених проблем дозволяє окреслити основні напрями вдосконалення правового регулювання гендерних квот в Україні. По-перше, потрібно більш детально визначати правові засоби забезпечення не лише формального, а й змістовного виконання гендерних квот, зокрема шляхом закріплення більш чітких вимог до порядку розміщення кандидатів у списках. По-друге, доцільним є підвищення визначеності та передбачуваності санкцій, що сприятиме уніфікації правозастосовної практики. По-третє, необхідним видається розвиток судової практики, зокрема формування правових позицій Верховного Суду щодо меж допустимості позитивних заходів у виборчому праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 33(1). С. 79–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kpac_2015_2_13
2. Петреченко С. А. Виборче право жінок в Україні у аспекті захисту їх політичних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 63. С. 84–88. DOI: 10.24144/2307-3322.2021.63.14.

3. Лесько Н. Правові засади застосування ґендерних квот в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 4(40). Т. 10. С. 111–115. DOI: https://doi.org/10.23939/law2023.40.111
4. Барановський В. Ф., Дигал Я. В. Вивчення досвіду застосування ґендерних квот у політичній сфері держав ЄС та України через призму ефективності. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2021. Вип. 147. С. 27–36. DOI: https://doi.org/10.17721/apmv.2021.147.1.27-36
5. Бортник Н., Ломакіна О. Гендерна рівність у виборчому праві: українські реалії та світовий досвід. *Академічні візії*. 2025. № 44. С. 1–6. DOI: https://doi.org/10.5281/ zenodo.18457669
6. Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 02.04.2026).
7. Kenton. W. What Is Affirmative Action? How It Works and Example. URL: https://www.investopedia.com/terms/a/affirmative-action.asp (дата звернення: 02.04.2026).
8. Проект Закону про внесення змін до Виборчого кодексу України щодо протидії сексизму у виборчих процесах та забезпечення збалансованого представництва жінок та чоловіків у Верховній Раді України та місцевих радах. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44290 (дата звернення: 02.04.2026).
9. Проект Закону про внесення змін до Виборчого кодексу України щодо удосконалення правового регулювання організації підготовки і проведення виборів. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56758 (дата звернення: 02.04.2026).
10. Голуб О., Романюк П. Огляд судової практики з вирішення спорів щодо дотримання гендерної квоти під час місцевих виборів 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Golub_Romanuk_2021_07_09.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
11. Décision n° 2001-445 DC du 19 juin 2001. Conseil constitutionnel. Disponible sur: https://www.conseil-constitutionnel.fr (дата звернення: 02.04.2026).
12. Paritätsregelung fürs Thüringer Parlament gekippt. URL: https://www.lto.de/recht/nachrichten/n/verfgh-92020220-thueringen-paritaetsgesetz-gekippt-afd-landtag#:~:text=Um%20den%20Frauenanteil%20im%20Landesparlament,15.07.2020%2C%20Az (дата звернення: 02.04.2026).
13. Tribunal Constitucional Sentencia 12/2008, de 29 de enero. URL: https://simpliciter.ai/app/search/public/giurisprudenza/f05d7d1e-72d7-5021-a9e9-d81df6ebb1f5/tribunal_constitucional/ (дата звернення: 02.04.2026).
14. Zevnik and others v. Slovenia, no. 54893/18, decision of 5 December 2019. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-199209 (дата звернення: 02.04.2026).
15. Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium, no. 9267/81, judgment of 2 March 1987. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57536 (дата звернення: 02.04.2026).
16. Ždanoka v. Latvia [GC], no. 58278/00, judgment of 16 March 2006. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3456 (дата звернення: 02.04.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Меленко О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.72/73
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.24

КРИЗА ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕРОГАЦІЯ В УКРАЇНІ: МІЖ НЕОБХІДНІСТЮ ТА РИЗИКАМИ ЗЛОВЖИВАННЯ

Нор А. Г.,
викладач кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-4815-3099

Нор А.Г. Криза прав людини та дерогація в Україні: між необхідністю та ризиками зловживання.

Стаття присвячена розкриттю підходів необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини під час правового режиму воєнного стану в Україні. Встановлено, що нинішня криза прав людини в Україні полягає не тільки у фактичному обмеженні прав, а й у структурному напруженні між питанням національної безпеки та приватними правами особи. Центральним інструментом першого блоку є дерогація – тимчасове відступлення від міжнародних зобов'язань, механізм застосування якої набув особливої актуальності в Україні, починаючи з 2014 року, а особливо після 2022 року.

Обґрунтовано, що законопроектна діяльність Верховної Ради України у 2026 році демонструє стійку тенденцію до інституціоналізації обмежувальних механізмів під впливом воєнного стану, що проявляється у розширенні повноважень державних органів, посиленні мобілізаційних інструментів та перегляді приватноправових конструкцій. Констатовано, що обмеження прав людини здебільшого набувають непрямого характеру, маскуючись під безпекові або організаційні заходи, що ускладнює їх ідентифікацію та ефективний контроль. Обмеження прав офіційно не декларується, але фактично звужується їх зміст через процедурні механізми.

Сформовано певні обриси сучасної кризи прав людини в Україні, в межах якої виділяємо інституційну кризу: 1) завантаженість судової системи; обмеженість доступу до правосуддя; зміна територіальної підсудності (евакуація судів); 2) нормативну кризу: колізії між міжнародним і національним правом; нечіткість законодавства щодо воєнного стану; 3) практичну кризу: свавільні затримання; обмеження свободи пересування; втручання у приватне життя.

Окреслено варіативності прояву дилеми дерогації, яка полягає у необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини через постійне встановлення і зважування під час ухвалення законів чи ухвалення судових рішенні з питань: 1) захисту території чи свобода людини; 2) боротьби з диверсіями та забезпеченням презумпції невинуватості, 3) здійснення контролю інформації та одночасно забезпечення свободи слова.

Ключові слова: права людини, Конституція України, дерогація, воєнний стан, ЄСПЛ, Конституційний Суд України, пропорційність, конституційні гарантії, баланс інтересів.

Nor A.G. The human rights crisis and derogation in Ukraine: between necessity and the risks of abuse.

This article explores approaches to balancing national security and the protection of human rights under the legal regime of martial law in Ukraine. It is established that the current human rights crisis in Ukraine consists not only of actual restrictions on rights but also of structural tensions between national security and individual rights. The central instrument of the first block is derogation – a temporary departure from international obligations – the application of which has become particularly relevant in Ukraine since 2014, and especially after 2022.

It is argued that the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine in 2026 demonstrates a consistent trend toward the institutionalization of restrictive mechanisms under the influence of martial law,

manifested in the expansion of state authorities' powers, the strengthening of mobilization tools, and the revision of private law constructs. It is noted that restrictions on human rights are largely indirect in nature, masquerading as security or organizational measures, which complicates their identification and effective oversight. Restrictions on rights are not officially declared, but their scope is effectively narrowed through procedural mechanisms.

Restrictions on rights are not officially declared, but their scope is effectively narrowed through procedural mechanisms.

Certain contours of the current human rights crisis in Ukraine have emerged, within which we identify an institutional crisis: 1) an overburdened judicial system; limited access to justice; the evacuation of courts; 2) a regulatory crisis: conflicts between international and national law; ambiguity in legislation regarding martial law; 3) a practical crisis: arbitrary detentions; restrictions on freedom of movement; interference in private life.

We outline the variability of the derogation dilemma, which lies in the need to balance national security with the protection of human rights and manifests itself in the constant weighing of these interests when enacting laws or rendering judicial decisions on issues such as: 1) territorial defense versus individual freedom; 2) combating sabotage and ensuring the presumption of innocence; 3) exercising control over information while simultaneously ensuring freedom of speech.

Key words: human rights, Constitution of Ukraine, derogation, martial law, ECHR, Constitutional Court of Ukraine, proportionality, constitutional guarantees, balance of interests.

Постановка проблеми. Проблема обмеження прав людини продовжує займати чільне місце у сучасних наукових дослідженнях, розкриваючись як в аналізі теоретико-методологічних підходів до обмеження прав людини, так і в оцінці практичних наслідків, що виникають після запровадження неконституційних обмежень в юрисдикційній сфері. Незважаючи на дослідження, вказана тема не втрачає актуальності, оскільки Україна наразі переживає надзвичайно важкий період воєнного стану через повномасштабну агресію росії, продовження війни та усунення негативних наслідків, вже завданих понад десятирічним періодом зовнішньої агресії, в тому числі останніми чотирма роками, і спроби відновлення окремих сфер життєдіяльності нашої держави. Такі зовнішні виклики створили прояви турбулентності у правовій системі, що дозволяє говорити про глибокі трансформації сучасного розвитку правової системи. У цих умовах особливо загострилася проблема забезпечення прав людини як фундаменту демократичної держави, порядок їх обмеження та розмежування із правилами запровадження механізму дерогації.

Метою статті є розкриття підходів щодо необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини під час правового режиму воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Підстави і порядок застосування дерогації та обмеження прав людини в умовах екстраординарних правових режимів залишаються у фокусі наукових досліджень вітчизняних вчених – представників різних галузей права. Теоретичним підґрунтям досліджуваної проблематики стали праці, зокрема: Деркача А.І., Бааджи Н. П., Борисова Є.О, Дроздова О. С., Марущака А. В., Н. М. Мельниченко, О. С. Платоненка, С. П. Рабіновича, Рибачука А.І., Савчина М.В., які присвятили увагу аналізу підстав і умов застосування дерогації, конституційним засадам та порядку обмеження прав людини, практичним наслідками неконституційного запровадження обмежень, практиці Європейського суду з прав людини щодо відступу держав від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ) [1].

Виклад основного матеріалу. Нинішня криза прав людини в Україні полягає не тільки у фактичному обмеженні прав, а й у структурному напруженні між національними інтересами – інтересами безпеки та приватними правами особи. Центральним інструментом першого блоку є дерогація – тимчасове відступлення від міжнародних зобов'язань, встановлене, зокрема, ст. 15 ЄКПЛ.

Механізм застосування дерогації у сфері прав людини набув особливої актуальності в Україні, починаючи з 2014 року, а особливо після 2022 року. 28 лютого 2022 року Україна повідомила про відступ від окремих зобов'язань [2], передбачених Конвенцією, зокрема про відступ від статей 4 (п. 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, ст. ст. 1, 2 Додаткового протоколу, ст. 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ. Ураховуючи зміни у кримінальному процесі, зумовлені воєнним станом, 23 березня 2022 року Україна повідомила також про відступ від зобов'язань за ст. ст. 5, 6 і 13 ЄКПЛ [3]. Надалі ці відступи від зобов'язань

неодноразово продовжувалися з огляду на продовження періоду режиму воєнного стану в Україні. 4 квітня 2024 року Україна подала уточнену заяву щодо відступу [4] від окремих зобов'язань. Саме вона стала предметом суспільного резонансу [5] і стала підставою для виходу окремого спеціального повідомлення Ради Європи, що станом на 4 квітня 2024 року – всупереч деяким повідомленням медіа, що ґрунтуються на неправдивій інформації – сфера застосування відступів була суттєво звужена. На початку 2026 року Україна оголосила, що відступи більше не поширюватимуться на ст. ст. 4.3 (щодо примусової або обов'язкової праці), ст. 9 (свобода думки, совісті та віросповідання), ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту), ст. 14 (заборона дискримінації) та ст. 16 (обмеження політичної діяльності іноземців) ЄКПЛ [6].

Тож, дерогація виступає своєрідним «стрес-тестом» для правової системи, оскільки дозволяє державі обмежувати права людини, водночас вимагаючи дотримання суворих міжнародних стандартів. При цьому права людини і громадянина є відправними у цьому процесі і як складне та багатоаспектне явище, пов'язане із генезою правових норм, що формулюють ці права, визначають спосіб буття індивіда, визначають нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об'єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства й держави. Відповідно до теорії трьох поколінь прав людини, саме суспільні відносини формують права людини, а права людини є невід'ємними від суспільних відносин [7, с. 90].

Правові заборони та правові обмеження мають широкий спектр інструментів, завдяки яким такі правові методи впливу здійснюють безпосереднє регулювання суспільних відносин, що виникають на різних рівнях та у різних сферах суспільного життя. Заборонних норм у законодавстві сучасних держав є дуже велика кількість, позаяк саме завдяки ним забезпечується стабільність громадянського суспільства та діяльності державного апарату. Єдине застереження полягає у тому, що кількість правових заборон має відповідати кількості дозволів, тобто забезпечена правова рівновага та забезпечені основні принципи демократії. Отже, правові заборони (або обмеження) виражаються та реалізуються не тільки через формулювання «заборонено», «обмежено», «не дозволено», але виражаються і через «звичайні» права (наприклад, право на життя породжує заборону на вбивство; право на рівноправність перед законом породжує заборону на дискримінацію або несправедливе ставлення тощо) [8, с. 231].

Дерогація України (2015/2022) є найрелевантнішим прикладом застосування ст. 15 ЄКПЛ в умовах міжнародного збройного конфлікту. Розширена дерогація 2022 року охоплює права, необхідні для тотальної державної мобілізації, зокрема ст. 4 § 3 ЄКПЛ (примусова праця) та ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ (захист власності). Обсяг цих обмежень вимагає оцінки «суворої необхідності» ЄСПЛ, з урахуванням того, що національна правова система функціонує відповідно до міжнародного гуманітарного права. Водночас, глобальна пандемія COVID-19 підтвердила, що системна загроза громадському здоров'ю відповідає критерію «загрози життю нації», а обмеження, впроваджені 10 державами, переважно стосувалися свободи пересування та права на свободу й безпеку. Застосування інституту дерогації (відступу від зобов'язань), передбаченого ст. 15 ЄКПЛ, у контексті реагування держав-учасниць на терористичну загрозу, становить критичний предмет науково-юридичного аналізу. Приклади, де держава-учасниця ЄКПЛ легітимізувала обмеження дерогабельних прав в умовах тероризму, слугують ключовою ілюстрацією ефективності механізму контролю ЄСПЛ. Механізм ЄСПЛ спрямований на перевірку пропорційності, суворої необхідності та тривалості запроваджених надзвичайних заходів. Аналіз відповідної судової практики є необхідним для експлікації меж дискреційних повноважень національних органів та юридичного фільтру суворої необхідності у демократичному суспільстві [9, с. 182].

Отже, дерогація не є абсолютною свободою держави: навіть у кризових умовах існує перелік недерогованих прав, зокрема: право на життя (за винятком правомірного застосування сили), заборона катувань, заборона рабства, принцип законності у кримінальному праві. Особливостями української моделі дерогації в найбільш узагальненому вигляді можна виділити: її тривалий характер, географічну невизначеність застосування; пряме переплетіння з воєнним станом, що регулюється внутрішнім правом, а також нерівномірною судовою практикою.

Система міжнародних стандартів у сфері прав людини забезпечує їх дотримання не лише на рівні окремих держав, а й на глобальному рівні. Сьогодні існує понад триста міжнародних нормативно-правових актів (декларацій, конвенцій, хартій), що закріплюють гарантії реалізації прав і свобод та визначають стандарти, які формують спрямованість і зміст національного законодавства держав

учасниць [10]. Ці міжнародні стандарти виконують подвійну функцію: з одного боку, вони орієнтують правотворчу діяльність та удосконалення національного законодавства, а з іншого – є орієнтиром для правозастосовної практики. Саме правозастосування, особливо в умовах кризових ситуацій, виступає визначальним етапом реалізації міжнародних стандартів дотримання прав людини. У сучасних умовах, зокрема під час збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій чи пандемій, забезпечення прав і свобод людини потребує особливої уваги до узгодженої взаємодії норм національного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Міжнародне гуманітарне право, яке регулює відносини під час збройних конфліктів, доповнює загальні стандарти прав людини, встановлені у міжнародних договорах та конвенціях, і спрямоване на захист життя, здоров'я, гідності та свободи осіб, що опинилися у зоні конфлікту [11, с. 124].

На національному рівні засади обмеження прав людини і виключення із такого правила закріплені на конституційному рівні – у ст. 64 Основного Закону України, частина перша якої визначає перелік прав, щодо яких не можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; друга якої встановлює вичерпний перелік прав людини, щодо яких обмежень встановлено бути не може [12]. Конституційне закріплення такого переліку відображає прагнення захистити ті права і свободи, які мають забезпечуватися за будь-яких обставин, в тому числі при введенні воєнного та надзвичайного стану [13, с. 159].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) сформував і розвинув послідовні юридичні позиції щодо обмеження прав людини та їх меж. Важливою є позиція КСУ, сформована ще не під час екстраординарних правових режимів (воєнного чи надзвичайного станів): у рішенні № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року КСУ виснував, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (абз. 3 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини) [14]. В іншому рішенні КСУ акцентував, що «держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України) – повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією; з цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини (абз. 1 п. 3 мотивувальної частини рішення КСУ від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016). Наведені юридичні позиції КСУ є застосовними до реалізації також соціальних та економічних прав і свобод людини, оцінки державного втручання до їх сфери, зокрема права на соціальний захист (ч. 1 ст. 46 Конституції України) (абз. 2–4 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини рішення КСУ № 4-р(II)/2022 від 15 червня 2022 року) [15].

Ключові відмінності між обмеженнями прав та дерогацією:

Критерій	**Дерогація**	**Обмеження прав**
Правова основа	Надзвичайна ситуація	Звичайний режим
Масштаб	Широкий	Обмежений
Процедура	Спеціальна міжнародна	Національна
Контроль	Посилений	Загальний

Наразі Україна проживає п'ятий рік повномасштабного вторгнення росії, і цей період можна охарактеризувати як зростання ризиків зловживання процедурою обмеження прав людини. Проаналізувавши зареєстровані законопроєкти, щонайменше, 13, 14 та 15 сесій IX скликання Верховної Ради України [16] та каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної

Ради України [17], можна побачити спільну логіку сучасних законодавчих ініціатив у сфері мобілізації та військового обліку, національного спротиву, державної безпеки та інформаційної політики – розширення повноважень держави, зменшення процесуальних гарантій, введення додаткових обов'язків і зміщення загального балансу «безпека –права людини» у бік безпеки. У цьому процесі простежується фактична нормалізація поглибленого і подальшого обмеження прав людини.

Висновки. Законопроектна діяльність Верховної Ради України у 2026 році демонструє стійку тенденцію до інституціоналізації обмежувальних механізмів під впливом воєнного стану, що проявляється у розширенні повноважень державних органів, посиленні мобілізаційних інструментів та перегляді приватноправових конструкцій. При цьому обмеження прав людини здебільшого набувають непрямого характеру, маскуючись під безпекові або організаційні заходи, що ускладнює їх ідентифікацію та ефективний контроль. Не тільки на законотворчому чи законодавчому рівнях встановлюються нові, додаткові надзвичайні заходи, які виходять за межі первинно декларованої необхідності. У цьому процесі простежується поступове розмивання усталених стандартів прав людини, що раніше розглядалися як імперативні орієнтири правозастосування. Важливо, що обмеження прав офіційно не декларується, але фактично звужується їх зміст через процедурні механізми. Через медіа, соціальні мережі чи канали комунікації часто транслюються наративи, спрямовані на політизацію окремих правових механізмів, що підриває їхню нейтральність і правову визначеність. За таких умов особливо проблемним є те, що ефективний контроль за застосуванням відповідних обмежень залишається недостатнім, а часові межі дії тимчасових заходів фактично розширюються, що створює ризик їх трансформації у постійні практики.

Викладене дозволяє сформувати певні обриси сучасної кризи прав людини в Україні, в межах якої виділяємо *інституційну кризу*: 1) завантаженість судової системи; обмеженість доступу до правосуддя; зміна територіальної підсудності (евакуація судів); 2) *нормативну кризу*: колізії між міжнародним і національним правом; нечіткість законодавства щодо воєнного стану; 3) *практичну кризу*: свавільні затримання; обмеження свободи пересування; втручання у приватне життя. У свою чергу це по суті створює дилему дерогації, яка полягає у необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини і розкривається через постійне встановлення і зважуванні під час ухвалення законів чи ухвалення судових рішенні з питань: 1) захист території чи свобода людини; 2) боротьба з диверсіями чи забезпеченням презумпції невинуватості, 3) здійснення контролю інформації та одночасно забезпечення свободи слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бочковой В.О. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право*. 2025. Вип. 89. Ч. 4. С. 82–85. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12
2. Note verbale. Strasbourg, 2 March 2022. URL: https://rm.coe.int/1680a5b0b0.
3. Regarding derogation measures. URL: https://rm.coe.int/1680a5ef57.
4. On derogation measures. URL: https://rm.coe.int/1680af452a.
5. Україна відступає від окремих зобов'язань за Конвенцією про захист прав і свобод людини: десь ховається зрада? May 31, 2024. URL: https://cedem.org.ua/news/vidstup-vid-konventsiyi/
6. Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. 30 april 2024. URL: https://www.coe.int/en/web/portal/-/ukraine-disregard-false-information-concerning-derogations-from-the-european-convention-on-human-rights.
7. Рибачук А.І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій): дис ….докт. філ. 081 Право. 278 с. К., 2022. 278 с.
8. Платоненко О. Правові заборони та обмеження, їх зв'язок із поняттями «дерогація», «аброгація», «нуліфікація» *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 3. С. 231–235. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/45.pdf.
9. Тітко Е. В. Дерогація (стаття 15 ЄКПЛ): критерій суворої необхідності в умовах надзвичайного стану. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. Випуск 19. С. 178–187. DOI: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-19-178-187.

10. Деркач А. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини та їх відображення в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право,* 2019. № 8. С. 124–127. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.23.
11. Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими: монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябченко та ін. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 324 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/130c8ff0-72ed-4ae8-9ad3-cf2f928ff4d5.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР у редакції Закону України від 2 червня 2016 року № 1401–VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
13. Берестова І. Міжнародні стандарти та конституційні гарантії в процедурі обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»*. 2023. Вип. 23. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.18.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text.
15. Рішення Конституційного Суду України № 4-р(II)/2022 від 15 червня 2022 року у справі за конституційними скаргами Барсегяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text.
16. Офіційний портал Верховної Ради України. Законотворчість, пошук за реквізитами. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo.
17. Каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної Ради України. Станом на 18 березня 2026 року. URL: https://research.rada.gov.ua/ documents/analyticRSmaterialsDocs/73288.html.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Нор А.Г., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.9:796.01:338.48
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.25

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СПОРТУ ТА ТУРИЗМУ

Опанасюк Н. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет фізичного виховання і спорту України
ORCID: 0000-0001-7418-8622

Антоненко І. Я.,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри туристичного та готельного бізнесу,
Національний університет харчових технологій
ORCID: 0000-0003-2299-2365

Опанасюк Н. А., Антоненко І. Я. Конституційно-правові засади забезпечення прав людини у сфері спорту та туризму.

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових засад забезпечення прав людини у сфері спорту та туризму крізь призму свободи пересування як одного з базових особистих прав людини. Обґрунтовується, що права людини у сфері спорту та туризму мають спільну конституційно-правову природу і базуються передусім на свободі пересування, особистій свободі та принципі поваги до людської гідності. Реалізація цих прав є важливим чинником фізичного, духовного та соціального розвитку особистості й відповідає конституційній моделі України як демократичної, правової та соціальної держави. Свобода пересування виступає ключовою правовою передумовою здійснення туристичної діяльності та участі особи у спортивних і фізкультурних заходах. Метою дослідження є з'ясування юридичної природи свободи пересування та обґрунтування її ролі у реалізації прав людини у сфері туризму і спорту в умовах демократичної, правової та соціальної держави. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема діалектичний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий і доктринальний аналіз. У роботі використано положення Конституції України, міжнародно-правові акти у сфері прав людини, а також наукові підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників. Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні свободи пересування як базового особистого (природного) права людини, що у сучасних умовах реалізується через інституціоналізовані форми соціальної мобільності, зокрема у сфері туризму та спорту. Уперше у вітчизняній конституційно-правовій доктрині туризм і спорт розглядаються як взаємопов'язані сфери реалізації свободи пересування, що мають спільну правову природу, але відрізняються функціональним призначенням. Обґрунтовано, що забезпечення рівного доступу до туристичної та спортивної інфраструктур є складовою конституційного обов'язку держави й важливою гарантією недискримінації. За результатами дослідження встановлено, що права людини у сфері спорту та туризму мають комплексну конституційно-правову природу, ґрунтуються на свободі пересування, особистій свободі та визнанні гідності людини, а їх ефективна реалізація сприяє фізичному, духовному й соціальному розвитку особистості та утвердженню України як демократичної, правової й соціальної держави.

Ключові слова: конституційне право, права людини, свобода пересування, туризм, спортивна діяльність, соціальні права, культурні права, соціальна держава, доступність туризму, охорона здоров'я, екологічна безпека, недискримінація.

Opanasiuk N.A., Antonenko I.Y. Constitutional and legal principles of ensuring human rights in the fields of sport and tourism.

The article is devoted to the analysis of the constitutional and legal foundations for ensuring human rights in the fields of sports and tourism through the prism of freedom of movement as one of the fundamental personal human rights. It is substantiated that human rights in the fields of sports and tourism share a common constitutional and legal nature and are primarily based on freedom of movement, personal liberty, and the principle of respect for human dignity. The realization of these rights is an important factor in the physical, spiritual, and social development of the individual and corresponds to the constitutional model of Ukraine as a democratic, rule-of-law, and social state. Freedom of movement serves as a key legal prerequisite for engaging in tourism activities and participating in sports and physical culture events. The purpose of the study is to clarify the legal nature of freedom of movement and to substantiate its role in the realization of human rights in the fields of tourism and sports within the framework of a democratic, rule-of-law, and social state. The methodological basis of the study consists of general scientific and special legal methods of cognition, including dialectical, systemic-structural, formal-legal, comparative-legal, and doctrinal analysis. The research is based on the provisions of the Constitution of Ukraine, international legal instruments in the field of human rights, as well as scientific approaches of domestic and foreign scholars. The scientific novelty of the study lies in substantiating freedom of movement as a fundamental personal (natural) human right, which in modern conditions is realized through institutionalized forms of social mobility, particularly in the fields of tourism and sports. For the first time in the national constitutional and legal doctrine, tourism and sports are considered as interrelated spheres of the realization of freedom of movement, having a common legal nature but differing in their functional purpose. It is argued that ensuring equal access to tourism and sports infrastructure constitutes a component of the constitutional duty of the state and an important guarantee of non-discrimination. The results of the study demonstrate that human rights in the fields of sports and tourism have a complex constitutional and legal nature, are based on freedom of movement, personal liberty, and recognition of human dignity, and their effective implementation contributes to the physical, spiritual, and social development of the individual, as well as to the establishment of Ukraine as a democratic, rule-of-law, and social state.

Key words: constitutional law, human rights, freedom of movement, tourism, sports activities, social rights, cultural rights, social state, accessibility of tourism, health protection, environmental safety, non-discrimination.

Постановка проблеми. Конституція України 1996 року вперше на рівні Основного Закону закріпила пріоритет людини, її прав і свобод як найвищої соціальної цінності, істотно розширивши та оновивши систему конституційних прав і свобод людини та громадянина. Вагоме місце серед них посідає право на свободу пересування, право вільно залишати територію України та гарантоване громадянам України право у будь-який час повернутися до своєї держави (ст. 33 Конституції України) [1]. Вказане право має безпосереднє значення для реалізації прав людини у сфері туризму та інших форм соціально й культурно зумовленої мобільності особи. Можливість здійснення туристичних подорожей у доктрині розглядається як форма реалізації конституційної свободи пересування, що ґрунтується на повазі до людської гідності, особистій свободі та автономії волі людини.

Поряд із туризмом вагомою сферою реалізації свободи пересування є спорт. Провадження спортивної діяльності, участь у змаганнях, тренувальному процесі, спортивно-масових та фізкультурно-оздоровчих заходах об'єктивно зумовлюють необхідність вільного пересування як територією держави, так і за її межами.

Метою дослідження є визначення конституційно-правових засад реалізації права на свободу пересування в Україні, а також з'ясування юридичної природи свободи пересування та обґрунтування її ролі у реалізації прав людини у сфері спорту і туризму в умовах демократичної, правової та соціальної держави.

Стан опрацювання проблематики. Науковці по-різному класифікують право на свободу пересування: як політичне, природне або соціальне. У науковій літературі воно традиційно відноситься до політичних прав, що відображено у працях В. В. Головченка, М. І. Сірого [2], Ю. І. Миколаєнка [3] та інших. Такий підхід пов'язується з опосередкуванням взаємовідносин між особою і державою у політичній сфері. На нашу думку, така позиція значною мірою зумовлена недостатнім опрацюванням

юридичної природи свободи пересування в умовах демократичної правової держави. Право на свободу пересування за своєю суттю належить передусім до природних (особистих) прав людини, оскільки безпосередньо пов'язане з особистою свободою та автономією волі. Саме такого підходу дотримуються О. М. Баймуратов [4], І. І. Голубка [5], Ю. В. Кириченко [6], А. М. Колоді та А. Ю. Олійник [7], Ю. І. Малеш [8], Л. В. Міхневич [9], В. Ф. Погорілко [2], Colin Harvey, Robert P. Barnidge [10] та інші науковці.

Разом із тим у доктрині підкреслюється соціальна природа цього права у сфері туризму, де мотивацією подорожей є відпочинок, оздоровлення та пізнання. Проте базовим критерієм залишається особиста свобода та здатність самостійно обирати напрями й способи пересування.

Міжнародно-правові акти, такі як Манільська декларація зі світового туризму (1980) [11], Гаазька декларація з туризму (1989) [12] та Глобальний етичний кодекс туризму (1999) [13], підтверджують соціальний, економічний, політичний і культурний вплив туризму.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу пересування, право вільно залишати територію України та гарантоване громадянам України право у будь-який час повернутися до своєї держави (ст. 33 Конституції України) [1] має безпосереднє значення для реалізації прав людини у сфері туризму та спорту. Доктринальний аналіз свідчить, що туристичні подорожі розглядаються як один із практичних способів реалізації конституційної свободи пересування, зміст якої визначається через повагу до людської гідності, особисту свободу та автономію волі особи.

Водночас, реалізація права людини на заняття спортом і фізичною культурою базується на комплексі конституційних прав, зокрема на праві на охорону здоров'я (ст. 49), відпочинок (ст. 45), безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), а також праві на участь у культурному житті суспільства [1]. Свобода пересування у цьому контексті виступає необхідною передумовою реалізації зазначених прав, у тому числі на міжрегіональному та міжнародному рівнях.

Спорт і туризм мають виразний соціальний та культурний характер, сприяють фізичному й духовному розвитку особистості, формуванню здорового способу життя, інтеграції людини у суспільство, утвердженню принципів рівності та недискримінації. У цьому контексті участь у спортивних заходах і змаганнях може розглядатися як похідна форма реалізації свободи пересування, що має комплексну конституційно-правову природу та поєднує особисті, соціальні й культурні елементи. Особливого значення набуває недопущення дискримінації у сфері спорту та забезпечення рівного доступу до спортивної інфраструктури й програм, що неможливо без належного конституційно-правового забезпечення свободи пересування.

Разом із тим у доктрині права висловлюється й позиція щодо соціальної природи права на свободу пересування, зокрема у зв'язку з його реалізацією через туризм. Соціальна мотивація туристичних подорожей (відпочинок, оздоровлення, пізнання) має значення, однак не є визначальною. Базовим критерієм залишається особиста свобода людини та її здатність самостійно обирати напрями й способи пересування.

Право на туризм і свободу туристичних подорожей поєднують риси кількох груп прав – природних, соціальних, політичних і культурних. Туризм виконує важливу культурну функцію, сприяючи духовному розвитку особистості, розширенню світогляду та формуванню толерантності. Доступ до духовних і культурних цінностей шляхом туристичних подорожей становить суспільне благо, що перебуває під охороною держави.

Туризм виконує культурну функцію, сприяє ознайомленню з духовними цінностями, розвитку національної ідентичності та патріотизму. Він формує умови для взаємоповаги, збереження традицій та історико-культурної спадщини, а також економічного розвитку через інвестиції у культурні об'єкти.

Міжнародно-правові акти, зокрема резолюції ООН, Гаазька декларація [12] та Глобальний етичний кодекс туризму [13], підтверджують соціальний, економічний, політичний і культурний вплив туризму. За допомогою туризму реалізуються права на відпочинок, оздоровлення, участь у культурному житті, доступ до інформації, безпечне середовище тощо. Водночас конституційні обов'язки – повага до природи та культурної спадщини (ст. 66), дотримання прав інших (ст. 68) – забезпечують відповідальне використання ресурсів [1].

Свобода пересування у спорті передбачає участь у змаганнях, тренуваннях і фізкультурно-оздоровчих заходах. Обмеження мобільності спортсменів чи дискримінаційні практики порушують конституційні права, що вимагає створення державою належних організаційних і правових умов.

Отже, права людини у сфері спорту і туризму базуються на свободі пересування, особистій свободі та гідності. Їх реалізація забезпечує фізичний, духовний і соціальний розвиток особистості, утверджує Україну як демократичну, правову та соціальну державу, а Конституція є фундаментом для правового регулювання цих сфер.

Конституція України посідає визначальне місце у правовому регулюванні туристичних відносин, забезпеченні охорони прав і законних інтересів людини та громадянина у сфері туризму, а також є фундаментом системи законодавства України про туризм. Як акт найвищої юридичної сили, вона закріплює базові та принципові положення щодо прав і свобод людини, визначає спрямованість діяльності держави та її відповідальність перед громадянином (ч. 2 ст. 3) [1].

Норми Конституції можна умовно поділити на загальні – що забезпечують реалізацію права на туризм у широкому контексті – та спеціальні «туристичні», спрямовані на розвиток туристичної діяльності й реалізацію прав на відпочинок, свободу пересування та інші суміжні права.

Загальні норми, зокрема ст. 1, визначають Україну демократичною та правовою державою. Верховенство права гарантує, що органи влади діють у межах закону, а права людини є пріоритетними. Це є підставою для належного правопорядку у сфері туризму, включаючи регулювання перетину державного кордону, страхування туристичних ризиків і забезпечення безпеки подорожуючих.

Соціальна держава (ст. 1) створює умови для гідного життя та всебічного розвитку особистості. Туризм виступає важливим чинником реалізації права на відпочинок, використання вільного часу та культурного розвитку. Держава забезпечує доступність туризму для всіх верств населення, особливо молоді, осіб з інвалідністю та людей похилого віку, встановлюючи додаткові гарантії державного захисту.

Принцип рівності та недискримінації (ст. 24) застосовується також у фізичній культурі і спорті [1]. Реалізація прав у спортивній діяльності включає доступ до інфраструктури, участь у змаганнях, освіту та підготовку, а також створення умов для соціально вразливих груп.

Соціальні, культурні та економічні права людини (ст. ст. 45, 48, 49, 54, 50) безпосередньо пов'язані з туризмом [1]. Туризм сприяє культурному та духовному розвитку, взаємопізнанню народів, збереженню історико-культурної спадщини та природних ресурсів, а також економічному розвитку через підприємництво й залучення інвестицій.

Конституція закріплює обов'язки громадян щодо збереження природи і культурної спадщини (ст. 66), дотримання прав інших (ст. 68) та гарантує систему конституційних механізмів захисту (ст. ст. 55, 56, 59) [1].

Принцип поділу влади (ст. 6) забезпечує функціональне розмежування повноважень органів держави, що важливо для формування законодавчої бази туризму та її практичної реалізації, включно з безпекою туристів, спрощенням формальностей і захистом прав соціально вразливих груп [1].

Таким чином, Конституція України визначає правові та соціальні засади розвитку туризму, гарантує свободу пересування, відпочинку, культурного й духовного розвитку, а конкретні механізми реалізації цих прав деталізуються на рівні поточного законодавства.

Важливою передумовою туристичної діяльності є реалізація культурно-духовних прав людини (ст. 54) [1]. Туризм сприяє духовному, культурному та пізнавальному розвитку особистості, ознайомленню з історико-культурною спадщиною, формуванню патріотичних почуттів і толерантності. Сучасний туризм стимулює міжкультурне спілкування, зміцнює міжнародне співробітництво та взаєморозуміння між народами, виступає проявом «народної дипломатії» і підвищує відкритість суспільства до глобальної інтеграції. Державна туристична політика повинна ґрунтуватися на принципах поваги та охорони культурної спадщини, забезпечуючи доступ туристів до пам'яток і музеїв.

Реалізація природних і громадянських прав (ст. ст. 28, 34, 48, 50) має ключове значення для здійснення права на туризм, включаючи доступ до достовірної інформації про умови подорожей, екологічну безпеку та якість довкілля [1]. Туризм стимулює державу до розробки екологічної політики, створення національних парків і заповідників та популяризації природоохоронної освіти.

Економічні права та свободи людини, зокрема право на підприємницьку діяльність і захист прав споживачів (ст. 42), тісно пов'язані з туризмом як сферою економічної активності, що сприяє розвитку держави, створенню робочих місць і задоволенню потреб туристів [1].

Конституційні обов'язки громадян (ст. ст. 66, 68) передбачають дотримання законів, збереження природи та культурної спадщини. Конституційні гарантії, включно з правом на судовий захист (ст. 55), відшкодування шкоди (ст. 56) і правову допомогу (ст. 59), забезпечують реалізацію цих прав [1].

Свобода пересування у спорті має специфіку, зумовлену тренуваннями, змаганнями й міжнародною мобільністю спортсменів. Необґрунтовані обмеження можуть розглядатися як втручання у конституційні права людини. Держава зобов'язана створювати правові та організаційні умови для реалізації спортивних прав, враховуючи міжнародні стандарти.

Отже, права людини у спорті та туризмі мають спільну конституційно-правову природу, базуються на свободі пересування, особистій свободі й визнанні гідності людини. Водночас спорт є самостійним напрямом реалізації прав, що поєднує соціальні, культурні та особисті аспекти. Реалізація цих прав забезпечує фізичний, духовний і соціальний розвиток особистості та формування України як демократичної, правової та соціальної держави.

Розвиток туризму стимулює збереження історико-культурної спадщини, інвестиції у сферу культури та реалізацію економічних прав людини. Це узгоджується з положеннями міжнародно-правових актів у сфері туризму, зокрема Манільською декларацією зі світового туризму 1980 р. [11], Гаазькою декларацією з туризму 1989 р. [12] та Глобальним етичним кодексом туризму 1999 року [13].

Конституція України посідає визначальне місце у правовому регулюванні туристичних і спортивних відносин. Як акт найвищої юридичної сили вона закріплює засади гарантування прав і свобод людини та визначає відповідальність держави за їх забезпечення (ст. 3). Доцільно виокремити норми загального характеру, що створюють правові передумови реалізації права на туризм і спорт, та спеціальні норми, спрямовані на забезпечення свободи пересування, відпочинку й охорони здоров'я.

Проголошення України правовою та соціальною державою (ст. 1 Конституції України) зумовлює обов'язок держави створювати умови для гідного життя і всебічного розвитку особистості. Туризм і спорт у цьому контексті виступають інструментами реалізації соціальних прав людини, відновлення її фізичних і духовних сил, підвищення якості життя. Особливого значення набуває забезпечення доступності туризму й спорту для соціально вразливих груп населення на засадах рівності та недискримінації.

Свобода пересування у сфері спорту має власну специфіку, зумовлену змагальним характером спортивної діяльності та міжнародною мобільністю спортсменів. Необґрунтовані обмеження такої мобільності можуть розглядатися як втручання у здійснення конституційних прав і свобод, що покладає на державу обов'язок створювати належні правові та організаційні умови для їх реалізації.

Висновки. Права людини у сфері спорту та туризму мають спільну конституційно-правову природу і ґрунтуються передусім на свободі пересування, особистій свободі та принципі поваги до людської гідності. Реалізація цих прав є важливим чинником фізичного, духовного та соціального розвитку особистості й відповідає конституційній моделі України як демократичної, правової та соціальної держави. Свобода пересування виступає ключовою правовою передумовою здійснення туристичної діяльності та участі особи у спортивних і фізкультурних заходах. Туризм сприяє культурному, духовному та економічному розвитку суспільства, формуванню міжкультурної взаємодії, тоді як спорт і фізична культура реалізуються через забезпечення мобільності особи, доступу до відповідної інфраструктури, участі у змаганнях та розвитку міжнародного співробітництва. Конституція України є основою правового регулювання відносин у сфері спорту та туризму, закріплюючи принципи рівності, недискримінації, державних гарантій захисту прав людини, а також взаємних прав і обов'язків громадян. Конкретизація механізмів реалізації відповідних прав здійснюється у положеннях поточного законодавства та підзаконних нормативно-правових актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/sp:max10#Text (дата звернення 05.01.2026).
2. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К.: Ін юре, 1997. 496 с.
3. Миколаєнко Ю.І. Змістовне наповнення прав людини на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. – 2017. Вип. 29. С. 71-77. URL: https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/20.

4. Баймуратов М. Нормативно-правовий договір як джерело конституційного права України. *Юридичний вісник*, 1998. № 1. С. 88-91.
5. Голубка І.І. Конституційні права на свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 –конституційне право; муніципальне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2016. 17 с. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/8500.
6. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. К.: Центр учбової літератури, 2017. 540 с. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/ Kyrychenko_monograph.pdf.
7. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
8. Малеш Ю.І. Право на свободу пересування в умовах війни. Том 3 № 81 (2024): *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. С. 330-334. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.50.
9. Міхневич Л.В. Свобода пересування: проблеми кореляції публічно правового та приватно правового підходів // *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 161-166. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.27.
10. Barnidge R.P., Jr. Human Rights, Free Movement, and the Right to Leave in International Law / Colin Harvey, Robert P. Barnidge, Jr. International Journal of Refugee Law, Volume 19, Issue 1, March 2007, Pages 1-21. DOI: 10.1093/ijrl/eel025.
11. Манільська декларація зі світового туризму: прийнята Всесвітньою конференцією з туризму 27 вересня – 10 жовтня 1980 р. (м. Маніла). URL: https://www.unwto.org/archive/global/code-ethics/manila-declaration-world-tourism (дата звернення 05.01.2026).
12. Гаазька декларація з туризму: прийнята Міжпарламентською конференцією з туризму 10–14 квітня 1989 р. (м. Гаага). URL: https://www.unwto.org/archive/global/code-ethics/hague-declaration-tourism (дата звернення 05.01.2026).
13. Глобальний етичний кодекс туризму: прийнятий резолюцією Генеральної Асамблеї Всесвітньої туристичної організації від 1 жовтня 1999 р. URL: https://www.unwto.org/global-code-of-ethics-for-tourism (дата звернення 05.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Опанасюк Н.А., Антоненко І.Я., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.56
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.26

КУЛЬБІТИ АРГУМЕНТАТИВНОГО ДИСКУРСУ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПОДАТКОВОГО ПРАВА

Пацурківський П. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-5081-7842

Гаврилюк Р. О.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри публічного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: 0000-0001-6750-4340

Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. Кульбіти аргументативного дискурсу Конституційного Суду України щодо тлумачення юридичної визначеності податкового права.

У статті здійснено герменевтичний, системний і порівняльно-правовий аналіз аргументативного дискурсу Конституційного Суду України у його рішеннях від 05.06.2029 р. №3-р(I)/2029, від 21.01.2025 р. №3-р(II)/2025 та від 26.11.2025 р. №5-р(II)/2025 на предмет його відповідності новим конституційним вимогам до конституційного судочинства, проведено розрізнення між попередньою та нині чинною конституційними парадигмами конституційного судочинства.

Авторами виснувано, що під впливом конституційної реформи 2016 р., євроінтеграційного курсу Української держави, всебічної внутрішньої трансформації українського суспільства у вітчизняному соціумі відчутно зросли легітимні очікування усіх його суб'єктів щодо докорінного покращення судового захисту їх конституційних прав і свобод, особливо в такій конфліктній сфері суспільних відносин, як податкові відносини. Дослідження демонструє, що українські платники податків все активнішу не сприймають етатистських підходів вітчизняного законодавця позиціонувати податкове законодавство, передусім у сфері податкової відповідальності, головно крізь призму доходів казни, резонно вимагають справедливості в податкових відносинах.

Автори продемонстрували також, що у не меншій мірі зросли легітимні очікування платників податків в Україні і на справедливість конституційного судочинства під час вирішення конституційною юстицією податкових спорів платників податків з державою. Аналіз вищезазначених рішень Конституційного Суду України продемонстрував, що тільки в першому із них Судом було послідовно дотримано нових конституційних вимог до конституційного судочинства. У другому з цих рішень Конституційний Суд України чинив конституційне судочинство не відповідно до вимог принципу верховенства права та його складової юридичної визначеності, а згідно де-факто податкового законодавства України. У третьому рішенні Суд, заявивши про мету та предмет свого розгляду в конституційному спорі, по суті не здійснив його, не обґрунтував належного висновку. Це не додало юридичної визначеності податковому законодавству України, не посприяло посиленню конституційного захисту конституційних прав платників податків.

Ключові слова: Конституційний Суд України, конституційна матриця конституційного судочинства, принцип верховенства права, податкове право, аргументативний дискурс, юридична визначеність податкового права.

Patsurkivskyy P.S., Havrylyuk R.O. The turnarounds in the argumentative discourse of the Constitutional Court of Ukraine regarding the interpretation of the legal certainty of tax law.

This article conducts a hermeneutic, systemic and comparative legal analysis of the argumentative discourse of the Constitutional Court of Ukraine in its decisions of 5 June 2029 No. 3-r(I)/2029, of 21 January 2025 No. 3-r (II)/2025 and of 26 November 2025 No. 5-r(II)/2025 regarding its compliance with the new constitutional requirements for constitutional proceedings, and a distinction is drawn between the previous and the currently applicable constitutional paradigms of constitutional proceedings.

The authors conclude that, under the influence of the 2016 constitutional reform, the Ukrainian state's course towards European integration, and the comprehensive internal transformation of Ukrainian society, legitimate expectations among all members of Ukrainian society regarding a fundamental improvement in the judicial protection of their constitutional rights and freedoms have grown significantly, particularly in such a contentious sphere of social relations as tax relations. The study demonstrates that Ukrainian taxpayers are increasingly rejecting the statist approaches of the domestic legislature to framing tax legislation, particularly in the sphere of tax liability, primarily through the prism of state revenue, and are reasonably demanding fairness in tax relations.

The authors have also demonstrated that taxpayers' legitimate expectations in Ukraine regarding the fairness of constitutional proceedings have grown to no lesser extent when the constitutional courts resolve taxpayers' disputes with the state. An analysis of the aforementioned decisions of the Constitutional Court of Ukraine has shown that only in the first of these did the Court consistently adhere to the new constitutional requirements for constitutional adjudication. In the second of these decisions, the Constitutional Court of Ukraine conducted constitutional proceedings not in accordance with the requirements of the principle of the rule of law and its component of legal certainty, but in accordance with the de facto tax legislation of Ukraine. In the third decision, the Court, having stated the purpose and subject matter of its consideration in the constitutional dispute, in essence failed to carry it out and did not substantiate a proper conclusion. This did not add legal certainty to Ukraine's tax legislation, nor did it contribute to strengthening the constitutional protection of taxpayers' constitutional rights.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, constitutional framework of constitutional adjudication, principle of the rule of law, tax law, argumentative discourse, legal certainty of tax law.

Постановка проблеми. Принциповою межею між попередніми та новими дискурсивними практиками в Україні для судочинства в цілому та конституційного судочинства в тім числі стала конституційна реформа 2016 р. Її квінтесенція полягає у зміні парадигми судочинства. Якщо юридична конструкція ч.1 ст. 129 Конституції України в її редакції від 28 червня 1996 р. передбачала, що «судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону» [1] (виділено нами. – П.П., Р.Г.), то внаслідок вищезазначеної конституційної реформи її юридична конструкція стала такою: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» [2] (виділено нами. – П.П. і Р.Г.). Тобто, у конституційних вимогах до судової аргументації відбувся копернiканський переворот від легістської юриспруденції до юриспруденції цінностей. Юридична визначеність є одним з атрибутивних елементів (складників) принципу верховенства права як цінності.

До прикладу, саме згідно методологічного ключа, що міститься у формулі ч.1 ст. 129 Конституції України в її редакції від 28.06.1996 р., Конституційним Судом України були обґрунтовані та ухвалені його рішення від 5.04.2001 р. №3-рп/2001 (справа про податки) [3], від 24.03.2005 р. №2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [4] та від 12.06.2012 р. №13-рп/2012 у справі щодо конституційності окремих положень Податкового кодексу України [5]. І хоча одна із цих справ була вирішена на користь платників податків, їх усіх об'єднує, як зазначає О.Совгиря, суто формально-позитивістський підхід КСУ до обґрунтування своїх рішень [6, С. 153]. Як з'ясував у своєму спеціальному дослідженні С.Рабінович, КСУ в період до конституційної реформи 2016 р. лише в окремих випадках послуговувався природно-правовою аргументацією в обґрунтуванні своїх рішень [7].

У 2017 р. набув чинності новий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 17.07.2017 р. №2136-VIII, який у значній мірі врахував нові конституційні вимоги до конституційного судочинства, особливо щодо зміни його дискурсивних практик у контексті юриспруденції цінностей [8].

Зміна конституційної парадигми конституційного судочинства із суто позитивістської на ціннісну спонукала Конституційний Суд України до активнішого застосування у його аргументативній прак-

тиці прецедентної судової практики ЄСПЛ, хоча така вимога вітчизняного законодавця існувала ще з 2006 р. [9], а також до послуговування «м'яким правом» Венеційської Комісії. Як зазначає С.Головатий, КСУ розпочав системно застосовувати у своїй практиці доповідь Венеційської Комісії «Верховенство права з 2017 р., а її доповідь «Мірило правовладдя» – з 2020 року [10]. Такими були ключові конституційні передумови, а також загально-правовий контекст, які зумовили потребу переходу Конституційного суду України від суто позитивістського до ціннісного аргументативного дискурсу у його діяльності.

Метою дослідження є з'ясування характеру аргументативного дискурсу Конституційного Суду України щодо тлумачення ним юридичної визначеності податкового права після конституційної реформи 2016 року. Конкретні її задачі полягають у: 1) дослідженні аргументативних практик КСУ у його рішеннях від 05.06.2019 р. №3-р(І)2019, від 21.01.2025 р. №3-р(ІІ)/2025 та від 26.11.2025 р. у справі №5-р(ІІ)/2025; 2) порівнянні цих практик на їх відповідність новим конституційним вимогам до конституційного судочинства.

За основу методології дослідження обрано антропосоціокультурний підхід з його загальнонауковими принципами об'єктивності та історизму, а також герменевтичний, порівняльно-правовий, системний і структурно-функціональний методи правопізнання.

Стан опрацювання проблематики. Ще більш переконує в актуальності проблеми дослідження ступінь та характер її наукової розробки. Проаналізовану нами літературу із вищезазначеної проблематики за критерієм розуміння її авторами належного способу аргументації Конституційним Судом України його рішень можна розділити на дві непропорційні за обсягом частини: 1) дослідження, оприлюднені головно до 2016 року включно (у них зазвичай домінує суто позитивістське розуміння природи аргументативного дискурсу КСУ) та наукові праці, опубліковані починаючи з 2017 р., коли уже була чинною наразі офіційна ціннісна конституційна парадигма аргументативного дискурсу КСУ.

Серед наукових праць першої частини передусім вважаємо за необхідне виокремити дослідження суддів КСУ А.С.Головіна [11], М.М.Гультая [12], І.Домбровського [13], М.В.Костицького [14], І.Д.Сліденка [15], В.Тихого [16, С. 21-30], В.М.Шаповала [17] та інших. Спільним знаменником для вищезазначених досліджень, на нашу думку, є застосування їх авторами методологічних підходів так званої «юриспруденції понять». Квінтесенція останніх, як резюмували свого часу відомі німецькі дослідники аргументативних практик судочинства А.Кауфман і В.Хассемер, полягає в тому, що «законодавство визначає судове рішення», а місія суддів при цьому зводиться до «формально-логічної дедукції відповідного рішення із загальної норми закону» [18, С. 468].

М.Савчин оцінив вищезазначений підхід в аргументативній практиці КСУ як крайній вияв позитивізму – легізм, згідно якого конституція тлумачиться виключно через її текст. «За цим підходом, – виснував він, – тлумачення конституції здійснюється відповідно до волі конституцієдавця» [19, С. 62-63].

Вважаємо за необхідне зазначити, що деякі із вищезазначених суддів КСУ згодом переглянули свої попередні підходи до оцінки аргументативної практики Конституційного Суду України. Зокрема, В.М.Шаповал ще у 2016 р. з приводу вищезазначеного резюмував: «як наслідок, діяльність КСУ можна загалом оцінювати як шкідливу для Основного Закону» [20, С. 14].

Окремі судді КСУ взагалі не поділяли гіпертрофований легістський підхід до вироблення та обгартування правових позицій цього Суду. В цьому переконує, зокрема, Окрема думка судді Конституційного Суду України М.І.Козюбри до рішення КСУ від 05.04.2001 р. №3-рп/2001 [21] та його окремі думки до ряду інших рішень КСУ.

Відверто легістський підхід до обґрунтування аргументативної практики КСУ у вищезазначений період репрезентували і представники академічної доктрини конституційного права В.І.Кістяник [22], Н.Мішина [23], О.Селіванов [24], В.Тацій і Ю.Тодика [25] та інші. Зокрема, В.Тацій та Ю.Тодика у вищезазначеному дослідженні виснували, що «єдиний орган конституційної юрисдикції не має права виходити за межі (текстуальні межі. – П.П. і Р.Г) Конституції України при інтерпретації її положень, інакше він виступатиме як порушник Конституції» [25, С. 61]. Такий підхід, як зазначають у спільному дослідженні Ю.Барабаш та О.Бориславська, досить поширений в академічному середовищі і «вплинув на применшення ролі конституційної юрисдикції» [26, С. 58].

Інноваційні підходи представників академічної спільноти та частини суддів КСУ, суголосні зі зміненою у 2016 р. конституційною парадигмою «керуватися верховенством права» при цьому, з'явилися починаючи із 2017 року. В цьому переконує, зокрема, аналіз досліджень Ю.Барабаша та О.Бо-

риславської [26], А.Бадиди [27], Ю.Бауліна [28], П.Пацурківського [29; 30], М.Савчина [31; 32; 33], О.Совгирі [6], В.Речицького [34], Н.Шаптали [35], у яких ці питання розглядаються безпосередньо суголосно принципу верховенства права.

Виклад основних результатів дослідження. Після конституційної реформи 2016 р., одним з принципових наслідків якої стало запровадження нової парадигмальної матриці судочинства – керуватися під час справляння правосуддя лише верховенством права – Конституційний Суд України ухвалив три рішення за конституційними скаргами осіб на неконституційність окремих положень Податкового кодексу України (далі ПКУ): від 05.06.2019 р. №3-р(I) 2019 у справі №3-391/2018(6048/18) [36], від 21.01.2025 р. №3-р(II)/2025 у справі 3-14/2024(28/24) [37] та від 26.11. 2025 р. №5-р(II)/2025 у справі №3-133/2021(299/21) [38]. Як переконує їх аналіз, цим рішенням притаманні як спільні риси, так і сутнісні особливості, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Передусім ці особливості стосуються характеру та сенсу в цілому аргументативного дискурсу КСУ під час розгляду ним кожної із вищезазначених справ та вироблення і ухвалення відповідного рішення.

На нашу думку, найбільшим світоглядним та методологічним викликом для КСУ де-факто стала перша із вищезазначених справ, оскільки згідно уже неодноразово акцентованого нами нового конституційного імперативу судочинства йшлося про необхідність переосмислення ним попередньо вироблених власних суто легістських практик обґрунтування рішення Суду, більше того – про переривання власної легістської традиції «юриспруденції понять» та про перехід до дискурсу «юриспруденції цінностей» в обґрунтуванні рішень КСУ.

Відчутно давалися в знаки при цьому і деякі специфічні «обтяження» проблеми, пов'язані безпосередньо із укоріненим в українському правознавстві в цілому та у вітчизняній науці податкового права особливо баченням концепту юридичної визначеності та його контраверсійність з розумінням передусім Венеційською Комісією, а також європейською наукою податкового права та західною в цілому правовою думкою. Так, Г.З.Остапенко у спеціальному дослідженні «Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади» обґрунтовано зазначає, що у вітчизняному правознавстві «цілісне розуміння принципу правової визначеності не сформоване» [39, С. 6], тому його зазвичай «ототожнюють з тим або іншим його елементом» [39, С. 65]. В.П.Синчак, розглядаючи аналогічну проблему на прикладі податкового права, дійшов переконливого висновку, що у ньому принцип юридичної визначеності зазвичай зводиться до стабільності цього права [40, С. 92]. Прикметно, що саме таке розуміння принципу юридичної визначеності знайшло своє закріплення й у Податковому кодексі України і попередньо поділялося також Конституційним Судом України, а в нових умовах здійснення конституційного судочинства його належало подолати.

Венеційська Комісія, навпаки, розглядає принцип юридичної визначеності, з одного боку, як складову мегапринципу верховенства права, а з іншого – як складну динамічну процесуальну систему, яка сама компонується з багатьох елементів, жоден з яких не тотожний принципу юридичної визначеності як цілісному явищу [41].

Сенс правової визначеності податкового права в його розумінні наукою податкового права держав-членів ЄС полягає передусім у його інструментальному призначенні для активного втручання суб'єктів публічного права з його допомогою у відносини приватної власності, в міру свободи приватного власника реалізовувати свої повноваження щодо неї, у постійності й тотальності застосування податкового права, в прямій долученості до його здійснення усіх платників податків, в безпосередньому зв'язку цього права з публічними благами громадян [42, С. 92]. Звідси визначеність податкового права ЄС позиціонується як одне з проявів його розумності.

У західному правничому дискурсі в цілому концепт юридичної визначеності також вийшов за межі суто позитивістського його розуміння, став багатоаспектним. Зокрема, бразильський вчений Умберто Авіла, який цілеспрямовано досліджував це питання, дійшов висновку, що в західній правничій літературі феномен правової визначеності наразі позиціонується щонайменше як: 1) критерій; 2) буттєвий і науковий факт; 3) норма-принцип; 4) цінність [43, P. 55, 57-58].

То ж чи впорався КСУ у своєму пілотному (після конституційної реформи 2016 року) рішенні стосовно спору про податкове право з викликом, що постав перед ним щодо якісної зміни його аргументативного дискурсу? Як слідує із матеріалів справи, в епіцентрі конституційного спору між платником податків і державою опинилися два суперечливі приписи ПКУ, що з'явилися з інтервалом у три місяці. Зокрема, порівняльний аналіз відповідних редакцій пп.38.7 п.38 підрозділу 10 розділу XX

«Перехідні положення» ПКУ засвідчує, що за платниками податків, які сплатили під час проведення антитерористичної операції плату за землю згідно зі статтями 269-288 Кодексу за земельні ділянки, що розташовані на тимчасово окупованій території чи на території населених пунктів, які перебувають на лінії зіткнення або на території проведення антитерористичної операції, Законом України №1797 [44], котрий набув чинності з 01.01.2017 р., крім деяких його положень, законодавець спершу визнав право платників податків на повернення їм відповідних (нарахованих і сплачених ними) сум плати за землю, однак приписами першого речення абзацу 26 розділу 1 Закону України №1989 [45], що набув чинності з 15.04.2017 р., це право було скасовано. В другому реченні абзацу 26 розділу 1 Закону України №1989 законодавець вказав таке: «До зазначених сум надміру сплачених грошових зобов'язань не застосовуються строки давності, встановлені статтею 102 цього Кодексу, крім сум надміру сплачених податкових зобов'язань платників податків, які припиняють свою діяльність» [46].

Цим самим законодавець визнав, як зазначається в аргументативній частині рішення КСУ, що нараховані і сплачені відповідно до ст.ст.269-289 ПКУ суми плати за землю за ділянки, розташовані на тимчасово окупованій території чи території населених пунктів на лінії бойового зіткнення або території проведення антитерористичної операції, по суті є надміру сплаченими платниками податків грошовими коштами і водночас, як наголосив КСУ, законодавець встановив, що в таких випадках повернення надміру сплачених сум податку як міра захисту права власності не застосовується [36].

У зв'язку з вищезазначеним КСУ резюмував: «Незважаючи на те, що припис щодо незастосування строків давності до зазначених сум надміру сплачених грошових зобов'язань сприяє подальшому підтриманню у платників податків легітимних очікувань щодо можливого повернення надміру сплачених сум плати за землю, положеннями першого речення абзацу двадцять шостого розділу 1 Закону №1989 встановлено заборону повертати такі суми плати за землю» [36]. Отже, між першим та другим вищезазначеними реченнями КСУ виявив «суперечність, яка спричинила юридичну невизначеність» [36].

При цьому КСУ також врахував, що, як слідує з пояснювальної записки Закону України №1989, метою його ухвалення було подолання дисбалансу місцевих бюджетів Донецької і Луганської областей та усунення неузгодженостей і технічних помилок, що з'явилися внаслідок ухвалення законодавцем Закону України №1797 [36].

Вирішуючи цей конституційний спір, КСУ, як слідує із матеріалів справи, дослідив та розглянув юридичні факти у вищезазначеній справі крізь «збільшувальне скло» прецедентної судової практики ЄСПЛ, зокрема, рішень цього Суду у справах ««Санді Таймс» проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979 р., «Круслен проти Франції» від 24.04.1990 р., «Брумареску проти Румунії» від 28.10.1999 р., «Фельдман проти України» від 12.01.2012 р. та ряду інших [36]. Як відомо, у їх епіцентрі був розгляд ЄСПЛ спорів, пов'язаних із тлумаченням принципу юридичної визначеності [36].

В результаті КСУ виснував, що юридична визначеність згідно її природи дає можливість учасникам суспільних відносин передбачати наслідки своїх дій та бути впевненими у власних легітимних очікуваннях, тобто, досягати бажаного результату завдяки вчиненню правомірних дій. Коли ж особа не може досягнути очікуваного нею результату внаслідок зміни правового регулювання у нерозумні та необґрунтовані строки, зазначив КСУ, то втілення її легітимних очікувань унеможливлюється [36].

КСУ також з'ясував, що внесення абзацом 26 розділу 1 Закону України №1989 до ПКУ змін в частині скасування права платників податків на повернення їм сум плати за землю, нарахованих і сплачених ними за період, визначений у пп. 38.7 п.38 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ, насправді не було пов'язане з усуненням неузгодженостей і технічних помилок попереднього Закону України №1797, а по суті мало за мету гарантування уникнення дисбалансу місцевих бюджетів Донецької і Луганської області [36].

Само по собі це зумовлювалося, як зазначив КСУ, потребою досягнення «суспільно значущої мети», проте законодавець у цьому випадку діяв не послідовно та не дотримав балансу між публічним і приватним інтересами, як того вимагає принцип юридичної визначеності. На основі вищевикладеного КСУ резюмував, що обраний законодавцем засіб запровадження необхідних змін не був пропорційним цілям, що ним переслідувалися. «З огляду на зазначене, – виснував КСУ, – положення першого речення абзацу двадцять шостого розділу 1 Закону №1989 суперечить конституційному принципу верховенства права» [36], тобто, є не конституційним [36].

Підсумовуючи аналіз аргументативного дискурсу КСУ у його рішенні №3-р(I)/2019 від 05.06.2019 р., необхідно зазначити, що воно в цілому суголосне з новою конституційною матрицею

судочинства, відповідає мегапринципу верховенства права, а принцип юридичної визначеності у ньому фіскального обов'язку платника податків тлумачиться на основі принципу людиноцентризму. Ядро цього принципу, як резонно зауважує М.В.Савчин, «полягає у відстоюванні підходу, згідно з яким права людини наповнюють змістом і сенсом правову систему як таку» [31, С. 69]. Від попередньої аргументативної практики КСУ у цьому його рішенні залишилося таке положення: «Втілення легітимних очікувань унеможливлюється…, коли особа не може досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни юридичного регулювання у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими» [36]. Але в даному випадку воно враховувалося КСУ у системному зв'язку з іншими його положеннями і не мало ключового значення в аргументативному дискурсі КСУ.

У зовсім іншому (щоб не сказати протилежному) світоглядному і методологічному ключі вибудувано аргументативний дискурс КСУ у його рішенні №3-р(II)/2025 від 21.01.2025 р. Суд у цьому рішенні, як нам видається, не випадково не сформулював коротку назву справи, яка зазвичай відображає квінтесенцію відповідного рішення і навіть сенс аргументативного дискурсу Суду у ній. На нашу думку, неупереджений аналіз вищезазначеного рішення дозволяє припустити, що чи не найадекватнішою цій справі могла б бути така її коротка назва: «про право особи на розумну і передбачувану стабільність приписів актів податкового права» [37].

В конституційній скарзі ТОВ «Геомакс-Ресурс» йдеться про необхідність перевірки Конституційним Судом України на конституційність окремого припису абзацу 2 пп.14.1.212 п.14.1 ст. 14 ПКУ в редакції Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 р. №71-VIII. Законодавець спершу Законом України від 24.12.2015 р. №909-VIII (набрав чинності з 01.01.2016 р.) удосконалив відповідне нормативне регулювання відносин зі сплати акцизного збору, а згодом Законом України від 20.12.2016 р. №1791-VIII, оприлюдненим за день до набрання ним чинності з 01.01.2017 р., взагалі виключив оспорюваний припис у його редакції Закону України №71-VIII з ПКУ. Водночас цей припис продовжував застосовуватися до правовідносин, що виникли в період його чинності і цим самим суперечив, як зазначалося в конституційній скарзі, принципу юридичної визначеності [37].

Принагідно зазначимо, що ґрунтовний субстантивний аналіз цього рішення КСУ здійснив П. П. Пацурківський у своєму дослідженні «Парадоксальність, або *невизначена визначеність* податкового права України в умовах воєнного стану» [47]. Метою нашого дослідження цього рішення КСУ є герменевтичне осмислення дискурсивних підходів, застосованих Судом у ньому, на предмет їх відповідності новій конституційній парадигмі конституційного судочинства.

Системний аналіз рішення КСУ №3-р(II)/2025 від 21.01.2025 р. переконує, що домінуючим підходом Суду у ньому стало його звернення до власної попередньої аргументативної практики, напрацьованої у його рішеннях, починаючи від рішення 05.02.2013 р. №1-рп/2013 та завершуючи рішенням Суду від 18.12.2024 р. №12-рп(II)/2024. При цьому головним мотивом звернення КСУ при розгляді вищезазначеної справи до власних рішень, як можна виснувати з її контексту, було прослідковування у них тлумачення цим же Судом принципу темпоральної стабільності податкового законодавства України, з яким КСУ по суті ототожнював у ньому принцип юридичної визначеності. Не вдаючись у надмірну з огляду на проблематику нашого дослідження полеміку, зазначимо лише, що згідно семантики сучасної української мови терміни *визначеність* і *стабільність* різні [48, С. 135, 1381]. Вони також пояснюються по-різному у найпоширеніших європейських мовах.

Звернення КСУ у цьому рішенні до прецедентної практики тлумачення принципу юридичної визначеності ЄСПЛ, а також розуміння його Венеційською Комісією, як засвідчує неупереджений аналіз, носило відверто декларативний характер.

Судом також були розглянуті позиції, висловлені Президентом України, Головою Парламенту України та Прем'єр-Міністром України, проте вони носили явно апологетичний характер і не додавали жодних сутнісних аргументів щодо концепту юридичної визначеності для ухвалення Судом рішення згідно з принципом верховенства права, як того вимагає нова конституційна матриця здійснення в Україні судочинства.

В підсумку КСУ виснував у цьому рішенні, що «законодавець не врахував принципу стабільності податкової норми», «установивши оспорюваним приписом Кодексу в редакції Закону №71 з 1 січня 2015 року акцизний податок із реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі пальним», «чим порушив принцип верховенства права» [37]. З цим висновком КСУ, взятим самим по собі, можна

було б погодитися, проте він залишає невирішеним питання щодо розуміння судом у цій справі принципу юридичної визначеності.

Квінтесенцію світоглядної і методологічної неспроможності власного аргументативного дискурсу у цій справі, якщо його оцінювати з позицій нової конституційної матриці судочинства, КСУ мимовільно розкрив в останньому абзаці пункту 3.1 мотивувальної частини, у якому він, зокрема, зазначив, що врахував при цьому «вимоги щодо розумної стабільності права», «*визначені у принципі стабільності податкового законодавства України*» [37] (виділено нами. – П.П. і Г.Р.). Як відомо, ці вимоги сформульовано у Податковому кодексі України. Такий аргументативний дискурс КСУ є поверненням до найгірших практик ортодоксального легізму, є повною протилежністю його дискурсу, застосованому Судом у його ж рішенні від 05.06.2019 р. №3-р(I)/2019.

Але цим фундаментальні хиби аргументативного дискурсу рішення КСУ №3-р(II) /2025 від 21.01.2025 р. не вичерпуються. Зокрема, в абзаці 6 пункту 3.2 його аргументативної частини КСУ всупереч ч.2 ст. 6 Конституції України вийшов за межі своїх повноважень, зазначаючи, що «держава, установлюючи податки та збори, має визначати правові механізми, які забезпечать виконання платником конституційного обов'язку сплачувати податки…» [37], тобто, КСУ дає пряму вказівку законодавцю. Цю ж помилку він повторює і в абзаці 5 п.3.3 аргументативної частини свого рішення, вказуючи: «Законодавець має знайти належний баланс між частою зміною закону і визначеністю податкових норм для платників податків, оскільки слід швидко й ефективно реагувати на зміни економічного життя суспільства, не допускаючи негативного впливу оподаткування на економічний розвиток держави» [37]. Такі вказівки КСУ законодавцю прямо суперечить ч.2 ст. 19. Конституції України [1], як і не сумісні з принципом верховенства права.

Отже, аргументативний дискурс КСУ, застосований ним у рішенні №3-р(II)/2025 від 21.01.2025 р., не відповідає новій конституційній матриці судочинства, а з методологічної точки зору він не витримує жодної критики. На нашу думку, до нього повністю застосовна рефлексія, висловлена суддею КСУ В.Лемаком у його Окремій думці стосовно рішення КСУ №4-р(II)2025 від 10.09.2025 р., у якій йдеться про випадки, коли «в конституційних міркуваннях у судових рішеннях» «факти й конституційні аргументи є менш значимими, ніж апелювання до особистих переконань чи емоцій» [49].

Чи суголосний конституційній вимозі «керуватися верховенством права» при здійсненні правосуддя аргументативний дискурс, що міститься у Рішенні Конституційного суду України у справі за конституційною скаргою компанії „ANDRITZ HYDRO GmbH" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 120-1.1 статті 120-1 Податкового кодексу України (щодо забезпечення конституційних гарантій прав платника податків) від 26.11. 2025 р. №5-р(II)/2025 [38], а якщо так, то у якій саме мірі? Пошук відповідей на ці питання, на нашу думку, суттєво полегшується наявністю доданих до цього рішення окремих думок аж трьох суддів КСУ, які брали участь у його виробленні, особливо розлогих та змістовно насичених Окремої думки Судді КСУ В.Городовенка [50] та Окремої (збіжно-розбіжної) думки судді КСУ О.Водяннікова [51].

Методологічний ключ до посутнього розуміння аргументативного дискурсу КСУ під час вирішення ним конституційного спору, як свідчить його багаторічний попередній досвід, визначається уже самим формулюванням предмету конституційного контролю. Таким предметом у цій справі, як постулюється у рішенні КСУ, «є припис абзацу другого пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу (ПКУ – П.П. і Р.Г.) в посутньому зв'язку з абзацом першим пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу» [38]. Суд це пояснив тим, що до скаржника «застосовано лише санкцію, визначену абзацом другим пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу» [38].

О.Водянніков у своїй Окремій (збіжно-розбіжній) думці інакше визначає цей предмет: «У цій справі предметом конституційного контролю, – наголошує він, – є конституційна допустимість моделі санкції, конструкції та наслідків її застосування» [51]. На особливу увагу заслуговує аргументація О.Водянніковим такого бачення ним предмету конституційного контролю у цьому конституційному спорі. Приписи п. 120-1.1 ст. 120-1 ПКУ, пояснює він, регулюють фінансову відповідальність платника податків у формі штрафу за несвоєчасну реєстрацію податкової накладної чи розрахунку коригування в ЄРПН у вигляді відсотка від суми ПДВ, зазначеної у відповідній податковій накладній. Ця конструкція, як зазначає О.Водянніков, створює ситуацію, коли по суті ідентичні за тривалістю, характером і правовими наслідками затримки правопорушення тягнуть за собою кардинально відмінні за тяжкістю санкції для різних платників податків лише у зв'язку з економічною вартістю їх операцій [51].

Внаслідок цього, резюмує О.Водянніков, рівень втручання держави в право власності платника податків з правової точки зору стає випадковим, залежним від зовнішнього для складу правопорушення чинника. В цьому полягає, пояснює він, ключова конституційна вада юридичної моделі наведеної санкції, а саме вона автоматично може призводити до криміналізації правопорушення з огляду на характер і суворість санкції, але призначення відповідного стягнення відбувається без врахування принципів та гарантій, яких вимагає принцип верховенства права для кримінального провадження. Тобто, санкція може набувати кримінального характеру, але не тому, що так визначила її правову природу держава, а в силу формули обчислення штрафу, закладеній у законі, в конкретному випадку внаслідок перевищення порогу цього критерію тільки внаслідок економічного масштабу господарської операції. Така законодавча конструкція, як виснував О.Водянніков, «створює системний ризик для порушення конституційних гарантій» статей 61, 62 Конституції України, оскільки коли саме санкція випадково може «стати *de facto* кримінальною, практично неможливо передбачити урахування принципів і гарантій, притаманних кримінальному провадженню» [51].

Прикметно, що на дещо іншому емпіричному матеріалі, проте в тому ж методологічному ключі, що й О.Водянніков, розкриває предмет конституційного контролю в цьому конституційному спорі, як можна виснувати із абзацу другого підпункту 2.3 частини другої та абзацу четвертого третьої частини його Особливої думки, і суддя КСУ В.Городовенко. Він, зокрема, виснував, що ним є де-факто виявлення законодавчого упущення – відсутність у вказаних в рішенні КСУ приписах законодавця потрібного унормування певного сегмента суспільних відносин, а саме елемента вини правопорушника [50].

Повертаючись до аналізу мотивувальної частини рішення КСУ у вищезазначеному конституційному спорі, зазначимо, що Суд, виходячи із задекларованих ним меж конституційного контролю, обрав відправною точкою мотивування власного рішення з'ясування легітимної мети запровадженої абзацом 2 п. 120-1. 1 ст. 120 ПКУ санкції. В абзаці першому п. 5.1 Рішення він, зокрема, зазначив, що такою метою є «захист економічної безпеки України у спосіб забезпечення законності у здійснення електронного декларування податку на додану вартість» [38].

При цьому КСУ апелював до Пояснювальної записки до проєкту Закону України, ухваленого як Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 р. №71-VIII. В цій Записці йшлося про мету ухвалення законопроєкту, яка, зокрема, полягала в підвищенні ефективності економіки, зокрема, у зменшенні витрат суб'єктів господарювання на визначення податкових зобов'язань та складання податкової звітності, а держави на адміністрування податків [38]. У такий спосіб за легітимну мету санкції оспорюваного законодавчого припису було видано цілі законодавчого припису в цілому, інакше кажучи, було вчинено підміну, що аж ніяк не відповідає критерію здійснювати правосуддя, «керуючись верховенством права».

Як резонно зауважив О.Водянніком у своїй Окремій (збіжно-розбіжній) думці, хоча легітимна мета санкції юридичної норми похідна від її диспозиції, проте не тотожна їй. Її утилітарна функція полягає у забезпеченні дотримання норми щодо своєчасної реєстрації податкової накладної та/або розрахунку коригування в ЄРПН [51].

Отже, розкриття КСУ мети санкції за порушення оспорюваних в конституційній скарзі приписів українського законодавця не було здійснено в належний спосіб – доказово, конкретно, логічно та обґрунтовано, як того вимагає цивілізоване конституційне судочинство, не відповідає новій конституційній парадигмі справляння правосуддя. Звідси так зване підтвердження Конституційним Судом України «правомірності мети» запровадження законодавцем визначеного ним штрафу за порушення платником податків граничного строку реєстрації податкової накладної чи розрахунку коригування в ЄРПН, задекларованe КСУ в останньому абзаці п.5.1 мотивувальної частини рішення [38], необґрунтоване та є не більше, ніж припущенням цього Суду.

Таким же декларивним, та необгрунтованим у належний спосіб є сформульований в абзаці першому пункту 5.2 мотиваційної частини рішення цього Суду його висновок про те, що «абзац другий пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу є придатним законодавчим засобом для досягнення відповідної мети» [38].

Адже будь-який аналіз цього рішення КСУ – системний, телеологічний, текстуальний, контекстуальний тощо – не дозволяє побачити аргументів, на основі яких Суд дійшов такого висновку. Так само, як виявилося неможливим знайти у цьому рішенні КСУ аргументи для його твердження, які міс-

тяться в другому абзаці вищезазначеного пункту його мотивувальної частини: «задля легітимної мети законодавець використав найменш обтяжливий для платника податків засіб втручання у гарантоване Конституцією України право власності (статті 41) у його взаємозв'язку з правом на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом…» [38].

При цьому як на аргументи для такого судження КСУ апелює до своїх попередніх юридичних позицій, до прецедентної практики ЄСПЛ, до позиції, висловленої Венеційською Комісією на її 127-му пленарному засіданні 2-3 липня 2023 р., у якій йдеться про загальну вимогу права ЄС щодо держав-членів «мати дієві стримувальні та домірні санкції», тобто, констатує інші факти, на основі яких неможливо в принципі з'ясувати міру обтяжливості для платника податків різних засобів втручання Української держави у його право власності. Окремого дослідження міри обтяжливості для платника податків можливих засобів легітимного втручання публічного суб'єкта у його право приватної власності КСУ, як переконує аналіз його рішення, не проводив.

У зв'язку з вищевикладеним неможливо не погодитися з Окремою думкою В.Городовенка, що «Суд відверто ухилився від належного дослідження означеного припису Кодексу на відповідність цьому критерію та лише формально констатував, що «законодавець використав найменш обтяжливий для платника податків засіб утручання», фактично ігноруючи потребу перевірки наявності менш обтяжливих засобів» [50], тому цей його висновок «*передбачений* та формальний, що позбавляє його аргументативної ваги» [50].

Як відомо, на початку 2023 р. Парламент України ухвалив Закон «Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо відновлення обмеження перебування грального бізнесу на спрощеній системі оподаткування» [52], яким кратно зменшив штрафи за порушення платниками ПДВ граничного строку реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування в ЄРПН, про що йдеться і у рішенні КСУ. Чи не було це переглядом законодавцем міри свого попереднього втручання у приватну власність платника податків як обтяжливої, яку тим не менше Суд кваліфікував у його рішенні як «найменш обтяжливу»? Цей факт залишився поза увагою КСУ, що порушує, як писав свого часу Р.Алексі, одне з обов'язкових правил аргументативного дискурсу [53, P.215], яке Ю.Габермас пояснив як «відхід від аргументації та дій, орієнтованих на розуміння, що веде в екзистенційний глухий кут» [54, S.112]. В нього і потрапив КСУ, вирішуючи вищезазначений конституційний спір.

Ще однією «родзинкою» аргументативного дискурсу КСУ у цій справі є його так зване «дослідження домірності засобу втручання у вузькому розумінні *stricto sensu»* у право приватної власності платника податку, про яке Суд заявив у першому абзаці пункту 5.3 мотивувальної частини його рішення. Він, зокрема, бездоказово констатує у ньому, що «оспорюваний припис Кодексу не порушує справедливого балансу між конституційною цінністю захисту економічної безпеки України та захистом зазначених прав платників податків» [38]. А в абзаці третьому цього ж пункту, уникнувши будь-якої аргументації, Суд виснував, що «абзац другий пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу у посутньому зв'язку з абзацом першим пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу є домірним засобом втручання в право власності, гарантоване Конституцією України» [38].

Цей висновок Судом зроблено без з'ясування правової природи заявленої ним «домірності» санкції, що само по собі порушує ряд інших правил аргументативного дискурсу, окрім того, про яке йшлося вище. Щоправда, здійснивши ще один кульбіт у власному аргументативному дискурсі, КСУ у першому абзаці пункту 6 мотиваційної частини рішення все-таки «зважає на потребу розв'язати питання про застосовність до платника податків гарантій, установлених у частині другій статті 61 і 62 Конституції України…» [38].

Такий розвиток аргументативного дискурсу КСУ, послуговуючись принципом «краще пізніше, ніж ніколи», на нашу думку, слід оцінити позитивно, особливо враховуючи оцінку Судом мети оспорюваного припису, яка, як зазначається в абзаці першому підпункту 6.2 мотивувальної частини його рішення в цій справі, полягає не в грошовій компенсації за завдану шкоду, а в покаранні правопорушника та запобіганні повторному вчиненню ним правопорушень, тому санкція, передбачена цим приписом, як констатується Судом тут же, може бути визнана «співмірною з кримінальним покаранням» [38]. А це вимагає, як резонно зауважив КСУ у наступному абзаці цього пункту, врахування принципів індивідуалізації юридичної відповідальності на вимогу частини другої ст. 61 Конституції України та презумпції невинуватості згідно зі статтею 62 цієї ж Конституції [38].

Після цього КСУ дуже розлого описує на прикладі власних рішень, прецедентної судової практики ЄСПЛ, досвіді Конституційного Суду Литовської Республіки, Конституційної Ради Французької Республіки, Конституційного Суду Республіки Молдова, як саме належить враховувати принципи індивідуалізації юридичної відповідальності, але несподівано робить ще один кульбіт у своєму аргументативному дискурсі, зазначаючи а абзаці першому підпункту 9.2 мотиваційної частини таке: «Ураховуючи вищенаведене, Конституційний Суд України вважає, що аналіз тих приписів Кодексу, зміст яких стосується виконання Верховною Радою України конституційного обов'язку щодо втілення в законодавчому регулюванні конституційних гарантій (частина друга статті 61, стаття 62 Основного Закону України), ***не охоплено предметом конституційного контролю у цій справі***» [38] (виділено нами. – П.П. і Р.Г.). Хоча у короткій назві цього рішення сам же КСУ постулює протилежне: «(***щодо забезпечення конституційних гарантій прав платників податків***)» [38].

Тобто, цим самим КСУ продемонстрував, як і усім процесом своєї аргументації у цьому рішенні в цілому, що він заплутався у власному сприйнятті реальності. Звідси його бездоказове твердження про те, що «абзац другий пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу в посутньому зв'язку з абзацом першим пункту 120-1.1 статті 120-1 Кодексу є таким, що не суперечить частині першій статті 8, частинам першій, четвертій статті 41, частині першій статті 42 Конституції України» [38], яке є ще одним кульбітом його аргументативного дискурсу, навіть не сприймається як висновок у справі. Не дивлячись на те, що саме на його основі сформульовано сутнісно аналогічне положення 1 резолютивної ухвали Суду [38].

У зв'язку з усім вищевикладеним не можна не погодитись із висновком, обґрунтованим В.Городовенком у його Окремій думці до вищезазначеного рішення КСУ, стосовно того, що «ключова проблема Рішення (Конституційного Суду України. – П.П. і Р.Г.) полягає в тому, що, задекларувати межі свого дослідження, Суд насправді його не здійснив, внаслідок чого всі цілком доречні посилання на власну практику, практику ЄСПЛ та інші міжнародні документи так і залишилися несприйнятими Судом, а принципи презумпції невинуватості, індивідуалізації юридичної відповідальності та домірності, яким він начебто слідував, – не застосованими та не втіленими у правильний висновок» [50].

Світоглядно та методологічно важливим з погляду проблематики нашого дослідження і водночас дещо дискусійним, на нашу думку, є також висновок О.Водяннікова, обґрунтований ним у його Окремій (збіжно-розбіжній) думці. Він зокрема, зазначив, що «аргументація Суду має внутрішній розрив: визнавши потенційно кримінальний характер санкції, Суд утримався від перевірки її реальної домірності, що позбавило проголошені стандарти практичного змісту в межах цієї справи» [51]. Невже вплив висновків чи упущень КСУ обмежуються тільки розглядуваною справою? Звичайно, питання риторичне.

Висновки. 1. Конституційна реформа 2016 р. в Україні кардинально змінила, головно посилила вимоги до судочинства в цілому та конституційного судочинства в тім числі, визначила, що воно повинно здійснюватися відповідно до принципу верховенства права. Це не могло не вплинути на зростання легітимних очікувань суспільства, кожного його суб'єкта щодо покращення судового захисту їх конституційних прав та свобод, особливо в такій традиційно конфліктній сфері суспільних відносин, як податкові. Як переконує аналіз розглянутих КСУ та проаналізованих нами конституційних податкових спорів, платники податків перестали бути лояльними до укорінених підходів вітчизняного законодавця розглядати податкове право, особливо податкові санкції, тільки крізь призму доходів публічних бюджетів. Вони обґрунтовано вимагають справедливості і в податкових відносинах, тим більше що у них є на це конституційні підстави. Саме цим можна пояснити, що з усіх шести конституційних скарг платників податків України дві випадає на 2025 рік.

2. У не меншій мірі зросли легітимні очікування платників податків і на справедливість конституційної юстиції під час вирішення нею їх конституційних податкових спорів з державою. Проте вона виявилася тут непослідовною, а її рішення в більшості випадків не переконливими для платників податків та не відповідними чинним конституційним вимогам до аргументативного дискурсу КСУ.

3. Як не парадоксально, пілотне рішення КСУ від 05.06.2019 р. №3-р(I_/2019, не дивлячись на те, що воно вимагало від Суду подолання його усталених стереотипів та попередніх підходів до вирішення конституційних податкових спорів, а також опанування Судом на практиці новою парадигмальною матрицею конституційного судочинства, за якістю його аргументативного дискурсу в цілому відповідає чинним конституційним вимогам. У ньому послідовно було застосовано вимоги принципу верховенства права до обґрунтування концепту юридичної визначеності податкового права.

4. Рішення КСУ від 21.01.2025 р. №3-р(II)/2025, навпаки, концептуально виявилося повною протилежністю попередньому рішенню КСУ, оскільки в ньому Суд де-факто повернувся до власних попередніх легістських практик та підходів у розумінні й обґрунтуванні ним юридичної визначеності податкового права – він ототожнив її, спираючись на податкове законодавство України, зі стабільністю податкового законодавства, намагався у такий спосіб «конституціоналізувати» податкове законодавство. Останнє є прямим порушенням ст. 6 та ч.2 ст. 19 Конституції України, а також не узгоджується із позиціонуванням конституцієдавцем та розумінням конституційною доктриною України природи КСУ як «негативного» законодавця. Тобто, в цьому аргументативному дискурсі КСУ вийшов за конституційні межі власних повноважень.

5. Ще інші вади властиві аргументативному дискурсу, реалізованому КСУ у його рішенні від 26.11.2025 р. №5-р(II)/2025. У ньому Суд, задекларувавши предмет і мету власного дослідження у цьому конституційному спорі платника податку і держави з приводу юридичної визначеності санкції за податкове правопорушення, насправді не здійснив його, не проаналізував дотримання законодавцем принципу домірності при визначенні ним міри юридичної відповідальності платника податку за порушення останнім відповідного припису ПКУ з метою втілення результатів такого аналізу у висновках Суду, самоусунувся від з'ясування дотримання законодавцем принципу індивідуалізації юридичної відповідальності та презумпції невинуватості платника податку, що, разом взяте, також суперечить чинним конституційним вимогам до здійснення конституційного судочинства.

6. Замість того, щоб сприяти своїми рішеннями посиленню юридичної визначеності у податковому законодавстві, Суд своїми суперечливими аргументативними дискурсами та висновками у другому та третьому вищезазначених його рішеннях, невідповідними вимогами принципу верховенства права дискурсивними кульбітами тільки прирости юридичну невизначеність у податковому законодавстві. Це змушує до висновку, що наразі в КСУ має місце світоглядна та методологічна криза щодо розуміння ним природи і мети конституційного судочинства у їх тлумаченні новою конституційною парадигмою конституційного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Конституція. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки). Рішення Конституційного суду України від 05.04.2001 № 3-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-01#Text
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу). Рішення Конституційного суду України від 24.03.2005 № 2-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05#Text
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Податкового кодексу України. Рішення Конституційного суду України від 12.06.2012 № 13-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-12#Text
6. Совгиря Ольга. Конституційна скарга як спосіб захисту конституційних прав та свобод осіб у податкових правовідносинах. *Право України*. 2018. №12. С. 148-162. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2018-12-pravo_2018_12.pdf
7. Рабінович С. Природно-правова аргументація у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. №4. С. 107-112. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05.09.2009.pdf

8. Про Конституційний Суд України. Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року №3477-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text
10. Головатий С. Щоб краще розумітися на правовладді. В кн.: Том Бінгем. Правовладдя. За заг. ред. Сергія Головатого; пер. з англ. В.Кастеллі та Д.Шкрьоби. Київ, 2024.
11. Головін А.С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України. Київ: Логос, 2012. 369 с.
12. Гультай М.М., Кияниця І. Правова визначеність у рішеннях Конституційного суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. №5. С. 88-93. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2012.pdf
13. Домбровський І., Гергелійник В. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. «4-5. С. 140-146. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf
14. Костицький М.В. Доказування в конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. №4-5. С. 158-163. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf
15. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду. Одеса: Фенікс, 2003. 234 с.
16. Тихий В. Концепція і практика офіційного тлумачення Конституції і законів України. *Конституційне судочинство*. К., 1999. 110 с.
17. Шаповал В.М. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 1999. №3. С. 52-57. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_3_1999.pdf
18. Kaufman A., Hassemer W. Enacted law and judicial decision in German jurisprudential thought. *The University of Toronto Law Journal*. Vol. 19. № 4. P. 461-482. URL: https://ms.z-lib.sk/book/OzEm3NYazX/enacted-law-and-judicial-decision-in-german-jurisprudential-thought.htm
19. Савчин М. Забезпечення верховенства конституції у діяльності конституційної юстиції. *Вісник Конституційного Суду України.* 2013. №3. С. 62-63. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/03-2013.pdf
20. Шаповал В. Конституція України: аж двадцять років або лише двадцять років!? *Право України*. 2016. №6. С. 9-18. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2016-6-pravo_ukr_6_16.pdf
21. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) від 05.04.2001 р. №3-рп/2001. URL: https://ccu.gov.ua/docs/426
22. Кістяник В.І. Правова аргументація в діяльності Конституційного Суду України. *Право і суспільство*. 2014. №1-2. С. 20-24. URL: https://www.pravoisuspilstvo. org.ua/archive/2014/1-2_2014/05.pdf
23. Мішина М. Проблеми доктринального супроводження розвитку конституційної юстиції в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №4. С. 122-126. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4_2015.pdf
24. Селіванов О. Ухвали Конституційного суду України та їх юрисдикційне призначення. *Право України*. 2015. №4. С. 157-163. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2015-4-pravoukr_4_15.pdf
25. Таційй В., Тодика Ю. Межі тлумачення Конституційним Судом України Конституції і законів України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. №2. С. 60-64. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/21.02.2002-2.pdf
26. Барабаш Юрій, Бориславська Олена. Конституційна юриспруденція (офіційна конституційна доктрина) в Україні: проблеми становлення. *Право України*. 2023. № 7. С.53-69. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2023-07-053

27. Бадида Андріана. Особливості французького конституційного судочинства через тріаду наукових підходів: аксіологічного, інституційного та герменевтичного. *Право України*. 2025. №6. С. 114-122. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2025-06-114
28. Баулін Ю. Принцип справедливості кримінального закону у практиці Конституційного Суду України. *Право України*. 2017. №2. С. 23-27. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2017-2-pravo_ukr_2_17.pdf
29. Пацурківський П.П. Правова природа жовтневої 2020 року кризи конституційного судочинства в Україні. В кн: *Пацурківський П.П. Мій погляд на право. Збірник наукових праць.* Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 28-52.
30. Пацурківський П.П. Необхідність методологічного повороту в аргументативній практиці Конституційного Суду України від «юриспруденції понять» до «юриспруденції цінностей» як засобу захисту конституціоналізму. В кн: *Пацурківський П.П. Мій погляд на право. Збірник наукових праць.* Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 53-70.
31. Савчин М.В. Методологія юридичних досліджень у сфері публічного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2017. Вип. 44. Т. 1. С. 68-76. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.44-1.pdf
32. Савчин М. «Careless Whisper» Конституційного Суду України та конституційні цілі. *Український часопис конституційного права.* 2020. № 6. С. 72-89. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.4.2020.4
33. Савчин М. Конституційна юстиція в умовах сучасної трансформації права. *Право України*. 2022. №1. С. 39-80. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2022-01-039
34. Речицький В. Чи може існувати в Україні офіційна конституційна доктрина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. №3. С. 72-80. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_3-2017.pdf
35. Шаптала Н.К. Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі. Автореф… дис. докт. юрид. наук. 12.00.12. Київ, 2019. 48 с.
36. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю «МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу І Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 23 березня 2017 року № 1989-VIII від 05.06.2019 року по справі № 3-391/2018(6048/18). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text
37. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю „Геомакс-Ресурс" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису абзацу другого підпункту 14.1.212 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України в редакції Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи" від 28 грудня 2014 року № 71-VIII від 21.01.2025 р. №3-р(II)/2025 по справі 3-14/2024(28/24). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-25#Text
38. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційною скаргою компанії „ANDRITZ HYDRO GmbH" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту $120^{-1}.1$ статті 120^{-1} Податкового кодексу України (щодо забезпечення конституційних гарантій прав платника податків) від 26.11. 2025 р. №5-р(II)/2025 по справі №3-133/2021(299/21). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-25#Text
39. Остапенко Г.З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2023. 460 с.
40. Синчак В.П. Еволюція наукової думки в оподаткуванні та її реалізація в податкових системах: монографія. Київ; Хмельницький: ХУУП, 2006. 294 с.
41. Мірило правовладдя. Ухвалено Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11-12 березня 2016 р.). Схвалено Комітетом Міністрів (на рівні їх заступників) на 1263-му засіданні (6-7 вересня 2016 р.). Схвалено Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи

на 31-й сесії (19-21 жовтня 2016 р.). Коментар. Глосарій. Пер. з англ. Сергія Головатого. Страсбург, 18 березня 2016 р. Дослідження № 711/2013. 164 с.
42. Пацурківський П.С. Філософія податкового права ЄС як цінності. В кн.: Податкове право Європейського Союзу як цінність: колективна монографія / за ред. Гаврилюк Р.О. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. С.19-165.
43. Avila H. Legal Certainty in Law. Law and Philosophy library (Law and Philosophy Library Book 114). Springer. 2014. 542 p.
44. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні. Закон України від 21.12.2016 № 1797-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1797-19#Text
45. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні». Закон України від 23.03.2017 № 1989-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-19#Text
46. Податковий кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text
47. Пацурківський П.П. Парадоксальність, або «невизначена визначеність» податкового права України в умовах воєнного стану. *Юридична Україна*. 2025. №4. С. 37-48. DOI: https://doi.org/10.37749/2308-9639-2025-4(268)-5
48. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. Ред. В.Т.Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728с.
49. Окрема думка судді Конституційного Суду України Василя Лемака стосовно Рішення Конституційного Суду України від 10 вересня 2025 року №4-р(II)/2025 у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (щодо оприлюднення актів органів адвокатського самоврядування). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb04d710-25#Text
50. Окрема думка судді Конституційного Суду України Віктора Городовенка стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою компанії „ANDRITZ HYDRO GmbH" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 120^{-1}.1 статті 120^{-1} Податкового кодексу України (щодо забезпечення конституційних гарантій прав платника податків). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb05d710-25#Text
51. Окрема (збіжно-розбіжна) думка судді Конституційного Суду України Олександра Водянникова стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою компанії „ANDRITZ HYDRO GmbH" щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 120^{-1}.1 статті 120^{-1} Податкового кодексу України (щодо забезпечення конституційних гарантій прав платника податків) від 26 листопада 2025 року № 5-р(II)/2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc05d710-25#Text
52. Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо відновлення обмеження перебування грального бізнесу на спрощеній системі оподаткування. Закон України від 12.01.2023 р. №2876-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2876-20#Text
53. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. Trans. Ruth Adler and Neil MacCormick. Oxford: Oxford University Press Clarendon, 1989. 352 p.
54. Habermas J. Diskursethik-Notizen zu einem Begrundungsprogramm. In Jürgen Habermas, Moralbewuβtsein und kommunikatives Handeln. Frankfurt-on-Main: Suhrkamp, 1983. 475 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Пацурківський П.С., Гаврилюк Р.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.3/.8
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.27

ОКТРОЙОВАНІ КОНСТИТУЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ОБМЕЖЕННЯ МОНАРХІЧНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-2798-7795
E-mail: maksa7@meta.ua

Пирога С. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського
ПрАТ «ВНЗ МАУП»
ORCID: 0000-0002-7093-3207
E-mail: sergiipyroha@meta.ua

Пирога І. С., Пирога С. С. Октройовані конституції як інструмент обмеження монархічного суверенітету: досвід зарубіжних країн.

Стаття присвячена комплексному теоретико-методологічному дослідженню феномену октройованих конституцій у контексті глобальної трансформації інституту монархічної влади. Проаналізований перехід від концепції необмеженого суверенітету монарха (абсолютизму) до моделей обмеженого, конституційного правління, де октроювання постає специфічним способом легітимації нових правових реалій. У межах дослідження доведено, що «даровані» конституції, попри їхню первісну спрямованість на збереження прерогатив корони, стали незворотним кроком на шляху до утвердження засад сучасного конституціоналізму в країнах Європи та Азії.

Особливу увагу в роботі приділено компаративному аналізу історичних прецедентів: від Хартії 1814 року у Франції до Конституції Пруссії 1850 року та Конституції Японської імперії 1889 року. Обґрунтована теза, що октройована конституція є особливою формою політико-правового компромісу між монархом, який прагне стабілізувати режим, та прогресивними суспільними верствами, що вимагають участі в управлінні державою. Такий компроміс, хоч і має патерністський характер, створює формально-юридичні межі для суверенної волі правителя, запроваджуючи інститути народного представництва та закріплюючи базові права і свободи підданих.

Методологічну основу дослідження складає поєднання діалектичного підходу з методами історико-правової реконструкції та системно-структурного аналізу. Використання порівняльно-правового методу дозволило виокремити загальні закономірності октройованих конституційних актів у різних правових системах та виявити національну специфіку трансформації суверенітету. Зокрема, у статті розглядається дихотомія між формальним збереженням титулу «джерела влади» за монархом та фактичним обмеженням його владних повноважень через механізми контрасигнації та парламентського контролю.

Наукова новизна публікації полягає у переосмисленні природи октройованих актів не лише як продуктів контрреволюції чи реакції, а як необхідних інституційних перехідних форм, що забезпечили еволюційний розвиток демократичних інститутів без радикальної руйнації державної тканини. Висновки дослідження дозволяють суттєво доповнити та збагатити категоріальний апарат сучасної науки конституційного права зарубіжних країн, зокрема в частині теорії конституції та вчення про форму правління.

Ключові слова: конституційне право зарубіжних країн, октройована конституція, суверенітет, абсолютизм, конституційна монархія, легітимність, трансформація влади, конституціоналізм.

Pyroha I. S., Pyroha S. S. Octroyed Constitutions as an instrument for limiting monarchical sovereignty: the experience of foreign countries.

The article is devoted to a comprehensive theoretical and methodological study of the phenomenon of octroi constitutions in the context of the global transformation of the institution of monarchical power. The transition from the concept of unlimited sovereignty of the monarch (absolutism) to models of limited, constitutional rule is analyzed, where octroi appears as a specific way of legitimizing new legal realities. The study proves that "donated" constitutions, despite their initial focus on preserving the prerogatives of the crown, have become an irreversible step on the way to establishing the principles of modern constitutionalism in the countries of Europe and Asia.

Particular attention is paid in the work to a comparative analysis of historical precedents: from the Charter of 1814 in France to the Constitution of Prussia in 1850 and the Constitution of the Japanese Empire in 1889. The thesis is substantiated that the octruded constitution is a special form of political and legal compromise between the monarch, who seeks to stabilize the regime, and progressive social strata, who demand participation in the governance of the state. Such a compromise, although it has a paternalistic character, creates formal and legal boundaries for the sovereign will of the ruler, introducing institutions of popular representation and consolidating the basic rights and freedoms of subjects.

The methodological basis of the study is a combination of a dialectical approach with methods of historical and legal reconstruction and systemic and structural analysis. The use of the comparative legal method allowed us to identify the general patterns of octruded constitutional acts in different legal families and to identify the national specifics of the transformation of sovereignty. In particular, the article examines the dichotomy between the formal preservation of the title of "source of power" by the monarch and the actual limitation of his powers through mechanisms of countersignature and parliamentary control.

The scientific novelty of the publication lies in the rethinking of the nature of octruded acts not only as products of counterrevolution or reaction, but as necessary institutional transitional forms that ensured the evolutionary development of democratic institutions without radical destruction of the state fabric. The conclusions of the study allow us to significantly supplement and enrich the categorical apparatus of modern science of constitutional law of foreign countries, in particular in the part of the theory of the constitution and the doctrine of the form of government.

Key words: constitutional law of foreign countries, octruded constitution, sovereignty, absolutism, constitutional monarchy, legitimacy, transformation of power, constitutionalism.

Постановка проблеми. Конституційно-правові категорії, крізь призму яких концептуалізується державна ідентичність – «федеративний устрій», «нейтралітет», «суверенітет», «територіальна цілісність», – перебувають у стані постійної еволюції під детермінованим впливом державно-правової думки різних епох та національних правових систем.

Слід наголосити, що в межах сучасних наукових дискурсів, спрямованих на реконструювання автентичної моделі українського конституціоналізму та її ролі у цивілізаційному розвитку Центрально-Східної Європи, обґрунтованому сумніву піддаються тези про «вторинність» вітчизняної правової думки. Зокрема, критичного переосмислення потребують твердження щодо відсутності вагомого впливу українських державотворчих ідей на формування державності сусідніх країн [1, с. 35], а також про детермінованість раннього конституціоналізму виключно принципами легітимізму. Подібні погляди послідовно спростовуються у фундаментальних працях сучасних дослідників, які акцентують увагу на самобутності та випереджальному характері багатьох вітчизняних правових інституцій [2–4].

Розробка перспективних засобів протидії ідеологічним спотворенням історичного шляху України вимагає глибинного аналізу трансформації конституційно-правових понять, що забезпечують сталість державної ідентичності в умовах глобальних геополітичних викликів.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз ролі октройованих конституцій як специфічного інструменту трансформації суверенної влади монарха, а також виявлення закономірностей переходу від абсолютистських до конституційних моделей правління в зарубіжних країнах через призму правового компромісу.

Стан опрацювання проблеми. Питання трансформації суверенної влади та генезису конституціоналізму через механізм октроювання перебуває у фокусі уваги науковців протягом багатьох десятиліть. Фундаментальні теоретичні засади обмеження монархічної влади та класифікації конституцій за способом їх прийняття були закладені в працях таких класиків зарубіжної державно-правової думки, як Г. Єллінек, А. Дайсі, К. Шмітт та М. Оріу. У їхніх розвідках октройовані акти розглядаються як специфічний продукт перехідної епохи, що поєднує в собі легітимність традиції та раціональність модерного права.

У сучасній українській юридичній науці проблема еволюції державних форм та конституційних інститутів зарубіжних країн отримала новий імпульс завдяки працям таких вчених, як М. І. Козюбра, О. В. Марцеляк, В. М. Шаповал та Ю. М. Тодика, О. В. Батанов, О. В. Скрипнюк, О. М. Бориславська, С. Г. Серьогіна та інші.

Попри значну кількість публікацій, присвячених історії конституціоналізму, питання про те, як саме октроювання вплинуло на внутрішню трансформацію змісту суверенної влади монарха – від «божественного права» до правового делегування повноважень – залишається недостатньо висвітленим у вітчизняній доктрині конституційного права зарубіжних країн. Більшість авторів зосереджуються на історичному контексті, залишаючи поза увагою теоретико-правову дихотомію між формою октроювання (дарування) та змістом (обмеження), що й зумовлює необхідність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним із «недооцінених» вітчизняними дослідниками конституційно-правових інститутів (імовірно, через те, що українське державотворення тривалий час відбувалося в умовах відсутності власної суверенної монархічної традиції у XIX ст.) виступає «октройована конституція». У цьому контексті видаються релевантними розвідки представників української правничої думки межі XIX–XX ст., зокрема С. Дністрянського [5], які аналізували досвід західноєвропейського конституціоналізму та роль «дарованих» актів у процесі лібералізації політичних режимів.

Для сучасної української правової доктрини питання октройованих конституцій є актуальним не лише в історико-компаративному аспекті, а й з погляду теорії установчої влади. В академічних колах триває дискусія щодо природи окремих конституційних трансформацій у постсоціалістичних країнах, де елементи «октроювання» вбачаються у способах прийняття засадничих актів вищими посадовими особами або вузькими групами легітимації без прямого залучення первинного суб'єкта установчої влади – народу [6]. Хоча ця позиція є дискусійною, її наявність підкреслює фундаментальне значення досліджень генезису октройованих актів для поглиблення розуміння сучасної архітекти конституціоналізму.

Низку концептуальних висновків щодо ролі октроювання у трансформації суверенної влади містять дослідження, у яких простежується контекстуально зумовлений зв'язок між принципом легітимізму та ідеями раннього конституціоналізму як засадничими концепціями, що детермінували формування багатьох європейських держав [7]. Такий підхід дає змогу виявити глибинні механізми переходу від абсолютистського суверенітету до нормативно обмеженої влади, що є критично важливим для осмислення тривалості державно-правового розвитку.

У сучасній конституційно-правовій доктрині термін «октройований» (від фр. *octroyer* – дарувати, надавати) здебільшого наділений негативною конотацією, що асоціюється з дефіцитом демократичної легітимності та недемократичним способом походження основного закону. Октройовані – або «дароване» – конституції, як правило, приймаються одноосібним правителем (монархом або колоніальною адміністрацією) без безпосередньої участі народу чи його повноважних представників у процесах розроблення та легітимації документа. У науці конституційного права домінує підхід, згідно з яким проголошення такого акта має на меті насамперед формальну легітимацію наявної системи влади в умовах транзиту.

Ретроспективний аналіз змісту та процесу прийняття октройованих актів дає підстави стверджувати, що вони з'являлися як вимушена відповідь правлячих еліт на суспільний тиск або революційні виклики. З метою збереження монархічного суверенітету та надання владним повноваженням вигляду законності, під гаслами модернізації артикулювалося прагнення до формального переходу до сучасніших форм правління (обмеженої монархії). Водночас реальні важелі управління залишалися в руках монарха. Цей процес був спрямований на стабілізацію політичної системи та спробу нівелювати соціальне невдоволення шляхом проголошення певних прав і створення квазіпредставницьких органів із суто номінальними повноваженнями.

Проте засадничою метою прийняття октройованих конституцій залишалося збереження вищої влади правителя. У таких актах за главою держави традиційно закріплювався переважаючий обсяг повноважень: повний контроль над виконавчою владою та збройними силами, право абсолютного вето, прерогатива розпуску парламенту, а також виключне право призначення міністрів та суддів. Попри декларування громадянських прав і свобод, вони зазвичай супроводжувалися численними застереженнями, що дозволяли їх суттєве обмеження в адміністративному порядку.

Ключова правова суперечність полягала в тому, що, оскільки конституція була продуктом волі монарха, він теоретично зберігав право на її зміну або скасування у позапарламентський спосіб, що нівелювало принцип верховенства конституції. Таким чином, октройована конституція постає не як суспільний договір між народом і владою, а як односторонній акт милості суверена, який зберігає своє панівне становище за умови формального впровадження окремих елементів конституціоналізму.

Класичними історичними прикладами таких актів є Французька хартія 1814 року, дарована королем Людовиком XVIII після реставрації Бурбонів, а також конституції німецьких держав першої половини XIX століття (зокрема, Конституція Королівства Пруссія 1850 року, проголошена Фрідріхом Вільгельмом IV після подій 1848–1849 років).

Проте найбільш репрезентативним зразком октройованого акта в зарубіжній науці вважається Конституція Японської імперії (Конституція Мейдзі) 1889 року [8]. Проголошена імператором Муцухіто 11 лютого 1889 року, вона набула чинності не в результаті парламентської процедури чи референдуму, а виключно через імператорський указ. Її преамбула містить класичну формулу октроювання: *«...Маючи на увазі інтереси Нашої країни та Наших підданців... Ми цим проголошуємо та даруємо Нами встановлений цей незмінний Основний Закон для Імперії»* [9].

Дослідження генезису октройованих актів у XIX столітті свідчить про їхню роль як специфічного інструменту «керованої модернізації» та превентивного засобу збереження монархічного суверенітету. Класичним прикладом такого підходу є Конституція Пруссії 1850 року, яка стала методологічним взірцем для багатьох консервативних режимів. Проте найбільш радикальну трансформацію прусський досвід пройшов на азійському ґрунті. Конституція Мейдзі (1889 р.) [9] в Японії постає як унікальний взірець «супер октроювання», розроблений вузьким колом політичної еліти під стратегічним керівництвом Іто Хіробумі. Процес її створення мав суворо конфіденційний характер: розробка тексту відбувалася поза межами публічного дискурсу, без залучення представників громадянського суспільства чи скликання Установчих зборів [10; 11].

Японська еліта свідомо відкинула ліберальну британську модель, обравши прусський взірець задля збереження моноцентричної системи влади, де монарх залишався єдиним джерелом суверенітету. В умовах загрози західної колонізації конституція розглядалася як інструмент зовнішньої легітимації імператорської влади. Проте ця легітимація мала парадоксальний характер: запозичуючи західні інститути, Японія консервувала традиційні засади управління, закріплені в концепції *кокутай* (національної сутності). Ключова відмінність від прусського оригіналу полягала в автономії військового командування (ст. 11), що вивело армію та флот з-під контролю цивільного уряду, заклавши інституційну пастку, яка призвела до мілітаризації та подальшої національної катастрофи 1945 року [2].

Дослідження буде неповним без звернення до досвіду Габсбурзької монархії. Октройована березнева конституція Австрійської імперії 1849 року постає як приклад «реакційного конституціоналізму». На відміну від прусської, вона мала на меті не лише стабілізацію монархії після «Весни народів», а й жорстку централізацію багатонаціональної імперії. Формально проголошуючи рівність народів, вона фактично консервувала абсолютизм через систему надзвичайних повноважень імператора, що призвело до її скасування самим же монархом у 1851 році. Це демонструє засадничу вразливість октроювання: оскільки джерелом акта є воля суверена, а не установча влада народу, такий документ позбавлений внутрішньої нормативної сили проти самого правителя [11, с. 45]. У цьому контексті трансформація суверенітету в постмодерну епоху вимагає відмови від односторонніх актів на користь складних консенсусних моделей [12].

Трансформація суверенної влади у постколоніальний період також часто відбувалася через інструментарій «дарування» актів метрополіями. Як зазначають сучасні дослідники, такі акти слід розглядати як «юридичний компроміс виходу». Наприклад, понад 30 конституцій колишніх британських колоній були формально октройовані актами Таємної ради Великої Британії. Однак вони виступали лише тимчасовими правовими містками [13]. Як слушно зазначає М. І. Козюбра, подібні акти де-фак-

то є продуктом тривалої національно-визвольної боротьби, що змусила метрополію до юридичного оформлення суверенітету нових держав [14].

Антиподом октроюванню постає Конституція Індії 1950 року. Будучи найдовшою у світі, вона продемонструвала перевагу інклюзивного установчого процесу. На відміну від японської моделі, де народ був об'єктом «милості», в Індії він став повноцінним суб'єктом права. Це дозволило інтегрувати складні механізми федералізму та незалежного судового контролю, що забезпечило стабільність держави навіть в умовах глибоких соціальних розбіжностей. Досвід Індії доводить, що сталість конституційного ладу безпосередньо залежить від способу легітимації основного закону: чим ширшим є суспільний консенсус під час прийняття, тим меншим є ризик деградації режиму в бік тоталітаризму [15].

Висновки. Аналіз історичних моделей – від прусської та австрійської до японської – дає підстави констатувати наявність фундаментальної дихотомії між односторонньою волею правителя та об'єктивною потребою суспільства в нормативному порядку. Ми стверджуємо, що октроювання було спробою елітарного консенсусу, спрямованою на «керовану модернізацію», яка мала на меті запобігти революційному радикалізму шляхом дозованого впровадження ліберальних інститутів. Проте, як показав досвід Японської імперії, відсутність інклюзивності в установчому процесі та ігнорування принципу народного суверенітету створюють ризики деформації правового поля, коли конституція перетворюється на інструмент легітимації авторитарних чи навіть тоталітарних практик під прикриттям законності.

Окремої уваги заслуговує висновок щодо потенціалу деколонізації октройованих актів. Ми розглядаємо їх як «юридичні містки» або транзитні форми, що дозволяли метрополіям забезпечити м'який вихід із колоніального панування, зберігаючи при цьому певний вплив на архітектоніку нових держав. Водночас порівняння з інклюзивною моделлю (зокрема, досвідом Індії) демонструє, що сталість конституційного ладу прямо пропорційна ступеню залученості нації до процесу її створення.

Теоретична значущість дослідження полягає у доведенні тези про те, що Основний Закон країни володіє унікальним потенціалом як інструмент стабілізації парадигм публічної влади в періоди транзиту. Висновки роботи можуть бути імплементовані у вітчизняну науку конституційного права для вдосконалення методології аналізу установчої влади та розробки стратегій правового реагування на сучасні виклики державному суверенітету. Ми наголошуємо, що історичний досвід октроювання застерігає сучасні держави від ігнорування суспільного договору, оскільки будь-який основний закон, позбавлений реальної підтримки народу як первинного суб'єкта влади, залишається вразливим до політичної кон'юнктури та інституційної деградації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов О. В. Конституціоналізм в Україні: теоретико-методологічні засади та інституціоналізація в умовах глобалізації: монографія. Київ: Юридична думка, 2022. 544 с.
2. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: теоретичні засади та практика реалізації в Україні: монографія. Харків: Право, 2018. 488 с.
3. Козюбра М. І. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні Українські реалії *Право України*. 2019. №11. С. 83–97. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2019_11-s1.pdf
4. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/67002
5. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Прага, 1923. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12002/file.pdf
6. Козюбра М. І. Нерозгадані таємниці права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2022. Т. 9-10. С. 3–11. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/271236/266776
7. Бориславська О. М. Правова природа конституції в умовах демократичного транзиту: монографія. Харків: Право, 2020. 326 с.
8. Зінченко О. В. Еволюція Конституції Японії (1889-1946 рр.): компаративне дослідження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 20–24. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/257650

9. Amine Ertürk. Meiji Constitution of 1889 and the birth of modern Japan. URL: https://www.academia.edu/12121557/Meiji_Constitution_of_1889_and_the_birth_of_modern_Japan
10. Ушенко Д. О. Контент-аналіз конституції Японської імперії 1889 року. *Історіосфера*: матеріали Чотирнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Одеса: Університет Ушинського, 5–6 квітня 2019. С. 133–140. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2285/1/Ushenko%20D.%20O..pdf
11. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 488 с.
12. Скрипнюк О. В. Державний суверенітет у постмодерну епоху: конституційно-правовий вимір. Київ: Видавництво АПН України, 2021. 320 с.
13. Батанов О. В. Конституціоналізм і муніципальна влада: теоретико-методологічний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 88–94. DOI: 10.32782/2524-0374/2024-1/12
14. Конституційне право: підручник / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич; за загальною редакцією М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2021. 528 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2FMB_Pravo/Konstitutsiyne-pravo-.Kozyubra.pdf
15. Seryogina S. G. Evolution of Monarchical Power in the Context of Constitutional Transformations. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2025. Vol. 32. No. 1. DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1-45

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Пирога І.С., Пирога С.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 314.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.28

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

Стешенко Т. В.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри державного будівництва,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-2002-454X

Нардід А. Е.,
студентка І курсу магістратури
факультету слідчої та детективної діяльності,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-1568-7266

Стешенко Т. В., Нардід А. Е. Сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад в демографічному та соціальному аспектах.

Сьогодні територіальні громади в Україні − це не просто адміністративні одиниці, а фундамент життєстійкості всієї країни. Після масштабної реформи децентралізації вони отримали більше повноважень та ресурсів, але повномасштабне вторгнення докорінно змінило їхні пріоритети.

У статті комплексно досліджено сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад України в демографічному та соціальному вимірах. Розглянуто основні демографічні тенденції: депопуляцію, прискорене старіння населення, масову вимушену та трудову еміграцію, внутрішнє переміщення та їх вплив на ресурсний потенціал громад. Сучасні виклики для територіальних громад України є безпрецедентними. Поєднання наслідків війни, економічної нестабільності та довготривалих демографічних трендів створює ситуацію, яку науковці та практики вважають дуже складною. У статті аналізуються соціальні проблеми: зростання безробіття, стагнація систем охорони здоров'я та освіти, руйнування соціальної інфраструктури, поглиблення бідності. Демографічний аспект є найбільш критичним, оскільки він визначає життєздатність громади в довгостроковій перспективі. Дефіцит трудових ресурсів є досить значним на сьогодні для територіальної громади, нестача кваліфікованих кадрів. Всі ці питання треба вирішувати у найближчому майбутньому. Демографічні та соціальні зміни безпосередньо впливають на економіку громади. Окремо досліджується специфіка викликів для прифронтових, деокупованих та приймаючих громад. Визначено механізми адаптації місцевого самоврядування до нових умов та обґрунтовано пріоритети демографічної та соціальної політики на рівні громад у контексті повоєнної відбудови України.

На рівні держави необхідне розроблення та реалізація національної демографічної стратегії, яка враховує воєнні реалії та орієнтована на стимулювання народжуваності, сприяння поверненню біженців та інтеграцію переміщених осіб. Потрібне також адекватне фінансове забезпечення місцевих бюджетів, реформування систем охорони здоров'я та освіти з урахуванням нових демографічних реалій.

На рівні громад ключовим завданням є розбудова інституційної спроможності для самостійного вирішення демографічних і соціальних проблем.

Ключові слова: територіальна громада, демографічна криза, депопуляція, соціальна інфраструктура, місцеве самоврядування, децентралізація, повоєнне відновлення.

Steshenko T.V., Nardid A.E. Current challenges facing local communities in demographic and social terms.

Today, local communities in Ukraine are not merely administrative units, but the bedrock of the country's resilience. Following a major decentralisation reform, they were granted greater powers and resources, but the full-scale invasion has radically altered their priorities.

This article provides a comprehensive analysis of the current challenges facing local communities in Ukraine in demographic and social terms. The report examines key demographic trends: depopulation, accelerated population ageing, mass forced and labour migration, and internal displacement, as well as their impact on the resource potential of communities. The challenges currently facing Ukraine's local communities are unprecedented. The combination of the consequences of war, economic instability and long-term demographic trends creates a situation that academics and practitioners regard as extremely complex. The article analyses the following social problems: rising unemployment, stagnation in the health and education systems, the breakdown of social infrastructure, and increasing poverty. The demographic aspect is the most critical, as it determines the community's long-term viability. The labour shortage is currently quite significant for the local community, with a lack of skilled workers. All these issues need to be resolved in the near future. Demographic and social changes have a direct impact on the local economy. The specific challenges faced by frontline, de-occupied and host communities are examined separately. The mechanisms by which local government adapts to new conditions have been identified, and the priorities for demographic and social policy at the community level have been established in the context of Ukraine's post-war reconstruction.

At the national level, it is essential to develop and implement a national demographic strategy that takes account of the realities of war and is aimed at boosting the birth rate, facilitating the return of refugees and integrating internally displaced persons. There is also a need for adequate funding for local budgets and for the reform of the health and education systems to take account of new demographic realities.

At the local community level, the key task is to build institutional capacity to address demographic and social issues independently.

Key words: local community, demographic crisis, depopulation, social infrastructure, local government, decentralisation, post-war reconstruction.

Постановка проблеми. Проблематика наукових досліджень на тему «Сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад у демографічному та соціальному аспектах» зазвичай фокусується на критичному розриві між наявними ресурсами громади та новими екстремальними вимогами реальності. Центральне питання таких досліджень − як територіальна громада може трансформуватися з моделі «виживання» в модель «стійкого розвитку», маючи обмежений людський ресурс, зруйновану інфраструктуру та постійні безпекові ризики. Науковці шукають відповідь на питання: як зробити громаду життєздатною, коли демографічна база стрімко скорочується, а соціальні потреби зростають експоненціально?

Актуальність даної статті зумовлена гострою необхідністю зміцнення стійкості територіальних громад України в умовах нестабільності, спричинених повномасштабною війною, економічною нестабільністю та соціальними трансформаціями. А тому комплексний аналіз життєдіяльності територіальних громад, ідентифікація ключових ризиків та визначення захисних факторів можуть стати основою для побудови ефективної моделі стійкості громад в Україні. У статті комплексно досліджено сучасні виклики життєдіяльності територіальних громад України в демографічному та соціальному вимірах.

Мета статті − на основі аналізу актуальних статистичних даних та наукових джерел визначити ключові демографічні та соціальні виклики для територіальних громад України в сучасних умовах та окреслити пріоритетні напрями їх подолання.

Дослідженням сучасних викликів життєдіяльності територіальних громад в Україні займається широке коло науковців, чия увага зосереджена на демографічній кризі, соціальній стійкості та адаптації до умов війни та післявоєнного відновлення. Серед них можна виділити наступних: Елла Лібанова: Провідний експерт з питань демографії, досліджує вплив війни на людський капітал, проблеми повернення біженців та демографічні «пустелі» в громадах. Олександр Гладун: Фокусується на прогнозуванні чисельності населення та аналізі втрат демографічного потенціалу на рівні територіальних громад. Олексій Позняк: Спеціалізується на питаннях внутрішньої та зовнішньої міграції (ВПО) та їхнього впливу на ринок праці в приймаючих громадах. Світлана Сторонянська: Досліджує фінансову спроможність ТГ у забезпеченні соціальних потреб мешканців та питання міжмуніципального співробітництва.

Олена Борзенко: Займається питаннями соціального захисту та адаптації соціальної інфраструктури до сучасних криз. Василь Куйбіда: Провідний теоретик і практик децентралізації, вивчає питання муніципального управління в умовах соціальної турбулентності.

Виклад основного матеріалу. Формування життєздатних територіальних громад є ключовим завданням реформи децентралізації в Україні, яка стала реальністю після прийняття Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» у 2015 році. За короткий проміжок часу, до 2020 року, було утворено понад 1400 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які отримали ширші бюджетні повноваження, право управління комунальним майном та розширені компетенції у сфері місцевого розвитку. Паралельно тривало формування інституційної спроможності громад: навчання депутатів та працівників апаратів, впровадження електронних послуг, залучення грантового фінансування від ЄС та інших донорів [1].

Однак реалізація потенціалу децентралізації відбувається на тлі глибоких структурних проблем, що накопичилися за тридцять років незалежності України. Серед них демографічні деформації. Починаючи з 1993 року в Україні фіксується стабільне природне скорочення населення: смертність постійно перевищує народжуваність. Водночас, починаючи з 1990-х років, набирає обертів трудова еміграція – спочатку сезонна, потім дедалі постійніша, – що виснажує демографічний та економічний потенціал громад, особливо сільських та малих міських [2].

Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації, розпочате 24 лютого 2022 року, докорінно змінило контекст функціонування громад. Воно спричинило безпрецедентний демографічний шок, масовий вимушений відтік населення за кордон та всередині країни, загибель мирних жителів та мобілізацію значної частини чоловіків до лав Збройних Сил України. Водночас різко загострилися існуючі соціальні проблеми: зросло безробіття, ускладнився доступ до медичної допомоги та освіти, зріс попит на соціальні послуги для вразливих категорій населення. Нові виклики виникли також для громад, які прийняли великі потоки внутрішньо переміщених осіб [3].

Актуальність наукових досліджень цих процесів зумовлена кількома факторами. По-перше, демографічні та соціальні проблеми взаємопов'язані та взаємопідсилюють одна одну, тому їх розгляд у комплексі дає набагато глибше розуміння ситуації, ніж аналіз окремих явищ. По-друге, саме на рівні територіальної громади дослідження демографічних та соціальних процесів проявляються найбільше та найпомітніше для конкретних людей. По-третє, розробка ефективних механізмів подолання цих викликів вимагає наукового обґрунтування та систематизації наявного досвіду. Нарешті, результати дослідження можуть стати основою для формування практичних рекомендацій щодо демографічної та соціальної політики в контексті повоєнної відбудови України.

Демографічна ситуація в Україні є однією з найскладніших серед європейських країн. Чисельність населення зменшилася з 51,9 млн осіб у 1991 році до 41,1 млн станом на початок 2022 року, тобто за тридцять років країна втратила майже 11 мільйонів жителів. Природний приріст населення залишається стабільно негативним з 1993 року. Загальний коефіцієнт народжуваності, середня кількість дітей, народжених однією жінкою є одним із найнижчих показників у світі та вдвічі меншим за рівень, необхідний для простого відтворення населення [2].

Повномасштабне вторгнення 2022 року спричинило якісно новий, безпрецедентний демографічний зсув. За оцінками УВКБ ООН та Міжнародної організації з міграції, станом на кінець 2023 року понад 6,3 мільйона людей перебували за межами України, отримавши статус біженця або тимчасовий захист у ЄС та інших країнах. Це третій за величиною потік біженців у світі після Сирії та Афганістану. Понад 3,7 мільйона з них – жінки, значну частину яких складають діти [3].

Внутрішнє переміщення досягло не менш вражаючих масштабів. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2022–2023 роках понад 5,1 мільйона громадян було зареєстровано як внутрішньо переміщені особи (ВПО), хоча реальна кількість переміщених осіб, ймовірно, вища через тих, хто не зареєструвався. Найбільші потоки ВПО були спрямовані до Львівської, Київської, Дніпропетровської, Харківської (до безпечніших районів), Закарпатської та Одеської областей. Громади-реципієнти зіткнулися з різким та непередбачуваним збільшенням навантаження на системи житла, освіти, охорони здоров'я та соціального обслуговування [4].

Соціально-демографічний профіль ВПО принципово відрізняється від середнього профілю населення приймаючих громад. Серед переміщених осіб частка жінок становить близько 57-58%, що пов'язано із забороною на виїзд для чоловіків призовного віку. Висока частка дітей дошкільного та шкільного віку, близько 24-25% серед ВПО, створює проблеми для громад щодо розширення можливості дошкільних та шкільних закладів. Водночас близько 24% переміщених осіб – це особи віком понад 60 років, які потребують підвищеної уваги з боку медичних та соціальних служб [4].

Окремим та надзвичайно серйозним демографічним викликом є старіння населення, яке для депривації сільських та малих міських громад стало критичним ще до 2022 року. Старіння населення безпосередньо пов'язане з погіршенням ситуації на ринку праці в громадах. Зменшення частки працездатного населення зменшує податкову базу та знижує підприємницьку активність, оскільки нові підприємства та інновації переважно генеруються молоддю. Водночас, дефіцит кваліфікованих кадрів у сільській місцевості та малих міських громадах є однією з головних перешкод для залучення інвестицій та запуску нових виробничих проектів. Ця проблема особливо гостро стоїть для педагогічних та медичних кадрів: у сільській місцевості хронічно не вистачає лікарів, середнього медичного персоналу, вчителів [3].

Ринок праці в Україні зазнав разючої трансформації з початку повномасштабного вторгнення. За оцінками МОП та НБУ, рівень безробіття у 2022 році підскочив через те, що значна частина підприємств зупинила роботу або скоротила виробництво через обстріли, перебої в логістичних ланцюгах, дефіцит сировини та енергії, а також через відтік персоналу. У 2023 році ситуація дещо стабілізувалася: рівень безробіття знизився до, однак залишається значно вищим, ніж у 2021 році [5].

Однак національна статистика приховує суттєві міжрегіональні відмінності. У прифронтових громадах, де зосереджені значні контингенти військ та де тривають або нещодавно завершилися активні бойові дії, рівень зайнятості серед цивільного населення мінімальний – основна економічна діяльність безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб армії. У деокупованих громадах відновлення економічної активності відбувається поступово та вимагає значних капітальних вкладень, які місцеві бюджети самостійно забезпечити не в змозі.

Система охорони здоров'я в громадах працює в режимі постійного перевантаження. Медична реформа 2017–2019 років, метою якої було запровадження страхової медицини та реструктуризація системи первинної медичної допомоги, не була завершена до початку агресії та залишила суперечливу спадщину. З одного боку, сімейна медицина та декларація покращили доступ до первинної медичної допомоги в міських громадах. З іншого боку, оптимізація (фактично – скорочення) мережі лікарень та парамедичних та акушерських центрів у сільській місцевості значно доповнила доступ до спеціалізованої медичної допомоги для мешканців малих та сільських громад [6].

Після 2022 року медична система зіткнулася з принципово новими викликами. По-перше, різко зросло навантаження на хірургічні та реанімаційні відділення через потік поранених військовослужбовців та цивільного населення. По-друге, значна частина лікарів, особливо молодих та кваліфікованих, виїхала за кордон. По-третє, руйнування об'єктів медичної інфраструктури внаслідок обстрілів дозволило тисячам людей у прифронтових та деокупованих громадах отримати доступ до базової медичної допомоги. За даними Київської школи економіки, до початку 2024 року в Україні було пошкоджено або зруйновано щонайменше 1554 медичні об'єкти [7, с. 8].

Не менш гостра ситуація в освітній сфері. Окремою проблемою є психологічний стан дітей та молоді. Шкільні психологи та соціальні працівники, які повинні надавати таку підтримку, також зазнають значного психологічного навантаження; їхня кількість явно недостатня для задоволення реальних потреб [8, с. 12]. Для багатьох громад це означає необхідність значного розширення штату фахівців психологічної служби, завдання, яке потребує як додаткового фінансування, так і навчання відповідного персоналу.

Фінансовий вимір викликів для громад є критично важливим, оскільки здатність вирішувати всі інші проблеми залежить від ресурсної бази. За даними Міністерства фінансів України, обсяг доходів місцевих бюджетів у 2022 році значно зменшився порівняно з 2021 роком через спад економічної активності, зменшення податкової бази та масовий виїзд платників податків. Водночас різко зросли соціальні витрати на допомогу внутрішньо переміщеним особам, виплати сім'ям загиблих та поранених військовослужбовців, фінансування оборонних споруд [9].

Міжнародна фінансова підтримка відіграла стабілізуючу роль. Лише у 2022 році Україна отримала бюджетну підтримку від ЄС, США та міжнародних фінансових організацій на суму, близько 19 млрд доларів США. Однак більша частина цих коштів спрямовується на загальнодержавні потреби обороноздатність, виплату пенсій та зарплат бюджетникам, обслуговування боргу. Безпосередньо до місцевих бюджетів і на потреби громад потрапляє значно менша частка, тому більшість громад змушена розставляти пріоритети між нагальними потребами в умовах хронічного дефіциту ресурсів [9, с. 83].

В умовах описаних викликів особливого значення набуває здатність громад адаптуватися та знаходити нестандартні управлінські рішення. Найбільш ефективні з них можна згрупувати в кілька напрямків.

Перший організаційний: створення координаційних штабів для роботи з ВПО, впровадження «єдиного вікна» для надання соціальних послуг, налагодження взаємодії між органами місцевого самоврядування, соціальними службами та волонтерськими організаціями.

Другий економічний: залучення ВПО до місцевого ринку праці, підтримка малого бізнесу переміщених підприємців, участь у програмах відновлення під егідою міжнародних донорів.

Третій цифровий: впровадження електронних реєстрів ВПО, переведення адміністративних послуг в онлайн-режим, використання геоінформаційних систем для планування реконструкції [4].

Важливою складовою соціальної стійкості громад є розвиток громадянського суспільства та волонтерського руху. З 2022 року в Україні зафіксовано безпрецедентне зростання волонтерської активності: за даними Національної соціальної сервісної служби України, кількість зареєстрованих волонтерських організацій з початку 2022 року до 24 лютого 2022 року складала лише 9, однак після 24 лютого 2022 року показники перевищили 500 зареєстрованих установ. Громадські організації та ініціативні групи взяли на себе значну частину соціальних функцій від надання гуманітарної допомоги до організації безкоштовного харчування та психологічної підтримки. Партнерство місцевого самоврядування з громадськими організаціями стало важливим фактором ефективного реагування на соціальні виклики [10].

Демографічне прогнозування для громад у сучасних умовах є вкрай складним завданням через високий рівень невизначеності, пов'язаний із тривалістю збройного конфлікту та темпами відновлення. Разом із тим більшість фахівців одностайні в тому, що навіть за оптимістичного сценарію завершення активних бойових дій у найближчі роки чисельність населення України ніколи не досягне рівня 2021 року.

Питання повернення біженців та переміщених осіб є одним із ключових для демографічного відновлення громад. Дослідження УВКБ ООН (2023) показало, що близько 38% біженців за кордоном висловили намір повернутися до України, проте реальна частка повернень визначатиметься не лише суб'єктивними бажаннями, а й об'єктивними умовами: безпекою, наявністю житла та роботи, якістю державних послуг. Для деокупованих та прифронтових громад це означає, що реконструкція фізичної інфраструктури є не лише необхідною, але не достатньою умовою для повернення населення; необхідним також є відновлення економічної активності та соціального середовища [3].

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що сучасні виклики для територіальних громад України у демографічному та соціальному вимірах мають системний, взаємообумовлений та довгостроковий характер. Депопуляція, прискорене старіння населення, масова вимушена еміграція та внутрішнє переміщення формують якісно нову демографічну реальність, до якої громади мають адаптуватись. Водночас соціальні виклики зростання безробіття, погіршення доступу до охорони здоров'я та освіти, руйнування інфраструктури, поглиблення бідності не лише є наслідками демографічних процесів, але й самі посилюють демографічну кризу, стимулюючи подальший виїзд населення.

Ефективне реагування на ці виклики вимагає комплексного, багаторівневого підходу. На рівні держави необхідне розроблення та реалізація національної демографічної стратегії, яка враховує воєнні реалії та орієнтована на стимулювання народжуваності, сприяння поверненню біженців та інтеграцію переміщених осіб. Потрібне також адекватне фінансове забезпечення місцевих бюджетів, реформування систем охорони здоров'я та освіти з урахуванням нових демографічних реалій.

На рівні громад ключовим завданням є розбудова інституційної спроможності для самостійного вирішення демографічних і соціальних проблем. Це передбачає підготовку кваліфікованих кадрів у сферах соціальної роботи, управління демографічним розвитком та залучення інвестицій; розвиток партнерства з громадянським суспільством, бізнесом та міжнародними організаціями; впровадження цифрових рішень для підвищення ефективності надання соціальних послуг; активну участь у програмах міжнародної технічної допомоги.

Нарешті, необхідно усвідомити, що жодне управлінське рішення не замінить відновлення миру та безпеки – фундаментальної умови демографічного та соціального відродження громад. Лише в умовах сталого миру стають реально можливими повернення переміщених осіб, відновлення зруйнованої інфраструктури, нормалізація народжуваності та відновлення інвестиційної привабливості громад. Наукове осмислення поточних процесів є важливим підґрунтям для підготовки до повоєнного відновлення та формування ефективних механізмів місцевої демографічної і соціальної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII: в редакції 14 трав. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text_(дата звернення: 02.04.2026).
2. Лібанова Е.М. «Воєнна міграція» з України: проблеми та перспективи розвитку. *Український географічний журнал.* 2024. № 4. С. 3–11. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/ sites/default/files/sites/ default/files/UGJ_2024_4_1_1_Libanova_1.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
3. UNHCR. Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet 2023. 26 Dec. 5 p. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/105737 (дата звернення: 02.04.2026).
4. Малиновська О.М., Яценко Л.Д. Соціальні наслідки вимушеного внутрішнього переміщення населення в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2024. № 11. 8 с. URL: https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2024-11-07-01/2024-11-07-01 (дата звернення: 02.04.2026).
5. Смутчак З.В. Дисбаланс на ринку праці України: виклики сьогодення. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування».* 2024. № 29. С. 129–142. URL: https://doi.org/10.58442/3041-1858-2024-29(58)-129-142 (дата звернення: 02.04.2026).
6. Гуторова Н.О., Гнедик Є.С., Забуга Ю.Ю., Пашков В.М., Михайліченко Т.О., Нога П.П., Хорішко А.О. Національна безпека у сфері громадського здоров'я: правові засоби захисту від загроз. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2024. № 48. Т. 1. С. 72–83. URL: https://pbz.nlu.edu.ua/article/view/321441/312025 (дата звернення: 02.04.2026).
7. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на листопад 2024 року. / Д. Андрієнко та ін. *Київська школа економіки*. 2025. Київ. 28 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2025/02/KSE_ Damages_Report-November-2024-UA.pdf (дата звернення: 02.04.2026).
8. Локшина О., Глушко О., Джурило А., Кравченко С., Максименко О., Нікольська Н., Шпарик О. Організація освіти в умовах війни: рекомендації міжнародних організацій. *Український Педагогічний журнал*. 2022. № 2. с. 5–18. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-5-18 (дата звернення: 02.04.2026).
9. Кириленко О.П. Фінансова політика України в умовах війни. *Восьмі Всеукраїнські наукові читання пам'яті С. І. Юрія*: зб. наук. праць (м. Тернопіль, 15 листоп. 2022 р.) Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 82–86. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/ bitstreams/00f771f0-af8d-4f15-adc2-399895bdd1bf/content (дата звернення: 02.04.2026).
10. Шайгородський Ю.Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2023. № 8. С. 77–83. URL: https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12 (дата звернення: 02.04.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 02.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Стешенко Т.В., Нардід А.Е., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.41
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.29

КОНСТИТУЦІЙНА УЗГОДЖЕНІСТЬ В КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS ЄС: ВИКЛИКИ ТА МОДЕЛІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Стрєльцова О. В.,
професор кафедри публічного та міжнародного права
НІІ Юридичний інститут
КНЕУ імені Вадима Гетьмана,
головний науковий консультант
відділу з питань економічного розвитку
та фінансової політики
Дослідницької служби Верховної Ради України,
доктор юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-0907-2049
E-mail: StreltsovaOV.33@gmail.com

Стрєльцова О. В. Конституційна узгодженість в контексті адаптації законодавства України до acquis ЄС: виклики та моделі забезпечення.

Стаття присвячена комплексному аналізу механізмів забезпечення конституційної узгодженості національного законодавства з правом Європейського Союзу (acquis ЄС). У роботі досліджується ретроспектива та сучасний стан адаптаційних процесів у галузі конституційного права в державах-кандидатах та державах, які вже пройшли шлях набуття повноправного членства в ЄС, зокрема країнах Центрально-Східної Європи та Балканського регіону. Автор наголошує на добровільному характері делегування суверенних повноважень інститутам ЄС, що, попри відсутність прямих вимог в установчих договорах, де-факто зумовлює необхідність конституційних трансформацій.

У дослідженні виокремлено три ключові моделі досягнення конституційної сумісності. Перша модель передбачає пряме внесення змін до основних законів або ухвалення спеціальних «євроінтеграційних» конституційних законів. На основі порівняльного аналізу досвіду держав-членів ЄС систематизовано положення, що потребують конституційного закріплення: від визнання пріоритету актів ЄС над національними законами до регламентації участі громадян у виборах до Європейського Парламенту. Друга модель базується на проведенні інституційних реформ (судової системи, антикорупційних заходів тощо) на вимогу ЄС, що вже активно реалізується в Україні в межах узгоджених сторонами зобов'язань. Третя модель розглядає роль органів конституційної юстиції, які через механізми «дружнього тлумачення» формують доктрину конституційної сумісності ще до формального набуття країною членства в ЄС.

Особлива увага приділена специфіці українського шляху, який характеризується проактивним закріпленням євроінтеграційного курсу в Конституції України та унікальним контекстом здійснення адаптації в умовах повномасштабної війни. Автор доходить висновку, що конституційна узгодженість є не лише технічним процесом гармонізації норм, а зближенням конституційних цінностей при збереженні національної ідентичності. Окреслено коло перспективних змін до Конституції України, необхідних для повноцінної інтеграції у правовий простір ЄС.

Ключові слова: acquis ЄС, Конституція України, конституційна узгодженість, адаптація законодавства, державний суверенітет, європейська інтеграція, зміни до конституції, право ЄС, держави-кандидати.

Strieltsova O. V. Constitutional consistency in the context of adapting Ukrainian legislation to the EU acquis: challenges and models for ensuring compliance.

This article is devoted to a comprehensive analysis of the mechanisms for ensuring the constitutional consistency of national legislation with European Union law (the EU acquis). The paper examines the history and current state of adaptation processes in the field of constitutional law in candidate countries and states that have already achieved full EU membership, particularly those in Central and Eastern Europe and the Balkan region. The author emphasises the voluntary nature of the delegation of sovereign powers to EU institutions, which, despite the absence of direct requirements in the founding treaties, de facto necessitates constitutional transformations. The study identifies three key models for achieving constitutional compatibility. The first model involves directly amending the fundamental laws or adopting special 'European integration' constitutional laws. Based on a comparative analysis of the experience of EU Member States, provisions requiring constitutional enshrinement have been systematised: from recognising the primacy of EU acts over national laws to regulating citizens' participation in elections to the European Parliament. The second model is based on the implementation of institutional reforms (of the judicial system, anti-corruption measures, etc.) at the EU's request, which is already being actively implemented in Ukraine within the framework of commitments agreed by the parties. The third model examines the role of constitutional courts, which, through mechanisms of 'euro-friendly (euro-conform) interpretation', shape the doctrine of constitutional compatibility even before the country formally acquires EU membership. Particular attention is paid to the specific nature of Ukraine's path, which is characterised by the proactive enshrinement of the European integration course in the Constitution of Ukraine and the unique context of adaptation amidst a full-scale war. The author concludes that constitutional alignment is not merely a technical process of harmonising norms, but a convergence of constitutional values whilst preserving national identity. A range of prospective amendments to the Constitution of Ukraine necessary for full integration into the EU legal space is outlined.

Key words: EU acquis, Constitution of Ukraine, constitutional consistency, legislative adaptation, state sovereignty, European integration, constitutional amendments, EU law, candidate countries.

Постановка проблеми. В червні 2022 року, після ухвалення Європейським Парламентом резолюції про «невідкладне» надання статусів кандидатів на членство в Європейському Союзі Україні та Молдові, наша держава опинилась у пулі держав, офіційно визнаних кандидатами на вступ до цього інтеграційного міждержавного об'єднання. Серед інших кандидатів – переважна більшість країн Балканського регіону – Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Північна Македонія, Сербія, яким цей статус був наданий після найчисельнішої хвилі розширення Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз) на країни Центральної та Східної Європи у 2004, 2007 і 2013 роках (загалом у цей період до ЄС приєдналися 13 країн).

Всі ці держави свого часу проходили власний шлях конституційної узгодженості в загальному процесі адаптації національного законодавства до acquis ЄС, саме тому огляд їх досвіду є актуальним в умовах європейської інтеграції України.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі досвіду та підходів до конституційної узгодженості, що передбачає обґрунтування ефективних стратегій і моделей адаптації національного конституційного законодавства до acquis ЄС, а також виявлення системних перешкод у межах цього процесу в державах, які вже набули членства в ЄС та державах, офіційно визнаних кандидатами на вступ.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що необхідність внесення конституційних змін обумовлена тим, що статтею 1 Договору про Європейський Союз встановлено, що Високі Договірні Сторони (держави-члени) засновують між собою Союз, якому вони надають повноваження для досягнення їхніх спільних цілей. В свою чергу, стаття 5 Договору визначає, що Союз діє в межах цих наданих йому державами-членами повноважень, заради досягнення цілей, визначених Договорами [1]. Це означає, що держави, по суті, самостійно і добровільно передають частину власних суверенних повноважень на рівень ЄС. Разом з тим, установчі договори ЄС не містять прямої вимоги щодо необхідності внесення змін до національних конституцій для передачі частини свого суверенітету, проте де-факто така необхідність виникає [2].

Для України один із важливих етапів процесу конституційного узгодження почався із внесення змін до Конституції в 2019 році щодо незворотності євроінтеграційного курсу – фактично невдовзі після набуття чинності Угодою про асоціацію, хоча сама Угода не містила юридичних підстав для

таких кроків, оскільки в її тексті жодних перспектив членства України в ЄС не визначалося. Тобто це були певні проактивні дії нашої держави, які спирались не на зворотній зв'язок з боку ЄС, а радше на бажання задекларувати і закріпити свій вибір майбутнього цивілізаційного шляху, моделі цивілізаційного розвитку, притаманної ЄС.

Наразі триває досить інтенсивний процес адаптації законодавства України до acquis ЄС. І з одного боку – цей процес є досить «ординарним» – ЄС вже неодноразово проходив його і тому у самого Союзу вже напрацьовані відповідні політико-правові алгоритми. А з іншого боку, і для України, і для ЄС цей шлях є унікальним в силу того контексту, в якому він відбувається (звісно йдеться про загарбницьку війну Росії проти України). І безумовно ми маємо спиратися на напрацьований досвід, і разом з тим, враховувати наші унікальні реалії. І в цьому є величезний виклик і для України, і для Союзу також.

Отже, який досвід ми можемо аналізувати в контексті конституційного узгодження, щоб він був дотичний до нинішніх підготовчих заходів, які відбуваються в Україні? По-перше, це досвід країн Центральної та Східної Європи – наших сусідів, які вже є повноправними державами-членами ЄС. По-друге, досвід держав, які наразі перебувають у статусі кандидатів на вступ – це, як вже зазначалося, переважно країни Балканського регіону. Ну і по-третє, певною мірою корисним може бути досвід держав-членів Європейської асоціації вільної торгівлі (далі – ЄАВТ), адже, попри те, що ці країни не претендують на членство в Союзі, Угода про асоціацію між Україною та ЄС змістовно певною мірою є подібною до Угоди про європейський економічний простір, укладеної між ЄС та країнами ЄАВТ.

На прикладі усіх цих держав можна проаналізувати, як же досягалась і досягається конституційна сумісність у процесі приєднання до ЄС.

І перший спосіб – найбільш прямий і очевидний – шляхом безпосереднього внесення змін до національних конституцій або ухвалення так званих євроінтеграційних конституційних законів.

Серед держав, які пройшли шлях підготовки до вступу і вже приєдналися до ЄС, немає жодної держави, яка б у тій чи іншій формі не вносила би змін до національних конституцій. При цьому, значна частина держав, які не так давно приєднувались до Союзу, вносили зміни до конституцій ще до офіційного набуття членства в ЄС (у тому числі, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швеція) [3].

В деяких державах питання вступу до ЄС урегульовувались окремими конституційними законами (Данія, Ірландія, Литва, Мальта, Словаччина, Чехія) [4].

В окремих державах євроінтеграційний курс закріплений на рівні Преамбули Конституції (Кіпр, Німеччина), як власне і в Україні [5].

Іноді в національних конституціях виокремлюється спеціальний розділ, присвячений Європейському Союзу (Австрія, Франція, Хорватія) [6]. Щоправда такий розділ не охоплює всі питання, пов'язані із членством в ЄС, які забезпечуються також статтями інших розділів конституції.

Натомість у конституціях деяких держав Європейський Союз як такий та європейська інтеграція загалом безпосередньо не згадуються, оскільки вони охоплюються положеннями статей про міжнародні договори та про участь держави в міжнародних організаціях (Данія, Естонія, Литва, Нідерланди, Польща, Словенія, Чехія).

Щодо змісту конституційних приписів, які спрямовані на набуття членства в Європейському Союзу та подальшу європейську інтеграцію, можна виділити такі основні положення (складові):

- підтвердження суверенного права держави бути членом ЄС (зокрема, Фінляндія, Франції, Швеція);
- встановлення правової основи для передачі (делегування) права здійснювати частину своїх прав Європейським Співтовариствам та ЄС (зокрема, Латвія, Люксембург, Угорщина, Хорватія, Швеція);
- засади визнання державою можливих подальших змін установчих актів ЄС – Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (зокрема, Німеччина);
- визнання обов'язковості актів ЄС (зокрема, Угорщина) та закріплення конституційною нормою переваги актів ЄС над національними законами держави-члена (зокрема, Болгарія, Естонія, Словаччина);
- повноваження парламенту звертатись до Суду ЄС (зокрема, Австрія, Німеччина, Франція);

– засади взаємодії Національного банку держави-члена ЄС та Європейського центрального банку (зокрема, Німеччина);
– участь в роботі інститутів ЄС (зокрема, Хорватія) та засади призначення членів Європейської комісії, членів Суду Європейського Союзу та інших органів ЄС (зокрема, Австрія);
– вибори до Європейського Парламенту у відповідній державі-члені ЄС (зокрема, Австрія, Бельгія, Німеччина);
– права громадян Європейського Союзу (зокрема, Хорватія), в тому числі виборче право громадян ЄС, які не є громадянами держави-члена ЄС місця постійного проживання, на місцевих виборах (зокрема, Бельгія);
– можливість заміни національної валюти загальносоюзною грошовою одиницею євро (зокрема, Румунія);
– передача громадянина до держави-члена Європейського Союзу (зокрема, Німеччина, Хорватія) на виконання європейського ордера на арешт (зокрема, Франція), який замінив відому в міжнародному праві процедуру екстрадиції, ін. [7].

Щодо держав-кандидатів Балканського регіону, серед них також є прецеденти внесення змін до конституцій, обумовлених саме євроінтеграцією. Наприклад, у 2022 році в Сербії відбувся конституційний референдум, за підсумками якого були схвалені зміни до Конституції щодо судової гілки влади – зокрема, процедурні зміни, які стосуються порядку обрання суддів і прокурорів. Вважається, що ця конституційна реформа є частиною «європеїзації конституційного правопорядку» Сербії з метою виконання політичних критеріїв, включно із принципом верховенства права, як цього вимагає переговорна рамка з ЄС [8].

Крім того, у липні 2023 року в Північній Македонії були погоджені зміни до Конституції [9], які передбачають додавання до преамбули й статей 49 та 78 згадки про болгарську меншину (це є необхідним для зняття вето Болгарії щодо переходу Македонії до наступного етапу переговорів про вступ до ЄС). Проте, ці зміни ще не схвалені парламентом, а отже не набули чинності.

Якщо екстраполювати цей досвід на наші реалії, то можна окреслити орієнтовне коло питань, стосовно яких вже зараз зрозуміло, що буде необхідність внесення змін до Конституції України в процесі набуття членства України в ЄС. Це передусім:

– питання передачі частини суверенних прав України міжнародним організаціям або їх органам (установам та органам ЄС);
– визнання правових норм ЄС невід'ємною частиною національного законодавства України, включно із визначенням пріоритету над національними законами України; зокрема, визначення статусу такого нормативно-правового акту, як регламент, який відповідно до статті 288 Договору про функціонування ЄС має пряму дію (тобто не потребує жодних національних заходів з його імплементації) та поширює свою дію не тільки на держав-членів, а й на фізичних і юридичних осіб;
– питання пасивного і активного виборчого права громадян ЄС у місцевих виборах та виборах до представницьких органів влади України; сумісності роботи в органах державної влади та органах місцевого самоврядування України, а також роботи депутатом Європейського Парламенту;
– повноважень Верховної Ради України щодо імплементації актів ЄС, а також зобов'язань Кабінету Міністрів звітувати перед Верховною Радою з питань прийняття рішень щодо імплементації актів ЄС Урядом України;
– повноважень Конституційного Суду України щодо встановлення конституційності правових норм національного права та їх кореляції з нормами права ЄС;
– звернення за захистом своїх прав до Суду ЄС;
– повноважень Національного банку України в аспекті його взаємодії з Європейською системою центральних банків тощо [10].

Другий важливий аспект конституційного узгодження включає проведення конституційних реформ на вимогу ЄС. Цей аспект вже реалізується в Україні, що відображено зокрема, у таких документах, як Звіт Єврокомісії по Україні [11], План для України Ukraine Facility до 2027 року та три Дорожні карти, затверджені Кабінетом Міністрів у травні цього року (з питань функціонування демократичних інституцій; з питань верховенства права; з питань реформи державного управління) [12], які досить розгорнуто визначають перелік пріоритетних завдань у сфері подальшої адаптації законодавства України до acquis ЄС.

Зрештою, третім і теж безумовно важливим аспектом досягнення конституційної узгодженості є діяльність органів конституційної юстиції щодо тлумачення конституції та встановлення відповідності (конституційності) законодавчих актів і міжнародних договорів національному конституційному акту.

У багатьох державах-членах ЄС конституційні суди посилаються на право ЄС як на стандарт тлумачення. Але конституційні суди держав-кандидатів формально-юридично не зобов'язані враховувати acquis до набуття повного членства держави в ЄС. Тому в таких випадках конституційні суди держав-кандидатів використовують непрямі підходи і методи конституційного узгодження національного законодавства з acquis ЄС – це так зване «дружнє тлумачення», яке ґрунтуються на врахуванні acquis і принципу верховенства права ЄС для того, щоб сприяти загальному процесу адаптації. Ілюстрацією може слугувати практика Конституційного Суду Сербії з питань ратифікації міжнародних договорів, коли в рамках процедури попереднього контролю він розглядав справу про конституційність Закону про ратифікацію Угоди про стабілізацію та асоціацію; інший приклад, практика Конституційного Суду Чорногорії з питань захисту прав людини, коли цей Суд розглядав конституційні скарги щодо порушення права на справедливий суд). Але тут також можуть бути й винятки.

В широкому сенсі через таку практику органи конституційної юстиції формують офіційну доктрину конституційної сумісності, конституційного узгодження національної конституційної системи (можна навіть сказати національного конституційного ладу) із конституційною системою ЄС та його держав-членів.

Висновки. Отже, конституційна узгодженість як явище і як процес, по суті, передбачає дещо більше, аніж просто проходження усіх необхідних процедур із підготовки до подальшої інтеграції, і в тому числі адаптації національних конституційних та інших законодавчих норм до загальносоюзного acquis. Оскільки насправді це дуже широкий процес зближення європейських конституційних цінностей при збереженні національної ідентичності.

Але водночас усі ці приклади лишаються не повною мірою релевантними Україні, оскільки жодна європейська держава не готувалася до вступу в ЄС, будучи водночас у стані триваючої повномасштабної війни. Тому можна лише підтвердити і констатувати унікальність українського шляху підготовки до вступу в ЄС, адаптації національного законодавства до acquis ЄС і безумовно забезпечення конституційної сумісності як основу цих процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
2. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf
3. Закон за изменение и допълнение на Конституцията на Република България. URL: https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2135499389/issue/327/zakon-za-izmenenie-idopalnenie-na-konstitutsiyata-na-republika-balgariya-(dv-br-56-ot-1991-g); The Constitution of the Republic of Estonia Amendment Act, URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013005/consolide; Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē 2003 gada 8.maijā. URL: https://likumi.lv/ta/id/94651-grozijumi-latvijasrepublikas-satversme; Lietuvos Respublikos Konstitucijos 119 straipsnio pakeitimo įstatymas. URL: https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.169649?jfwid=mmceoq7yl; Constituția României. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/47355?isFormaDeBaza=True; 323/2004 Z. z. ÚSTAVNÝ ZÁKON zo 14. mája 2004, ktorým sa mení a dopĺňa Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. v znení neskorších predpisov. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravnepredpisy/SK/ZZ/2004/323/20040601.html; Ustava Republike Slovenije. URL: https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=USTA1; 2002. évi LXI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról, URL: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0200061.tv; Laki Suomen perustuslain muuttamisesta № 1112/2011. URL: https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saadoskokoelma/1999/731#OT0; Lag

(2002:903) om ändring i regeringsformen. URL: https://filedn.com/ljdBas5OJsrLJOq6KhtBYC4/forarbeten/sfs/2002/sfs-2002-903.pdf; Promjena Ustava Republike Hrvatske №2214. 16. lipnja 2010. URL: https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_06_76_2214.html

4. Lov om Danmarks tiltrædelse af De europæiske Fællesskaber (Tiltrædelsesloven). nr 447 af 11/10/1972. URL: https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1972/447; European Communities Act, 1972. URL: https://www.irishstatutebook.ie/eli/1972/act/27/enacted/en/print.html; Constitution of Malta. URL: https://legislation.mt/eli/const/eng; Act V of 2003 – European Union Act. URL: https://legislation.mt/eli/act/2003/5/eng; Ústavní zákon č. 395/2001 Sb.Ústavní zákon, kterým se mění ústavní zákon České národní rady č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších předpisů. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-395.
5. Constitution of the Republic of Cyprus. URL: https://www.olc.gov.cy/olc/olc.nsf/legislation_en/legislation_en?opendocument; Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Art. 24. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_24.html.
6. Bundesverfassungsgesetz: Änderung des Bundes-Verfassungsgesetzes in der Fassung von 1929. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1994_506_0/1994_506_0.pdf; Constitution du 4 octobre 1958. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ loda/id/JORFTEXT000000571356.
7. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf_
8. Ustav Republike Srbije. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_ srbije.html.
9. Устав на Република Северна Македонија. URL: https://www.sobranie.mk/ustav-na-rm.nspx.
10. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf_
11. Commission staff working document Ukraine 2025 Report Accompanying the document communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2025 Communication on EU enlargement policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX: 52025SC0759.
12. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС», затверджені Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Стрєльцова О.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 342.31:343.16.19
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.30

ІНСТИТУТ СУДУ ПРИСЯЖНИХ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Якимець С. С.,
аспірант кафедри права соціально-гуманітарного факультету,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0009-6039-7218
E-mail: s.s.yakymets@udu.edu.ua

Якимець С. С. Інститут суду присяжних: функціональний аспект дослідження.

Визначається, що на тлі зростання у демократичних суспільствах інституційної ваги присяжних та їхньої ролі у реалізації засад справедливості та неупередженості судового розгляду, методологічно необхідним для подальшого розвитку є функціональний аналіз досліджуваного інституту.

Підкреслюється важливість умовного розмежування контекстуальних значень суду присяжних для здійснення такого аналізу, зокрема, його дослідження як інституту права, суб'єкта судочинства, форми участі народу у реалізації судової влади та здійсненні правосуддя.

Наголошується, що як інститут права суд присяжних виконує дві основні суто юридичні функції – регулятивну та охоронну. Остання з них, зокрема, спрямована на забезпечення демократичних засад судової влади, народовладдя у її реалізації, права на судовий захист та на суд присяжних, створення юридичних механізмів, які гарантують їхню незалежність, неупередженість та безпеку.

Аналізується правозахисна функція суду присяжних як суб'єкта судочинства. Зазначена функція є якісною характеристикою правосуддя і нерозривно із ним пов'язана, а правосуддя є визначальним проявом правозахисної функції суду присяжних.

Здійснюється змістовний аналіз функцій суду присяжних як форми участі народу у реалізації судової влади та здійсненні правосуддя, що розкривають його народоправне значення і демократичний характер судової влади. Зазначений аспект розкривають такі функції: «народовладна» (представницька), інтегративна, легітимаційна, комунікативна, соціально-запобіжна (превентивна), соціально-контрольна, а також функція правової соціалізації.

Підкреслюється, що функціональний зріз дослідження суду присяжних орієнтує удосконалення судової системи України на захист прав і свобод людини і громадянина на засадах підконтрольності та підзвітності суспільству.

Робиться висновок, що визначені функції суду присяжних є взаємодоповнюваними. Їхня система відображає єдину спрямованість механізму правового регулювання організації і діяльності суду присяжних, реалізації права громадян на участь в управлінні державою як фундаменту демократії, на досягнення суспільно значущого результату – справедливого правосуддя.

Ключові слова: демократія, судова влада, суд присяжних, інститут права, функції, суб'єкт судочинства, форма участі народу, правосуддя.

Yakymets S. S. The institution of the jury: a functional aspect of research.

It is noted that, against the backdrop of the growing institutional significance of juries in democratic societies and their role in upholding the principles of fairness and impartiality in judicial proceedings, a functional analysis of this institution is methodologically essential for its further development.

For the purposes of such an analysis, it is important to make a conceptual distinction between the contextual meanings of the jury system, in particular by examining it as a legal institution, a participant in the judicial process, and a form of public participation in the exercise of judicial power and the administration of justice.

As an institution of law, the jury system fulfils two main, strictly legal functions: a regulatory function and a protective function. The latter, in particular, is aimed at ensuring the democratic foundations of the judici-

ary, the rule of law in its implementation, the right to judicial protection and to a jury trial, and the creation of legal mechanisms that guarantee their independence, impartiality and safety.

This article analyses the protective function of the jury as a participant in the judicial process. This function is a defining characteristic of justice and is inextricably linked to it, whilst justice itself is the very essence of the jury's protective function.

A substantive analysis is carried out of the functions of the jury system as a form of public participation in the exercise of judicial power and the implementation of justice, revealing its significance in terms of popular sovereignty and the democratic nature of the judiciary. This aspect is revealed, in particular, by the «people's power» or representative, integrative, legitimising, communicative, social-preventive, social-control functions, as well as the function of legal socialisation.

The functional focus of the study on jury trials directs efforts to improve Ukraine's judicial system towards the protection of human and civil rights and freedoms, based on the principles of accountability and transparency to society.

It is concluded that the identified functions of the jury court are complementary. Their system reflects a unified approach to the legal regulation of the organisation and operation of the jury court, the realisation of citizens' right to participate in the governance of the state as the foundation of democracy, and the achievement of a socially significant outcome – fair justice.

Key words: democracy, judicial power, trial by jury, the legal system, functions, a participant in legal proceedings, forms of public participation, justice.

Постановка проблеми. Розвиток у правовій системі України інституту суду присяжних посідає важливе місце серед пріоритетних напрямів правової реформи. Це зумовлене інституційною роллю суду присяжних сприяти реалізації засад справедливості та неупередженості судового розгляду.

Така роль суду присяжних, причому за різних моделей його організації і функціонування, здавна закарбувалася в суспільній та професійній думці. І дотепер зазначений інститут розглядається в одному ряду з конституційними гарантіями права кожного на захист.

У сучасному світі спостерігаються глобальні тенденції до демократизації правосуддя: дедалі більше країн розглядають можливість запровадження до національних правових систем, або трансформацію існуючого інституту присяжних (близько 64% [1]). Такі процеси демонструють зростання інституційної ваги присяжних та зумовлюють наукову потребу багатоаспектного дослідження зазначеного інституту. Функціональний зріз – один із таких аспектів.

Теоретико-правовий аналіз функцій є методологічно необхідним під час дослідження інституту суду присяжних, оскільки забезпечить конкретизацію соціального призначення цього інституту та обґрунтування мети його існування і подальшого розвитку.

Мета дослідження – здійснити на методологічній основі функціонального підходу аналіз інституту суду присяжних у діяльнісному аспекті.

Стан опрацювання проблематики. Організація та функціонування інституту суду присяжних вивчаються науковцями з різних аспектів (в контексті права на справедливий суд, реалізації засад народовладдя, змагальності процесу тощо). Серед наукових робіт за останнє п'ятиріччя слід відмітити, зокрема, дисертаційні дослідження В. Берч, О. Бойка, І. Завальнюка, Д. Іл'юка, І. Ляховченка, В. Онуфрієва, І. Паталахи, які більшою чи меншою мірою зверталися до питання функцій суду присяжних.

Розвиваючи напрацьовані теоретичні положення, викладемо у цій статті власне бачення функціонального аспекту дослідження суду присяжних.

Виклад основного матеріалу. В теоретико-методологічних цілях важливо виокремлювати різні контекстуальні підходи до вивчення суду присяжних, наприклад, як правовий інститут, як суб'єкт судочинства, як форма участі народу у реалізації судової влади тощо, які розкривають відповідні аспекти сутності суду присяжних та його функції.

Зокрема, у контексті дослідження суду присяжних як інституту права слід зазначити, що структура цього інституту формується системою норм міжнародного і національного права, у якому інтегруються норми різних галузей (конституційного, кримінального процесуального, адміністративного права тощо). І як інститут права суд присяжних виконує дві основні, суто юридичні, функції – регулятивну та охоронну.

Так, регулятивна функція цього інституту виступає нормативно-правовим фундаментом практичної реалізації народного суверенітету в судовій системі та права на суд присяжних. Регулятивні норми

інституту суду присяжних визначають порядок організації, правовий статус присяжних, вимоги до них, окреслюють їхні права, обов'язки та межі компетенції, етичні норми поведінки, забезпечуючи юридичну визначеність та організаційну стабільність всієї судової системи. Охоронна ж функція цього інституту скерована на забезпечення демократичних засад судової влади, народовладдя у її реалізації, права на судовий захист та права на суд присяжних, створення юридичних механізмів, які гарантують незалежність, неупередженість та безпеку присяжних тощо.

Правозахисна функція – ключова у характеристиці суду присяжних як суб'єкта судочинства. Її особливість полягає в тому, що суд присяжних надає оцінку не тільки особі обвинуваченого та вчиненому ним діянню, а й справедливості застосування закону як акту права.

Як зауважив І. Марочкін, відмінна риса правового судді як виду його соціально-професійного статусу, полягає в тому, що тільки судді наділені виключними повноваженнями здійснювати одну із важливих функцій держави – вирішувати соціальні конфлікти шляхом відправлення правосуддя [2, с. 705].

Тож теза «правосуддя як мета» [3, с. 37] закарбована в праві через інститут «правового захисту». Тобто суди виконують особливу роль – захищають права, свободи і законні інтереси фізичних і юридичних осіб шляхом розгляду і вирішення правових суперечок і конфліктів, що виникають у державі [4, с. 67].

З огляду на це, слід погодитися, що в законному справедливому вирішенні юридичних конфліктів лежить сила судової влади як захисника прав і свобод людини і громадянина [5, с. 360]. Отже, правозахисна функція суду присяжних є якісною характеристикою правосуддя і нерозривно із ним пов'язана, а правосуддя є визначальним проявом правозахисної функції суду присяжних.

Разом із цим функції суду присяжних як форми участі народу у реалізації судової влади та здійсненні правосуддя розкриває його народоправне значення і демократичний характер судової влади. На наш погляд, основними такими функціями є наступні: 1) «народовладна» [6, с. 5] (представницька), 2) інтегративна, 3) легітимаційна, 4) комунікативна, 5) соціально-запобіжна (превентивна), 6) соціально-контрольна, 7) функція правової соціалізації.

«Народовладну» (представницьку) функцію суду присяжних без перебільшення слід розглядати як найвищий прояв соціальної природи судової влади та демократичної і соціальної сутності держави.

У наведеній функції поєднуються дві фундаментальні демократичні засади: *народовладдя* (полягає у праві громадян особисто здійснювати державну владу у формі правосуддя, що перетворює суд присяжних на форму безпосередньої демократії) та *представництво* (забезпечує реалізацію народовладдя в конкретному судовому процесі), де народовладдя становить зміст легітимізації, а представництво – форму її реалізації.

Зазначена функція демонструє репрезентативність суду присяжних як інституту безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя [7, с. 101] і водночас має публічний характер, оскільки громадяни України, які, як носії повноти влади, інтегровані в процес правосуддя як суб'єкти безпосереднього народовладдя [8, с. 173], приймають рішення від імені держави.

Інтегративна функція суду присяжних акцентує увагу на системності судової влади, на її «взаємовідносинах системи з навколишнім світом» [9, с. 121]. Сутність цієї функції вбачається у тому, що суд присяжних постає об'єднувальною ланкою між державою і громадянським суспільством. Недарма кажуть, що «судова влада і структура громадянського суспільства є генетично пов'язаними» [9, с. 150]. Така «генетика» формує правову, моральну і психологічну спільність ухвалених судом присяжних рішень, їх легітимність. Через реалізацію зазначеної функції виявляє себе ознака суду присяжних як «сукупної» моделі, цілісного правового механізму у сфері правосуддя, де завдяки синергії народного та професійного представництва формується інституційна єдність суду [9, с. 636].

Отже, слід погодитися з Д. Іл'юком, який підкреслив, що залучення громадськості до судочинства є фундаментальним фактором легітимізації судової гілки влади. Це дозволяє синхронізувати правові рішення з суспільним уявленням про справедливість, забезпечуючи відкритість та прозорість демократичних інститутів. Причому інтеграційна взаємодія судової влади та громадськості (через інститут присяжних) передбачає спільну реалізацію завдань і функцій судової влади або ж здійснення впливу на її організацію через механізми рівноправного партнерства [10, с. 119].

Сутність легітимаційної функції суду присяжних полягає у створенні через безпосередню участь громадян у правосудді механізму «суспільного схвалення» судових рішень, в якому суд присяжних

постає основним інструментом легітимізації судової влади. Це підтверджується актуальними тенденціями розвитку сучасних правових систем.

О. Хотинська-Нор зазначає, що «наукове осмислення змісту категорії «легітимність судової влади» ґрунтується на праворозумінні її як фундаменту перспективи розвитку держави та стабільності суспільства, передумови та запоруки легітимації інших органів влади, демократичних процесів у державі» [11, с. 327]. Виходячи з цього, легітимність судової влади – базисний елемент, що визначає загальний вектор правового і державного розвитку і є обов'язковою умовою утвердження демократичного ладу.

У зв'язку з цим вважаємо, що високий рівень легітимності судових рішень – ключова перевага суду присяжних як демократичного інституту судової влади. Легітимність як ціннісний фундамент правосуддя ґрунтується на суспільному визнанні законності та справедливості судової системи. В. Ковальчук, аналізуючи легітимність судової влади як її властивість, зазначає, що «Головною перевагою реалізації такої моделі демократії (*мовиться про «судову демократію» – Я. С.*) є високий рівень легітимності ухвалюваних рішень. Легітимність судової влади є її аксіологічною характеристикою, однією з фундаментальних властивостей. Це має вияв у визнанні громадянами порядку установлення та функціонування влади справедливим, правомірним і доцільним. Унаслідок цього – їхня готовність чинити згідно з владними приписами та рішеннями. Своєю чергою, легітимація судової влади – це процедура безпосередньої та опосередкованої участі громадян у здійсненні правосуддя, яка забезпечує легітимність судової влади» [12, с. 44].

Відтак легітимність як ознака судової влади означає таке її сприйняття суспільством, яке відбиває позицію, що судовий захист – реально найбільш прийнятний спосіб вирішення конфліктів, неодмінною рисою якого є визнання та підкорення приписам, вираженим у судових рішеннях [11, с. 328].

Комунікативну функцію суду присяжних доцільно, на наш погляд, розглядати у двох аспектах: зовнішньому, який відображає комунікацію суду із громадянським суспільством, та внутрішньому, який стосується інформаційних обмежень та правил допустимості використання інформації присяжними під час їх участі у правосудді.

В контексті зовнішнього аспекту комунікативної функції суд присяжних являє собою «особливий канал комунікації між державою і суспільством» [13, с. 25]. Держава, зазначає М. Дзевелюк, будучи відокремленою від суспільства в нормативному й інституційному плані, не є відокремленою від нього з точки зору субстрату, оскільки вона керується членами того ж суспільства [13, с. 59].

Комунікативний зв'язок судової влади та громадськості вважається одним із головних елементів формування транспарентного та справедливого правосуддя [10, с. 62]. Тож судочинство, здійснюване судом присяжних – це публічний діалог, який демонструє суспільству, які дії є неприпустимими і які наслідки (правові і моральні) вони тягнуть за собою. У такому аспекті комунікативна функція суду присяжних спрямована на створення спільного соціально-правового простору для взаємодії між судом як державною інституцією та громадянами, в якому залучення громадськості є фундаментом для побудови відкритої судової влади, а судовий процес за участю присяжних стає відкритою формою комунікації, де наочно демонструються межі дозволеного в суспільстві.

Внутрішній аспект комунікативної функції суду присяжних стосується циркуляції інформації під час самого судового процесу та допустимості її використання (зокрема, про особу обвинуваченого тощо) присяжними для формування позиції присяжного у конкретній справі. У сучасних реаліях відкритого інформаційного суспільства реальною загрозою об'єктивності суду стає неконтрольований потік інформації із соціальних мереж, який спроможний формувати упередженість присяжних. У зв'язку з цим слід погодитися і з думкою адвокатів, що «медійний вплив на кримінальні провадження нерідко проявляється в частковому, іноді недостовірному висвітленні деталей справи ще до ухвалення судового рішення. Це може формувати думку суспільства про винуватість особи, що, у свою чергу, впливає як на учасників процесу, так і на суддів, які, хоча й мають дотримуватися принципу незалежності, але фактично можуть зазнавати тиску. Крім того, інформація, поширена ЗМІ, може вплинути на суд присяжних, спотворивши фактичне сприйняття справи» [14]. На цій проблемі наголошують і зарубіжні науковці.

Так, Н. Шенгелія, пише, що сьогоднішні присяжні мають набагато більше інформації. Якщо раніше було важко отримати інформацію про злочин чи підсудного, особливо у справі, яка стосується звичайних людей, а не знаменитостей, то тепер інформацію про будь-якого підсудного можна отримати

одним клацанням миші в Інтернеті. Дослідниця вказує на основні порушення, які вчиняють присяжні під час судового процесу: використовують глобальну мережу для одержання допоміжної інформації щодо відповідної справи (хоча повинні сформувати власну думку на доказовій базі, доведеній до їх відома під час судового процесу); публікують «пости» у віртуальних спільнотах або коментують чужий пост під час судових засідань. Такі дії присяжних не завжди можна контролювати, тож соціальна мережа сприяє можливості для присяжного спілкуватися із захистом або підсудним, що є неприйнятним [15].

Виходячи з наведеного, комунікативна функція суду присяжних має забезпечувати не тільки максимальну відкритість суду для громадськості, а й створення комунікаційного бар'єра від позапроцесуальних даних, що має захищати присяжних від зовнішнього інформаційного впливу, який так чи інакше відображається на їх упередженості.

Соціально-запобіжна (превентивна) функція суду присяжних ґрунтується на концепції стримувань і противаг, де громадянське суспільство є активним суб'єктом у реалізації судової влади. Сутність цієї функції виражається у тому, що самим своїм існуванням суд присяжних призначений стримувати державну владу, не давати їй можливості використовувати правосуддя як інструмент тиску або як засіб зловживань. Такий інструмент «не лише забезпечує справедливість у конкретних судових процесах, а й виконує важливу функцію протидії свавіллю з боку державної влади. Суд присяжних, як влучно зауважив П. Девлін, є «лампою, яка показує, що свобода живе» [12, с. 45].

Превентивна функція суду присяжних нівелює ризики професійної деформації суддів. В. Берч з цього приводу відмічає, що здійснення правосуддя на постійній основі професійними суддями пов'язане з ризиком професійної деформації та виникнення ефекту так би мовити «процесуальної рутини», що може нівелювати засади індивідуалізації. Тому впровадження інституту суду присяжних виступає запобіжним механізмом, що дозволяє уникнути шаблонного правозастосування та певною мірою гарантує неупереджений розгляд справи, вільний від шаблонних підходів [7, с. 444].

На це звертають свою увагу і автори монографії «Судова влада», зазначаючи, що колегія присяжних здійснює правосуддя на засадах «ad hoc», що нівелює ризики так би мовити «інституційної рутинізації» [9, с. 644].

Відсутність інституту суду присяжних у національних правових системах часто корелює з високим рівнем корупції в судовій гілці влади [16, с. 144].

Отже, безпосередня участь громадян у здійсненні правосуддя не лише забезпечує справедливість судових рішень, а й через мінімізацію впливу корупційних чинників на результат судового розгляду може розглядатися як вагомий демократичний інструмент у запобіганні системної корупції у державній владі.

Суд присяжних як форма безпосередньої участі народу є одночасно демократичним інструментом реалізації функції громадського контролю за судовою владою (соціально-контрольна функція).

Ця функція має чимало спільного з попередньою, проте, на відміну від соціально-запобіжної, яка має превентивний характер, соціально-контрольна функція спрямована на процес судочинства.

Спираючись на запропоновану В. Берч класифікацію, досліджувана соціально-контрольна функція суду присяжних є функцією «внутрішнього громадського контролю у сфері судової влади» [7, с. 80], де «громадська участь є своєрідним індикатором прозорості та законності дій судової влади, оскільки забезпечує можливість оцінки дотримання суддями конституційних засад судочинства та професійної етики» [7, с. 102].

Без такого контролю ризики перетворити судову владу на закриту корпорацію суттєво зростають, тож соціальний контроль ніби трансформує судову владу на суспільно-державний інститут. Як зауважила І. Жаровська, за допомогою функціонування інституту присяжних демонструється, що держава визнає та довіряє громадянам право ухвалювати важливі рішення, які впливають на життя інших осіб. Наведене підсилює відчуття належності до демократичної спільноти, формує почуття відповідальності за загальне благо, забезпечуючи баланс між правами громадян та повноваженнями державних інституцій [6, с. 6].

Функція правової соціалізації є однією з найбільш перспективних переваг суду присяжних. Правова соціалізація, зазначає Х. Горецька, має суб'єкт-суб'єктний характер і здійснюється у формі діалогу, в ході якого особа засвоює та інтерналізує правовий досвід, що надалі стає частиною її власної свідомості. У результаті правової соціалізації людина набуває певного рівня правової культури, а набутий

суспільний досвід під час знайомства з правовими явищами відображається у свідомості суб'єкта і відтворюється у способах людської поведінки у соціумі. Таким чином, правова соціалізація є осмисленим процесом, осердям якого є свідомість людини [17, с. 171].

Тож безпосередня участь у судовому розгляді в ролі присяжних трансформує потреби, інтереси, ціннісні орієнтації та установки громадян, що призводить до зміни як поведінки самих присяжних індивідів, так і їх оточення. Адже під час участі в суді присяжних людина усвідомлює, що від її рішення залежить доля іншої людини. Безумовно, це виховує також почуття відповідальності. У такому контексті суд присяжних формує соціально активних особистостей, обізнаних із правом, які стають важливою «цеглинкою» у побудові демократичної, соціальної і правової держави. Отже, правова соціалізація, послуговуючись соціологічною термінологією, «інтерналізує» правовий досвід присяжних, тобто включає до нього та внутрішній світ людини соціально-правові норми і цінності. Осмислення такого досвіду впливає на формування правосвідомості присяжних та вибір моделі поведінки у суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що активний розвиток у сучасному світі інституту присяжних зумовлює наукову потребу в багатоаспектному дослідженні цього інституту, де особливе місце посідає його функціональний аналіз. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти природу участі громадян у судових процесах, виявити ключовий вплив цього інституту на правове життя суспільства і держави, створює надійне підґрунтя для визначення мети подальшої трансформації судової влади та перспектив її вдосконалення.

Функціональний аналіз дозволив розмежувати функції суду присяжних як інституту права (регулятивна, охоронна та інші), як суб'єкта судочинства (правозахисна як ключова), а також як форми участі народу у реалізації судової влади та здійсненні правосуддя (народно-представницька, інтегративна, легітимаційна, комунікативна, соціально-запобіжна або превентивна, соціально-контрольна, функція правової соціалізації).

Визначені функції суду присяжних є умовно самостійними, проте взаємодоповнюваними. Їхня система відображає єдину спрямованість механізму правового регулювання організації і діяльності суду присяжних, реалізації права громадян на участь в управлінні державою як фундаменту демократії, на досягнення суспільно значущого результату – справедливого правосуддя.

Функціональний зріз дослідження суду присяжних орієнтує удосконалення судової системи України на захист прав і свобод людини і громадянина на засадах підконтрольності та підзвітності суспільству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Juries, Lay Judges, and Mixed Courts: A Global Perspective / ed. by S. Kutnjak Ivković, S. S. Diamond, V. P. Hans, N. S. Marder. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. URL: https://british-association-comparative-law.org/2022/11/04/juries-lay-judges-and-mixed-courts-a-global-perspective-cambridge-university-press-2021-edited-by-sanja-kutnjak-ivkovic-shari-seidman-diamond-valerie-p-hans-and-nancy-s-marder/
2. Марочкін І. Є. Актуальні питання трансформації статусу судді в умовах судово-правової реформи. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.
3. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков та ін.; за ред. В. С. Бігуна. Київ, 2009. 316 с.
4. Калашник О. А. Правовий статус місцевих загальних судів в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2016. 234 с.
5. Ковальський В. С. Охоронна функція права як соціальний правовий феномен: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 479 с.
6. Жаровська І. М. Суд присяжних як форма народовладдя: конституційно-правовий вимір. Академічні візії. 2024. Вип. 35. С. 1–6. URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1553/1434
7. Берч В. В. Інститут безпосередньої участі народу у реалізації судової влади: конституційно-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2024. 655 с.

8. Москвич Л. М., Іванницький С. О., Русанова І. О. Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних): монографія / за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків: Фінн, 2009. 488 с.
9. Судова влада: монографія / І. Є. Марочкін та ін.; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків: Право, 2015. 792 с.
10. Іл'юк Д. Д. Судова влада і громадськість: концепт взаємодії: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Чернівці, 2025. 205 с.
11. Хотинська-Нор О. З. Політика легітимності судової влади та її роль у дотриманні балансу політичних інтересів. Право у сучасному політичному житті України / за ред. А. О. Селіванова. Київ: Логос, 2020. 407 с.
12. Ковальчук В. Участь громадян у здійсненні правосуддя та легітимації судової влади: вітчизняний та європейський досвід. Український часопис конституційного права. 2025. № 3. С. 41–58. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2025-3/pdfs/4-vitalii-kovalchuk-uchast-hromadian-zdiisnenni-pravosuddia-lehitymatsii-sudovoi-vlady-vitchyznianyi.pdf
13. Дзевелюк М. В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01; 081 Право. Одеса, 2017. 209 с.
14. Жовтан Ю., Юсіпов А. Наслідки активного висвітлення кримінальних справ у медіа. 2025. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=e195de06-a8e0-4838-a072-1aa11151a617
15. Shengelia N. Challenges Facing Trials by Jury. URL: https://www.researchgate.net/publication/370992091_CHALLENGES_FACING_TRIALS_BY_JURY
16. Волохова К. Особливості судового провадження у суді присяжних: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 205 с.
17. Горецька Х. В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2014. 196 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Якимець С.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.61
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.31

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (КОДЕКСІ ПРАВА ПРИВАТНОГО)

Боднар Т. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7066-453X

Боднар Т. В. Сімейні відносини в проєкті Цивільного кодексу України (Кодексі права приватного).

Досліджується юридична природа сімейних та пов'язаних з ними відносин і зазначається, що сімейні відносини у вузькому розумінні можна визначити як приватні відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими родичами, що ґрунтуються на спільному проживанні, пов'язаності спільним побутом та взаємних правах і обов'язках.

Поряд з сімейними відносинами проєктом ЦК України пропонується (як це сьогодні має місце і в СК України) регулювати відносини які не мають характеру сімейних, хоч і пов'язані з ними. Це, зокрема, відносини щодо державної охорони сім'ї, «шлюбні» відносини, низка відносин опіки і піклування, відносини щодо позбавлення батьківських прав та більшість відносин щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зазначені відносини, на відміну від сімейних відносин у вузькому їх розумінні, кваліфікуються як «квазісімейні» публічні відносини, які регулюються нормами, що мають виражений публічно-правовий характер. Наявність квазісімейних відносин як елементу предмету правового регулювання СК України не дозволяє визнавати сімейне право підгалуззю цивільного (приватного) права і свідчить про безпідставність включення до проєкту ЦК України Книги шостої «Право сімейне». У зв'язку з цим пропонується виключити із проєкту ЦК України Книгу шосту «Право сімейне» і з урахуванням ухваленого Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) внести зміни до СК України з метою узгодження норм зазначених кодексів, покликаних регулювати приватні відносини як складову загалом приватно-публічних сімейних відносин.

Зазначається, що навіть у разі включення сімейного законодавства у вигляді окремої книги до проєкт ЦК України ця обставина в жодному разі не змінить правової природи сімейного права, для якого є характерним поєднання приватноправових норм з публічно-правовими.

Підкреслюється, що правова природа норм СК України зумовлює його подальше існування як самостійного кодифікованого акта «змішаного» типу, що містить норми як приватноправового, так і публічно-правового характеру, і дає всі підстави характеризувати сімейне право як самостійну галузь в системі права України.

Ключові слова: сімейні відносини, квазісімейні відносини, приватне та публічне право, засади сімейного права.

Bodnar T.V. Family relations in the draft Civil Code of Ukraine (Private Law Code).

The legal nature of family and related relations is studied and it is noted that family relations in the narrow sense can be defined as private relations between spouses, parents and children, other relatives, based on joint living, connectedness of common life and mutual rights and obligations.

Along with family relations, the draft of the Civil Code of Ukraine proposes (as is the case today in the Family Code of Ukraine) to regulate relations that are not family in nature, even though they are related to them. These are, in particular, relations regarding the state protection of the family, «marital» relations, a number of guardianship relations, relations regarding the deprivation of parental rights and most relations regarding the placement of orphans and children deprived of parental care. These relations, unlike family relations in their narrow sense, are qualified as «quasi-family» public relations, which are regulated by norms that have a pronounced public-legal character. The presence of quasi-family relations as an element of the legal regulation of the Family Code of Ukraine does not allow recognizing family law as a sub-branch of civil (private) law and indicates the groundlessness of including the sixth book «Family Law» in the draft of the Civil Code of Ukraine. In this regard, it is proposed to exclude Book Six «Family Law» from the draft of the Civil Code of Ukraine and, taking into account the adopted Civil Code of Ukraine (Private Law Code), to make changes to the Civil Code of Ukraine with the aim of harmonizing the norms of the specified codes designed to regulate private relations as a component of private-public family relations in general.

It is noted that even if family legislation is included in the form of a separate book in the draft of the Civil Code of Ukraine, this circumstance will in no way change the legal nature of family law, which is characterized by a combination of private and public law norms.

It is emphasized that the legal nature of the norms of the Family Code of Ukraine determines its further existence as an independent codified act of the «mixed» type, containing norms of both private law and public law nature, and gives every reason to characterize family law as an independent branch in the legal system of Ukraine.

Key words: family relations, quasi-family relations, private and public law, principles of family law.

Постановка проблеми. Сімейне законодавство незалежної України, кодифіковане у вигляді Сімейного кодексу України [1] (далі – СК України), введеного в дію з 1 січня 2004 року, діє вже понад 20 років. Зареєстрований у Верховній Раді України проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [2] (далі – проєкт ЦК України) передбачає включення до нього сімейного законодавства у вигляді Книги шостої «Право сімейне» (далі – Книга шоста), що, очевидно, свідчить про визнання та легалізацію поглядів низки вітчизняних науковців на сімейне право як на підгалузь права приватного (а більш глобально – про намагання хоч частково закріпити на законодавчому рівні поділ права на приватне та публічне).

Оскільки питання щодо належності сімейного права до права приватного, так само як і щодо визнання сімейного права самостійною галуззю права, є дискусійними в юридичній науці, обговорювалися при розробці проєкту ЦК України, зазначені проблеми потребують поглибленого дослідження.

Метою статті є дослідження юридичної природи сімейних та пов'язаних з ними відносин і з урахуванням цього визначення місця правових норм, що регулюють зазначені відносини.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти сімейних (шлюбно-сімейних) правовідносини досліджували в своїх працях В.А. Ватрас, Л.В. Діденко, Р.Ю. Рачинський, І.Л. Сердечна, В.М. Чернега, Ю.С. Червоний та інші вчені, проте в контексті оновлення ЦК України і скасування СК України вони вітчизняними науковцями не розглядалися.

Виклад основного матеріалу. Оскільки приватне право є сукупністю норм, що регулюють приватні відносини, то, логічно припустити, що і кожна окрема його норма також має регулювати приватні відносини.

Чи спостерігається таке регулювання щодо сімейних відносин в СК України і в проєкті ЦК України?

Якщо для чинного СК України характерною є наявність норм приватноправового та публічно-правового характеру, що, зокрема, послужило одним з аргументів при розробці проєкту ЦК України на користь визнання сімейного права самостійною галуззю права [3], не акцентуючи на його приватноправовій природі, то чи зміниться ця природа сімейного права завдяки включенню його норм до ЦК України як «Кодексу права приватного»?

Від відповіді на ці питання, на нашу думку, залежить і вирішення дискусійного питання щодо самостійності сімейного права, як однієї з галузей системи права України.

Попри свою значимість, будь-який кодекс – це лише форма систематизації відповідної галузі законодавства, яка слугує вторинною (не визначальною) ознакою самостійності галузі права, а в деяких випадках не є навіть цією ознакою.

До прикладу, Кодекс цивільного захисту України [4], який регулює, зокрема, відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій, який став кодифікованим нормативно-правовим актом, що замінив собою низку законів України («Про Цивільну оборону України», «Про пожежну безпеку», «Про війська Цивільної оборони України», «Про аварійно-рятувальні служби», «Про правові засади цивільного захисту» тощо), жодним чином не свідчить про виникнення та існування в правовій системі України ні галузі, ні підгалузі права цивільного захисту, хоч і відіграє головну роль в цивільному захисті.

Наведений приклад підтверджує можливість існування кодифікованого законодавства за відсутності відповідної галузі права.

Разом з тим, такі галузі права, як адміністративне, екологічне, фінансове, а віднедавна – господарське тощо, які не мають кодексів, тим не менше, визнаються переважно самостійними галузями завдяки притаманним їм предметам, методам та принципам правового регулювання.

Як встановлено ч. 1 ст. 11 Закону України «Про правотворчу діяльність» [5], кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання.

Це легальне визначення поняття кодексу дозволяє виділити його окремі характеристики, які, на нашу думку, потребують деяких уточнень.

По-перше, кодекс – це найвища форма систематизації норм права (точніше було б – норм закону. – авт.).

По-друге, кодекс містить загальні засади певної галузі законодавства, які можуть бути спільними чи подібними для різних галузей законодавства. Тому, очевидно, що лише у певній сукупності (наборі) вони можуть становити загальні засади тієї чи іншої галузі законодавства і права.

По-третє, кодекс комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин. При цьому, попри однорідність суспільних відносин (поняття, яке має оціночний характер), він не охоплює всіх їхніх складових. Наприклад, відносини у сфері природокористування, які, на наш погляд, характеризуються певною однорідністю, регулюються не лише нормами Водного кодексу України, Лісового кодексу України, Кодексу України про надра, але й низкою інших законів.

Таким чином, виконуючи функцію кодифікації, як найвищої форми систематизації норм законодавства, кодекс разом з тим не є критерієм визначення самостійності чи несамостійності (у вигляді підгалузі) відповідної галузі права.

Виходячи з цього, видається, що відповіді на питання щодо приватності сімейного права слід шукати в правовій природі суспільних відносин, що регулюються чинним СК України, і пропонується регулювати в оновленому ЦК України.

Передусім, зазначимо, що, вживаючи в кількох статтях Книги шостої термін «сімейні відносини», проєкт ЦК України не містить визначення цього поняття, тому незрозуміло, про які саме відносини і між якими суб'єктами йдеться в проєкті ЦК України (ч.ч. 6 і 7 ст. 1475): «сімейні відносини регулюють лише у тій частині, в якій це допустимо і можливо з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства» (ч. 6 ст. 1475) та «сімейні відносини регулюють з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї» (ч. 7 ст. 1475).

На наш погляд, в основу визначення поняття сімейних відносин мало б бути покладено визначення поняття сім'ї, проте ст. 1472 проєкту ЦК України попри деякі позитивні зміни (наприклад, визначення в ч. 1 цієї статті сім'ї як природного та основного осередку суспільства), тим не менше, не лише зберегла недоліки, які були притаманні і ст. 3 чинного СК України, на що зверталася увага науковців [6, с. 7-8], але і доповнила їх.

Згідно з ч. 2 ст. 1472 проєкту ЦК України сім'ю створюють на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення та інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також на інших підставах, що не заборонені законом і відповідають доброзвичайності.

Визначення окремих з цих підстав видаються сумнівними і викликають заперечення, але ці питання можуть бути предметом іншого дослідження. Проте загалом підстави створення сім'ї можна розглядати як підстави виникнення сімейних правовідносин, а членів сімї – як суб'єктів зазначених правовідносин.

Визначаючи коло осіб, які складають сім'ю (членів сім'ї), ч. 3 ст. 1472 проєкту ЦК України так само, як і ч. 2 ст. 3 СК України, зазначає на ознаки сім'ї: спільне проживання, пов'язаність спільним побутом та взаємні права і обов'язки.

Очевидно, що ці ознаки складають об'єкт сімейних правовідносин.

З урахуванням цього *сімейні відносини у вузькому розумінні можна визначити як приватні відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими родичами, що ґрунтуються на спільному проживанні, пов'язаності спільним побутом та взаємних правах і обов'язках.*

Видається, що таке розуміння сімейних відносин і, відповідно, у разі врегулювання їх нормами права, визначення структури сімейних правовідносин дозволяє відмежувати їх від інших, пов'язаних з сімейними (дотичних до них) відносин.

Так, на наш погляд, не мають характеру сімейних, хоч і пов'язані з ними, відносини, які пропонується регулювати проєктом ЦК України:

- щодо державної охорони сім'ї (ст. 1475 проекту ЦК України);
- «шлюбні» (пов'язані з правом на шлюб, заручинами, державною реєстрацією шлюбу, недійсністю шлюбу, розірванням шлюбу тощо);
- відносини опіки і піклування, зокрема, щодо визначення особи, яка не може бути призначена опікуном або піклувальником; надання дозволу на укладення правочину; управління майном та опіки над ним; контролю органів опіки і піклування за додержанням прав підопічного; звільнення опікуна, піклувальника судом та інші положення проєкту ЦК України, а також щодо участі органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів (ст. 1477 проєкту ЦК України);
- відносини щодо позбавлення батьківських прав;
- більшість відносин щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Зазначені відносини, на відміну від сімейних відносин у вузькому їх розумінні, можна кваліфікувати як сімейні відносини в широкому розумінні, або точніше, як «квазісімейні» публічні відносини. Критерієм публічності цих відносин є участь в них органів державної влади та органів місцевого самоврядування (органів РАЦС, опіки і піклування, ЦНАПів тощо). Саме тому зазначені відносини регулюються нормами, що мають виражений публічно-правовий характер. Проте їх взаємопов'язаність із сімейними відносинами у вузькому розумінні зумовлює потребу в єдиному, цілісному врегулюванні цих відносин СК України.

Вважаємо, що наявність квазісімейних відносин як елементу предмету правового регулювання СК України не дозволяє визнавати сімейне право підгалуззю цивільного (приватного) права і свідчить про безпідставність включення до проєкту ЦК України Книги шостої «Право сімейне» в одному ряду з Книгами «Право особисте», «Право речове», «Право власності», «Право зобов'язань», «Право спадкове» тощо.

Якщо в основу поділу права на приватне і публічне покласти такі критерії, як характер домінуючого інтересу, суб'єктний склад відносин та методи правового регулювання, то за наявності спільних ознак між цивільним (приватним) правом і правом сімейним – домінування приватного інтересу (хоч в сімейному праві публічний інтерес виражений значно сильніше, ніж в цивільному), обмежений членами сім`ї суб'єктний склад та застосування тотожних цивільному праву методів правового регулювання (поєднання імперативного, диспозитивного та ситуаційного методів), то можна дійти висновку щодо наближення сімейного права до права приватного, проте перших два критерії не дають підстав для їх повного ототожнення.

Відтак, правові норми набувають характеру приватних чи публічних залежно від характеру (виду, природи) суспільних відносин, регулювати які вони покликані.

Тому включення сімейного законодавства у вигляді окремої книги до проєкту ЦК України, розробники якого навіть уточненням його назви як Кодексу права приватного, намагалися підкреслити приватний характер його норм, не змінить правової природи сімейного права, для якого характерним є поєднання приватноправових норм з публічно-правовими.

Отже, проблема полягає не у можливому скасуванні СК України, а в безпідставній, на наш погляд, кваліфікації сімейного права як права приватного.

Такий висновок ґрунтується як на спробі застосування загальних положень проєкту ЦК України щодо засад приватного права до сімейного права, так і на природі норм його Книги шостої, не торкаючись публічно-правового характеру низки норм інших книг проєкту ЦК України.

Так, достатньо звернутися до ст. 3 проєкту ЦК України, ч. 2 якої містить примірний перелік засад приватного права, щоб побачити, що майже всі вони стосуються регулювання майнових відносин і жодним чином не характеризують засад регулювання сімейних відносин, для яких майнові відносини не є визначальними чи хоч би основними (з близько 235 статтей Книги шостої лише 75 регулюють майнові відносини – юридичні режими майна в сімейних відносинах та утримання).

Більше того, зі змісту Книги шостої, попри назву Розділу І «Засади сімейного права. Юридичне регулювання шлюбу», не зрозуміло, щодо яких засад сімейного права йдеться в Главі 93, оскільки, крім державної охорони сім'ї та найкращих інтересів дитини, інші загальні приписи сімейного права (сім'я, шлюб, фактичний сімейний союз, участь органу опіки та піклування в захисті сімейних прав) навряд чи можна вважати засадами, які часто ототожнюють з принципами, сімейного права.

Вважаємо, що включення до Книги шостої (що має місце і в чинному СК України) норм публічно-правового характеру не дає підстав визнавати сімейне право правом приватним у вузькому розумінні, а, відтак, і підстав для включення сімейно-правових норм до Цивільного кодексу України (Кодексу приватного права). У зв'язку з цим пропонуємо виключити із проєкту ЦК України Книгу шосту «Право сімейне» і з урахуванням ухваленого Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) внести зміни до СК України з метою узгодження норм зазначених кодексів, покликаних регулювати приватні відносини як складову загалом приватно-публічних сімейних відносин.

Залишаючись самостійною галуззю права, сімейне право сьогодні має зовнішню форму – загалом кодифіковане законодавство у вигляді СК України, хоч доволі значна частина норм цього законодавства міститься в інших законах, а також у підзаконних нормативно-правових актах, які деталізують і конкретизують приписи СК України та законів.

Правова природа норм СК України зумовлює його подальше існування як самостійного кодифікованого акта «змішаного» типу, що містить норми як приватноправового, так і публічно-правового характеру, і дає всі підстави характеризувати сімейне право як самостійну галузь в системі права України.

Висновки. Проведене дослідження юридичної природи сімейних та пов'язаних з ними відносин свідчить про наявність у них специфічної ознаки – взаємопов'язаного і нерозривного поєднання приватноправових та публічно-правових елементів. Виходячи з цього, і правове регулювання зазначених відносин, не може бути виключно приватним чи публічним.

Аналіз змісту норм Книги шостої «Право сімейне» проєкту ЦК України дає підстави для висновку про те, що зазначені норми за своєю юридичною природою не можна визнати нормами лише приватного права.

Значна кількість статтей як Книги шостої, так і Книги першої (в частині регулювання дотичних до сімейних відносин опіки та піклування), є або нормами змішаного характеру (приватно-публічними), або нормами публічного права.

З урахуванням цього вважаємо за недоцільне включення сімейних та пов'язаних з ними відносин до предмету регулювання оновленого ЦК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 10.03.2026)
2. Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). Реєстраційний № 14394 від 22.01.2026. URL: blob: https://itd.rada.gov.ua/62569acc-fca4-457a-9967-3ec17bf75b18 (дата звернення: 10.03.2026)
3. Боднар Т.В. До питання щодо самостійності сімейного права в контексті оновлення Цивільного кодексу України. Актуальні проблеми сучасної науки та освіти: матеріали XVII Міжнародної

науково-практичної конференції (м. Львів, 9-10 лютого 2026 року). Львів: Львівський науковий форум, 2026. С. 84-86.
4. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text (дата звернення: 10.03.2026)
5. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 10.03.2026)
6. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т.В. Боднар, О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 552 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Боднар Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78(100)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.32

ДО ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА У МАШИННОМУ НАВЧАННІ СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ващинець І. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права НАН України
ORCID: 0000-0002-6983-6151
E-mail: vashchynets@kup.edu.ua

Ващинець І. І. До проблеми використання об'єктів авторського права у машинному навчанні систем штучного інтелекту.

Стаття присвячена комплексному аналізу використання об'єктів авторського права у процесах машинного навчання систем штучного інтелекту та його правової кваліфікації в межах чинних режимів охорони. Показано, що стрімкий розвиток таких систем зумовлює масове, технічно опосередковане використання творів як навчальних даних і ставить під сумнів достатність традиційного розуміння виключних майнових прав та передбачених законом винятків і обмежень для охоплення відповідних практик. На основі аналізу технічних аспектів машинного навчання, включно з побудовою моделей, розпізнаванням патернів і феноменом «запам'ятовування» навчальних даних, обґрунтовується, що такі процеси виходять за межі простого «читання» творів і за своєю сутністю є використанням охоронюваних об'єктів, у тому числі шляхом їх відтворення у прихованій чи явній формі. Проаналізовано підходи права ЄС і США до кваліфікації машинного навчання в межах режиму винятків, зокрема положення Директиви (ЄС) 2019/790 щодо глибинного аналізу тексту і даних (TDM) та доктрину добросовісного використання (fair use), і показано їхню обмежену придатність для досягнення справедливого балансу інтересів правовласників і розробників систем ШІ. Досліджено аргументи прихильників договірного та обов'язкового ліцензування використання творів для навчання систем ШІ, а також концепцію окремого виключного права «learnright», спрямованого на надання авторам контролю за використанням їхніх творів у процесах машинного навчання та забезпечення справедливої винагороди. Обґрунтовується, що запровадження такого спеціального виключного права у поєднанні з чітко визначеними винятками й механізмами розподілу винагороди є найбільш узгодженим із засадничими основами права інтелектуальної власності та здатне забезпечити реальний справедливий баланс між інтересами правовласників, розробників систем ШІ та суспільства в цілому. Зроблено висновок про необхідність подальшої розробки змісту, меж і способів реалізації пропонованого виключного права з урахуванням технологічних особливостей машинного навчання та наднаціонального характеру відповідних правовідносин.

Ключові слова: авторське право, виключні авторські права, винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності на твори, штучний інтелект, машинне навчання, генеративний штучний інтелект, глибинний аналіз тексту і даних, добросовісне використання, використання об'єктів авторського права у навчанні систем штучного інтелекту.

Vashchynets I. I. On the problem of the use of copyrighted works in the machine training of Artificial Intelligence Systems.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the use of copyrighted works in the processes of machine learning of artificial intelligence systems and to its legal qualification within the framework of existing protection regimes. It is demonstrated that the rapid development of such systems leads to the large-scale, technically mediated use of works as training data and calls into question the sufficiency of the traditional understanding of exclusive economic rights and of the statutory exceptions and limitations to cover the rel-

evant practices. On the basis of an analysis of the technical aspects of machine learning, including model construction, pattern recognition and the phenomenon of memorization of training data, it is argued that such processes go beyond the mere "reading" of works and in essence constitute uses of protected subject matter, including through its reproduction in latent or explicit form. The approaches of EU and US law to the qualification of machine learning within existing exceptions regimes are examined, in particular the provisions of Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market concerning text and data mining (TDM) and the doctrine of fair use, and their limited suitability for achieving a fair balance between the interests of rightholders and AI system developers is demonstrated. The arguments of proponents of contractual and compulsory licensing of the use of works for the training of AI systems are analysed, as well as the concept of a separate exclusive right, the "learnright", aimed at granting authors control over the use of their works in machine learning processes and at ensuring fair remuneration. It is substantiated that the introduction of such a specific exclusive right, combined with clearly defined exceptions and mechanisms for the allocation of remuneration, is most consistent with the fundamental principles of intellectual property law and capable of ensuring a genuine fair balance between the interests of rightholders, AI system developers and society as a whole. It is concluded that further elaboration is required as regards the content, scope and modes of exercise of the proposed exclusive right, taking into account the technological specificities of machine learning and the cross-border nature of the relevant legal relations.

Key words: copyright, author's exclusive rights, exceptions and limitations to economic intellectual property rights in works, artificial intelligence, machine learning, generative artificial intelligence, text and data mining, fair use, use of copyrighted works in the training of artificial intelligence systems.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток систем штучного інтелекту (ШІ), які ґрунтуються на методах машинного навчання, зумовлює масштабне використання об'єктів авторського права як навчальних даних. У цих умовах особливої гостроти набуває питання того, чи охоплюють зміст виключних майнових прав інтелектуальної власності на твори та передбачені винятки й обмеження використання творів у процесі машинного навчання систем ШІ. Наявні підходи, у тому числі ті, що пропонують або вивести такі процеси за межі сфери дії авторського права, не забезпечують ані належного рівня правової визначеності, ані переконливого балансу між інтересами усіх зацікавлених груп у цій сфері. За таких умов постає потреба у вирішенні питання щодо поширення виключних прав інтелектуальної власності на твори на використання цих об'єктів під час навчання систем ШІ. У цьому контексті актуальним є питання про можливість і доцільність запровадження окремого виключного права на використання творів у процесі машинного навчання.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні доцільності запровадження окремого виключного права на використання об'єктів авторського права у процесі машинного навчання систем штучного інтелекту.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання відносин, пов'язаних з функціонуванням систем штучного інтелекту, досліджувалися у працях С.О. Глотова, К.Ю. Іванової, Ю.М. Капіци, Л.Р. Майданик, А.С. Штефан, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, І.Є. Якубівського та інших. Водночас аспект використання об'єктів авторського права у процесах машинного навчання генеративних систем штучного інтелекту залишається опрацьованим фрагментарно. З огляду на високу технічну складність відповідних процесів, їх наднаціональний характер і безпосередню пов'язаність з правом ЄС, а також відсутність загальноприйнятого підходу до кваліфікації таких дій у межах режиму виключних прав та винятків з них, зазначена проблематика потребує подальших досліджень, спрямованих на вироблення можливої моделі правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні системи штучного інтелекту (ШІ) вже стали невід'ємною частиною професійної та суспільної практики в багатьох сферах людської діяльності. Ми бачимо їхнє застосування у креативних індустріях, юриспруденції, навчальному процесі, військовій справі тощо. При цьому активно обговорюється можливість витіснення системами ШІ людської праці з окремих сфер і зникнення цілих професій чи навіть груп споріднених професій. Звичайно, до певної міри можна стверджувати, що апокаліптичні прогнози зумовлені відповідними економічними інтересами. Однак очевидну тенденцію щодо подальшого, можливо, навіть всеохоплюючого проникнення систем ШІ у людське життя важко заперечувати. Такий бурхливий розвиток систем ШІ пов'язаний, зокрема, з їхнім стрімким удосконаленням, у тому числі за рахунок поліпшення алгоритмів машинного навчання.

В основному акті Європейського Союзу, який регулює відносини у цій сфері, – Регламенті Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 2024/1689 від 13 березня 2024 року, яким встановлюються гармонізовані правила щодо штучного інтелекту та вносяться зміни до Регламентів (ЄС) № 300/2008, (ЄС) № 167/2013, (ЄС) № 168/2013, (ЄС) 2018/858, (ЄС) 2018/1139, (ЄС) 2019/2144 та Директив 2014/90/ЄС, (ЄС) 2016/797 і (ЄС) 2020/1828 (Акт про штучний інтелект) [1] – використовується саме термін «система штучного інтелекту» – заснована на використанні машинних засобів система, розроблена для функціонування з різними рівнями автономності, яка може виявляти здатність до адаптації після її впровадження та яка, з урахуванням визначених прямо чи опосередковано цілей, на підставі отримуваних вхідних даних робить висновки щодо формування вихідних результатів, зокрема у формі прогнозів, контенту, рекомендацій або рішень, що здатні впливати на фізичні чи віртуальні середовища (стаття 3 Регламенту).

Як підкреслюється у преамбульному положенні (recital) 12 Регламенту, ключовим у цьому визначенні є здатність системи ШІ «робити висновки» (to infer). Саме за цим критерієм проводиться розмежування між системами ШІ та традиційним програмним забезпеченням, яке функціонує відповідно до правил, заздалегідь визначених програмістами. Цей процес охоплює отримання вихідних результатів, зокрема прогнозів, контенту, рекомендацій або рішень, які можуть впливати на фізичні та віртуальні середовища, а також спроможність систем ШІ виводити (формувати) моделі чи алгоритми, або і те, й інше, на підставі вхідних даних чи інформації [1].

Така здатність «робити висновки» досягається системами ШІ через процес машинного навчання. Одразу зауважимо, що відсутні будь-які підстави уподібнювати зазначену здатність «робити висновки» до когнітивних процесів людського розуму. Хоча сучасні дослідження вказують на певну подібність когнітивних процесів людини та ШІ, однак вони є досить відмінними, незважаючи на те, що ШІ намагається симулювати інтелектуальну діяльність людини [2, с. 2]. При цьому продовжує зберігатися значна відмінність у процесі навчання між людиною та сучасними системами ШІ [2, с. 8].

Під час процесу машинного навчання (machine learning) ШІ досліджує дані, будує на основі цих даних певну модель, яка використовується ним одночасно і як гіпотеза реального світу і як програмне забезпечення для вирішення задач [3, с. 669].

У літературі виділяють кілька основних форм (методів) машинного навчання – кероване (supervised) і некероване (unsupervised) машинне навчання, а також навчання з підкріпленням (reinforced machine learning). У керованому навчанні навчальні дані складаються з інформаційних пар вводу (input) та бажаного виводу (output), а метою такого навчання є вивчення зв'язку між цими парами [4, с. 649]. Наприклад, даними вводу можуть бути фотозображення, що супроводжуються вивідними даними «автобус», «перехожий» тощо. Такий вивід називається міткою (label). ШІ навчається функції, яка, отримавши нове зображення, передбачає відповідну мітку [3, с. 671].

У некерованому навчанні набір даних складається із немаркованих вхідних даних, тобто таких, для яких не задано бажаних виводів. Цей вид машинного навчання спрямований на виявлення властивостей механізму, який породжує дані [4, с. 649-650]. Найпоширенішою задачею некерованого навчання є кластеризація, тобто виявлення потенційно корисних кластерів (груп) вхідних прикладів. Наприклад, якщо показати комп'ютерній візуальній системі мільйони зображень з Інтернету, вона може виділити великий кластер подібних зображень, які користувач назвав би «коти» [3, с. 671].

Нарешті, навчання з підкріпленням займає певне проміжне місце між наведеними вище видами машинного навчання. На відміну від керованого навчання, тут існує певна форма нагляду, однак вона не полягає у заданні бажаного виводу для кожного ввідного прикладу. Натомість алгоритм навчання з підкріпленням отримує відгук від середовища лише після вибору вивідного значення для певного вводу або спостереження. Такий відгук характеризує міру того, наскільки отриманий вивід (який у навчанні з підкріпленням називають «дією») відповідає цілям агента. Навчання з підкріпленням застосовується до задач послідовного прийняття рішень, у яких система ШІ взаємодіє із середовищем, послідовно виконуючи дії (виводи) на основі власних спостережень (вводів) і отримуючи зворотний зв'язок щодо кожної такої здійсненої дії [4, с. 650]. І вже сам ШІ має визначити, які з його дій до моменту підкріплення були найбільш відповідальними за результат, і змінити свою поведінку так, щоб у майбутньому частіше отримувати позитивний зворотний зв'язок (винагороду) [3, с. 671].

Механізми, що лежать в основі машинного навчання, тісно пов'язані зі здатністю до розпізнавання патернів (шаблонів). Як відзначається у літературі, системи ШІ є дуже ефективними у визначенні

патернів як у структурованих (таких як бази даних), так і в неструктурованих (таких як текст чи зображення) даних [2, с. 8]. Системи ШІ використовують явні статистичні методи та обчислювальні ресурси для виявлення кореляцій у наборах даних. Розпізнавання шаблонів у ШІ переважно ґрунтується на вивчених статистичних кореляціях та ієрархічному виділенні ознак [2, с. 8].

Генеративні системи ШІ ґрунтуються на підмножині методів машинного навчання, які створюють моделі із використанням нейронних мереж. У широкому розумінні нейронні мережі є математичними функціями, що здійснюють перетворення вхідних даних у вихідні. Такі функції описуються загальною структурою та значними масивами числових значень – параметрами, які визначають спосіб відображення вхідних даних у вихідні. За наявності мільярдів параметрів, які англійською мовою називаються «weights», що можна перекласти як «вагові коефіцієнти», сучасні нейронні мережі спроможні виконувати надзвичайно складні перетворення, зокрема трансформацію тексту у відео [6, с. 5]. При цьому ці вагові коефіцієнти, за твердженням розробників OpenAI, є лише «великими послідовностями числових значень», що відображають «статистичні взаємозв'язки» між токенами навчальної вибірки [6, с. 18]. Під час початкового створення нейронної мережі її ваговим коефіцієнтам надаються випадкові числові значення, унаслідок чого мережа не здатна перетворювати вхідні дані на осмислені результати. Шляхом багаторазового подання мережі навчальних прикладів, вимірювання її результативності на цих прикладах і поступового коригування параметрів у напрямі, який покращує продуктивність (іноді цей процес порівнюють із налаштуванням «регуляторів та перемикачів»), мережа поступово наближається до здатності перетворювати вхідні дані у передбачувані результати, тобто «навчається» [6, с. 5].

Процеси запам'ятовування (memorization), які мають місце в системах ШІ, також відрізняються від людських. Більшість великих мовних моделей (LLM) є подібними до семантичних систем пам'яті, для яких характерне абстрагування загальних знань у різних контекстах. Цим моделям бракує часової або просторової прив'язки, але вони дуже добре виявляють статистичні закономірності у величезних обсягах текстового вводу. Така спрямованість на семантичну генералізацію забезпечує плавність їхньої роботи, але водночас сприяє вразливості до так званих галюцинацій (тобто правдоподібних, але хибних відповідей, які можуть виникати, коли семантичні шаблони надмірно узагальнюються) [2, с. 10].

Процеси запам'ятовування у системах ШІ тісно пов'язані з питанням можливого порушення авторських прав на об'єкти, що використовуються під час машинного навчання, оскільки у даному випадку «запам'ятовування» є фактично відтворенням таких об'єктів. Як вказується у дослідженні використання об'єктів авторського права для розвитку генеративних систем ШІ, проведеному під егідою Офісу з авторського права США, статистичні патерни, яким навчається система ШІ, можуть бути дуже абстрактними, дуже конкретними або чимось посередині. І в другому випадку такий патерн і є «запам'ятовуванням» навчальних даних. Іншими словами, навчання полягає у порівнянні результатів, які генерує модель, з еталонними прикладами та у внесенні незначних коригувань до вагових параметрів моделі з метою підвищення імовірності того, що подальші результати моделі будуть ближчими до зазначених прикладів [6, с. 20], що якраз може призводити до створення вивідних даних тотожних або подібних до об'єктів авторського права, що використовувалися для навчання. При цьому компанія OpenAI та інші визнали можливість часткового запам'ятовування даних моделлю, однак охарактеризували це явище як рідкісне, ненавмисне, складне для виявлення та таке, що не відповідає меті тренування. Наприклад, компанія Meta посилалася на дослідження, згідно з яким одна з мовних моделей мала рівень запам'ятовування приблизно один відсоток. Однак якщо врахувати, що, наприклад, для навчання моделі GPT-J 6B використовувався набір даних з більш ніж 200 мільйонів документів, навіть один відсоток виглядає істотно [6, с. 20-21].

Загалом існує достатньо широке коло науковців, які вважають системи ШІ у їхньому сучасному стані лише т. зв. «стохастичними папугами», тобто системами, що навмання зшивають докупи послідовності мовних форм, які вони бачили у своїх величезних тренувальних даних, спираючись на ймовірнісну інформацію про те, як ці форми поєднуються, але без жодного співвіднесення цих форм до їхнього значення [5, с. 617]. І хоча опоненти цієї позиції застерігають від некритичного антропоморфізму [2, с. 12], все одно складно заперечувати той факт, що сучасні системи ШІ продукують статистично ймовірні результати, засновані на даних їхнього навчання.

Принципово новим у ситуації з машинним навчанням є те, що доступ до матеріалів, на основі яких власне і відбувається сам процес навчання та значну частину яких становлять об'єкти авторського

права, отримують безпосередньо не представники публіки, а автономні комп'ютерні системи. Такого в історії авторського права раніше не траплялося, хоча так чи інакше авторське право зазнавало технологічного впливу майже на усіх етапах свого розвитку. Можна, наприклад, згадати викликану розповсюдженням мережі Інтернет появу в статті 8 Договору ВОІВ про авторське право 1996 року нового виключного права на розповсюдження серед широкої публіки через дротові або недротові засоби зв'язку, включаючи розповсюдження своїх творів серед широкої публіки у такий спосіб, що представники публіки можуть мати доступ до таких творів у будь-якому місці і в будь-який час за їх власним вибором [7]. Отримання у цифрових мережах доступу до захищених авторським правом об'єктів потребувало дій не тільки щодо розміщення таких об'єктів у цих мережах, але й активних дій з боку користувачів-представників публіки, які дійсно могли отримати доступ до таких творів у будь-якому місці і в будь-який час за їхнім власним вибором. При цьому саме конкретний представник публіки через віртуальне погодження з відповідною мережею міг отримати доступ і можливість використання охоронюваного матеріалу та обрати, чи це використання буде «відкладеним» (через отримання тимчасової копії) чи прямим (таким, як вивчення бази даних онлайн, онлайн перегляд рухомих зображень, прослуховування музики онлайн) [8, с. 207]. Технічні особливості нового способу отримання доступу та використання об'єктів авторського права мали наслідком прийняття т. зв. «парасолькового рішення» та створення нового виключного права [8, с. 208-210].

Видається, що ситуація, яка склалася з використанням об'єктів, що охороняються авторським правом, у процесі машинного навчання систем ШІ, є подібною до тієї, що існувала при укладенні Договору ВОІВ про авторське право, з точки зору необхідності запровадження нового виключного права, яке б відповідало новим технологічним реаліям. Використання охоронюваних об'єктів у даному випадку є новим з технологічної точки зору та в повній мірі не охоплюється жодним із виключних прав інтелектуальної власності на твір та об'єкти суміжних прав, які нині визначені національними законодавствами. При цьому слід зауважити таке.

Для національних законодавств європейських країн характерним є підхід до майнових авторських прав як до певного загального права, згідно з яким суб'єкту авторських прав належить стільки прав (правомочностей) щодо використання твору, скільки існує способів такого використання. Такий підхід, зокрема, закріплений у частині першій статті 12 чинного Закону України «Про авторське право і суміжні права», яка встановлює, що суб'єкт авторського права має право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами [9].

Подібний підхід існує у французькому законодавстві. Стаття L123-1 Кодексу інтелектуальної власності Франції визначає, що автор протягом усього свого життя користується виключним правом використовувати свій твір у будь-якій формі та одержувати від цього майнову вигоду [10]. Як відзначають французькі автори, указане право на використання (droit d'exploitation) – це сукупність повноважень, які дають змогу автору поставити використання його творів у залежність від сплати йому винагороди [11, с. 146].

Ще більш подібним до українського (або навпаки) є підхід, наявний у німецькому законодавстві. Як вказується у літературі, стаття 15 німецького Закону про авторське право виходить із принципу, що, наскільки це можливо, кожен спосіб використання твору має підлягати контролю з боку автора [12, с. 387]. Переліки прав, наведені в частинах 1 і 2 зазначеної статті, є лише примірними й не мають вичерпного характеру. Нові способи використання, які раніше не були відомі або ґрунтуються на технічних нововведеннях і не можуть бути віднесені до жодного з прямо перелічених прав на використання (статті 16–22), можуть бути інкорпоровані як непоіменовані права на використання в межах статті 15. У такий спосіб стаття 15 забезпечує цілісний і всеосяжний захист [12, с. 387].

Отже, як у вітчизняному авторському праві, так і в авторському праві європейських країн основним є підхід, за якого автору належать виключні права на будь-яке можливе використання твору. У цьому контексті процеси машинного навчання, які описані вище, виглядають як такі, що входять до змісту виключного права автора і повинні здійснюватися лише за наявності його дозволу. Водночас, як вже відзначалося, на сьогодні відсутнє певне конкретне виключне право, що охоплювало б дії, пов'язані з машинним навчанням систем ШІ.

У літературі декілька підходів до проблеми використання об'єктів авторського права для машинного навчання систем ШІ. Частина фахівців вважає, що використання об'єктів авторського права для

машинного навчання знаходиться за межами авторсько-правової охорони [13] [14] [15] або підпадає під винятки з авторського права, у т.ч. в рамках доктрини добросовісного використання (fair use) [16] [17] [18].

Важко погодитися з тими науковцями, які прирівнюють машинне навчання систем ШІ до «читання» творів, на яке не поширюється право автора [13, с. 83; 15, с. 659]. Процеси, які відбуваються з навчальними даними під час машинного навчання систем ШІ, більш подібні до переробки творів у результаті яких виникають нові об'єкти (які не є оригінальними і не можуть отримати охорону авторським правом). Хоча навіть така подібність є досить віддаленою і не стосується усіх процесів машинного навчання. Як вказує американський фахівець Метью Саґ щодо машинного навчання ШІ, виведення з навчальних даних таких абстракцій та асоціацій, які самі по собі не охороняються авторським правом, а також подальше використання цих знань для створення нових цифрових результатів має не просто трансформативний характер, а є високою мірою трансформативним [17, с. 1915]. Звісно, створення нових цифрових результатів, про які йдеться у наведеному твердженні, може відбуватися і на пізніших етапах роботи систем ШІ. Однак ті дії, які вчиняються у процесі машинного навчання, є набагато складнішими ніж просте «читання» та включають, зокрема, аналіз, синтез, відтворення та трасформацію даних, серед яких є об'єкти авторського права.

Зазначений високотрансформативний характер є одним із критеріїв для застосування доктрини добросовісного використання у США. Водночас, застосування цієї доктрини у значній мірі залежить від конкретних обставин справи. Як зазначено у вже згадуваному дослідженні, Офіс з авторського права США очікує, що деякі випадки використання об'єктів авторського права для навчання генеративного ШІ будуть кваліфікуватися як добросовісне використання, а деякі – не будуть [6, с. 74]. Найбільш переконливою тут видається позиція, за якою доктрина добросовісного використання при машинному навчанні не повинна слугувати універсальним карт-бланшем для будь-якої діяльності ШІ, пов'язаної з використанням об'єктів авторського права. Необхідний виважений, диференційований підхід, який полягає в тому, щоб забезпечити, що такі гарантії не призводитимуть до нівелювання прав первісних творців контенту [18, с. 26].

У європейських країнах ситуація з винятками та обмеженнями з авторського права дещо інша. Згідно з правом ЄС країни-члени зобов'язані забезпечити закриту систему винятків з авторського права, тобто відтворення твору без попереднього дозволу буде дозволене тільки тоді, коли воно відповідає одному з кількох визначених винятків [19, с. 187]. Такий самий підхід до винятків і обмежень (випадків правомірного використання твору) в авторському праві України: вони повинні бути встановлені законом, як вказує стаття 443 Цивільного кодексу України [20].

У зв'язку з машинним навчанням систем ШІ найчастіше згадують статті 3 і 4 Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС [21]. Положення вказаних статей визначає винятки та обмеження виключних прав щодо дій, які отримали назву TDM (text and data mining), тобто глибинний аналіз тексту та даних, який означає будь-який автоматизований аналітичний метод, призначений для аналізу тексту та даних у цифровій формі з метою отримання інформації, яка охоплює, серед іншого, моделі, тенденції та кореляції (стаття 2(2) Директиви 2019/790).

Стаття 3 Директиви зобов'язує держави-члени передбачити винятки до низки виключних прав щодо відтворення та витягування даних, здійснених науково-дослідними організаціями та установами зі збереження культурної спадщини для проведення глибинного аналізу тексту та даних творів чи інших об'єктів, до яких вони мають законний доступ, з метою наукових досліджень [21].

Подібним чином стаття 4 Директиви зобов'язує держави-члени передбачити виняток чи обмеження певних виключних прав щодо відтворення та витягування даних із творів та інших об'єктів, до яких вони мають законний доступ, з метою проведення глибинного аналізу тексту та даних [21].

Необхідність їхнього запровадження пояснюється у преамбульних положеннях Директиви 2019/790, де, зокрема, наводиться широко визнана точка зору, що глибинний аналіз тексту і даних може, зокрема, принести користь науково-дослідній спільноті та, тим самим, підтримати інновації. Такі технології приносять користь університетам та іншим науково-дослідним організаціям, а також установам зі збереження культурної спадщини, оскільки вони також можуть проводити дослідження в контексті своєї основної діяльності (преамбульне положення 8). Водночас відмічається проблема правової невизна-

ченості стосовно глибинного аналізу тексту та даних, яку потрібно вирішувати шляхом передбачення обов'язкового винятку для університетів та інших науково-дослідних організацій, а також для установ зі збереження культурної спадщини, до виключного права на відтворення та до права на запобігання здійсненню витягів з баз даних. При цьому, хоча науково-дослідні організації та установи зі збереження культурної спадщини залишаються бенефіціарами такого винятку, вони також повинні мати змогу покладатися на своїх приватних партнерів у проведенні глибинного аналізу тексту та даних, у тому числі шляхом використання їхніх технологічних засобів (преамбульне положення 11) [21].

В авторитетному дослідженні, виконаному на замовлення Департаменту політики з питань юстиції, громадянських свобод та інституційних справ Європейського парламенту, відзначається зростання кількості науковців, які стверджують, що навчання генеративних систем ШІ не підпадає під визначення TDM ані з технічного, ані з правового погляду, або принаймні є вкрай спірним питанням. Їхнє занепокоєння полягає в тому, що генеративний ШІ не просто вилучає знання з даних, а синтезує контент, що був опрацьований у цифровій формі, який може безпосередньо конкурувати з оригінальними творами, такими як зображення, музика чи тексти. Такий підхід набирає дедалі більшої підтримки і потребує ретельного правового аналізу [22, с. 33]. Про невирішеність наразі питання застосовності винятку для TDM у контексті навчання генеративних моделей ШІ зауважують також і українські фахівці [23, с. 71].

Таким чином, позиція про те, що використання об'єктів авторського права для машинного навчання ШІ знаходиться за межами авторсько-правової охорони чи підпадає під винятки з авторського права не знаходить свого підтвердження за нинішнього стану розвитку авторського права. Така позиція, крім іншого суперечить також і заявленій у Директиві 2019/790 меті запровадження нею винятків та обмежень, які орієнтовані на досягнення справедливого балансу між правами й інтересами авторів та інших правоволодільців з одного боку та правами й інтересами користувачів з іншого боку (преамбульне положення 6) [21]. Автори вже згаданого дослідження про генеративний ШІ та авторське право звертають увагу на два базові структурні ризики, що потребують належної уваги: по-перше, послаблення справедливої переговорної позиції авторів щодо використання їхніх творів у процесах навчання систем ШІ; по-друге, витіснення людської творчості масовим розповсюдженням генеративного контенту на цифрових платформах [22, с. 157]. Ці ризики, які поступово перетворюються на реальні проблеми, не можуть бути вирішені шляхом простого виведення за межі виключних прав інтелектуальної власності на твори дій щодо використання останніх під час машинного навчання систем ШІ.

Більш обґрунтованим та спрямованим на реальне встановлення справедливого балансу між інтересами правовласників і користувачів творів є підхід, за якого використання охоронюваних авторським правом об'єктів входить до змісту виключних прав і передбачає виплату винагороди за використання цих об'єктів під час машинного навчання систем ШІ. Ряд науковців, серед яких Мартін Сенфтлебен [24] і Крістоф Ґейгер [25], наголошуючи на небезпеці узурпації ринку літературних і художніх творів системами генеративного ШІ та законних інтересах авторів на справедливу винагороду, надають перевагу обов'язковому ліцензуванню з виплатою справедливої винагороди за використання об'єктів авторського права для цілей навчання ШІ. У той же час проведені дослідження щодо подібної системи відзначають можливі труднощі, подекуди досить істотні, з належним функціонуванням механізму обов'язкового ліцензування як з точки зору узгодженості між усіма складовими правового механізму, так і з точки зору практичної здійсненності [22, с. 82-83].

За таких обставин найбільш переконливо видається пропозиція щодо запровадження окремого виключного права на використання творів під час машинного навчання систем ШІ – т. зв. «learnright», висловлена кількома американськими фахівцями [26]. Ураховуючи складність проблеми, вони пропонують створити певну систему законодавчих положень (learnright law), покликану визначити нове виключне право щодо надання дозволу автоматизованим системам навчатися на об'єктах, які охороняються авторським правом. При цьому вони вказують не лише на заподіяння шкоди інтересам авторів внаслідок існуючої ситуації, коли останні не отримують винагороди за використання створених ними об'єктів для машинного навчання, але й її вірогідну шкідливість для розробників систем ШІ, які навряд чи працюватимуть належним чином без безперервного надходження створених людиною результатів творчої діяльності, з яких вони можуть навчатися [26, с. 208].

Аргументи прихильників запровадження «learnright» виглядають обґрунтованими з багатьох точок зору. Доволі очевидною є необхідність виплати справедливої винагороди авторам за використання

створених ними творів для навчання систем ШІ, які створюються їхніми розробниками, як правило, з комерційною метою. Цей підхід відповідає загальновизнаному (принаймні в англомовній літературі – І.В.) утилітаристському обґрунтуванню запровадження режиму правової охорони інтелектуальної власності, який полягає у тому, що такий режим створює стимули для подальшого створення об'єктів, які охороняються правами інтелектуальної власності. Послаблення цих механізмів охорони знижує стимули до створення відповідних результатів творчої діяльності та підвищує ризик виникнення «петльових» ефектів та колапсу моделей [26, с. 216-217].

Крім того, нове виключне право було б бажаним для суспільства у цілому та узгоджувалося б з тими моральними цінностями, на яких ґрунтується право [26, с. 215-216]. Прихильники даного підходу, зокрема, вказують, що використання об'єктів права інтелектуальної власності, створених іншими особами, без дозволу та безоплатно не може відповідати ні сучасному законодавству про інтелектуальну власність, ні тим усталеним способам мислення та рисам характеру, які підтримують моральне інтелектуальне життя [26, с. 215].

Повертаючись до згаданого вище порівняння із запровадженням нового виключного права на розповсюдження серед широкої публіки, яке було викликано бурхливим розвитком інтернету, зараз, через кілька десятиліть, вже можна визнати правильність такого кроку. Однак запровадження нового виключного права супроводжувалося визначенням нових винятків і обмежень з цього права, що повинно бути здійснене і в даному випадку. Як вказувалося вище, винятки, пов'язані з TDM, не можуть задовольнити існуючі потреби правового регулювання у цій сфері.

Нарешті, слід відзначити, що наразі жодні зусилля, направлені на урегулювання проблеми використання охоронюваних авторським правом об'єктів у процесі машинного навчання систем ШІ, як щодо запровадження системи договірного, так і обов'язкового ліцензування, не увінчалися значним успіхом. Зосередження зусиль на запровадженні нового виключного права може стати успішним вирішенням складної проблеми, за умови системного підходу.

Висновки. Наявне правове регулювання використання охоронюваних творів у процесі машинного навчання систем ШІ – як у частині дії винятків і обмежень (зокрема, положень про TDM у праві ЄС та доктрини добросовісного використання у США), так і у частині договірних чи обов'язкових механізмів ліцензування – не забезпечує належного рівня правової визначеності та справедливого балансу між інтересами правовласників і користувачів, на що вказують численні дослідження [17, с. 13; 21, с. 89; 27, с. 102; 28, с. 31]. Вирішення цих питань потребує серйозних і системних зусиль, спрямованих на впровадження нормативних положень, які б, з одного боку, відображали технологічну специфіку машинного навчання, а з іншого – гарантували збереження стимулюючої функції авторського права та запобігали посиленню дисбалансу на користь розробників систем ШІ.

У цьому контексті позиція щодо запровадження нового виключного права на використання творів у процесі машинного навчання систем ШІ у поєднанні з чітко окресленими винятками постає найбільш обґрунтованим напрямом подолання існуючої невизначеності. Видається, що такий підхід, на відміну від спроб вивести машинне навчання за межі авторсько-правової охорони або покладатися виключно на винятки (TDM, fair use) чи моделі обов'язкового ліцензування, дозволив би зберегти принцип, за яким автор володіє виключними правами на будь-яке використання твору, забезпечити авторам справедливу винагороду за використання їхніх творів у навчанні комерційно орієнтованих систем ШІ, а також міг би створити нормативні гарантії, які мінімізують ризики витіснення людської творчості масовим поширенням генеративного контенту. Такий інструмент здатен не лише вирівняти переговорні позиції авторів і розробників систем ШІ, а й відповідати утилітаристському та моральному обґрунтуванню режиму правової охорони інтелектуальної власності, за яким справедлива винагорода за використання творів є умовою безперервного відтворення творчої діяльності.

Водночас для того, щоб запровадження нового виключного права дійсно стало ефективним рішенням окреслених проблем, воно має спиратися на подальші детальні теоретичні й практичні дослідження. Йдеться, зокрема, про необхідність чіткого визначення змісту такого права, його винятків та обмежень, а також встановлення зрозумілих критеріїв визначення розміру справедливої винагороди за ліцензування цього права. Лише за умови такого системного підходу нове виключне право зможе виконати покладену на нього функцію – забезпечити реальний справедливий баланс між інтересами авторів, розробників систем ШІ та суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401689
2. Tremblay, Sébastien, Marois, Alexandre, Zare, Marzieh, Lafond, Daniel. Shared Minds: The Cognitive Parallels Between Humans and Artificial Intelligence, Human Behavior and Emerging Technologies. 2026. Issue 1. 29 p. DOI: https://doi.org/10.1155/hbe2/9946143
3. Stuart Russell, Peter Norvig. Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed, Global edition). Harlow: Pearson, 2022. 1168 p.
4. Simeone, Osvaldo. A Very Brief Introduction to Machine Learning With Applications to Communication Systems. *IEEE Transactions on Cognitive Communications and Networking*. 2018. Vol. 4, No. 4. Pp. 648-664. DOI: https://doi.org/10.1109/TCCN.2018.2881442
5. Emily M. Bender, Timnit Gebru, Angelina McMillan-Major, and Shmargaret Shmitchell. 2021. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? In *Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* (FAccT '21), March 3–10, 2021, Virtual Event, Canada. ACM, New York, NY, USA, Pp. 610-623. DOI: https://doi.org/10.1145/3442188.3445922
6. Perlmutter, S. & Vidal, K. Copyright and Artificial Intelligence Part 3: Generative AI Training. United States of America: United States Copyright Office, 2025. 113 p. URL: https://www.copyright.gov/ai/Copyright-and-Artificial-Intelligence-Part-3-Generative-AI-Training-Report-Pre-Publication-Version.pdf
7. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text
8. Guide to the Copyright and Related Rights Treaties Administered by WIPO and Glossary of Copyright and Related Rights Terms. Geneva: WIPO, 2003. 319 p.
9. Про авторське право і суміжні права: Закон від 1 грудня 2022 р. №2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text
10. Code de la propriété intellectuelle. Version en vigueur au 3 avril 2026**.** URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006069414/
11. Patrick Tafforeau, Cédric Monnerie. Droit de la propriété intellectuelle (4e édition). Issy-les-Moulineaux: Gualino éditeur, Lextenso éditions, 2015. 608 p.
12. Jan Bernd Nordemann (Editor), Christian Czychowski (Editor), Axel Nordemann (Editor). Urheberrecht: Kommentar zum Urheberrechtsgesetz, Verlagsgesetz, Einigungsvertrag (Urheberrecht), neu: zur EU-Portabilitätsverordnung. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 2018. 3042 p.
13. Глотов С. Авторське право v. штучний інтелект. Чи є машинне навчання використанням. *Цивілістична платформа.* 2025. № 1 (4). С. 72–89. DOI: https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-72-89
14. Lemley, Mark A. and Casey, Bryan. Fair Learning. *Texas Law Review*. 2021. Volume 99. Issue 4. Pp.743-785. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3528447
15. Grimmelmann, James. Copyright for Literate Robots. *Iowa Law Review*. 2016. Volume 101. Pp. 657-681. DOI:10.31219/osf.io/z38qm_v1
16. Brauneis, R. Copyright and the Training of Human Authors and Generative Machines. *The Columbia Journal of Law & The Arts*. 2025, Vol. 48, No. 1. Pp. 1-59. DOI: https://doi.org/10.52214/jla.v48i1.13529
17. Matthew Sag. Fairness and Fair Use in Generative AI. *Fordham Law Review*. 2024. Vol. 9. Issue 5. Pp. 1887-1921.
18. Leibler, Yehuda From Infringement to Innovation: Reimagining Copyright for AI Training Datasets. URL: https://ssrn.com/abstract=4986763
19. Adam Buick. Copyright and AI training data – transparency to the rescue? *Journal of Intellectual Property Law & Practice.* 2025. Vol. 20, No. 3. Pp. 182-192. DOI: https://doi.org/10.1093/jiplp/jpae102

20. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
21. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj/eng
22. European Parliament: Directorate-General for Citizens' Rights, Justice and Institutional Affairs and Lucchi, N., Generative AI and copyright – Training, creation, regulation. European Parliament, 2025. 175 p. DOI: https://data.europa.eu/doi/10.2861/9120512; URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2025/774095/IUST_STU(2025)774095_E.pdf
23. Альона Ярмак, Максим Попов. Навчання штучного інтелекту та авторське право: де провести межу? *Цивілістична платформа*. 2026. № 1(8). С. 52-88. DOI: https://doi.org/10.69724/2786-8834-2026-8-1-52-88
24. Senftleben, M. Generative AI and Author Remuneration. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*. 2023. Volume 54. Pp. 1535–1560. DOI: https://doi.org/10.1007/s40319-023-01399-4
25. Geiger Christophe and Iaia Vincenzo. The forgotten creator: towards a statutory remuneration right for machine learning of generative AI. *Computer Law & Security Review*. 2024. Volume 52. Pp. 1-9. DOI: https://doi.org/10.1016/J.CLSR.2023.105925
26. Frank Pasquale, Thomas W. Malone, and Andrew Ting. Copyright, Learnright, and Fair Use: Rethinking Compensation for AI Model Training. *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property*. 2025. Volume 23. Issue 1. Pp.205-225. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5855063
27. European Union Intellectual Property Office. The development of generative artificial intelligence from a copyright perspective. European Union Intellectual Property Office, 2025. DOI: https://data.europa.eu/doi/10.2814/3893780
28. OECD. Artificial intelligence, data and competition. *OECD Artificial Intelligence Papers*. 2024. No. 18. Paris: OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/e7e88884-en

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Ващинець І.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.33

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Воронова О. В.,
завідувач кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету, професор, к.ю.н., ORCID: 0000-0002-5716-6509

Алфьоров С. М.,
професор кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету, професор, д.ю.н., ORCID: 0009-0000-7023-7132

Зінухова В. М.,
доцент кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права Класичного приватного університету, к.ю.н ORCID: 0000-0002-7548-8448

Воронова О. В., Алфьоров С. М., Зінухова В. М. Виконання судових рішень під час воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню проблем виконання судових рішень у цивільних справах в умовах воєнного стану в Україні. Автори аналізують вплив повномасштабної збройної агресії країни-агресора на систему примусового виконання судових рішень, яка є завершальною стадією судового захисту прав особи та ключовим елементом забезпечення реального доступу до правосуддя.

У роботі розглядаються основні проблемні питання, з якими суб'єкти виконавчого провадження стикаються з початку воєнного стану. Особлива увага приділяється територіальним обмеженням виконавчих дій на окупованих і прифронтових територіях, мораторіям на стягнення з оборонних підприємств і військових частин, обмеженню звернення стягнення на доходи фізичних осіб, проблемам відновлення втрачених проваджень та зниженню ролі приватних виконавців.

На основі аналізу наукових праць вітчизняних дослідників та судової практики Верховного Суду виявлено системні прогалини в нормативному регулюванні, фрагментарність та тимчасовий характер прийнятих змін, що призводить до дисбалансу інтересів стягувачів і боржників та суттєвого зниження ефективності виконання судових рішень.

У статті обґрунтовано необхідність комплексного реформування законодавства про виконавче провадження. Запропоновано ключові напрями вдосконалення: запровадження окремого розділу про особливості виконавчого провадження в умовах воєнного та надзвичайного стану, посилення постійного судового контролю, впровадження інституту астренту, повну цифровізацію процесу, створення компенсаторних механізмів для стягувачів та вирівнювання правового статусу приватних і державних виконавців.

Ключові слова: виконавче провадження, воєнний стан, доступ до правосуддя, примусове виконання судових рішень, судовий контроль, цифровізація виконавчого провадження.

Voronova O. V., Alfyorov S. M., Zinukhova V. M. Enforcement of court decisions during martial law.

The article is devoted to the study of the problems related to the enforcement of court decisions in civil cases under martial law in Ukraine. The authors analyze the impact of Russia's full-scale invasion on the system of enforcement of court decisions, which constitutes the final stage of judicial protection of individual rights and a key element in ensuring effective access to justice.

The paper examines the main challenges faced by participants in enforcement proceedings since the introduction of martial law. Particular attention is paid to territorial restrictions on enforcement actions in occupied and frontline territories, moratoria on recovery from defense enterprises and military units, limitations on enforcement against the income of individuals, difficulties in restoring lost enforcement proceedings, and the diminished role of private enforcement officers.

Based on the analysis of domestic scholarly works and the case law of the Supreme Court, the authors identify systemic gaps in legal regulation, as well as the fragmented and temporary nature of the adopted measures. These factors lead to an imbalance between the interests of creditors and debtors and significantly reduce the effectiveness of enforcement.

The article substantiates the need for comprehensive reform of legislation on enforcement proceedings. The authors propose key areas for improvement, including the introduction of a separate section regulating enforcement under martial law and a state of emergency, the strengthening of permanent judicial control, the introduction of the astreinte mechanism, full digitalization of the process, the creation of compensatory mechanisms for creditors, and the equalization of the legal status of private and state enforcement officers.

Key words: enforcement proceedings, martial law, access to justice, enforcement of court decisions, judicial control, digitalization of enforcement proceedings.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата 24 лютого 2022 року, суттєво вплинула на всі гілки влади, зокрема на систему примусового виконання судових рішень. Виконання судових рішень у цивільних справах є завершальною стадією судового захисту, без якої право на ефективний судовий захист залишається ілюзорним. У період воєнного стану ця стадія набула критичних обмежень, що призводить до системного порушення прав стягувачів.

Законодавство про виконавче провадження зазнало численних змін (починаючи з початку повномасштабного вторгнення, на момент написання цієї статті до Закону України «Про виконавче провадження» зміни вносилися 33 рази), спрямованих на захист обороноздатності, критичної інфраструктури та соціальних гарантій. Зокрема, було запроваджено мораторії на стягнення з оборонних підприємств, військових частин ЗСУ, об'єктів ЖКП на постраждалих територіях, обмеження арешту рахунків фізичних осіб (до 2 мінімальних зарплат на місяць), заборона відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій. Ці заходи, хоча й виправдані воєнними реаліями, суттєво гальмують примусове виконання рішень про стягнення боргів, аліментів, відшкодування шкоди, майнові спори.

За даними досліджень ГО «Pro Justice» (2026), війна ускладнює виконання через руйнування майна боржників, масове переміщення осіб, неможливість ідентифікації активів та бездіяльність виконавців. Понад 77% учасників виконавчих проваджень стикаються з невиконанням рішень, а щороку понад 500 тис. справ перебувають під судовим контролем [1]. Верховний Суд у 2025–2026 рр. посилив механізми контролю (зобов'язання подавати звіти про виконання з 12.12.2024), проте системне невиконання залишається ключовою проблемою, що фіксується у звітах Комітету міністрів Ради Європи [2].

Відсутність комплексного нормативного регулювання виконавчого провадження в умовах воєнного стану (аналогічно до відсутності спеціального розділу в процесуальних кодексах) призводить до дисбалансу інтересів стягувача та боржника, порушення розумних строків виконання та обмеження реального доступу до правосуддя. Це вимагає наукового аналізу сучасних перешкод, оцінки судової практики та пошуку шляхів удосконалення законодавства для забезпечення ефективного захисту прав громадян у воєнний та повоєнний періоди.

Мета статті. Дослідження проблемних питань виконання судових рішень у цивільних справах під час воєнного стану, а також надання відповідних рекомендацій щодо вдосконалення профільного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців, які присвятили свої дослідження питанням виконавчого провадження, слід відзначити С.Я. Фурсу (монографії та концепції удосконалення законодавства про виконавче провадження), Ю.В. Білоусова (проблеми теорії і практики виконання рішень судів та інших органів), О.Б. Гриновець (профільна дисертаційна робота), С.В. Щербака, Н.В. Кіцен, І.В. Жукевича, А.М. Авторгова, В.В. Баськова, О.Б. Вербу-Сидор та інших.

Окремо, проблематики виконавчого провадження під час воєнного стану стосуються дослідження В.І. Дьордяя та Я.В. Фенич, Н.А. Лугіної та Я.І. Покорської, М.М. Бердара, С.В. Сіренка. Однак, як і будь-які інші правові явища, інститут виконання судових рішень в Україні зазнає щоденних викликів, пов'язаних з воєнним станом. Тому його дослідження через призму воєнного стану є актуальним.

Виклад основного матеріалу. Виконання судових рішень у цивільних справах є завершальною стадією судового захисту прав особи та невід'ємною складовою права на справедливий суд. У науковій літературі підкреслюється, що саме ефективний механізм виконання рішень забезпечує реальність судового захисту, оскільки без належного виконання рішення втрачають своє практичне значення [3]. Водночас запровадження воєнного стану в Україні суттєво трансформувало як нормативне регулювання, так і практику примусового виконання. Сучасні українські науковці одностайно вказують на значну кількість прогалин і системних ускладнень у правовому регулюванні виконавчого провадження в умовах воєнного стану.

Передусім слід відзначити, що на законодавчому рівні було запроваджено спеціальний правовий режим організації виконання судових рішень. Зокрема, Закон України № 3048-IX встановив особливості діяльності органів примусового виконання, включаючи обмеження контролю за діяльністю приватних виконавців та зміну процедурних аспектів їх роботи. Такі зміни спрямовані на адаптацію системи до умов війни, однак водночас вони об'єктивно звужують ефективність інструментів контролю та впливу на виконавче провадження.

Однією з ключових проблем є територіальні обмеження та заборона відкриття виконавчих проваджень і вчинення виконавчих дій на територіях активних бойових дій або тимчасово окупованих. Дьордяй В.І. та Фенич Я.В. зазначають, що з початком війни робота органів державної виконавчої служби та приватних виконавців була фактично заблокована через зупинення автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП), а заборона відкривати провадження на небезпечних територіях нерідко ставала підставою для зловживань і повернення виконавчих документів стягувачам без виконання [4].

Аналогічної позиції дотримуються Лугіна Н.А. та Покорська Я.І., які підкреслюють, що на таких територіях вжиття виконавчих дій є об'єктивно неможливим, а Міністерство юстиції України зобов'язане вживати заходів щодо визначення органів ДВС, які здійснюватимуть виконання [5].

Сіренко С.В. детально аналізує механізми передачі виконавчих документів та проваджень у воєнний час. Автор зазначає, що законодавчі зміни (Закони № 2129-IX від 15.03.2022, № 2455-IX від 27.07.2022 та № 3048-IX від 11.04.2023) дозволили приватним виконавцям передавати незавершені провадження замісникам з інших округів без згоди стягувача, а Мін'юст – централізовано переводити справи з непрацюючих органів ДВС на окупованих територіях. Водночас залишаються проблеми правозастосування, зокрема щодо повідомлення сторін та дотримання прав стягувачів [6].

Другою значною проблемою є обмеження звернення стягнення на доходи та майно боржників. Лугіна Н.А. та Покорська Я.І. вказують, що боржники-фізичні особи отримали право здійснювати видаткові операції з арештованих рахунків на суму двох мінімальних заробітних плат на місяць, а звернення стягнення на пенсії, стипендії та заробітну плату (крім аліментів і рішень щодо громадян РФ) припинено. Це поставило боржників у вигідніше становище порівняно зі стягувачами [5].

Шелевер Н.В., Лазур Я.В. та Гербут В.С. наголошують, що такі пільги, хоча й гуманні, суттєво знижують показники фактичного виконання рішень і суперечать вимогам Європейської конвенції про захист прав людини щодо виконання судових рішень у розумний строк [7].

Бердар М. у порівняльно-правовому аспекті звертає увагу на цифровізацію та роль приватних виконавців. Автор констатує, що з початком повномасштабного вторгнення діяльність приватних судових виконавців була на деякий час призупинена, і тому стягувачі зверталися лише до державних представників виконавчої служби, що призвело до зменшення кількості виконавчих проваджень, відкритих приватними виконавцями, майже втричі порівняно з загальною кількістю виконавчих проваджень [8].

Гриновець О.Б. у дисертаційному дослідженні розглядає ускладнення у здійсненні виконавчого провадження загалом, зокрема ті, що виникають через ситуацію збройного конфлікту. Автор пропонує розширити перелік підстав для відстрочки чи розстрочки виконання рішення, включивши до нього «ситуацію збройного конфлікту» як об'єктивну непереборну силу, та запровадити процесуальний механізм зміни способу виконання з немайнового на майновий за виняткових обставин за критеріями пропорційності та еквівалентності [9, с. 150].

Таким чином, науковці одностайно визначають, що воєнний стан, з одного боку, зумовив необхідність захисту обороноздатності та соціальних гарантій, а з іншого – суттєво обмежив реальне виконання судових рішень у цивільних справах. Законодавчі зміни носять фрагментарний і тимчасовий характер, а судова практика Верховного Суду (справи № 910/13508/15, № 905/2368/15 та ін.) робить спроби заповнити прогалини за рахунок недопущення формального підходу до відкриття проваджень та вимагає від виконавців вживати всіх можливих заходів з урахуванням конкретних умов. Тобто, виходить з принципів реальності виконання, доступності правосуддя та оцінки конкретних обставин (територія, можливість дій).

Для подолання наявних системних проблем у сфері примусового виконання судових рішень необхідне комплексне реформування законодавства про виконавче провадження. Узагальнюючи доробки українських вчених, що досліджували цю проблему, можна виділити низку ключових напрямів законодавчих змін, спрямованих на підвищення ефективності цієї галузі в умовах воєнного стану та в повоєнний період.

Насамперед, доцільно внести до Закону України «Про виконавче провадження» окремий розділ «Особливості здійснення виконавчого провадження в умовах воєнного та надзвичайного стану». Такий розділ дозволить законодавчо закріпити чіткі алгоритми передачі виконавчих проваджень після деокупації територій, порядок відновлення втрачених виконавчих документів і матеріалів, а також дієві механізми судового контролю за бездіяльністю органів примусового виконання. Такі зміни до законодавства узгоджуються із пропозиціями інших дослідників, щодо реформування законодавства у зв'язку із проблемами, викликаними воєнним станом. Так, наприклад, Моісеєнко Д.М. пропонує вдосконалювати процесуальне законодавство шляхом доповнення процесуальних кодексів окремим розділом, що регулює порядок здійснення правосуддя в умовах воєнного чи надзвичайного стану [10].

По-друге, важливо перейти від тимчасових заходів до постійного механізму судового контролю за виконанням рішень. Зокрема, слід законодавчо закріпити обов'язок виконавця подавати стягувачу та суду щоквартальний звіт про хід виконавчого провадження, що стане логічним розвитком норми, запровадженої Законом України від 21 листопада 2024 року № 4094-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення положень про судовий контроль за виконанням судових рішень».

Крім того, доцільно передбачити інститут астренту – штрафних санкцій за прострочення виконання рішення. Саме поняття астренту є запозиченим із французького права та інших континентальних правових систем, де цей інститут традиційно застосовується як ефективний засіб забезпечення виконання судових актів. Зокрема, у французькому праві астрент (astreinte) розглядається як додатковий грошовий обов'язок, що покладається судом на боржника з метою стимулювання належного і своєчасного виконання рішення [11].

У науковій літературі підкреслюється, що астрент виконує передусім превентивну та стимулюючу функції, оскільки спрямований не на покарання боржника, а на спонукання його до належного виконання покладеного обов'язку. Водночас його ефективність пояснюється гнучкістю застосування, адже розмір такої санкції може варіюватися залежно від обставин справи, тривалості порушення та поведінки сторін [12].

Наразі в Україні триває дуже значне реформування цивільного законодавства, і, зокрема, розглядаються пропозиції щодо рекодифікації Цивільного кодексу України.

У межах цієї реформи пропонується імплементувати низку нових правових конструкцій. Однією з яких є інститут астренту, тобто особливого виду судової неустойки. Відповідний законопроєкт ще не внесений до парламенту, однак активно обговорюється у фаховому середовищі.

Зміст запропонованого підходу полягає у наданні суду повноважень, за ініціативою позивача, встановлювати для відповідача додатковий грошовий обов'язок на випадок невиконання судового рішення. Такий інструмент покликаний забезпечити реальність виконання судових актів, передусім у тих ситуаціях, коли боржник зобов'язаний вчинити певні дії або, навпаки, утриматися від їх вчинення.

Передбачається, що астрент визначатиметься судом у вигляді фіксованої суми, яка підлягає сплаті за кожний період прострочення (день, тиждень тощо), або ж як разова виплата за кожне встановлене порушення. Водночас сфера його застосування обмежується лише негрошовими зобов'язаннями.

При цьому виконання такого додаткового фінансового обов'язку не звільняє боржника від необхідності фактичного виконання рішення суду і не перешкоджає кредитору використовувати інші передбачені законом способи захисту, включаючи відшкодування збитків.

Визначаючи розмір астренту, суд має враховувати низку критеріїв, зокрема значущість відповідного зобов'язання для кредитора, характер поведінки сторін, тривалість невиконання, а також загальні засади добросовісності та пропорційності.

Механізм нарахування такої санкції прив'язується до моменту, встановленого судовим рішенням, і діє до фактичного виконання обов'язку або до перегляду судом умов її застосування.

По-третє, нагальною є повна цифровізація виконавчого провадження. Це передбачає створення єдиного електронного кабінету стягувача і боржника, глибоку інтеграцію Автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП) з усіма державними реєстрами, у тому числі через міжнародні канали обміну інформацією щодо окупованих територій, а також впровадження сучасних інструментів штучного інтелекту для автоматизованого розшуку активів боржників.

По-четверте, доцільно запровадити компенсаторні механізми захисту прав стягувачів. У випадках, коли виконання судового рішення стає об'єктивно неможливим через воєнні обставини (руйнування майна, окупація території тощо), держава могла б передбачити тимчасову гарантійну виплату, особливо щодо рішень про стягнення аліментів, відшкодування шкоди здоров'ю та заробітної плати, з подальшим правом регресу до боржника.

Нарешті, потребує чіткого законодавчого врегулювання правовий статус приватних виконавців. Необхідно вирівняти їхні права та можливості з державними виконавцями, а також передбачити спрощений порядок відновлення їхньої діяльності після припинення воєнного стану. Це дозволить уникнути різкого падіння кількості виконавчих проваджень, яке спостерігалося на початку повномасштабного вторгнення.

Реалізація запропонованих змін дозволить перейти від фрагментарного «тимчасового латання дірок» до створення стійкої, адаптивної та ефективної системи примусового виконання судових рішень. Лише за таких умов виконання судових рішень перестане бути найслабшою ланкою механізму захисту цивільних прав в Україні і забезпечуватиме реальний доступ до правосуддя як у воєнний, так і в повоєнний період.

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що в умовах воєнного стану система примусового виконання судових рішень зазнала суттєвих трансформацій, які, попри їх адаптивний характер, негативно вплинули на ефективність реалізації права на судовий захист. Наявні законодавчі зміни мають переважно фрагментарний і тимчасовий характер, що зумовлює потребу у комплексному та системному реформуванні відповідної сфери.

Пріоритетними напрямами такого реформування мають стати удосконалення нормативного регулювання з урахуванням умов воєнного стану, посилення судового контролю, впровадження інституту астренту, цифровізація виконавчого провадження, запровадження компенсаторних механізмів для стягувачів, а також чітке визначення статусу приватних виконавців. Реалізація зазначених заходів сприятиме формуванню ефективної, стійкої та збалансованої системи виконання судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юрисдикційний аналіз судового контролю в Україні, 09.03.2026. *Офіційний сайт судової влади України.* URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ prezent2026/Prezentacia_syd_kontrol.pdf
2. У КЦС ВС обговорили механізми судового контролю за виконанням судових рішень. *Офіційний сайт судової влади України*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1987535
3. Клубань М.В., Іванов А.О. Актуальні проблеми повороту виконання судового рішення в цивільному процесі. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. № 3. С. 88 – 94. URL: https://doi.org/10.32782/cuj-2024-3-10
4. Дьордяй В.І., Фенич Я.В. Деякі особливості здійснення виконавчих проваджень у період правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 317–322 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/51-2.pdf
5. Лугіна Н.А., Покорська Я.І. Проблеми примусового виконання судових рішень під час дії воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2024. Вип. 85. Ч. 2. С. 396-401. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/60.pdf

6. Сіренко С.В. Передача виконавчих документів та виконавчих проваджень в умовах воєнного стану. *Право та державне управління*. 2024. № 4. С. 572–579
7. Шелевер Н.В., Лазур Я.В., Гербут В.С. Проблемні питання виконавчого провадження під час дії воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2/2023. С. 652–655. URL: https://lsej.org.ua/2_2023/156.pdf
8. Berdar M. Legal challenges and innovations in executive proceedings in Ukraine and the world: A comparative aspect. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. Vol. 28. No. 4. С. 47–57. URL: https://lawscience.com.ua/web/uploads/pdf/Nau_Vis_28_4_2023-47-57.pdf
9. Гриновець О.Б. Ускладнення у здійсненні виконавчого провадження: дис. … доктора філософії. Львів, 2025. 183 с.
10. Моісеєнко Д.М. Цивільне судочинство: доступ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. № 71. 2022. С. 366-369. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/63.pdf
11. Terré F., Simler P. et d'autres. Droit civil: Les obligations. ÉDITIONS DALLOZ, 2018. 994 p.
12. Шевчишин О.І. Запровадження інституту астренту у вітчизняне цивільне законодавство: теоретичні та практичні аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Ч. 1, № 5. 2025. С. 339 – 347. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/59.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Воронова О.В., Алфьоров С.М., Зінухова В.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6:347.965.42
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.34

ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В СІМЕЙНИХ СПОРАХ*

Вятковський В. Р.,
студент 2 курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-3836-1823

Хазан А. М.,
студентка 2 курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-3642-6883

Брусенко А. С.,
студентка 2 курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-6403-8091

Вятковський В. Р., Хазан А. М., Брусенко А. С. Застосування медіації в сімейних спорах.
У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти застосування медіації як альтернативного способу врегулювання спорів у контексті вирішення сімейних конфліктів. Комплексно проаналізовано переваги та недоліки посередництва при вирішенні конфліктів у порівнянні з судовим розглядом. Актуальність теми зумовлена зростанням ролі альтернативних механізмів вирішення спорів, серед яких медіація посідає одне з провідних місць, а також природою сімейних спорів, належне врегулювання яких потребує досягнення домовленостей між сторонами. На відміну від формального вирішення конфлікту, такий підхід передбачає досягнення компромісу шляхом узгодження інтересів сторін та врахування принципу найкращих інтересів дитини. Поширеність медіації, своєю чергою, викликана низкою факторів, зокрема перевантаженістю судів, необхідністю комплексного підходу до вирішення сімейних спорів. Особлива увага у статті приділяється порівняльному аналізу застосування інституту медіації в Україні та зарубіжних країнах, зокрема у США, країнах Європейського Союзу, Ізраїлі, Канаді та Австралії тощо, його законодавчої регламентації. Проведений аналіз, а також дослідження праць науковців і судової статистики дозволили оцінити ефективність та перспективи більш широкого впровадження медіації в Україні, зокрема в контексті оптимізації врегулювання спорів і зменшення навантаження на судову систему. Визначено, що специфіка сімейних спорів полягає у їх комплексному характері, оскільки врегулювання таких спорів часто виходить за межі суто юридичних питань і потребує врахування психологічних, соціальних та емоційних аспектів. У цьому контексті медіація виступає ефективним інструментом досягнення взаємоприйнятних рішень, сприяє збереженню конструктивної комунікації між сторонами та зниженню рівня конфліктності. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема узагальнення, порівняльно-правовий та системний підхід. У статті проаналізовано показник ефективності та особливості застосування медіації в сімейних спорах, що сприяє поглибленню розуміння функціонування цього правового інституту в Україні та за кордоном.

* Науковий керівник: Янишен В. П., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ключові слова: медіація, сімейне право, альтернативний метод врегулювання спорів, сімейні конфлікти, вітчизняний та зарубіжний досвід.

Viatkovskyi V. R., Khazan A. M., Brusenko A. S. Application of mediation in family disputes.

The article examines the theoretical and practical aspects of the application of mediation as an alternative method of dispute resolution in the context of family conflicts. The advantages and disadvantages of mediation in resolving conflicts compared to litigation are comprehensively analyzed. The relevance of the topic is due to the growing role of alternative dispute resolution mechanisms, among which mediation occupies a leading position, as well as the nature of family disputes for proper resolution of which need to reach compromise between parties. Unlike formal conflict resolution, this approach involves reaching a compromise by harmonizing the interests of the parties and taking into account the principle of the best interests of the child. The prevalence of mediation, in turn, is caused by a number of factors, in particular, the overload of courts, the need for a comprehensive approach to resolving family disputes. The article pays special attention to a comparative analysis of the use of the institution of mediation in Ukraine and foreign countries, in particular, in the USA, the countries of the European Union, Israel, Canada and Australia, etc., and its legislative regulation. The analysis conducted, as well as the study of the works of scientists and judicial statistics, made it possible to assess the effectiveness and prospects for the wider implementation of mediation in Ukraine, in particular in the context of optimizing dispute resolution and reducing the burden on the judicial system. It was determined that the specificity of family disputes lies in their complex nature, since the resolution of such disputes often goes beyond purely legal issues and requires taking into account psychological, social and emotional aspects. In this context, mediation acts as an effective tool for achieving mutually acceptable solutions, facilitating constructive communication between the parties and reducing the level of conflict. The research is based on general scientific and special legal methods, including generalization, comparative legal analysis and a systematic approach. The article also analyzes the efficiency and specific features of mediation in family disputes, which contributes to a deeper understanding of the practical implementation of these legal institutes both in Ukraine and in foreign countries.

Key words: mediation, family law, alternative method of dispute resolution, family conflicts, national and foreign experience.

Постановка проблеми. Вирішення сімейних спорів становить значну частку судових процесів і залишається невичерпним джерелом судових розглядів. Проблематика вирішення таких конфліктів потребує особливого підходу, з огляду на специфіку сімейних правовідносин. Вона полягає не лише у необхідності ефективного врегулювання спору задля забезпечення найкращих інтересів сторін та дитини, а й у емоційному чинникові, який часто відіграє визначальну роль у спорі. Саме тому важливим завданням є досягнення консенсусу між подружжям або іншими членами сім'ї. Ключовою складовою успішного вирішення таких конфліктів є добровільність, яка сприяє подальшому належному виконанню досягнутих домовленостей. Не менш важливим за вирішення самого спору, є врегулювання подальшої реалістичної моделі взаємодії подружжя після розлучення, що також забезпечується посередництвом. Водночас, сімейні спори, як і будь-які інші, потребують швидкого, ефективного, комплексного, конфіденційного та економічно доцільного вирішення. У цьому контексті особливого значення набуває медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів, що дозволяє сторонам зберегти взаємоповагу, мінімізувати конфлікт і знайти взаємоприйнятне рішення. Саме ці аспекти зумовили тему та мету нашого дослідження.

Метою дослідження є комплексний аналіз теоретичної складової медіації, зокрема принципів та особливостей застосування медіації у сфері сімейних правовідносин, визначення її переваг та недоліків порівняно з традиційним судовим розглядом, статистики використання посередництва та оцінка перспектив розвитку цього інституту в Україні з урахуванням міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. При аналізі проблематики вирішення сімейних спорів за допомогою медіації було опрацьовано регулювання даного питання українським законодавством, зокрема закон "Про медіацію" та судову статистику за 2025 рік. Також використано праці вітчизняних науковців Середницької І. А., Попова В. А., Бондаренко К.С., Бондаренко Н. П. на дану тематику. З нормативно-правової бази зарубіжних можна виокремити основоположну для Європейського Союзу Директиву 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року та Закон про аль-

тернативне вирішення спорів від 1998 року в США, а ще застосовано праці зарубіжних вчених Дж. Раданової та Дж. Фолберга.

Виклад основного матеріалу. Закон України "Про медіацію" поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у справах про адміністративні правопорушення та у кримінальних провадженнях з метою примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Тому застосування медіації в сімейних спорах є регламентованою практикою [2]. Сімейна медіація набуває дедалі більшого значення як ефективний позасудовий спосіб врегулювання конфліктів, що виникають у сфері сімейних правовідносин. Безперечно, однією з позитивних сторін медіації є зниження рівня завантаженості судів, адже сімейні справи складають значну частку роботи суддів.

Відповідно до судової статистики за 2025 рік, кількість справ, у позовному провадженні, що перебували на розгляді, щодо спорів, які виникають із сімейних відносин, зокрема про розірвання шлюбу, про стягнення аліментів, про встановлення батьківства або материнства, про позбавлення батьківських прав, про визнання шлюбного договору недійсним, про повернення дітей до країни постійного місця проживання, надання дозволу на виїзд неповнолітньої дитини за межі України, про визначення місця проживання дитини, про визнання батьківства, про відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала, про зміну прізвища та (або) імені, та (або) по батькові становить 202,718 тисяч. Окрім справ, що розглядаються у позовному провадженні, значний обсяг сімейних спорів становлять і заяви в наказному провадженні, зокрема щодо стягнення аліментів у твердій грошовій сумі та частці від заробітку суди першої інстанції розглянули 25 962 заяв про видачу судового наказу [1].

Також до переваг застосування медіації у сімейних спорах можна віднести конфіденційність, добровільність та комплексність розгляду конкретного запиту.

Відповідно до положень Закону України "Про медіацію" медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації. Фундаментальним положенням є те, що участь у медіації є добровільним волевиявленням учасників медіації, на відміну від судового розгляду, де одна сторона практично зобов'язує іншу до участі, що не забезпечує найкращих інтересів сторін.

Медіатор та інші учасники медіації, а також суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію, якщо інше не встановлено законом або якщо всі сторони медіації не домовилися у письмовій формі про інше. Також додатковою гарантією конфіденційності є те, що медіатор не може бути допитаний як свідок у справі щодо інформації, яка стала йому відома під час підготовки до медіації та її проведенні. Під час проведення медіації посередник повинен бути нейтральним у ставленні до сторін медіації та незалежним від них, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших фізичних і юридичних осіб, що гарантує неупередженість особи, яка допомагає сторонам конфлікту здійснювати комунікацію, досягати порозуміння та проводити переговори.

Також до привілеїв медіації слід віднести вирішення проблем судових витрат та доступу до правосуддя, позаяк медіація зробить цей процес дешевшим та швидшим.

Розгляд справи у суді часто затягується через значну навантаженість судів, процеси тривають роками, а послуги представників часто є дороговартісними. На противагу цьому, в процесі медіації час вирішення спору залежить лише від сторін, а не від зовнішніх чинників. Вартість послуг з сімейної медіації коливається в межах від 1000 до 2000 гривень. В той же час, складання лише позовної заяви про розірвання шлюбу стартує від 2000-3000 гривень, без супроводу в суді.

Практика застосування медіації свідчить, що найбільшою мірою вона є результативною у тих категоріях сімейних спорів, де сторони можуть самостійно впливати на зміст домовленостей, а емоційний чинник відіграє ключову роль. Отже, є недоцільним використання ресурсу суду, задля вирішення такої категорії справ. Попри відносно просту юридичну процедуру, розірвання шлюбу часто супроводжується значними психологічними та комунікативними труднощами між подружжям. Медіація дозволяє сторонам обговорити питання подальшої взаємодії після розлучення, включаючи порядок

спілкування, фінансову підтримку, розподіл витрат на дітей, а також врегулювання технічних аспектів – від користування житлом до узгодження виїздів дитини за кордон. У результаті колишнє подружжя отримує не формальне судове рішення, а реалістичну, зручну та гнучку модель майбутньої взаємодії [3, с. 135].

Перевагою цього методу врегулювання спору є також і те, що медіація може бути проведена до звернення до суду, третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження, або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу. Тобто це означає, що сторони не обмежені у виборі моменту для початку переговорів за участі медіатора. Вони можуть ініціювати процедуру як превентивний захід – до подання позову, так і паралельно з уже розпочатим провадженням, не зупиняючи його перебіг. Більше того, навіть після набрання рішенням законної сили сторони зберігають право врегулювати спір мирним шляхом, що є неабиякою перевагою [2].

У контексті сімейного права медіація є особливо актуальною, оскільки дозволяє сторонам зберегти контроль над результатом і врахувати потреби дітей та інших членів сім'ї, беручи до уваги інтереси сторін щодо розподілу майна чи визначенні справедливих механізмів задоволення інтересів кожного учасника медіаційного процесу, з урахуванням взаємних потреб. Зокрема, на підставі зазначеного, можна зробити проміжний висновок, що в сімейних спорах медіація застосовується для вирішення таких питань, як розподіл майна, визначення місця проживання дітей, порядок спілкування з ними тощо. Проте у випадках домашнього насильства застосування медіації викликає дискусії через можливу емоційно-психологічну нерівність сторін та ризики подальшої маніпуляції з боку однієї з них.

Також, цікавою і дуже очевидною перевагою є той факт, що у медіації акцент ставиться не на юридичних позиціях сторін, а на їхніх реальних інтересах та потребах. Наприклад, замість боротьби за опіку над дітьми, сторони разом шукають рішення, яке найкраще відповідає потребам дітей. На відміну від судового рішення, яке часто є чітким і одноманітним, медіація дозволяє сторонам знайти унікальні рішення, які враховують особливості їхньої ситуації. Наприклад, домовленість про гнучкий графік спілкування з дітьми або обмін майном може бути адаптована до потреб кожного учасника [4, с. 249].

Такі принципи можуть бути покладені в основу практичного аспекту застосування медіації і в Україні. Дослідження шляхів розвитку сімейної медіації в Україні слід проводити через призму порівняльного аналізу генези, еволюції та результату її впровадження в провідних країнах світу, в яких вирішення спорів шляхом альтернативного методу врегулювання набуло широкого розповсюдження та досягло значних результатів. Проте при розгляді систем медіації в кожній країні, задля виявлення найкращої із методик, потрібно не лише переносити «каркас», а й адаптувати її під реалії українського суспільства та його правової культури.

Законодавчим фундаментом медіації в Європейському Союзі, була Директива 2008/52/ЄС про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах від 21 травня 2008 року [6], яка заклала основоположні принципи для розбудови кожної локальної системи медіації в країнах ЄС, серед яких доцільно визначити: конфіденційність, забезпечення якості медіації та виконання угод, укладених в процесі медіації, розповсюдженість інформації щодо медіації. Варто звернути увагу, що в Директиві практично не регулюється сімейна медіація, її поняття, принципи та підходи до впровадження.

Відсутність єдиного визначення процесу сімейної медіації призводить до численних відмінностей у ролі медіатора та формує різні очікування сторін. Термін «сімейна медіація», особливо якщо він буде включений до нової Директиви ЄС (у разі її укладання), забезпечить послідовність очікувань сторін. Однак прийняття лише визначення не вирішить повністю існуючих розбіжностей. Це слід розглядати разом з необхідністю прийняття єдиної методології. Така методологія повинна поєднуватися з прийняттям єдиних стандартів практики сімейної медіації ЄС, які включають спосіб залучення дітей та вимоги до сімейних медіаторів. Доречно було би звернути увагу на залучення дітей до сімейної медіації, як невід'ємної компоненти, з розмовою між батьками та дітьми тривалістю приблизно 20-25 хвилин. Це не означає фактичної участі дітей у прийнятті рішень, а скоріше включення їх у спільні розмови та подальшу оцінку угоди про співпрацю [5, с. 10-12].

Як зазначається в Резолюції Європейського парламенту 2016/2066(INI) від 12 вересня 2017 року щодо виконання Директиви 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року

про окремі аспекти медіації у цивільних та господарських справах цілі, зазначені в статті 1 Директиви 2008/52/ЕС, не були виконані зовсім – балансу між медіацією та судовим провадженням не досягнуто, це підкреслюється статистикою, що медіація використовується менше аніж в 1% судових справ. Водночас Європейський парламент виокремлює Італію, в якій, до прикладу, медіація використовується в 6 разів більше, аніж в інших країнах Союзу [6].

На нашу думку, в Італії інститут медіації набрав такої популярності, зокрема в сімейних спорах, через тривалий процес розвитку цієї сфери, формуванням правової культури та запровадженням обов'язкової медіації перед початком судового розгляду.

В Італії для початку судового розгляду сторонам потрібно пройти через процедуру медіації, якщо сторони не погоджуються на медіацію і судовий процес вже розпочався, то суд повинен призупинити розгляд та встановити крайній термін для проведення сторонами процедури медіації. У цьому випадку суд може лише запропонувати провести медіацію і відмова сторін не спричинить для них жодних санкцій. З 2013 року законодавець додав ще одну форму обов'язкової медіації – медіацію за розпорядженням суду, яка може мати місце не лише після початку судового розгляду, а й під час розгляду справи в суді апеляційної інстанції. [7, с. 88].

Порівняльний аналіз нашого дослідження слід перенести на територію, де сімейна медіації здобула найбільших успіхів – в Сполучені Штати Америки. Закон про альтернативне вирішення спорів (далі – АВС) від 1998 року в США зобов'язав усі федеральні окружні суди країни створити програму АВС. Участь в процесах АВС, включаючи медіацію, повинна бути обов'язковою як у федеральних судах, так і в багатьох судах штатів. Зокрема цей Закон передбачав покращення судами, в яких впроваджено медіацію та інші способи АВС, ефективності цих способів, шляхом розгляду статистичних даних та призначення працівника або судового посадовця, який обізнаний у практиках та процесах альтернативного вирішення спорів, для впровадження, адміністрування, нагляду та оцінки програми альтернативного вирішення спорів цього суду [8]. Також примітно, що саме в США виникла Гарвардська модель перемовин, яка згодом стала підґрунтям для медіації в різних сферах, зокрема в сімейній медіації, та для інших методів АВС. Гарвардська модель передбачає спільне вирішення проблеми сторонами, які орієнтуються, з одного боку, на об'єктивні стандарти та критерії, а з іншого боку – на власні інтереси та потреби, що розкриваються у процесі переговорів. При цьому застосування «гарвардської моделі» у переговорах з участю незалежного посередника (медіатора) здійснюється відповідно до спеціальної (медіативної) технології [9, с. 13].

В декількох штатах США поширені практики процесу скринінгу медіації, що застосовується саме до сімейних спорів. Ключова мета цього скринінгу розкривається через диференційовану систему встановлення поточного стану конфлікту між сторонами та обставин, що можуть перешкоджати проведенню медіації. Скринінг відбувається через проходження анонімної анкети учасниками спору перед медіацією, згодом слідує більш детальна анкета, узгоджена з відповідним протоколом щодо домашнього насильства, як засіб отримання додаткової інформації про тип насильства, його тяжкість та тривалість, що передували процесу медіації. Якщо скринінг вказує на потенційну загрозу домашнього насильства, то медіатор, залежно від типу насильства, направляє сторони на консультування щодо сімейного насильства в легких формах, або направляє на програми проти домашнього насильства і відкладає процес до вжиття запропонованих заходів, або припинить процедуру. Медіація вважатиметься допустимою у випадках, якщо встановлено, що сторони можуть вільно вести переговори задля досягнення результатів, що задовольнять їхні інтереси [5, с. 4-5].

Як зазначає Джей Фолберг, посилаючись на судову статистику Каліфорнії за 2008 рік, кількість цивільних позовів у всіх судах першої інстанції штату між 1998 і 2007 роками зменшилася більш ніж на 14 відсотків, з 1 700 445 до 1 461 111. Також кількість цивільних судів присяжних у Вищих судах Каліфорнії з 1998 по 2007 рік зменшилася більш ніж на 59 відсотків, з 1 902 до 767. Він зауважує, що складно встановити точний причинний зв'язок між впровадженням системи медіації та зменшенням судових справ, проте з іншої сторони також важко одностайно заперечувати значний вплив медіації та іншим методик АВС на цю статистику [10, с. 38].

До проаналізованих вище країн доречно буде також і віднести такі країни, як: Ізраїль, Канада та Австралія, поза як в них обов'язкова сімейна медіація була закріплена на законодавчому рівні та апробована тривалим періодом часу, що в результаті принесло значні успіхи та розроблені само-

стійні методології щодо проведення процедури сімейної медіації. Ефективність інституту сімейної медіації в зазначених країнах досягла значного успіху завдяки великим зусиллями зі сторони держави щодо впровадження та підтримки медіації, проведення постійного аналізу щодо її ефективності, поширення найкращих практик щодо процедури медіації та тривалим формуванням правової культури.

Висновки. Різнобічний та системний аналіз медіації як альтернативного методу врегулювання спорів дав змогу виокремити низку її суттєвих переваг. До них належать оперативність та конфіденційність вирішення конфліктів; відносна простота у застосуванні порівняно з судовим провадженням; гнучкість процедури – можливість самостійно обирати посередника, місце та формат процесу, а також заощадження часу та фінансових ресурсів сторін. Завдяки гнучкості та індивідуальному підходу медіація забезпечує ефективне вирішення сімейних спорів з урахуванням інтересів усіх сторін для досягнення компромісного рішення. Про дієвість медіації також свідчить глибока імплементація цього інституту в законодавство іноземних держав, як важлива складова вирішення спорів, а також позитивна динаміка статистики щодо вирішення спорів з його допомогою. Разом з тим, є і такі негативні прояви медіації, як відсутність уніфікованого визначення сімейної медіації, формальна обов'язковість використання медіації в деяких країнах, недосягнення цілей Директиви 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про окремі аспекти медіації у цивільних та господарських справах. Подальший розвиток інституту медіації в Україні потребує вдосконалення нормативно-правової бази та активнішого впровадження медіаційних процедур у сфері сімейних правовідносин. Таким чином, розвиток і поширення практики застосування медіації сприяє зменшенню завантаженості судової системи, підвищенню ефективності врегулювання конфліктів та формуванню більш гнучких і конструктивних підходів до вирішення сімейних спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Судова статистика за 2025 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2025 (дата звернення: 11.03.2026).
2. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX станом на 16 листопада 2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 11.03.2026).
3. Середницька І. А. Особливості застосування медіації в сімейних спорах. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: тези доп. учасників науково-практичного семінару, м. Львів, 31 жовтня 2025 р. / Львівський державний університет внутрішніх справ. 2025. С. 134-137.
4. Попов В. А. Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Випуск № 87, частина 1. С. 246-251. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.36
5. Radanova, J. Mediation in Family Cases across the EU: Is a New Harmonized Approach to EU Policy for Solving Family Conflicts Needed? In W. Admiraal, E. Cakir, & M. L. Ciddi (Eds.), *Proceedings of ICHES 2023-- International Conference on Humanities, Education, and Social Sciences*, Amsterdam, Netherlands. ISTES Organization. P. 1-14. URL: https://www.researchgate.net/profile/Istes-Publication/publication/378706805_Proceedings_of_ International_Conference_on_Humanities_Education_and_Social_Sciences_2023/links/65e5fb2fe7670d36abfd1210/Proceedings-of-International-Conference-on-Humanities-Education-and-Social-Sciences-2023.pdf#page=8
6. European Parliament resolution of 12 September 2017 on the implementation of Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0321_EN.html?redirect (дата звернення 30.01.2026).
7. Бондаренко К.С. Досвід медіації зарубіжних країн та вдосконалення системи позасудового вирішення спорів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 2. С. 86-88. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/18607/1/2_5427000038184218561_250404_150901.pdf
8. Alternative Dispute Resolution Act of 1998, Pub. L. No. 105-315, 112 Stat. 2993 (codified at 28 U.S.C. §§ 651-658). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/28/651

9. Бондаренко Н. П. Медіація як ефективний засіб мирного врегулювання конфліктів. *Актуальні проблеми екстремальної та кризової психології:* зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро, 2022. С. 11–15. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10041/1/2.pdf
10. Folberg, J. Development of mediation practice in the United States. *Iuris Dictio.*2015. Vol. 17, no 16. P. 35-39. URL: https://doi.org/10.18272/iu.v14i16.727 (дата звернення: 30.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Вятковський В.Р., Хазан А.М., Брусенко А.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.627.2
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.35

ФІКТИВНИЙ ШЛЮБ ЯК РІЗНОВИД НЕДІЙСНОСТІ ШЛЮБУ В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ*

Галаєва М. І.,
студентка 2 курсу
факультету слідчої та детективної діяльності
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0004-8207-7745

Колісник В. С.,
студент 3 курсу
факультету права та економічної безпеки
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-1455-5769

Галаєва М. І., Колісник В. С. Фіктивний шлюб як підстава недійсності шлюбу в сімейному праві України в реаліях війни.

У статті здійснено комплексний правовий аналіз інституту фіктивного шлюбу в Україні, який в умовах дії правового режиму воєнного стану набув ознак масового явища та систематично використовується як інструмент зловживання правом. Досліджено трансформацію мотивів укладення шлюбних союзів, де первинна мета створення сім'ї підміняється прагненням формального набуття юридичного статусу, зокрема через одруження військовозобов'язаних з особами, які мають інвалідність, для отримання відстрочки від мобілізації та права перетину державного кордону.

Проаналізовано колізію між юридичною формою шлюбу та його фактичним змістом. Наголошено, що ключовою проблемою вітчизняного сімейного законодавства є повна відсутність превентивних механізмів протидії псевдошлюбам на етапі їх укладення. Доведено, що органи державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС) виконують суто номінальну функцію, не маючи дискреційних повноважень для перевірки дійсних намірів сторін чи зупинення процедури. Відповідно, існуючий ретроспективний механізм визнання шлюбу недійсним виключно в судовому порядку є неефективним, оскільки дозволяє недобросовісним суб'єктам досягти своїх протиправних публічно-правових цілей задовго до винесення судового рішення. Звернено увагу на еволюцію правозастосовної діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП), які змушені переходити від формальної оцінки наявності свідоцтва про шлюб до матеріальної перевірки факту здійснення реального догляду.

На основі порівняльно-правового аналізу законодавства Франції, Німеччини та США обґрунтовано доцільність обмеження абсолютної презумпції добросовісності шлюбу. Запропоновано імплементувати в національне законодавство інститути попереднього опитування, обов'язкової співбесіди для майбутнього подружжя, можливості відтермінування реєстрації шлюбу, а також запровадити юридичну відповідальність за такі дії.

Окрему увагу приділено проблематиці доказування фіктивності шлюбних правовідносин в українській судовій практиці. Розкритиковано застосування архаїчних засобів доказування (свідчення сусідів, акти обстеження житлових умов) та обґрунтовано необхідність напрацювання єдиної методології

* Науковий керівник: Янишен В. П., кандидат юридиних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

оцінки цифрових доказів. Доведено, що електронне листування, активність у соціальних мережах, історія банківських транзакцій та цифрові сліди спільного побуту є найбільш релевантним та об'єктивним інструментарієм для встановлення істинного наміру сторін. Зроблено висновок про необхідність комплексної модернізації сімейного законодавства для усунення прогалин у правозастосовній практиці та захисту інтересів держави.

Ключові слова: фіктивний шлюб, недійсність шлюбу, сімейне право, зловживання правом, ухилення від мобілізації, воєнний стан, органи ДРАЦС, цифрові докази, превентивні механізми.

Halaieva M. I., Kolisnyk V. S. Fictitious marriage as a ground for invalidity of marriage in the family law of Ukraine in the realities of war.

The article provides a comprehensive legal analysis of the institution of sham marriage in Ukraine, which, under the legal regime of martial law, has acquired the characteristics of a mass phenomenon and is systematically used as an instrument for the abuse of rights. The transformation of motives for entering into marital unions is investigated, where the primary goal of creating a family is replaced by the desire to formally acquire legal status, in particular through the marriage of persons liable for military service with persons with disabilities to obtain a deferment from mobilization and the right to cross the state border.

The collision between the legal form of marriage and its actual content is analyzed. It is emphasized that the key problem of domestic family legislation is the complete absence of preventive mechanisms to counteract pseudo-marriages at the stage of their conclusion. It is proved that the Civil Registry Offices perform a purely nominal function, lacking discretionary powers to verify the true intentions of the parties or to suspend the procedure. Accordingly, the existing retrospective mechanism of invalidating a marriage exclusively in court is ineffective, as it allows unscrupulous actors to achieve their unlawful public-law goals long before a court decision is rendered. Attention is drawn to the evolution of the law enforcement activities of the Territorial Centers for Recruitment and Social Support, which are forced to transition from a formal assessment of the presence of a marriage certificate to a material verification of the fact of providing actual care.

Based on a comparative legal analysis of the legislation of France, Germany, and the United States, the expediency of limiting the absolute presumption of good faith in marriage is substantiated. It is proposed to implement into national legislation the institutions of preliminary screening, mandatory interviews for future spouses, the possibility of postponing marriage registration, as well as introducing legal liability for such actions.

Special attention is paid to the problems of proving the fictitiousness of marital legal relations in Ukrainian judicial practice. The use of archaic means of proof (neighbors' testimonies, reports on the inspection of living conditions) is criticized, and the need to develop a unified methodology for evaluating digital evidence is substantiated. It is proved that electronic correspondence, activity in social networks, the history of bank transactions, and digital footprints of common everyday life are the most relevant and objective tools for establishing the true will of the parties. A conclusion is drawn on the need for a comprehensive modernization of family legislation to eliminate gaps in law enforcement practice and protect the interests of the state.

Key words: fictitious marriage, invalidity of marriage, family law, abuse of rights, evasion of mobilization, martial law, civil registry office, digital evidence, preventive mechanisms.

Постановка проблеми. Вибір цієї теми обумовлений тим, що фіктивний шлюб набирає популярності в Україні з причин, пов'язаних з дією правового режиму воєнного стану в країні. Фіктивний шлюб використовується як інструмент для досягнення неправомірних цілей і суперечить первинній меті створення шлюбу. Також актуальність зумовлена відсутністю в законодавстві чіткого визначення наміру створення шлюбу. Попри це, проблема полягає у складності доказування. Вирішення окреслених проблем сприятиме вдосконаленню правового регулювання сімейного інституту шлюбу.

Мета статті: проаналізувати поняття, ознаки та правові наслідки фіктивного шлюбу. Надати своє бачення та вирішення окресленого питання визначення механізмів правового регулювання та протидії цьому явищу.

Стан дослідження. Питання фіктивного шлюбу як підстави визнання шлюбу недійсним досліджувалося у працях українських науковців у межах загальної проблематики сімейного права. Зокрема, значний внесок у розробку інституту шлюбу, його ознак та підстав недійсності зробили З. Ромовська, І. Бірюков, В. Гопанчук та Ю. Зайка. У їхніх працях аналізується правова природа шлюбу, умови його

дійсності, а також підстави визнання шлюбу недійсним, у тому числі у випадках відсутності наміру створення сім'ї. Разом із тим, слід зазначити, що фіктивний шлюб як самостійна наукова проблема досліджувався переважно фрагментарно, без глибокого виокремлення у спеціальні дослідження. Особливо це стосується сучасних умов воєнного стану, в яких зазначене питання набуло нової актуальності, однак на сьогодні залишається недостатньо опрацьованим у вітчизняній правовій науці.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 51 Конституції України шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка [1]. Як правило, шлюб створюється з метою створення сім'ї, проте не слід ототожнювати ці два поняття. Як зазначається в ст. 21 Сімейного кодексу України (надалі – СК України), шлюбом є союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану [2]. Водночас проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Варто зауважити, що в чинному сімейному законодавстві відсутнє зазначення мети реєстрації шлюбу у вигляді створення сім'ї.

Однак, системний і комплексний аналіз норм, зокрема статті 40 СКУ України, дозволяє стверджувати, що намір створити сім'ю є обов'язковою основоположною ознакою шлюбного союзу. Ця законодавча особливість створює колізію між юридичною формою та фактичним змістом, що стає ключовим аспектом при розмежуванні правомірної поведінки та зловживання правом.

Особи, що проживають однією сім'єю без офіційної реєстрації такого союзу, вважаються такими, що перебувають у фактичному шлюбі. Якщо ж ситуація зворотня, тобто шлюб укладається між жінкою та чоловіком без наміру створення сім'ї та набуття прав і обов'язків, наприклад, для отримання певних преференцій, матеріальних вигод або з інших корисливих цілей, або якщо вступ у шлюб був без наміру обох чи однієї зі сторін, то такий шлюб буде вважатися фіктивним.

Саме відсутність наміру в сторін як характеристика свідомості учасників полягає не в аналізі безпосередньо їх волі та наміру, а в об'єктивних діяннях та обставинах, які відображають їхню волю. Такі зовнішні прояви є найбільш точними та ефективними для правильної оцінки ситуації та визначення реального стану справ, тому що істинні цілі однієї зі сторін можуть бути приховані, а фактичні об'єктивні діяння та обставини мають змогу надати певні докази для встановлення факту фіктивності шлюбу [3, с. 51].

Як зазначає вітчизняна дослідниця Т. Войтенко, до ознак такого шлюбу відносяться такі аспекти, як: проживання сторін окремо; відсутність спільно набутого майна; відсутність взаємної турботи і моральної підтримки у сторін; приховування подружніх відносин, якщо присутні треті особи; відкрита демонстрація відсутності фактичних сімейних відносин перед третіми особами; акцентування уваги на фіктивності укладення шлюбу [4].

Проте, на наш погляд, ці ознаки не є однозначними, а тому є складними у доказуванні. До прикладу, окреме проживання подружжя, чинник є достатньою підставою для підозри псевдошлюбу, проте він є мінливим, оскільки ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України зазначає, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з певними життєвими обставинами не проживають спільно. Відсутність взаємної моральної підтримки, приховування шлюбу від третіх осіб важко доказати в суді через особливості людської психіки.

У площині правозастосування такий підхід спричиняє необхідність скрупульозного аналізу фактичного спільного проживання, ведення спільного господарства та наявності взаємних прав й обов'язків. Оскільки більш ніж логічним є той факт, що внутрішній намір є важкодосяжним та складним у доказуванні, судова практика приковує увагу до зовнішніх індикаторів фіктивності, таких як короткочасність знайомства до реєстрації шлюбу, відсутність обізнаності про стан здоров'я чи родинні зв'язки партнера, а також роздільне проживання без поважних на те причин. Якщо ж звертатися до судової практики, то в зазначеному питанні вона є недвозначною. До прикладу, у постанові від 18.01.2018 у справі № 285/720/16 КЦС ВС що суд першої інстанції, задовольняючи позов ОСОБА_4, виходив із того, що обставини укладення шлюбу не відповідають загальновизнаним у суспільстві нормам поведінки осіб, які мають бажання створити сім'ю та взяти взаємні зобов'язання [5].

Апеляційний суд, скасовуючи рішення суду першої інстанції та ухвалюючи нове рішення про відмову у позові ОСОБА_4, дійшов правильного висновку про те, що окреме проживання подружжя та не проведення святкової церемонії укладання шлюбу, а також наявність будь-яких фінансових зобов'язань сторін самі по собі не можуть бути підставою для визнання шлюбу недійсним (фіктивним).

При цьому правильним є посилання апеляційного суду на те, що припинення сімейних стосунків та наявні конфлікти, які виникають між подружжям, є підставою для розірвання шлюбу, а не для визнання його недійсним.

Разом з тим, чітке розмежування реальних сімейних криз та імітації шлюбних відносин стає особливо актуальним, коли йдеться про використання інституту шлюбу як інструменту для досягнення протиправних цілей. Аналіз сучасних реалій дозволяє виокремити специфічні мотиви, які спонукають громадян до укладення союзів без наміру створення сім'ї.

Як ми вже вказували раніше, ст. 51 Конституції України зазначає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді, проте сьогодні ми спостерігаємо трансформацію цієї волі: вона спрямована не на створення сім'ї, а на набуття статусу, що звільняє від виконання військового обов'язку. Згідно зі статтею 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», наявність дружини з інвалідністю або утримання трьох і більше дітей є підставою для відстрочки [6]. Саме ці норми стають каталізатором для реєстрації псевдошлюбів, де формальний юридичний союз стає ширмою для уникнення служби.

Спроби укласти фіктивний шлюб між військовозобов'язаними та жінками, які мають інвалідність, наближаються до рівня масового явища. Як відомо, інвалідність дружини дає право військовозобов'язаному не тільки уникнути мобілізації, але й виїхати за межі країни [7].

У низці випадків ситуація набуває ознак абсурдизації, оскільки фіктивні шлюби стають своєрідною квазііндустрією. Зокрема, в профільних інтернет-спільнотах з'явилися оголошення, автори яких вказують на наявність "декількох жінок" для оформлення псевдошлюбів. Трапляються пропозиції, де як форма винагороди або бартерного обміну пропонуються родичі [8].

Як ми визначили раніше, фіктивним вважається шлюб, зареєстрований без реального наміру набуття прав та обов'язків подружжя. У ситуації з ухиленням від мобілізації зовнішнім проявом такої фіктивності є не об'єктивне бажання жити разом, а виключно отримання відповідного актового запису для пред'явлення у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки.

Оскільки внутрішній намір особи є категорією важкодосяжною для аналізу, судова практика та правоохоронні органи змушені звертати увагу на об'єктивні індикатори: реєстрація шлюбу безпосередньо перед зверненням за відстрочкою, відсутність спільного проживання або обізнаності про побутові деталі життя партнера.

У площині правозастосування цей підхід вимагає скрупульозного аналізу фактичних обставин. Наприклад, якщо шлюб укладається з особою, яка потребує догляду, але фактично такий догляд не здійснюється, це є прямим свідченням псевдошлюбу. Водночас згідно з ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України подружжю дозволяється проживати окремо через поважні причини, що створює юридичну лазівку для уникнення від мобілізації. Однак відсутність взаємної підтримки та спільних витрат у поєднанні з різким отриманням «мобілізаційних пільг» формують доказову базу для визнання такого союзу недійсним. Таким чином, боротьба з цим явищем потребує не лише посилення верифікації з боку державних органів, а й чіткого законодавчого закріплення ознак фіктивності, щоб запобігти використанню сімейного права як інструменту для дезертирства від громадянського обов'язку.

Практика ТЦК та СП демонструє еволюцію підходів до оцінки шлюбних відносин. Цілком розуміючи масовість явища псевдошлюбів, державні органи під час вирішення питання про надання відстрочки відходять від суто формального критерію, який полягає у наявності свідоцтва про шлюб, до матеріального, коли встановлюється факт здійснення догляду. Вимоги щодо надання актів обстеження побутових умов не слід трактувати як перебирання на себе функцій суду щодо визнання шлюбу недійсним. Це свідчення того, що інститут визнання шлюбу недійсним за ст. 40 СК України є неефективним у справах, де є змова сторін проти інтересів держави. З огляду на це виникає правовий парадокс: шлюб залишається правозгідним у площині сімейних відносин, проте втрачає свою юридичну силу як підстава для отримання пільг у публічно-правовій сфері без додаткового підтвердження фактичних сімейних відносин.

Причини псевдошлюбу, як правило, є корисливими для обох сторін, коли одна сторона отримує статус, а інша – матеріальні вигоди. Проте трапляються випадки, коли користь отримує тільки одна сторона. Такий шлюб, відповідно до ст. 40 СК України, теж вважатиметься фіктивним. У цьому випадку статтею 46 СК України передбачено, що якщо особа не знала і не могла знати про те, що її партнер вступає в шлюб через власну вигоду без мети створити сім'ю, то така особа має певні права. А саме – право на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя,

право на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом, право на аліменти та на прізвище, яке вона обрала під час шлюбу [9]. Але доказування в такій справі буде одним із найскладніших аспектів. (Доказування власних щирих намірів можуть виступати облаштування житла, свідчення знайомих, електронні докази).

Необхідно зазначити, що сам факт фіктивного шлюбу в Україні не тягне ніякої юридичної відповідальності, проте відповідальність настає як наслідок, який породжує такий шлюб [10].

У Постанові КЦС ВС від 14.12.2021 у справі № 761/16077/19 було зазначено, що шлюб по своїй суті не є правочином, а тому до конструкції недійсності шлюбу положення ЦК України про правочини, зокрема й норми § 2 «Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону» глави 16 ЦК України, не можуть бути застосовані [11].

Відповідно до ч. 2 ст. 41 СК України фіктивний шлюб визнається недійсним тільки за рішенням суду. Саме в цій нормі лежить в основі головна проблема, яка полягає в тому, що превентивного механізму на етапі ДРАЦСу задля запобігання таким шлюбам не існує. Працівник ДРАЦС, навіть маючи обґрунтовані підозри, не має права зупинити процедуру, не має інструкції, кому про це доповідати, окрім випадків підробки документів, про що повідомляють правоохоронним органам, і не несе відповідальності за реєстрацію фіктивного шлюбу. Роль органів ДРАЦС зведена до суто формальної перевірки документів, позбавляючи їх дискреційних повноважень щодо оцінки дійсного наміру сторін.

Виникає парадоксальна ситуація: держава легітимізує союз, надаючи йому юридичної сили та відповідних правових наслідків, зокрема й у сфері військового обліку, автоматично, лише за фактом подання заяви. Визнання ж такого шлюбу фіктивним можливе виключно у судовому порядку постфактум, що робить процедуру боротьби з псевдошлюбами неефективною, оскільки на момент винесення судового рішення недобросовісна сторона вже встигає реалізувати свій протиправний інтерес, як-от отримання відстрочки або перетин кордону. Фактично, закон дозволяє зловживання правом, пропонуючи механізм захисту, який за часовими рамками значно відстає від моменту вчинення порушення.

Натомість світова практика показує зворотнє. У французькому законодавстві передбачено, що перед укладенням шлюбу посадова особа органу реєстрації актів цивільного стану здійснює публікацію оголошення шляхом розміщення афіші на дверях будівлі органу місцевої громади, де подружжя зазначає певну інформацію про себе. Потім посадова особа проводить спільну співбесіду з майбутнім подружжям, якщо з огляду на подані документи така співбесіда є доцільною [12].

Німецьке законодавство розглядає шлюб як правовий інститут, що має публічно-правове значення, у зв'язку з чим презумпція добросовісності шлюбу не є абсолютною і підлягає перевірці у разі наявності об'єктивних підстав для сумнівів. Перед реєстрацією шлюбу орган реєстрації актів цивільного стану має право вимагати додаткові документи та відомості, а також відкласти реєстрацію у разі наявності сумнівів щодо дійсних намірів майбутнього подружжя. У випадках, коли шлюб може мати міграційні наслідки, здійснюється взаємодія з органами у справах іноземців [13].

У законодавстві Сполучених Штатів Америки презумпція добросовісності шлюбу обмежується, коли шлюб укладається з метою отримання імміграційних переваг. У таких випадках шлюб не вважається автоматично добросовісним, а підлягає спеціальній перевірці з боку міграційних органів [14]. Після укладення шлюбу подружжя зобов'язане пройти обов'язкову процедуру інтерв'ювання, під час якої з'ясовуються обставини спільного життя, тривалість стосунків та фактична сімейна єдність. Законодавством передбачено надання доказів реального сімейного життя, а правовий статус іноземного подружжя має умовний характер протягом визначеного періоду, після чого здійснюється повторна перевірка [15].

На відміну від українського законодавства, у правових системах Франції, США, Німеччини та Великої Британії презумпція добросовісності шлюбу не має абсолютного характеру, а доповнюється нормативно закріпленими процедурами перевірки реальності шлюбних намірів та механізмами юридичної відповідальності. Зокрема, застосування таких превентивних заходів, як опитування та співбесіди перед укладенням шлюбу, слугує ефективним інструментом запобігання фіктивним шлюбам. У цьому контексті доцільним видається врахування відповідного зарубіжного досвіду під час удосконалення національного сімейного законодавства України.

В зазначених країнах за фіктивний шлюб передбачена юридична відповідальність. Запровадження санкцій за укладення фіктивного шлюбу, поряд із презумпцією його недійсності за певних умов, є радикальним, але ефективним кроком по боротьбі з псевдошлюбами.

Ще однією проблемою, на наш погляд, є те, що українська доктрина майже не аналізує цифрові докази саме у справах про фіктивний шлюб. Судова практика вже використовує месенджери, соцмережі, банківські транзакції, але без єдиної методології.

У більшості наукових статей та коментарів до ст. 40 Сімейного кодексу України доказова база фіктивності шлюбу описується за старими шаблонами: показання свідків (сусідів, родичів); акти обстеження житлових умов; відсутність спільних речей чи дітей. Цифрові докази, такі як спільні фото, активність у соцмережах, історія транзакцій, майже не розглядаються як системний та комплексний спосіб доказування саме наміру створити сім'ю. У справі про фіктивний шлюб треба довести саме відсутність внутрішнього наміру.

Суди охоче приймають скриншоти переписки у справах про розлучення, але, аналіз судової практики щодо справ про фіктивність шлюбу демонструє ігнорування таких важливих елементів, як цифрові докази, які були б каталізатором вирішення подібних спорів.

Отже, сукупність проаналізованих теоретичних положень і судової практики свідчить про недостатню ефективність існуючих механізмів встановлення фіктивності шлюбу та необхідність їх подальшого розвитку з урахуванням сучасних викликів.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що в умовах правового режиму воєнного стану інститут шлюбу в Україні зазнає суттєвих трансформацій, нерідко використовуючись як інструмент для обходу імперативних норм законодавства, зокрема у сфері мобілізаційної підготовки. Чинний механізм визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, закріплений у Сімейному кодексі України, має яскраво виражений ретроспективний характер. Він не здатний реагувати оперативно на виклики сьогодення, оскільки на момент винесення судового рішення недобросовісні суб'єкти сімейних правовідносин зазвичай вже досягають своїх протиправних цілей.

Для ефективної протидії цьому явищу та для подальшого розвитку правового регулювання у цій сфері необхідна комплексна модернізація сімейного законодавства за двома ключовими напрямами. По-перше, імплементація зарубіжного досвіду, зокрема країн ЄС та США, щодо запровадження превентивних механізмів на етапі реєстрації актів цивільного стану. Надання органам ДРАЦС дискреційних повноважень щодо відтермінування реєстрації шлюбу та проведення співбесід за наявності обґрунтованих сумнівів у справжності намірів сторін дозволить мінімізувати кількість зловживань ще до моменту виникнення юридичних наслідків. По-друге, розширення доказової бази у справах про фіктивність шлюбу шляхом легалізації та напрацювання єдиної методології оцінки цифрових доказів, таких як електронні комунікації, цифрові сліди спільного побуту. Відмова від архаїчних методів доказування на користь аналізу цифрової поведінки сторін забезпечить баланс між приватністю осіб та необхідністю встановлення об'єктивної істини, усуваючи прогалини у правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення 15.03.2026).
2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення 15.03.2026).
3. Маркович Х. М. Псевдошлюб: правові аспекти фіктивних шлюбів в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024 р. № 4. С. 51–54. URL: https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2024.10
4. Войтенко Т. В. Фіктивність шлюбу як підстава його недійсності / Матеріали науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція». URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=282 %3A160512-14&catid=43%3A3-0512&Itemid=47&lang=ru.
5. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 січ. 2018 р. у справі № 285/720/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72044048 (дата звернення 15.03.2026).
6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12 (дата звернення 15.03.2026).
7. Серов І. Мобілізація по-новому: посередники вже «продають» ухилянтам жінок з інвалідністю. URL: https://tsn.ua/exclusive/mobilizaciya-po-novomu-poseredniki-vzhe-prodayut-uhilyantam-zhinok-z-invalidnistyu-2600325.html.

8. Серов І. «Шукаю дружину, віддам сестру»: фіктивні шлюби серед військовозобов'язаних українців набирають обертів. URL: https://tsn.ua/exclusive/shukayu-druzhinu-viddam-sestru-fiktivni-shlyubi-sered-viyskovozobov-yazanih-ukrayinciv-nabirayut-obertiv-2448049.html
9. Пивовар І. Проблеми фіктивності шлюбу в Україні. *Слово Національної школи суддів України.* 2025. № 1 (50). DOI: https://doi.org/10.37566/2707-6849-2025-1(50)-12
10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 груд. 2021 р. у справі № 761/16077/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010360 (дата звернення 15.03.2026).
11. Цивільний кодекс Франції (Code civil). Ст. 63. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000043982427 (дата звернення 15.03.2026).
12. Закон ФРН «Про акти цивільного стану» (Personenstandsgesetz) від 19 лют. 2007 р. (BGBl. I S. 122) (§ 5, § 11). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/pstg/ (дата звернення 15.03.2026).
13. Закон ФРН «Про перебування іноземців» (Aufenthaltsgesetz) від 30 лип. 2004 р. (BGBl. I S. 1950) (§ 27 Abs. 1a). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/aufenthg/ (дата звернення 15.03.2026).
14. Закон США «Про імміграцію та громадянство» (Immigration and Nationality Act) (8 U.S.C. § 1325(c)). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/8/1325 (дата звернення 15.03.2026).
15. Звід законів США (United States Code) (8 U.S.C. § 1186a). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/8/1186a (дата звернення 15.03.2026).
16. Кодекс федеральних нормативних актів США (Code of Federal Regulations) (8 CFR § 216). URL: https://www.ecfr.gov/current/title-8/chapter-I/subchapter-B/part-216 (дата звернення 15.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Галаєва М.І., Колісник В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.4
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.36

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Галкевич С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-2039-0942
E-mail: s.halkevych@chnu.edu.ua

Галкевич С. В. Особливості правового регулювання договору дарування в окремих країнах Європейського Союзу.

У статті зазначено, що цивільно-правові договори є основоположними в системах цивільного права, які поширені в багатьох країнах світу та є фундаментальним компонентом приватного права. Визначено, що договір дарування разом із договором купівлі-продажу, поставки, оренди, підряду належить до найпоширеніших договорів в цивільному обігу, не лише в Україні, а загалом та є одним із найкращих способів безоплатного передання майна близьким чи іншим особам.

Автором статті звертається увага на те, що цивільне законодавство кожної держави визначає свої особливості щодо форми договору, предмету, сторін, підстав відкликання чи скасування, а їх вивчення становить науковий інтерес в якості предмету дослідження в межах цивільно-порівняльного правознавства. Наголошено на важливості здійснення цивільно-правових досліджень порівняльного характеру, особливо у часи реформування цивільного законодавства України у напрямку євроінтеграції та відмови від залишків радянських шаблонів.

У статті здійснено аналіз окремих положень цивільних кодексів Німеччини, Іспанії, Польщі, Латвії, у яких визначено порядок укладення договору дарування, вимоги щодо форми, предмету, правового статусу дарувальника та обдарованого, види дарування, підстави притягнення дарувальника до відповідальності та скасування чи відкликання договору.

За результатами правового аналізу визначено спільні та відмінні риси у сфері правового регулювання договору дарування в Україні (з однієї сторони) та в Німеччині, Іспанії, Польщі, Латвії (з іншої сторони). Звернено увагу на існуючі відмінності у формі договору; вимогах до дарувальника та обдаровуваного; характеристиці предмета договору. Встановлено, що у законодавстві досліджуваних країн існують не притамані для України види дарування та підстави для скасування/відкликання договору, що частково обумовлено національними звичаями/традиціями. Разом з тим до спільних ознак можна віднести: переважаючі усна та письмова форми договору; перелік майна, яке може бути подароване; існуючі вимоги щодо необхідного обсягу дієздатності у сторін; деякі підстави для розірвання договору.

Ключові слова: цивільні правовідносини, договір дарування, країни Європейського Союзу, скасування договору, майно, порівняльно-правовий аналіз.

Halkevych S.V. Features of the legal regulation of gift agreements in selected European Union countries.

The article notes that civil law contracts are fundamental to civil law systems, which are prevalent in many countries around the world and constitute a fundamental component of private law. It is determined that the gift contract, along with contracts of sale, supply, lease, and contract for services, is among the most common contracts in civil transactions, not only in Ukraine but in general, and is one of the best ways to transfer property free of charge to relatives or other persons.

The author of the article draws attention to the fact that the civil legislation of each state defines its own specific features regarding the form of the contract, its subject matter, the parties, and the grounds for revocation or cancellation, and the study of these features is of scientific interest as a subject of research within the framework of comparative civil law. The importance of conducting comparative civil law research is emphasized, especially during the reform of Ukraine's civil legislation toward European integration and the abandonment of remnants of Soviet models.

This article analyzes specific provisions of the civil codes of Germany, Spain, Poland, and Latvia that define the procedure for concluding a gift agreement, requirements regarding form, subject matter, and the legal status of the donor and the donee, types of gifts, grounds for holding the donor liable, and the cancellation or revocation of the agreement.

Based on the results of the legal analysis, common and distinctive features in the legal regulation of gift contracts in Ukraine (on the one hand) and in Germany, Spain, Poland, and Latvia (on the other hand) have been identified. Attention is drawn to existing differences in the form of the contract; requirements for the donor and the donee; and the characteristics of the subject matter of the contract. It has been established that the legislation of the countries under study contains types of gifts and grounds for cancellation/revocation of the contract that are not characteristic of Ukraine, which is partly due to national customs and traditions. At the same time, common features include: the predominance of oral and written forms of the contract; the list of property that may be gifted; existing requirements regarding the necessary legal capacity of the parties; and certain grounds for terminating the contract.

Key words: civil legal relations, gift agreement, European Union countries, termination of a contract, property, comparative legal analysis.

Постановка проблеми. Цивільний договір є однією з найважливіших та найбільш розповсюджених підстав виникнення зобов'язань у цивільному праві та вважається основним засобом регулювання правовідносин між особами. Цивільно-правові договори є основоположними в системах цивільного права, які поширені в багатьох країнах світу та є фундаментальним компонентом приватного права.

Одним із найкращих способів безоплатного передання майна близьким (чи іншим людям) є, звичайно, укладення договору дарування [1]. Останній разом із договором купівлі-продажу, поставки, оренди, підряду належить до найпоширеніших договорів в цивільному обігу, не лише в Україні, а загалом. Цивільне законодавство кожної держави визначає свої особливості щодо форми договору, предмету, сторін, підстав відкликання чи скасування, а їх вивчення становить науковий інтерес в якості предмету дослідження в межах цивільно-порівняльного правознавства.

У пояснювальній записці до проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 року (який, до слова, викликав чималий резонанс у суспільстві) як одна із причин прийняття нового Цивільного кодексу зазначається – євроінтеграційні процеси. «Україна взяла курс на гармонізацію свого законодавства із правом Європейського Союзу та імплементацію європейських стандартів у різних галузях. Оновлення Цивільного кодексу покликане імплементувати найкращі європейські практики, забезпечити відповідність українського приватного права принципам справедливості, домірності, захисту слабшої сторони та іншим цінностям, визнаним у Європейському Союзі» [2].

Таке обґрунтування вкотре підтверджує важливість здійснення цивільно-правових досліджень порівняльного характеру, результати яких в майбутньому можуть бути використані для удосконалення національного законодавства.

Мета дослідження. Дослідити особливості правового регулювання договору дарування в окремих країнах Європейського Союзу та визначити спільні та відмінні риси із українським цивільним правом.

Стан опрацювання проблематики. Питання договору дарування активно досліджувалося і досліджується у цивілістичній науці України. Так, зокрема, предметом наукових досліджень виступали: поняття, умови, ознаки, особливості, форма договору дарування; оскарження дії договору дарування; відмежування договору дарування від інших цивільно-правових договорів; особливості тлумачення та розірвання договору дарування, визнання недійсним тощо. Серед науковців, які займалися вивченням цих питань можна виділити: І.А. Бірюкова, С.Я. Вавженчука, Д.В. Гнатюка, С.Г. Грабарчук, О. Кузьмича, Н.В. Лаговську, Ю.О. Пугачову, Н.О. Риженко, А.Ю. Романенкову, Л.І. Шаповал тощо. Питан-

ня місця договору дарування в зарубіжних країнах досліджував Д. Гнатюк, частково В.В. Надьон, В.В. Підоненко.

Виклад основного матеріалу. Договір дарування (Schenkungsvertrag) у Німеччині – це правовий інструмент, який використовується для передачі активів від однієї особи до іншої без отримання будь-якої компенсації натомість. Якщо дар було зроблено без згоди іншої сторони, дарувальник може вимагати від одержувача заявити про прийняття протягом розумного строку. Після закінчення цього строку дар вважається прийнятим, якщо інша сторона раніше не відмовилася від нього [3].

Договір дарування може бути створений в рукописній формі (Handschriftlich), у цьому разі весь документ має бути написаний та підписаний дарувальником. Така форма підходить для простих подарунків та на випадок особистих домовленостей між членами родини чи друзями. Усна (Mündlich) форма має місце, якщо подарунок передається негайно. Ідеально підходить для неформальних, негайних подарунків невеликої вартості. Нотаріальна (Notariell) форма використовується при укладенні договорів дарування, предметом яких виступає нерухомість, великі грошові суми чи інші цінні подарунки. Обіцянка дарування (Schenkungsversprechen) має юридичну силу лише у випадку, якщо вона складена у письмовій формі та нотаріально засвідчена.

Також передбачено такий вид дарування як дарування mortis causa (Schenkung auf den Todesfall) – обіцянка зробити дар, надана за умови, що обдаровуваний переживе дарувальника. Проте такий вид дарування буде вже регулюватися положеннями щодо розпоряджень у разі смерті (mortis causa), тому і за формою більше повинен відповідати формі заповіту ніж власне самій конструкції договору.

Додатково німецьке законодавство виділяє так звану «пенсійну обіцянку», суть її полягає в тому, що дарувальник обіцяє надавати обдарованому утримання у вигляді періодичних платежів і припиняється зобов´язання після смерті дарувальника [4].

Що стосується відповідальності дарувальника, то вона за загальним правилом настає лише за умисел та грубу недбалість. Окремо передбачена відповідальність за матеріальні недоліки. Якщо дарувальник шляхом обману приховує дефект подарованої речі, він зобов'язаний відшкодувати одержувачу завдані цим збитки.

Окремо цивільний кодекс передбачає процедуру скасування договору дарування. Скасування здійснюється шляхом надсилання заяви адресату. Підставами для скасування договору можуть бути: 1) алкогольна, наркотична залежність обдаровуваного, залежність від азартних ігор тощо; 2) розірвання шлюбу обдаровуваного, якщо подароване майно буде включено до складу спільної сумісної власності і підлягатиме поділу; 3) визнання обдаровуваного недієздатним або наявність у нього іншого тяжкого захворювання; 4) груба невдячність щодо дарувальника; 5) невиконання обдаровуваним певних умов, необхідних для отримання подарунку (не завершив навчання, не одружився тощо) [4].

Дарування буде вважатися відкликаним, якщо обдаровуваний помре раніше за дарувальника або якщо обдаровуваний оголошує себе банкрутом або буде підданий процедурі неплатоспроможності. Разом з тим подарунки, зроблені на виконання морального обов'язку або з міркувань пристойності, не підлягають скасуванню або поверненню, а спадкоємець (Erbe) дарувальника має право на відкликання дарунку лише у випадку, якщо обдаровуваний навмисно та незаконно вбив дарувальника або перешкоджав йому у відкликанні дарунку.

Якщо після здійснення дарунку дарувальник не може забезпечувати своє розумне утримання та виконувати свій законний обов'язок щодо утримання своїх родичів, свого чоловіка/дружини, свого цивільного партнера/партнерки або свого колишнього чоловіка/дружини чи цивільного партнера/партнерки, він може вимагати повернення дарунка від обдаровуваного [5].

Цивільне законодавство Іспанії не використовує термін «дарування», натомість заміняє його на «пожертва». Проте, якщо проаналізувати відповідні положення Цивільного кодексу Іспанії, то з їх змісту випливає, що мова йде саме про звичний для України договір дарування (в Україні окремо існує договір дарування та договір про пожерту). Тлумачиться пожертва як акт щедрості, за допомогою якого людина вільно розпоряджається чимось на користь іншої особи, яка це приймає [6]. Проте, з метою уникнення плутанини, будемо використовувати термін «дарування».

Дарування вважається здійсненим з моменту, коли дарувальник дізнається про прийняття дарування обдаровуваним. Укласти договір дарування може кожен, хто може орендувати та розпоряджатися своїм майном. Відповідно обдаровуваними також можуть бути усі, крім недієздатних осіб. Особи, які не мають права укладати договори, не можуть і приймати умовні або обтяжливі подарунки без участі

своїх законних представників. Дарунки, зроблені зачатій, але ненародженій дитині, можуть бути прийняті особами, які б законно представляли її інтереси, якби її народження вже відбулося.

Договір дарування рухомого майна укладається в усній чи письмовій формах. При цьому усна форма вимагає одночасної передачі предмета дарування. Якщо ця вимога не дотримана, то дарування буде вважатися недійсним. Звідси випливає наступне: якщо момент укладення договору не збігається з моментом передачі майна, то такий договір укладається виключно у письмовій формі.

Договір дарування нерухомого майна має бути оформлений у формі публічного акта. При цього згода на прийняття подарунку також має бути засвідчена в тому ж акті або в окремому.

Предметом договору дарування може бути все наявне в дарувальника майно або його частина, за умови, що він залишає за собою у повній власності або користуванні те, що необхідно для проживання його самого та у відповідному стані. У якості подарунку не може виступати майно, яке відсутнє на момент дарування, але право власності на яке виникне в дарувальника в майбутньому.

Іспанське законодавство також закріплює за дарувальником можливість залишити за собою право розпоряджатися частиною подарованого майна або певною сумою, але якщо він помре, не скориставшись цим правом, майно або сума, яку він залишив за собою, належатимуть обдаровуваному. Також можливо дарувати майно одній особі, а користування ним – іншій, з певними обмеженнями [6].

Ще один важливий момент, на який варто звернути увагу – це випадки відкликання договору дарування, який було укладено особою, яка не має дітей або нащадків. У цьому випадку відкликання можливе: 1) якщо дарувальник матиме дітей після укладення договору, навіть якщо діти народилися після його смерті; 2) якщо син дарувальника, якого він вважав мертвим, коли укладав договір, виявився живим. На наявності вище зазначених підстав дарувальнику повертається подароване майно або його вартість (у випадку продажу майна обдаровуваним). Позов про повернення майна може подаватися на протязі п´яти років, відлік яких починається з дати, коли стало відомо про народження дитини або про існування того, хто вважався померлим.

Договір дарування підлягає скасуванню: 1) на прохання дарувальника, коли обдаровуваний перестане виконувати будь-яку з умов, які передбачені умовами договору; 2) на прохання дарувальника через невдячність обдарованого у таких випадках: а) якщо обдаровуваний вчиняє будь-який злочин проти особи, честі або майна дарувальника; б) якщо обдаровуваний звинувачує дарувальника у будь-якому злочині, що тягне за собою офіційне переслідування або публічне звинувачення, навіть якщо він це доведе; окрім випадків, коли злочин було скоєно проти самого обдаровуваного, його чоловіка/дружини або дітей; в) якщо обдаровуваний незаконно відмовляє дарувальнику у їжі [6].

Відповідно до Цивільного кодексу Польщі за договором дарування дарувальник зобов'язується безкоштовно надати обдаровуваному майно за рахунок свого майна. Заява дарувальника повинна бути складена у формі нотаріального акту. Однак договір дарування, укладений без дотримання цієї форми, стає дійсним, якщо обіцяне надання було виконано. Як і в цивільному законодавстві Німеччини дарувальник зобов'язаний відшкодувати збитки, що виникли внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання, якщо в його діях був умисел або груба недбалість. Якщо подарована річ має дефекти, дарувальник зобов'язаний відшкодувати шкоду, заподіяну обдарованому тим, що, знаючи про дефекти, він не повідомив йому про них своєчасно. Це положення не застосовується, якщо обдаровуваний міг самостійно легко помітити дефект.

Також дарувальник має право відкликати ще невиконаний договір дарування, якщо після його укладення майновий стан дарувальника змінився настільки, що виконання дарування не може відбутися без шкоди для його власного утримання або без шкоди для покладених на нього законних аліментних зобов'язань. При цьому, якщо скрутне становище виникає після укладення договору, то обдаровуваний зобов'язаний, в межах існуючого переданого майна, надавати дарувальнику кошти, яких йому не вистачає для утримання, що відповідає його виправданим потребам, або для виконання покладених на нього законних аліментних зобов'язань. Однак обдаровуваний може звільнитися від цього обов'язку, якщо поверне дарувальнику вартість переданого майна.

Як і в Німеччині та Іспанії, груба невдячність зі сторони обдаровуваного є підставою для відкликання договору. Повернення предмета відкликаного дарування повинно відбуватися відповідно до положень про безпідставне збагачення. Скасування дарування відбувається шляхом подання обдаровуваному письмової заяви. Розірвання договору дарування не може бути здійснене по спливу двох років з моменту його виконання [7].

Цивільний кодекс Латвії визначає, що дарування – це юридична угода, за якою хтось дарує майно іншій особі безкоштовно з поваги до щедрості. Подарунки за латвійським законодавством поділяються на три види: 1) дарування всього майна (при цьому предмет договору може охоплювати лише теперішнє майно дарувальника, але не те, яке з'явиться у нього в майбутньому); 2) подарунок з оплатою (у договорі може бути передбачено спеціальну умову/умови, яка або детальніше визначає, як або для якої мети обдаровуваний повинен використовувати отриманий подарунок, або обмежує термін дії права таким чином, що обдаровуваний зобов'язаний повернути весь предмет або його частину комусь іншому пізніше); 3) подарунок як винагорода (подарунки у сенсі винагороди слід розуміти як ті, що надаються як винагорода за надані послуги. Скасування такого подарунка через невдячність не допускається) [8].

Існує два елементи, які можна визнати ключовими у договорі дарування. Перший – це воля сторін щодо пропонування активу та згода на його прийняття. Інший – це дієздатність та правоздатність. Кожна дієздатна особа може зробити подарунок, а будь-хто, хто здатний вступити у володіння, може прийняти подарунок.

Цивільний кодекс не висуває вимог щодо форми договору дарування. Письмова угода є достатнім для підтвердження того, що дарування було фактично здійснено. Розділ 1483 ЦК зазначає, що письмова форма потрібна, коли дарування вноситься до земельного реєстру, наприклад, коли дарується нерухомість. Невиконання цієї законодавчої вимоги робить угоду недійсною.

Якщо подарунок визнається дарованим, його необхідно прийняти. Якщо подарунок стосується особистого майна, право власності переходить з моменту його передачі, але у випадку нерухомості – з дати його внесення до земельного реєстру.

Цивільний кодекс також зазначає, що у випадку дарування спадкоємці за призначенням мають право вимагати частину майна від обдаровуваного, якщо дар було зроблено в такому обсязі, що вони залишаються без своїх невідчужуваних часток. Спадкоємець за призначенням може вимагати свою невідчужувану частку лише від особи, якій спадкодавець подарував майно, а не від будь-якої третьої особи, яка придбала актив пізніше.

Скасувати договір дарування має право лише дарувальник. Першою підставою є поява дітей після виконання договору дарування. Друга підстава стосується виключно чоловіка/дружини, який/яка зробили подарунок. Останні можуть скасувати договір, зроблений після заручин або під час шлюбу: 1) якщо обдарований чоловік/дружина помирає, не залишивши нащадків; 2) якщо розірванню шлюбу сприяли дії лише обдаровуваного; 3) якщо шлюб визнано недійсним, і дарувальник помилявся щодо існування шлюбу під час здійснення дарування. У цьому випадку право на скасування дарунку може бути реалізоване протягом одного року (з дня смерті обдаровуваного; з дня набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу або складення нотаріусом свідоцтва про розлучення; з дня набрання чинності рішенням суду про визнання шлюбу недійсним).

Третя підстава – обдаровуваний виявляє грубу невдячність. Закон не визначає жодного терміну чи розміру вдячності, яку обдаровуваний повинен виявляти дарувальнику, але стверджує, що груба невдячність проявляється у грубих словах чи діях, значній майновій шкоді, заподіяній навмисно, створенні небезпеки для життя особи, залишенні особи у безпорадному стані, якщо їй можна було допомогти.

Таким чином лише значна майнова шкода, заподіяна навмисно, тобто зі злим наміром, визнається грубою невдячністю. Хоча дарувальник може вважати, що обдаровуваний виявляє грубу невдячність, у разі виникнення спору це питання вирішуватиметься судом, оскільки не всі дії обдаровуваного можна вважати грубими.

Право скасувати договір через невдячність не переходить до спадкоємців дарувальника, а також не спрямоване проти спадкоємців невдячного обдаровуваного, і дарувальник може пред'явити особистий позов до обдаровуваного лише про повернення самої речі разом з її плодами, але також лише тоді, коли дар все ще знаходиться у власності обдаровуваного.

Четверта підстава – якщо договором були покладені обов´язки на обдаровуваного перед дарувальником, і він їх не виконує (тут важливо зазначити, що розпорядження може стати невиконуваним через природні перешкоди або з юридичних чи моральних причин, у такому разі договір дарування залишається в силі, а розпорядження стає недійсним) [9].

Висновки. За результатами здійсненого правового аналізу можна визначити спільні та відмінні риси у сфері правового регулювання договору дарування в Україні (з однієї сторони) та в Німеччині,

Іспанії, Польщі, Латвії (з іншої сторони) за наступними критеріями: 1) форма договору; 2) сторони договору; 3) предмет договору; 4) види договорів дарування; 5) підстави для припинення договірних відносин.

Українське законодавство виділяє усну, просту письмову та письмову з нотаріальним посвідченням форми договору (вибір останньої напряму залежить від предмета). Що стосується досліджуваних країн, то форма дарування також залежить від майна, яке передається, проте крім звичних для нас форм, можна виділити рукописну (Німеччина), форму публічного акту, що скоріш за все можна прирівняти до нашої нотаріальної (Іспанія).

У статті 720 Цивільного кодексу України зазначено, що «сторонами у договорі дарування можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада», натомість у законодавстві країн ЄС використовується більш загальний підхід до визначення того, хто може бути дарувальником чи обдаровуваним. В Іспанії дарувальником має право бути кожен, хто може орендувати та розпоряджатися своїм майном, а обдаровуваним – усі, крім недієздатних осіб. У Польщі сторонами (як і в Україні) виступають фізичні, юридичні особи та організаційні одиниці. У Латвії повинна бути дотримана вимога лише щодо дієздатності. Тут варто зазначити, що українське законодавство також не передбачає можливості укладення договору дарування недієздатними особами, хоча це і прямо не закріплено у статті 720, але випливає із загальних положень про фізичну особу та правочини.

Щодо предмету договору, то відповідно до Цивільного кодексу України – це можуть бути «рухомі, нерухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, майнові права, якими дарувальник вже володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому». Натомість у цивільних кодексах Іспанії, Литви міститься чітке правило, що дарунком не може бути майно, яке відсутнє на момент дарування, але право власності на яке виникне в дарувальника в майбутньому. А в Німеччині та Польщі таке обмеження відсутнє.

Український законодавець виділяє «класичний» договір дарування, договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому та договір дарування з обов'язком обдаровуваного на користь третьої особи. В свою чергу в німецькому цивільному праві, крім звичного договору дарування можна виділити договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому; договір дарування з обов'язком передати подарунок, якщо обдаровуваний переживе дарувальника; договір дарування з обов'язком дарувальника надавати обдарованому утримання у вигляді періодичних платежів (пенсійна обіцянка); договір дарування, укладений на виконання морального обов'язку або з міркувань пристойності. Латвійське законодавство розрізняє договір дарування всього майна; договір дарування з оплатою; договір дарування, де подарунок виступає як винагорода. А в Іспанії є можливість укласти договір дарування з правом (дарувальника) розпорядження частиною подарованого майна чи грошей.

Найбільшу увагу потрібно звернути на існуючі відмінності у підставах припинення договірних відносин. Адже законодавство досліджуваних країн закріплює досить цікаві і дещо незвичні для України підстави для скасування чи відкликання договору дарування. У Німеччині це: 1) алкогольна, наркотична залежність обдаровуваного, залежність від азартних ігор тощо; 2) розірвання шлюбу обдаровуваного, якщо подароване майно буде включено до складу спільної сумісної власності і підлягатиме поділу; 3) визнання обдаровуваного недієздатним або наявність у нього іншого тяжкого захворювання; 4) груба невдячність щодо дарувальника; 5) оголошення обдаровуваного банкрутом.

В іспанському законодавстві не характерними для нас є: 1) поява дітей після укладення договору, навіть якщо діти народилися після смерті дарувальника; 2) поява сина дарувальника, який вважався мертвим на момент укладення договору; 3) незаконна відмова дарувальнику в їжі. В Латвії існує ціла низка підстав для скасування договору, які можуть реалізувати виключно чоловік/дружина, який/яка виступають дарувальниками.

До спільних підстав припинення договірних відносин (які передбачені і українським законодавством) належать: 1) погіршення майнового становища дарувальника; 2) вчинення кримінального правопорушення проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) або дітей. Таким чином, можна стверджувати, що в цьому аспекті українське законодавство більше захищає права обдаровуваного (адже підстав для розірвання договору та повернення майна не так вже і багато у порівнянні із закордонною практикою).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Особливості договору дарування. *LIGA360*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ EA018529 (дата звернення: 15.03.2026).
2. Пояснювальна записка до проєкту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 12.03.2026).
3. Gift Agreement (Schenkungsvertrag) in Germany: Requirements and Revocation Clauses. *WW+KN*. URL: https://wwkn.de/en/blog/gift-agreement-schenkungsvertrag-in-germany-requirements-and-revocation-clauses/ (дата звернення: 14.03.2026).
4. Bürgerliches Gesetzbuch vom 18.08.1896. URL: https://dejure.org/gesetze/BGB/516.html (дата звернення: 14.03.2026).
5. Gifts in German Civil Law. *WF Frank & Partner*: веб-сайт. URL: https://www.german-probate-lawyer.com/publications/detail/gifts-in-german-civil-law-4378.html (дата звернення: 15.03.2026).
6. Código Civil de 16.08.1889. *Boletín Oficial del Estado*: веб-сайт. URL: https://www.boe.es/eli/es/rd/1889/07/24/(1)/con#art609 (дата звернення: 13.03.2026).
7. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. *ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych.* URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/ D19640093Lj.pdf (дата звернення: 15.03.2026).
8. Gift deed – is everything as straightforward as it seems? *MindLink.lv*: веб-сайт. URL: https://mindlink.lv/gift-deed-is-everything-as-straightforward-as-it-seems-34623 (дата звернення: 15.03.2026).
9. Latvijas Republikas Likums. Civillikums. 28.01.1937. *Likumi Latvijas Republikas Tiesibu Akti:* веб-сайт. URL: https://likumi.lv/ta/id/90220 (дата звернення: 14.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Галкевич С.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК: 347.2/.3:347.4:631.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.37

ДОГОВІР ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА УЧАСТЮ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ

Гоpіславська І. В.,
к.ю.н, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0002-1865-9132
E-mail: gorislavska_i@nubip.edu.ua

Піддубний О. Ю.,
д.ю.н., професор, завідувач кафедри цивільного та господарського права Національного університету біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0000-0003-4867-4613
E-mail: piddubny_o@nubip.edu.ua

Гоpіславська І. В., Піддубний О. О. Договір про встановлення довірчої власності за участю суб'єктів агробізнесу.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи договору про встановлення довірчої власності та визначенню особливостей його застосування за участю суб'єктів агробізнесу в умовах сучасних економічних трансформацій та воєнного стану. Актуальність теми зумовлена необхідністю вдосконалення механізмів забезпечення виконання зобов'язань у сфері аграрного виробництва, що характеризується підвищеними ризиками, сезонністю господарської діяльності та залежністю від зовнішніх факторів, зокрема військових дій, руйнування інфраструктури та обмеженого доступу до фінансових ресурсів. У роботі обґрунтовується, що довірча власність виступає самостійною правовою конструкцією, яка не може бути повністю ототожнена із класичними інститутами застави чи іпотеки, оскільки поєднує у собі ознаки речового та зобов'язального права.

Особливу увагу приділено аналізу нормативного закріплення довірчої власності у цивільному законодавстві України. Встановлено, що законодавча модель довірчої власності передбачає формальне набуття права власності довірчим власником, однак обмежує можливість реалізації повного обсягу правомочностей у зв'язку з функціональним призначенням такого права. У статті досліджено наукові підходи до визначення правової природи довірчої власності. Проаналізовано позиції вітчизняних науковців, які розглядають довірчу власність як особливий вид речового права, змішану правову конструкцію або забезпечувальний інститут із специфічними ознаками. Значну увагу приділено особливостям застосування договору про встановлення довірчої власності у сфері агробізнесу. Встановлено, що специфіка аграрного виробництва обумовлює необхідність використання гнучких правових інструментів, які дозволяють забезпечити ефективне управління майновими активами без припинення господарської діяльності суб'єкта.

Окремий блок дослідження присвячений аналізу судової практики. Встановлено, що практика застосування довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань перебуває на стадії формування. Разом із тим, у рішеннях Верховного Суду сформовано підхід до розуміння довірчої власності як права власності з функціональними обмеженнями, що реалізується виключно з метою забезпечення виконання основного зобов'язання. У статті також досліджено проблеми правозастосування, пов'язані з використанням довірчої власності. Зокрема, встановлено ризики зловживання правом, які можуть проявлятися у використанні цього інституту з метою обходу законодавчих обмежень або уникнення виконання зобов'язань. Наголошено на необхідності встановлення чітких правових меж реалізації прав довірчого власника та запровадження ефективних механізмів захисту прав

боржника. Окрему увагу приділено питанням державної реєстрації довірчої власності та визначення правового режиму відповідних об'єктів.

Ключові слова: довірча власність, договір довірчої власності, забезпечення виконання зобов'язань, агробізнес, речові права.

Horislavska I.V., Piddubnyi O.O. Agreement on the establishment of trust ownership involving agribusiness entities.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature of the agreement on the establishment of trust property and the determination of the features of its application with the participation of agribusiness entities in the conditions of modern economic transformations and martial law. The relevance of the topic is due to the need to improve the mechanisms for ensuring the fulfillment of obligations in the field of agricultural production, which is characterized by increased risks, seasonality of economic activity and dependence on external factors, in particular military operations, destruction of infrastructure and limited access to financial resources. The paper substantiates that trust property is an independent legal construct that cannot be fully identified with the classical institutions of pledge or mortgage, since it combines the features of property and obligation law. Particular attention is paid to the analysis of the normative consolidation of trust property in the civil legislation of Ukraine. It is established that the legislative model of trust property provides for the formal acquisition of property rights by the trustor, but limits the possibility of implementing the full scope of powers in connection with the functional purpose of such a right. The article examines scientific approaches to determining the legal nature of trust property. The positions of domestic scientists who consider trust property as a special type of real law, a mixed legal structure or a security institution with specific features are analyzed. Considerable attention is paid to the peculiarities of the application of the agreement on the establishment of trust property in the field of agribusiness. It is established that the specifics of agricultural production necessitate the use of flexible legal instruments that allow ensuring effective management of property assets without terminating the economic activity of the subject. A separate block of the study is devoted to the analysis of judicial practice. It has been established that the practice of using trust property as a method of ensuring the fulfillment of obligations is at the stage of formation. At the same time, the Supreme Court's decisions have formed an approach to understanding trust property as a property right with functional restrictions, which is implemented exclusively for the purpose of ensuring the fulfillment of the main obligation. The article also examines the problems of law enforcement associated with the use of trust property. In particular, the risks of abuse of law that may manifest themselves in the use of this institution in order to circumvent legislative restrictions or avoid the fulfillment of obligations are identified. The need to establish clear legal boundaries for the exercise of the rights of the trust owner and the introduction of effective mechanisms for protecting the rights of the debtor is emphasized. Special attention is paid to the issues of state registration of trust property and determination of the legal regime of the relevant objects.

Key words: trust property, trust property agreement, ensuring the fulfillment of obligations, agribusiness, property rights.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються в аграрному секторі економіки України, зумовлюють необхідність пошуку ефективних правових механізмів, здатних забезпечити належний рівень захисту майнових інтересів учасників господарського обороту. В умовах воєнного та післявоєнного відновлення особливого значення набувають інструменти, які дозволяють одночасно гарантувати виконання зобов'язань, мінімізувати ризики для кредиторів та не порушувати економічну основу діяльності аграрних підприємств. Одним із таких інструментів виступає договір про встановлення довірчої власності, який формує нову модель перерозподілу правомочностей щодо майна. Його використання у сфері агробізнесу відкриває можливості для більш гнучкого управління активами, однак водночас породжує низку теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із визначенням правової природи довірчої власності, меж здійснення прав довірчого власника та гарантій захисту прав боржника. Аналіз сучасного стану досліджень. Проведений аналіз сучасних досліджень дає можливість констатувати активне дослідження обраної тематики. Питання довірчої власності активно розробляється у вітчизняній цивілістичній науці, однак єдності підходів щодо її правової природи не досягнуто. У класичних дослідженнях довірча власність розглядається у контексті розвитку інституту права власності як такого. О. В. Дзера обґрунтовував принципи права власності через аналіз норм

національного законодавства та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [1]. Р. А. Майданик визначав, що право довірчої власності не можна віднести ні до речових прав, ні до зобов'язальних, інститут довірчого управління майном є змішаним цивільно-правовим інститутом [2, с. 302]. Сучасні автори пропонують більш функціональний підхід. Так, К. Г. Некіт [2] акцентує на подвійній природі довірчої власності та визначає в Україні складлася особлива ситуація, коли в законодавстві існує два інститути – довірче управління майном і довірча власність [3, с. 21]. Дєктярьов В. В. досліджує проблемні питання застосування права довірчої власності [4] та досліджує об'єкт довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань за кредитними договорами [5]. Бевза Д. О. визначає, що правовідносини довірчої власності характеризуються «спеціальною фідуціарною трансформацією права власності, а правомочності власника не лише обмежені, але й спрямовані «назад» до засновника довірчої власності або визначеного ним вигодонабувача, що відрізняє довірчу власність від будь-якого іншого речового права» [6, с. 305]. О. В. Ільків досліджує правову природу права довірчої власності через призму правомочностей «користування» та «використання», що характерне для відносин за участю довірчого власника, який реалізує цю правомочність в інтересах особи, що її передала на підставі певного титулу [7, с. 52]. Проблематику переходу речових прав за договором, зокрема і питання довірчої власності, через порівняння відповідних підходів різних правових систем, досліджує Г. Харченко і наводить приклад Китаю «де увага фокусується на різниці юридичного складу виникнення речових та зобов'язальних прав у межах одних і тих самих договірних відносин з висновком про те, що незавершення формування юридичного складу виникнення речових прав не впливає на чинність прав зобов'язальних у разі укладення договору щодо речових прав на майно» [8, с. 48]. Разом із тим, аграрна специфіка застосування довірчої власності залишається недостатньо розкритою, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

Метою цієї статті є комплексне дослідження правової природи договору про встановлення довірчої власності та обґрунтування особливостей його застосування за участю суб'єктів агробізнесу з урахуванням специфіки об'єктів аграрних правовідносин, а також визначення меж здійснення прав довірчого власника, напрямів удосконалення законодавчого регулювання для забезпечення ефективного використання аграрних активів і балансу інтересів учасників господарського обороту.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню правової природи та змісту права довірчої власності присвятили свої праці такі відомі українські правознавці, як: О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва, В. Л. Яроцький. Їх увага зосереджувалась на цивілістичному аналізі довірчих відносин, розмежуванні категорій «траст» та «довірча власність», а також на питаннях рецепції інститутів англо-американського права у вітчизняне законодавство. Окремі аспекти правомочностей довірчого власника та вигодонабувача розглядалися у роботах О. Є. Кухарєва, Т. С. Ківалової та М. М. Сібільова. Специфіка функціонування права довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань висвітлювалася у працях таких науковців та практиків, як: А. О. Селіванов, В. В. Посполітак, Д. А. Гудима, Ю. М. Мархевка. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили іноземні дослідники, які вивчали інститут фідуціарної застави та забезпечувальної власності, зокрема: Р. Циммерманн, Г. Лаубштайнер, М. Грацідеї та Л. Сміт. У їхніх працях акцентується увага на перевагах довірчої власності над традиційною іпотекою, механізмах звернення стягнення на об'єкт забезпечення та захисту прав кредиторів.

Виклад основного матеріалу. Нормативна модель довірчої власності закріплена у ст. 597-1 Цивільного кодексу України, яка передбачає можливість передання майна у власність довірчого власника з чітко визначеною метою – забезпечення виконання зобов'язання [9]. Водночас така передача не означає повного та безумовного переходу класичного права власності, оскільки зміст правомочностей довірчого власника обмежується функціональним призначенням цього інституту. Аналізуючи співвідношення довірчої власності з традиційною моделлю права власності (ст. 316 ЦК України) [9], можна дійти висновку, що у даному випадку відбувається модифікація змісту правомочностей власника. Довірчий власник формально набуває усі елементи права власності, проте їх реалізація підпорядковується досягненню визначеної договором мети.

Правові позиції Верховного Суду підтверджують зазначений підхід. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2019 р. у справі № 755/12638/15 наголошено, «правова природа довірчої власності полягає у наданні довірчому власнику речового права, обмеженого цільовим характером його здійснення в інтересах визначених осіб. Довірчий власник здійснює право власності на об'єкт

довірчої власності лише для досягнення визначеної мети, яка обтяжує право довірчої власності» [10]. У свою чергу, у постанові від 13.12.2019 р. у справі № 916/15/18 підкреслено можливість істотного обмеження правомочностей довірчого власника умовами договору, а також «право довірчої власності залежить від волі іншої особи – законодавця, вираженої за змістом відповідного закону, або установника управління, встановленої в договорі управління майном, укладеного з управителем, правомочності якого щодо переданого йому в управління майна власника обмежуються умовами договору управління майном та не можуть перевищувати обсяг прав та обов`язків установника управління щодо володіння, користування та розпорядження належним йому на праві власності майном» [11].

Довірча власність у сфері агробізнесу виконує не лише забезпечувальну, але й управлінську функцію. Вона дозволяє структурувати майнові активи таким чином, щоб забезпечити їх збереження та ефективне використання без припинення господарської діяльності боржника. Специфіка аграрного сектору зумовлює особливий підхід до визначення об'єктів довірчої власності. До них можуть належати не лише земельні ділянки, але й інші активи, зокрема сільськогосподарська техніка, майбутній урожай.

Окрему увагу слід приділити ризикам зловживання правом. Наявність формального переходу права власності може створювати передумови для використання довірчої власності з метою обходу законодавчих обмежень або уникнення відповідальності. У цьому контексті важливого значення набуває чітке визначення умов договору, зокрема порядку повернення майна та меж його використання. Судова практика визначає, що окрім механізму управління майном, передбаченого главою 70 ЦК України, існує також інститут управління активами, що регулюється нормами Кримінального процесуального кодексу України (ст. 100) [12] та Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» [13]. Управління активами – «діяльність із володіння, користування та розпорядження активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави і вирішено питання про їх передачу АРМА, тобто забезпечення збереження активів, збереження (за можливості – збільшення) їх економічної вартості, передача їх в управління або реалізація активів у випадках та порядку, передбачених цим Законом, а також реалізація активів, конфіскованих у кримінальному провадженні чи стягнених за рішенням суду в дохід держави внаслідок визнання їх необґрунтованими» [14]. В той же час робиться висновок Верховним Судом про неможливість ототожнення право власності та права довірчої власності, що має фідуціарний характер відносин, з відокремленням категорії управління активами як правового механізму, що використовується виключно для кримінального провадження та у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави із встановленням заборони користуватись відповідними активами [14].

Судова практика застосування довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань, зокрема у сфері кредитування суб'єктів агробізнесу, перебуває на стадії формування. Окремі підходи простежуються у рішеннях господарських судів, зокрема у справі № 906/1072/21 [15], де підтверджено можливість використання довірчої власності як договірної моделі забезпечення зобов'язань. Верховний Суд у своїх правових позиціях визначає довірчу власність як різновид права власності з функціональним обмеженням, спрямованим на забезпечення виконання основного зобов'язання. Водночас у сфері агробізнесу найбільш поширеними є моделі передачі у довірчу власність земельних ділянок, сільськогосподарської техніки та майнових комплексів, що використовується як альтернатива іпотеці. Разом із тим, відсутність усталеної судової практики та неврегульованість окремих питань, зокрема щодо можливості передачі майбутнього врожаю, свідчать про необхідність подальшого розвитку як законодавства, так і правозастосування.

Договір про встановлення довірчої власності – єдина підстава встановлення та врегулювання цього способу забезпечення зобов'язання. Отже, довірча власність як спосіб забезпечення виконання зобов'язання передбачає передачу майна боржника кредитору, носить цей договір акцесорний характер лише для кредитних договорів та договорів позики. Водночас грошове зобов'язання можна перетворити на позикове шляхом новації боргу відповідно до ст. 1053 Цивільного кодексу України [9], що передбачає за домовленістю сторін борг, який виник з договорів купівлі-продажу, найму інших договірних підстав, може бути замінений на позикове зобов'язання. Це значно розширює поле для використання досліджуваного способу забезпечення виконання зобов'язання, через перетворення

грошового боргу на позику. Предметом договору про встановлення довірчої власності є передання на праві довірчої власності майна боржником (довірчим засновником) кредитору (довірчому власнику). Таким чином, після установлення довірчої власності у боржника право власності припиняється (ч. 3 ст. 597[1] Цивільного кодексу України) [9]. Відтак, «довірча власність стає єдиним способом забезпечення виконання зобов'язання, що встановлює для кредитора право власності на майно й одночасно припиняє право власності на майно для боржника. Але розпорядитися майном кредитор не може – лише звернути на нього стягнення» [16]. Ще однією умовою для встановлення довірчої власності до надання кредиту або позики є обов'язок кредитора запропонувати боржнику інші способи забезпечення виконання зобов'язання (ч. 4 ст. 597[1] Цивільного кодексу України) [9]. Така норма є особливо значущою у сфері агробізнесу, де об'єктами довірчої власності можуть виступати земельні ділянки. З іншого боку відсутній правовий механізм та практика реалізації відповідної пропозиції кредитора.

Суттєві ризики існують у процедурах, пов'язаних з виникненням права довірчої власності на підставі відповідного договору. Так як, довірча власність на нерухоме майно, неподільний об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості виникає з моменту її реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ч. 5 ст. 597[3] Цивільного кодексу України [9] та ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [17]. Рішення про державну реєстрацію довірчої власності на право оренди земельних ділянок та переходу цього права внаслідок його продажу довірчим власником стали предметом адміністративного оскарження, щодо який у січні та лютому 2024 року Міністерство юстиції України були прийняті рішення [18; 19]. Суть полягала у тому, що під час прийняття оскаржуваних рішень державним реєстратором та приватним нотаріусом не здійснена перевірка документів та відомостей Державного реєстру прав на наявність підстав для проведення реєстраційних дій. Зокрема, було проігноровано статтю 89[1] Земельного кодексу України [20] щодо того, що довірчий власник має права та виконує обов'язки власника земельної ділянки з урахуванням особливостей, визначених у Земельному кодексі України та Цивільному кодексі України. Відповідно лише власник наділений правом передачі майна у довірчу власність, а довірча власність на право оренди не підлягає державній реєстрації.

Ще одним обмежувачем для застосування інституту довірчої власності у аграрній сфері є заборона для земельних ділянок державної та комунальної власності бути об'єктами довірчої власності (ч. 4 ст. 89[1] Земельного кодексу України [20]). Довірчу власність можна встановити не лише на нерухоме майно, хоча правова природа довірчої власності для рухомих речей відрізняється від тієї, що передбачена Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [17]. Для нерухомих речей довірча власність є речовим правом, а для рухомих – забезпечувальним обтяженням (ст. 21 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» [21]. Така неоднозначність у визначенні правової природи та правомочностей довірчих власників може призводити до порушень їх прав.

Важливим для аграрного сектору є те, що після укладання договору об'єкт довірчої власності (майно сільськогосподарського товаровиробника) залишається у його довірчого засновника та може бути ним використане. Для кредитора у договорі про встановлення довірчої власності необхідно встановити обов'язок боржника по утриманню та схоронності об'єкта довірчої власності, а також ризики випадкового знищення чи пошкодження такого об'єкту. До прав довірчого засновника можна віднести і паво передавати у користування об'єкт довірчої власності (укладання договорів оренди), що випливає із ч.4 ст. 597[4] Цивільного кодексу України [9]. Виклики, що постають у такому випадку ми вище аналізували на прикладі розгляду скарг про скасування державної реєстрації довірчої власності права оренди. Для аграрного сектору питання рейдерства має надважливе значення та є загрозою. За результатами аналізу Звітів Рахункової палати України за 2023-2024 роки майже «35% транзакцій із землями сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності мають ознаки корупційних ризиків, а загальні втрати бюджету від неефективного управління земельними ресурсами оцінюються у понад 8,7 млрд грн» [22, с.751; 23]. У цьому ж напрямку функціонує і Колегія з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції України, яка у 2025 році розглянула «1362 скарги, з них 1108 – у сфері нерухомості, 254 – у сфері бізнесу. У 2024 році було розглянуто 1722 скарги (1477 – у сфері нерухомості та 245 – у сфері бізнесу). За підсумками 2025 року також було задоволено 520 скарг (38,18% від загальної кількості розглянутих)» [24; 25].

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід зазначити, що договір про встановлення довірчої власності є складною та багатофункціональною правовою конструкцією, яка поєднує елементи речового та зобов'язального регулювання. Його правова природа проявляється у трансформації титулу власності з одночасним обмеженням змісту правомочностей довірчого власника функціональною метою – забезпеченням виконання основного зобов'язання. Такий підхід дозволяє розглядати довірчу власність як самостійний інститут цивільного права, що потребує чіткого теоретичного осмислення та системного нормативного закріплення. Встановлено, що застосування договору довірчої власності у сфері агробізнесу має значний практичний потенціал, оскільки дозволяє забезпечити ефективне використання майнових активів без припинення господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Специфіка аграрних правовідносин, зокрема особливий правовий режим земель сільськогосподарського призначення, сезонний характер виробництва та підвищені ризики, зумовлюють необхідність використання гнучких правових інструментів, до яких належить довірча власність. Водночас її застосування потребує врахування публічних інтересів та спеціальних обмежень, встановлених земельним законодавством. Разом із тим, дослідження засвідчило наявність низки проблем правозастосування, серед яких ключовими є відсутність усталеної судової практики, нечіткість визначення меж здійснення прав довірчого власника, а також ризики зловживання правом з боку учасників правовідносин. Недостатня визначеність порядку державної реєстрації довірчої власності та особливостей її застосування щодо окремих об'єктів, зокрема майбутнього врожаю чи земельних ділянок, також ускладнює ефективне використання цього інституту на практиці. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність подальшого вдосконалення законодавчого регулювання довірчої власності, зокрема шляхом конкретизації її правової природи, визначення чітких меж реалізації прав довірчого власника, удосконалення механізмів державної реєстрації та запровадження ефективних гарантій захисту прав боржника. Формування єдиної судової практики та розвиток доктринальних підходів сприятимуть підвищенню правової визначеності, забезпеченню балансу приватних і публічних інтересів та ефективному використанню довірчої власності як інструменту розвитку аграрного сектору економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзера О.В. Принципи інституту права власності вимагають додаткових законодавчих гарантій. Право України. № 1. 2019. URL: https://www.pravoua.com.ua/storage/ files/magazines/files/article-pravo_2019_1_s5.pdf
2. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві: монографія. Київ: Вид-во поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 502 с.
3. Некіт К. Г. Договір довірчого управління майном: порівняльно-правовий аналіз: монографія 2012. 182 с.
4. Дєктярьов В. В. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання кредитних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 244 с.
5. Дєктярьов В. В. Об'єкт довірчої власності як способу забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором. Нове українське право. № 2. 2024. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/600
6. Бевза Д. О. Юридично-фактичні підстави виникнення права довірчої власності у цивільному праві. Том 1 № 92 (2025): Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/350121
7. Ільків О. В. Правова природа довірчої власності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2021. № 50. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc50/13.pdf
8. Харченко Г. Перехід речових прав за договором (каузальна та абстрактна моделі). Підприємництво, господарство і право. №1. 2019. С.45-49. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/1/9.pdf
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
10. Постанова від 05.06.2019 № 755/12638/15-ц Верховний Суд. Велика Палата. URL: https://verdictum-pro.ligazakon.net/document/82308714

11. Постанова ОП КГС ВС від 13 грудня 2019 року у справі № 916/15/18. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2019_12_13_916_15_18
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text
13. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text
14. Постанова від 16.05.2025 №903/421/24 «Верховний Суд. Касаційний господарський суд» URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/C030595?fullText=true&withBacklinks= true&rnd=23B2553B8994E3DE2AB745E8D6A39BA3&versioncli=&an=346
15. Постанова Верховного суду України від 27 червня 2023 року справа № 906/1072/2. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=112058100
16. Гужва А. Договір про встановлення довірчої власності: нові можливості для кредиторів. URL: https://zakon-pro.ligazakon.net/document/EA013993?land=UA&context=UA
17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text
18. Скарга (вх. № СК-4792-23 від 27.11.2023) Гамбарової Юлії Борисівни на реєстраційні дії державного реєстратора Виконавчого комітету Юр'ївської селищної ради Дніпропетровської області Боднар М.А. та приватного нотаріуса Дніпровського міського нотаріального округу Дніпропетровської області Шрамової В.М. URL: https://minjust.gov.ua/m/lyutiy-2024
19. Скарги (вх. №№ СК-4839-23, СК-4840-23 від 28.11.2023) Райка Степана Григоровича, Райко Ніни Василівни на рішення державного реєстратора Виконавчого комітету Юр'ївської селищної ради Дніпропетровської області Боднар Марини Андріївни, приватного нотаріуса Дніпровського міського нотаріального округу Дніпропетровської області Шрамової Вікторії Миколаївни; URL: https://minjust.gov.ua/files/general/2024/01/18/ 20240118194650-60.pdf
20. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text
21. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18.11.2003 № 1255-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text
22. Кулініч О., Меляков А. Реформування системи державного контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення як механізм протидії рейдерству в аграрному секторі України. № 4(12) (2025). Суспільство та національні інтереси. URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/sni/article/view/22226
23. Звіт Рахункової палати за 2023 та 2024 рік. URL: https://rp.gov.ua/Activity/Reports/?id=2524
24. У 2025 році Офіс протидії рейдерству розглянув понад тисячу скарг. Юридична газета. 16 січня 2026 року. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/u-2025-roci-ofis-protidiyi-reyderstvu-rozglyanuv-ponad-tisyachu-skarg-.html
25. Архів рішень, прийнятих за результатами розгляду скарг у сфері державної реєстрації. URL: https://minjust.gov.ua/commission_civil_register

Дата першого надходження рукопису до видання: 30.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Горіславська І.В., Піддубний О.О., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.38

ОСОБЛИВОСТІ НЕРУХОМОГО МАЙНА ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Дякович М. М.,
доктор юридичних наук
ORCID: 0000-0002-9034-5285
E-mail: myroslava.dyakovych@gmail.com

Якубівський І. Є.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-5322-249X
E-mail: yakubivskyy@gmail.com

Дякович М. М., Якубівський І. Є. Особливості нерухомого майна як об'єкта цивільних прав.
Стаття присвячена комплексному дослідженню нерухомого майна як об'єкта цивільних прав, розкриттю його правової природи та визначенню місця у системі майнових відносин. У роботі проаналізовано значення нерухомості для функціонування економічного обороту та стабільності правової системи, а також висвітлено особливості її правового режиму з урахуванням взаємодії приватно-правових і публічно-правових засад регулювання. Окремо досліджено співвідношення земельної ділянки із розташованими на ній будівлями та спорудами, зокрема питання їх правової єдності або самостійності як об'єктів цивільних прав, а також вплив такого співвідношення на зміст правомочностей власника та порядок здійснення цивільного обороту нерухомості.

Значення нерухомого майна для поліпшення економічної ситуації та сталості правової системи будь-якого організованого суспільства важко переоцінити. Як для товарних відносин, так і для правового регулювання майнового обороту виключно нерухомість завжди була і залишається стержнем і найвищою сутністю будь-якої державності.

Для публічного права земля, її поверхня, в тому числі покрита лісом або водою, земля, яка навіть поділена на умовні ділянки з різним правовим режимом, завжди є територією держави.

Бажання фізичної чи юридичної особи стати власником нерухомого майна – не тільки суть соціально-психологічних прагнень відокремити себе від влади держави, але і єдиний економіко-правовий спосіб включити себе як суб'єкта в цивілізований і вільний підприємницький оборот.

Об'єкти цивільних прав закономірно займають центральне місце як в науковій, законодавчій і правозастосовній сфері юриспруденції, визначають потенційну сукупність всіх інших матеріальних благ, які включені в економічний оборот, а також обумовлюють своєю системністю власне суть економічних і правових відносин та відповідно, ступінь духовного розвитку суспільства.

Нерухоме майно завжди було і залишається предметом постійної уваги юридичної науки. Визнаючи загальну системність права і законодавства, неможливо не визнати системність галузей і інститутів, зокрема систему об'єктів цивільних прав, а також системні утворення окремих груп об'єктів цивільних прав, в першу чергу об'єктів нерухомого майна. Нерухомість, займаючи основне місце в системі об'єктів цивільних прав, сама виступає системним утворенням з власною структурою і взаємозв'язком елементів, які її складають.

У цьому контексті особливого значення набуває дослідження правового режиму нерухомого майна як комплексного явища, що поєднує у собі як приватно-правові, так і публічно-правові елементи регулювання. Вказаний режим визначає особливості виникнення, переходу та припинення прав на нерухомі об'єкти, встановлює вимоги до їх державної реєстрації, а також забезпечує публічність

і достовірність відомостей про такі об'єкти. Водночас нерухомість виступає не лише економічною основою суспільного розвитку, але й важливим інструментом гарантування стабільності цивільного обороту, що обумовлює необхідність її подальшого наукового осмислення та вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері.

Ключові слова: нерухоме майно, земельна ділянка, державна реєстрація, будівля, споруда, об'єкти цивільних прав, правовий режим.

Dyakovych M. M., Yakubivskyi I. Ye. Features of real estate as an object of civil rights.

The article is devoted to a comprehensive study of immovable property as an object of civil rights, uncovering its legal nature and defining its place in the system of property relations. The article analyzes the significance of real estate for the functioning of economic turnover and the stability of the legal system. It also highlights the specific features of its legal regime, taking into account the interaction between private law and public law regulatory principles. The relationship between a land plot and the buildings and structures located upon it is examined separately, particularly the issues of their legal unity or independence as objects of civil rights, as well as the impact of such a relationship on the content of the owner's legal powers and the procedure for civil real estate turnover.

The importance of immovable property for improving the economic situation and the stability of the legal system of any organized society can hardly be overestimated. For both commodity relations and the legal regulation of property turnover, real estate has always been and will remain the core and the highest essence of any statehood.

For public law, land and its surface, including areas covered by forests or water, even when divided into conditional plots with different legal regimes, always constitute the territory of the state.

The desire of a citizen (natural person) or a legal entity to become a property owner is not only the essence of socio-psychological aspirations to distinguish oneself from state power, but also the only economic and legal way to include oneself as a subject in civilized and free entrepreneurial turnover.

Objects of civil rights naturally occupy a central place in the scientific, legislative, and law-enforcement spheres of jurisprudence. They also define the potential aggregate of all other material goods included in economic turnover and, through their systematic nature, determine the very essence of economic and legal relations and, consequently, the degree of spiritual development of society.

Immovable property has always been and remains a subject of constant attention in legal science. Recognizing the general systemic nature of law and legislation, one cannot ignore the systematic nature of branches and institutes, including the system of objects of civil rights, as well as the systemic formations of specific groups of objects of civil rights, primarily objects of immovable property. Occupying a primary place in the system of objects of civil rights, real estate itself acts as a systemic formation with its own structure and the interconnection of the elements that compose it.

In this context, the study of the legal regime of immovable property as a complex phenomenon, combining both private law and public law elements of regulation, becomes particularly important. This regime determines the specifics of the emergence, transfer, and termination of rights to immovable objects, establishes requirements for their state registration, and ensures the publicity and reliability of information regarding such objects. At the same time, real estate serves not only as an economic foundation for social development but also as an important instrument for guaranteeing the stability of civil turnover, which necessitates its further scientific interpretation and the improvement of legislative regulation in this sphere.

Key words: real estate, immovable object, land plot, state registration, building, structure, objects of civil rights, legal regime.

Постановка проблеми. На сучасному етапі перед науковцями та юристами-практиками стоїть одне з питань, а саме: визнання системної суті нерухомого майна і розкриття та дослідження окремих міжоб'єктних зв'язків і взаємовпливів нерухомих речей як характерний прояв власне єдиної та відносно цілісної системи. Між тим саме на межі взаємовідносин галузей українського законодавства при регулюванні відносин, які тісно пов'язані з нерухомістю, виникає багато колізій і невирішених питань: цивільне і земельне, цивільне і лісове, водне або інше природоохоронне право. Думається, що і у сферах цивільного законодавства не отримали доктринального вирішення багато проблем, які стосуються, зокрема, взаємовідношення об'єктів нерухомого майна (земельна ділянка-будівля, споруда-нежитлове приміщення і т.д.).

Прийняття Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», внесення змін до Земельного кодексу України, а також процес оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України і надалі стимулюють наукову думку до теоретичної розробки проблематики нерухомих об'єктів цивільних прав.

Метою цієї наукової статті є дослідження нерухомого майна як цілісної системи об'єктів цивільних прав, з'ясування особливостей взаємозв'язку між земельною ділянкою та розташованими на ній будівлями і спорудами, визначення їхнього співвідношення у чинному законодавстві, а також виявлення існуючих колізій і обґрунтування шляхів удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Стан теоретичного дослідження. Цивілістичне наукове товариство активно сприяє розвитку вчення про нерухомі речі. З'явились монографічні та дисертаційні дослідження про нерухомі речі, багаточисельні коментарі та наукові статті. Зокрема, серед науковців, які досліджували дане питання можна виокремити таких вчених, як А. А. Герц, Н. І. Грущинська, О. В. Ільків, В. М. Коссак, Р. А. Майданик, В. Л. Скрипник, С. Я. Фурса та ін.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 181 Цивільного кодексу України, до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації [1].

Стаття 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» відносить до нерухомого майна земельні ділянки, а також об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення, а саме: житлові будинки, будівлі, споруди, а також їх окремі частини, квартири, житлові та нежитлові приміщення, меліоративні мережі, складові частини меліоративної мережі [2].

Як зазначає В. Л. Скрипник, законодавець розрізняє по суті три різновиди нерухомості: а) нерухомість за природними властивостями (земельні ділянки); б) нерухомість за ознакою зв'язку із землею (об'єкти, які розміщені на земельній ділянці і які неможливо перемістити без їх знецінення або зміни їх призначення); в) нерухомість за законом (повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації) [3, с. 119-120].

Однак не всі із перерахованих вище об'єктів нерухомого майна мають тісний зв'язок із землею. Житлові та нежитлові приміщення, квартири, пов'язані із землею опосередковано, через будівлю або споруду, частиною яких вони є.

Аналіз досліджуваного питання вказує, що зв'язок об'єкта з землею, земельною ділянкою може бути безпосереднім (будівля, споруда, житловий будинок) або опосередкованим (житлове або нежитлове приміщення, квартира). Отже, необхідно все-таки дослідити зв'язок земельної ділянки і розташованих на ній об'єктів нерухомого майна, в основі якого однозначно лежить фактор фізичного зв'язку цих об'єктів.

Слід відзначити, що всі без виключення об'єкти нерухомого майна об'єднані законом і об'єктивним існуванням у сукупність, яка відповідає ознакам системного утворення. Система об'єктів нерухомості принципово будується на прямому або непрямому зв'язку із земельною ділянкою як необхідній та організуючій основі єднання.

Тому варто погодитися із думкою Р. А. Майданика, що поза зв'язком із земельними ділянками нерухомі речі втрачають звичайне призначення, та, відповідно, зменшується їх ціна [4, с. 57].

Щодо повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання, космічних об'єктів, то вони не відображені у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» як об'єкти, права на які підлягають державній реєстрації. Власне, за своєю природою вони не є нерухомими речами – йдеться лише про можливість поширення на них законом правового режиму нерухомості. Наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про іпотеку», застава повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання, космічних об'єктів регулюється за правилами, визначеними цим Законом [5].

Таким чином, в загальній системі об'єктів нерухомого майна можна виділити два рівні: первинний загальний, який включає всі вказані законом нерухомі речі і первинний організований, який складається із об'єктів, які безпосередньо або опосередковано пов'язані із землею.

Земельна ділянка – це єдиний із об'єктів нерухомого майна, який на початку становлення юридичної науки включений у предмет правового регулювання, залишається таким протягом подальшого

розвитку права. Змінюється лише правовий режим землі, як об'єкта, що тягне за собою зміни у тій чи іншій мірі і режиму нерухомих речей.

Земельне законодавство в якості основного принципу регулювання відносин, які пов'язані із землею, ґрунтується на тому, що правове регулювання відносин з використання та охорони землі здійснюється, виходячи із визначення землі як природного об'єкта, який охороняється як важлива складова частина природи, природного ресурсу, який використовується у якості засобу виробництва у сільському і лісовому господарстві та основи здійснення підприємницької та іншої діяльності на території України і лише вторинно визначає значення земельної ділянки як нерухомого майна, об'єкта права власності і інших прав на землю.

Якщо розглядати створення, наприклад, будівель і споруд, то вони створювались або визнавалися такими за умови, що допускав правовий режим земельної ділянки, відведеної для цієї мети. Єдність долі земельних ділянок і тісно пов'язаних з ними об'єктів полягає у тому, що всі тісно пов'язані з земельними ділянками об'єкти слідують долі земельних ділянок за винятком випадків, встановлених законом (земельним законодавством). У деякій мірі земельне законодавство намагається повернути історичну зв'язку «будівля –земельна ділянка» у традиційний, класичний для цивілістики стан: «земля – головна річ, будівля на ній – приналежність».

Цивільне законодавство України, яке регулює ці правовідносини в тому числі і співвідношення земельної ділянки і будівлі як об'єктів нерухомого майна, не об'єднує правовий режим земельної ділянки і будівлі (споруди) на ній, чітко та незмінно визначаючи ці нерухомі речі як самостійні об'єкти.

Так, ст. 377 ЦК України гарантує одночасний перехід права власності на земельну ділянку, якщо до особи переходить право власності на об'єкт нерухомого майна (житловий будинок), крім багатоквартирного, іншу будівлю або споруду), об'єкт незавершеного будівництва, право власності на який зареєстровано у визначеному законом порядку або частку у праві спільної власності на такий об'єкт.

Лише у статті 381 ЦК України, яка розміщена у главі 28 «Право власності на житло» зроблено спробу застосувати традиційну формулу «земля – головна річ, будівля на ній – приналежність, а саме у визначенні поняття садиба: «Садибою є земельна ділянка разом з розташованим на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями».

Однак ця норма кодексу не реалізована, оскільки Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» не визначається такого об'єкта нерухомого майна як садиба, і застосовується принцип реєстрації окремих об'єктів, а не їх сукупності, в тому числі через головну річ – земельну ділянку.

Відповідно до ч.3 ст.5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», право власності на житловий будинок, будівлю, споруду, а також їх окремі частини може бути зареєстровано незалежно від того, чи зареєстровано право власності чи інше речове право на земельну ділянку, на якій вони розташовані. Право власності на квартиру, житлове та нежитлове приміщення може бути зареєстровано незалежно від того, чи зареєстровано право власності на житловий будинок, будівлю, споруду, а також їх окремі частини, в яких вони розташовані.

У судовій практиці застосовується принцип *superficies solo cedit* (збудоване на поверхні слідує за нею). Велика Палата Верховного Суду виходить з того, що згідно з принципом єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованих на ній будинку, споруди (зміст якого розкривається, зокрема, у ст. 120 Земельного кодексу України та ст. 377 Цивільного кодексу України) особа, яка законно набула у власність будинок, споруду, має цивільний інтерес в оформленні права на земельну ділянку під такими будинком і спорудою після їх набуття, інших положеннях законодавства (постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 263/6022/16-ц) [6].

Фактично право на землю під будівлею може бути не тільки речовим, але і зобов'язальним, строковим, наприклад, орендним. Тому, така конструкція свідчить про пріоритет будівлі над земельною ділянкою – земля слідує долі будівлі.

Якщо ж проаналізувати норму ст. 417 ЦК України, то у разі припинення права користування земельною ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), власник земельної ділянки та власник цієї будівлі (споруди) визначають правові наслідки такого припинення. У разі недосягнення домовленості між ними власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. Якщо знесення

будівлі (споруди), що розміщена на земельній ділянці, заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки культурної спадщини тощо) або є недоцільним у зв'язку з явним перевищенням вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може з урахуванням підстав припинення права користування земельною ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк.

Таким чином, цивільне законодавство не стільки однозначно визначає верховенство будівлі над земельною ділянкою, скільки розрізняє ці об'єкти як окремі та віддає перевагу динаміці власності на будівлі та споруди. Такий розрив у правах на нерухомість і земельну ділянку, на якій знаходиться ця нерухомість має негативні наслідки для її власника, які приводять в кінцевому рахунку до можливої втрати нерухомості. Тому при укладенні договору про строкове користування земельною ділянкою, власник нерухомості має передбачати такі наслідки.

В межах укладення договору оренди землі або договору про користування земельною ділянкою для забудови необхідно чітко передбачати права і обов'язки власника нерухомості при припиненні права користування земельною ділянкою.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що нерухоме майно є одним із базових елементів системи об'єктів цивільних прав, який визначає зміст і спрямованість майнового обороту, а також забезпечує стабільність економічних і правових процесів у державі. Його правова природа обумовлена нерозривним зв'язком із землею, що зумовлює існування спеціального правового режиму, який поєднує у собі як приватно-правові, так і публічно-правові засади регулювання.

Підсумовуючи щодо співвідношення земельної ділянки та розташованих на ній будівель і споруд, встановлено, що зазначені об'єкти, з одного боку, можуть розглядатися як самостійні об'єкти цивільних прав, а з іншого – перебувають у тісному функціональному та правовому зв'язку. Викладене дає можливість зробити висновок про організуючу роль земельної ділянки у формуванні і функціонуванні всієї системи об'єктів нерухомого майна, про центральне місце і юридичні переваги земельної ділянки над іншими нерухомими речами, принциповому впливу землі на структуру системи нерухомостей і характер структурних зв'язків їх елементів.

Це обумовлює необхідність забезпечення узгодженості норм, що регулюють різні види об'єктів нерухомості, вдосконалення механізмів державної реєстрації речових прав на такі об'єкти, а також формування ефективної правозастосовної практики, здатної забезпечити баланс приватних і публічних інтересів у сфері майнових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15 – n10
3. Скрипник В. Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав: монографія. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2020. 380 с.
4. Модельні правила речевого права / за ред. Р. А. Майданика. Тернопіль: Підручники і посібники, 2025. 304 с.
5. Про іпотеку: Закон України від 05 червня 2003 року № 898-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 у справі № 263/6022/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87857777

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Дякович М.М., Якубівський І.Є., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 340.1; 347.4
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.39

ОСОБЛИВОСТІ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Дяченко В. С.,
аспірант,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0003-2809-2058
E-mail: henkoksvik@gmail.com

Дяченко В. С. Особливості приватно-правового регулювання відносин у сфері медичних послуг у зарубіжних країнах.

У статті досліджено приватно-правове регулювання відносин у сфері надання медичних послуг, яке є ключовим елементом сучасних систем охорони здоров'я. Проаналізовано зарубіжний досвід організації медичних послуг у розвинених країнах, зокрема Франції, Німеччині та Польщі, де поєднання цивільно-правових механізмів з публічно-правовим контролем забезпечує баланс між правами пацієнтів, обов'язками медичних працівників та функціонуванням медичних закладів. У Польщі та Німеччині основою таких відносин є цивільно-правові договори на надання медичних послуг, які передбачають взаємні права та обов'язки сторін, оплатність послуг і обов'язок лікаря надавати медичну допомогу сумлінно та відповідно до сучасних медичних стандартів. У Франції цивільно-правові механізми, закріплені у Code civil та законі № 2002-303 («Закон Кушнера»), визначають договірні зобов'язання між пацієнтом і медичним працівником, інформовану згоду, права пацієнтів на доступ до медичної документації та відшкодування шкоди, а також стандарти належної обачності лікаря.

Особлива увага приділена договірним відносинам між пацієнтом і медичними установами, системі цивільно-правової відповідальності та гарантіям захисту прав пацієнтів, а також механізмам інтеграції приватного та державного регулювання. Розглянуто, як цивільні кодекси та спеціальні медичні закони формують правові рамки надання медичної допомоги, встановлюють обов'язки лікарів і медичних установ, регламентують інформовану згоду, ведення медичної документації та відповідальність за неналежне надання послуг. Визначено, що впровадження подібних механізмів у національне законодавство України сприятиме розвитку контрактної медицини, підвищенню правової захищеності пацієнтів та медичних працівників, а також узгодженню національної системи з європейськими стандартами. Доведено, що, приватно-правові інструменти виступають ефективним засобом регулювання медичних відносин, забезпечення якості послуг і гармонізації інтересів усіх учасників процесу надання медичної допомоги.

Ключові слова: приватно-правове регулювання, договір про медичне обслуговування, договір про лікування, цивільна відповідальність, права пацієнтів, медичне право, захист пацієнта, європейський досвід.

Dyachenko V. S. Peculiarities of private law regulation of relations in the field of medical services in foreign countries.

This article examines the private-law regulation of relations in the provision of medical services, which is a key element of modern healthcare systems. Foreign experience in organizing medical services in developed countries, including France, Germany, and Poland, is analyzed, where the combination of civil-law mechanisms with public-law oversight ensures a balance between patients' rights, the duties of healthcare professionals, and the functioning of medical institutions. Special attention is paid to contractual relations between patients and medical institutions, the system of civil liability, guarantees of patient rights protection, and mechanisms for integrating private and state regulation. In Poland and Germany, the basis of such relations are civil-law contracts for the provision of medical services, which provide for the mutual rights and

obligations of the parties, payment for services and the doctor's duty to provide medical care conscientiously and in accordance with modern medical standards. In France, the civil law mechanisms enshrined in the Code civil and Law No. 2002-303 (the "Kushner Law") define contractual obligations between a patient and a healthcare professional, informed consent, patients' rights to access medical records and compensation for damages, and standards of due diligence.

The study also explores how civil codes and specialized medical laws establish legal frameworks for providing healthcare, define the duties of doctors and medical institutions, regulate informed consent, medical record management, and liability for improper service delivery. It is concluded that implementing such mechanisms into Ukrainian national legislation would promote the development of contract-based medicine, enhance legal protection for patients and healthcare professionals, and align the national system with European standards. Thus, private-law instruments serve as an effective means of regulating medical relations, ensuring service quality, and harmonizing the interests of all participants in the healthcare delivery process.

Key words: private-law regulation, medical services contract, treatment contract, civil liability, patient rights, medical law, patient protection, European experience.

Постановка проблеми. Сучасні системи охорони здоров'я характеризуються поєднанням публічних і приватних механізмів правового регулювання, що дозволяє забезпечити баланс між ефективним управлінням медичною сферою та належним захистом прав пацієнтів. Важливу роль у цьому процесі відіграє приватно-правове регулювання, яке охоплює договірні відносини між пацієнтами та медичними працівниками або медичними установами, питання відповідальності за неналежне надання медичних послуг, встановлення професійних стандартів медичної діяльності, а також правові гарантії реалізації та захисту прав пацієнтів. Водночас підходи до правового врегулювання таких відносин у різних державах формуються з урахуванням особливостей національних систем охорони здоров'я, моделей фінансування медичних послуг та співвідношення між публічно-правовими і приватно-правовими інструментами регулювання.

У зв'язку з цим аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання відносин у сфері медичних послуг має важливе значення для визначення ефективних правових механізмів організації медичної допомоги, захисту прав пацієнтів та забезпечення належної якості медичних послуг. Узагальнення відповідних підходів дозволяє виявити найбільш результативні моделі взаємодії держави, медичних установ та пацієнтів, а також визначити можливості їх адаптації до національної правової системи. Це є особливо важливим для України в умовах реформування системи охорони здоров'я та поступового наближення національного законодавства до європейських правових стандартів.

Метою дослідження є виявлення та систематизація особливостей приватно-правового регулювання відносин у сфері медичних послуг у зарубіжних країнах, зокрема в Німеччині, Франції та Польщі, механізмів захисту прав пацієнтів та відповідальності медичних працівників, а також визначення практик і законодавчих рішень, які можуть бути адаптовані для вдосконалення правового регулювання медичних послуг в Україні в умовах європейської інтеграції та реформування системи охорони здоров'я.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правового регулювання охорони здоров'я у зарубіжних країнах охоплює низку аспектів, включно з приватно-правовими відносинами між пацієнтами та медичними закладами, системами фінансування та захистом прав пацієнтів. Зокрема, Ткач К.Д. аналізує нормативно-правове регулювання сектору охорони здоров'я в Україні та Угорщині, підкреслюючи важливість поєднання ефективного державного управління з правовими механізмами забезпечення конституційно гарантованих прав громадян на медичну допомогу та страхування [1]. Миронова Г.А., Деревянко Б.В., Муляр Г.В. висвітлюють проблеми забезпечення прав пацієнтів у транскордонних медичних послугах у рамках європейської інтеграції, зокрема імплементацію Директиви 2011/24/ЄС, яка встановлює єдиний правовий стандарт доступу до планової медичної допомоги у країнах Європейського Союзу, регулює вибір лікаря, медичного закладу та відшкодування витрат на лікування [2]. Для України це підкреслює необхідність адаптації національного законодавства до європейських стандартів та формування цілісних правових механізмів захисту пацієнтів. Назаренко С. А. та Хакалко С.В. досліджують зарубіжний досвід управління системою охорони здоров'я, зокрема моделі фінансування та організації медичних послуг: бісмарківську, бевериджівську та змішану. Вони підкреслюють, що впровадження елементів приватно-правового регулювання, цифрові-

зації та публічно-приватного партнерства дозволяє підвищити доступність, якість та ефективність медичних послуг, а також зміцнює довіру населення до медичних установ [3]. Шлапко Т. В., Старинський М. В., Миргород-Карпова В. В. аналізують європейські орієнтири реформування системи охорони здоров'я України з урахуванням досвіду Німеччини, зокрема роль діджиталізації (ePa, eHealth) та нормативно-правових актів у забезпеченні прозорості і двостороннього зв'язку між пацієнтами та медичними установами [4].

Таким чином, сучасні наукові праці формують достатню кількість матеріалу щодо загальних моделей організації медичних послуг, механізмів фінансування, прав пацієнтів та цифровізації охорони здоров'я у зарубіжних країнах. Водночас залишаються недослідженими питання безпосереднього застосування приватно-правових інструментів у конкретних договірних відносинах між пацієнтами та медичними закладами, механізми поєднання приватних договорів із державним регулюванням та деталізовані практики адаптації європейських стандартів до національних умов України. Це створює простір для подальшого дослідження та обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства у сфері медичних послуг.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах реформування системи охорони здоров'я Україна орієнтується на використання ефективних підходів до організації та правового регулювання медичної сфери, які сформувалися у зарубіжній практиці. Особливе значення у цьому контексті має дослідження механізмів правового регулювання відносин щодо надання медичних послуг, насамперед їх приватно-правової складової. Саме приватно-правові інструменти, зокрема договірні відносини між пацієнтом і медичним працівником або закладом охорони здоров'я, механізми відповідальності за неналежне надання медичної допомоги та гарантії захисту прав пацієнтів – у багатьох державах виступають ключовими елементами забезпечення балансу інтересів усіх учасників медичних правовідносин. Аналіз міжнародної практики засвідчує, що використання таких правових механізмів сприяє підвищенню ефективності організації медичної допомоги, а також удосконаленню процедур укладення та виконання договорів про надання медичних послуг, що в кінцевому підсумку позитивно впливає на якість медичного обслуговування населення [5, с. 49].

Для України, яка реалізує стратегічний курс на європейську інтеграцію, адаптація національного законодавства до стандартів Європейського Союзу у сфері охорони здоров'я є одним із ключових напрямів реформування. Такий процес передбачає імплементацію європейських підходів до забезпечення прав пацієнтів, розвиток системи медичного страхування та вдосконалення правового регулювання взаємовідносин між пацієнтами, медичними працівниками і закладами охорони здоров'я. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення зарубіжного досвіду функціонування правових механізмів у сфері надання медичних послуг, що дозволяє визначити ефективні моделі організації таких відносин та оцінити можливості їх адаптації до національної правової системи.

Аналіз світової практики свідчить, що організація систем охорони здоров'я базується на кількох основних моделях, які відрізняються ступенем участі держави у фінансуванні та регулюванні медичної сфери. Серед найбільш поширених моделей виокремлюють ринкову модель, систему Бісмарка, модель Бевериджа та модель Семашка. Кожна з них визначає специфіку взаємодії між пацієнтом, медичними працівниками та державою, а також різний рівень застосування приватноправових і публічно-правових механізмів регулювання медичних відносин.

Ринкова модель організації медичної допомоги ґрунтується на принципах функціонування ринку медичних послуг, де медичні працівники виступають постачальниками послуг, а пацієнти – їх споживачами. У межах такої системи значна частина медичних послуг оплачується безпосередньо пацієнтами або через механізми добровільного медичного страхування, а страхові компанії виступають самостійними суб'єктами ринку медичних послуг. Роль держави в цій моделі здебільшого обмежується встановленням правових засад діяльності учасників ринку та фінансуванням окремих соціальних програм, спрямованих на підтримку вразливих груп населення [6]. Разом із тим недоліком цієї системи є високий рівень витрат на отримання медичної допомоги, що зумовило проведення масштабної реформи охорони здоров'я у 2010 році, відомої як Obamacare, спрямованої на розширення доступу населення до медичного страхування та зменшення дискримінаційних обмежень у сфері страхування [7].

Іншим підходом до організації системи охорони здоров'я є страхова модель, відома як система Бісмарка, у межах якої ринкові механізми поєднуються з активною роллю держави у регулюванні медичної сфери. Основою функціонування такої системи є обов'язкове медичне страхування, від-

повідно до якого фінансування медичних послуг здійснюється через страхові фонди, сформовані за рахунок внесків роботодавців і працівників. Такий механізм дозволяє поєднати елементи ринкової конкуренції між медичними закладами із соціальними гарантіями доступу до медичної допомоги [8].

Модель Бевериджа, своєю чергою, передбачає значно ширшу участь держави у фінансуванні та організації медичної допомоги, оскільки основним джерелом фінансування виступає державний бюджет. У межах такої системи медична допомога гарантується всім громадянам незалежно від їхнього соціального статусу чи матеріального становища, а значна частина медичних працівників функціонує як працівники державних медичних установ [9, с.316].

Натомість модель Семашка характеризується повним домінуванням держави у фінансуванні та управлінні системою охорони здоров'я. У межах цієї моделі медична допомога надається переважно державними закладами та фінансується з державного бюджету, а взаємовідносини між лікарем і пацієнтом значною мірою регулюються адміністративними механізмами управління [10, с. 171].

Таким чином, порівняльний аналіз зазначених моделей свідчить, що характер правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг значною мірою залежить від ступеня участі держави у функціонуванні системи охорони здоров'я: у ринкових та страхових моделях провідну роль відіграють приватно-правові механізми, зокрема договірні відносини між пацієнтом і медичним закладом, тоді як у системах із домінуванням державного фінансування значно посилюється публічно-правове регулювання відповідних відносин.

Щодо досвіду окремих держав, то варто зазначити, що підходи до правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг суттєво відрізняються залежно від моделі організації системи охорони здоров'я, рівня розвитку медичного страхування та ролі держави у регулюванні відповідних правовідносин. У більшості розвинених країн сформовано комплексні правові механізми, які поєднують публічно-правові інструменти державного контролю із приватно-правовими засобами регулювання відносин між пацієнтом і медичним працівником або закладом охорони здоров'я. При цьому особлива увага приділяється договірному характеру надання медичних послуг, забезпеченню прав пацієнтів, а також встановленню ефективних механізмів відповідальності за неналежне надання медичної допомоги. У зв'язку з цим доцільним є аналіз правового регулювання зазначених відносин у таких країнах, як Польща, Німеччина, Франція, досвід яких може бути корисним для подальшого вдосконалення національного законодавства України у сфері надання медичних послуг.

Щодо досвіду Республіки Польща, то варто зазначити, що історичні особливості формування системи охорони здоров'я значною мірою вплинули на сучасне правове регулювання відносин у сфері надання медичних послуг у Республіці Польща. Прийняття Цивільного кодексу Польщі [11] у 1964 році відбулося в умовах функціонування соціалістичної моделі організації медичної допомоги, побудованої за зразком системи Семашка. У цей період система охорони здоров'я була переважно державною, а приватна медична практика відігравала незначну роль. Після політичних та економічних трансформацій, що розпочалися після 1989 року, відбулося поступове реформування польської системи охорони здоров'я, розвиток приватного сектору медицини та поширення цивільно-правових механізмів регулювання відносин у сфері надання медичних послуг.

У польській правовій системі відносини у сфері надання медичних послуг здебільшого розглядаються як цивільно-правові зобов'язальні відносини, що виникають на підставі договору про медичне обслуговування (umowa o świadczenie usług medycznych). У доктрині та правозастосовній практиці такий договір кваліфікується як безіменний договір про надання послуг [12, с. 46]. Він має двосторонньо зобов'язуючий, взаємний та оплатний характер і ґрунтується на особливих довірчих відносинах між лікарем і пацієнтом. До такого договору застосовуються положення про договір доручення відповідно до статей 734–751 Цивільного кодексу Польщі.

Водночас у польській правовій доктрині допускається можливість іншої правової кваліфікації відповідних правовідносин [13, с.168]. За певних обставин договір щодо надання медичних послуг може розглядатися як договір про виконання конкретного завдання відповідно до статей 627–646 Цивільного кодексу Польщі або як змішаний договір, що поєднує елементи надання послуг, виконання робіт чи навіть купівлі-продажу. Така кваліфікація залежить від предмета договору, наміру сторін та фактичних обставин його укладення.

Крім того, зміст правовідносин у сфері надання медичних послуг визначається не лише нормами цивільного законодавства, а й спеціальними актами медичного права. Зокрема, важливе значення

мають положення Закону про медичну діяльність (Ustawa o działalności leczniczej) [14], який регулює організаційні засади здійснення медичної діяльності та статус суб'єктів медичної практики, а також Закон про права пацієнта та омбудсмена пацієнтів (Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta) [15], що визначає основні права пацієнтів, зокрема право на медичну допомогу, інформовану згоду на лікування та доступ до медичної документації. Окремі аспекти здійснення медичної практики регулюються також Законом про професії лікаря та стоматолога (Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty) [16].

Медичні послуги у Польщі можуть надаватися закладами охорони здоров'я кількома способами, що відображає різні моделі цивільно-правових відносин. По-перше, заклад може надавати послуги самостійно, безпосередньо залучаючи найманий медичний персонал, який діє від імені та в інтересах роботодавця. По-друге, заклад може укладати цивільно-правові договори з окремими медичними працівниками, які відповідають необхідній кваліфікації, замовляючи надання певних медичних послуг. По-третє, можливе укладання договорів з іншими суб'єктами господарювання на закупівлю послуг охорони здоров'я відповідно до положень Ustawa o działalności leczniczej. Такий підхід дозволяє поєднувати різні форми організації медичної діяльності, забезпечує гнучкість у формуванні договірних відносин та відповідає принципам цивільного права, що регулює взаємні зобов'язання сторін.

Окремим важливим елементом приватно-правового регулювання відносин у сфері надання медичних послуг у Республіці Польща є питання цивільно-правової відповідальності медичних працівників та медичних закладів. Така відповідальність може виникати як у межах договірних, так і позадоговірних зобов'язань. У випадку неналежного виконання договору про надання медичних послуг застосовуються положення про відповідальність за порушення зобов'язання, передбачені положеннями Kodeks cywilny, зокрема статті 471 та наступні. Водночас у разі заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта можливе застосування деліктної відповідальності відповідно до статей 415 та наступних цього кодексу. У польській правовій доктрині підкреслюється, що обов'язок лікаря полягає не у гарантуванні конкретного результату лікування, а у належному та сумлінному здійсненні медичної діяльності відповідно до сучасних медичних знань, принципів професійної етики та вимог законодавства. У разі порушення прав пацієнта також можуть застосовуватися положення Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta, що передбачають можливість пред'явлення цивільно-правових вимог щодо відшкодування шкоди.

Польський досвід приватно-правового регулювання медичних послуг демонструє ефективне поєднання цивільно-правових механізмів із системою охорони здоров'я. Основою таких відносин є договір про надання медичних послуг, який є консенсуальним, оплатним і взаємним, та передбачає обов'язки лікаря і закладу щодо сумлінного і кваліфікованого надання допомоги. Медичні послуги можуть надаватися закладами охорони здоров'я різними способами: самостійно через найманий персонал, через цивільно-правові договори з окремими медпрацівниками або шляхом закупівлі послуг у інших суб'єктів господарювання. Водночас чітко регламентована цивільно-правова відповідальність лікаря за неналежне виконання зобов'язань та шкоду здоров'ю пацієнта сприяє підвищенню якості послуг і юридичній захищеності сторін. Поєднання публічного фінансування з цивільно-правовими договорами, а також врахування професійних та деонтологічних стандартів, забезпечує гнучкість і ефективність системи. Для України такі практики можуть стати корисними при реформуванні медичних відносин, впровадженні контрактної медицини, розширенні ролі приватного сектору та підвищенні правової захищеності пацієнтів і медичних працівників.

Таким чином, приватно-правове регулювання відносин у сфері надання медичних послуг у Польщі має комплексний характер. Воно грунтується на нормах цивільного права, які визначають договірну природу відповідних відносин та механізми цивільно-правової відповідальності, і водночас доповнюється спеціальними нормами медичного законодавства, що встановлюють вимоги до здійснення медичної діяльності та гарантії захисту прав пацієнтів.

Формування правового регулювання відносин у сфері медичних послуг у Франції має тривалий історичний розвиток та характеризується поступовим переходом від патерналістської моделі взаємодії лікаря і пацієнта до моделі, заснованої на принципах автономії особи та рівності сторін правовідносин. Базові засади приватно-правового регулювання таких відносин закладені у Цивільному кодексі Франції (Code civil des Français, 1804), який визначає загальні правила договірних зобов'язань, свободи договору та підстави цивільно-правової відповідальності [17]. Саме норми

цивільного права стали основою для формування правової моделі відносин між пацієнтом та медичним працівником.

Важливу роль у становленні цивільно-правової природи медичних відносин відіграла судова практика. Зокрема, у рішенні Касаційного суду Франції від 20 травня 1936 року у справі Mercier було сформульовано принцип, відповідно до якого між лікарем і пацієнтом виникає договірне зобов'язання. Суд визнав, що лікар бере на себе обов'язок надавати медичну допомогу сумлінно, уважно та відповідно до сучасного рівня медичних знань [18]. Такий підхід означає наявність обов'язку належної обачності (obligation de moyens), а у разі його порушення відповідальність лікаря настає на підставі правил договірної цивільної відповідальності.

Подальший розвиток медичного права у Франції був пов'язаний із розширенням прав пацієнтів та закріпленням їх у законодавстві. Важливим етапом стало прийняття Закону про лікарні № 91-748 від 31 липня 1991 року, який вперше чітко закріпив концепцію прав пацієнтів у сфері охорони здоров'я та визначив доступ до медичних послуг як одне з базових прав громадян [19]. Водночас правове регулювання медичної діяльності та організації системи охорони здоров'я було систематизовано у Кодексі охорони здоров'я Франції (Code de la santé publique) [20], що містить положення про права пацієнтів, професійні обов'язки медичних працівників, стандарти надання медичної допомоги та умови здійснення медичної діяльності.

Суттєвим кроком у розвитку приватно-правового регулювання медичних відносин стало прийняття Закону № 2002-303 від 4 березня 2002 року про права пацієнтів та якість системи охорони здоров'я (так званий «Закон Кушнера») [21]. Цей нормативний акт значно розширив правовий статус пацієнта, закріпивши його право на отримання повної інформації про стан здоров'я, право на інформовану згоду на медичне втручання, доступ до медичної документації та право на відшкодування шкоди, заподіяної під час надання медичної допомоги. Закон також спрямований на формування більш рівноправних відносин між лікарем і пацієнтом, що відповідає сучасному підходу до розуміння медико-правових відносин як цивільно-правових.

У сучасному французькому праві відносини між пацієнтом та медичним працівником розглядаються як договірні відносини, що ґрунтуються на принципах свободи волевиявлення сторін і взаємних зобов'язань. Пацієнт погоджується на запропоноване лікування, тоді як лікар зобов'язується здійснювати медичну діяльність відповідно до професійних стандартів, сучасних медичних знань та вимог належної обачності. Важливими елементами таких відносин є інформована згода пацієнта, забезпечення його права на інформацію, а також дотримання лікарської етики.

Крім загальних положень щодо медичних відносин, французьке законодавство регулює й окремі види медичних послуг. Зокрема, питання організації паліативної допомоги було вперше порушено у циркулярі Ларока 1986 року, а подальший розвиток отримало у Законі № 99-477 від 9 червня 1999 року, який гарантує право тяжкохворих осіб на доступ до паліативної допомоги [22]. Водночас положення Кодексу медичної етики 1995 року передбачають обов'язок лікаря уникати необґрунтованого або надмірного лікування та забезпечувати полегшення страждань пацієнта [23]. При цьому французьке законодавство не визнає евтаназію, проте встановлює механізми, спрямовані на забезпечення гідного завершення життя та повагу до волі пацієнта.

Таким чином, французька модель правового регулювання медичних послуг характеризується поєднанням норм цивільного та спеціального медичного законодавства. Водночас ключову роль у врегулюванні відносин між пацієнтом і медичним працівником відіграють саме цивільно-правові механізми, які визначають зміст договірних зобов'язань сторін, порядок реалізації прав пацієнтів та підстави відповідальності за неналежне надання медичних послуг. Сучасна французька правова модель спрямована на забезпечення балансу між професійною автономією лікаря та правами пацієнта, визнаючи останнього активним учасником процесу лікування та гарантуючи належний рівень правового захисту його інтересів.

Досвід Франції у сфері приватно-правового регулювання відносин щодо надання медичних послуг може бути корисним для подальшого вдосконалення українського законодавства. Насамперед уваги заслуговує чітке визначення договірної природи відносин між лікарем і пацієнтом, що сформувалося у французькій правовій системі під впливом судової практики, зокрема рішення у справі Mercier case, та подальшого нормативного закріплення прав пацієнтів. Важливим елементом є також системне регулювання прав пацієнтів у межах спеціального законодавства, зокрема у Законі про права паці-

єнтів Law, яке визначає право на інформацію, інформовану згоду на медичне втручання та можливість відшкодування шкоди, завданої під час надання медичної допомоги. Окрему увагу приділено нормативному врегулюванню професійних обов'язків медичних працівників та стандартів медичної діяльності, що закріплено у Code de la santé publique. З огляду на це, для України перспективним є врахування французького досвіду щодо чіткого визначення правового статусу пацієнта, удосконалення механізмів договірного регулювання медичних відносин, а також розвитку ефективних механізмів цивільно-правової відповідальності та компенсації шкоди у сфері медичних послуг.

Формування сучасної системи правового регулювання медичних послуг у Німеччині має історичне підґрунтя і пов'язане із становленням системи соціального медичного страхування. Німеччина стала першою державою у світі, яка запровадила обов'язкове медичне страхування, що згодом отримало назву «бісмарківської системи». Її формування пов'язане з діяльністю канцлера Otto von Bismarck, за правління якого у 1883 році було прийнято Law on Health Insurance for Workers 1883. Цей нормативний акт започаткував систему фінансування охорони здоров'я на основі страхових внесків працівників і роботодавців, що відрізнялося від моделі, у якій медична допомога фінансується безпосередньо з державного бюджету. У межах цієї системи медичні послуги надаються різними суб'єктами – лікарями, лікарнями та іншими медичними установами, які можуть функціонувати у різних організаційно-правових формах, у тому числі як приватні компанії. Держава при цьому встановлює загальні правові рамки функціонування системи, тоді як координація діяльності між страховими фондами та постачальниками медичних послуг здійснюється на основі принципу самоврядування [24, с.20].

У сучасній правовій системі Німеччини відносини у сфері медичних послуг регулюються поєднанням норм приватного та публічного права. Значну роль у цьому відіграє соціальне законодавство, зокрема Sozialgesetzbuch V [25], яке визначає правові засади функціонування системи обов'язкового медичного страхування та регулює відносини між страховими фондами, медичними установами і застрахованими особами. Водночас безпосередні правовідносини між лікарем і пацієнтом мають приватно-правову природу і виникають на підставі цивільно-правового договору.

Ключовою правовою формою таких відносин є договір лікування (*Behandlungsvertrag*), який виступає юридичною основою надання медичної допомоги. Він укладається між пацієнтом і лікарем або медичною установою та визначає обсяг медичних послуг, що мають бути надані, а також права та обов'язки сторін. Правове регулювання договору лікування закріплене у Bürgerliches Gesetzbuch (Цивільний кодекс), зокрема у §§630a–630h [26]. Ці положення були включені до цивільного законодавства у 2013 році внаслідок прийняття Patientenrechtegesetz (Закон про права пацієнтів) [27], метою якого було систематизувати судову практику щодо захисту прав пацієнтів і забезпечити більшу правову визначеність у відносинах між пацієнтами та медичними працівниками.

З юридичної точки зору договір лікування розглядається як особливий різновид договору про надання послуг. Його специфіка полягає в тому, що лікар або інший медичний працівник зобов'язується не гарантувати досягнення певного результату лікування, а забезпечити належне надання медичної допомоги відповідно до загальновизнаних професійних стандартів. Такі стандарти формуються на основі сучасного рівня медичної науки, клінічних рекомендацій та правил професійної діяльності. Відповідно, юридична оцінка дій лікаря у разі виникнення спору здійснюється з урахуванням того, чи відповідає його поведінка встановленим стандартам медичної практики.

Важливим елементом приватно-правового регулювання медичних відносин у Німеччині є законодавче закріплення прав пацієнтів. Саме Patientenrechtegesetz визначив основні гарантії правового захисту пацієнтів і інтегрував їх до цивільного законодавства. Зокрема, у Цивільному кодексі Німеччини закріплено обов'язок лікаря надавати пацієнту повну інформацію про стан його здоров'я, можливі методи лікування та пов'язані з ними ризики. Медичне втручання може здійснюватися лише після отримання добровільної та інформованої згоди пацієнта. Крім того, кодекс встановлює обов'язок ведення медичної документації та надає пацієнту право доступу до неї. У разі заподіяння шкоди внаслідок лікарської помилки пацієнт має право вимагати відшкодування збитків у порядку цивільно-правової відповідальності.

Приватно-правові відносини між лікарем і пацієнтом також ґрунтуються на принципі свободи договору, відповідно до якого пацієнт має право самостійно обирати лікаря або медичну установу. Разом з тим ця свобода певною мірою обмежується функціонуванням системи обов'язкового медичного страхування. Відповідно до положень Sozialgesetzbuch V (§76) [25], застраховані особи повинні кори-

стуватися послугами лікарів і медичних закладів, які мають відповідні договори із фондами медичного страхування. Таким чином, у системі медичного права Німеччини поєднуються приватно-правові механізми договірного регулювання та публічно-правові елементи соціального страхування.

Окрім цивільного та соціального законодавства, функціонування системи охорони здоров'я регулюється низкою спеціальних нормативно-правових актів. До них належать, зокрема, Arzneimittelgesetz (Закон Німеччини про лікарські засоби) [28], який регулює виробництво та обіг лікарських засобів, Medizinproduktegesetz (Закон Німеччини про медичні вироби) [29], що визначає правові засади використання медичних виробів, Krankenhaus Finanzierungs Gesetz (Закон Німеччини про фінансування лікарень) [30], який встановлює правила фінансування лікарень, а також Heilmittelwerbegesetz (Закон Німеччини про рекламу лікарських засобів і медичних засобів) [31], що регулює рекламу медичних послуг і лікарських засобів. Сукупність цих нормативних актів формує комплексну систему правового регулювання сфери охорони здоров'я.

Отже, особливість приватно-правового регулювання відносин у сфері медичних послуг у Німеччині полягає у поєднанні цивільно-правового договору лікування з розвиненою системою соціального медичного страхування та комплексним державним регулюванням медичної діяльності. Центральну роль у забезпеченні правового балансу між лікарем і пацієнтом відіграє законодавче закріплення прав пацієнтів, що гарантує прозорість медичних відносин, захист інтересів пацієнтів та належний рівень медичної допомоги.

Досвід Німеччини може бути корисним для вдосконалення правового регулювання медичних послуг в Україні насамперед у частині чіткого законодавчого закріплення договірних відносин між лікарем і пацієнтом та системного захисту прав пацієнтів. Зокрема, у німецькому праві договір лікування (*Behandlungsvertrag*) прямо урегульований у Цивільному кодексі, що дозволяє чітко визначити права та обов'язки сторін, порядок отримання інформованої згоди, ведення медичної документації та відповідальність за лікарські помилки. Крім того, прийняття Patientenrechtegesetz (Закон про права пацієнтів) забезпечило комплексне законодавче закріплення прав пацієнтів, що підвищило правову визначеність у медичних правовідносинах. Врахування такого підходу могло б сприяти вдосконаленню українського законодавства шляхом більш детального регулювання договору про надання медичних послуг та посилення гарантій захисту прав пацієнтів.

Висновки. Досвід європейських держав свідчить, що приватно-правове регулювання медичних послуг базується на чіткому визначенні договірних відносин між пацієнтом та медичним працівником або закладом охорони здоров'я. У Польщі та Німеччині основою таких відносин є цивільно-правові договори на надання медичних послуг (umowa o świadczenie usług medycznych, Behandlungsvertrag), які передбачають взаємні права та обов'язки сторін, оплатність послуг і обов'язок лікаря надавати медичну допомогу сумлінно та відповідно до сучасних медичних стандартів. У Франції цивільно-правові механізми, закріплені у Code civil та законі № 2002-303 («Закон Кушнера»), визначають договірні зобов'язання між пацієнтом і медичним працівником, інформовану згоду, права пацієнтів на доступ до медичної документації та відшкодування шкоди, а також стандарти належної обачності лікаря.

Приватно-правове регулювання включає також цивільно-правову відповідальність медичних працівників та закладів, яка може виникати як за неналежне виконання договірних зобов'язань, так і за заподіяння шкоди пацієнту. Такий підхід стимулює дотримання професійних та етичних стандартів і забезпечує правову визначеність у відносинах. Для України адаптація цих практик дозволяє запровадити цивільно-правові договірні моделі, розвивати контрактну медицину, чітко визначати обов'язки та відповідальність медичних працівників і закладів, а також удосконалювати механізми захисту прав пацієнтів у національному законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ткач К.Д. Порівняльний аналіз нинішнього стану нормативного – правового регулювання галузі охорони здоров'я України та Угорщини. № 5. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022 С. 311-317. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/ view/270875/266348
2. Миронова Г.А., Деревянко Б.В., Муляр Г.В. Забезпечення прав пацієнтів у відносинах з надання транскордонних медичних послуг. *Приватне право і підприємництво*. 2023. С. 39-49. DOI: 10.32849/2409-9201.2023.22.5 URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2023/22/7.pdf

3. Назаренко С., Хакало С. Зарубіжний досвід управління галуззю охорони здоров'я: перспективи для України. *Інвестиції: Практика та Досвід*. 2025. С. 313-318. DOI:10.32702/2306-6814.2025.21.313.
4. Шлапко Т., Старинський М., Миргород-Карпова В. Європейські орієнтири реформування системи охорони здоров'я в Україні в порівнянні з Німеччиною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2021, № 68. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.16
5. Турчин К. Ю. Модернізація публічного управління у сфері надання медичних послуг в контексті реформування системи охорони здоров'я України. дис. на здоб. наукового ступеня доктора філософії в галузі публічного управління та адміністрування за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування. Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025. 220 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/radaphd/32401/disertaciya-turchin-kyu.pdf
6. Татаренко О. Система охорони здоров'я в Сполучених Штатах Америки: страхування нації. *Здоров'я України*. 2008. URL: http://healthua.com
7. Warren Fiske. Brat says Obamacare repeal would save the nation more than $2 trillion. Politifact (13 April 2015). URL: http://www.politifact.com/virginia/statements/2015/apr/13/dave-brat/brat-saysobamacare-repeal-would-save-nation-2-tri/
8. Chevreul K., Berg Brigham K., Durand-Zaleski I., Hernandez-Quevedo C. France: Health system review. Health Systems in Transition. 2015; 17(3): 1–193. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/297938/FranceHiT.pdf?ua=1
9. Філіпова Н. В. Досвід європейських країн у фінансуванні охорони здоров'я. №6, 2020 (288). С. 315–320. URL: https://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=7813
10. Державна політика у сфері охорони здоров'я: кол. монографія: у 2 ч. / за заг. ред. М. М. Білинської, Я. Ф. Радиша. Київ. НАДУ, 2013. Ч. 1. 396 с.
11. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (Dz. U. z 1964, Nr 16, poz. 93 ze zm.)
12. Glanowski G. *How to Regulate a Contract with a Medical Professional? A Comparative Legal Analysis.* FORUM PRAWNICZE, 6(80), 2023, pp. 44–67. URL: https://forumprawnicze.eu/wp-content/uploads/2024/10/4_Glanowski_FP_6_2023.pdf
13. Zalewski M. Wpływ nieosiągnięcia rezultatu na ocenę wykonania umowy o świadczenie usług medycznych. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio G (Ius), [S.l.], v. 71, n. 2, pp. 167-183, oct. 2024. ISSN 0458-4317. URL: https://lsmll.journals.umcs.pl/g/article/view/17523
14. Ustawa z dnia 15 kwietnia 2011 r. o działalności leczniczej (Dz.U. 2011 nr 112 poz. 654). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20111120654
15. Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (Dz.U. 2008 Nr 52 poz. 417). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240000581
16. Ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentysty (Dz.U. 1997 Nr 28 poz. 152). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970280152/U/D19970152Lj.pdf
17. Code civil des Français. 1804. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/
18. Cour de cassation, Civ., 20 mai 1936, Mercier: Revue générale du droit *on line*, 1936, numéro 6815. URL: www.revuegeneraledudroit.eu/?p=6815
19. LOI n° 91-748 du 31 juillet 1991 portant réforme hospitalière. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000720668
20. Code de la santé publique. Version consolidée au 1 janvier 2026. Légifrance: site officiel. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006072665
21. Loi n° 2002-303 du 4 mars 2002 relative aux droits des malades et à la qualité du système de santé. Légifrance: site officiel. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000227015/
22. Loi n° 99-477 du 9 juin 1999 visant à garantir le droit à l'accès aux soins palliatifs. Légifrance: site officiel. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000212121/
23. Code de déontologie médicale (1995). Intégré au Code de la santé publique (partie réglementaire). Légifrance: site officiel. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/ codes/id/LEGISCTA000006190610/
24. Simon M. Das Gesundheitssystem in Deutschland: Eine Einführung in Struktur und Funktionsweise. 6th rev ed. Bern: Hogrefe; 2017. 348 c. URL: https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=68129432

25. Sozialgesetzbuch (SGB) Fünftes Buch (V) – Gesetzliche Krankenversicherung vom 20. Dezember 1988 (BGBl. I S. 2477), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_5/
26. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) vom 18. August 1896 (BGBl. I S. 195), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/
27. Gesetz zur Verbesserung der Rechte von Patientinnen und Patienten (Patientenrechtegesetz) vom 20. Februar 2013 (BGBl. I S. 277). Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/patrg/
28. Arzneimittelgesetz (AMG) vom 12. Dezember 2005 (BGBl. I S. 3394), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/amg_1976/
29. Medizinproduktegesetz (MPG) vom 18. Juli 2004 (BGBl. I S. 1414), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/mpg
30. Krankenhausfinanzierungsgesetz (KHG) vom 10. Dezember 1972 (BGBl. I S. 2029), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/khg/
31. Heilmittelwerbegesetz (HWG) vom 22. Dezember 1965 (BGBl. I S. 1961), zuletzt geändert. Bundesministerium der Justiz: offizielle Website. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/hwg/

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Дяченко В.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.19:340.12
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.40

THEORIES OF THE ESSENCE OF THE LEGAL ENTITY AS A LEGAL CONSTRUCT: A MODERN PERSPECTIVE

Ilnytska N. F.,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Private Law
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7461-3673

Ilnytska N.F. Theories of the essence of the legal entity as a legal construct: a modern perspective.
The article provides a comprehensive doctrinal analysis of the theories concerning the essence of a legal entity as a fundamental legal construct of civil law and their significance for the modern understanding of legal personality. It is emphasized that, despite the legislative definition of a legal entity in the Civil Code of Ukraine, civil law doctrine still lacks a unified approach to determining its legal nature, the limits of legal capacity, and its correlation with the interests of individuals, collectives, and the state. The purpose of the study is to clarify the essence of a legal entity through the analysis of historical and contemporary theoretical concepts and to determine their influence on current Ukrainian legislation. The research examines the main provisions of fictional theories (F. C. von Savigny, A. von Brinz, R. von Jhering, M. Planiol) as well as realist approaches (O. von Gierke, L. Michoud, R. Saleilles, the collective theory of A. Venediktov, the director theory of Y. Tolstoy, and the organizational theory of O. Krasavchikov). It is demonstrated that these approaches significantly influenced the formation of the modern legal construct of a legal entity, particularly its organizational unity, property separation, general legal capacity, and liability for the actions of its bodies and employees. It is substantiated that theoretical concepts of a legal entity are not merely of historical or doctrinal interest but have direct practical relevance for the interpretation of Ukrainian civil legislation, especially provisions concerning the creation of legal entities, determination of their legal status, and limits of liability. It is stressed that underestimation of doctrinal foundations leads to an overly simplified normative understanding of legal entities and complicates law enforcement practice. The conclusion is drawn that the current legal regulation of legal entities results from the synthesis of various theoretical approaches, and their further study remains essential for the development of civil law and the improvement of Ukrainian legislation.

Key words: legal entity, theory of fiction, realist theories, legal personality, property separation, liability of a legal entity.

Ільницька Н. Ф. Теорії сутності юридичної особи як правової конструкції: сучасний погляд.
У статті здійснено комплексне дослідження теорій сутності юридичної особи як базової правової конструкції цивільного права та їх значення для сучасного розуміння правосуб'єктності юридичних осіб. Наголошено, що попри нормативне закріплення поняття юридичної особи у Цивільному кодексі України, у доктрині цивільного права відсутній єдиний підхід до визначення її правової природи, меж правосуб'єктності та співвідношення з інтересами фізичних осіб, колективу та держави. Метою дослідження є з'ясування сутності юридичної особи через аналіз історичних і сучасних теоретичних концепцій та встановлення їх впливу на чинне законодавство України. У роботі розкрито основні положення фікційних теорій (Ф. Савін'ї, А. Бринца, Р. фон Ієрінга, М. Планіоля), а також реалістичних концепцій (О. фон Гірке, Л. Мішу, Р. Салейля, теорії колективу А. Венедиктова, теорії директора Ю. Толстого, теорії організації О. Красавчикова). Показано, що зазначені підходи вплинули на формування сучасної конструкції юридичної особи, зокрема її організаційної єдності, майнової відокремленості, загальної правоздатності та відповідальності за дії органів і працівників. Обґрунтовано, що те-

оретичні концепції юридичної особи не є лише історико-правовим надбанням, а мають безпосереднє прикладне значення для тлумачення норм цивільного законодавства України, зокрема положень щодо створення юридичних осіб, визначення їх правового статусу та меж відповідальності. Підкреслено, що недооцінка доктринальних підходів ускладнює правозастосування та призводить до спрощеного розуміння сутності юридичної особи. Зроблено висновок, що сучасне правове регулювання юридичних осіб є результатом синтезу різних теоретичних концепцій, а їх подальше дослідження є необхідною умовою розвитку цивільного права та вдосконалення законодавства України.

Ключові слова: юридична особа, теорія фікції, реалістичні теорії, правосуб'єктність, майнова відокремленість, відповідальність юридичної особи.

Problem statement. The institution of the legal entity occupies a central position within the system of subjects of civil law and participants in commercial turnover, serving as a fundamental legal construct for organizing economic, social, and public activity. Despite the normative definition of the concept of a legal entity in the Civil Code of Ukraine, legal doctrine continues to demonstrate significant controversy regarding its legal nature, underlying substance, limits of legal personality, and its correlation with the interests of natural persons, collectives, and the state.

Historically developed theories of the legal entity– from fictional to realist approaches– have not lost their relevance for contemporary legal understanding, as their ideas are directly or indirectly reflected in current Ukrainian legislation, in particular in matters concerning the procedure of establishment, scope of legal capacity, property separation, liability for acts of governing bodies (Article 1172 of the Civil Code of Ukraine), as well as classification of legal entities. At the same time, the absence of a unified doctrinal approach and a modern conceptual understanding of the essence of a legal entity complicates the interpretation of legal norms and their practical application, especially in the sphere of liability, corporate relations, and the limits of independence of a legal entity.

Purpose of the study. The purpose of this study is to clarify the legal nature of the legal entity through the prism of the historical development of relevant doctrinal concepts, to determine their influence on the formation of the modern legislative approach in Ukraine, and to identify the applied significance of these theories for understanding the legal status of legal entities, particularly with regard to their establishment procedure, scope of legal capacity, property separation, and liability.

State of research. The study of the essence of the legal entity continues to attract scholarly attention, which is conditioned by the need for deeper doctrinal comprehension of this category for the purposes of correct interpretation of civil legislation and its practical application. The investigation of individual doctrinal directions concerning the essence of the legal entity, as well as the issue as a whole, has been carried out by Ukrainian scholars such as V. Borysova, Z. Romovska, I. Spasybo-Fatieieva, M. Parasiuk, V. Kochyn, V. Tsomra, R. Prylutskyi, O. Dzera, and others. The results of their research allow for a more precise understanding of the essence of the legal entity and help identify the degree of influence of relevant theories on the formation of its legal personality.

Main material. Legal entities are important participants in social relations across various spheres of societal and state life and constitute the most numerous subjects of economic and commercial turnover. Therefore, the process of functioning of legal entities, the legal regulation of their establishment, and the conduct of their activities represent essential issues for ensuring their existence.

Modern social life cannot be imagined without such participants in legal relations as legal entities. Originating in late Roman law, this legal construct today plays an exceptional role in solving the most important tasks faced by individuals and society. On the one hand, a person finds in it an extension and amplification of their legal capacity; on the other hand, legal entities create the necessary infrastructure of civil society. The history of the development of legal entities reflects a dramatic struggle between the individual and the state for freedom, in particular for the freedom of voluntary associations. Therefore, the state of legal entities in modern society is an important indicator of the level of freedom and the significance of the individual [1, p. 64].

From the very beginning, the institution of the legal entity was based on the independence of such an association and the impossibility of reducing it to a simple aggregation of participants and contributed property. In the property sphere, the legal entity emerged as a form of satisfying public needs in the mechanism of capital centralization required for the implementation of large-scale economic projects. In the non-material

sphere, the emergence of a legal entity was associated with a different purpose– namely, the protection of interests of certain social groups and strata. Proceeding from the fact that the legal entity primarily performed the function of capital centralization, legal scholars emphasized the feature of organizational unity of such an entity, which is currently reflected in the doctrine of civil law of Ukraine [2, p. 140].

According to Y. O. Pokrovsky, in associations and institutions being created, the individual personality finds its natural continuation and reproduction [3], thereby considering the legal entity as an extension of the natural person, his or her purposes and intentions.

The emergence of the legal entity construct in civil law is explained by the fact that, first, it enables groups of individuals to participate in civil turnover, and second, it allows limiting the liability of individuals for their debts.

The same idea is expressed by Z. V. Romovska, who notes that the term "legal entity" is a specific legal category introduced to serve public interests and to facilitate commodity production and circulation. Through the category of the legal entity, the activity, property, and liability of founders, participants, and members of an organization are separated from the activity, property, and liability of the organization itself as an independent subject of civil relations [4, pp. 287–288].

For a comprehensive study of the processes and conditions of creation and functioning of legal entities, as well as a deeper understanding of certain aspects of their legal status, it is important to examine the issue of the legal nature of the legal entity and the history of the emergence of this construct as a legal phenomenon.

It should be noted that the question of the essence and concept of the legal entity is among the most controversial issues in legal science from Roman law to the present day. Scholars have described the question of the essence of the legal entity as one of the most intricate issues in legal theory. A vast number of theories have been developed attempting to reveal the nature of the legal entity, to find its "substrate," and to determine the meaning of the concept of "legal personality" and its relationship with the concept of a legal subject.

When discussing theories of legal entities, it should be understood that, despite the diversity and apparent disorder of civil law literature devoted to this issue, all of them converge on the recognition that a legal entity is an independent phenomenon, distinct from others, and constitutes a new point of attribution of rights and obligations. To ensure the functioning of the economic system, civil law operates with the concept of a "person," into which characteristics are embedded that make it possible to clearly individualize such a subject among others [5, p.44]. This mechanism of participation in civil relations is предусмотрено, inter alia, for public entities (the state, territorial community) that lack features of individualized subjectivity.

Some scholars argue that numerous theories of the legal entity have no practical significance and are unsuitable for explaining its use in modern highly developed property turnover.

However, there is also a position– which is shared in this study– that theories of the legal entity, despite their emergence in different historical periods and under different legal orders, have fully practical significance for contemporary legal reality [6, p. 118]. The underestimation of the importance of continuing research in this direction results in imperfections in current legislation and problems in its practical application, which can be observed, for example, in the analysis of liability of both legal entities and their founders.

In legal science, the question of the period of origin of the legal entity construct remains controversial. Some scholars attribute its origin to the period of flourishing Roman private law; however, most argue that Roman law did not know the concept of a "legal entity," and terms such as *universitas*, *corpus*, and *collegium* were used instead [6, p. 118]. Nevertheless, as Z. V. Romovska notes, and a century earlier Y. O. Pokrovsky emphasized, the merit of the Romans lies in laying the foundation for understanding and further development of this concept. The development of the idea of the legal entity as an independent subject of civil law and an independent center of economic life constitutes one of the greatest achievements of Roman law; through it, this legal form entered the system of modern European law [3, pp. 304–305].

The development of the concept of the legal entity owes much to medieval and canon law, which laid the foundation for its theoretical understanding and practical application. However, the very idea of the existence of subjects distinct from natural persons emerged much earlier. During the Middle Ages, when society was characterized by feudal fragmentation and the dominance of religious institutions, there arose a need for legal mechanisms capable of regulating the activities of collective formations– from monasteries to guilds. It was precisely in this period that the idea of the legal entity began to acquire clearer contours, combining Roman legal traditions with new social and religious realities. The active development of maritime trade particularly demonstrated the necessity of rethinking the personal participation of merchants in conducting business

and led to the emergence of the idea of "capital partnerships," in which some participants contributed their personal involvement, while others contributed funds or other resources, all while retaining influence over decision-making and the right to receive profits [6, p.113].

The term "legal entity" was first used in the German Civil Code. In English law, the term "artificial person" was used. French and Swiss law employed the term *personae morale*. The legislation of the Russian Empire used the term "estate of persons" (*soslovie lits*). In the Ukrainian translation of the Austrian Civil Code, S. Dnistryansky used the term "legal person" (*pravnycha osoba*) [4, pp. 286–287]. In common law countries, the terms "company" and "corporation" are used. The term "legal entity" itself originates from German legal doctrine.

Legal science recognizes a large number of theories of the legal entity, which in the broadest sense can be divided into two groups: fictional theories denying the existence of any real subject with legal personality, and realist theories recognizing such a subject.

Among fictional theories, it is necessary to mention Savigny's "theory of fiction," Brinz's "theory of purpose-bound property," Planiol's "theory of collective ownership," and Jhering's "theory of interest." Their main feature is the denial of the existence of a real subject with legal personality.

The theory of fiction, historically the first, derives its name from Pope Innocent IV, who noted that a corporation is merely an abstract concept, a legal name, a fictitious person (*persona ficta*). Its scientific justification was later developed in the works of Savigny, who argued that a legal entity is an artificial, fictitious subject recognized solely for legal purposes, and that such a subject lacks consciousness and will and is therefore incapable of acting [6, c.119].

Representatives of the theory of purpose-bound property (Brinz (1857), Becker (1861), etc.) argued that corporate property belongs not to its founders but to the purpose for which the legal entity exists. Thus, the legal entity is a continuing state of management of property separated from the founders' property [6, p. 120]. The theory of collective ownership (Planiol, Gambarov) understood the corporation as a special form of managing collectively owned property. The theory of interest (Jhering) held that legal rights serve human interests; thus, the legal entity is a means of expressing and securing the interests of individuals or groups [8, p. 39]. Normativist theorists (Rümelin, Jellinek, Kelsen, etc.) viewed the legal entity as a product of legal order created by the legislator.

Realist theories include the "organic theory", "theory of social reality", and "theory of state", as well as Soviet theories such as Venediktov's "theory of collective", Tolstoy's "theory of director", and Asknaziy's "theory of state".

Representatives of the organic theory Heinrich Beseler, Otto von Gierke, Regelsberger and others proceeded from the premise that a corporation cannot be a fictitious person, since it is a real, actual, living person rather than an artificial product of thought, and that the existence of a corporation cannot be arbitrarily confined to private law only, because certain types of corporations may participate in public life with independent rights. A legal entity, therefore, is a social organism akin to a human being. Similar views were shared by representatives of the theory of social reality Léon Michoud, Raymond Saleilles and others, who developed the ideas of the organic theory and were the first to identify the attributes of a legal entity: its own will and interest, which enabled it to act independently as a subject of transactions. A legal entity is recognized as a subject of law existing in reality, not a human being, yet still a person, albeit "incorporeal." This concept was supported by many renowned scholars, including D. Meyer, N. Suvorov, V. Sinaysky, I. Pokrovsky and others. The state theory of Rudolf Leonhard defines a legal entity as a subject that actually exists alongside natural persons, the essence of which is a continuing state of administration by permanent administrators of certain ownerless property, separated from all other property for a legal purpose [8, p. 40].

The founders of the collective theory (A. Venediktov) and the director theory (Y. Tolstoy) maintained that any legal relationship is a relationship between people, and only people can be participants in civil legal relations; therefore, transactions and other acts embodying the activity of a legal entity are performed by the collective or by the director [10]. The collective theory was supported by such scholars as S. Bratus, O. Ioffe, V. Mozolin and others. According to the state theory of S. Asknaziy, a state legal entity is in fact the state itself ("the nationwide collective"), acting within a specific sector of the system of economic relations, meaning that legal entities have no interests distinct from those of the state [6, p. 123]. It is also necessary to mention the organization theory (O. Krasavchikov, A. Pushkin), according to which a legal entity is an organization as a particular social formation, that is, a system of essential social interconnections by means of which

individuals or their groups are united to achieve designated goals into a single structurally and functionally differentiated social whole [9, p. 117].

The above concepts did not remain merely historical accounts of the emergence of the legal phenomenon of the legal entity, but significantly influenced the understanding and legislative consolidation of its legal status, as well as the transformation of that status in connection with changes in the economic conditions of the functioning of legal subjects.

The theory of fiction had considerable practical significance. With its help, several important provisions were substantiated. First, if legal entities do not exist by themselves but only by virtue of legal determination, they cannot be created freely but arise only in the manner and on the basis of a special state authorization. Thus, the foundations of the future mandatory registration of legal entities were laid. Second, proceeding from the fact that a legal entity as such had no will, it was not recognized as a subject of criminal liability [8, p. 43; 6, p. 119].

Thanks to the theory of personified (purpose) property, according to which the essence of a legal entity consists of separate property participating in civil circulation, the proprietary independence and separation of the property of a legal entity remain one of its main attributes.

In connection with the development of entrepreneurship and corporate forms of legal entities, the approaches formulated in the theory of interest have gained relevance. Is a private or public interest embedded in the creation of a particular legal entity? Partly this criterion underlies the division of legal entities in the Civil Code of Ukraine into entities of private law and entities of public law. The presence or absence of the purpose of making a profit, of a commercial interest, underlies the division of companies into entrepreneurial and non-entrepreneurial (Articles 83–85 of the Civil Code of Ukraine) [10].

According to realist concepts (the organic theory and the theory of social reality), a legal entity is a subject existing in reality, which is not created but only recognized by the legal order, its existence being acknowledged. Thus, the declarative (normative-declarative) procedure for the creation of a legal entity emerged. This also prompted the recognition of general legal capacity of legal entities, which is reflected in the Civil Code of Ukraine, adopted on 16 January 2003, pursuant to Part 1 of Article 91 of which a legal entity is capable of having the same civil rights and obligations (civil legal capacity) as a natural person, except for those which by their nature may belong only to a human being. Owing to the collective theory, it became possible to formulate the concept of the liability of a legal entity for the actions of its employees as for its own. This position is also enshrined in Article 1172 of the Civil Code of Ukraine. The definition of a legal entity in Part 1 of Article 80 of the Civil Code of Ukraine is formulated from the standpoint of the organization theory, since it defines a legal entity through the concept of an organization [10].

Thus, the theories of the legal entity contributed to a comprehensive understanding and study of its essence, as well as to the formation of its modern "image" and legal status.

Conclusions. The analysis of historical theories of the legal entity demonstrates that they are not merely a product of legal history but constitute the doctrinal foundation of modern legal regulation in Ukraine. The provisions of various theories are reflected in the structure of the legal entity enshrined in the Civil Code of Ukraine: from the organizational approach (Article 80), recognition of general legal capacity (Article 91), and the principle of property separation to liability for actions of employees (Article 1172) [11].

Thus, the study of the legal nature of the legal entity through the prism of historical doctrines has direct practical significance for the correct interpretation and application of civil legislation, particularly in matters of establishment of legal entities, determination of their autonomy, and liability. Ignoring doctrinal origins leads to an overly simplified normative understanding of the legal entity and complicates the resolution of practical legal issues.

REFERENCES:

1. Civil Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary / ed. by the developers of the draft Civil Code of Ukraine. Kyiv: Istyna. 928 p.
2. Civil Law: Textbook in 2 vols. / ed. by V. I. Borysova, I. V. Spasybo-Fatieieva, V. L. Yarotskyi. Kharkiv: Pravo, 2011. Vol. 1. 656 p.
3. Pokrovsky I. A. History of Roman Law. St. Petersburg, 1915.
4. Romovska Z. V. Ukrainian Civil Law. General Part. Academic Course: Textbook. Kyiv: Atika, 2005. 560 p.

5. Kochyn V. V. The Legal Essence of a Legal Entity. *Yurydychna Ukraina*. 2013. No. 5. P. 43–48. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/281
6. Borysova V. Theories of the Essence of the Legal Entity: History and Modernity. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences*. 2001. No. 4/27. Pp. 117–130. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4616
7. Tsomra V. Yu. Legal and Philosophical Origins of the Idea of a Legal Entity. *Yurydychnyi Visnyk*. 2025. No. 2 (202). P. 111–124. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v2_2025/2_2025.pdf
8. Prylutskyi R. B. Fundamental Theories of the Legal Entity and Their Influence on the Development of Organizational Forms of Business Entities. *Legal Science*. 2013. No. 3. Pp. 35–49.
9. Civil Law of Ukraine: Part 1 / ed. by Prof. A. A. Pushkin, Assoc. Prof. V. M. Samoilenko. Kharkiv: Osnova, 1996. 440 p.
10. Civil Code of Ukraine dated 16 January 2003 No. 435-IV / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15
11. Ilnytska N. F. Administrative and Legal Regulation of the Establishment of Legal Entities: PhD dissertation in Law (Candidate of Legal Sciences), specialty 12.00.07. Kyiv, 2021. 252 p. URL: https://ir.kneu.edu.ua/items/c06a89f2-3048-492f-bb5a-3cd846f242f6

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Ільницька Н.Ф., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.41

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОЧАТКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ

Клипа О. П.,
кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-5876-6012

Клипа О. П. Практика застосування медіації в цивільному процесі: початкові результати та напрямки розвитку.

У статті досліджується практика застосування медіації у цивільному процесі в Україні як сучасного інструменту альтернативного вирішення спорів, спрямованого на підвищення ефективності правосуддя та зменшення навантаження на судову систему. Проаналізовано перші результати впровадження медіації в цивільному процесі України, зокрема оцінці її ефективності як альтернативного способу вирішення спорів. Досліджуються ключові фактори, що впливають на практику застосування медіації, включаючи інституційні та нормативно-правові. Окрему увагу зосереджено на правовій природі медіації, її місці в системі цивільного процесу, а також на особливостях правового регулювання та сучасному доктринальному розумінні цього інституту.

На основі аналізу практики визначено ключові напрями розвитку медіації в цивільному процесі як ефективного механізму забезпечення доступу до правосуддя та розвантаження судової системи: вдосконалення законодавчої та нормативної бази, підвищення кваліфікації та стандартизація діяльності медіаторів, а також популяризація медіаційних процедур серед громадськості та юридичних осіб. Запропоновані висновки мають практичне значення для суддів, юристів-практиків, медіаторів та науковців, зацікавлених у розвитку цивільного процесу, ефективному впровадженні альтернативних механізмів вирішення спорів та формуванні культури правового врегулювання конфліктів в Україні.

Результати впровадження медіації у цивільному процесі в Україні показують позитивну динаміку: спостерігається зростання кількості звернень до медіаційної процедури. Медіація дозволяє скоротити час вирішення спорів порівняно з традиційним судовим провадженням, зменшуючи навантаження на судову систему. Ефективність процедур значною мірою залежить від ролі медіатора, його професійної підготовки та дотримання етичних стандартів. Крім того, успішність медіації визначається ступенем готовності сторін до компромісу, рівнем їх правової культури та ефективністю взаємодії з судовими органами. Аналіз практики також дозволив окреслити основні напрями розвитку медіації, включно з розширенням кола спорів, що підлягають медіації, вдосконаленням законодавства та підвищенням кваліфікації медіаторів.

Ключові слова: медіація, цивільний процес, альтернативне вирішення спорів, судова практика, врегулювання спорів.

Klypa O.P. The practice of using mediation in civil proceedings: initial results and directions of development.

The article examines the practice of using mediation in civil proceedings in Ukraine as a modern tool for alternative dispute resolution aimed at increasing the efficiency of justice and reducing the burden on the judicial system. The first results of the introduction of mediation in the civil process of Ukraine are analyzed, in particular the assessment of its effectiveness as an alternative method of dispute resolution. The key factors influencing the practice of mediation, including institutional and regulatory, are studied. Particular attention is paid to the legal nature of mediation, its place in the civil process system, as well as the features of legal regulation and the modern doctrinal understanding of this institution.

Based on the analysis of practice, key areas for the development of mediation in civil proceedings have been identified: expanding the range of disputes subject to mediation, improving the legislative and regulatory framework, improving the skills and standardization of mediators' activities, as well as popularizing mediation procedures among the public and legal entities. The proposed conclusions are of practical importance for judges, practicing lawyers, mediators and scientists interested in the development of civil proceedings, the effective implementation of alternative dispute resolution mechanisms and the formation of a culture of legal conflict resolution in Ukraine.

The results of the introduction of mediation in civil proceedings in Ukraine show positive dynamics: there is an increase in the number of appeals to mediators and a high level of agreements reached between the parties. Mediation allows you to reduce the time for resolving disputes compared to traditional court proceedings, reducing the burden on the judicial system. The effectiveness of the procedures largely depends on the role of the mediator, his professional training and compliance with ethical standards. In addition, the success of mediation is determined by the degree of readiness of the parties to compromise, the level of their legal culture and the effectiveness of interaction with judicial authorities. The analysis of practice also allowed us to outline the main directions of development of mediation, including expanding the range of disputes subject to mediation, improving legislation and improving the qualifications of mediators.

Key words: mediation, civil process, alternative dispute resolution, case law, dispute resolution.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження медіації в цивільному процесі України зумовлена як активним розвитком альтернативних способів вирішення спорів, так і потребою підвищення ефективності судової системи в умовах зростання кількості цивільних справ. Традиційна судова форма захисту прав, попри її значення, часто характеризується тривалістю розгляду, процесуальною складністю та значним навантаженням на суди, що об'єктивно вимагає впровадження додаткових, більш гнучких механізмів врегулювання спорів.

Особливої актуальності медіація набуває в умовах сучасних соціально-економічних викликів, коли важливим є не лише вирішення спору, а й збереження правовідносин між сторонами, мінімізація конфліктності та забезпечення швидкого і ефективного відновлення порушених прав. Медіація дозволяє досягти взаємовигідних рішень, які часто є більш гнучкими та адаптованими до інтересів сторін, ніж судові рішення.

Водночас, незважаючи на наявність нормативного регулювання, практика застосування медіації в Україні перебуває на етапі становлення. Спостерігається недостатній рівень обізнаності населення та правників щодо можливостей медіації, відсутність усталеної судової практики, а також певна недовіра до альтернативних процедур. Це зумовлює необхідність наукового аналізу перших результатів впровадження медіації, виявлення тенденцій її розвитку та визначення шляхів підвищення ефективності її застосування.

Таким чином, актуальність теми полягає у необхідності комплексного дослідження ролі медіації в цивільному процесі, оцінки її практичного значення та формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання і розширення сфери її застосування в Україні.

Метою дослідження є комплексний аналіз практики застосування медіації в цивільному процесі України, оцінка перших результатів її впровадження; виявлення основних напрямків розвитку цього інституту та обґрунтування удосконалення їх правового регулювання, інтеграції у судову практику.

Стан опрацювання проблематики. У сучасній українській правовій науці дослідження медіації в цивільному процесі здійснюється за кількома основними напрямами. Передусім це теоретико-правовий підхід, у межах якого медіація розглядається як самостійний інститут альтернативного вирішення спорів, визначається її правова природа та місце у системі захисту цивільних прав. Поряд із цим розвивається процесуально-правовий напрям, що зосереджується на питаннях інтеграції медіації у цивільне судочинство, ролі суду у сприянні примиренню сторін та правових наслідках укладення медіаційної угоди.

Водночас значна увага приділяється практико-орієнтованим та порівняльно-правовим дослідженням, у межах яких аналізуються перші результати застосування медіації, її ефективність, а також досвід європейських країн. Українські науковці, які зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблематики, сприяли формуванню сучасного наукового підґрунтя розвитку інституту медіації в Україні, є: Я. Божина, Н. Бондарчук, В. Бучко, С. Герасимчук, С. Дяченко, С. Запара, Т. Подковенко, Ю. Притики, О. Радченко, Л. Швецова та інші.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток цивільного судочинства в Україні характеризується впровадженням альтернативних способів вирішення спорів, серед яких особливе місце посідає медіація. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону України «Про медіацію», який закріпив правові засади організації та проведення медіації, визначив її принципи, статус медіатора та правові наслідки досягнутих домовленостей [1]. Цей Закон створив нормативне підґрунтя для інтеграції медіації у систему цивільного судочинства, а також сприяв формуванню нової правової культури врегулювання спорів на засадах добровільності, конфіденційності та взаємної згоди сторін.

Значення медіації підтверджується положеннями Цивільного процесуального кодексу України, який передбачає можливість врегулювання спору за участю судді, а також стимулює сторони до використання примирних процедур [2]. Подальший розвиток інституту медіації в Україні знайшов своє відображення у впровадженні Державного стандарту соціальної послуги медіації, який визначає організаційно-правові засади надання медіації як соціальної послуги, встановлює вимоги до її змісту, обсягу, порядку надання, а також критерії якості та професійної компетентності медіаторів [3]. Прийняття цього стандарту має важливе значення для інституціоналізації медіації, оскільки воно забезпечує уніфікований підхід до її практичного застосування, зокрема у сфері соціального захисту населення, сімейних, трудових та інших конфліктів.

Це свідчить про поступову трансформацію підходів до здійснення правосуддя – від виключно змагальної моделі до поєднання судового розгляду з альтернативними способами вирішення спорів.

У науковій літературі медіація розглядається як ефективний інструмент досягнення консенсусу між сторонами.

Медіація є позасудовою, неформалізованою та гнучкою процедурою, основною метою якої виступає створення умов для ефективної комунікації між сторонами з метою досягнення взаєморозуміння та задоволення їхніх інтересів [4, с. 22]. Водночас її доцільно визначати як спосіб врегулювання спору за участю нейтрального посередника – медіатора, який функціонує на засадах добровільності та спрямований на вироблення взаємовигідного рішення для сторін. При цьому сутність медіації полягає саме у врегулюванні конфлікту як соціально-правового явища, а не у формальному вирішенні юридичного спору в його процесуальному розумінні [5, с. 20].

Оцінка медіації як альтернативного способу вирішення спорів традиційно здійснюється крізь призму її переваг і недоліків. До ключових переваг належить ширший предмет розгляду порівняно із судовим процесом, оскільки медіація не обмежується позовними вимогами і дозволяє враховувати фактичні інтереси сторін. Важливою характеристикою є також повна конфіденційність процедури, що охоплює не лише зміст домовленостей, а й сам факт її проведення, тоді як судовий розгляд, як правило, має публічний характер. Крім того, строки проведення медіації є значно гнучкішими та визначаються самими учасниками, що істотно контрастує з тривалими судовими процедурами, які можуть тривати роками. Не менш суттєвою перевагою є і економічний аспект, оскільки витрати на проведення медіації зазвичай є нижчими порівняно із судовими витратами [6, с. 273].

Медіація сприяє переходу від змагальної моделі до моделі співпраці, що відповідає сучасним тенденціям розвитку правової системи.

Практика застосування медіації у цивільному процесі України свідчить про поступове зростання її популярності. Так, досліджуючи судову практику **у часовому вимірі (2021-2026 рр.) спостерігаємо динаміку хвилеподібного характеру:** після набрання чинності Законом України «Про медіацію» наприкінці 2021 року фіксувалося початкове, але ще обмежене застосування цього інституту. Ухвали судів про направлення сторін до медіації в цей період мають **епізодичний характер**, а сама медіація фактично не виступає самостійним процесуальним інструментом, **що підтверджується наявністю судових актів, у яких прямо фіксується відмова сторін від участі у медіації** [7].

Початок **дії правового режиму воєнного стану в Україні** суттєво вплинув на функціонування судової системи загалом і розвиток медіації зокрема. У період з лютого 2022 року до грудня 2023 року фіксується становлення практики застосування медіації, що відбувається в ускладнених умовах та супроводжується поступовим формуванням підходів до її використання у цивільному процесі, що пояснюється:

1) обмеженням доступу до правосуддя в окремих регіонах;

2) пріоритетністю розгляду невідкладних категорій справ;

3) загальним зниженням процесуальної активності сторін.

Водночас аналіз судової практики свідчить, що у цей період спостерігається поступове збільшення кількості ухвал про зупинення провадження у справі у зв'язку з наміром сторін провести медіацію. Кількість таких ухвал не має системного характеру, однак сам факт їх існування демонструє поступове проникнення ідеї альтернативного врегулювання спорів у процесуальну діяльність судів [8].

Поступове формування практики застосування медіації в цивільному процесі відзначається **помірним зростанням кількості випадків її застосування,** що спостерігається з початку 2024 року і триває до теперішнього часу. Ця тенденція відображає **зміцнення ролі медіації як альтернативного способу врегулювання спорів:**

1) активізується діяльність професійних об'єднань медіаторів;
2) розширюється практика використання медіації у межах системи безоплатної правової допомоги;
3) підвищується рівень обізнаності суддів та адвокатів щодо можливостей медіації. У вказаний період спостерігається **розширення категорій справ, зокрема щодо права власності чи іншого речового права на нерухоме майно (крім землі)** [9].

Так, однією з ключових переваг медіації є скорочення строків вирішення спорів у порівнянні з судовим розглядом, що відповідає вимогам розумності строків, закріплених у процесуальному законодавстві.

Важливе значення має роль медіатора як незалежного та нейтрального посередника. Відповідно до Закону України «Про медіацію», діяльність медіатора ґрунтується на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності та неупередженості. Етичний аспект його діяльності передбачає дотримання професійних стандартів, що забезпечують довіру сторін до процедури [1]. Ефективність медіації значною мірою залежить від суб'єктивних факторів, зокрема ступеня готовності сторін до компромісу. Низький рівень правової культури та домінування конфронтаційної моделі поведінки часто зумовлюють небажання сторін використовувати альтернативні способи вирішення спорів. У цьому контексті важливою є правопросвітницька діяльність та формування культури діалогу.

Аналіз практики дозволяє виокремити основні проблеми: фрагментарність правового регулювання, недостатню обізнаність населення про медіацію, а також відсутність сталої практики її застосування судами. У зв'язку з цим актуальним є вдосконалення законодавства, гармонізація процесуальних норм та впровадження інституційних механізмів підтримки медіації.

Перспективи розвитку медіації в Україні пов'язані з удосконаленням законодавства, підвищенням професійного рівня медіаторів та інтеграцією медіації у систему цивільного судочинства. Для подальшого розвитку медіації в цивільному процесі України необхідним є **посилення інституційних і процедурних засад її застосування**. Перш за все, слід встановити **чіткі процедури направлення справ на медіацію через суд**, включаючи визначення критеріїв відбору справ, порядок подання клопотань, строки розгляду та фіксацію волевиявлення сторін щодо участі у процедурі. Це дозволить забезпечити системність застосування медіації, підвищити передбачуваність судових рішень та сприяти ефективному примиренню сторін.

В умовах цифровізації та обмеженого доступу до судів доцільним є **законодавче впровадження електронної медіації та інтеграція її з системою електронного судочинства**. Надання можливості проводити процедури дистанційно сприятиме скороченню термінів врегулювання спорів, підвищенню доступності медіації для віддалених регіонів та забезпеченню безперервності процесуальних прав учасників цивільного судочинства.

Крім того, важливим напрямком удосконалення є **підсилення механізмів контролю за дотриманням принципів медіації – добровільності, конфіденційності та неупередженості**. Запровадження відповідних правил та санкцій за порушення цих принципів гарантуватиме правову безпеку сторін, підвищить довіру до інституту медіації та сприятиме формуванню сталого процесуального середовища, орієнтованого на альтернативне врегулювання спорів.

Реалізація зазначених заходів сприятиме **інституційному зміцненню медіації**, підвищенню ефективності цивільного судочинства та забезпеченню балансу інтересів сторін.

Висновки. Аналіз практики застосування медіації у цивільному процесі України свідчить про поступове інституційне становлення цього інституту. З моменту набрання чинності Законом України «Про медіацію» та особливо у період 2022-2026 років спостерігається помірне, але стабільне зростання кількості ухвал судів про направлення сторін на медіацію, зокрема у категоріях спорів щодо права власності та користування нерухомим майном (крім землі), що включає спори про приватну власність та усунення перешкод у користуванні майном.

Перші результати впровадження медіації демонструють її ефективність як альтернативного способу врегулювання цивільних спорів, оскільки судова практика фіксує випадки досягнення домовленостей між сторонами та зупинення проваджень у зв'язку з наміром сторін вирішити спір позасудовим шляхом. Водночас практика ще має епізодичний характер, що зумовлено обмеженим доступом до судів у період дії правового режиму воєнного стану, недостатнім рівнем підготовки медіаторів та обмеженою обізнаністю сторін про можливості медіації.

Серед проблем практичного застосування медіації варто відзначити відсутність чітких процедур направлення справ на медіацію, недостатню стандартизацію діяльності медіаторів, обмежену інтеграцію електронних платформ для дистанційної медіації та недостатній контроль за дотриманням принципів добровільності, конфіденційності та неупередженості. Водночас, удосконалення правового регулювання та інтеграція медіації у судову практику можуть здійснюватися через встановлення чітких процедур направлення справ на медіацію, запровадження електронної медіації та інтеграцію її з системою електронного судочинства, підсилення механізмів контролю за дотриманням ключових принципів медіації, розширення категорій спорів, у яких медіація може застосовуватися, та підвищення кваліфікації і сертифікації медіаторів для забезпечення професійності процедур.

Таким чином, поступове формування практики медіації у 2021-2026 роках свідчить про її реальний потенціал для ефективного вирішення цивільних спорів. Удосконалення законодавчої бази та підвищення рівня обізнаності учасників процесу є ключовими умовами для системного впровадження медіації у цивільне судочинство України, що сприятиме зменшенню навантаження на суди та розвитку правової культури мирного врегулювання конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021№ 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення 30.03.2026).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 30.03.2026).
3. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва, Державного стандарту соціальної послуги медіації та внесення зміни до Класифікатора соціальних послуг: Наказ Міністерства соціальної політики від 03.06.2024 р. № 269-Н. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1159-24#n8 (дата звернення: 30.03.2026).
4. Божина Я.В. Правова природа медіації та принцип її добровільності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 11. С. 20-23. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/1.
5. Турлай О. Історичні аспекти виникнення медіації як форми захисту прав інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. №4 (32). С. 18-23. DOI:10.35774/app2022.04.018.
6. Герасимчук С.С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Серія ПРАВО*. Вип. 82: ч. 1. С. 270-274. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.41.
7. Рішення Солом`янського районного суду м. Києва від 08.12.2021 у справі №760/13762/19, провадження 2/760/276/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102225362 (дата звернення: 31.03.2026).
8. Рішення Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області від 10.05.2023 у справі № 2-1518/2009, провадження 2/483/20/2023 https://reyestr.court.gov.ua/ Review/110774971 (дата звернення: 30.03.2026).
9. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 10.06.2025 у справі № 344/18397/24, провадження № 2/344/962/25 https://reyestr.court.gov.ua/ Review/128036218 (дата звернення: 30.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Клипа О.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.42

НЕДІЙСНІСТЬ ШЛЮБУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: ПІДСТАВИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Копійка Д. С.,
студентка 2 курсу факультету права
Українського католицького університету
ORCID: 0009-0003-7722-8468
E-mail: kopiika.sn@ucu.edu.ua

Копійка Д. С. Недійсність шлюбу крізь призму судової практики: підстави та правові наслідки.
В рамках цього наукового дослідження авторка провела комплексний правовий аналіз інституту недійсності шлюбу крізь призму розвитку судової практики в Україні. Досліджено еволюцію правового регулювання підстав і правових наслідків недійсності шлюбу. Проаналізовано нормативні положення Сімейного Кодексу України, що визначають підстави, порядок та правові наслідки визнання шлюбу недійсним з урахуванням їх тлумачення у судовій практиці. Розкрито зміст основних умов дійсності шлюбу та види неправомірних дій осіб, які зумовлюють можливість або обов'язковість визнання його недійсним, зокрема відсутність добровільної згоди, недосягнення шлюбного віку, порушення принципу одношлюбності, наявність ступеня споріднення між чоловіком та дружиною, фіктивність шлюбу. Окрему увагу приділено розмежуванню випадків, коли шлюб є недійсним в силу прямої вказівки закону та випадків, коли він визнається недійсним на підставі рішення суду з урахуванням особливостей доказування у таких справах. У такому контексті приділено увагу також проблемам у правозастосуванні таких випадків недійсності. Досліджено правові наслідки недійсності шлюбу, зокрема щодо припинення прав та обов'язків подружжя, регулювання майнових відносин та гарантування непорушності прав дітей, народжених у такому шлюбі.

Досліджено правову природу шлюбу як акту цивільного стану. Авторка наголошує на тому, що шлюб не слід ототожнювати з правочином, у зв'язку з чим до інституту недійсності шлюбу не застосовуються загальні положення цивільного законодавства про недійсність правочинів, а підстави та наслідки його недійсності визначаються спеціальними нормами сімейного законодавства. Окрему увагу приділено позиції щодо розмежування категорій недійсного та неукладеного шлюбу. Доведено, що оцінка фіктивності шлюбу повинна здійснюватися з урахуванням сукупності фактичних обставин, зокрема поведінки подружжя, характеру їх взаємовідносин, наявності спільного побуту та інших елементів сімейного життя, а не обмежуватися лише формальним фактом державної реєстрації.

Ключові слова: шлюб, подружжя, недійсність шлюбу, правові наслідки недійсності шлюбу, рішення суду.

Kopiika D.S. Invalidity of marriage through the lens of judicial practice: grounds and legal consequences.
Within the framework of this scholarly research, the author conducted a comprehensive legal analysis of the institution of invalidity of marriage through the prism of the development of judicial practice in Ukraine. The evolution of the legal regulation of the grounds and legal consequences of invalidity of marriage has been examined. The regulatory provisions of the Family Code of Ukraine defining the grounds, procedure, and legal consequences of declaring a marriage invalid have been analysed.

The content of the principal conditions for the validity of marriage has been elucidated, as well as the types of unlawful conduct that may entail either the possibility or the mandatory declaration of invalidity, including the absence of free and voluntary consent, failure to attain the statutory marriageable age, violation of the principle of monogamy, the existence of a prohibited degree of consanguinity between the spouses, and the fictitious nature of the marriage. Particular attention is paid to the distinction between cases in which

a marriage is invalid by virtue of an explicit statutory provision and cases in which it is declared invalid by a court decision. In this context, the study also addresses the challenges arising in law enforcement practice in such cases.

The legal consequences of the invalidity of marriage have been examined, in particular with regard to the termination of spousal rights and obligations, the regulation of property relations, and the safeguarding of the inalienable rights of children born within such a marriage.

The legal nature of marriage as an act of civil status has also been explored. The author emphasises that marriage should not be equated with a legal transaction; accordingly, the general provisions of civil legislation governing the invalidity of transactions are not applicable to the institution of invalidity of marriage. Special attention is devoted to the differentiation between the categories of an invalid marriage and a non-concluded marriage. It is substantiated that the assessment of the fictitious nature of a marriage must be based on an analysis of the actual conduct of the spouses and the presence of elements of family life, rather than solely on formal registration.

Key words: marriage, spouses, invalidity of marriage, legal consequences of the invalidity of marriage, court decision.

Постановка проблеми. Інститут недійсності шлюбу в праві України має історичну тяглість. За період незалежності України перше нормативне регулювання інститут недійсності шлюбу отримав в рамках Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року (далі – Кодексу) (на сьогодні втратив чинність), відповідно до ст. 45 якого шлюб міг бути визнаний недійсним у разі порушення вимог щодо: 1) наявності взаємної згоди осіб, які одружуються; 2) досягнення шлюбного віку, який на той час становив 18 років – для чоловіків та 17 років – для жінок; 3) відсутності перешкод до укладення шлюбу, зокрема: а) перебування особи в іншому зареєстрованому шлюбі; б) близьке споріднення по прямій лінії між повнорідними і неповнорідними братами та сестрами, усиновителями та усиновленими; 4) визнання одного з подружжя недієздатним внаслідок душевної хвороби або недоумства; 5) у випадку реєстрації шлюбу без наміру створення сім'ї (фіктивний шлюб) [1].

У ст. 37 Сімейного кодексу України (далі – СК України) законодавець послуговується терміном «правозгідний шлюб», встановлюючи своєрідну презумпцію правомірності шлюбу, виокремивши ті категорії шлюбу, які слід вважати неправозгідними (хоча, власне такого терміну законодавець вже не використовує, ввівши у застосунок термін «недійсний» шлюб). Далі, закріплюючи різні моделі підстав недійсності шлюбу, законодавцем створено окремий пласт питань для наукової дискусії щодо їх розмежування.

За статистичними даними, судова практика у справах про визнання шлюбу недійсним, починаючи з 1993 року і станом до листопада 2025 року, налічує близько 4 тисячі судових рішень [3], що безумовно демонструє затребуваність такого способу захисту сімейних прав та інтересів, а відтак – і актуальність цього наукового дослідження.

Окрім цього, відмінність підстав, за яких шлюб є недійсним в силу прямої вказівки про це в законі, та підстав, за яких шлюб може бути визнаний недійсним (чи визнається недійсним) на підставі рішення суду може призводити до складнощів у правозастосуванні. У зв'язку з цим постає потреба в системному аналізі підстав і правових наслідків недійсності шлюбу та узагальненні підходів судової практики для забезпечення єдності та передбачуваності правозастосування.

Метою дослідження є з'ясування правової природи недійсності шлюбу та здійснення комплексного правового аналізу підстав та правових наслідків недійсності шлюбу, виділення істотних ознак, за якими ці підстави можна диференціювати.

Стан опрацювання проблематики. Інститут недійсності шлюбу є об'єктом наукового дослідження багатьох науковців у доктрині сімейного права. Зокрема, це питання лягає в основу наукових інтересів таких вчених як-от: Гаврік Р.О. [4], Леськів С.Р. [5], Явор О.А. [6], Сидоренко Д.І. [7], Герасимчук Л.В. [8] та ін. Наукова спільнота так чи інакше дотримується позиції, що недійсність шлюбу зумовлюється відступом від встановлених законом вимог щодо шлюбного віку, добровільності згоди на вступ у шлюб, одношлюбності, а також наявністю між сторонами перешкод кровного чи іншого споріднення.

Науковці доходять висновку, що недійсність шлюбу є складним правовим механізмом, який має кілька аспектів. Леськів С. Р. вважає, що, якщо шлюб укладено без вільної згоди (наприклад, через

примушування), це має значення не лише для сімейного, а й для кримінального права. Авторка фактично висловлює **критичну позицію** щодо статті 151-2 Кримінального кодексу України [9] (примушування до шлюбу) і переходить до цивільно-правового аспекту, підкреслюючи, що шлюб може бути визнаний недійсним за ознакою примушування, тобто, через відсутність добровільної згоди особи.

Гаврік Р.О. підкреслює, що визнання шлюбу недійсним – це спосіб захистити того з подружжя, хто діяв добросовісно. А Явор О.А. звертає увагу на те, що суд має зважати не тільки на інтереси конкретної особи, а й на важливість збереження стабільності сімейних відносин перед індивідуальним інтересом особи, тому недійсність шлюбу не повинна застосовуватися автоматично в кожному випадку, а підлягати ретельній оцінці суду, беручи до уваги те, наскільки недійсним шлюбом порушені права та інтереси особи.

Виклад основного матеріалу. Питання визначення поняття шлюбу та дослідження його правової природи має фундаментальне значення для дослідження підстав та правових наслідків його недійсності.

Відповідно до ст. 21 Сімейного кодексу України (далі – СК України), шлюбом є сімейний союз чоловіка та жінки, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану, і, саме від природи такого інституту залежить обсяг цивільних прав та обов'язків осіб, які вступають у шлюб. Отже, законодавець пов'язує виникнення сімейно-правових відносин та утворення наслідків від таких відносин із наявністю належним чином оформленого шлюбу. За відсутності такої реєстрації відносини між чоловіком і жінкою не визнаються шлюбом у правовому значенні та не породжують правового статусу подружжя.

Відтак, фактичний шлюб (конкубінат, проживання однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу) **не може бути визнаний недійсним**, оскільки недійсність можлива лише щодо шлюбу як акту цивільного стану, який був зареєстрований у встановленому законом порядку. Подібно, як це існує в судовій практиці про визнання правочинів недійсними.

Безумовно, розмежовуючи правову природу шлюбу і правочину, дозволимо провести собі наукову паралель в цьому контексті із правовою позицією Верховного Суду. У своїй постанові від 05 березня 2025 року у справі № 554/11260/21 (провадження № 61-5526св24) [10] закріплює позицію, що визнання договору недійсним є неналежним способом захисту у випадку оспорювання самого факту укладення правочину через відсутність волевиявлення (підробку підпису). Такий факт може бути спростований не шляхом подання окремого позову про недійсність правочину, а під час вирішення спору про захист права, яке позивач вважає порушеним шляхом викладення відповідного висновку про неукладеність спірних договорів у мотивувальній частині судового рішення.

Втім, хотіли б наголосити, що це лише наукова паралель. У свою чергу, в Постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 грудня 2021 року у справі № 761/16077/19 [11], наголошено, що шлюб за своєю суттю не є правочином, а тому до правової конструкції недійсності шлюбу не підлягають застосуванню положення Цивільного кодексу України про недійсність правочинів, зокрема § 2 «Правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону» глави 16 ЦК України [12]. Варто погодитися з позицією судді Верховного Суду Крата В. І., який обґрунтовано звертає увагу на розмежування понять «недійсність шлюбу» та «неукладеність шлюбу» [13]. На його думку, неукладений шлюб не породжує жодних правових наслідків, оскільки він взагалі не вважається таким, що існує в юридичному розумінні, тобто відсутній як правовий факт. Такий шлюб не потребує визнання неукладеним у судовому порядку, оскільки його правовий статус визначається в силу прямої вказівки закону (ipso jure). У свою чергу, недійсний шлюб, на відміну від неукладеного, є таким, що формально виник і зареєстрований, проте внаслідок порушення встановлених законом вимог може бути визнаний судом недійсним, тобто позбавленим властивості породжувати правові наслідки.

В цьому контексті слід зауважити, що недійсний шлюб, навіть за умови недійсності його в силу закону чи визнання його таким на підставі рішення суду, може залишити правовий слід на окремих цивільно-правових відносинах: якщо або чоловік, або дружина знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, попри його недійсність, він (вона) таки матимуть право: 1) на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя; 2) на проживання у житловому приміщенні, в яке він (вона) поселився у зв'язку з недійсним шлюбом; 3) на аліменти відповідно до статей 75, 84, 86 і 88 цього Кодексу; 4) на прізвище, яке він (вона) обрав при реєстрації шлюбу. Натомість, неукладений шлюб зовсім не породжує правових наслідків.

Відповідно до статті 38 СК України, підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених статтями 22, 24 – 26 (досягнення шлюбного віку – 18 років; наявності добровільної згоди на укладення шлюбу; дієздатності обох із подружжя; дотримання принципу одношлюбності; відсутність встановлених заборон щодо шлюбу між родичами прямої лінії споріднення).

Зміст норм Сімейного кодексу свідчить про існування трьох окремих категорій недійсності шлюбу.

Перша категорія охоплює шлюби, які є недійсними з моменту їх державної реєстрації. В інституті недійсності правочинів, такі правочини називають «нікчемними». Натомість, СК України не містить такого положення. Йдеться, зокрема, про випадки, визначені ст. 39 СК України, коли один із наречених перебував у іншому зареєстрованому шлюбі, коли шлюб укладено між родичами прямої лінії споріднення або між рідними братом і сестрою, а також, коли шлюб зареєстровано з особою, визнаною недієздатною.

Слід зазначити, що на відміну від інших форм недійсності шлюбу, судова практика щодо шлюбів, які є недійсними в силу закону, є об'єктивно обмеженою. З огляду на це, їх специфіка полягає в тому, що недійсність такого шлюбу встановлюється безпосередньо законом і тому не потребує судового підтвердження. У доктринальному сенсі це означає, що звернення до суду відбувається переважно не для вирішення питання про сам факт недійсності, а виключно з метою фіксації юридичного факту або розгляду похідних правових наслідків. Передусім – визначення правового статусу добросовісного чоловіка чи дружини, правового режиму майна, набутого за період спільного проживання, та правового становища дітей, народжених у відповідних фактичних сімейних відносинах. Особливого значення набуває питання походження дитини, яка народилася в такому шлюбі. Відповідно до ст. 122 СК, дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Таким чином, державна реєстрація шлюбу створює презумпцію і, у випадку недійсності шлюбу, законодавство приділяє особливу увагу забезпеченню прав та інтересів дитини, незалежно від юридичної долі самого шлюбу.

Показовим є рішення Тернопільського міськрайонного суду від 30.07.2021 у справі №607/460/21 [14] щодо випадку недійсності шлюбу, зареєстрованого особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі. У наведеній справі про спадкування після смерті батька, донька як позивач, оспорює шлюб між померлим та іншою жінкою. З'ясовано, що остання на момент реєстрації нового шлюбу перебувала у чинному шлюбі з іншою особою, причому відомості про його розірвання були відсутні. Це свідчить про порушення вимоги одношлюбності та наявність прямої підстави підстави для недійсності згідно зі ст. 39 СК України. Суд визнав такий шлюб недійсним.

Подібною є практика встановлення факту недійсності шлюбу в рамках провадження у рішенні Рівненського міського суду від 18.10.2012 року у справі № 1715/13426/12 [15] про усунення особи від права на спадкування після смерті спадкодавця, у якій питання недійсності шлюбу мало вирішальне значення для визначення кола спадкодавців. У даній справі попередній шлюб було розірвано вже після смерті спадкодавця, тобто після відкриття спадщини. Відтак повторний шлюб не набув ознак дійсного на момент виникнення спадкових правовідносин. Подібно, у рішенні Хмельницького міськрайонного суду від 07.06.2016 року у справі № 686/7538/16-ц [16], жінка уклала перший шлюб і, не заважаючи на це, через рік вона знову зареєструвала другий шлюб з позивачем, при цьому, попередній шлюб на момент укладення другого не був припинений. Жінка померла через 10 років, а позивач дізнався про існування першого шлюбу лише через рік після смерті. Суд визнав шлюб між позивачем та жінкою недійсним.

До того ж, у рішенні Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 28.01. 2015 у справі № 274/6666/13 [17] позивачка звернулася до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним, оскільки на момент його укладення вона перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі. Водночас суд встановив, що такі шлюби є недійсними в силу закону (ч. 1 ст. 39 СК України) і не потребують рішення суду для визнання недійсності. Позасудовий порядок передбачає, що за заявою заінтересованої особи орган РАЦС може анулювати актовий запис про шлюб. У цій справі суд відмовив у задоволенні позову, роз'яснивши позивачці, що вона не позбавлена права звернутися до РАЦС для анулювання актового запису про шлюб.

На нашу думку, слід також відзначити таку ознаку недійсності шлюбу в силу закону як неможливість їх валідації, на відміну від тих шлюбів, які можуть бути визнані недійсними на підставі рішення суду (ст.41 СК України).

У ч. 4 та ч. 5 ст. 1495 проекту Цивільного Кодексу [18] законодавець пропонує до такої групи недійсним шлюбів передбачити, що недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка змінила стать, а також, закріплення позасудового порядку припинення дії актового запису про шлюб органом державної реєстрації актів цивільного стану за заявою заінтересованої особи. Крім того, у ст. 1500 Проекту передбачено, що такий шлюб буде визнаватися недійсним з дня реєстрації зміни статі. Оскільки згадані положення мають характер проектної пропозиції і поки не є чинними нормами права, їх слід розглядати крізь призму відповідності конституційним засадам недискримінації, міжнародним стандартам прав людини та практиці ЄСПЛ.

На нашу думку, таку норму потрібно оцінити крізь призму права особи на повагу до сімейного та приватного життя, закріплене ст. 8 Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [19]. З одного боку, запровадження автоматичної підстави для недійсності шлюбу через зміну статі може мати надмірний характер втручання, особливо у випадках, коли мова йде про вже сформовані сімейні відносини, правовий статус подружжя та інтереси дітей. Тому, слід оцінити пропорційність такого обмеження, зважаючи на потенційні негативні наслідки, які можуть вплинути на стабільність сімейних відносин сім'ї та забезпечення майнових та особистих немайнових прав третіх осіб. З іншої сторони, не допускаючи у такому випадку визнання шлюбу недійсним, це може стати механізмом для узаконення сімейних відносин одностатевих пар, що не відповідає визначенні шлюбу як союзу чоловіка та жінки.

Другою категорією підстав недійсності шлюбу є група підстав, за яких шлюб визнається недійсним на підставі рішення суду. Йдеться про ситуації, визначені у ст. 40 СК України, коли реєстрація шлюбу відбулася без вільної та усвідомленої згоди жінки чи чоловіка або, коли шлюб має фіктивний характер і був укладений без наміру створення сім'ї.

Так, наприклад, Рішення Корабельного районного суду м. Миколаєва від 17.12.2010 року у справі № 2-3620/2010 [20], в якій визнано недійсним шлюб, який було зареєстровано з особою, що на момент його укладення була визнана судом недієздатною у зв'язку з тяжким психічним розладом. Втім, попри те, що відповідачка була визнана недієздатною за два роки до реєстрації шлюбу, суд не застосував ст. 39 СК України. Натомість, він розглянув вимоги опікуна про **визнання шлюбу недійсним** виключно у межах ст. 40 СК України – тобто як шлюб, укладений без вільної згоди особи, адже особа через психічний розлад не могла усвідомлювати значення своїх дій та надати вільну згоду на укладення шлюбу. Суд послався також на ст. 41 СК України, що регулює недійсність шлюбу у разі приховування тяжкої хвороби. З наукового погляду така кваліфікація є дискусійною. Фактичні обставини справи повністю відповідали конструкції шлюбу, визначеної ст. 39 СК України, оскільки наявність судового рішення про недієздатність є **абсолютною** підставою для констатації факту недійсності шлюбу.

Відповідно до ч. 4 п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України №11 [21], за рішенням суду шлюб обов'язково визнається недійсним у разі його фіктивності (ст. 40 СК). Шлюб не може бути визнано недійсним, якщо на момент розгляду справи відпали обставини, які засвідчують відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Таким чином, **оцінка фіктивності шлюбу ґрунтується на аналізі фактичної поведінки сторін та наявності або відсутності елементів сімейного життя,** а не лише на формальній реєстрації. Схожа позиція закріплена Верховним Судом [22], де він зазначає, що відсутність наміру створити сім`ю у момент укладення шлюбу може бути цілком компенсовано його появою після реєстрації шлюбу, коли за всіма об`єктивними обставинами можна стверджувати, що у особи з`явився намір створити сім`ю, наприклад коли після реєстрації шлюбу, який мав ознаки фіктивності, особи почали разом проживати, вести спільне господарство, дружина завагітніла або у подружжя народилися діти, батько піклується про дружину та дітей, подружжя запрошує до себе своїх батьків та друзів, підтримують інтимні стосунки, разом відпочивають та відвідують своїх рідних та близьких тощо.

Показовим прикладом може стати рішення Баранівського районного суду Житомирської області від 31 жовтня 2025 року у справі № 273/592/22 [23]. У справі встановлено, що шлюб між позивачем та відповідачем був укладений **без наміру створити сім'ю та набуття прав і обов'язків подружжя,** а лише з метою отримання матеріальної вигоди та спрощеного оформлення документів для проживання (посвідки на постійне місце проживання) та провадження господарської діяльності.

Схожа позиція втілена у рішенні Солом`янського районного суду м. Києва від 24 січня 2024 року у справі №760/16716/22 [24]. Судом, встановлено, що шлюб між громадянкою України та іноземцем

був зареєстрований 03.08.2022, однак уже через декілька тижнів після реєстрації відповідач припинив будь-які контакти з позивачем, залишив територію України та не повернувся. Сторони жодного дня не проживали разом, не вели спільного господарства й не мали спільного бюджету, що свідчить про відсутність проявів сімейних відносин. Позивач довела, що шлюб був використаний відповідачем як інструмент для отримання документів, необхідних для спільного проживання, тобто укладений **із корисливою метою**, без наміру створювати сім'ю.

Ще одним прикладом може стати рішення Івано-Франківського міського суду від 23 травня 2025 року у справі № 344/20989/24 [25]. У цій справі позивач доводив, що шлюб із відповідачкою, зареєстрований у 2008 році, був укладений ним без наміру створення сім'ї**.** Метою реєстрації шлюбу було отримання візових документів для виїзду за кордон. Фактична поведінка сторін після укладення шлюбу також підтверджувала відсутність сімейного наміру: вже у 2009 році позивач зареєстрував інший шлюб, у якому народилися діти, а у 2011 році відповідачка також вступила у новий шлюб та народила двох дітей. Ці обставини свідчать, що сторони з самого початку не мали спільної волі створювати сім'ю між собою, а юридичне оформлення шлюбу мало виключно утилітарний характер.

Третю категорію становлять шлюби, які можуть бути визнані недійсними судом залежно від конкретних обставин. До них належать випадки, визначені статтею 41 СК України, зокрема, це: укладення шлюбу між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною, між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою чи дядьком та племінником або племінницею, а також випадки приховування одним із наречених тяжкої хвороби, небезпечної для другого з подружжя чи їхніх нащадків, або укладення шлюбу особою, яка не досягла шлюбного віку і не отримала права на його укладення.

Так, у рішенні Селидівського міського суду Донецької області від 27 вересня 2011 року у справі № 2-1158/11 судом встановлено, що під час реєстрації шлюбу відповідачка приховала від позивача наявність тяжкої та пожиттєвої хвороби – цукрового діабету, що прямо охоплюється п. 3 ч. 1 ст. 41 СК України як підстава для визнання шлюбу недійсним[26]. З огляду на небажання позивача жити разом з тяжко хворою людиною, підтвердження обставин приховування хвороби та визнання позову відповідачкою, суд дійшов висновку про порушення умов усвідомленої та поінформованої згоди на укладення шлюбу, що виключає можливість продовження подружніх відносин і створює правові підстави для визнання шлюбу недійсним.

Подібного висновку дійшов Олександрівський районний суд м. Запоріжжя у рішенні від 20.11.2018 року у справі № 331/5587/18. Суд установив, що на момент реєстрації шлюбу відповідач мав діагностоване тяжке прогресуюче захворювання – облітеруючий атеросклероз судин нижніх кінцівок та хронічну ішемію IV ступеня, що підтверджувалося медичними документами та належить до категорії тяжких хвороб, визначених органами охорони здоров'я[27].

Окреме питання, якого неможливо оминути – момент, з якого шлюб вважається недійсним. Недійсний шлюб вважається таким з моменту його державної реєстрації як актового стану.

У такому контексті, доречно буде навести приклад позиції, викладеної у Постанові Верховного Суду від 10.10.2020 року у справі № 761/16179/14-ц. Суд першої інстанції відмовив позивачці у задоволенні вимоги поділити спільно нажите майно (а саме – приватизовану квартиру) і визнати за нею та відповідачем права власності на таке майно у частках ½ за кожним [28]. Шлюб, укладений між позивачем і відповідачем, визнаний недійсним у судовому порядку. І Верховний Суд наголосив, що такий шлюб не створює правового режиму спільної сумісної власності подружжя. Натомість, якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності, а розмір часток кожного з них визначається відповідно до їхньої участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами.

Висновки. На підставі проведеного наукового дослідження доходимо висновку про те, що СК України виділяє три категорії недійсних шлюбів: 1) ті, які є недійсними в силу закону; 2) ті, які визнаються недійсними на підставі рішення суду; 3) ті, які можуть бути визнані недійсними на підставі рішення суду. Зважаючи на те, що шлюб за своєю суттю не є правочином, до регулювання інституту недійсності шлюбу не відносяться положення Цивільного кодексу України про недійсність правочинів. Фактичний шлюб (конкубінат, проживання однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу) **не може бути визнаний недійсним**, оскільки недійсність можлива лише щодо шлюбу як акту цивільного стану, який був зареєстрований у встановленому законом порядку. Недійсний шлюб, навіть за умови недійсності його в силу закону чи визнання його таким на підставі рішення суду, може залишити

правовий слід на окремих цивільно-правових відносинах: якщо або чоловік, або дружина знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, попри його недійсність, він (вона) таки матимуть право: 1) на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя; 2) на проживання у житловому приміщенні, в яке він (вона) поселився у зв'язку з недійсним шлюбом; 3) на аліменти відповідно до статей 75, 84, 86 і 88 цього Кодексу; 4) на прізвище, яке він (вона) обрав при реєстрації шлюбу. Натомість, неукладений шлюб зовсім не породжує правових наслідків. Недійсний шлюб вважається таким з моменту його державної реєстрації як актового стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс про шлюб та сім'ю. Втратив чинність: Закон України від 27.07.2010 р. 2398-VI. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07#Text
2. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/4000
4. Гаврік Р.О.Визнання шлюбу недійсним як спосіб судового захисту сімейних прав та інтересів подружжя. *Актуальні проьлеми вітчизняної юриспруденції.* URL: https://irlykhuml.univer.km.ua/server/api/core/bitstreams/cc063bb8-050f-4897-a573-9171914ea7cb/content
5. Леськів С. Р. Припинення та недійсність шлюбу в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2019. №21. С. 144–147. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/151
6. Явор О. А. Недійсний шлюб як дефектний юридичний факт. *Порівняльно-аналітичне право.* 2014. № 6. С. 116–119. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/ 123456789/7886/1/Yvor_116-119.pdf
7. Сидоренко Д. І. Підстави недійсності шлюбу за сімейним законодавством, що діяло на українських землях у X-XXI. *Університетські наукові записки.* 2018. №65. С. 45 – 56. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sydorenko_Denys/Pidstavy_nediisnosti_shliubu_za_simeinym_zakonodavstvom_scho_diialo_na_ukrainskykh_zemliakh_u_KhKhKh.pdf
8. Герасимчук Л.В. Недійсність шлюбу за сімейним законодавством України та застосованість норм міжнародного приватного права. 2020. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b5871b2-718e-4c4e-98b3-1803720a0716/content
9. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії Суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 березня 2025 року у справі № 554/11260/21 (провадження № 61-5526св24). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125673573
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі №761/16077/19 від 14 грудня 2021 року (провадження №61-17134св20). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010360
12. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
13. Суддя ВС проаналізував судову практику щодо питань сім'ї та шлюбу. Публікація від 18.12.2025: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1528258/
14. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 30 серпня 2021 у справі №607/460/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99342408
15. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 18 жовтня 2012 року у справі №715/13426/12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/27003534
16. Рішення Хмельницького міськрайонного суду від 7 червня 2016 року у справі №686/7538/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58269854
17. Рішення Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 28 січня 2014 року у справі №274/6666/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/36665704

18. Проект Цивільного Кодексу: Закон України від 10.02.2016 4775-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). 04.11.1950. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
20. Рішення Корабельного районного суду міста Миколаєва від 17.12.2010 року у справі №2-3620/2010. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95391492
21. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» №11 від 21.12.2007. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text
22. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17.04.2019 у справі № 752/2337/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034524
23. Рішення Баранівського районного суду Житомирської області від 31 жовтня 2025 року у справі № 273/592/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131430377
24. Рішення Солом`янського районного суду м. Києва від 24 січня 2024 року у справі №760/16716/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116734284
25. Рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 23 травня 2025 року у справі №344/20989/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127565287
26. Рішення Селидівського міського суду Донецької області від 27.09.2011 року у справі № 2-1158/11. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/21646309
27. Рішення Олександрівського районного суду міста Запоріжжя від 20.11.2018 у справі № 331/5587/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77952280
28. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.10.2020 року у справі № 761/16179/14-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92842195

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Копійка Д.С., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.6
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.43

ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Костюк Ю.,
студентка 2 курсу
факультету права Українського католицького університету
ORCID: 0009-0008-8091-6081

Костюк Ю. Позбавлення батьківських прав: основні тенденції у судовій практиці.

Наукова стаття присвячена комплексному дослідженню питання позбавлення батьківських прав, процедурних аспектів та його правових наслідків. Основну увагу приділено аналізу практики Верховного Суду та з'ясовано тенденції оцінки судом конкретних обставин у даній категорії справ і їхнього впливу на кінцеве рішення суду. Також проаналізовано основні правові позиції у рішеннях Європейського суду з прав людини «Савіни проти України», «Хант проти України» та «Мамчур проти України», де Суд наголошує на необхідності дотримання справедливого балансу між інтересами батьків та дітей крізь призму якнайкращих інтересів дитини. Досліджено основні чинники та типові обставини, за наявності яких національні суди вдаються до такої крайньої міри, як позбавлення батьківських прав та з'ясовано, що така крайня міра застосовується лише у виняткових випадках, і лише за умови, що це повністю узгоджується з принципом забезпечення якнайкращих інтересів дитини. Встановлено, що перелік підстав для позбавлення батьківських прав, закріплений у ст. 164 Сімейного кодексу України, є вичерпним та підлягає вузькому тлумаченню, а відтак жодна обставина, що прямо не передбачена законом, – зокрема наявність у одного з батьків душевної хвороби або іншого тяжкого захворювання, особисті конфлікти між батьками чи сам лише факт заборгованості зі сплати аліментів, – не може самостійно слугувати підставою для застосування цього заходу захисту прав дитини, навіть якщо зовні вона й видається такою, що свідчить про неналежне виконання батьківських обов'язків.

Проаналізовано та наведено перелік основної доказової бази, наявність якої є критично важливою для прийняття судом обґрунтованого рішення у даній категорії справ, а також особливу увагу звернено на важливість при дослідженні обставин справи відокремлення об'єктивних факторів від суб'єктивних з метою уникнення упередженості та забезпечення найбільш справедливого результату у кожній конкретній ситуації.

Взято до уваги Постанову ПВС від 19.12.2008, як важливий інструмент для офіційного тлумачення та роз'яснення оціночних понять, що сприяє однаковому застосуванню норм законодавства судами різних інстанцій. Окрім того, роз'яснено правові механізми поновлення батьківських прав та умови, які повинні бути виконані батьками задля досягнення такого результату. Окрему увагу приділено ролі думки самої дитини, як самостійного чинника, який потребує конструктивної оцінки судом залежно від віку, рівня розвитку дитини та конкретних обставин справи, проте не завжди має вирішальний вплив на остаточне рішення суду.

Ключові слова: батьківські права та обов'язки, участь в вихованні дитини, рішення суду, позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав.

Kostyuk Yu. Deprivation of parental rights: main trends in judicial practice.

The scientific article provides a comprehensive analysis of the legal nature of deprivation of parental rights as an exceptional measure for the protection of the rights and interests of the child in Ukrainian family law. It is substantiated that the application of this measure is permissible only in exceptional circumstances, when maintaining family ties contradicts the best interests of the child and a change in the parents' behavior is impossible. Particular attention is paid to the regulatory framework governing the grounds for deprivation of parental rights as defined in Article 164 of the Family Code of Ukraine, the list of which is exhaustive

and subject to narrow interpretation. The article stipulates that the list of grounds for deprivation of parental rights, enshrined in Art. 164 of the Family Code of Ukraine, is exhaustive and subject to a narrow interpretation, and therefore no circumstance that is not expressly provided for by law – in particular, the presence of a mental illness or other serious illness in one of the parents, personal conflicts between the parents or the mere fact of arrears in the payment of alimony – cannot independently serve as a basis for the application of this measure to protect the rights of the child, even if it appears to be such from the outside which indicates improper performance of parental duties.

The author analyzes the approaches of national judicial practice and the case law of the European Court of Human Rights regarding the need to ensure a balance between the interests of the child and the parents, with priority given to the best interests of the child. The content of the evaluative category "evasion of parental responsibilities" has been revealed, and the criteria for its establishment are defined. It is proven that certain circumstances, including the presence of mental or serious illness, personal conflicts between parents, arrears in alimony payments, or insufficient communication with the child, cannot in themselves serve as grounds for deprivation of parental rights.

The article separately examines the issue of evidence in cases of this category, in particular the role of conclusions issued by guardianship and custody authorities, medical documents, character references, witness statements, and other evidence forming a comprehensive evidentiary basis. Emphasis is placed on the importance of a full and objective examination of all case circumstances as a prerequisite for a lawful judicial decision.

The significance of the child's opinion in dispute resolution is analyzed, with an emphasis on the fact that it does not have predetermined evidentiary value and must be assessed in light of possible external influence. It is concluded that deprivation of parental rights is not a final measure, as legislation provides for the possibility of their restoration, subject to proven changes in parental behavior and the resumption of proper fulfillment of parental duties.

Key words: parental rights and obligations, participation in child upbringing, court decision, deprivation of parental rights, restoration of parental rights.

Постановка проблеми. Сім'я є фундаментальною основою суспільства, а батьківські права та обов'язки становлять її невід'ємну складову, забезпечуючи гармонійний розвиток дитини та захист її інтересів. У ст. 51 Конституції України зазначено, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Інститут позбавлення батьківських прав зберігатиме свою актуальність доти, доки чоловік і жінка при здійсненні батьківських прав та, особливо, виконанні батьківських обов'язків не керуватимуться виключно засадами розумності, добросовісності та принципом якнайкращого забезпечення інтересів дитини.

Втім, щороку Національна поліція України фіксує десятки тисяч випадків домашнього насильства: за десять місяців 2025 року до Національної поліції надійшло понад 103 тисячі заяв і повідомлень про вчинення домашнього насильства, з них 3,7 тисячі – подані дітьми [13]. Відповідно до офіційної статистики Державної судової адміністрації України, а саме звіту про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності, за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей у 2023 році було засуджено 825 осіб, у 2024 році – 734, а у 2025 році – 534 [14].

Позбавлення батьківських прав є також одним із способів мінімізації негативного впливу на дитину наркозалежного (ї) батька чи матері, якщо їхнє захворювання має хронічний характер. Згідно з офіційною статистикою за останні роки показник частки осіб з розладами внаслідок вживання наркотиків та алкоголю значно зріс. Серед осіб, що отримували медичну допомогу щодо всіх розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин (зокрема наркотиків та алкоголю) у 2024 році була 66 991 особа. У 2023 році за медичними послугами звертались 65 473 особи, у 2022 – 52 658 осіб [15].

Трапляються й випадки, коли батьки просто відмовляються від своїх дітей. Зокрема у 2019 році українці відмовилися від 326 новонароджених дітей [16].

Ці дані є непрямими доказами актуальності проваджень щодо позбавлення батьківських прав. Механізм законодавчого закріплення батьківських прав пройшов еволюційний шлях: від панування батьків над дитиною та їхньої влади над нею до батьківства в якнайкращих інтересах дитини.

Метою цієї наукової статті є комплексне дослідження правових підстав, процедурних аспектів та правових наслідків позбавлення батьківських прав за законодавством України крізь призму практики Верховного суду та Європейського суду з прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика позбавлення батьківських прав не є новою для наукової спільноти. Вона перебуває в рамках наукового інтересу і таких авторів як: Шевчук, Л. В., Слома В., Клапощак, Д. С., Даценко, В., Борсук В.О., Ватула О. М., Труба В. І., Кученко, О. та інші.

Виклад основного матеріалу. Перелік підстав для позбавлення батьківських прав як крайнього заходу, що може бути застосований судом, визначений у ст. 164 Сімейного кодексу України (далі – СК України).

Позбавлення батьківських прав слід характеризувати як крайній спосіб захисту прав дитини, зважаючи на те, що «розірвання сімейних зв'язків означає позбавлення дитини її коріння, а це можна виправдати лише за виняткових обставин» (Рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «Савіни проти України» від 2008 року) [17]. Суд може відмовити в задоволенні позову про позбавлення батьківських прав, попередивши відповідача про необхідність змінити ставлення до виховання дитини та поклавши на органи опіки та піклування контроль за виконанням цих обов'язків [18], а позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли змінити поведінку батьків у кращу сторону неможливо, і лише при наявності вини у діях батьків [19]. З цього випливає, що якщо виправлення одного з батьків неможливе, тоді суд використовує цей механізм як крайній засіб для захисту прав дитини.

Так, мати чи батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони: 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; 3) жорстоко поводяться з дитиною; 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами; 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини [20].

Для ухвалення законного й обґрунтованого рішення у цій категорії справ суд зобов'язаний всебічно, повно й об'єктивно встановити сукупність юридично значущих обставин, що мають істотне значення для правильного вирішення спору та врахувати усю повноту доказової бази, яка для кожної із підстав має свої особливості.

Своєю чергою, неповне дослідження та неналежна оцінка зібраних доказів, через які суд не встановив фактичні обставини, які мають значення для правильного вирішення справи, можуть стати підставою для скасування судового рішення судом касаційної інстанції з направленням справи на новий розгляд до суду першої інстанції [21].

На підставі аналізу даних Єдиного державного реєстру судових рішень, доходимо висновку, що в справах про позбавлення батьківських прав формування доказової бази проводиться за рахунок таких доказів як: 1) висновок органу опіки та піклування про доцільність позбавлення батьківських прав (є обов'язковим у таких категоріях справ); 2) характеристики батька (матері) з місця роботи; 3) медичні довідки, висновки лікарів, результати аналізів, історії хвороби та рекомендації лікарів; 4) акти обстеження житлово-побутових умов та документи, що підтверджують право власності на житло; 5) показання свідків; 6) рішення суду про стягнення аліментів (якщо на відповідача були раніше покладені такі зобов'язання) або вирок, що набрав законної сили, яким одного із батьків притягнено до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів; 7) відомості про відкриття виконавчого провадження у справі про стягнення аліментів; 8) медичні довідки від психотерапевта про стан здоров'я дитини; 9) матеріали кримінального провадження (чи адміністративного провадження), розпочатих на підставі вчинення щодо дитини діяння, що містить ознаки кримінального чи адміністративного правопорушення проти життя чи здоров'я або свободи неповнолітнього та ін. Цей перелік не є вичерпним та може відрізнятись в залежності від того, про яку підставу йдеться.

Наявність доказової бази безумовно є фундаментом для вирішення питання про позбавлення батьківських прав судом. Втім у цій категорії справ також залишається місце для суддівського розсуду, особливо – при застосуванні оціночних понять та критерій, які не є чіткими за своїм змістом та потребують самостійного роз'яснення.

Одним з оціночних понять у підставах позбавлення батьківських прав є «ухилення від виконання обов'язків», яке потребує детального роз'яснення. У п.16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.03.2007 року передбачено, що ухилення батьків

від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони: 1) не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; 2) не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; 3) не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; 4) не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; 5) не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; 6) не створюють умов для отримання нею освіти [22].

Проте є й підстави, які за зовнішніми своїми проявами можуть здаватись такими, що мали б бути кваліфіковані як ухилення від виконання батьківських обов'язків, проте не є такими в силу інших об'єктивних причин. Наприклад, якщо у одного із батьків наявна душевна хвороба, недоумство чи інше тяжке захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) – це не може вважатись ухиленням від виконання батьківських обов'язків. Почасти – така особа самостійно потребує встановлення щодо неї опіки або ж помічника. Відтак, вважаємо, що для всебічного дослідження обставин справи, у випадках, коли є підстави припускати наявність у одного із батьків психічних захворювань, які могли б впливати на їхню здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, ці обставини підлягають окремому з'ясуванню. Окремої оцінки потребує можливість зміни поведінки батьків, перспективи покращення їхнього ставлення до дитини та відновлення належного виконання батьківських обов'язків.

Значну роль у формуванні підходів до вирішення питання про задоволення чи відмову в задоволенні позовних вимог щодо позбавлення батьківських прав відіграє практика Європейського суду з прав людини. Одними з найбільш фундаментальних рішень ЄСПЛ, що слугують основою для розгляду судами питань батьківських прав, є рішення «Хант проти України» від 07.12.2006 року [23] та «Мамчур проти України» від 16.07.2015 року [24].

Так, у рішенні «Хант проти України» ЄСПЛ наголошує: «Між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків» [23]. Таким чином, при виникненні суперечності, суд повинен надати перевагу саме інтересам дитини.

Цей підхід яскраво ілюструє практика Верховного Суду (далі – ВС), в якій викладені ключові позиції:

1) «*особисті непорозуміння між батьками не можуть бути підставою для позбавлення батьківських прав, оскільки у рішеннях, що стосуються дітей, забезпечення їх найкращих інтересів повинне мати першочергове значення і переважати над інтересами батьків*» (Постанова ВС від 21.04.2022 року у справі №756/15048/20) [25]. Зокрема, якщо на час розгляду справи матеріальним забезпеченням дитини, її вихованням і розвитком займається мати, це не може бути безумовним свідченням того, що батько дитини не бажає брати участь у її утриманні і вихованні, а відтак – умисно нехтує батьківськими обов`язками.

2) *«наявність заборгованості щодо сплати аліментів, сама по собі не може бути підставою для задоволення позову про позбавлення батьківських прав»* (Постанова ВС від 23.04.2020 року у справі № 420/1075/17) [26]. Сам факт стягнення аліментів в судовому порядку або ж, більше того, ухилення від їх сплати, яке встановлене вироком суду, що набрав законної сили, не є саме по собі однозначною підставою для позбавлення батьківських прав, адже відображає лише участь батька чи матері в матеріальному забезпеченні дитини, але жодним чином не вказує на прогалини в участі в її духовному розвитку. Батько чи мати, які не мають доходу, цілком можуть брати активну особисту участь у житті дитини, поділяти її інтереси, здійснювати базовий щоденний догляд за нею, забирати з гуртків тощо. Втім, в комплексі із невиконанням батьківських обов'язків немайнової природи, ухилення від сплати аліментів може враховуватись як доказ у такій категорії справ.

3) *«факт недостатнього спілкування батька з дитиною не може бути підставою для позбавлення батьківських прав, як і необхідність для позивачки отримувати згоду на вчинення тих чи інших дій щодо дитини, зокрема, згоду на лікування у спеціальних медичних закладах тощо*». (У Постанові ВС від 04.04.2025 у справі № 6290/3692/23 батько не брав достатньої участі у вихованні дочки, яка має низку захворювань, інвалідність та потребує особливого підходу у спілкуванні, мати у своїх позовних вимогах заявляла, що кожного разу, коли потрібно було лікувати дитину на стаціонарі чи санаторії,

вона змушена була звертатись до батька з відповідними проханнями, що «забирало у неї здоров'я та час». Все ж таку обставину не було визнано як таку, що є підставою для позбавлення батьківських прав батька) [27]. Відсутність регулярної комунікації та ухилення від такої взаємодії з дитиною не є підставою для застосування такого крайнього засобу як позбавлення батьківських прав. (У постанові № 641/6927/21 від 07.05.2025 року мати спілкувалась з дитиною за 2 роки лише 7 разів, не створювала належного догляду та виховання. Проте таку обставину не було визнано як виключну та таку, що зумовлює необхідність для позбавлення її батьківських прав) [28].

Натомість, відповідач, заперечуючи проти задоволення позовних вимог, також повинен доводити належними і допустимими доказати свою позицію.

Так, лише той факт, що особа заперечувала проти позбавлення її батьківських прав, не свідчить про її інтерес до дитини та реальне бажання змінити поведінку й не може розцінюватися як достатня підстава для відмови у задоволенні позовної вимоги про позбавлення батьківських прав [21].

У рішенні «Мамчур проти України», ЄСПЛ зауважує, що при визначенні інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови: по-перше, у якнайкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків з сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним [24].

Отже для врахування необхідні саме об'єктивні обставини та факти, що свідчитимуть про таке свідоме ухилення чи навпаки. Однією з таких обставин, відповідно до позиції ВС, зокрема може бути, перебування батька чи матері на тимчасово окупованій території, що ускладнює спілкування з дитиною та участь у її вихованні. Також ще однією з таких обставин які самі по собі унеможливлюють виконання особою своїх батьківських обов'язків – це взяття під варту, і позбавлення такої особи батьківських прав буде прямим порушенням забезпечення найкращих інтересів дитини, як зазначив суд у Постанові ВС від 8 червня 2022 року у справі № 362/4847/20 [29]. Водночас свідоме залишення країни та постійне проживання за кордоном, навіть попри спілкування з дитиною за допомогою телекомунікаційних систем, не вважається належним виконанням обов'язків, згідно з Постановою ВС від 26.04.2022 у справі № 520/8264/19 [30].

Важливим при вирішенні такої категорії справ є з'ясування думки самої дитини щодо можливого позбавлення батьківських прав, за умови досягнення нею відповідного віку та рівня розвитку, що дозволяє висловити таку позицію. Хоча, навіть за умови, що дитина висловила власну думку з цього питання, вона для суду не має заздалегідь встановленої сили. Іноді сама думка дитини може знаходитись «поза» межами її власних інтересів.

Так, у Постанові ВС від 13.07.2022 року у справі №705/3040/18 [31], суд зазначив, що: «*Думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, яким вона через малолітній вік неспроможна надавати правильну оцінку, чи інших можливих факторів впливу на неї. Отже, суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси*». Подібної позиції дотримувався ВС у Постанові від 07.02.2024 року у справі № 455/307/22 [32], в якій вказано: «*Думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, а тому при вирішенні спору, що стосується вкрай чутливої сфери правовідносин, суди повинні ґрунтовно дослідити та оцінити всі обставини справи, надати належну правову оцінку доказам: кожному конкретно взятому та у сукупності*».

Варто зауважити, що позбавлення батьківських прав не є остаточним та пожиттєвим заходом. Відповідно до ст. 169 СК, особам, позбавленим батьківських прав, надано право звернутися до суду з позовом про їх поновлення. Зокрема розглядаючи таку категорію справ, суд враховує такі обставини: чи сплачувались аліменти на утримання дитини особою, яка звертається з позовом про поновлення батьківських прав, чи зверталася особа з позовом про надання права побачення з дитиною, тобто чи були мати/батько зацікавлені у спілкуванні з дитиною (ст. 168 СКУ), чи позбулася особа алкогольної чи наркотичної залежності, якщо такі проблеми були наявні та чи пройшла вона відповідну реабілітацію і лікування, чи притягалася особа до адміністративної чи кримінальної відповідальності, чи має особа відповідне житло, місце роботи та постійні доходи, як саме таку особу характеризують з місця її роботи та проживання, чи поновила особа своє спілкування з дитиною (доказами можуть бути спільні фото, підтвердження спілкування у месенджерах), чи ставиться позивач критично до своєї поведінки в минулому та чи зміна його поведінки не має короткостроковий характер, і інші обставини, що за-

свідчують виправлення позивача та зміни умов, на підставі яких його було позбавлено батьківських прав. Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 19 СК України, суд може не погодитись з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим чи суперечить інтересам дитини.

Висновки. Позбавлення батьківських прав є крайнім способом захисту прав дитини, зважаючи на те, що «розірвання сімейних зв'язків означає позбавлення дитини її коріння», що можна виправдати лише за виняткових обставин. Суд застосовує цей захід лише тоді, коли зміна поведінки батьків є неможливою, а їхня вина у неналежному виконанні обов'язків доведена. При позбавленні батьківських прав батьки не звільняються від виконання своїх обов'язків щодо дитини, а саме обов'язку утримання дитини. Перелік підстав для позбавлення батьківських прав визначений ст. 164 Сімейного кодексу України і має вичерпний характер.

Наявність у одного із батьків душевної хвороби, недоумства чи іншого тяжкого захворювання (крім хронічного алкоголізму чи наркоманії) не може вважатись ухиленням від виконання батьківських обов'язків. Особисті непорозуміння між батьками не можуть бути підставою для позбавлення батьківських прав. Наявність заборгованості щодо сплати аліментів, сама по собі не може бути єдиною підставою для задоволення позову про позбавлення батьківських прав, втім може побічно свідчити про ухилення від виконання батьківських обов'язків. Факт недостатнього спілкування батька з дитиною не може бути підставою для позбавлення батьківських прав, як і необхідність для позивачки отримувати згоду на вчинення тих чи інших дій щодо дитини, зокрема, згоду на лікування у спеціальних медичних закладах.

При вирішення цієї категорії справ суд повинен враховувати думку дитини, якщо її можна заслухати. Втім, навіть думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, адже вона може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, яким вона через малолітній вік неспроможна надавати правильну оцінку.

Позбавлення батьківських прав не є безповоротнім заходом, оскільки закон передбачає можливість їх поновлення за умови виправлення поведінки батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Розгон О. Доцільність позбавлення батьківських прав, що відповідатиме інтересам дитини. Вісник НААУ: офіц. бюлетень Національної асоціації адвокатів України. Київ: НААУ. 2025. № 4 (110). С.37-47. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/vidannya/2025-04-30-vidannya-v-snik-04_2025_681222de7362c.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
2. Бюлетень комітету НААУ з питань сімейного права (інформаційний дайджест у сфері сімейного права) за IV квартал 2025 року. Випуск 23. 2025. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/Buleten_sim_pravo.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
3. Шевчук, Л. В.. Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, як невід'ємні чинники інтересів та прав дитини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права*. 2023 Вип. 15 (27). Том 1. С.223–227. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.223-227 (дата звернення: 13.03.2026)
4. Слома В. Позбавлення батьківських прав за законодавством України. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017 № 4. С.78-80. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/102 (дата звернення: 13.03.2026)
5. Клапощак Д. С. Особливості судового розгляду справ про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. № 76. Ч. 1. С. 164-168. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/27.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
6. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду: спори щодо позбавлення / поновлення батьківських прав, оскарження батьківства (2019 – липень 2022). Київ. 2022. 66 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Oglyad_KCS_batkivstvo.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
7. Даценко В. Забезпечення інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Слово Національної школи суддів України*. № 1 (34). 2021. С. 103–117. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/27.pdf (дата звернення: 13.03.2026)

8. Борсук В. О. Парадигма позбавлення батьківських прав у сімейному праві України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2025. № 17. URL: https://www.reicst.com.ua/pmtl/article/view/2025-17-01-10 (дата звернення: 13.03.2026)
9. Ватула О. М. Правові аспекти позбавлення батьківських прав в Україні та європейському союзі. Держава і право: збірник наукових праць. Київ. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2025. Вип. 97. URL: https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/97-81.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
10. Труба В. І. Проблемні питання правових підстав позбавлення батьківських прав. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 12(2). С. 4–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_12%282%29__3 (дата звернення: 13.03.2026)
11. Кученко О. Окремі аспекти позбавлення батьківських прав як сімейноправового засобу захисту інтересів дитини. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. № 1. С. 129–132. URL: https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/26 (дата звернення: 13.03.2026)
12. Поновлення батьківських прав: порядок та судова практика. Вища школа адвокатури Національної Асоціації Адвокатів України. 2022. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/ponovlennya-batkivskyh-prav-poryadok-ta-sudova-praktyka (дата звернення: 13.03.2026)
13. Домашнє насильство – не сімейна справа: як Україна захищає постраждалих вдома. Державна міграційна служба. URL: https://dmsu.gov.ua/news/dms/19925 (дата звернення: 13.03.2026)
14. Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/#:~:text=Головна%20•%20Інше-,Судова%20статистика,-Звітність%20щодо%20 стану (дата звернення: 13.03.2026)
15. Національний звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні 2025 (за даними 2024 року). URL: https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user161/ НацЗвіт_2025_нарко_алко_ситуації.pdf (дата звернення: 13.03.2026)
16. Українці відмовилися в 2019 році від 326 новонароджених дітей. Дзеркало тижня. 2022. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-moz-nazvali-skilki-v-ukrajini-ditej-vidmovnikiv.html (дата звернення: 13.03.2026)
17. Рішення ЄСПЛ «Савіни проти України» від 18.12.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text (дата звернення: 13.03.2026)
18. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.04.2022 року у справі №756/15048/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104142605 (дата звернення: 13.03.2026)
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.04.2022 року у справі № 520/8264/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104178273 (дата звернення: 13.03.2026)
20. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року № 2947-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n829 (дата звернення: 13.03.2026)
21. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.02.2025 року у справі № 487/3019/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125876142 (дата звернення: 13.03.2026)
22. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» №3 від 30.03.2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#:~:text=16.%20Особи%20можуть,ними%20своїми%20обов’язками (дата звернення: 13.03.2026)
23. Рішення ЄСПЛ «Хант проти України» від 07.12.2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text (дата звернення: 13.03.2026)
24. Рішення ЄСПЛ «Мамчур проти України» від 16.07.2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text (дата звернення: 13.03.2026)
25. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 21.04.2022 року у справі №756/15048/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104142605 (дата звернення: 13.03.2026)

26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 23.04.2020 року у справі № 420/1075/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88979390 (дата звернення: 13.03.2026)
27. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 04.04.2025 року у справі № 6290/3692/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126609947 (дата звернення: 13.03.2026)
28. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.05.2025 року у справі № 641/6927/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127604794 (дата звернення: 13.03.2026)
29. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.06.2022 у справі № 362/4847/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104769461 (дата звернення: 13.03.2026)
30. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.04.2022 у справі № 520/8264/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104178273 (дата звернення: 13.03.2026)
31. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.07.2022 року у справі №705/3040/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359259 (дата звернення: 13.03.2026)
32. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.02.2024 у справі № 455/307/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373782 (дата звернення: 13.03.2026)

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Костюк Ю., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.44

ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН ТА УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: РОЛЬ НЕЗАЛЕЖНОЇ ФАХОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ФОРМІ ОЦІНКИ ВІДПОВІДНОСТІ

Крилова О. І.,
молодший науковий співробітник у сфері правознавства
Товариства з обмеженою відповідальністю
«Незалежні фахові експертизи»
ORCID: 0009-0009-3365-2404

Крилова О. І. Істотна зміна обставин та управління ризиками у договірних правовідносинах: роль незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності.

Істотна зміна обставин є підставою для зміни або розірвання договору та відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності договірних правовідносин. Вона набуває особливої актуальності в умовах динамічних соціально-економічних та інституційних трансформацій, що впливають на можливість належного та своєчасного виконання зобов'язань. Доведення істотної зміни обставин є складним і багаторівневим процесом, який передбачає оцінку непередбачуваності подій, порушення економічного балансу договору та встановлення причинно-наслідкових юридично значущих зв'язків між змінами зовнішніх умов і суттєвим ускладненням виконання зобов'язання. У статті обґрунтовано доцільність застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності як інструменту та методологічного підходу до доведення істотної зміни обставин. Запропоновано розглядати її як комплексну модель об'єктивного та верифікованого доказування, що інтегрує правничий та економічний підхід. Розкрито її функціональне призначення як інструменту забезпечення належності, допустимості та достовірності доказової інформації, а також засобу уніфікації підходів до оцінки фактичних обставин. Окрему увагу приділено систематизації правових, економічних та інституційних ризиків правозастосування, що виникають у процесі доведення істотної зміни обставин, а також їх впливу на передбачуваність судових рішень. Наголошується, що доведення істотної зміни обставин повинно здійснюватися з урахуванням сукупності умов її застосування та стандартів доказування, сформованих у судовій практиці. Зокрема щодо розподілу доказового тягаря між сторонами. Визначено, що формалізація підходів до оцінки доказів у цій категорії спорів сприяє зменшенню дискреції суду та підвищенню єдності правозастосування. Важливим є комплексний аналіз усіх фактичних і правових обставин справи для забезпечення об'єктивності та повноти доказування. Встановлено, що використання незалежної фахової експертизи сприяє підвищенню обґрунтованості доказування, забезпечує передбачуваність правозастосування та має превентивний потенціал у досудовому врегулюванні договірних спорів.

Ключові слова: істотна зміна обставин, договірні правовідносини, доведення істотної зміни обставин, ризики, методологічна модель, зміна договору, розірвання договору.

Krylova O.I. Material changes in circumstances and risk management in contractual relationships: the role of independent professional expertises in the form of conformity assessment.

A material change in circumstances constitutes grounds for amending or terminating a contract and plays a crucial role in ensuring the stability of contractual relationships. It becomes particularly relevant in the context of dynamic socio-economic and institutional transformations that affect the ability to properly and timely fulfill obligations. Proving a material change in circumstances is a complex and multi-layered process that involves assessing the unpredictability of events, the disruption of the economic balance of the contract, and establishing legally significant causal links between changes in external conditions and a substantial complication in the performance of the obligation. The article substantiates the advisability of applying independent professional expertises in the form of a conformity evaluation as a tool and methodological ap-

proach to proving a material change in circumstances. It is proposed to consider it as a comprehensive model of objective and verifiable proof that integrates legal and economic approaches. Its functional purpose is revealed as a tool for ensuring the relevance, admissibility, and reliability of evidentiary information, as well as a means of unifying approaches to the assessment of factual circumstances. Particular attention is paid to the systematization of legal, economic, and institutional risks of law enforcement arising in the process of proving a material change in circumstances, as well as their impact on the predictability of court decisions. It is emphasized that proving a material change in circumstances must be carried out taking into account the totality of conditions for its application and the standards of proof established in judicial practice. In particular, regarding the allocation of the burden of proof between the parties. It is determined that formalizing approaches to the evaluation of evidence in this category of disputes helps reduce judicial discretion and enhance the uniformity of law enforcement. A comprehensive analysis of all factual and legal circumstances of the case is essential to ensure the objectivity and completeness of the evidence. It has been established that the use of independent expert analysis enhances the soundness of the evidence, ensures the predictability of law enforcement, and has preventive potential in the pre-trial settlement of contractual disputes.

Key words: material change of circumstances, contractual relations, proof of material change of circumstances, risks, methodological framework, contract modification, contract termination.

Постановка проблеми. Доведення істотної зміни обставин у договірних правовідносинах залишається складним завданням через відсутність чітких критеріїв оцінки та неоднозначність законодавчих норм. Суди вимушені застосовувати оціночні підходи, що підвищує ймовірність різних висновків у схожих спорах. Попри формування відносно усталеної судової практики щодо застосування положень про істотну зміну обставин, зберігається потреба у методологічних інструментах, здатних забезпечити об'єктивне встановлення факту такої зміни та її впливу на договірну рівновагу сторін. Незалежна фахова експертиза постає як спеціалізований механізм оцінки відповідності фактичних обставин критеріям законодавства. Системна та прозора експертна оцінка сприяє підвищенню стабільності виконання договорів і забезпеченню справедливого балансу інтересів сторін, водночас мінімізуючи ризики правозастосування.

Мета дослідження полягає у обґрунтування ролі незалежної фахової експертизи у доведенні істотної зміни обставин та її значення для управління ризиками у договірних правовідносинах.

Стан опрацювання проблематики. Інститут істотної зміни обставин слугував предметом розгляду в наукових працях таких українських вчених, як: О. Андреєва, Н. Армаш, О. Бобошко, М. Великанова, В. Гончаренко, Б. Карнаух, В. Кожевникова, А. Омельченко, Т. Родоман, Л. Романовська та інші. В дослідженнях привертається увага до проблематики правової невизначеності «істотної зміни обставин», складності її доказування, внаслідок чого виникають ризики та суттєві обмеження в реалізації прав сторін щодо зміни умов договору при настанні істотної зміни обставин. Однак, питання формування та закріплення методологічної моделі доведення істотної зміни обставин, в тому числі в призмі напрацьованої на сьогодні практики, потребує подальшого дослідження та потребує здійснення подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Інститут істотної зміни обставин, визначений ст. 652 ЦК України [1], у цивільному обороті демонструє складність інтеграції правових норм із фактичними умовами виконання договорів. Реалізація механізму зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин супроводжується високим рівнем ризиків, оскільки вона передбачає комплексну одночасну оцінку правових критеріїв, економічних параметрів виконання зобов'язань та інституційних умов функціонування цивільного обороту. Ризики застосування інституту істотної зміни обставин формують комплексну, взаємопов'язану систему правових, економічних та інституційних факторів, яка безпосередньо визначає можливість адаптації договірних зобов'язань та забезпечення їх справедливого балансу.

Одним із проявів зазначених ризиків є правові ризики, що зумовлені невизначеністю нормативного змісту дефініції «істотної зміни обставин». О. Андреєва слушно звертає увагу, що поняття «істотної зміни обставин у цілому та «ризик істотної зміни обставин» зокрема є одним із найменш досліджених у науці цивільного права [2, с. 44]. Це створює простір для різних підходів до її тлумачення та ускладнює формування сталої судової практики. Вищі судові інстанції послідовно наголошували, що ці положення слід читати в сукупності: для того, аби стаття підлягала застосуванню, мають бути наявними усі умови передбачені ст. 652 ЦК України в сукупності – і та, що передбачена в частині першій,

і ті, що передбачені в частині другій [3, с. 51]. Аналіз практики демонструє, що відмови у позовних вимогах щодо внесення змін або розірвання договорів на підставі положень ст. 652 ЦК України у переважній більшості випадків обумовлені відсутністю належного підтвердження істотності змін, на які посилається сторона (справи № 910/7583/22 [4], № 910/11841/22 [5]), або недоведенням одночасного існування всіх чотирьох умов, передбачених ч. 2 ст. 652 ЦК України (справи № 910/12474/22 [6], № 920/410/23 [7]).

Реалізація положень ст. 652 ЦК України в судовій практиці ускладняється необхідністю реконструювати гіпотетичну волю сторін на момент укладення договору та оцінювати, чи могли вони передбачити відповідні зміни. Така оцінка набуває суб'єктивного оціночного характеру, що підвищує ризик правової невизначеності. Відсутність єдиної методології визначення критеріїв істотності змін спричиняє непередбачуваність судових рішень, особливо у справах, пов'язаних зі складними економічними процесами або впливом зовнішніх кризових факторів.

Поряд з правовими значну роль відіграють економічні ризики. Сучасне договірне середовище характеризується високим рівнем макроекономічної нестабільності (валютні коливання, інфляційні процеси), дестабілізацією виробничої та логістичної інфраструктури (порушенням нормального функціонування підприємств та ринків) та непередбачуваними зовнішніми подіями (військові дії, форс-мажорні обставини чи зміни регуляторної політики). Ці фактори можуть істотно впливати на економічні параметри виконання договору, роблячи первісно погоджені умови надмірно обтяжливими для однієї зі сторін. У результаті виникає дисбаланс, що ставить під сумнів економічну доцільність подальшого виконання зобов'язань на первісних умовах.

Не менш важливими є інституційні ризики, пов'язані з особливостями функціонування правового середовища і рівнем правової культури учасників цивільного обороту. Нерідко сторони договору не враховують можливість настання істотної зміни обставин під час його укладення. На практиці застереження про істотну зміну обставин сторони не включають до змісту договору [8, с. 100]. Водночас обмежений доступ до експертних інструментів, зокрема відсутність належних механізмів оцінки відповідності фактичних змін критеріям істотності, підвищує ризик суб'єктивних оцінок і помилок при перегляді договорів.

У комплексі правові, економічні та інституційні ризики підкреслюють необхідність застосування ефективних інструментів, які дозволяють мінімізувати ризики, підвищувати передбачуваність правозастосування та забезпечувати стабільність договірних відносин. Водночас дослідження істотної зміни обставин на сучасному етапі державотворення передбачає вихід за межі традиційних цивілістичних конструкцій та інтеграцію підходів, які враховують реальні ризики функціонування економіки в умовах війни й глобальних санкційних обмежень [9, с. 176].

У цьому контексті одним із найбільш ефективних інструментів може виступати незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності. Застосування цього інструменту створює умови для переведення оціночних правових категорій у площину аргументованого доказування та забезпечити системний аналіз фактичних даних, що мають значення для встановлення істотної зміни обставин. Проведення експертного дослідження на досудовій стадії або під час переговорів сторін створює можливість об'єктивної перевірки впливу зовнішніх умов на виконання договору та дає змогу сторонам своєчасно оцінити правові наслідки відповідних змін.

Впровадження незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності як інструменту доведення істотної зміни обставин договору обумовлюється поєднанням цивільно-правових та економічних аспектів. Ці аспекти визначають її функціональну необхідність у механізмі правозастосування.

Цивільно-правові аспекти пов'язані насамперед із нормативною конструкцією ст. 652 ЦК України [1]. Для застосування цієї норми необхідно довести сукупність критеріїв: непередбачуваність змін, їх незалежність від волі сторони, істотне порушення майнового балансу між сторонами та відсутність покладення відповідного ризику на заінтересовану сторону. Водночас судова та наукова практика демонструє, що істотна зміна обставин у контексті сучасного державотворення не зводиться до механічного застосування чотирьох умов ст. 652 ЦК України. Йдеться про більш складну, концептуально наповнену модель [9, с. 176]. Тому встановлення цих обставин потребує спеціалізованого фахового аналізу, який забезпечує неупереджену та науково обґрунтовану оцінку фактичних даних.

Не менш важливим є процесуальний аспект, пов'язаний з принципом розподілу доказового тягаря у цивільному процесі. Відповідно до нього обов'язок доведення покладається на сторону, що заявляє

вимогу. У цьому контексті незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності може розглядатися як інструмент належного доказування, який сприяє об'єктивізації економічних показників і зменшенню суб'єктивної оцінки під час доведення. Використання результатів експертизи також допомагає зберегти баланс між фундаментальними принципами договірного права – *pacta sunt servanda ma rebus sic stantibus.* Це сприяє обґрунтованість втручання у стабільність договірних зобов'язань лише за наявності дійсної істотної зміни умов виконання договору.

Поряд з правовими аспектами, необхідність застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності обумовлюється економічною природою інституту істотної зміни обставин. Економічна диспропорція, зазвичай, має виражений фінансовий вимір і може проявлятися у різкому зростанні собівартості виконання договору, валютних коливаннях, інфляційних процесах, порушенні логістичних ланцюгів постачання або трансформації регуляторного середовища. У зв'язку з цим, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності дозволяє встановити масштаб економічного дисбалансу виконання зобов'язань, визначити причинно-наслідковий зв'язок між зовнішніми факторами та погіршенням економічних параметрів виконання договору, а також відмежувати звичайний підприємницький ризик від надзвичайних обставин.

Крім того, така експертиза виконує важливу функцію у сфері управління правовими та економічними ризиками. Застосування незалежної фахової експертизи сприяє формуванню об'єктивної доказової бази, що підвищує передбачуваність результатів судового розгляду, зменшує транзакційні витрати сторін та створює передумови для позасудового врегулювання спорів. Водночас формування практики використання незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності має також інституційне значення. Стандартизації критеріїв оцінки істотності змін обставин та інтеграція економічного аналізу у правозастосовну аргументацію підвищують якість судових рішень і прогнозованість правозастосування.

Таким чином, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності набуває комплексної правової природи. З одного боку, вона виступає засобом доказування у цивільному процесі, що сприяє об'єктивному встановленню критеріїв істотної зміни обставин. З іншого – є інструментом економічного аналізу та управління договірними ризиками. Така подвійна функція підвищує ефективність реалізації інституту істотної зміни обставин у договірних відносинах та сприяє забезпеченню справедливого балансу інтересів сторін.

Практичне використання результатів незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності під час досудового врегулювання спорів щодо істотної зміни обставин відкриває значні можливості підвищення ефективності такого врегулювання. Одночасно застосування експертизи супроводжується низкою правових, процесуальних та економічних ризиків.

До цивільно-правових і доказових ризиків належить, насамперед, обмежена доказова сила експертних висновків, отриманих поза межами судового процесу. Суд може оцінювати такі висновки критично або призначати судову експертизу відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства. Разом із тим, наукова література підкреслює, що поряд із судовою експертизою науково-правова експертиза є ефективним сучасним засобом встановлення доказів згідно процесуального законодавства України [10, с. 43]. Вона забезпечує науково обґрунтовану інтерпретацію фактичних обставин, формує системне бачення правової ситуації та підвищує рівень аргументованості позиції сторін. З огляду на наукову обґрунтованість і прикладну доцільність використання такого виду експертизи, ключовим завданням є не її нівелювання, а мінімізація пов'язаних із нею доказових ризиків. Досягти цього можна шляхом дотримання процесуальних стандартів підготовки висновку, належного обґрунтування застосованих методик, а також підтвердження незалежності та професійної компетентності експерта.

Окремим ризиком є сумнів у неупередженості експерта у випадках, коли експертиза ініційована однією стороною договору. Такий ризик може знижувати довіру до її результатів і ускладнювати переговорний процес. Його мінімізація можлива через прозору процедуру обрання експертної установи та використання принципів прозорості та повного опису вихідних даних.

Методологічні та економічні ризики зумовлені оціночним характером істотної зміни обставин. Відсутність чітких критеріїв істотності призводить до різного тлумачення результатів експертної оцінки. Зниження такого ризику пов'язується із застосуванням кількісних показників економічного дисбалансу, порівняльного аналізу умов та використанням економічних моделей оцінки збитковості. Додатковою проблемою є недостатня стандартизація методик оцінки впливу інфляції, валютних ко-

ливань, логістичних порушень або регуляторних змін. Це потребує формування галузевих стандартів експертної діяльності та процедур контролю якості досліджень.

Окрему групу становлять переговорні та стратегічні ризики, пов'язані з можливістю використання експертного висновку як інструменту переговорного тиску. Крім того, проведення експертизи потребує фінансових і часових витрат, що може бути економічно недоцільним у спорах незначної вартості. Зниженню цих ризиків сприяє договірне визначення процедур перегляду умов, застосування медіаційних механізмів та встановлення порядку розподілу витрат на експертну оцінку.

Інституційними ризиками залишаються відсутність нормативного визначення «незалежної фахової експертизи», єдиної судової практики щодо оцінки таких висновків та недостатня інтеграція економічного аналізу в правозастосування. Подолання зазначених ризиків пов'язується з розробленням рекомендаційних стандартів експертної діяльності, узагальненням судової практики та підвищенням професійної підготовки експертів та юристів в питаннях економічного аналізу договорів.

Таким чином, основні ризики практичного використання результатів незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності в досудовому врегулюванні характеризуються обмеженою доказовою силою, сумнів у неупередженості, відсутність стандартизації методик та можливість стратегічного зловживання. Мінімізація цих ризиків можлива шляхом інституціоналізації цієї експертної діяльності, нормативного закріплення процедур, підвищення прозорості та інтеграції експертної оцінки в договірні механізми перегляду умов. Отож, незалежна фахова експертиза може стати ефективним превентивним інструментом досудового врегулювання лише за умови поєднання правових гарантій, методологічної чіткості та економічної обґрунтованості її застосування.

Таким чином, теоретико-методологічна модель застосування незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності у доведенні істотної зміни обставин трансформує її з факультативного доказового засобу у структурований інструмент превентивного правозастосування. Методологічна роль експертизи узагальнюється через нормативно-орієнтовану поетапну модель, яка включає ідентифікацію змінених обставин та їх непередбачуваності, оцінку неможливості їх усунення заінтересованою стороною, аналіз порушення балансу інтересів сторін та встановлення відсутності покладення ризику таких змін на відповідну сторону, а також оцінку наслідків і формування обґрунтованого експертного висновку. Такий підхід спрямований на забезпечення справедливості, економічної доцільності та стабільності цивільного обороту.

Висновки. З огляду на викладене, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності виступає як превентивний та доказовий механізм, що сприяє об'єктивному доведенню істотної зміни обставин і підтримує баланс інтересів сторін у договірних правовідносинах.

У цьому контексті вдосконалення цивільно-правових механізмів управління ризиками через інститут істотної зміни обставин, закріплений у статті 652 ЦК України [1], потребує формування науково обґрунтованих рекомендацій, що поєднують нормативний, договірний та інституційний рівні регулювання.

По-перше, необхідним є розроблення методичних підходів до визначення критеріїв «істотності» зміни обставин через оцінку економічного дисбалансу договору, порушення еквівалентності зустрічних надань та впливу змінених умов на досягнення його економічної мети.

По-друге, підвищенню передбачуваності договірних відносин сприятиме ширше застосування договірних механізмів управління ризиками, зокрема hardship-застережень, погоджених процедур проведення незалежної фахової експертизи та визначення порядку розподілу витрат і строків адаптації договору.

По-третє, доцільним є інституційне закріплення стандартів проведення незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності з типовими методиками дослідження, вимогами до структури експертного висновку та принципами прозорості й верифікованості вихідних даних.

По-четверте, підвищення ефективності застосування інституту істотної зміни обставин пов'язане з інтеграцією цивільно-правових інструментів та економічного аналізу договору, зокрема використанням методів економічного моделювання, оцінки ризиків і прогнозування фінансових наслідків виконання зобов'язань.

По-п'яте, посилення превентивної функції правозастосування потребує розвитку досудових процедур врегулювання спорів, зокрема медіації та експертного консультування, що сприяє збереженню господарських зв'язків і зменшенню навантаження на судову систему.

Отже, вдосконалення механізмів управління ризиками через інститут істотної зміни обставин передбачає поєднання нормативної визначеності, договірної автономії сторін і професійної експертної оцінки у формі незалежної фахової експертизи. Такий підхід трансформує інститут істотної зміни обставин із виняткового способу захисту прав у інструмент адаптації договірних відносин до динамічних соціально-економічних умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2023 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 18.03.2026).
2. Андреєва О. Цивільно-правова характеристика ризику істотної зміни обставин за договором: поняття та практичне значення. *Юридична Україна*. 2014. № 3. С.44-50. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN= UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=urykr_2014_3_10 (дата звернення: 18.03.2026).
3. Карнаух Б. Світова фінансова криза, пандемія коронавірусу, війна та що іще (не) вважається істотною зміною обставин (стаття 652 ЦК України). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 3. С. 46-68. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2024(134)05 (дата звернення: 18.03.2026).
4. Рішення Господарського суду міста Києва від 29 листопада 2022 року. Справа № 910/7583/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107745445 (дата звернення: 18.03.2026).
5. Постанова Верховного суду від 21 вересня 2023 року. Справа № 910/11841/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113651192 (дата звернення: 18.03.2026).
6. Рішення Господарського суду міста Києва від 13 лютого 2023 року. Справа № 910/12474/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108955398 (дата звернення: 18.03.2026).
7. Постанова Північного апеляційного господарського суду. Справа № 920/410/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118589625 (дата звернення: 18.03.2026).
8. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. 2020/2. С. 100-107. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/8b2bcf16-2eea-46a1-927b-00c15fd7e586 (дата звернення: 18.03.2026).
9. Армаш Н. Істотна зміна виконання умов договору на сучасному етапі державотворення. *Державо і право*. Випуск 98. Частина 1. С. 174-185. DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-174 (дата звернення: 18.03.2026).
10. Омельченко А. Судові та науково-правові експертизи як засіб встановлення доказів згідно з процесуальним законодавством України. *Адвокат*. № 5(152). 2013. С. 41-43. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STR=Ж14884/2013/5 (дата звернення: 18.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Крилова О.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.121
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.45

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кузенко М. П.,
аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0009-0006-2115-9864

Кузенко М. П. Правове регулювання особистих немайнових прав фізичних осіб щодо допоміжних репродуктивних технологій в Україні в умовах воєнного стану.

У статті досліджено проблемні аспекти правового регулювання особистих немайнових прав фізичних осіб щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) в Україні в умовах воєнного стану. Встановлено, що з початком повномасштабного вторгнення особливої актуальності набули питання кріоконсервації репродуктивних клітин та постмортальної репродукції, що обумовило необхідність удосконалення правового регулювання у цій сфері. Серед неврегульованих питань залишилося проведення детального консультування партнера померлої особи, який має намір використати такий кріоконсервований біоматеріал.

Аргументовано, що чинне законодавство України тривалий час характеризувалося наявністю суттєвих прогалин, зокрема щодо визначення правового статусу репродуктивних клітин та ембріонів, форми розпорядження особи щодо використання біоматеріалу після смерті, кола осіб, які можуть здійснювати таке розпорядження. Акцентовано, що актуальним аспектом правового регулювання постмортальної репродукції в цивільному праві України в умовах воєнного стану стало визначення механізму правового статусу дітей, народжених із застосуванням ДРТ після смерті одного із батьків-учасників бойових дій, оскільки це має вирішальне значення для захисту особистих немайнових прав дитини, а також її права на спадщину.

Обґрунтовано, що відсутність законодавчого визначення правової природи біоматеріалу ускладнює встановлення його правового режиму, у тому числі можливість включення до складу спадщини. Встановлено, що розвиток договірних механізмів регулювання у сфері медичних послуг частково компенсує законодавчі прогалини, однак не забезпечує належного рівня правової визначеності. Проаналізовано зміни законодавства, зокрема прийняття Закону України від 22 листопада 2023 року № 3496-IX, яким закріплено право військовослужбовців на біологічне батьківство (материнство), а також Закону № 3573-IX щодо збереження репродуктивних клітин після смерті особи. Доведено, що попри позитивні законодавчі зміни, питання правового статусу біоматеріалу, механізму реалізації постмортальної репродукції та захисту прав дітей залишаються неврегульованими.

Зроблено висновок про необхідність комплексного законодавчого врегулювання сфери ДРТ, зокрема шляхом прийняття спеціального закону та внесення змін до Цивільного кодексу України.

Ключові слова: правове регулювання цивільних відносин, немайнові права фізичних осіб щодо ДРТ, оборотоздатність немайнових прав фізичних осіб, постмортальна репродукція, біологічний заповіт.

Kuzenko M.P. Legal regulation of personal non-property rights of individuals in the field of assisted reproductive technologies in Ukraine under martial law.

The article examines the problematic aspects of the legal regulation of personal non-property rights of individuals in relation to the use of assisted reproductive technologies (ART) in Ukraine under martial law. It is established that, since the onset of the full-scale invasion, issues related to the cryopreservation of reproductive cells and posthumous reproduction have become particularly relevant, thereby necessitating im-

provements in legal regulation in this field. Among the unresolved issues is the provision of comprehensive counseling for the partner of a deceased person intending to use such cryopreserved biological material.

It is argued that Ukrainian legislation has long been characterized by significant gaps, particularly with regard to determining the legal status of reproductive cells and embryos, the form of an individual's expression of will concerning the use of biological material after death, and the range of persons authorized to make such decisions. It is emphasized that, under martial law, a particularly important aspect of the civil law regulation of posthumous reproduction in Ukraine is the determination of the legal status of children born through ART after the death of one of the parents who participated in hostilities, as this is crucial for ensuring the protection of the child's personal non-property rights as well as inheritance rights.

It is substantiated that the absence of a legislative definition of the legal nature of biological material complicates the determination of its legal regime, including the possibility of its inclusion in the estate. It is established that the development of contractual mechanisms in the field of medical services partially compensates for legislative gaps; however, it fails to ensure an adequate level of legal certainty. The article further analyzes recent legislative developments, in particular the adoption of the Law of Ukraine No. 3496-IX of 22 November 2023, which enshrines the right of military personnel to biological parenthood, as well as Law No. 3573-IX concerning the preservation of reproductive cells after a person's death. It is demonstrated that, despite these positive legislative developments, issues related to the legal status of biological material, the mechanisms for implementing posthumous reproduction, and the protection of children's rights remain insufficiently regulated.

The article concludes that there is a need for comprehensive legislative regulation of the ART sphere, in particular through the adoption of a special law and the introduction of amendments to the Civil Code of Ukraine.

Key words: legal regulation of civil relations, personal non-property rights of individuals in the field of assisted reproductive technologies, circulation of personal non-property rights, posthumous reproduction, biological will.

Постановка проблеми. Правове регулювання ДРТ в Україні з початком повномасштабної війни стало важливою умовою відновлення репродуктивного здоров'я громадян та запорукою збереження генофонду нації. В умовах воєнного стану особливої актуальності набуло визначення механізму правового регулювання застосування ДРТ, оскільки руйнування цивільної інфраструктури, економічна нестабільність, вимушене переселення суттєво погіршують доступ до якісних медичних послуг, включаючи й пов'язаних зі збереженням репродуктивного здоров'я. Внаслідок активних бойових дій різко знижується народжуваність та підвищується рівень смертності населення, тому вирішення проблеми репродуктивного здоров'я шляхом використання ДРТ в Україні набуває першочергового, загальнодержавного значення.

До повномасштабної війни в Україні сфера застосування ДРТ не мала спеціального законодавчого оформлення, тому із проголошенням воєнного стану і об'єктивними перешкодами в реалізації українцями прав, пов'язаних із застосуванням ДРТ, особливо актуалізувалося прийняття законодавчого акту із врахуванням воєнних реалій життя українських громадян. Особливого значення для подружніх пар військових із початком повномасштабного вторгнення в Україну набуло застосування кріоконсервації та постмортальної репродукції, а відтак і актуалізувалася необхідність правове регулювання застосування цих методів ДРТ.

Мета дослідження: визначити проблемні аспекти реалізації права фізичних осіб щодо ДРТ в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Віднесення біологічних матеріалів до певного виду об'єктів цивільних прав стали предметом активних досліджень українських цивілістів, в результаті яких сформувалися різні наукові підходи до означеної проблеми. У правовій доктрині визначення сутності біоматеріалу людини як об'єкту цивільного права в умовах воєнного стану набуло особливого значення. Вивченням цього питання займаються такі вчені, як: С. Б. Булеца, Н. М. Квіт, Н. В. Коробцова, Г. Л. Крушельницька, І. В. Спасибо-Фатєєва, Ю. Є. Ходико, О. Р. Шишка та інші.

І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що біологічні матеріали як об'єкти можуть існувати поза організмом людини. Відтак, вони не прив'язуються до суб'єкта, не становлячи його сутність. Відповідно до попиту щодо використання їх у медицині, неприпустимо їх не вважати благом, адже покликані вря-

тувати життя, яке власне і є найвищим благом. Людські органи, тканини тощо дозволяють вирішити проблеми зі здоров'ям фізичної особи, що належить до категорії блага, яке фігурує в правовому середовищі. Відтак біоматеріал може бути причисленим до об'єктів права. Зазначена точка зору заслуговує на підтримку, оскільки не викликає жодних сумнівів теза, щодо виникнення права на біологічні матеріали та їх фігурування в юридичному просторі. Приміром, під час процедури ДРТ гамети на підставі спеціального договору передається від донора до реципієнта, відтак, навколо цих об'єктів відбуваються правове регулювання [1, с.157]. Вважаємо, що репродуктивні клітини як субстанція, в якій міститься генетичний код людини та її роду, правомірно розглядати в якості унікального блага. У ньому синтезовано кілька цінностей і фундаментальних прав особи, зокрема життя, батьківства та продовження роду.

Зважаючи на специфічну правову природу біоматеріалу та наявність тісного суб'єктивного зв'язку з фізичною особою, від якої він походить, Г. Крушельницька висловила аргументовану рекомендацію законодавцю. Згідно її суджень, стає очевидною доцільність забезпечення переходу прав на біоматеріал померлого в порядку сингулярного правонаступництва. Цей порядок може реалізовуватися шляхом висловлення при житті в письмовій формі (приміром, у договорі на зберігання біоматеріалу, окремих заявах чи заповіті тощо) розпорядження померлої особи щодо подальшої юридичної долі його біоматеріалу. При цьому також визначаються фізичні чи юридичні особи, до яких має перейти право власності на біоматеріал після смерті власника. За умови відсутності означеної вказівки, можливе запровадження окремої норми на зразок статті 1227 ЦК України, якою закріплюється право членів сім'ї спадкодавця на біоматеріали померлого. У тому випадку, якщо зазначені особи відмовляються від права на біоматеріали, то право власності на них переходить до кріобанку чи закладу охорони здоров'я [2].

Правові аспекти постмортальної репродукції стали предметом дослідженням українських учених В.В. Кончаковська, О.В. Макарова, І.В. Симонова. У публікаціях К. Москаленоко визначено актуальні питання правового регулювання постмортальної репродукції в Україні до 2022 р. та актуальні зміни із впровадженням воєнного стану. Данченко О., Левчук Ю. визначають правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану.

У статті І. Беззуба акцентується, що завдяки сучасним репродуктивним технологіям стало можливим відтермінування батьківства, зберігаючи біоматеріал під час хвороби чи війни. Водночас, кріоконсервація сперми дає шанс чоловікові стати батьком навіть після смерті, а жінці в умовах війни народити дитину після загибелі партнера [3].

У результаті дослідження В.В. Кончаковської, О.В. Макарової, І.В. Симонової проаналізовано причини нагальної необхідності врегулювання на законодавчому механізму правового регулювання постмортальної репродукції в Україні. Визначено питання, які потребують врегулювання на законодавчому рівні в Україні, авторами розглянуто рекомендації Комітету з етики і права Європейської асоціації репродукції людини та ембріології ESHRE, а також проаналізовано досвід США та Ізраїлю. У законодавствах цих країн вперше закріплено право учасників бойових залишати свій зразок у кріобанку, де він і зберігається, на умовах максимально лояльних для військових. Дослідники звертають увагу на численні прогалини щодо правового регулювання постмортальної репродукції, які зумовлюються не лише юридичними, але й релігійними, етичними та медичними особливостями українського суспільства [4].

У контексті аналізу правових та етичних проблем постмортальної репродукції в умовах воєнного стану, З. Скалецька дійшла висновку, що із прийняттям Закону України від 22.11.2023 № 3496-IX репродуктивні клітини та матеріали фактично набули статус умовного "товару". Ним тепер можна розпоряджатися, зокрема володіти, користуватися, відчужувати та знищувати, що порушує головні біоетичні принципи використання людиною ДРТ. Експертка зауважила, що повага до гідності людини, неприпустимим є трактування тіла чи його частини тіла як товару, яким можна розпоряджатися. Відтак, Міністерство охорони здоров'я та Мін'юст зобов'язані ретельно опрацювати механізм подальшого правового регулювання, зважаючи на те, що поняття «розпорядження» також може означати й продаж. З огляду на це, необхідною є розробка типової форми згоди, в якій чітко вказується, особа та спосіб і форма для отримання права розпоряджатися репродуктивним матеріалом після смерті особи, якій він належить [5].

Відтак, актуальним аспектом правового регулювання постмортальної репродуктції в цивільному праві України стало визначення механізму правового статусу дітей, народжених із застосуванням ДРТ

після смерті одного із батьків-учасників бойових дій, оскільки це має вирішальне значення для захисту особистих немайнових прав дитини, а також її права на спадщину.

Дослідники в галузі правового регулювання постмортальної репродукції в Україні, вважають ідею ізраїльського адвоката Іріта Розенблюма своєрідним відкриттям у вивченні цієї проблеми [6]. Згідно з його пропозицією, створення біологічного заповіту може забезпечити визначеність у посмертному встановленні волі людини щодо постмортальної репродукції. Практика створення біологічного заповіту вже апробована в Ізраїлі, де враховуються ризики загибелі військовослужбовців чи отримання поранення із негативними наслідками для фертильності [7, с. 223]. Використовуючи біологічний заповіт, особа за життя одержує можливість розпорядитися щодо використання після смерті її анатомо-біологічних матеріалів чи тіла в цілому, а також можливості застосування до неї засобів реанімації, штучної підтримки життя тощо [8, с.48-49].

Впровадження біологічного заповіту в Україні має об'єктивні перешкоди, передусім зумовлені відсутністю серед цивілістів єдиного підходу до розуміння сутності цивільно-правової природи біоматеріалу. Хоча й у судженнях більшості науковців простежується переконання, що біоматеріал доцільно розглядати як об'єкт речового правовідношення. У зв'язку із стрімким розвитком біомедичних технологій, формуються новітні об'єкти, щодо яких відбувається становлення цивільних правовідносин. Біоматеріали належать саме до такої категорії об'єктів, правова природа яких спричиняє дискусії у колі теоретиків і практиків цивільного права [10, с.32].

Визначення оборотоздатності немайнових прав фізичних осіб у контексті застосування ДРТ є обмеженою, проте в сучасному праві модернізуються підходи до розпорядження біологічним матеріалом після смерті. Так, у постмортальній репродукції оборотоздатність може проявлятися через механізм передбачуваної згоди або розпорядження на випадок смерті. У більшості країн ЄС та Україні діє вимога щодо надання особою за життя розпорядження на використання її біоматеріалу після смерті, що й може дозволити визначити правовий статус дітей народжених внаслідок застосування постмортальної репродукції.

Виклад основного матеріалу. Із початком повномасштабного вторгнення в Україну особливої актуальності для подружніх пар військових набуло застосування кріоконсервації та постподальної репродукції, а відтак і правового регулювання застосування цих методів ДРТ. Суттєвою прогалиною чинного законодавства на початку повномасштабного вторгнення, що ускладнювало правове регулювання використання фізичними особами ДРТ була неврегульованість питання правового статусу репродуктивних клітин та ембріонів; невизначеність форми розпорядження особи, згідно з яким вона дозволяє використати репродуктивні клітини після смерті; невизначеність кола осіб, які можуть мати доступ до репродуктивних клітин після смерті особи; відсутність правового статусу дітей, народжених у результаті постмортальної репродукції [11].

У вітчизняному законодавстві відсутні норми, які б могли заборонити зафіксувати в заповіті зобов'язання певного спадкоємця чи спадкоємців щодо виконання дій немайнового характеру. Прикладом таких, як організація посмертного забору та кріоконсервації біоматеріалу померлого задля його подальшого використання в процедурі ДРТ. Проте, такого роду використання буде безпосередньо залежати від бажання, волі чи потреби членів сім'ї чи інших осіб спадкоємців, визначених у заповіті на реалізацію репродуктивних прав померлого, не реалізованих ним життя тощо. Хоча й статтею 1240 ЦК України подібні дії визначено саме як обов'язок, а законодавством не передбачено форму відповідальності за відмову від його виконання, тому його логічніше розглядати в якості можливості для спадкоємців померлого отримати від нього біоматеріал, розпоряджаючись ним задля реалізації після смерті немайнових прав спадкодавця.

Аналогічно відсутніми в українському законодавстві є правові норми, які б закріпили правову природу біоматеріалу людини, що суттєво ускладнює визначення правового режиму регулювання постмортальної репродукції в умовах воєнного стану. Також ця ситуація не дозволяє визначити, чи можна до складу спадщини включати біоматеріал померлого, який був відокремлений від тіла за життя спадкодавця та розміщений до кріосховища чи біобанку певного закладу охорони здоров'я. Водночас, можливість застосування договірного порядку регулювання правовідносин у наданні медичних послуг для забору та зберігання біоматеріалу пацієнта допускає означення юридичної долі біоматеріалу у випадку смерті пацієнта. Поруч з цим важливо враховувати, що нормами, чинного законодавства не заборонено призначення в заповіті спадкоємця біоматеріалу. Проте, зважаючи на специфічність

біоматеріалу як об'єкту цивільних прав та задля уникнення спірних питань спадкування біоматеріалу за законом, доцільно було б передбачити закріплення ЦК України сингулярного правонаступництва на біоматеріал спадкодавця. У випадку, коли біоматеріал на момент смерті ще не було відокремлено від тіла померлого, його можна посмертно вилучити. При цьому біоматеріал буде зберігатися та використовуватися для забезпечення немайнових прав спадкодавця, не реалізованих ним за життя, за умови, коли на спадкоємців у заповіті прямо покладений обов'язок вчинити відповідні дії немайнового характеру [12].

Законодавча діяльність у визначеному напрямку розпочалася 22 листопада 2023 р., коли народними депутатами було ухвалено законопроєкт «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» № 8011. Його ухвалено з метою забезпечити державні гарантії щодо збереження можливості біологічного батьківства/материнства для захисників та захисниць України у випадку отримання ними поранень, які впливають на репродуктивні функції. Відправлений на підпис цей Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» 3496-Х, у першій редакції, від 22.11.2023 р. був завірений підписом Президентом України В. Зеленським 21 грудня 2023 р.

На першому етапі вдосконалення законодавства у сфері застосування ДРТ в умовах воєнного стану Законом № 3496-IX від 22.11.2023 було внесено зміни до пункту 1 статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Відтак, у першій редакції цього Закону України відбулося закріплення права військовослужбовців у період дії воєнного чи надзвичайного стану, в особливий період та направлені для участі в міжнародній миротворчій операції в іншій країні, на безоплатну участь у реалізованих державою заходах з метою реалізації біологічного батьківства/материнства. Ці заходи передбачають реалізацію права фізичної особи щодо ДРТ, яка включає забір, кріоконсервацію та зберігання репродуктивних клітин, отриманих від військовослужбовців на той випадок, якщо б вони внаслідок поранень, травми чи контузії втратили репродуктивні функції. Згідно Закону № 3496-IX від 22.11.2023 пункт 1 статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» було доповнено абзацом десятим, у якому прописано: «у період дії воєнного стану військовослужбовці, визначені у підпункті 1 пункту 1 статті 3 цього Закону, мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [13]. Згідно цього Закону, Кабінет Міністрів України має встановити як перелік зазначених заходів, порядок їх реалізації, фінансування, так і умови та порядок обліку учасників.

Важливо, що норми Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» забезпечують не тільки означене право військовослужбовців, але й представників інших силових структур: Національної гвардії, СБУ та Національної поліції, що виконують службові завдання в районах бойових дій [14].

У пояснювальній записці до проєкту закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» № 8011 (ухваленому Законі № 3496-IX від 22.11.2023) акцентувалося, що його метою є збереження генофонду Українського народу та врегулювання питання соціального захисту військовослужбовців в частині забезпечення їх права на біологічне батьківство (материнство). Обгрунтовуючи доцільність запропонованих змін, автори цього законопроекту правомірно акцентували на недостатній урегульованості зберігання репродуктивних клітин людини у разі її загибелі, внаслідок чого виникла загроза втратити генофонд мужніх і самовідданих представників Українського народу.

Розробники змін у законодавстві, внесення яких зумовлювалися реаліями воєнного стану, покликалися на статтю 8 Європейської конвенції з прав людини та статтю 32 Конституції України, згідно з якими особа захищена від втручань у її особисте і сімейне життя. Відповідно кожна людина, насамперед Захисники та Захисниці України, зберігання чиїх репродуктивних клітин здійснюється відповідно до чинних норм законодавства, має бути наділена правом і розпоряджатися ними у разі

своєї смерті. Щодо форми такого розпорядження, то вона має встановлюватися на підзаконному рівні, що дозволить запобігти додатковим фінансовим витратам, пов'язаних з нотаріальними послугами. Уніфікований підхід, у свою чергу, забезпечить уникнення неоднозначного тлумачення такого розпорядження. Як зазначають автори законопроекту, нагальною також стала потреба у врегулюванні питання визнання батьківства дітей, які народжених після смерті Захисників та Захисниць України. Це є необхідною умовою поширення на цих дітей всіх пільг та соціального захисту, які передбачаються законодавством [15].

У разі смерті українських захисників Законом № 3496-IX від 22.11.2023 не передбачалося проведення державних заходів з метою забезпечення материнства/батьківства. У п.п. 3 п. 2 Перехідних положень Закону прописано, що: «У разі загибелі чи визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їхнє зберігання припиняється із подальшою утилізацією». Це положення зробило неможливим використання біоматеріалу загиблої особи, що суттєво обмежило гарантії права військовослужбовців на біологічне батьківство (материнство) під час дії воєнного стану. Також означене формулювання щодо утилізації репродуктивних клітин військових після їх загибелі та визнання померлим (-ою) практично призвело до нівелювання зусиль законодавця, спрямованих на збереження генофонду нації [16].

Той факт, що цим Законом передбачено утилізацію замороженого біоматеріалу військових у разі їх смерті, спричинювалося порушення немайнових прав фізичних осіб на сім'ю, відображених у ЦКУ, а саме право дружини народити дитину від нього.

Згідно з національним законодавством України право на сім'ю гарантовано Конституційно та регулюється нормами Цивільного кодексу України та іншими нормативно-правовими актами. Так, ст. 291 Цивільного кодексу України закріплено право кожної фізичної особи на сім'ю незалежно від її віку та стану здоров'я [17, с.39-41]. Внаслідок законодавчої неврегульованості цього питання виникли суттєві проблеми в функціонуванні української правової системи та негативна реакція суспільства, адже саме пунктом про утилізацію репродуктивних клітин загиблих військових було створено перешкоди для постмортальної репродукції.

Згідно із законом фінансувати збереження сперми в кріобанках державним коштом мало розпочатися з 2025 р., у той час, як утилізація, згідно із нормативним актом мала розпочатися вже із березня 2024 року. Адвокатка О. Бабич акцентує на присутності дискримінаційних ознак у прийнятому законі [17]. Вважаємо слушним це зауваження О. Бабич, оскільки у законодавстві України існувала прогалина, яка перешкоджала українським жінкам, які втратили на війні своїх чоловіків, у народженні дитини шляхом використання ДРТ через вимогу утилізації репродуктивних клітин після смерті донора.

Щодо дискримінаційного характеру цієї норми закону висловила судження й лікарка-репродуктологиня С. Шиянова. Вона слушно констатує той факт, що вищезгадана правка до закону не дозволяє жінці завагітніти від загиблого чоловіка-військового, попри оформлену на неї довіреність. Проте, не має законних обмежень, які б не дозволяли тій самій жінці, якщо вона хоче мати дитину, скористатися донорською спермою від невідомого чоловіка [18].

Оцінюючи правову ситуацію, яка склалася із прийняття згаданої правки, експертки слушно відзначають, що в центрі уваги законодавців опинився фінансовий аспект кріоконсервації біоматеріалів військовослужбовців. З цього приводу військовослужбовиця Я. Чорногуз висловила аналогічну думку, припускаючи, що заборона на використання репродуктивних клітин загиблих захисників, народними депутатами прийнята свідомо задля уникнення виплати матеріальної допомоги їх дітям [19].

Як зазначає доктор юридичних наук В.І. Чечерський, надане народним депутатом обґрунтування щодо утилізації репродуктивних клітин, які зберігаються в кріобанках за державний кошт розглядається в якості дискусійного, оскільки постмортальна репродукція не заборонена жодними нормативно-правовими актами. Водночас, автор констатує той факт, що в судовій практиці щодо постмортальної репродукції, ухвалюються рішення на користь особи. Як приклад на підтвердження означеної думки, В.І. Чечерський наводить рішення Верховного Суду у справі № 420/5/22 [20].

Здійснюючи науковий аналіз права на постмортальну репродукцію, українські вчені О. Данченко, Ю. Левчук відзначають, що в чинному українському законодавстві не міститься пряма заборона на використання біоматеріалу померлих осіб, проте і механізмів для реалізації прав на репродуктивне відтворення після смерті, в ньому не визначено. Основним нормативно-правовим актом, згідно з яким відбувається правове регулювання означеного питання залишається Наказ МОЗ від 09.09.2013 № 787

"Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні", а його положень недостатньо для врегулювання питання постмортальної репродукції [21].

Для досягнення гармонізації з європейським правовим простором вважаємо за доцільне поруч із прийняттям спеціального закону про ДРТ, забезпечити правову визначеність статусу генетичного матеріалу в ЦК України. Визначення правового статусу ембріонів потребує конкретизації моменту виникнення правоздатності та законодавче закріплення прямої заборони на їх комерційне використання, що відповідає положенню Ов'єдської конференції. Актуальним для України є чітке врегулювання права на використання біоматеріалу партнера після його смерті. Європейський консенсус щодо постмортальної репродукції – відсутній, країнам-членам в цьому аспекті правового регулювання ДРТ надається «широка свобода розсуду», проте обов'язковою вимогою є безумовна письмова згода особи, тому в процесі адаптації українського законодавства має сенс закріпити цю норму в Книзі 2 ЦК. Важливим аспектом забезпечення правової визначеності біоматеріалу також є визначення прав власності чи розпорядження кріоконсервованими репродуктивними клітинами у разі розлучення пари, щоб уникнути судових позовів, які суперечать практиці ЄСПЛ.

Іншою ключовою зміною, яку вносить Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX вносить у регулювання ДРТ стала актуалізація дотримання прав дітей батьків і родичів. Результати використання постмортальної репродукції стосуються інтересів кількох осіб. По-перше, безпосередньо померлої особи, яка прийняла рішення щодо бажання мати нащадків важливо достеменно володіти інформацією, що ця особа дійсно хотіла й офіційно виклала це бажання, а також зафіксувала в певних документах інформацію про забір та подальше використання її репродуктивних клітин. По-друге, інтереси другого партнера/ партнерки, який/яка володіє правом на розпорядження. У цьому випадку необхідна конкретизація в законі статусу партнера, який може отримати право на розпорядження репродуктивними клітинами. По-третє, захист інтересів дитини, народженої внаслідок застосування постмортальної репродукції. Щодо саме захисту інтересів дитини у експертів виникло найбільше запитань. Так, З. Скалецька вважає найслабшою ланкою законопроєкту – це відсутність захисту прав дитини, народженої методом постмортальної репродукції. Виходячи з розуміння того, що дитина народжена за таких обставин фактично матиме тільки одного з батьків і буде напівсиротою, у її публікації «Збереження генофонду чи покоління напівсиріт: етична дилема, про яку мовчать» звертається увага на питання чи має держава необхідні ресурси і не тільки фінансові, щоб збільшувати кількість таких дітей через недосконаліть правового регулювання застосування ДРТ. На її думку, у підзаконних актах, підготовлених урядом має бути ретельно пропрацьований цей момент. Серед урядових рішень у цьому напрямку, експертка називає створення спеціальних медично-етичних комісій. Створення таких комісій є апробованою практикою в країнах із повноцінним правовим регулюванням використання ДРТ [22]. Підтримуємо думку З. Скалецької і вважаємо доцільним глибше опрацювати правове регулювання постмортальної репродукції в частині забезпечення прав дитини, народженої внаслідок застосування цього методу ДРТ. Вважаємо, що визначення правового статусу репродуктивних клітин та ембріонів ще за життя донора стане відправною точкою у становленні правової суб'єктності дитини. Визначення правового статусу репродуктивних клітин, що підкріплюється прижиттєвою згодою чи заповітом на їх використання, згодом дозволить визнати батьківство померлого і зареєструвати його як батька в свідоцтві про народження дитини, а таким чином і уникнути юридичного статусу «напівсироти» із усіма правовими наслідками.

Проте ключовою проблемою в реалізації права на постмортальну репродукцію військових, актуалізованою, у зв'язку з прийняттям Закону України від 22.11.2023 № 3496-IX стало положення про утилізацією репродуктивних клітин осіб внаслідок їх загибелі чи визнання померлою в установленому порядку. Голова Комітету Верховної ради з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування Михайло Радуцький зазначив, що кожен військовий «має право на продовження свого роду… і, якщо сучасна медицина дозволяє це зробити, і якщо цього бажає родина, то бюрократичні перепони мають бути зняті» [23].

Враховуючи результати дискусії правників і суджень, висловлених громадськістю, 7 лютого 2024 року законотворцем було прийнято Закон України «Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» щодо збереження генофонду Українського народу» (далі – Закон № 3573-IX) [24].

Законом № 3573-IX було внесено посутні зміни щодо умов зберігання репродуктивних клітин особи з моменту її смерті або оголошення судом померлою. Так, у ньому прописано, що: «в разі смерті або оголошення судом померлою особи, репродуктивні клітини якої зберігаються відповідно до законодавства, їх безоплатне зберігання здійснюється протягом трьох років з моменту смерті такої особи або оголошення судом її померлою. Після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення судом її померлою» [25]. Відтак було врегульовано зберігання кріоконсервованих репродуктивних клітин українських військових у разі їх загибелі. Проте, до моменту прийняття і вступу в дію вищезазначеного закону, зберігання репродуктивних клітин продовжувало відбуватися за рахунок осіб, які звернулися до медичних закладів щодо цієї процедури ДРТ [26]. Вважаємо, що чітке правове регулювання зберігання кріоконсервованих клітин українських військовослужбовців стало важливим засобом захисту їх репродуктивних прав, а також забезпеченням соціального захисту їх сімей. Таким чином встановлюються уніфіковані правила і чіткі стандарти для всіх медичних інституцій України, де здійснюється процедура кріоконсервації репродуктивних клітин, а відтак і забезпечується законність її здійснення на всіх етапах цього процесу.

Серед неврегульованих питань залишилося проведення детального консультування партнера померлої особи, який має намір використати такий кріоконсервований біоматеріал. Це консультування має здійснюватися упродовж усього періоду прийняття рішення щодо використання чи утилізації репродуктивного матеріалу. Саме ретельне консультування за таких обставин є необхідною умовою прийняття зваженого рішення особою, яка висловлює бажання використати репродуктивний матеріал. Тільки після того як фізична особа отримає повну інформацію, вона зможе самостійно визначитися, чи вона справді має потребу в народженні дитини від загиблого чоловіка.

Таким чином, результати досліджень теоретичних аспектів правового регулювання українським законодавством використання в умовах воєнного стану дозволили зробити висновок, що точкове внесення змін до законодавства не дозволяє забезпечити реалізацію права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство). Важливим кроком у напрямку законодавчого регулювання застосування ДРТ в умовах воєнного стану стало подання Кабінетом Міністрів України Проекту Закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій № 13683 від 22.08.2025 [27].

Висновки. Таким чином, у правовому регулюванні допоміжних репродуктивних технологій в Україні в умовах воєнного стану відбулися позитивні зміни. Із прийняттям Закону України від 22 листопада 2023 року № 3496-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» законодавчо закріплено право військовослужбовців на біологічне батьківство (материнство) під час життя чи посмертно. Прийняття Закону України «Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» щодо збереження генофонду Українського народу» (Закон № 3573-IX від 7 лютого 2024 р. гарантувало безоплатне збереження кріоконсервованих репродуктивних клітин учасників /учасниць бойових дій протягом трьох років з моменту смерті особи чи оголошення судом її померлою.

Проте, суттєвою прогалиною чинного законодавства, що ускладнює правове регулювання використання фізичними особами ДРТ, насамперед у постмортальній репродукції, продовжує залишатися неврегульованість питання правого статусу репродуктивних клітин та ембріонів; не визначеність форми розпорядження особи, згідно з яким вона дозволить використати репродуктивні клітини після смерті; не визначеність кола осіб, які можуть мати доступ до репродуктивних клітин після смерті особи; відсутність правового статусу дітей, народжених у результаті постмортальної репродукції. У переліку невизначених в українському законодавстві продовжують залишатися такі, як: «сурогатна матір», «сурогатне материнство», «генетичні батьки», «донація», «донор репродуктивних клітин», «кріоконсервація репродуктивних клітин». Тому існує потреба у законодавчому регулюванні прогалин у цій сфері, що дозволить забезпечити належне закріплення гарантій права на батьківство (материнство) та ефективного механізму їх реалізації не лише у разі обмеження життєдіяльності, а й у разі смерті особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дерев'янко С., Мустафаєва С. М. Цивільно-правова природа біоматеріалу людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 157-161. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/35
2. Крушельницька Г. Л. Проблемні питання спадкування біоматеріалу людини. *Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право*. 2022. DOI: https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.16
3. Беззуб І. В. Відкладене батьківство: збереження генофонду українського народу в умовах війни. *Громадська думка про правотворення*. 2024. № 7 (271). С. 4–11. URL: https://surl.li/ofgtai
4. Кончаковська В. В., Макарова О. В., Симонова І. В. Правові аспекти постмортальної репродукції в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 39–41. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/6
5. Скалецька З. Збереження генофонду чи покоління напівсиріт: етична дилема, про яку мовчать. URL: https://surl.li/wkwwdp
6. Кончаковська В. В., Макарова О. В., Симонова І. В. Правові аспекти постмортальної репродукції в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 39–41. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/6
7. Тріпак Ю., Міхайліна Т. Реалізація права на посмертну та постмортальну репродукцію: порівняльно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 221–225. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.36
8. Квіт Н. М. Біологічний матеріал як об'єкт цивільних правовідносин щодо створення та використання біобанків в Україні. *Forum Prava*. 2019. Т. 56, № 3. С. 48–57. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.3240910
9. Данченко О. Юридичні аспекти застосування ДРТ з метою збереження генофонду українського народу в умовах війни. URL: https://surl.li/vcoykk
10. Крушельницька Г. Л. Поняття та цивільно-правова природа біоматеріалу людини. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 32–39. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.5
11. Москаленко К. Допоміжні репродуктивні технології: на що мають право українці в умовах воєнного стану. URL: http://surl.li/gchkif
12. Крушельницька Г. Л. Проблемні питання спадкування біоматеріалу людини. *Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право*. 2022. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.2.5
13. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство): Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20#Text
14. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство): Закон України від 22.11.2023 № 3496-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20#Text
15. Пояснювальна записка до проєкту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження генофонду Українського народу. URL: https://itd.rada.gov.ua
16. Інформаційна довідка щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) в Україні. Дослідницька служба Верховної Ради України. URL: https://surl.li/jogaef
17. Кончаковська В. В., Макарова О. В., Симонова І. В. Правові аспекти постмортальної репродукції в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 39–41. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/6
18. Осадча Я. Як закон перешкоджає українським вдовам народжувати дітей від загиблих військових. Українська правда. 2024. URL: https://surl.li/pcerfc
19. Беззуб І. В. Відкладене батьківство: збереження генофонду українського народу в умовах війни. URL: https://surl.li/ofgtai
20. Чечерський В. І. Постмортальна репродукція як гарантія реалізації права на репродукцію для військовослужбовців та інших осіб. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 162–166. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.27

21. Данченко О., Левчук Ю. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану. URL: https://surl.lu/ezzcov
22. Скалецька З. Збереження генофонду чи покоління напівсиріт: етична дилема, про яку мовчать. *Юридична газета*. URL: https://yur-gazeta.com
23. Васьків О. Утилізація репродуктивних клітин загиблих військових: що відомо про закон. Суспільне новини. 2024. URL: https://suspilne.media/670622
24. Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України щодо збереження генофонду Українського народу: Закон України від 07.02.2024 № 3573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3573-20#Text
25. Про внесення зміни до пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України щодо збереження генофонду Українського народу: Закон України від 07.02.2024 № 3573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3573-20#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Кузенко М.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.2
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.46

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ САДОВИХ ТА ДАЧНИХ БУДИНКІВ

Кушнір А. А.,
аспірант IV року навчання,
Львівський національний університет
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0004-4164-9508
E-mail: kushnir.albert@gmail.com

Кушнір А. А. Окремі особливості правового режиму садових та дачних будинків.

Статтю присвячено дослідженню окремих особливостей правового режиму садових та дачних будинків як нерухомих речей в системі об'єктів цивільного права України. У роботі здійснено аналіз чинного законодавства, яким регулюється питання визначення правового режиму зазначених об'єктів та порядок їх використання.

Особливу увагу приділено з'ясуванню змісту понять «садовий будинок» і «дачний будинок», їх співвідношенню між собою та з поняттям житлового будинку. Встановлено, що законодавчі дефініції не завжди є узгодженими, що зумовлює неоднозначність у правозастосуванні та потребує додаткового тлумачення. Досліджено особливості правового режиму земельних ділянок, на яких розташовані садові та дачні будинки, а також їх цільове призначення, що є однією з ключових ознак відмежування таких будинків від житлових.

У статті проаналізовано процедуру переведення садових та дачних будинків у категорію житлових, визначено її нормативні підстави та практичні аспекти реалізації. Окремо розглянуто проблемні питання, що виникають у зв'язку з відсутністю вимоги щодо зміни цільового призначення земельної ділянки при здійсненні такого переведення. Зазначено, що подібна неврегульованість створює передумови для виникнення правових колізій, зокрема у сфері відчуження нерухомого майна та здійснення нотаріальних дій.

Окремо акцентовано увагу на сформованому підході у судовій практиці щодо вирішення спорів, пов'язаних із переведенням садових та дачних будинків у житлові, які випливають із невідповідності цільового призначення земельних ділянок, на яких вони розташовані.

На підставі проведеного аналізу зроблено висновок про необхідність удосконалення законодавчого регулювання у відповідній сфері. Запропоновано запровадити одночасну зміну цільового призначення земельної ділянки у разі переведення садового або дачного будинку у житловий. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та узгодженості норм чинного законодавства. Практичний вплив така концепція матиме на правозастосовну діяльність, в першу чергу, у сфері державної реєстрації речових прав та нотаріального посвідчення правочинів, предметом яких будуть такі об'єкти.

Ключові слова: нерухоме майно, садовий будинок, дачний будинок, житловий будинок, об'єкти цивільних прав.

Kushnir A. A. Certain features of the legal regime of garden and country houses.

The article is devoted to the study of certain features of the legal regime of garden and country houses as immovable objects within the system of objects of civil law of Ukraine. The article analyzes the current legislation regulating the determination of the legal regime of these objects and the order of their use.

Particular attention is paid to clarifying the content of the concepts of "garden house" and "country house", their correlation with each other and with the concept of a residential house. It is established that legislative definitions are not always consistent, which leads to ambiguity in law enforcement and requires additional interpretation. The peculiarities of the legal regime of land plots on which garden and country

houses are located, as well as their designated purpose, are examined, which constitutes one of the key criteria for distinguishing such houses from residential ones.

The article analyzes the procedure for converting garden and country houses into residential houses, determines its regulatory framework and practical aspects of implementation. Particular attention is paid to problematic issues arising due to the absence of a requirement to change the designated purpose of land plots when such conversion is carried out. It is noted that such regulatory gaps create preconditions for legal conflicts, in particular in the field of alienation of immovable property and the performance of notarial acts.

Particular focus is placed on the established judicial approach to resolving disputes related to the conversion of garden and summer houses into residential houses, arising from the inconsistency with the designated purpose of the land plots on which they are situated.

Based on the conducted analysis, a conclusion is made about the necessity of improving legislative regulation in this area. It is proposed to introduce the simultaneous change of the designated purpose of a land plot when converting a garden or country house into a residential building. Such an approach will contribute to increasing the level of legal certainty and coherence of current legislation. The practical impact of this concept will affect law enforcement activities, primarily in the field of state registration of real rights and notarial certification of transactions involving such objects.

Key words: immovable property, garden house, country house, residential house, objects of civil rights.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку цивільного обороту нерухомості особливої актуальності набуває дослідження правового режиму окремих її видів, зокрема садових та дачних будинків. У зв'язку із запровадженням можливості переведення відповідних будинків у житлові, було створено умови для появи певних прогалин у правовому регулюванні, які являють собою неузгодженості із загальними правилами про цільове призначення земельних ділянок та їх використання.

Проблематика зазначеного питання зумовлена тим, що чинне законодавство України не забезпечує належної узгодженості між нормами цивільного, земельного права, які регламентують правовий режим садових і дачних будинків. Існує колізія між правовим режимом таких будинків, які внаслідок здійсненого переведення починають належати до категорії житлових, та формально незмінним цільовим призначенням земельних ділянок, на яких вони розташовані. Тому виникає необхідність у комплексному дослідженні та усуненні існуючих неузгодженостей між різними галузями законодавства, що регулюють правовий режим садових та дачних будинків, а також у виробленні ефективних підходів до забезпечення однакових підходів у правозастосовчій практиці.

Метою цієї наукової статті є дослідження правового режиму садових та дачних будинків у системі об'єктів нерухомого майна, зокрема аналіз особливостей їх переведення у категорію житлових, виявлення колізій між нормами цивільного та земельного законодавства щодо цільового призначення земельних ділянок, на яких вони розташовані, а також обґрунтування напрямів удосконалення правового регулювання з метою забезпечення його узгодженості та єдності правозастосовної практики.

Стан теоретичного дослідження. Проблематиці правового режиму нерухомого майна присвячується чимало праць українських цивілістів, зокрема таких як Герц А. А., Грущинська Н. І., Дзера О. В., Дякович М. М., Ільків О. В., Коссак В. М., Кузнєцова Н. С., Майданик Р. А., Скрипник В. Л., Спасибо-Фатєєва І. В., Фурса С. Я., Харитонов Є. О., Яворська О. С. та інші. Проте, попри ґрунтовність їхніх розвідок, питання правового режиму садових і дачних будинків та особливостей їхнього переведення у категорію житлових залишаються фрагментарними.

Виклад основного матеріалу. Для початку варто розглянути існуючі в законодавстві дефініції понять садових та дачних будинків.

Відповідно до п. 14.1.129.2. Податкового кодексу України, садовий будинок – це будинок для літнього (сезонного) використання, який в питаннях нормування площі забудови, зовнішніх конструкцій та інженерного обладнання не відповідає нормативам, установленим для житлових будинків, а відповідно до п. 14.1.129.3. ПК України, дачним будинком є житловий будинок для використання протягом року з метою позаміського відпочинку. При цьому, п. 14.1.129 ПК України, визначаючи об'єкти житлової нерухомості як будівлі, зареєстровані згідно із законодавством як об'єкти житлової нерухомості, називає поряд з останніми також дачні та садові будинки як різновиди житлової нерухомості [3].

Поняття садових і дачних будинків містяться також у Державних будівельних нормах Б.2.2-12:2019 [2, с. 5]. Так, у пункті 3.10 дається визначення будинку дачного, під яким розуміється житловий бу-

динок садибного типу для використання протягом року для відпочинку, тимчасового перебування або постійного проживання. А в пункті 3.11 під будинком садовим визначається будівля для літнього (сезонного) використання, яка в частині нормування площі забудови, зовнішніх конструкцій та інженерного обладнання не відповідає нормативам, установленим для житлових будинків.

З вищезгаданих положень не можна чітко з'ясувати зміст поняття «дачний будинок», виходячи з того, що таким є житловий будинок, який використовується для позаміського відпочинку. Тобто тут береться до уваги певний цільовий спосіб використання, а також розташування такого будинку – за межами міських населених пунктів. При цьому підпунктом «а» пункту 14.1.129.1. ПК України дається дефініція житловому будинку як будівлі капітального типу, яка споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Така неточність наштовхує на думку, що дачний будинок є різновидом житлового будинку, проте це не зовсім так.

У Класифікаторі будівель і споруд у класі 1110 Одноквартирні житлові будинки перелічуються: відокремлені житлові будинки садибного типу, дачі, будинки лісників, садові та інші літні будинки для тимчасового проживання, тощо [1]. Тобто тут, як і у вищенаведених актах, садові та дачні будинки розглядаються як житлова нерухомість.

Однією з особливостей садових та дачних будинків є те, що за умови їхньої відповідності державним будівельним нормам, такі можуть бути переведені у категорію житлових будинків. Для реалізації цього було ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки» від 29 квітня 2015 року № 321 [6]. Відповідно до пункту 3 цього Порядку, для переведення дачного чи садового будинку у жилий будинок громадянин, який є його власником, подає до виконавчого органу сільської (селищної, міської) ради, а у разі, коли в сільській раді виконавчий орган не утворено, – сільському голові у паперовій формі особисто (у тому числі через центри надання адміністративних послуг) чи надсилає рекомендованим листом з описом вкладення або в електронній формі через електронний кабінет користувача Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва або іншу державну інформаційну систему, інтегровану з електронним кабінетом власника, заяву за формою згідно з додатком, до якої додаються:

- копія документа, що підтверджує право власності на дачний чи садовий будинок, засвідчена в установленому порядку (крім випадку, коли право власності на такий будинок зареєстровано в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно);
- письмова згода співвласників (за наявності) на переведення такого будинку в жилий;
- звіт про проведення технічного огляду дачного чи садового будинку з висновком про його відповідність державним будівельним нормам, підписаний виконавцем окремих видів робіт (послуг), пов'язаних із створенням об'єктів архітектури, створений виключно з використанням Реєстру будівельної діяльності у формі електронного документа з присвоєнням реєстраційного номера.

Згідно абзацу 3 пункту 4 цього Порядку, прийняття рішення про відмову в переведенні дачного чи садового будинку у жилий будинок допускається за наявності хоча б однієї з таких підстав:

- неподання документів, зазначених у пункті 3 цього Порядку;
- виявлення в поданих документах недостовірних відомостей;
- встановлення відсутності у дачному чи садовому будинку діючої протягом року системи опалення для забезпечення експлуатації будинку та/або її невідповідність державним будівельним нормам, що встановлюють вимоги до опалення, вентиляції та кондиціонування;
- встановлення наявності у дачному чи садовому будинку деформацій, що можуть призвести до втрати несучої здатності конструкцій та руйнування будинку, за оцінкою механічного опору та стійкості несучих конструкцій.

Варто також звернути увагу на ще одну відмінність садових та дачних будинків від житлових.

Особливістю садових та дачних будинків є те, що вони споруджуються на земельних ділянках, які мають відмінне цільове призначення від тих, на яких будуються житлові будинки. Наприклад, дачний будинок можна будувати на земельній ділянці рекреаційного призначення. Так, частина 3 статті 52 Земельного кодексу України вказує, що на землях рекреаційного призначення забороняється діяльність, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно

впливає або може вплинути на природний стан цих земель. Проте цією ж частиною статті на таких землях (крім земельних ділянок зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельних ділянок, зайнятих об'єктами фізичної культури і спорту, інших аналогічних об'єктів) допускається будівництво відповідно до чинної містобудівної документації об'єктів житлового та громадського призначення, що не порушують режим використання земель рекреаційного призначення.

Якщо звернутись до Класифікатора видів цільового призначення земельних ділянок [4] (далі за текстом – Класифікатор), то можна з'ясувати конкретний вид необхідного цільового призначення для цього: дачні будинки можуть будуватись на земельних ділянках із цільовим призначенням із підрозділу 07.03 Для індивідуального дачного будівництва та 07.04 Для колективного дачного будівництва, які належать до земель рекреаційного призначення.

Право будувати садові будинки надається частиною 3 статті 35 ЗК України, згідно якої, земельні ділянки, призначені для садівництва, можуть використовуватись для закладання багаторічних плодових насаджень, вирощування сільськогосподарських культур, а також для зведення необхідних будинків, господарських споруд тощо. Відповідно до Класифікатора, для такої мети підходять земельні ділянки із цільовим призначенням із підрозділу 01.05 Для індивідуального садівництва та 07.04 Для колективного садівництва, які належать до земель сільськогосподарського призначення.

Що стосується житлових будинків, то вони будуються на землях житлової та громадської забудови, зазвичай, із цільовим призначенням 02.01 Для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка).

Щоправда, Порядок не вимагає як передумову здійснення переведення дачних або садових будинків у жилі наявності зміненого цільового призначення земельної ділянки на таке, яке є характерним для тих земельних ділянок, на яких розташовані житлові будинки. Також жодним нормативно-правовим актом не вимагається здійснення зміни цільового призначення земельної ділянки, на якій знаходиться будинок, який вже був переведений із садового або дачного у жилі. Таким чином створюються умови для того, щоб збільшувалась кількість житлових будинків, які розміщені на земельних ділянках сільськогосподарського (підрозділи 07.03 Для індивідуального дачного будівництва та 07.04 Для колективного дачного будівництва) та рекреаційного призначень (підрозділи 01.05 Для індивідуального садівництва та 01.06 Для колективного садівництва). Формально такі обставини підпадають під використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, а згідно до статті 143 ЗК України, таке є однією із підстав для примусового припинення прав на таку ділянку у судовому порядку.

У цьому контексті є актуальною правова позиція Верховного Суду, висловлена колегією суддів Касаційного адміністративного суду у Постанові №363/541/16-а від 30 березня 2020 року, згідно з якою для переведення садового або дачного будинку у житловий, немає потреби у зміні цільового призначення земельної ділянки, на якій розташований такий будинок, і що невідповідність цільового призначення земельної ділянки не може бути підставою для відмови у такому переведенні. Вичерпний перелік підстав для відмови у здійсненні такого переведення наведений у абзаці 3 пункту 4 Порядку переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року [5].

Із аналізу цієї судової справи випливає, що цільове призначення земельної ділянки не впливає на можливість переведення садового або дачного будинку у житловий. Однак для утвердження правової визначеності, вважаємо, що необхідним є узгодження положень законодавства у цій сфері, оскільки існують й інші ситуації, які можуть свідчити про породжені правові колізії таким механізмом переведення садових та дачних будинків у житлові, які як раз випливають із цільового призначення земельних ділянок, на яких вони розташовані. Зокрема, при здійсненні відчуження житлових будинків, які розташовані на таких земельних ділянках. Так, у пункті 1.7 Глави 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5, вказується наступне: якщо з поданих нотаріусу документів випливає, що житловий будинок, будівля, споруда тощо збудовані (або будуються) на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети, нотаріус відмовляє в посвідченні договору відчуження житлового будинку та іншого нерухомого майна. Така вимога відповідності цільовому призначенню земельної ділянки породжує неоднакові підходи у нотаріальній практиці щодо посвідчення договорів відчуження житлових будинків, які розташовані на земельних ділянках рекреаційного чи сільськогосподарського призначення.

Хоч деякі з вищезгаданих суперечностей вже усунуто відповідною судовою практикою, на нашу думку, доцільним є запровадження одночасної зміни категорії земель та цільового призначення земельної ділянки, на якій розташований садовий або дачний будинок, внаслідок рішення відповідного органу про переведення садового або дачного будинку у житловий.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що садові та дачні будинки, незважаючи на їх формальне віднесення до об'єктів житлової нерухомості, мають низку специфічних ознак, які відрізняють їх від житлових будинків. Це виявляється зокрема у цільовому призначенні використання таких об'єктів, інших нормативах щодо забудови та правовому режиму земельних ділянок, на яких вони розташовані.

Процедура переведення садових та дачних будинків у житлові, незважаючи на свою нормативну визначеність, породжує низку практичних проблем, пов'язаних із неврегульованістю питання зміни цільового призначення земельних ділянок. Судова практика хоч і частково усуває відповідні колізії, однак це не вирішує проблему комплексно.

У зв'язку з цим законодавче регулювання потребує вдосконалення шляхом запровадження механізму одночасної зміни категорії земель та їх цільового призначення у разі переведення садових або дачних будинків у житлові. Це сприятиме забезпеченню правової визначеності у сфері регулювання відповідних правовідносин, виключаючи появу таких суперечливих винятків із загального правила у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Класифікатор будівель і споруд: Наказ Міністерства економіки України від 16 трав. 2023 року №3573. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/file/text/115/f527731n13.pdf
2. Планування та забудова територій: Державні будівельні норми України ДБН Б.2.2-12:2019. *Інформаційний бюлетень.* 2019. № 6. С. 5.
3. Податковий кодекс України: Закон України від 02 груд. 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 – Text
4. Порядок ведення державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2012 року № 1051. (Додаток 59). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-п – n3
5. Постанова Верховного Суду від 30 берез. 2020 року у справі № 363/541/16-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88495328
6. Про затвердження Порядку переведення дачних і садових будинків, що відповідають державним будівельним нормам, у жилі будинки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квіт. 2015 року № 321. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/321-2015-п-Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Кушнір А.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.121
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.47

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

Менів Л. Д.,
к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-4491-3218
E-mail: meniv17@gmail.com

Менів Л. Д. Деякі проблеми судового захисту прав споживачів медичних послуг.

У статті здійснено аналіз окремих проблем судового захисту прав споживачів медичних послуг. Зазначено, що зростання складності медичних втручань, розвиток медичних технологій та трансформація організаційно-правових форм надання медичної допомоги зумовлюють необхідність удосконалення механізмів правового захисту пацієнтів. Пацієнт як споживач медичних послуг перебуває у вразливому становищі через інформаційну та професійну асиметрію, що обумовлює особливу роль судового захисту як гарантії відновлення порушених прав.

Разом із тим, практика судового захисту у цій сфері свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних із доказуванням факту надання неякісної медичної допомоги, встановленням причинно-наслідкового зв'язку між діями медичного працівника та шкодою, а також визначенням обсягу відповідальності. Крім того, існують прогалини у законодавчому регулюванні, що ускладнюють ефективну реалізацію прав пацієнтів.

У статті проаналізовано окремі проблеми судової практики, зокрема труднощі визначення належного відповідача у справах про надання медичних послуг, що пов'язано зі складною структурою суб'єктів медичної діяльності. Значну увагу приділено особливостям розподілу тягаря доказування, де доведено необхідність відходу від формального підходу та застосування принципу пропорційності з урахуванням нерівності сторін. Розкрито проблему складності доказування неналежного надання медичних послуг, зокрема неоднозначної оцінки судами судово-медичних експертиз, що призводить до правової невизначеності.

Окремо досліджено питання відшкодування моральної шкоди, визначено основні критерії її доведення та проблеми визначення розміру компенсації. Зазначено, що відсутність єдиних підходів до оцінки моральної шкоди знижує передбачуваність судових рішень та ефективність захисту прав пацієнтів.

Зроблено висновок, що судовий захист прав споживачів медичних послуг в Україні є важливим механізмом реалізації конституційного права особи на відновлення порушених прав, однак його практична реалізація має рядом прикладних проблем.

У цьому контексті важливим є подальше вдосконалення законодавчого регулювання, зокрема конкретизація стандартів якості медичної допомоги, процедур доказування та критеріїв оцінки шкоди. Крім того, доцільним є розвиток спеціалізації суддів у сфері медичного права та впровадження методичних рекомендацій щодо оцінки доказів у таких справах. Сукупність запропонованих підходів сприятиме підвищенню ефективності судового захисту, забезпеченню єдності судової практики та утвердженню принципу верховенства права у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: споживач, захист прав споживачів медичних послуг, судовий захист, медичні послуги, пацієнт, судова практика.

Meniv L. D. Some problems of judicial protection of the rights of consumers of medical services.

The article analyzes individual problems of judicial protection of the rights of consumers of medical services. It is noted that the increasing complexity of medical interventions, the development of medical

technologies and the transformation of organizational and legal forms of providing medical care necessitate the improvement of mechanisms for the legal protection of patients. The patient as a consumer of medical services is in a vulnerable position due to informational and professional asymmetry, which determines the special role of judicial protection as a guarantee of restoration of violated rights.

At the same time, the practice of judicial protection in this area indicates the presence of a number of problems related to proving the fact of providing poor-quality medical care, establishing a causal relationship between the actions of a medical professional and the damage, as well as determining the scope of liability. In addition, there are gaps in legislative regulation that complicate the effective implementation of patients' rights.

The article analyzes certain problems of judicial practice, in particular the difficulties of determining the proper defendant in cases of medical services, which is associated with the complex structure of medical entities. Considerable attention is paid to the peculiarities of the distribution of the burden of proof, where the need to depart from the formal approach and apply the principle of proportionality, taking into account the inequality of the parties, is proven. The problem of the complexity of proving improper provision of medical services is revealed, in particular, the ambiguous assessment by courts of forensic medical examinations, which leads to legal uncertainty.

The issue of compensation for moral damage is separately investigated, the main criteria for its proof and the problems of determining the amount of compensation are determined. It is noted that the lack of unified approaches to assessing moral damage reduces the predictability of court decisions and the effectiveness of protecting patients' rights.

The conclusion is made that judicial protection of the rights of consumers of medical services in Ukraine is an important mechanism for implementing the constitutional right of a person to restore violated rights, however, its practical implementation has a number of applied problems.

In this context, it is important to further improve legislative regulation, in particular, to specify the standards of quality of medical care, procedures for proving and criteria for assessing damage. In addition, it is advisable to develop the specialization of judges in the field of medical law and implement methodological recommendations for assessing evidence in such cases. The set of proposed approaches will contribute to increasing the effectiveness of judicial protection, ensuring the unity of judicial practice and establishing the principle of the rule of law in the field of healthcare.

Key words: consumer, protection of the rights of consumers of medical services, judicial protection, medical services, patient, judicial practice.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку системи охорони здоров'я особливої актуальності набуває питання забезпечення ефективного захисту прав споживачів медичних послуг. Зростання обсягу та складності медичних втручань, поява новітніх технологій, а також реформування галузі охорони здоров'я зумовлюють виникнення нових викликів у сфері правового регулювання відповідних правовідносин.

Пацієнт, як споживач медичних послуг, перебуває у вразливому становищі порівняно з надавачем таких послуг, що обумовлюється специфікою медичної діяльності. У зв'язку з цим особливого значення набуває судовий захист прав споживачів медичних послуг як один із ключових механізмів відновлення порушених прав та забезпечення справедливості.

Разом із тим, практика судового захисту у цій сфері свідчить про наявність низки проблем, пов'язаних із доказуванням факту надання неякісної медичної допомоги, встановленням причинно-наслідкового зв'язку між діями медичного працівника та шкодою, а також визначенням обсягу відповідальності. Крім того, існують прогалини у законодавчому регулюванні, що ускладнюють ефективну реалізацію прав пацієнтів. У цьому зв'язку доцільним є проведення аналізу проблемних питань судового захисту прав споживачів медичних послуг.

Метою статті є аналіз окремих проблем судового захисту прав споживачів медичних послуг, а також визначення можливих шляхів їх вирішення з урахуванням сучасної судової практики.

Стан дослідження проблематики. Проблематика захисту прав споживачів медичних послуг є предметом наукових досліджень А. Гавлонської, В. Стратонова, О. Обривкіної, В. Теремецького, В. Харківського, Т. Шляпко, Ф. Юсупова, Г. Яновицької та інших. Однак недостатньо дослідженими залишаються практичні аспекти судового захисту прав споживачів медичних послуг, а також вплив судової практики на формування єдиних підходів до вирішення відповідних спорів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку ринку медичних послуг та реформування системи охорони здоров'я в Україні питання ефективного судового захисту прав пацієнтів набуває особливої актуальності. Незважаючи на наявність розгалуженої нормативно-правової бази у сфері захисту прав споживачів та охорони здоров'я, правозастосовна практика виявляє прогалини у законодавчому регулюванні, що суттєво ускладнюють реалізацію пацієнтами права на судовий захист.

Для більш детального обґрунтування проблем судового захисту прав споживачів медичних послуг слід розпочати дослідження із поглядів науковців стосовно визначення і змісту судового захисту як базової категорії.

На думку О. Гаран, поняття «право на судовий захист» можливо визначити як сукупність правових можливостей кожної особи щодо ефективного відновлення в правах, у межах і спосіб передбачений законодавством та забезпечених незалежним і безстороннім судом, шляхом справедливого й публічного розгляду ним справи упродовж розумного строку та забезпечення права на виконання судового рішення та гарантії на реалізацію права на судовий захист [1, с. 10]. Л. Півненко підкреслює, що право на судовий захист є природним і невідчужуваним правом людини, воно не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану і закріплюється як у Конституції України, так і в міжнародному праві [2, с. 138]. Т. Юзько розглядає судовий захист як особливу форму державного захисту прав та один із основних механізмів охорони трудових прав. Тобто суд виступає як інструмент держави для відновлення порушених прав [3, с. 195]. В. Горбалінський зазначає, що право на судовий захист пропонуємо розглядати як конституційне право особи, яке реалізується у формі суб'єктивного права особи, що має кожна людина незалежно від участі у судовому процесі і яке вона може реалізувати у разі виникнення порушень її інших конституційних прав і свобод [4, с. 138].

Отже, судовий захист доцільно визначати як гарантовану державою діяльність судових органів, що здійснюється у встановленій процесуальній формі та спрямована на ефективний розгляд правових спорів і відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи, забезпечуючи тим самим реалізацію принципу верховенства права та утвердження правової держави.

Захист прав споживачів медичних послуг здійснюється через звернення споживачів до судів загальної юрисдикції з позовами про захист прав. Справи про захист прав споживачів споживчих послуг належать до цивільної юрисдикції, оскільки вони виникають із приватноправових відносин, а однією із сторін цих правовідносин є фізична особа – споживач медичних послуг. Вимоги споживачів про захист їх медичних прав розглядаються у позовному провадженні.

Відповідно до ч. 5 ст. 28 ЦПК України [5], позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору.

Нині судовий спосіб захисту прав споживачів медичних послуг в Україні залишається найбільш ефективним та дієвим механізмом захисту порушеного права та реальною можливістю його відновлення.

Аналіз сучасної судової практики дозволяє виділити низку проблем, що ускладнюють ефективний судовий захист прав споживачів медичних послуг:

1. Визначення належного відповідача у справах про захист прав споживачів медичних послуг. Позов про захист прав споживачів медичних послуг подається до належного відповідача, яким у таких справах виступає суб'єкт господарювання, що надає медичні послуги та несе відповідальність за їх якість і безпеку. Основними категоріями відповідачів є:

заклади охорони здоров'я (державні, комунальні, приватні), які безпосередньо надають медичні послуги пацієнтам. Саме вони найчастіше виступають стороною договору про надання медичних послуг і несуть відповідальність за дії своїх працівників;

фізичні особи – підприємці (ФОП), які здійснюють медичну практику на підставі ліцензії. У цьому випадку відповідальність є персоніфікованою і покладається безпосередньо на такого суб'єкта;

страхові компанії – у разі, якщо спір виникає з договору добровільного медичного страхування або пов'язаний із неналежним виконанням страхових зобов'язань щодо організації чи оплати медичних послуг;

інші суб'єкти господарювання, які беруть участь у наданні медичних послуг (наприклад, лабораторії, діагностичні центри), якщо саме їхні дії або бездіяльність призвели до порушення прав споживача.

Отже, належним відповідачем у справах про захист прав споживачів медичних послуг є суб'єкт, який виступає виконавцем відповідної послуги та несе юридичну відповідальність за її якість.

Судова практика демонструє труднощі з визначенням належного відповідача у справах про захист прав споживачів медичних послуг. Наприклад, Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 22.03.2018 у справі № 537/4429/15 ц [6] є важливим прецедентом у питанні належності відповідача в спорах про відшкодування моральної шкоди, завданої неналежними медичними заходами. У цій справі апеляційний суд відмовив у задоволенні позову про відшкодування моральної шкоди з формальної підстави, що позов було подано до «неналежної особи», оскільки Кременчуцький міський пологовий будинок, на думку апеляції, нібито не був розпорядником коштів та не мав обов'язків у відповідних правовідносинах. Верховний Суд у касаційній інстанції цілковито спростував таке тлумачення, виходячи з аналізу статуту пологового будинку, який підтверджував його статус юридичної особи, здатної нести обов'язки та бути відповідачем у судах, і відмінив рішення апеляційного суду саме з підстав неправомірного застосування поняття «неналежний відповідач» у матеріальній частині цього спору. Верховний Суд по суті підкреслив, що оцінка належності відповідача має базуватися на змісті правовідносин і здатності юридично виконати обов'язок щодо відшкодування шкоди, а не лише на формальному положенні щодо розпорядження бюджетними коштами або зобов'язань сторін, що є суттєвим для наукового осмислення меж застосування інституту неналежного відповідача в цивільному процесі. Відтак постанова виокремлює вимір суб'єктного складу відповідачів у деліктних спорах з медичною складовою, де суди повинні розглядати функціональну здатність установи виступати стороною спору й не відмовляти у позові лише через нібито неналежність на таких підставах. Такий підхід сприяє формуванню єдності судової практики з питань відшкодування моральної шкоди й правильного визначення сторін у цивільних правовідносинах та дозволяє уникає необґрунтованого суто формального блокування доступу до судового захисту на стадії апеляції. Загалом ця постанова демонструє, що поняття неналежного відповідача не може застосовуватися механічно, а має враховувати реальний правовий статус установи та її участь у фактичних правовідносинах, що оспорюються.

2. Тягар доказування у справа щодо захисту прав споживачів медичних послуг. Тягар доказування – це обов'язок сторони у суді довести ті обставини, на які вона посилається для захисту своїх прав. Згідно зі ст. 71 ЦПК України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. У справах про надання медичних послуг споживач зазвичай доводить факт завдання шкоди або неналежного медичного обслуговування, а відповідач – дотримання стандартів надання медичних послуг.

У справах щодо захисту прав споживачів медичних послуг однією з ключових проблем є розподіл тягаря доказування. Пацієнти зазвичай не володіють спеціальними медичними знаннями, що ускладнює доведення порушення стандартів медичної допомоги та причинно наслідкового зв'язку між діями медичного закладу і шкодою. Водночас медичні установи зберігають перевагу у вигляді доступу до документації та експертних ресурсів. Недостатня визначеність процесуальних правил щодо переносу тягаря доказування створює ризик формального відхилення позовів і обмеження доступу пацієнтів до правосуддя.

Так, у постанові Верховного суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 30.11.2022 року у справі №344/3764/21 [7] касаційний суд звертає увагу на специфіку тягаря доказування у справах щодо надання медичних послуг. Мають пред`являтися пропорційні вимоги до ступеня деталізації обставин справи, які надаються пацієнтами. Від пацієнтів не можна очікувати та вимагати точного володіння медичними знаннями. Вони не мають точного розуміння процесів лікування та необхідної кваліфікації для аналізу та надання обставин справи, що становлять предмет спору. З метою належної участі в цивільному процесі сторона не повинна мати професійні медичні знання. У зв`язку з цим сторона процесу, яка є пацієнтом, має право обмежитися доповіддю, що дасть змогу припустити про порушення зі сторони обслуговуючого персоналу в силу наслідків, що настали для пацієнта. Тому, з урахуванням принципу розумності, пацієнту, який звернувся до суду за захистом порушених прав, що полягають у завданні шкоди здоров`ю, слід тільки вказати на порушення, а далі тягар доказування покладається на медичну установу чи на лікаря. При цьому вказане не призводить до порушення принципу диспозитивності судового процесу, а навпаки слугує для забезпечення процесуальної рівності сторін.

Також у Постанові зазначається, що доводи касаційної скарги про порушення апеляційним судом норм матеріального права, зокрема, статей 208, 218 ЦК України, є безпідставними та свідчать про по-

милкове тлумачення заявником правових норм. Так, статтею 218 ЦК України, на порушення якої посилається в касаційні скарзі ОСОБА_2, регламентовано, що саме заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами, а рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків. У цьому випадку саме відповідач заперечував факт перебування у договірних правовідносинах із ОСОБА_1, а тому був зобов`язаний із застосуванням засобів доказування, зазначених у вказаній статті, довести факт відсутності між сторонами договірних правовідносин. Також колегія суддів відхиляє доводи касаційної скарги щодо помилковості висновку апеляційного суду в частині прийняття як допустимого доказу роздруківки з мобільного додатку «Viber», оскільки вказаний доказ оцінений апеляційним судом у сукупності з іншими доказами, в результаті чого судом зроблено висновок про доведеність позовних вимог.

Отже, у Постанові сформульовано концептуально важливий підхід до розподілу тягаря доказування у спорах щодо неналежного надання медичних послуг, який ґрунтується на принципі пропорційності та процесуальної рівності сторін. Суд обґрунтовує, що в умовах інформаційної та професійної асиметрії між пацієнтом і медичним закладом не може застосовуватися формально рівний стандарт доказування: від пацієнта не вимагається глибока деталізація медичних обставин чи спеціальні знання, достатнім є наведення обставин, які обґрунтовано вказують на ймовірність порушення та причинний зв'язок із негативними наслідками. У такому разі подальший тягар доказування, зокрема щодо належності наданої медичної допомоги, відсутності вини та спростування презумпції протиправності, покладається на відповідача. Водночас Суд підкреслює, що такий підхід не порушує принцип диспозитивності, а забезпечує реальну, а не формальну рівність сторін. При цьому судова практика визнає допустимість сучасних електронних доказів (зокрема, повідомлень у месенджерах) за умови їх оцінки у сукупності з іншими доказами. Отже, аналізована постанова закріплює тенденцію до матеріалізації процесуальних стандартів доказування у медичних спорах, спрямовану на посилення ефективного судового захисту пацієнтів та адаптацію класичних деліктних підходів до специфіки медичної діяльності.

3. Складність доказування неналежного надання медичних послуг у справах про захист прав споживачів. Однією з ключових проблем залишається доведення факту неналежного надання медичних послуг. Ускладнює ситуацію те, що суди нерідко критично ставляться до висновків судово-медичних експертиз і не визнають їх визначальними доказами. Це знижує значення спеціальних знань у процесі та створює правову невизначеність для сторін. Внаслідок цього позивачі опиняються у складнішому становищі, адже змушені шукати додаткові докази. У підсумку така практика призводить до непослідовності судових рішень і знижує рівень ефективності судового захисту прав прав споживачів медичних послуг.

Так, у Постановою Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 19 листопада 2025 року справі № 761/11951/22 [8] зазначається, що Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду визнав, що експертний висновок, у справі (судово медична експертиза), містив висновок про причинно наслідковий зв'язок між хірургічним втручанням, проведеним відповідачем, та наступним ускладненням у вигляді інфікування ендопротезу синовіальною рідиною. Це було важливо для встановлення однієї із істотних обставин справи – чи є дії медичних працівників причиною погіршення стану здоров'я позивачки. Верховний Суд у мотивувальній частині постанови прямо зазначив, що експертний висновок підтверджував зв'язок між хірургічним лікуванням та інфікуванням, і суди нижчих інстанцій неправильно оцінили або не врахували зміст цього висновку. Це стало однією з підстав для висновку Верховного Суду про порушення норм процесуального права нижчими судами, оскільки вони не забезпечили повного і всебічного з'ясування доказів, зокрема належної оцінки експертних доказів. Хоча касаційна інстанція не встановлює обставин самостійно (за межами того, що встановлено в матеріалах справи), Верховний Суд врахував наявний експертний доказ як такий, що має значення для припущеного причинно наслідкового зв'язку між діями медичного персоналу та ушкодженням здоров'я позивачки, і вказав на неправильність підходу апеляційного суду щодо ігнорування цього висновку.

Це ілюструє ширшу проблему судової практики, коли ключові експертні докази ігноруються або недооцінюються. Таким чином, справа № 761/11951/22 демонструє необхідність системного підходу до оцінки експертиз у судовій практиці України.

4. Відшкодування моральної шкоди у справах про захист прав споживачів медичних послуг.

Досліджуючи питання компенсації моральної шкоди пацієнту у разі надання неякісних медичних послуг, В.О. Савченко виділяє наступні фактори її виплати: 1) реальна наявність порушення або посягання на особисті немайнові права пацієнта; 2) наявність вини медичного працівника; 3) пацієнт самостійно повинен надавати докази наявності фізичних і моральних страждань; 4) моральна шкода компенсується незалежно від відшкодування майнової шкоди; 5) пацієнт не має верхньої або нижньої межі вимог за розміром компенсації моральної шкоди, однак остаточне рішення приймає суд; 6) така шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не визначено договором [9, с. 140-141].

Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 4.06.2025 року у справі № 309/3659/21 [10] має важливе значення для формування підходів до відшкодування моральної шкоди за порушення прав споживачів медичних послуг, зокрема щодо критеріїв її доведення та оцінки. Суд акцентував увагу на тому, що моральна шкода не презюмується автоматично, а підлягає доказуванню через встановлення факту душевних страждань, їх інтенсивності та причинно-наслідкового зв'язку з протиправною поведінкою відповідача. У рішенні підкреслено, що сам по собі факт порушення права споживача медичних послуг не є достатньою підставою для присудження компенсації, якщо позивач не обґрунтує конкретні негативні немайнові наслідки. Верховний Суд деталізував, що оцінка моральної шкоди має індивідуальний характер і залежить від обставин справи, включаючи тривалість страждань, їх вплив на спосіб життя та психоемоційний стан особи. Водночас суд розвинув підхід до визначення розміру компенсації, наголосивши на принципах розумності, справедливості та співмірності. Окремо відзначено, що суди нижчих інстанцій повинні надавати мотивоване обґрунтування визначеного розміру відшкодування, а не обмежуватись декларативними висновками. У постанові також простежується тенденція до уніфікації судової практики через відмову від символічних сум компенсації без належного обґрунтування. Загалом рішення сприяє підвищенню стандартів доказування у справах про моральну шкоду та забезпечує більш передбачуваний підхід до її компенсації.

Попри важливість підходів, сформульованих Верховний Суд України у справі № 309/3659/21, у сфері відшкодування моральної шкоди залишаються суттєві недоліки та дискусійні питання. Насамперед проблемним є високий стандарт доказування, адже вимога детального підтвердження душевних страждань часто є складною для позивача і може призводити до формального відмовлення у задоволенні вимог. Дискусійним є також питання меж презумпції моральної шкоди: у деяких категоріях справ доцільність її часткового визнання залишається предметом наукових дебатів. Іншою проблемою є відсутність чітких методик оцінки розміру компенсації, що зумовлює значну варіативність судової практики та ризик суб'єктивізму. Крім того, принципи розумності та справедливості, хоча й універсальні, часто мають оціночний характер і не забезпечують достатньої передбачуваності рішень. Важливим недоліком є тенденція до заниження розмірів відшкодування, що не завжди виконує превентивну та компенсаційну функції моральної шкоди. Загалом ці аспекти свідчать про необхідність подальшого розвитку як судової практики, так і доктринальних підходів до розуміння та відшкодування моральної шкоди.

Висновки та пропозиції. Узагальнюючи результати дослідження, слід зазначити, що судовий захист прав споживачів медичних послуг в Україні є важливим механізмом реалізації конституційного права особи на відновлення порушених прав, однак його практична реалізація має рядом прикладних проблем. Встановлено, що сучасна судова практика демонструє наявність системних труднощів, пов'язаних із визначенням належного відповідача, що зумовлено складною структурою суб'єктів надання медичних послуг. Не менш вагомою проблемою є специфіка розподілу тягаря доказування, яка в умовах інформаційної та професійної нерівності сторін потребує відходу від формального підходу та запровадження більш гнучких, пропорційних стандартів доказування на користь пацієнта. Дослідження також підтвердило, що доказування факту неналежного надання медичних послуг ускладнюється неоднозначною оцінкою судами експертних висновків, що призводить до правової невизначеності та непослідовності судових рішень.

Окрему увагу приділено проблемі відшкодування моральної шкоди, де спостерігається відсутність єдиних критеріїв її визначення, що знижує передбачуваність судових рішень та ефективність захисту прав пацієнтів. У цьому контексті важливим є подальше вдосконалення законодавчого регулювання, зокрема конкретизація стандартів якості медичної допомоги, процедур доказування та критеріїв оцін-

ки шкоди. Крім того, доцільним є розвиток спеціалізації суддів у сфері медичного права та впровадження методичних рекомендацій щодо оцінки доказів у таких справах. Сукупність запропонованих підходів сприятиме підвищенню ефективності судового захисту, забезпеченню єдності судової практики та утвердженню принципу верховенства права у сфері охорони здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гаран О.В. Квінтесенція розуміння «права на судовий захист». *Правова держава.* 2021. № 41. С. 9–15. URL: https://pd.onu.edu.ua/article/view/225570
2. Півненко Л.В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. *Нове українське право.* 2023. № 1. С. 137–143. URL: https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/436/389
3. Юзько Т.М. Судовий захист як форма державного захисту трудових прав. *Часопис приватного та публічного права.* 2023. №3. С. 195-200. URL: https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/issue/view/17/18
4. Горбалінський В. Право на судовий захист в адміністративному судочинстві та гарантії його реалізації. Юридичний вісник. 2023 /2. С. 89-94
5. Цивільно-процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, № 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text
6. Постанова Верховного Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду: від 22.03.2018 у справі № 537/4429/15-ц URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_14_03_2018_roku_u_spravi_537_4429_15_ts/
7. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 30.11.2022 року у справі №344/3764/21 URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107878096
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 19.11.2025 року у справі № 761/11951/22 URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=131885293
9. Савченко В.О. Медичні послуги як об'єкт цивільних правовідносин: дис. … канд. юрид. наук. К., 2014. 188 с
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 4.06.2025 року у справі № 309/3659/2. URL: https://protocol.ua/ua/ postanova_ktss_vp_vid_04_06_2025_roku_u_spravi_309_3659_21/

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Менів Л.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.94
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.48

ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПРОЖИВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДЛЯ ПІДТВЕРДЖЕННЯ НАЛЕЖНОСТІ ДО ЇЇ ГРОМАДЯНСТВА

Остапенко Ю. І.,
д. ю. н., доцентка кафедри права та європейської інтеграції Державного біотехнологічного університету
ORCID: 0000-0001-5950-2927
E-mail: uliaostapenko24@gmail.com

Остапенко Ю. І. Окреме провадження у справах про встановлення факту проживання на території України для підтвердження належності до її громадянства.

Визначено, що громадянство – це сполучна ланка, втілення єдності особи, громадянського суспільства й держава. Аргументовано, що останні (громадянське суспільство й держава) без цього важливого елемента втрачають сутнісну визначеність і взаємозв'язок. Розглянуто місце і роль встановлення факту проживання на території України у механізмі реалізації одного з основоположних і фундаментальних прав людини, за допомогою якого громадянин стає повноцінним членом суспільства, – права особи на громадянство.

Констатовано, що питання встановлення статусу легального перебування заявника на території України є компетенцією Державної міграційної служби України та її територіальних органів і не впливає на судовий процес встановлення факту проживання.

Наголошено, що справи про належність до громадянства України або ж його набуття за територіальним походженням станом на певні дати розглядаються в порядку *окремого провадження* передусім тому, що потрібно встановити юридичний факт постійного проживання на території України. Проте судовий процес із встановлення факту постійного проживання на території України не потребує від заявника доведення відсутності іноземного громадянства або ж легальності перебування особи на території України. Належність до громадянства України функціонує як юридична презумпція.

Обґрунтовано, що саме відсутність згадки про домові книги і картки (йдеться про поквартирні карточки й карточки прописки) вносить непорозуміння, через що виникає суперечлива і неоднозначна ситуація. Констатовано, що вихід із ситуації, що склалася, один – привести норми Порядку провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень і Закону України «Про громадянство України» у відповідність до реалій сьогодення, згадавши (чи додавши як примітку) поквартирні карточки й карточки прописки, що використовувалися на практиці, і вказавши, що вони можуть (чи не можуть) слугувати додатковим аргументом для суду під час винесення рішення про встановлення факту постійного проживання на території України.

Ключові слова: суд, позовне провадження, окреме провадження, встановлення факту проживання на території України, громадянство України, докази, доказування, факти.

Ostapenko Iu.I. Separate proceedings in cases on establishing the fact of residence in the territory of Ukraine to confirm its citizenship.

It is determined that citizenship is a connecting link, the embodiment of the unity of the individual, civil society and the state. It is argued that the latter (civil society and the state) without this important element lose their essential certainty and interconnection. The place and role of establishing the fact of residence in the territory of Ukraine in the mechanism of implementing one of the fundamental and fundamental human rights, through which a citizen becomes a full member of society, is considered.It is stated that the issue of establishing the status of the applicant's legal stay on the territory of Ukraine is the competence of the State

Migration Service of Ukraine and its territorial bodies, and does not affect the judicial process of establishing the fact of residence.

It was stated that the issue of establishing the status of the applicant's legal stay in the territory of Ukraine is the competence of the State Migration Service of Ukraine and its territorial bodies and does not affect the judicial process of establishing the fact of residence.

It is substantiated that the absence of mention of house books and cards (this concerns apartment cards and residence cards) introduces misunderstanding, which creates a contradictory and ambiguous situation. It is stated that there is only one way out of the current situation – to bring the norms of the Procedure for Proceedings on Applications and Submissions on Issues of Citizenship of Ukraine and the Execution of Decisions and the Law of Ukraine «On Citizenship of Ukraine» in line with today's realities, mentioning (or adding as a note) apartment cards and residence cards that were used in practice, and indicating that they can (or cannot) serve as an additional argument for the court when making a decision on establishing the fact of permanent residence in the territory of Ukraine.

Key words: court, claim proceedings, separate proceedings, establishing the fact of residence in the territory of Ukraine, citizenship of Ukraine, evidence, substantiation, facts.

Постановка проблеми. Передусім варто сказати, що право особи на громадянство визнається фундаментальним, завдяки йому особі гарантується належність до певної держави, надається повний обсяг прав і свобод, передбачених законодавством певної держави. Варто погодитися з Г. Я. Савчин і В. С. Боровіковою в тому, що: «Громадянство є тією сполучною ланкою, яка забезпечує конкретне втілення цієї єдності на рівні особи, без якої і поза якою громадянське суспільство, держава втрачають сутнісну визначеність і взаємозв'язок. Саме тому громадянство розглядається як одне з основоположних прав людини, за допомогою якого громадянин стає повноцінним членом суспільства. Звідси єдине для світової політичної практики прагнення до скорочення безгромадянства, упорядкування та універсалізації інституту громадянства на рівні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права» [1, с. 22].

Наведене зайвий раз пояснює, чому саме законодавчими приписами будь-якої демократичної країни врегульовується питання громадянства. Не є винятком і наша країна. Так, згідно зі ст. 92 Конституції України: «Виключно законами України визначаються: 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства» [2].

Виходячи з цього, нормами спеціального акта – Закону України «Про громадянство» – регламентуються правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття й припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб [2].

Додамо, що документом, що підтверджує громадянство України, посвідчує особу, відповідно до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» є паспорт громадянина України, який видається з 14 років, а його отримання є обов'язком особи, яка досягла 14 років. Більш того, у постанові Касаційного адміністративного суду 420/5353/20 зафіксовано, що «відсутність паспорта громадянина України з 14 років перешкоджає такій особі у реалізації гарантованих їй Конституцією України прав і свобод» [3].

Як випливає з наведеного, питання громадянства є предметом розгляду судів, бо одночасно з правом на громадянство особа має право на судовий захист, яке, на наше переконання, слід розглядати комплексно. Пояснимо власну точку зору. З одного боку, необхідною умовою для справедливого вирішення спору в суді є правильне тлумачення положень законодавства про громадянство України, а з іншого – процесуальні засоби захисту права на громадянство лежать у площині як цивільного процесу (а саме – окремого провадження), так і адміністративного судочинства. Тому при розгляді обраної теми варто також орієнтуватися і в особливостях чинного процесуального законодавства.

Продовжуючи висвітлення питання, зауважимо, що згідно зі ст. 293 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення

умов здійснення нею особистих немайнових и майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав розглядаються в порядку окремого провадження як виду непозовного цивільного судочинства [4]. Як слушно, на наш погляд, зауважує В. Ю. Мамницький, «спір про факт в окремому провадженні можливий, а наявність чи відсутність факту має бути встановлена судом, якщо спір про факт не перейшов у спір про право. «Спір про право» і «спір про факт» подібні, але не тотожні явища. У ЦПК України передбачається, зокрема, лише заборона ви-рішення справ окремого провадження в разі виникнення спору про право, а не про факт. Отже, вважаємо, що суд у разі виникнення спору про факт може вирішувати таку справу у порядку окремого провадження» [5, с. 63]. На переконання вказаного вченого, факти в порядку окремого провадження «встановлюються за наявності таких умов: факт, про встановлення якого просить заявник, породжує правові наслідки, заявник не має іншої можливості отримати чи відновити належні документи для підтвердження цього факту, встановлення факту не пов'язано зі спором про право, підвідомчого суду» [6].

Усе сказане дозволяє стверджувати, що юридичну природу окремого провадження слід розглядати «у межах загальної проблеми» реалізації права на судовий захист «і предметної характеристики правосуддя та його функцій». Це свідчить про те, що розгляд справ окремого провадження судом пов'язаний зі здійсненням, так би мовити, «судового управління» у разі, коли законодавець наділяє суд непритаманною йому функцією встановлення тих чи інших обставин без розв'язання спору про право. При цьому законодавець виходить із доцільності такого рішення, покладаючи встановлення юридичних фактів на суддю, який має особливий правовий статус суб'єкта судової влади, й поширюючи на процедуру розгляду цих справ форму цивільного судочинства». Повністю підтримуємо В. Ю. Мамницького стосовно того, що «окреме провадження є унікальним явищем у правовій регламентації встановлення юридичних фактів і, по суті, сурогатом судового провадження». Як логічно й виправдано зазначає І. В. Удальцова, «встановлення фактів, які мають юридичне значення, як юридична діяльність за своєю спрямованістю є управлінською, а не правосудною, тому діяльність суду в окремому провадженні більшою мірою тяжіє до діяльності адміністративних органів. Правосуд-на діяльність покликана не лише встановлювати ті чи інші факти, а й на основі встановлених фактів вирішувати питання права та його захисту» [7, с. 3–16].

З огляду на те, що у справах про належність до громадянства України або ж його набуття за територіальним походженням станом на певні дати передусім вимагається встановити юридичний факт постійного проживання на території України, вони розглядаються в порядку *окремого провадження.* Як, з якими особливостями – спробуємо розібратися.

Мета статті. З урахуванням викладеного, метою статті є вивчення особливостей процесу доказування у справах окремого провадження щодо встановлення факту проживання на території України для підтвердження належності до її громадянства.

Наразі Верховний Суд знаходиться на етапі формування всеосяжного тлумачення норм щодо цього виду окремого провадження, але ним вже були розписані позиції, які стануть при нагоді всім учасникам відповідного процесу.

Завдяки тому, що Державна міграційна служба України (далі – ДМС України) через свої територіальні органи активно подає апеляційні та касаційні скарги на рішення щодо встановлення факту проживання (як і на інші рішення, де суд не погодився з позицією ДМС України), Верховний Суд продовжує розглядати різні аспекти цього виду окремого провадження та формувати практику.

Стан опрацювання проблематики. Передусім зауважимо, що інститут окремого провадження був предметом пильної уваги і вивчення багатьох науковців, зокрема, і процесуалістів, як-от С. С. Бичкова, Н. В. Волкова, К. В. Гусаров, В. В. Комаров, С. О. Кравцов, Г. О. Світлична, В. І. Тертишніков, Т. А. Цувіна, І. В. Удальцова, С. Я. Фурса, Г. В. Чурпіта, А. С. Штефан, М. Й. Штефан, М. М. Ясинок та ін. Проте поза увагою згаданих вчених залишилися питання специфіки цього процесуального інституту при вирішенні справ щодо встановлення факту проживання на території України для підтвердження належності до її громадянства. Зокрема, вченими недостатньо розглянуто сам процес доказування у відповідних справах окремого провадження.

Виклад основного матеріалу. Насамперед ще раз нагадаємо, що громадянами України (відповідно до приписів ст. 3 спеціального Закону України «Про громадянство України» (у ред. від 25.08.2019), далі – Закон) є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політич-

них, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; …» [8].

Як випливає з наведеного, належність до громадянства України встановлюється через факт проживання на території України. Таким чином, особи, згадані у частині першій статті 3, є громадянами України з 24 серпня 1991 року, а у частині другій – з 13 листопада 1991 року, тобто ці особи, звертаючись до ДМС України для підтвердження належності до громадянства України, не мусять надавати будь-яких документів, що підтверджують законність перебування на території України.

При підтвердженні належності до громадянства України різниця між двома закріпленими в Законі підставами полягає не тільки в даті, з якої особи вважаються громадянами України, а й у самій підставі.

Звернемося до пункту першого частини 1 ст. 3, в якому йдеться про осіб, які постійно проживали на території України. Передусім зауважимо, що наведене варто розуміти наступним чином: особа проживала певний строк до 24 серпня 1991 року і пізніше, що, у свою чергу, дозволяє вести мову про постійність. У даному випадку має місце прив'язка до території (як влучно це охарактеризували В. Любашенко і Д. Купець, «за територіальним походженням» [9]), тобто підставою для оформлення належності до громадянства України, як і в радянський час, є так звана «прописка» – реєстрація місця проживання в паспорті. Завдяки цьому для даної групи осіб питання належності до громадянства вирішується в позасудовому порядку через звернення особи до підрозділів Державної міграційної служби України (далі – ДМС). Не можна оминути увагою того, що і в даному випадку не все так просто. Трапляється й таке: особа не має паспорта (викрали, загубила) чи з якихось причин не стоїть прописка. Як наголошують уже згадувані нами В. Любашенко і Д. Купець: «Звернення до суду для підтвердження факту постійного проживання необхідно у випадку, коли паспорт громадянина СРСР особою утрачений, що унеможливлює позитивне вирішення справи власними силами ДМС. … тому у випадку відсутності зареєстрованого місця проживання особи на 24 серпня 1991 року в судовому порядку може бути підтверджений факт постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року за умови наявності підтвердження певного періоду фактичного проживання особи на території України, який включає День проголошення незалежності України» [9].

Отже, задля встановлення факту постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року особі варто звертатися до суду у випадках, якщо відсутній:

– оригінал паспорта громадянина колишнього СРСР зі штампом про зареєстроване місце проживання (тобто прописка);

– в паспорті громадянина колишнього СРСР штамп про зареєстроване місце проживання.

Зауважимо, що сказане стосується лише осіб, яким станом на 24 серпня 1991 р. виповнилося 16 років, тобто настав вік отримання паспорта громадянина колишнього СРСР. Якщо ж на момент проголошення незалежності України особі було менше 16 років, то її постійне місце проживання визначається за зареєстрованим місцем проживанням батьків або одного з них.

Із наведеного випливає, що звернення неповнолітньої (повторимося, мова йде про час набуття незалежності – 24 серпня 1991 року) особи з вимогою про встановлення факту її постійного проживання на території України необхідне у випадку відсутності реєстрації місця проживання батьків. Щоправда, на практиці все залежить від дій територіальних підрозділів ДМС. Окремо підкреслимо, що пункт перший частини 1 ст. 3 застосовується до всіх громадян колишнього СРСР незалежно від потенційного факту отримання громадянства іноземної держави через формулювання цього пункту.

Звернемося до пункту другого частини 1 ст. 3 Закону, в якій йдеться про факт проживання на території України станом на 13 листопада 1991 року, яке формально могло бути постійним чи тимчасовим.

Вказана підстава застосовується для оформлення належності до громадянства України громадян колишнього СРСР, які не мають зареєстрованого місця проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року, але у них є відповідний штамп у паспорті громадянина колишнього СРСР з датою прописки в період, що охоплює 13 листопада 1991 року. За такої ситуації саме відсутність у таких осіб оригіналу паспорта громадянина колишнього СРСР виступає приводом звернутися до суду задля встановлення факту проживання на території України станом на 13 листопада 1991 року.

Крім того, особи, які мали зареєстроване місце проживання поза територією України, але фактично проживала на території України станом на 13 листопада 1991 року (військова служба, відбування покарання,

відрядження по роботі тощо), для підтвердження належності до громадян України також у змозі звертатися до суду, посилаючись на зміст даного пункту.

Для повноти висвітлення питання варто згадати те, що 27 березня 2001 року Указом Президента України № 215 затверджено Порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень (далі – Порядок) [10]. Пояснюється це тим, що прийнятим актом значно звужується вказана у другому пункті частини 1 ст. 3 Закону підстава. Йдеться про те, що громадяни, які прибували на проживання на менший за півтора місяця строк, реєструвалися у домовій книзі, а от саме в паспорті даний факт не відображався. Ознайомившись зі змістом Порядку, можемо констатувати, що в ньому, попри використання на практиці домових книг, про них жодної згадки. Саме на цій підставі ДМС відмовляє у видачі підтвердження належності до громадянства України. Як зафіксовано у приписах Порядку: «У разі прийняття рішення про відмову в задоволенні клопотання про встановлення або оформлення належності особи до громадянства України заявникові у письмовій формі повідомляються причини відмови». Якщо ж заявник не погоджується, то треба звертатися із заявою до адміністративного суду. Наведемо приклад із практики.

За матеріалами справи № 560/1714/25 від 22 травня 2025 року [11] ОСОБА_1 звернулася до Хмельницького окружного адміністративного суду із позовом до Управління державної міграційної служби України в Хмельницькій області в особі Нетішинського сектору, в якому просить:

– визнати протиправною бездіяльність Нетішинського сектору Управління державної міграційної служби України в Хмельницькій області щодо відмови ОСОБА_1 оформлення набуття громадянства України з видачею довідки про реєстрацію особи громадянином України та відмови у видачі паспорта громадянина України;

– зобов'язати Нетішинський сектор Управління державної міграційної служби України в Хмельницькій області оформити ОСОБА_1 набуття громадянства України відповідно до ч.1 ст. 8 Закону України «Про громадянство України» за територіальним походженням з видачею довідки про реєстрацію особи громадянином України та видати паспорт громадянина України. Обґрунтовуючи заявлені позовні вимоги, позивачка вказує, що звернулася до відповідача із заявою про оформлення документів для набуття громадянства України за територіальним походженням (проживанням брата до 24 серпня 1991 року на території України) та оформлення документів для видачі паспорта громадянина України.

У свою чергу, відповідач у листі від 24 січня 2021 року №К-4/6/86802-25/6812.31/13-25 повідомив: через те, що форми карток прописки, а також загальні погосподарські книги сільських/селищних рад не є документами, які в установленому порядку передаються на зберігання до Державного архіву, вони не можуть слугувати документальним підтвердженням факту постійного проживання особи на території України до 24 серпня 1991 року, натомість можуть слугувати додатковим аргументом для суду під час винесення рішення про встановлення факту постійного проживання на території України до вказаної особи.

Спираючись на це, позивачці повернуто матеріали без розгляду. Позивачка вважає таку бездіяльність відповідача неправомірною.

Натомість відповідач у поданому відзиві заперечує проти задоволення позовних вимог, а свої дії вважає правомірними, вказуючи, що відомості стосовно проживання на території України, які ґрунтуються виключно на поквартирній карточці й карточці прописки, не можуть слугувати об'єктивними відомостями стосовно проживання таких осіб в Україні станом на 24 серпня 1991 року. Виходячи з цього відповідач просив у задоволенні позову відмовити.

Хмельницький окружний адміністративний суд в особі головуючої – судді Гнап Д. Д., розглянувши адміністративну справу за позовом ОСОБА_1 до Управління державної міграційної служби України в Хмельницькій області в особі Нетішинського сектору про визнання бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити дії, своєю ухвалою від 05 лютого 2025 року відкрив провадження в адміністративній справі, розгляд справи призначив за правилами спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи.

Рішення суду було таким: «У задоволенні позову ОСОБА_1 до Управління державної міграційної служби України в Хмельницькій області в особі Нетішинського сектору про визнання бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити дії відмовити».

Вбачається, що саме відсутність згадки про домові книги і картки (йдеться про поквартирні карточки й карточки прописки) вносить непорозуміння, через що виникає суперечлива і неоднозначна ситуація. Вихід один – привести норми Порядку і Закону України «Про громадянство України» у відповідність до реалій сьогодення, згадавши (чи додавши як примітку) поквартирні карточки й карточки

прописки, що використовувалися на практиці, і вказавши, що вони можуть (чи не можуть) слугувати додатковим аргументом для суду під час винесення рішення про встановлення факту постійного проживання на території України.

Вбачається за доцільне додати наступне: особа, реалізуючи право на звернення до суду, яке належить кожній особі, отримує змогу захищати свої порушені, невизнані чи оспорювані права, свободи й законні інтереси.

Продовжуючи розгляд питання, слід вказати, що серед переліку справ окремого провадження, наведеного у ст. 315 ЦПК України, справи щодо встановлення факту проживання на території України не згадуються, але міститься наступне положення: «у судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення».

Зауважимо, що в листі Верховного Суду від 1 січня 2012 року про судову практику розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, роз'яснено: у порядку ч. 2 ст. 256 ЦПК України (після внесення змін Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017) суди встановлюють факти, що породжують право особи на набуття громадянства України, зокрема, постійного проживання на території України. Відповідно до положень вказаної статті й залежно від підстав предметом розгляду в суді можуть бути, зокрема, заяви про встановлення таких фактів: постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року.

Наведене неодноразово було підтверджено в постановах Верховного Суду. Так, у постанові від 12 лютого 2020 року у справі № 198/552/18 [9] суд чітко вказав, що «для встановлення факту належності до громадянства України відповідно до положень статті 293 ЦПК України та залежно від підстав цього встановлення предметом розгляду в суді можуть бути заяви про встановлення таких фактів: постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року; постійного проживання на території України станом на 13 листопада 1991 року; постійного надання послуг безхатнім людям (центри обліку бездомних громадян). У останньому випадку, тобто якщо особи реєструвалися як такі, що не мають зареєстрованого місця проживання в Україні, комунальні установи повинні надавати довідки. Однак (і знову мусимо звернути увагу на неузгодження реалій і положень нормативних актів) такими комунальними установами послуги надаються тільки громадянам України, тому при зверненні до установи особа має надати докази того, що вона належить до громадянства України. Виникає питання, як і яким чином особа, якій комунальна установа відмовила, має підтвердити своє фактичне місце проживання.

Одним із способів є підтвердження через органи місцевого самоврядування. За сталою практикою, депутат місцевої ради (після відвідин місця проживання особи й опитування сусідів стосовно фактичних обставин) складає акт щодо проживання особи. На основі цього акта місцева рада видає довідку, яка підтверджує фактичне місце проживання особи і яка навіть може містити фотозображення особи. Проте описаний порядок має звичаєву природу і не затверджений законодавчо (хоча, справедливості ради, доречно згадати ту, що місцеві органи влади можуть приймати нормативно-правові акти, зокрема, порядки підтвердження місця проживання осіб). Більше того, враховуючи, що місцева рада у змозі відмовити особі у видачі довідки на законних підставах, підтвердженням фактичного місця проживання особи можуть бути також інші докази, наприклад, свідчення сусідів (у письмовій формі) про дійсність факту проживання особи. Однак під час судового процесу суд, якщо має сумніви щодо достовірності наданих свідчень, може опитати свідків.

Наведемо приклад, який, на наш погляд, є показовим. Так, у постанові Одеського апеляційного суду від 6 травня 2020 року по справі № 511/36/20 [12], яка стосувалася юридичного факту встановлення батьківства і розглядалася в окремому провадженні у Роздільнянському суді Одеської області, суддя О. В. Іванова у своїй ухвалі від «27» січня 2020 р. по справі № 511/36/38, номер провадження: 2-о/511/20/20, зазначила, що судом встановлено наступне: «08.01.2020 року ОСОБА_1, звернулась до Роздільнянського районного суду Одеської області із заявою про встановлення батьківства, мотивуючи свої вимоги тим, що, перебуваючи у фактично шлюбних відносинах із Покинь ОСОБА_2, у них народилося троє дітей: ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1; ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_2; ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_3. Народження усіх трьох дітей було зареєстроване за ч.1 ст.135 Сімейного кодексу України. Шлюб між нею та ОСОБА_6 зареєструвати було неможливо, оскільки у заявника був наявний лише паспорт радянського зразка 1974 року, який був їй виданий відділом внутрішніх справ Фрунзенського району м. Душанбе 18.12.1990 року.

Покинь – ОСОБА_7 постійно проживав разом з нею та їх дітьми в АДРЕСА_1, як батько дітей відвідував школу, відпочивав з дітьми, безпосередньо приймав участь у їх вихованні. ІНФОРМАЦІЯ_4 ОСОБА_6 помер. На теперішній час діти проживають разом з нею та знаходяться на її утриманні. У 2019 році старша донька ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_5 не змогла отримати паспорт та в подальшому не зможе пройти Зовнішнє незалежне оцінювання через відсутність належності до громадянства України хоча б одного з її батьків. Все вищезазначене стало підставою для її звернення до суду з вимогою встановлення факту того, що ОСОБА_6 є батьком дітей: ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1; ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_2; ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_3, і просила внести відповідні зміни до актових записів про народження вказаних дітей. На думку заявника вказаний факт також необхідно встановити, для того, щоб її донька ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1 змогла отримати паспорт». Однак суд визнав заяву неподаною через відсутність підтвердження зареєстрованого місця проживання заявника, вказавши у своїй постанові: «Відповідно до положень ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місце проживання – житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини. Окрім того, відповідно до ч. 2 вищезазначеного Закону України реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження. Таким чином, матеріалами справи встановлено, що ОСОБА_1 звернулася до Роздільнянського районного суду Одеської області із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, а саме про встановлення батьківства стосовно своїх трьох дітей за фактичним місцем проживання її з дітьми у селі Нові Чобручі, Роздільнянський район, Одеська область. Виходячи з вищевикладеного, колегія суддів вважає, що судом першої інстанції було порушено право заявника на вільний доступ до правосуддя і постановлено оскаржувану ухвалу з порушенням норм процесуального права, а тому ухвала суду підлягає скасуванню на підставі п. 4 ч. 1 ст. 379 ЦПК України з направленням матеріалів справи до суду першої інстанції для продовження розгляду».

Продовжуючи розгляд окресленої проблеми, зауважимо, що у справах щодо встановлення факту постійного проживання часто виникає питання про необхідність звернення заявника до територіального органу ДМС України перед зверненням до суду, адже повноваження ДМС України (відповідних підрозділів поліції/міліції) раніше поширювалися на сферу реєстрації місця проживання. Таку позицію обстоює передусім сама ДМС України, що часто знаходить місце у відзивах на заяви цієї категорії справ.

Відповідно до п. 8 Порядку (у редакції Указу Президента України від 27 червня 2006 року № 588/2006), «… для встановлення належності до громадянства України відповідно до пункту 1 частини 1 статті 3 Закону України «Про громадянство України» особа, яка за станом на 24 серпня 1991 року постійно проживала на території України і перебувала у громадянстві колишнього СРСР, але не має у паспорті громадянина колишнього СРСР відмітки про прописку, що підтверджує факт її постійного проживання на території України на зазначену дату, подає:

а) заяву про встановлення належності до громадянства України;

б) копію паспорта громадянина колишнього СРСР. У разі відсутності паспорта громадянина колишнього СРСР подається довідка територіального органу Державної міграційної служби України про встановлення особи та про те, що за станом на 24 серпня 1991 року особа перебувала в громадянстві колишнього СРСР (за наявності документів, що підтверджують зазначений факт);

в) судове рішення про встановлення юридичного факту постійного проживання особи на території України за станом на 24 серпня 1991 року» [10].

Схожу норму Порядок містить щодо звернення відповідно до проживання станом на 13 листопада 1991 року. Зазначений пункт Порядку не встановлює як обов'язкову підставу для подальшого звернення до суду звернення до територіальних підрозділів Державної міграційної служби України для встановлення факту постійного проживання на території України станом на 24 серпня 1991 року. Цю позицію підтримав також Верховний Суд у постанові від 6 травня 2020 року по справі 365/762/1715: «Пунктом 3 рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року № 15-рп/20002 встановлено, що обов'язкове досудове врегулювання спорів, яке виключає можливість прийняття позовної заяви до розгляду і здійснення за нею правосуддя, порушує право особи на судовий захист. Можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим за-

собом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом. Виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту держава може стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов`язком особи, яка потребує такого захисту. Право на судовий захист не позбавляє суб`єктів правовідносин можливості досудового врегулювання спорів. Це може бути передбачено цивільно-правовим договором, коли суб`єкти правовідносин добровільно обирають засіб захисту їхніх прав. Досудове врегулювання спору може мати місце також за волевиявленням кожного з учасників правовідносин і за відсутності у договорі застереження щодо такого врегулювання спору. Таким чином, обрання певного засобу правового захисту, у тому числі і досудового врегулювання спору, є правом, а не обов`язком особи, яка добровільно, виходячи з власних інтересів, його використовує. Встановлення законом обов`язкового досудового врегулювання спору обмежує можливість реалізації права на судовий захист» [9]. Отже, немає необхідності звернення особи до територіального підрозділу ДМС України для підтвердження факту неможливості встановлення юридичного факту проживання у позасудовому порядку.

Окремим питанням, що потребує уточнення, є мета встановлення факту постійного проживання. Насамперед, якщо особа вже має українське громадянство, що підтверджується документацією, яка наявна у відповідній справі у територіального органу ДМС України, або іншим чином, вона має звертатися до суду в порядку адміністративного судочинства. Якщо територіальний орган ДМС України не володіє підтверджуючою підставу встановлення належності до громадянства України документацією, то він не має повноважень анулювати громадянство України особі лише на цій підставі. Яскраво цей принцип був висвітлений у постановах ВС щодо анулювання паспортів громадян України, виданих у АР Крим.

Варто підкреслити, що відповідно до чинного законодавства паспорт громадянина України, отриманий в результаті встановлення належності до громадянства України (ст. 3 Закону), не може бути анульований, адже така дія суперечила б принципу неможливості позбавлення громадянства України. Отже, звернення особи з паспортом громадянина України до суду для встановлення факту проживання з метою встановлення своєї належності до громадянства України є неприйнятним. Ця позиція була висловлена Верховним Судом у постанові від 7 серпня 2019 року у справі № 366/1906/18 [14] (хоча справа не стосувалася саме особи, яка прагнула підтвердити належність до громадянства України на підставі ст. 3 Закону, вона все ж у цілому окреслює дане питання): Оскільки факт, за встановленням якого звернувся заявник, не призведе до виникнення для нього юридичних наслідків у виді підтвердження належності до громадянства України, так як це уже визнано компетентними органами державної влади, про що свідчить рішення Головного управління Міністерства внутрішніх справу України в Автономній Республіці Крим від 10 червня 2008 року про реєстрацію ОСОБА_2 громадянином України, суд апеляційної інстанції правильно відмовив у задоволенні заяви. Доводи заявника про те, що органи міграційної служби не визнають факту його постійного проживання на території України станом на 1990 рік, касаційний суд відхиляє, оскільки апеляційний суд встановив, що заявник з 10 червня 2008 року зареєстрований громадянином України і йому видано паспорт громадянина України.

Наведена позиція висловлювалася неодноразово Верховним Судом. Наприклад, у постанові від 8 квітня 2020 року у справі 757/44694/17-ц Суд прямо вказує, що: «…процедура встановлення належності до громадянства України не повинна застосовуватися до заявника, так як він отримував паспорт громадянина України, про що він вказує у заяві» [15].

Проте, якщо мета звернення громадянина України полягає в оформленні документів іншій особі (зокрема, за ст. 8 Закону), то він у змозі звертатися до суду із заявою про встановлення факту свого постійного проживання. Відповідно до позиції Верховного Суду, висловленої у постанові від 21 серпня 2019 року у справі № 654/50/1919: «Посилання в касаційній скарзі на те, що ОСОБА_1 не може виступати заявником у цій справі, оскільки вона вже є громадянкою України та не може звертатися до суду із заявою про встановлення факту свого постійного проживання на території України до 24 серпня 1991 року, не заслуговують на увагу, і обґрунтовано спростовані судом апеляційної інстанції з посиланням на те, що за наявності документів, що підтверджують факт проживання рідної сестри заявника ОСОБА_2 – ОСОБА_1 на території України до 24 серпня 1991 року Дніпровським районним відділом у місті Херсоні Управління Державної міграційної служби України в Херсонській області, не наведено правових підстав необхідності рішення суду про встановлення факту проживання до 24

серпня 1991 року. Проте своїми діями (листом від 19 грудня 2018 року) посадові особи вказаного відділу зумовили звернення заявника до суду із заявою про встановлення такого факту» [9].

Спираючись на наведене, вбачається за доцільне зупинитися на тому, що судовий процес з встановлення факту постійного проживання на території України не потребує від заявника доведення відсутності іноземного громадянства або ж легальності перебування особи на території України. Належність до громадянства України функціонує як юридична презумпція: особа, щодо якої судом встановлено факт постійного проживання на території України станом на 24 серпня та/або 13 листопада 1991 року, є громадянином України ретроспективно. А отже, визначення статусу особи як іноземця або особи без громадянства не впливає на факт постійного проживання і не є обов'язковою передумовою для встановлення належності до громадянства України. Зокрема, Верховний Суд у постанові від 23 жовтня 2019 року по справі № 753/15748/16-ц, розглядаючи законність винесення рішень про встановлення факту постійного проживання з метою подальшого набуття громадянства України особою, вказав, що «…відповідно до статті 8 Закону України «Про громадянство України» подання чи не подання заяви про припинення громадянства перевіряється компетентним органом при набутті громадянства України, а не під час вирішення питання про встановлення факту проживання особи на території України» [9].

Більш того, із приписів п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про громадянство України» випливає, що перевірка можливого набуття громадянства іноземної держави не передбачається взагалі. З огляду на те, що згідно з приписами п. 4 Положення про Державну міграційну службу, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 360, саме ДМС України та її територіальні органи, ДМС, виходячи зі своїх завдань: «…31) здійснює відповідно до закону заходи щодо запобігання та протидії нелегальній (незаконній) міграції, іншим порушенням міграційного законодавства; …33) здійснює відповідно до закону державний контроль за дотриманням законодавства у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів у передбачених законодавством випадках, притягає порушників до адміністративної відповідальності…» [13]. Як бачимо, ДМС України та її територіальні органи мають достатню компетенцію. З огляду на це можна констатувати, що просте твердження заінтересованої особи про необхідність встановлення статусу легального перебування заявника на терито-рії України не зобов'язує ані заявника, ані суд розглядати питання такого статусу.

Отже, питання встановлення статусу легального перебування заявника на території України є компетенцією ДМС України та її територіальних органів, і не впливає на судовий процес встановлення факту проживання. Зауважимо, що твердження про необхідність доведення легального перебування заявника на території України висловлюються для того, щоб потенційно нівелювати право заявника на звернення до суду. Із цього приводу Верховний Суд у постанові від 19 листопада 2019 року у справі № 153/1340/17-ц щодо конкретних обставин справи вказав: «Доводи касаційної скарги про те, що заявниця під час подачі заяви до Ямпільського районного суду Вінницької області 11 жовтня 2017 року перебувала на території України не законно, а саме з порушенням терміну перебування більше 90 днів протягом 180 днів, а отже, перебуваючи на території України на незаконних підставах, остання не може користуватися процесуальними правами та обов`язками нарівні з фізичними і юридичними особами України, які передбачені ЦПК України, не заслуговують на увагу, оскільки такі заперечення представника заінтересованої особи жодним доказом не підтверджені, а висновки суду не можуть ґрунтуватись на припущеннях» [9].

Виходячи з цього питання легальності перебування особи на території України не має розглядатися в порядку окремого провадження допоки територіальний орган ДМС України не доведе факту шляхом виконання своїх повноважень. Додамо, що заявник, який прагне встановлення факту постійного проживання станом на 24 серпня 1991 року, визнається громадянином України, який завжди перебував і перебуває на території України законно. Як видно, чинне вітчизняне законодавство просто не містить норми про можливість нелегального перебування заявника, який подав до суду заяву про підтвердження факту постійного проживання на території України з метою встановлення належності до її громадянства.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що саме відсутність згадки про домові книги і картки (йдеться про поквартирні карточки й карточки прописки) вносить непорозуміння, через що виникає суперечлива і неоднозначна ситуація. Вихід один – привести норми Порядку і Закону України «Про громадянство України» у відповідність до реалій сьогодення, згадавши (чи додавши як примітку) поквартирні карточки й карточки прописки, що використовувалися на практиці, і вказавши,

що вони можуть (чи не можуть) слугувати додатковим аргументом для суду під час винесення рішення про встановлення факту постійного проживання на території України.

Окреме провадження у справах щодо встановлення юридичного факту постійного проживання на території України станом на 24 серпня та/або 13 листопада 1991 року має свої характерні процесуальні ознаки, які проявляються в наступному:

- метою звернення заявника має бути оформлення належності до громадянства України;
- підставою для звернення особи до суду із відповідною заявою є відсутність паспорта громадянина колишнього СРСР або відсутність у ньому штампу про прописку на визначену дату;
- необхідною умовою для звернення до суду НЕ є попереднє звернення до територіального підрозділу ДМС України;
- не є підставою для відмови у відкритті провадження об'єктивна неможливість заявника підтвердити реєстрацію свого місця проживання;
- НЕ можуть нівелювати права заявника на звернення до суду із заявою щодо встановлення факту постійного проживання наявність у нього іноземного громадянства або ж сумніви щодо легальності його перебування на території України;
- відсутність у даній категорії справ спору про право між заявником і територіальним органом ДМС України;
- до суду заявник мусить подати докази свого постійного проживання станом на 1991 рік, які він об'єктивно може зібрати; а суд, у свою чергу, має витребувати докази, якщо в нього виникли сумніви щодо достовірності поданих заявником доказів;
- у даній категорії справ застосовується відомий під назвою «баланс ймовірностей» стандарт доказування, який дає змогу довести факт постійного проживання заявника непрямими доказами зі ступенем імовірності існування факту більше 50%;
- доказова база складається з багатьох документів і свідчень осіб, які можуть підтвердити факт постійного проживання заявника.

Примітно, що, попри певну специфіку розгляду даної категорії справ, національними судами України вже вироблена відповідна практика (приємно, що доволі детально). Однак слід наголосити, що й досі залишаються певні нормативні аспекти, що потребують тлумачення з боку судів. Наприклад, питання можливості повторного звернення особи до суду із заявою про встановлення юридичного факту постійного проживання на території України станом на 24 серпня та/або 13 листопада 1991 року за наявності рішення суду, яким їй вже відмовлено в задоволенні таких самих вимог, у судовій практиці залишається невирішеним.

Додамо, що процесуальні норми щодо окремого провадження в цих категоріях справ, на наше переконання, слід трактувати без формалізму, тобто таким чином, щоб заявник мав змогу реалізувати закріплене у Конституції України своє право на громадянство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савчин Г. Я., Боровікова В. С. Зміст права на громадянство: окремі аспекти. *Соціально-правові студії.* 2021. Вип. 3 (13). С. 20–27. URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/S&LS_2021_Vol.%204,%20No.%203_20-27.pdf
2. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
3. Постанова Касаційного адміністративного суду 420/5353/20. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107984111&red=100003156164c7c062b5cb91b05ccf3b8d95fa&d=5.
4. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 1618-15#Text
5. Мамницький В. Ю., Ножняк О. М., Сєдих В. Р. Процесуальні аспекти розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Право і суспільство*. 2018. № 3. Ч. 2. С. 61–66. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/3_2018/part_2/12.pdf].
6. Фурса С. Я. Окреме провадження в цивільному процесі України: навч. посібник. Київ, 1999. С. 309.
7. Удальцова І. В. Проблема судового визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: навч. посібник. Харків: Нац. Юрид. акад. України, 1999. С. 3-16.

8. Про громадянство України: Закону України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text
9. Окреме провадження: Встановлення факту проживання на території України для підтвердження належності до громадянства України. Огляд судової практики / В. Любашенко, Д. Купець. Одеса, ГО «ДЕСЯТЕ КВІТНЯ», 2020. https://dk.od.ua/images/Reports/Vstanovlenna_faktu_prozivanna.pdf
10. Порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215/2001#Text
11. Справа № 560/1714/25 22 травня 2025 року м. Хмельницький. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/127550781/
12. Постанова Одеського апеляційного суду від 06.05.2020 по справі № 511/36/20. URL: https://court.opendatabot.ua/cause/511%2F36%2F20
13. Положення про Державну міграційну службу, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 360. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-2014-%D0%BF#Text
14. Постанова Верховного Суду від 7 серпня 2019 року у справі № 366/1906/18. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_07_08_2019_roku_u_spravi_366_1906_18/
15. Постанова Верховного Суду від 8 квітня 2020 року у справі 757/44694/17-ц. URL: https://cr.vn.court.gov.ua/sud0228/pres-centr/news/1103859/

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Остапенко Ю.І., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.78:004.8
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.49

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У ЗВ'ЯЗКУ З ПОШИРЕННЯМ ДІПФЕЙКІВ

Парасюк М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М. В. Цивільно-правовий захист особистих немайнових прав у зв'язку з поширенням діпфейків.

Статтю присвячено дослідженню особливостей використання об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, із фокусом на діпфейках як новітньому явищі цифрового середовища. Обґрунтовано, що масове поширення таких технологій зумовлює виникнення нових викликів для цивільного права, зокрема у сфері захисту особистих немайнових прав особи. Встановлено, що створення та використання діпфейків може призводити до порушення права на честь, гідність, ділову репутацію, зображення та приватність, а також формувати підстави для виникнення деліктних зобов'язань.

Визначено цивільно-правову природу діпфейків як форми неправомірного використання особистих немайнових благ без згоди їх носія. Проаналізовано основні способи цивільно-правового захисту, зокрема спростування недостовірної інформації, припинення її поширення, видалення відповідного контенту, а також відшкодування моральної шкоди і компенсацію за неправомірне використання зображення чи інших елементів індивідуалізації особи. Окрему увагу приділено процесуальним аспектам захисту, включаючи застосування заходів забезпечення позову.

Досліджено як правомірні, так і неправомірні практики використання діпфейків. Показано, що за умови дотримання вимог закону вони можуть застосовуватися у сфері освіти, культури, медіа та реабілітації, тоді як їх використання без згоди особи або з метою введення в оману призводить до порушення її цивільних прав. Розглянуто міжнародно-приватноправові аспекти поширення діпфейків, зумовлені їх транскордонним характером, зокрема питання визначення юрисдикції та застосовного права.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного законодавства України, які полягають у необхідності нормативного закріплення цифрової ідентичності особи як об'єкта цивільно-правового захисту та розвитку ефективних механізмів протидії неправомірному використанню діпфейків.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний, системно-структурний, порівняльно-правовий та метод правового моделювання, що дозволило комплексно проаналізувати цивільно-правову природу діпфейків і визначити напрями вдосконалення законодавства.

Ключові слова: діпфейк, особисті немайнові права, право на зображення, приватність, моральна шкода, цифрова ідентичність, цивільно-правовий захист.

Parasyuk M. V. Civil-legal protection of personal non-property rights in connection with the spread of deepfakes.

The article is devoted to the study of the features of the use of objects generated by artificial intelligence, with a focus on deepfakes as a new phenomenon of the digital environment. It is substantiated that the mass distribution of such technologies leads to the emergence of new challenges for civil law, in particular in the field of protection of personal non-property rights of an individual. It is established that the creation and use of deepfakes can lead to a violation of the right to honor, dignity, business reputation, image and privacy, as well as form the basis for the emergence of tortious obligations.

The civil-legal nature of deepfakes as a form of unlawful use of personal non-property benefits without the consent of their bearer is determined. The main methods of civil law protection are analyzed, in particular, refuting false information, stopping its distribution, removing the relevant content, as well as compensation for moral damage and compensation for the unlawful use of an image or other elements of a person's individualization. Special attention is paid to procedural aspects of protection, including the application of measures to secure the claim.

Both lawful and unlawful practices of using deepfakes are studied. It is shown that, provided that the requirements of the law are met, they can be used in the field of education, culture, media and rehabilitation, while their use without the consent of a person or for the purpose of misleading leads to a violation of his civil rights. The international and private law aspects of the spread of deepfakes, due to their cross-border nature, are considered, in particular the issue of determining jurisdiction and applicable law.

Proposals are formulated to improve the civil legislation of Ukraine, which consist in the need for regulatory consolidation of a person's digital identity as an object of civil law protection and the development of effective mechanisms to combat the illegal use of deepfakes.

Key words: deepfakes, personal non-property rights, image rights, privacy, moral damage, digital identity, civil law protection.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту, зокрема у сфері машинного навчання, у другому десятилітті XXI століття зумовив трансформацію підходів до створення та використання цифрового контенту. Якщо на початкових етапах такі технології застосовувалися переважно у освітній, культурній та комунікативній сферах, то сьогодні їх використання дедалі частіше супроводжується втручанням у сферу приватних прав та інтересів особи.

Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку з поширенням діпфейків – цифрових аудіовізуальних матеріалів, створених за допомогою алгоритмів штучного інтелекту, які імітують зовнішність, голос або поведінку реальної особи. Високий рівень правдоподібності таких матеріалів зумовлює ризики введення в оману третіх осіб та порушення особистих немайнових прав, зокрема права на честь, гідність, ділову репутацію, зображення та приватність.

Незважаючи на наявність окремих правових механізмів захисту, сучасне цивільне законодавство не повною мірою враховує специфіку діпфейків як форми використання цифрової ідентичності особи. Відсутність чітких критеріїв розмежування правомірного та неправомірного використання таких технологій, а також ефективних способів оперативного захисту прав особи, зумовлює необхідність комплексного наукового дослідження цієї проблематики.

У зв'язку з цим виникає потреба у визначенні цивільно-правової природи діпфейків, їх класифікації з точки зору правомірності використання, а також у розробці ефективних механізмів захисту особистих немайнових прав особи в умовах цифровізації суспільства.

Мета статті полягає у визначенні цивільно-правової природи діпфейків та дослідженні механізмів захисту особистих немайнових прав особи у зв'язку з їх створенням і поширенням, а також у розробці пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства України у сфері захисту цифрової ідентичності.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика використання технологій штучного інтелекту та їх впливу на правову систему активно досліджується як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Зокрема, загальні питання правового регулювання цифрових технологій, захисту персональних даних та приватності особи розглядалися у працях таких українських науковців, як О. Кохановської, Р. Майданика, В. Коссак та інших.

Окремі аспекти захисту особистих немайнових прав особи, зокрема честі, гідності, ділової репутації та права на зображення, були предметом дослідження І. Спасибо-Фатєєвої, Р. Майданика, О. Кохановської, які обґрунтовують необхідність розширення підходів до захисту особистих немайнових благ в умовах цифровізації суспільства.

Проблеми правового регулювання штучного інтелекту та відповідальності за його використання досліджуються також у працях зарубіжних учених, зокрема Вудро Барфілд, Уго Пагалло, Райан Калло, які аналізують вплив новітніх технологій на традиційні правові інститути.

Безпосередньо питання діпфейків як правового феномену досліджуються у працях Роберт Чесні та Даніель Сітрон, які розглядають їх як інструмент дезінформації та загрозу правам людини, зокрема у контексті порушення приватності та репутації.

Водночас у науковій літературі переважають дослідження, спрямовані на кримінально-правові, інформаційно-правові та безпекові аспекти використання діпфейків. Натомість цивільно-правова природа діпфейків як форми порушення особистих немайнових прав, а також механізми їх захисту у межах цивільного права та цивільного процесу залишаються недостатньо дослідженими.

Таким чином, існує потреба у подальшому комплексному аналізі діпфейків саме з позицій цивільного права, зокрема щодо визначення їх як підстави виникнення деліктних зобов'язань та розробки ефективних способів захисту прав особи у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Термін «deepfake» поєднує у собі поняття «глибоке навчання» та «підробка» і використовується для позначення цифрового контенту, створеного із застосуванням алгоритмів штучного інтелекту, що імітує зовнішність, голос або поведінку реальної особи [1].

Етимологія терміну «deepfake» походить від англійської мови та поєднує елементи, пов'язані з глибоким навчанням – формою штучного інтелекту, яка імітує процеси людського мозку за допомогою штучних нейронних мереж. Друга частина терміна «fake», широко використовується в сучасних мовах для передачі різних значень, від неправдивих новин («фейкові новини») до фальшивих профілів публічних осіб у соціальних мережах. Одне з визначень фейкових новин полягає в тому, що це форма підробки, неправда, що поширюється спеціально для дезінформації аудиторії [2, с. 184-188].

Згідно з дослідженням групи з інформатики DeepTrace Labs, кількість діпфейків в Інтернеті зростатиме експоненціально щороку. У 2018 році в Інтернеті було знайдено 7964 оригінальних відео, створених за допомогою цієї технології, а у 2019 році ця кількість досягла 14 600. Хоча більшість цих відео є порнографічними, деякі з них були створені з метою дезінформації та маніпуляції, а саме: 12% фейкових відео підривали імідж політиків; 5% були помітні в журналістських матеріалах; 2% стосувалися бізнес-діячів.

Крім того, дослідження виявило 20 незалежних веб-сайтів, які створюють такий контент. Результати показують, що, здавалося б, нешкідливі комп'ютерні програми, створені для розважальних цілей, можуть становити серйозний виклик для світової спільноти [3].

Діпфейки – це потужні інструменти, які можна використовувати як у благодійних, так і в маніпулятивних цілях, залежно від цільового призначення.

З цивільно-правової точки зору діпфейк слід розглядати не лише як технологічний продукт, а як результат використання персональних немайнових благ особи без її згоди.

Визначальною ознакою діпфейку є його гіперреалістичність, яка здатна вводити в оману третіх осіб, створюючи уявлення про достовірність інформації. Саме ця ознака обумовлює його потенційну протиправність у разі порушення прав конкретної особи.

Отже, діпфейк може виступати: об'єктом цивільних правовідносин; підставою виникнення деліктних зобов'язань; способом неправомірного використання образу особи.

Нижче наведено приклади законного та зловмисного використання діпфейків.

Отож, корисні діпфейки використовують в таких галузях:

1) виготовлення кінострічок. В них можна замінити як повністю актора, так і частину його тіла (обличчя, руки, поставу), голос, міміку, жести і економити мільйони коштів;
2) на цифрових освітніх платформах та в корпоративних навчальних системах, де використовують аватарів на основі ШІ. Тут поширеними є цифрові освітні інструктори, аватари персоналізованих відомих культурних діячів та історичних постатей; штучно створені коучі, які надають освітню інформацію;
3) технології доступності та допоміжні технології, які використовуються для клонування голосу людини при порушенні їх мовних функцій через хворобу (проблеми слуху, мовлення).

Діпфейки, які передбачають зловмисні дії, злочинні дії, дії кримінально караного характеру, спрямовані проти безпеки, здоров'я та життя суспільних мас:

1) політична дезінформація та пропаганда: фальшиві інтерв'ю, промови, кількасекундний ролик з цифровим аватаром тощо, який поширює неправдиву чи суперечливу інформацію;
2) клонування голосу, обличчя при просуванні фінансових махінацій, злочинів, що позначаються згодом як фінансові шахрайства;
3) в системі соціальної інженерії та крадіжці персональних даних;
4) фішингові шахрайства з використанням AI-генерованих голосів або відео для зміни платіжних реквізитів, голосове клонування для наказів підлеглим працівникам при переводах коштів тощо [4].

Обговорюючи сутність діпфейків, дослідник А. Гачкевич наголошує на питанні: на якому елементі слід зробити акцент: на здатності діпфейку виглядати правдоподібно, сприяючи імітації автентичності, чи на тому факті, що діпфейки створюються за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення на основі глибокого машинного навчання, гілки штучного інтелекту [5, с. 14]. Ми погоджуємось з висновком дослідника, що ефект високої правдоподібності стосується, швидше, подання інформації, ніж її точності. Відео може здаватися реалістичним, доки ми не проаналізуємо ймовірність того, що зображена подія насправді відбудеться. У деяких випадках, навіть після аналізу, все ще може бути важко визначити правду. Тому визначення діпфейку повинно підкреслювати його гіперреалістичну форму та схожість з особою, яку він містить, а не його фактичну точність. Більше того, не всі діпфейки становлять небезпеку. Наприклад, гумористичне відео, яке легко сприймається як підробка, не несе таких самих ризиків, як відео, яке виглядає реалістичним.

Крім того, залучення штучного інтелекту до створення діпфейків, а саме методу глибокого навчання, є палицею з двома кінцями у формулюванні визначення. З одного боку, штучний інтелект гарантує, що відео чи зображення, або, можливо, інші типи контенту, стають переконливими завдяки здатності генерувати короткий, унікальний аналог реальності. З іншого боку, результатом цього процесу є не реальність, а радше вигадане представлення, втілене в контенті, відповідно до параметрів, встановлених користувачем програмного забезпечення [5, с. 15].

Слід сказати, що хоча створення діпфейків в різних сферах налічує до десяти років, ні кримінальна наука окремої країни, ні міжнародні організації ще не розробили достатньо ефективної інструкції, методичних рекомендацій чи документу, як реагувати на виявлення діпфейків, їх класифікацію за шкалою «безпека – користь – небезпека – шкода – злочин», тому що розвиток штучного інтелекту, рівень машинного навчання і людські фантазії при створенні подібного контенту ще не настільки класифіковані та вивчені, перебувають в стані розвитку. Але реагувати на злочинне, шкідливе використання діпфейків необхідно. Тому у кількох країнах характеристики особистості (зовнішність, вираз обличчя, будова тіла) захищені правом на публічність, яке захищає різні прояви особи – від імені до підпису – від несанкціонованого комерційного використання. Право на публічність має спільні риси із захистом торговельних марок, пов'язуючи його зі сферою інтелектуальної власності [6, с. 1171].

Відповідно, будь-яке комерційне використання голосу, зображення та інших атрибутів особи повинно вимагати її згоди, щоб уникнути потенційних юридичних проблем. Щодо діпфейків, право на публічність та здатність особи контролювати значення власної особистості [7, с. 225-294.] застосовується у випадках, коли діпфейки використовуються для реклами або інших комерційних цілей.

Також діпфейки широко використовуються в такому типі шантажу чи образи честі та гідності людини, як порнографія помсти. Порнографія помсти пов'язана з публікацією фотографій та відео відвертого характеру без її згоди. Згідно зі словником Merriam-Webster, це трапляється, коли сексуально відверті зображення особи публікуються в Інтернеті без її згоди, особливо як форма помсти чи домагань [10]. Незважаючи на свою фальшивість, діпфейки також можна вважати порнографією помсти, враховуючи фактор їх сприйняття як точних. Одним із найгучніших випадків використання діпфейків для маніпуляцій та пропаганди є фейкове порновідео за участю відомої індійської опозиційної журналістки Рани Айюб. Фан-сторінка лідера партії Бхаратія Джаната (BJP) поширила фейкове відео, на якому нібито зображена журналістка, тим самим дискредитуючи Рану в очах індійської громади. Ще одним прикладом маніпуляцій з використанням нових технологій є випадок міністра фінансів Малайзії Азміна Алі. За допомогою діпфейка обличчя політика з'явилося на відео, де він займається гомосексуальним сексом, що є незаконним у Малайзії [3, с. 109].

Діпфейки можуть слугувати інструментом для шахрайства та інших незаконних дій, включаючи крадіжку особистих даних, нелегальну міграцію та шпигунство [9, с. 58–64]. Деякі країни, зокрема Сінгапур [10], вже прийняли закони, що криміналізують використання діпфейків.

Очікується, що виклики, що виникають через діпфейки, будуть розглянуті для вдосконалення кримінального законодавства та розвитку судової практики. Перевагу надасть порівняльний підхід, коли держави запозичують норми одна в одної для введення нових злочинів у свої правові системи. Таким чином, діпфейк не повинен бути засобом вчинення злочину на основі складу злочинів кримінального права.

В боротьбі за безпечне застосування діпфейків слід також згадати процедуру маркування контенту. Вчені все частіше вивчають ідею позначення походження контенту, створеного штучним інтелектом,

щодо створення та поширення діпфейків [11]. Ця пропозиція також підтримується на рівні урядових угод. Одним з ключових принципів G7 є «розробка та впровадження надійних механізмів автентифікації та походження контенту, де це технічно можливо, включаючи водяні знаки або інші методи, що дозволяють користувачам ідентифікувати контент, створений штучним інтелектом». Правила щодо маркування стають частиною законодавства, перш за все, відповідно до прогресивного Закону ЄС про штучний інтелект (стаття 50) [12].

Поширення діпфейків безпосередньо пов'язане з ризиком порушення низки особистих немайнових прав, закріплених у цивільному законодавстві України.

Право на честь, гідність і ділову репутацію. Діпфейки можуть містити недостовірну інформацію, що дискредитує особу, створює хибне уявлення про її поведінку або висловлювання. Це є підставою для захисту у формі спростування недостовірної інформації.

Право на зображення особи. Використання обличчя, міміки чи зовнішності особи без її згоди є прямим порушенням права на зображення. Діпфейки значно розширюють можливості такого порушення, оскільки дозволяють створювати новий контент без фактичної участі особи.

Право на приватність. Діпфейки можуть втручатися у приватне життя особи, зокрема шляхом створення неправдивих сцен особистого характеру.

Цифрова ідентичність як об'єкт захисту. Сучасні умови вимагають визнання цифрової ідентичності особи (зображення, голос, поведінкові моделі) як самостійного об'єкта цивільно-правового захисту.

Особа, права якої порушені шляхом створення чи поширення діпфейку, може скористатися широким спектром цивільно-правових способів захисту, передбачених чинним законодавством України. До таких способів, зокрема, належать:

- визнання інформації недостовірною та її спростування;
- припинення поширення діпфейку;
- видалення відповідного контенту;
- відшкодування моральної шкоди;
- компенсація за неправомірне використання зображення, голосу чи інших елементів індивідуалізації особи.

Зазначені способи захисту випливають із загальних положень Цивільного кодексу України, зокрема статей 16, 277, 280, 307, 308, які встановлюють механізми захисту особистих немайнових прав та визначають можливість спростування недостовірної інформації, заборони її поширення і відшкодування завданої шкоди [13].

У науковій літературі підкреслюється, що особисті немайнові права мають абсолютний характер і підлягають ефективному судовому захисту незалежно від способу їх порушення. Як зазначає Р. Стефанчук, особисті немайнові права фізичної особи є невідчужуваними та непорушними, а їх захист здійснюється шляхом припинення дій, що їх порушують, та відшкодування моральної шкоди [14, с. 206].

Особливе значення у випадку поширення діпфейків має інститут відшкодування моральної шкоди, оскільки такі дії здатні спричиняти істотні нематеріальні втрати, пов'язані із приниженням честі, гідності, ділової репутації, а також психологічним дискомфортом особи. Моральна шкода охоплює не лише фактичні страждання особи, але й негативні наслідки для її соціального становища та репутації.

Водночас, ефективність захисту особистих немайнових прав значною мірою залежить від своєчасності реагування на правопорушення, особливо у сфері поширення інформації в мережі Інтернет, де шкода може швидко набувати масштабного характеру. Дане твердження відображає правову позицію Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (справа № 756/10624/21), де суд вказав, що вимога про видалення статті є належним способом захисту саме через неможливість іншим чином зупинити швидке поширення порушення в мережі [15].

У межах цивільного процесу важливим є застосування заходів забезпечення позову, які дозволяють оперативно припинити порушення прав особи ще до ухвалення рішення у справі. До таких заходів може належати блокування або видалення відповідного цифрового контенту, заборона його подальшого поширення, а також обмеження доступу до нього.

Таким чином, цивільно-правові способи захисту прав особи у випадках створення та поширення діпфейків є комплексними та включають як матеріально-правові, так і процесуальні механізми, спрямовані на відновлення порушених прав, припинення протиправної поведінки та компенсацію завданої шкоди.

Діпфейки також мають виражений транскордонний характер, що істотно ускладнює ефективний захист прав особи у випадку їх створення та поширення. Особливості функціонування глобального цифрового середовища, зокрема соціальних мереж та відеоплатформ, зумовлюють ситуації, коли контент створюється в одній державі, розміщується на серверах в іншій, а шкода завдається особі, яка перебуває в третій юрисдикції.

У зв'язку з цим виникає низка складних правових проблем, серед яких: визначення юрисдикції суду; встановлення застосовного права; притягнення до відповідальності іноземних суб'єктів.

Поширення діпфейків через глобальні платформи актуалізує необхідність застосування норм міжнародного приватного права, зокрема щодо визначення компетентного суду та права, що підлягає застосуванню до відповідних правовідносин. Як зазначає S. Symeonides, у справах із транскордонним елементом ключовим є встановлення найбільш тісного зв'язку правовідносин із певною юрисдикцією, що визначає застосовне право [16, с. 45].

Водночас важливе значення для формування підходів до вирішення подібних спорів має практика Суду Європейського Союзу. Зокрема, у справі eDate Advertising GmbH v X and Martinez v MGN Limited Суд ЄС сформулював підхід, відповідно до якого особа, права якої порушені в мережі Інтернет, може звертатися до суду як за місцем заподіяння шкоди, так і за місцем свого основного центру інтересів, що істотно розширює можливості захисту у транскордонних спорах [17].

Аналогічні підходи простежуються і в практиці Європейського суду з прав людини. У справі Delfi AS v Estonia Суд визнав відповідальність інтернет-платформи за поширення протиправного контенту третіми особами, підкресливши обов'язок забезпечення ефективного балансу між свободою вираження поглядів та захистом честі і гідності особи [18].

З урахуванням зазначеного, можна зробити висновок, що ефективний захист особистих немайнових прав у випадках поширення діпфейків потребує не лише вдосконалення національного законодавства, але й активного використання напрацювань європейської судової практики, розвитку міжнародного співробітництва та гармонізації правових підходів у сфері цифрових правовідносин.

З метою підвищення ефективності захисту прав особи в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій доцільним є вдосконалення національного законодавства України у сфері регулювання діпфейків. Зокрема, пропонується:

- закріпити на законодавчому рівні поняття цифрової ідентичності як сукупності індивідуалізуючих ознак особи у цифровому середовищі;
- уточнити правовий режим використання зображення, голосу та інших біометричних характеристик особи;
- передбачити спеціальні цивільно-правові способи захисту від неправомірного використання діпфейків;
- удосконалити механізми оперативного обмеження доступу та видалення незаконного контенту;
- сприяти формуванню сталої судової практики щодо визначення розміру компенсації моральної шкоди у справах, пов'язаних із цифровими правопорушеннями.

На наше переконання, ефективне правове регулювання у цій сфері потребує формування чіткої дозвільно-заборонної системи класифікації діпфейків, яка б окреслювала межі їх добросовісного та недобросовісного використання, а також дозволяла відмежовувати правомірну діяльність від правопорушень і кримінально караних діянь.

До добросовісного застосування діпфейків доцільно віднести випадки, коли їх використання не порушує прав та законних інтересів інших осіб і має суспільно корисний характер. Зокрема, це:

- використання у сфері освіти, зокрема при створенні цифрових навчальних платформ та інтерактивних освітніх продуктів;
- застосування у культурно-мистецькій діяльності, включаючи цифрову реконструкцію історичних постатей та популяризацію культурної спадщини;
- використання у музейно-туристичній сфері з метою розширення доступу до культурних об'єктів;
- застосування у кіноіндустрії за умови дотримання прав осіб, зображення або голос яких використовуються;
- використання у медичній та реабілітаційній практиці, зокрема для відновлення комунікативних можливостей осіб із порушеннями мовлення.

Обов'язковою умовою правомірності у таких випадках має бути належне інформування користувачів про застосування технологій штучного інтелекту при створенні відповідного контенту.

Водночас до недобросовісного та протиправного використання діпфейків слід віднести дії, що порушують особисті немайнові права особи або спрямовані на введення в оману третіх осіб. До таких, зокрема, належать:

- відтворення або клонування зовнішності, голосу чи поведінки особи без її згоди;
- використання персональних даних з метою маніпуляції суспільною думкою або введення в оману;
- застосування діпфейків у шахрайських схемах, зокрема фінансового характеру;
- використання образу особи без її дозволу у творчих або комерційних продуктах;
- поширення діпфейків, що містять матеріали інтимного характеру без згоди особи.

Таким чином, запропонована класифікація має динамічний характер і може бути розширена з урахуванням розвитку судової практики та появи нових форм використання технологій штучного інтелекту. Її впровадження сприятиме формуванню збалансованого підходу до правового регулювання діпфейків, що забезпечить належний захист прав особи та водночас не перешкоджатиме розвитку інноваційних технологій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що діпфейки як продукт розвитку технологій штучного інтелекту становлять складне міждисциплінарне явище, яке набуває самостійного значення у сфері цивільно-правового регулювання. Їх специфіка полягає у поєднанні високого рівня технологічної достовірності із потенційною здатністю порушувати особисті немайнові права фізичної особи, зокрема право на честь, гідність, ділову репутацію, зображення та приватність.

Обґрунтовано, що діпфейк у цивільно-правовому розумінні слід розглядати не лише як результат технічної діяльності, а як форму використання індивідуалізуючих ознак особи без її згоди, що може створювати підстави для виникнення деліктних зобов'язань. Визначальною ознакою діпфейків є їх гіперреалістичність, яка зумовлює здатність вводити в оману третіх осіб і, відповідно, підвищує ризик заподіяння немайнової шкоди.

Доведено, що чинне цивільне законодавство України загалом містить базові механізми захисту прав особи у випадках поширення діпфейків, однак не враховує повною мірою специфіку цифрового середовища та новітніх технологій. У зв'язку з цим особливого значення набуває застосування таких способів захисту, як спростування недостовірної інформації, припинення її поширення, видалення контенту, а також відшкодування моральної шкоди. Водночас ефективність їх реалізації значною мірою залежить від оперативності реагування та можливості застосування заходів забезпечення позову.

Встановлено, що транскордонний характер поширення діпфейків істотно ускладнює захист прав особи та потребує активного застосування норм міжнародного приватного права, а також врахування практики європейських судових інституцій. У цьому контексті особливого значення набувають підходи щодо визначення юрисдикції, застосовного права та відповідальності інформаційних посередників.

Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства України шляхом закріплення поняття цифрової ідентичності, уточнення правового режиму використання зображення та голосу особи, а також запровадження спеціальних механізмів реагування на неправомірне використання діпфейків. Запропоновано формування дозвільно-заборонної класифікації діпфейків, яка дозволить чітко розмежувати правомірне та протиправне їх використання.

Загалом, забезпечення ефективного захисту прав особи в умовах розвитку технологій штучного інтелекту потребує комплексного підходу, що поєднує вдосконалення цивільно-правових механізмів, розвиток судової практики та гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами. Це дозволить досягти балансу між свободою інноваційного розвитку та належним рівнем охорони особистих немайнових прав у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Deepfake. *Encyclopaedia Britannica*. URL: https://www.britannica.com/ technology/deepfake
2. Мудра І. Поняття «фейку» та його уявлення у ЗМІ. *Теле- та радіожурналістика*. 2016. №15. С. 184-188. URL: https://publications.lnu.edu.ua/collections/ index.php/teleradio/article/viewFile/694/69

3. Подус С. Діпфейки в інформаційній війні. Сучасна війна: гуманітарний аспект: *IV Міжнародна наукова конференція ХНУПС ім. І.Кожедуба*, 21-22 травня 2020. С. 108-110. URL: https://www.hups.mil.gov.ua/assets/doc/science/stud-conf/suchasna-viyna-gumanitarniy-aspekt-05-2020/32.pdf
4. Загроза діпфейків і як їх вчасно розпізнати. *Eska Global*. 08.06.2025. URL: https://eska.global/blog/zagroza-dipfejkiv-i-yak-yih-vchasno-rozpiznati
5. Hachkevych A. Deepfakes: Definition of the Concept and Criteria for Distinguishing Between Harmful and Harmless Deepfakes. Veritas: *Legal and Psychological-Pedagogical Research.* 2025. № 1(2). С. 12–20. DOI: doi.org/10.23939/veritas2025.02.012. URL: https://science.lpnu.ua/veritas/all-volumes-and-issues/volume-1-number-2-2025/deepfakes-definition-concept-and-criteria
6. Dogan S., Lemley M. What the Right of Publicity Can Learn from Trademark *Law. Stanford Law Review*. 2006. № 58. P. 1161–1220.
7. McKenna M. The Right of Publicity and Autonomous Self-Definition. University of Pittsburgh. *Law Review*. 2005. № 67. С. 225–294.
8. Merriam-Webster. (n. d.). Revenge Porn. In Merriam-Webster.com dictionary. March 10, 2025. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/revenge%20porn
9. Alanazi S., Asif S., Moulitsas I. Examining the societal impact and legislative requirements of deepfake technology: a comprehensive study. *International Journal of Social Science and Humanity.* 2024. № 14(2). С. 58–64. URL: https://www.researchgate.net/publication/379615642_ Examining_the_Societal_Impact_and_Legislative_Requirements_of_Deepfake_Technology_A_Comprehensive_Study
10. Werner J. Singapore's parliament passes bill to combat manipulated online election content. 24.10.2024. URL: https://babl.ai/singapores-parliament-passes-bill-to-combat-manipulated-online-election-content/
11. Gamage D., Sewwandi D., Zhang M., Bandara A. Labeling Synthetic Content: User Perceptions of Warning Label Designs for AI-generated *Content on Social Media*. 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2503.05711
12. European Commission. Hiroshima Process International Guiding Principles for Advanced AI system. 30.10.2023. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/hiroshima-process-internationalguiding-principles-advanced-ai-system
13. Цивільний кодекс України від 16.03.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
14. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. відп. ред. Я. М. Шевченко. К: КНТ, 2007. 626 с.
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду. Справа № 756/10624/21 від 11.10.2023 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114187195
16. Symeonides S.C. Private International Law: Idealism, Pragmatism, Eclecticism. Brill Nijhoff, 2021 462 p.
17. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 25 October 2011. *eDate Advertising GmbH v X; Martinez v MGN Limited*. Joined Cases C-509/09 and C-161/10. URL: https://www.5rb.com/case/edate-advertising-gmbh-v-x-and-olivier-martinez-and-robert-martinez-v-mgn-limited/
18. Judgment of the European Court of Human Rights. *Delfi AS v Estonia*. 16 June 2015. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/delfi-as-v-estonia/

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Парасюк М.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.7
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.50

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ НА ТОРГОВЕЛЬНІ МАРКИ В КОНТЕКСТІ ВСТУПУ ДО ЄС: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Петриченко А. П.,
аспірант,
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0002-6390-2795

Петриченко А. П. Співвідношення прав на торговельні марки в контексті вступу до ЄС: досвід Польщі та перспективи для України.

У статті досліджується проблема співвідношення правових режимів охорони прав на торговельні марки залежно від хронологічного моменту їх набуття в контексті майбутнього вступу України до Європейського Союзу (ЄС). Досліджено принцип сприятливої інтеграції (przyjazna integracja), сформований судовою практикою Республіки Польщі та встановлено, що зазначений принцип був ретроспективно закріплений Вищим адміністративним судом Республіки Польщі вже після вступу держави до ЄС – з поширенням на весь період від 1 лютого 1994 р. до дати вступу Республіки Польща до ЄС. На підставі порівняльно-правового аналізу обґрунтовано застосування функціонального аналога цього принципу в Україні.

Автором проаналізовано механізм автоматичного поширення торговельних марок ЄС на територію нової держави-члена відповідно до статті 209 Регламенту (ЄС) № 2017/1001 [1] та акцентовано увагу на проблемі конфлікту пріоритету: торговельна марка ЄС для цілей зіставлення прав набуває чинності в день вступу, а не в оригінальну дату реєстрації, що є відступом від загального принципу першості в поданні заявки. Досліджено преклюзивний характер строку подання заперечень за статтею 209(3) Регламенту (ЄС) № 2017/1001, що відраховується від дати публікації в Віснику Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу (Вісник EUIPO) [2]. Сформовано висновок про необхідність законодавчого закріплення в перехідних положеннях Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 року [3] (Закон № 3689-XII) принципу проєвропейського тлумачення законодавства у сфері торговельних марок ретроспективно від 1 вересня 2017 р. Надано рекомендації щодо нормативного вирішення конфліктних ситуацій, пов'язаних з поширенням інституту торговельної марки ЄС на територію України після її вступу до ЄС шляхом прийняття відповідного підзаконного акту, який визначатиме механізм повідомлення заінтересованих осіб щодо наявних торговельних марок в реєстрі Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу (EUIPO), які є тотожними або схожими до ступеня змішування із торговельними марками та заявками на них в Україні, а також врегулюватиме засади співпраці Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ) з EUIPO на етапі підготовки до вступу та в перехідний період.

Ключові слова: торговельна марка, acquis communautaire, гармонізація з правом ЄС, співвідношення правових режимів, сприятлива інтеграція, ретроспективна дія норми права.

Petrychenko A.P. Co-relationship between trademark rights in the context of EU accession: the experience of Poland and prospects for Ukraine.

This article examines the issue of the relationship between legal regimes governing the protection of trade mark rights depending on the date of their acquisition, in the context of Ukraine's future accession to the European Union (EU). It explores the principle of 'favourable integration', as established by the case law of the Republic of Poland, and it is established that this principle was retrospectively enshrined by the Supreme Administrative Court of the Republic of Poland after the state's accession to the EU – with effect for the entire period from 1 February 1994 to the date of the Republic of Poland's accession to the EU.

On the basis of a comparative legal analysis, the application of a functional analogue of this principle in Ukraine is justified.

The author has analysed the mechanism for the automatic extension of EU trade marks to the territory of a new Member State in accordance with Article 209 of Regulation (EU) No 2017/1001 [1] and highlighted the problem of conflicting priorities: for the purposes of comparing rights, an EU trade mark takes effect on the date of accession rather than on the original date of registration, which constitutes a departure from the general principle of priority based on the date of filing.

The preclusive nature of the time limit for filing oppositions under Article 209(3) of Regulation (EU) No 2017/1001, which is calculated from the date of publication in the Official Journal of the European Union Intellectual Property Office (EUIPO Gazette) is established [2]. A conclusion has been reached regarding the need to enshrine in the transitional provisions of the Law of Ukraine 'On the Protection of Rights to Marks for Goods and Services' of 15 December 1993 [3] (Law No. 3689-XII) the principle of pro-European interpretation of legislation in the field of trade marks with retroactive effect from 1 September 2017. Recommendations have been provided regarding the regulatory resolution of conflicts arising from the extension of the EU trade mark system to the territory of Ukraine following its accession to the EU, through the adoption of a relevant regulatory act which will establish a mechanism for notifying interested parties of trade marks listed in the EUIPO register, which are identical or confusingly similar to trade marks and applications for trade marks in Ukraine, and will also regulate the principles of cooperation between the NIPO and the EUIPO during the pre-accession phase and the transition period.

Key words: trade mark, acquis communautaire, harmonisation with EU law, relationship between legal regimes, favourable integration, retroactive effect of a legal provision.

Постановка проблеми. Питання співвідношення правових режимів охорони торговельних марок залежно від моменту набуття прав до вступу держави до ЄС набуло актуальності для України у зв'язку із отриманням статусу кандидата на повноправне членство відповідно до рішення Ради Європейського Союзу (Ради ЄС) від 23 червня 2022 р. Відповідно до усталеної законодавчої практики ЄС частина 1 статті 209 Регламенту (ЄС) № 2017/1001 набуде відповідних змін у спосіб, за яким дія всіх торговельних марок ЄС та заявок на них автоматично набуде поширення на територію України, безпосередньо на дату вступу до ЄС.

Проте правовий режим їхнього співіснування з масивом прав власників на торговельні марки України або на заявки на торговельні марки, що були набуті до дня вступу згідно з правовим режимом дії виключно національного законодавства України, наразі не є належним чином дослідженим.

Метою дослідження є аналіз проблеми співвідношення прав на торговельні марки залежно від хронологічного моменту їх набуття; дослідження принципу сприятливої інтеграції, що був усталений судовою практикою Республіки Польща та перспектив його застосування до України; формулювання рекомендацій щодо змін до законодавства України з метою належного регулювання особливостей перехідного режиму від дати взяття Україною зобов'язань щодо гармонізації законодавства з acquis ЄС до дати набуття членства в ЄС Україною з метою належної гармонізації законодавства України щодо торговельних марок.

Стан опрацювання проблематики. Питання гармонізації законодавства України у сфері торговельних марок із правом ЄС досліджувалося в працях українських вчених О.Ф. Дорошенка, Г.О. Андрощука, Ю. М. Капіци та інших.

Питання співвідношення правових режимів (національного та торговельної марки Співтовариства) охорони торговельних марок досліджувала М. Зєліньска, проблематика колізій між національними торговельними марками та торговельними марками ЄС у період після вступу РП до ЄС висвітлена в працях Р. Скубіша і Л. Желеховського та інших. Водночас, питанню дослідження правового режиму співвідношення торговельних марок ЄС та заявок на них з правами власників на торговельні марки або на заявки на них України, що набуті в Україні до дня вступу, не було приділено достатньої уваги.

Виклад основного матеріалу. Перед Україною як державою-кандидатом на вступ до ЄС постає проблема співвідношення прав на торговельні марки, набутих до та після вступу до ЄС. Відповідно, пропонується звернути увагу на співвідношення режиму правової охорони заявок на торговельні марки, поданих до НОІВ та зареєстрованих торговельних марок України разом із міжнародними реєстраціями з поширенням на територію України у період між датою набуття чинності Угоди про асоціацію

між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [4] (Угода про асоціацію) у 2017 році та періодом, який почне свій перебіг від дати безпосередньо після набуття членства.

Наразі національне законодавство щодо торговельних марок перебуває на стадії триваючої гармонізації із законодавством ЄС, водночас із об'єктивних причин, а саме внаслідок того, що Україна набула статус кандидата відносно недавно, рівень гармонізації відповідає рівню достатнього для асоціації, але поки що не в повній мірі відповідає acquis ЄС. Саме розбіжності між національним режимом правового регулювання торговельних марок та acquis communautaire в цей перехідний період становлять найбільшу загрозу розвитку правових колізій, що не сприяє повній гармонізації. Подібний перехідний період долають всі держави-кандидати на шляху до набуття членства в ЄС. Зокрема, в Республіці Польща (РП) цю проблематику було вирішено в тому числі через запровадження принципу так званої «сприятливої інтеграції» (przyjazna integracja – в авторському перекладі з польської мови) через усталену судову практику РП.

Нормативною підставою цьому виступили статті 68 і 69 Угоди про асоціацію між Республікою Польща та Спільнотами ЄС, підписаної 16 грудня 1991 р., чинної з 1 лютого 1994 р. (Угода РП про асоціацію) [5]. Стаття 68 Угоди РП про асоціацію встановила, що сторони визнають, що суттєвою попередньою умовою економічної інтеграції Польщі зі Співтовариством є зближення чинного та майбутнього законодавства Польщі із законодавством, що існує у Співтоваристві. Польща докладе всіх зусиль для забезпечення відповідності її майбутнього законодавства законодавству Співтовариства. У статті 69 Угоди РП про асоціацію окремо визначено, що законодавство РП щодо інтелектуальної власності має бути наближене до законодавства Співтовариств. Таким чином, РП взяла на себе односторонній обов'язок гармонізації як чинного, так і майбутнього законодавства з правом Співтовариств. Це, зокрема, підтверджує А. Мадея, досліджуючи питання проєвропейського тлумачення в судовій практиці Конституційного Суду Польщі (1997–2005), цитуючи Ц. Банасіньського та Я.А. Войцеховського, що це «…зобов'язання мало односторонній характер і стосувалося як чинних, так і майбутніх норм…» [6, с. 142].

Варто відзначити, що зазначений принцип сприятливої інтеграції був усталений у судовій практиці РП ретроспективно з поширенням на перехідний період. Зокрема, Вищий адміністративний суд РП (ВАС РП) в переліку наступних рішень, ухвалених вже у період після вступу РП до ЄС, а саме: II GSK 74/05 від 8 червня 2005 р. [7], II GSK 92/05 від 29 червня 2005 р. [8] та II GSK 388/05 від 15 лютого 2006 р. [9] – ретроспективно визнав і поширив дію принципу сприятливої інтеграції на весь перехідний період, починаючи з 1 лютого 1994 р. Системне узагальнення принципу сприятливої інтеграції здійснив ВАС РП у рішенні II GSK 111/09 від 6 жовтня 2009 р., [10] відхиливши касаційну скаргу на рішення Воєводського адміністративного суду Варшави у справі VI SA/Wa 1510/08 від 25.09.2008 р. [11], де зазначив, що обов'язки, які випливають зі ст. 68 та 69 Угоди РП про асоціацію стали приводом для проєвропейського тлумачення польського права. Також, відповідно до усталеної судової практики «сприятливої інтеграції» тлумачення національного права застосовувалося вже з дня набрання чинності Угоди РП про асоціацію (1 лютого 1994 р.). Зазначене, ретроспективне закріплення ВАС РП вказаного принципу переслідувало конкретну функціональну мету: усунення колізій між перехідними положеннями Закону РП «Про промислову власність» (Закон PWP), чинного з 22 серпня 2001 р.[12], що імплементував Першу Директиву Ради № 89/104 [13] та нормами цієї Директиви щодо правовідносин, які виникали у зв'язку із набуттям правової охорони на торговельні марки, за заявками від 22 серпня 2001 р., але до 1 травня 2004 р., у справах, де рішення по суті ухвалювалося уже після вступу РП до ЄС. Пряма дія Директиви до правовідносин була виключена за принципом **ratione temporis** (відсутність можливості поширення правового режиму, встановленого міжнародним договором, за зворотною дією в часі). Відповідно, єдиним інструментом, що міг забезпечити уніфікований результат, стало ретроспективне визнання ВАС РП, що вказаний принцип сприятливої інтеграції діяв, починаючи з 1 лютого 1994 р. При цьому ВАС РП наголосив на розмежуванні між правовою природою принципу до та після вступу РП до ЄС, зазначивши, що різниця полягає в тому, що з дня вступу результат у вигляді прийняття правових норм певного змісту випливає безпосередньо з права, тоді як раніше це було свого роду «рекомендованим тлумаченням» польської судової практики на виконання Угоди РП про асоціацію. Таким чином, до дати вступу РП до ЄС вказаний принцип існував не як юридичний обов'язок, що випливає у зв'язку із гармонізацією національного законодавства РП із законодавством ЄС, а саме як правова позиція тлумачення, виведена ВАС РП із зобов'язань Угоди РП про асоціацію.

Відповідно, перед Україною постає питання використання функціонального аналога вказаного принципу. Це зумовлено в першу чергу подібністю правовідносин, які потребують врегулювання, та наявністю подібного інструментарію усунення прогалин законодавства, який відповідає компетенції Верховного суду. Нормативним обґрунтуванням такого підходу наразі є приписи ст. 474 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (Угода), що встановлює загальний обов'язок наближення національного законодавства до acquis ЄС; ст. 475 Угоди та безпосередньо зміст Глави 9 («Інтелектуальна власність») Угоди, що визначає конкретні зобов'язання України у сфері торговельних марок, що прямо відсилають до Директиви (ЄС) 2015/2436 та Регламенту (ЄС) 2017/1001; зміст ст. 9 Конституції України [14], виходячи з того, що Угода вже є частиною національного законодавства, оскільки є міжнародним договором, ратифікованим Верховною Радою. Суттєва відмінність Угоди від польської моделі полягає в тому, що за Угодою ЄС визнає європейські прагнення України і вітає її європейський вибір – без формулювання вступу до ЄС як узгодженої мети у спільно погодженому сенсі, на відміну від формулювання, що було використано в преамбулі Угоди РП про асоціацію, що визнавало мету РП щодо набуття членства у Співтоваристві. Разом з тим, застосовуючи порівняльно-правовий метод згідно логіки рішення ВАС РП II GSK 111/09, можна стверджувати, що з дати набуття чинності Угодою (1 вересня 2017 р.) видається за можливе застосовувати зазначені нормативні підстави для тлумачення законодавства України про торговельні марки відповідно до духу acquis ЄС. Після вступу України до ЄС Верховний Суд, цілком ймовірно, постане перед необхідністю аналогічно до ВАС РП щодо Угоди РП про асоціацію ретроспективно визнати і поширити дію подібного принципу на весь період від 1 вересня 2017 р. з метою усунення колізій між нормами українського законодавства щодо торговельних марок, що направлені на гармонізацію із законодавством ЄС та acquis ЄС.

Одним із найважливіших і найменш досліджених аспектів проблеми співвідношення прав є механізм автоматичного поширення торговельних марок ЄС (ТМ ЄС) при вступі нової держави-члена. Відповідно до статті 209 (1) Регламенту (ЄС) № 2017/1001, починаючи з дати вступу, будь-яка ТМ ЄС, зареєстрована або подана до цієї дати, автоматично – без жодних заявок, процедур чи додаткового мита – поширюється на територію нової держави-члена. Доцільно зазначити, що торговельна марка, права на яку зареєстровані в Україні до дати вступу – навіть якщо вони мають пізнішу дату пріоритету, ніж пріоритет за датою заявки на реєстрацію ТМ ЄС – є «раніше набутим правом» у сенсі ст. 209(5) Регламенту (ЄС) № 2017/1001. Це є конфліктом пріоритету з ТМ ЄС, який полягає в тому, що загальний підхід щодо встановлення пріоритету за принципом першості в поданні заявки у ситуації з розширенням ТМ ЄС на територію нової держави-члена ЄС в такому випадку не застосовується. У разі, коли ТМ (заявка на ТМ) ЄС має раніший пріоритет, ніж торговельна марка України (заявка на торговельну марку України) або відповідна міжнародна реєстрація із поширенням на територію України (ТМ України), власник торговельної марки України все одно може заборонити використання ТМ ЄС на території України відповідно до ст. 209(5) Регламенту (ЄС) № 2017/1001. При цьому такий заявник/власник не може визнати ТМ ЄС недійсною – адже торговельна марка України є пізнішою за датою встановлення подачі (пріоритету) ТМ ЄС або відповідної заявки. В результаті виникає конфліктна ситуація, коли жодна із сторін не може повністю повноцінно захистити свої права на спільному ринку ЄС. Якщо, ТМ України має раніший пріоритет ніж ТМ (заявка на торговельну марку) ЄС, власник ТМ України може як заборонити використання відповідної ТМ ЄС на території України, так і вимагати її анулювання через EUIPO на підставі ст. 60(1)(а) Регламенту (ЄС) № 2017/1001. Окремо варто зупинитись на питанні строку для подання заперечень власниками національних торговельних марок проти заявок на ТМ ЄС. М. Зєліньска, досліджуючи цей аспект під кутом польського досвіду, зазначила «….було введено виняток, відповідно до якого правовласник на національну торговельну марку, подану раніше, ніж торговельна марка Співтовариства, міг подати заперечення (але лише заперечення, але не заяву про визнання недійсною) проти торговельної марки Співтовариства, заявленої протягом шести місяців до дати вступу до ЄС. Однак право подання заперечення на підставі цього положення вичерпалося зі спливом 6 місяців від публікації про реєстрацію торговельної марки Співтовариства. При цьому цей строк є преклюзивним (присічним) і з міркувань безпеки обороту до нього не застосовується інститут restitutio in integrum – тобто він не підлягає поновленню...» [15, с. 76].

При цьому власники ТМ України можуть навіть не знати про існування конкуруючих заявок на ТМ ЄС, поданих у період до вступу України до ЄС, а строк на заперечення спливатиме надзвичай-

но швидко після дня вступу або навіть до нього, оскільки відраховується саме від дати публікації в Офіційному віснику Офісу інтелектуальної власності Європейського Союзу (Вісник EUIPO), а не від дати вступу України до ЄС. Таким чином, НОІВ та власники ТМ України відчують значно сильніший тиск обсягу таких конкуруючих заявок в порівнянні з Хорватією в 2013 р. незрівнянно більший, ніж витримала РП в 2004 р. Зокрема, підтвердження цьому можна знайти в публікаціях на офіційному сайті EUIPO, відповідно до яких на початок 2026 року загальна кількість поданих заявок перевищила 3,2 мільйона порівняно з 1 мільйоном заявок у 2011 році. При цьому якщо на початку 2000-х років щорічно подавалося менше 60 000 заявок, то зараз система регулярно отримує 170 000–200 000 заявок на рік [16].

Висновки. Принцип сприятливої інтеграції тлумачення законодавства України відповідно до acquis ЄС або аналогічний підхід не є усталеним у судовій практиці України, на відміну від РП. Водночас, враховуючи наявні прогалини в правовому регулюванні, існує нагальна необхідність законодавчого врегулювання в перехідних положеннях чинного закону України № 3689-XII щодо запровадження приписів ретроспективного визнання принципу проєвропейського тлумачення законодавства в сфері охорони прав на торговельні марки на період від 1 вересня 2017 р. до дати вступу України до ЄС з метою усунення колізій між нормами законодавства України та нормами первинного та вторинного права ЄС разом із усім обсягом acquis ЄС, в тому числі судової практики Суду справедливості ЄС.

Зазначене сприятиме формуванню правової визначеності в правовідносинах, які отримають свій розвиток при вступі України до ЄС. Разом із тим, видається за прийнятним застосування підходу, апробованого польським законодавцем, щодо усунення прогалин в законодавстві шляхом формування відповідної правової позиції Верховним Судом вже за фактом розвитку відповідних судових спорів в сфері торговельних марок.

Натомість, проблеми щодо конфліктних ситуацій, пов'язаних з поширенням інституту торговельної марки ЄС на територію України після її вступу до ЄС, потребують нормативного врегулювання шляхом прийняття відповідного підзаконного акту, який визначатиме механізм повідомлення заінтересованих осіб щодо наявних торговельних марок в реєстрі EUIPO, які є тотожними або схожими до ступеня змішування із торговельними марками та заявками на них в Україні, а також врегулюватиме засади співпраці НОІВ з EUIPO на етапі підготовки до вступу та в перехідний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark (codification). Official Journal of the European Union. L 154, 16.06.2017. P. 1–99. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX:32017R1001 (дата звернення: 31.03.2026).
2. EUIPO. eSearch plus. FAQ. URL: https://www.euipo.europa.eu/en/help-centre/searches/faq-esearch-plus (дата звернення: 31.03.2026).
3. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 36. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text (дата звернення: 31.03.2026).
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. *Офіційний вісник України.* 2014. № 75. Ст. 2126. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 31.03.2026).
5. Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzecząpospolitą Polską, z jednej strony, a Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z drugiej strony, sporządzony w Brukseli dnia 16 grudnia 1991 r. *Dziennik Ustaw*. 1994. Nr 11. Poz. 38. Art. 69. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19940110038 (дата звернення: 31.03.2026).
6. Madeja A. Wykładnia prounijna w orzecznictwie Polskiego Trybunału Konstytucyjnego (1997–2005). *Studia Iuridica Toruniensia.* 2011. Tom VIII. S. 142-168. URL: https://repozytorium.umk.pl/bitstreams/ce4d505e-f2ec-46bf-895d-3a74364d785c/download (дата звернення: 31.03.2026).
7. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 8 czerwca 2005 r., sygn. akt II GSK 74/05. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/C39AE34BC8 (дата звернення: 31.03.2026).

8. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 29 czerwca 2005 r., sygn. akt II GSK 92/05. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/34AF3F84BC (дата звернення: 31.03.2026).
9. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 lutego 2006 r., sygn. akt II GSK 388/05. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/ED1C49D82B (дата звернення: 31.03.2026).
10. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 6 października 2009 r., sygn. akt II GSK 111/09. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/DD7E702A35 (дата звернення: 31.03.2026).
11. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 25 września 2008 r. sygn. akt VI SA/Wa 1510/08. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/D2829C0897 (дата звернення: 31.03.2026).
12. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. Prawo własności przemysłowej. Dz.U. 2001 nr 49 poz. 508. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010490508/O/D20010508.pdf (дата звернення: 31.03.2026).
13. First Council Directive 89/104/EEC of 21 December 1988 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks OJ L 40, 11.2.1989. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1989/104/oj/eng (дата звернення: 31.03.2026).
14. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 31.03.2026).
15. Zielińska M. Wspólnotowy znak towarowy i jego specyfika w stosunku do uregulowania krajowego. Warszawa: Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, 2012. S. 76.
16. EUIPO. EU trade mark system marks 30 years with more than 3.2 million applications filed. URL: https://www.euipo.europa.eu/en/news/eu-trade-mark-system-marks-30-years-with-more-than-3-2-million-applications-filed (дата звернення: 31.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 01.04.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Петриченко А.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 346.44
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.51

ВІДСОТОК ГОТОВНОСТІ ОБ'ЄКТА БУДІВНИЦТВА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА У СПОРАХ ЩОДО ПОДІЛУ МАЙНА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ ОСІБ

Пленюк М. Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності
Державного університету «Житомирська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5007-4348

Пленюк М. Д. Відсоток готовності об'єкта будівництва як важлива складова у спорах щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб.

Досліджено проблемні аспекти поділу майна, що перебуває у спільній сумісній власності осіб, зауважено, що судова практика у справах щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб чи визнання за сторонами права на частку будівельних матеріалів і конструктивних елементів будівлі має формуватися за принципом балансу реальних речових прав сторін спору та об'єктивної складності чи неможливості зазначення в судовому рішенні цих матеріалів чи обладнання, навіть з урахуванням різного стану готовності об'єкта будівництва, оскільки, оборотоздатність таких матеріалів, обладнання тощо без відділення від об'єкта будівництва зазвичай є неможливою. Доведено, що перелік матеріалів чи обладнання в рішенні суду для поділу спільного сумісного майна осіб не вважається правильним, з огляду на те, що такі матеріали чи обладнання уже «перевтілені» в нову форму та, відповідно, не можуть набути свого первісного стану, а також не можуть використовуватися за своїм цільовим призначенням повторно, наприклад, для іншого будівництва, адже відбувся процес іммобілізації (перетворення). З'ясовано що момент виникнення права власності на об'єкт незавершеного будівництва слід «пов'язати» із державною реєстрацією речового права на об'єкт незавершеного будівництва. З моменту цієї державної реєстрації виникає право власності на об'єкт незавершеного будівництва. Звернено увагу, що у сторін право розпорядження виникне лише з моменту державної реєстрації речових прав. Саме тому, відчуження на користь третіх осіб об'єкта, що не введений в експлуатацію є неможливим, оскільки у сторін існує «квазі власність» на такий об'єкт будівництва.

У контексті проведеного дослідження зроблено висновок, що відсоток готовності об'єкта незавершеного будівництва слугує лише розумінням того наскільки будівля відповідає проектній документації на момент перевірки (інвентаризації) та є важливою складовою при визначенні грошової вартості такого об'єкта, а тому не впливатиме на момент виникнення права власності на майно.

Ключові слова: спільна сумісна власність осіб, майно, об'єкт незавершеного будівництва, юридичний факт, поділ майна, суд, самочинне будівництво, будівельні матеріали, обладнання, незавершене будівництво, рухоме майно, земельна ділянка.

Pleniuk M. D. The percentage of readiness of a construction site as an important component in disputes regarding the division of property of joint ownership of individuals.

The problematic aspects of the division of property in joint joint ownership of individuals are investigated, it is noted that judicial practice in cases regarding the division of property of joint joint ownership of individuals or the recognition of the parties' right to a share of building materials and structural elements of a building should be formed on the principle of balance of the real property rights of the parties to the dispute and the objective complexity or impossibility of indicating these materials or equipment in the court decision, even taking into account the different state of readiness of the construction site, since the turnover of such materials, equipment, etc. without separation from the construction site is usually impossible.

It is proven that the list of materials or equipment in the court decision for the division of joint property of individuals is not considered correct, given that such materials or equipment have already been «transformed» into a new form and, accordingly, cannot regain their original state, and cannot be used for their intended purpose again, for example, for another construction, since the process of immobilization (transformation) has taken place. It is found out that the moment of the emergence of the right of ownership to an unfinished construction object should be «linked» to the state registration of the property right to an unfinished construction object. From the moment of this state registration, the right of ownership to an unfinished construction object arises. It is noted that the parties will have the right to dispose of it only from the moment of state registration of property rights. That is why alienation in favor of third parties of an object that has not been put into operation is impossible, since the parties have «quasi-ownership» of such a construction object.

In the context of the conducted research, it was concluded that the percentage of readiness of an unfinished construction object serves only to understand how much the building complies with the design documentation at the time of inspection (inventory) and is an important component in determining the monetary value of such an object, and therefore will not affect the moment of the emergence of property ownership.

Key words: joint joint ownership of persons, property, unfinished construction object, legal fact, division of property, court, unauthorized construction, building materials, equipment, unfinished construction, movable property, land plot.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 368 ЦК України спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності є спільною сумісною власністю. Особи, які спільно володіють майном, в тому числі об'єктом незавершеного будівництва вправі подати до органу державного архітектурно-будівельного контролю за місцем знаходження об'єкта незавершеного будівництва заяву у вигляді декларації про закінчення будівництва та готовність такого об'єкта до експлуатації. Однак, для вирішення судових спорів щодо поділу спільної сумісної власності осіб, декларація про готовність об'єкта незавершеного будівництва слугуватиме лише тим юридичним фактом, який підтверджує відповідність будівлі проектній документації на момент перевірки (інвентаризації), а також допоможе у визначенні вартості об'єкта незавершеного будівництва при вирішенні питання щодо розподілу спільної сумісної власності осіб. Водночас момент виникнення права власності на об'єкт незавершеного будівництва слід «пов'язати» із державною реєстрацією речового права на об'єкт незавершеного будівництва.

Метою статті є аналіз судової практики у підходах щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб та вироблення пропозицій щодо єдиного підходу у вирішенні судових спорів.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблемні аспекти поділу спільного сумісного майна осіб, в тому числі подружжя, досліджували такі вчені, як: В.І. Борисова, І.В. Жилінкова, Є.О. Мічурін, Л.В. Красицька, С.А. Пилипенко, О. С. Простибоженко, З.В. Ромовська, Ю. Ю. Цал-Цалко та інші. Однак, відсутні, зокрема, комплексні дослідження, пов'язані з дослідженням відсотку готовності об'єкта незавершеного будівництва спільної сумісної власності осіб.

Виклад основного матеріалу. Поділ майна, що перебуває у спільній сумісній власності складно назвати простим процесом. Скоріше навпаки – це довготривалий процес, що супроводжується значною кількістю юридичних нюансів і в кожному конкретному випадку потребує детального аналізу ситуації. При цьому, найбільші труднощі виникають щодо об'єктів незавершеного будівництва, адже вони часто не введені в експлуатацію, можуть не мати повного пакета правовстановлюючих документів чи перебувати на різних стадіях готовності. Саме тому, у спорах про поділ майна, яке перебуває у спільній сумісній власності осіб, ключове значення має не лише встановлення правового статусу об'єкта, джерел фінансування будівництва, а й відсоток готовності об'єкта будівництва.

Як відомо, об'єкт будівництва є невід'ємним від земельної ділянки якщо він нерозривно пов'язаний з нею фундаментом. Наявність фундаменту є визначальною ознакою, що свідчить про нерухомий характер об'єкта будівництва та виступає ключовим критерієм віднесення такого майна до категорії нерухомості.

Відповідно до ст. 181 ЦК України, до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Зважаючи на наведене, нерухомим майном слід вважати не лише об'єкти, введені в експлуатацію, а й об'єкти незавершеного будівництва на будь-якій стадії їх створення, за умови, що будівельні матеріали вже використані у процесі будівництва та стали не-

від'ємною частиною об'єкта, оскільки втратили ознаки рухомих речей, а їх відокремлення від земельної ділянки є неможливим без істотного знецінення або зміни цільового призначення об'єкта.

Питання щодо можливості чи неможливості визнання за особами права спільної сумісної власності на об'єкти незавершеного будівництва неодноразово розглядалися в судовій практиці. На сьогодні у судовій практиці сформувалося два підходи, зокрема за першим – розглядається можливість визнання права власності на будівельні матеріали, які використані у процесі самочинного будівництва. За другим підходом – будівельні матеріали, обладнання тощо, використані у процесі самочинного (незавершеного) будівництва будинку з повною готовністю до експлуатації, але не введеного в експлуатацію, неможливо відділити від самого об'єкта будівництва без завдання їм усім або окремим із них шкоди та зниження відповідно їхньої економічної цінності. Так, наприклад, у постанові ВП ВС від 12 квітня 2023 року у справі №511/2303/19 (провадження №14-56цс22) звертається увага на те, що до прийняття новоствореного нерухомого майна до експлуатації та його державної реєстрації право власності на таке майно не виникає, а особи, які його споруджували, є власниками лише матеріалів, обладнання, використаних у процесі будівництва. При цьому, судом зазначено, що у разі неможливості поділу незакінченого будівництвом будинку суд може визнати право за сторонами спору на будівельні матеріали і конструктивні елементи будинку або з урахуванням конкретних обставин залишити його одній зі сторін, а іншій присудити компенсацію; визнаючи право власності на матеріали й обладнання, суд у рішенні має зазначити (назвати) ці матеріали чи обладнання [1]. На нашу думку, перелік матеріалів чи обладнання в рішенні суду не вважається правильним, з огляду на те, що такі матеріали чи обладнання уже «перевтілені» в нову форму та, відповідно, не можуть набути свого первісного стану, а також не можуть використовуватися за своїм цільовим призначенням повторно, наприклад, для іншого будівництва, адже відбувся процес іммобілізації (перетворення). Саме тому, враховуючи такий процес перетворення вважаємо, що можливість наведення повного (достовірного) переліку матеріалів чи обладнання виключена. Більше того, інколи для складення повного чи достовірного такого переліку потрібні знання та професійна підготовка експерта (спеціаліста).

В іншій справі, зокрема в постанові ВП ВС від 8 лютого 2022 року у справі №209/3085/20 звертається увага, що будматеріали, обладнання тощо, використані у процесі самочинного будівництва будинку з повною готовністю до експлуатації, але не введеного в експлуатацію, неможливо відділити від самого об'єкта будівництва без завдання їм усім або окремим із них шкоди та зниження відповідно їхньої економічної цінності, тому оборотоздатність будматеріалів без відділення від об'єкта будівництва неможлива. Відтак вважається, що варіант визнання судом права власності позивача на половину будматеріалів, обладнання тощо не дозволить жодній зі сторін вільно користуватися та розпоряджатися таким майном, оскільки воно вже використане у самочинному будівництві конкретного об'єкта, який інша сторона спору використовує для проживання без введення його в експлуатацію [2].

З огляду на наведене, на нашу думку, судова практика у справах щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб чи визнання за сторонами права на частку будівельних матеріалів і конструктивних елементів будівлі має формуватися за принципом балансу реальних речових прав сторін спору та об'єктивної складності чи неможливості зазначення в судовому рішенні цих матеріалів чи обладнання, навіть з урахуванням різного стану готовності об'єкта будівництва, оскільки, оборотоздатність таких матеріалів, обладнання тощо без відділення від об'єкта будівництва зазвичай є неможливою. Майже усі матеріали, обладнання тощо, які використовувалися в процесі будівництва спільної сумісної власності є невіддільними від такого об'єкта та один від одного, а у випадку їх фактичного відділення один від одного та від об'єкта будівництва одна сторона не матиме права у їх реалізації без згоди іншої сторони.

Окремо слід звернути увагу на те, що законодавство у сфері будівництва та нерухомого майна є надзвичайно динамічним та ускладнює формування сталої судової практики. Зокрема у відносинах щодо розподілу майна спільної сумісної власності є важливим питання щодо відсоткової ставки готовності об'єкта будівництва. При цьому, звертаємо увагу, що законодавством не встановлено мінімального відсотка готовності об'єкта будівництва, необхідного для державної реєстрації речового права на нього як на об'єкт незавершеного будівництва. На нашу думку, визначення ступеня готовності такого об'єкта має значення лише для належного оформлення завершення будівництва, а не для можливості набуття чи реєстрації прав на нього. Саме тому необхідним фактом-дією від осіб, які бажають введення об'єкта незавершеного будівництва в експлуатацію, має бути подання декларації про готовність об'єкта до експлуатації із зазначенням в цій декларації права власності чи користування земельною

ділянкою та здійснення державної реєстрації на такий об'єкт. І лише після державної реєстрації слід вести мову про виникнення права власності на об'єкт нерухомого майна.

На сьогоднішній день, законодавством передбачено як можливість державної реєстрації речових прав на об'єкт незавершеного будівництва, так і можливість реєстрації права власності на житловий будинок, будівлю, споруду, а також їх окремі частини незалежно від того, чи зареєстровано право власності чи інше речове право на земельну ділянку, на якій вони розташовані (ч. 3 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») [3].

Відповідно до ст. 120 ЗК України, у разі набуття права власності на об'єкт нерухомого майна (жилий будинок (крім багатоквартирного), іншу будівлю або споруду), об'єкт незавершеного будівництва, розміщений на земельній ділянці (крім земель державної, комунальної власності), право власності на таку земельну ділянку одночасно переходить від відчужувача (попереднього власника) такого об'єкта до набувача такого об'єкта без зміни її цільового призначення. У разі якщо відчужувачу (попередньому власнику) такого об'єкта належала частка у праві спільної власності на земельну ділянку, до набувача цього об'єкта переходить право власності на таку частку. Такі ж положення передбачені і ст. 377 ЦК України. Враховуючи принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованих на ній будинку, споруди тощо, доходимо висновок, що земельна ділянка слідує за нерухомим майном, яке набуває особа. Відповідно до ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація права власності та інших речових прав проводиться, в тому числі й на підставі: 9) судового рішення, що набрало законної сили, щодо набуття, зміни або припинення права власності та інших речових прав на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості [3].

Враховуючи те, що моментом виникнення об'єкта незавершеного будівництва є момент набуття ним властивостей нерухомої речі (до набуття властивостей нерухомості – це сукупність будівельних матеріалів, а після – об'єкт незавершеного будівництва) доходимо висновку, що особа не може одночасно мати у своїй власності будівельні матеріали, що використовувалися при створенні об'єкта, і сам об'єкт незавершеного будівництва, при створенні якого використовувалися такі ж будівельні матеріали, обладнання тощо. Наведена думка підтверджується й положенням ст. 185 ЦК України, в якому йдеться про те, що таких будівельних матеріалів не існує у первісному вигляді через фактичне використання за їх головним споживним призначенням на будівництво нового нерухомого майна. У разі якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дозволяє використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (ст. 188 ЦК України).

Саме тому, якщо будівництво об'єкта проводиться на правомірно зайнятій земельній ділянці (власність, користування тощо) на підставі затвердженої належним чином проектно-дозвільної документації, з дотриманням будівельних норм та правил, то факт не введення об'єкта в експлуатацію не лише визначає його правову природу, а безпосередньо впливає на правовий режим об'єкта, що свідчить про неможливість використання цього об'єкта будівництва за призначенням та метою з якою він будувався. Водночас інформація щодо готовності об'єкта будівництва матиме ключову мету, адже в своїй основі містить повну та об'єктивну інформацію про поточний технічний стан будівництва. Довідка (акт) про відсоток готовності об'єкта будівництва відіграє важливу роль у різних сферах, від операцій із нерухомістю до забезпечення прозорості в експертних оцінках. Експерти та оцінювачі використовують акт готовності об'єкта нерухомості для об'єктивної оцінки будівництва, системи комунікацій тощо, а також для визначення ступеня зношування будівельних матеріалів. Подання заповненого бланку декларації про готовність об'єкта до експлуатації в якому відображаються відомості технічного паспорта і документа, який встановлює право власності (користування земельною ділянкою) до відповідного відділу державної архітектурно-будівельної інспекції за місцем знаходження будівлі, не лише допоможе у визначенні поточної вартості об'єкта, але й дозволить спрогнозувати термін введення в експлуатацію, витрати на його підтримку у майбутньому та інші параметри. Однак, слід мати на увазі, що після реєстрації права власності на збудований об'єкт нерухомості, який зареєстровано на підставі декларації про готовність об'єкта до експлуатації, остання втрачає свою дію з моменту факту виконання та виключає можливість віднесення такого об'єкта до самочинного в силу його узаконення.

Враховуючи процес будівництва та перетворення об'єкта будівництва на цілісний об'єкт нерухомості важливим є не тільки встановити ступінь готовності будівництва, а й встановити момент визнання об'єкта будівництва нерухомості незавершеним на певній стадії будівництва. Такий момент є точкою відліку, яка визначає застосування до абстрактного об'єкта права конкретних правових норм

та вартість цього об'єкта будівництва, що може мати важливе значення у вирішенні питання компенсації вартості частки позивача при поділі спільної сумісної власності.

Відповідно до пункту 2 розділу ІІІ Наказу Мінрегіонбуду від 03.07.2018р. №158 [4], Замовник (або уповноважена ним особа) подає до органу державного архітектурно-будівельного контролю за місцезнаходженням такого об'єкта через центр надання адміністративних послуг або через електронний кабінет шляхом подання засобами програмного забезпечення Єдиного державного веб-порталу електронних послуг «Портал Дія» або заповнює та надсилає рекомендованим листом з описом вкладення до центру надання адміністративних послуг заяву у вигляді заповненої декларації за формою, наведеною в додатку до цього Порядку до якої додається копія документа, що засвідчує право власності чи користування земельною ділянкою відповідно до цільового призначення, на якій розміщено об'єкт та копію технічного паспорта. У декларації замовник зазначає, що закінчений будівництвом об'єкт готовий до експлуатації.

Таким чином, момент виникнення права власності на об'єкт незавершеного будівництва слід «пов'язати» із державною реєстрацією речового права на об'єкт незавершеного будівництва. Саме з моменту цієї державної реєстрації виникає право власності на такий об'єкт незавершеного будівництва. В свою чергу, правомочність реалізації такого права належить власнику (користувачу) земельної ділянки. Саме від його волі залежить державна реєстрація речового права на об'єкт незавершеного будівництва.

До виникнення права власності об'єкт не може відчужуватися, в тому числі на користь третіх осіб, також не може відбуватися його поділ на частки, відповідно до спільної сумісної власності. Враховуючи тріаду правомочностей права власності, вважаємо, що у сторін право розпорядження виникне лише з моменту державної реєстрації речових прав. З огляду на це, відчуження на користь третіх осіб об'єкта, що не введений в експлуатацію є неможливим, оскільки у сторін існує «квазі власність» на такий об'єкт будівництва. Таким чином, відсоток готовності будівництва слугує лише розумінням того наскільки будівля відповідає проектній документації на момент перевірки (інвентаризації) і якою може бути її вартість для вирішення спору щодо компенсації вартості частки осіб.

Висновки. Враховуючи наведене вище, зазначаємо про те, що на сьогодні відсутній єдиний підхід у вирішенні судових спорів щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб. Вважається, що судова практика у справах щодо поділу майна спільної сумісної власності осіб має формуватися за принципом балансу реальних речових прав сторін спору з врахуванням об'єктивної складності та неможливості зазначення в судовому рішенні усіх будівельних матеріалів чи обладнання з урахуванням різного стану готовності об'єкта будівництва. При цьому, відсоток готовності об'єкта незавершеного будівництва вважатиметься важливою складовою лише при визначенні грошової вартості такого об'єкта, а тому об'єктивно не впливатиме на момент виникнення права власності на майно. Правомочність реалізації такого права належить власнику (користувачу) земельної ділянки, саме від його волі залежить державна реєстрація речового права на об'єкт незавершеного будівництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 квітня 2023 року у справі №511/2303/19. URL: https://tinyurl.com/yy9weh6c (дата звернення: 12.03.2026).
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2022 року у справі № 209/3085/20. URL: https://ips.ligazakon.net/document/C022863 (дата звернення: 14.03.2026).
3. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: закон України від 17.12.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 12.03.2026).
4. Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 03.07.2018, № 158, затвердженого в Міністерстві юстиції України 28.08.2018 за № 976/32428. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0976-18#Text (дата звернення: 13.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Пленюк М.Д., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.121.6
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.52

СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕФЕКТІВ ВОЛІ ТА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ В УДАВАНИХ ПРАВОЧИНАХ

Потапчук В.,
аспірант кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0002-5375-7712
E-mail: thepotapchuk@gmail.com

Потапчук В. Співвідношення дефектів волі та волевиявлення в удаваних правочинах.

У статті досліджено суперечність між волею та волевиявленням в удаваних правочинах. На основі ст. 235 ЦК України переосмислено доктрину їх недійсності та проаналізовано дефекти інтелектуального й вольового елементів сторін. Доведено, що дефект волевиявлення в удаваному правочині є не випадковим (як при помилці), а свідомо узгодженим актом сторін. Їхня воля не є спотвореною: вона чітко сформована й спрямована на конкретний результат, проте навмисно дисонує із зовнішньою формою правочину, презентованою третім особам чи державі.

Автор детально аналізує структуру подвійного волевиявлення, що притаманне саме удаваним правочинам. Перший елемент – це маніфестаційне волевиявлення, яке спрямоване на створення ілюзії певних правовідносин для зовнішнього світу. Другий елемент – це латентне або справжнє волевиявлення, що міститься в прихованому правочині. У статті аргументовано, що правовим наслідком такої дихотомії за українським законодавством є не повна анігіляція відносин як це відбувається при недійсності, а їх специфічна конверсія. Це означає перехід до регулювання відносин за правилами того правочину, який сторони насправді мали на увазі при підписанні документів.

Доведено, що для удаваності правочину необхідний консолідований дефект волевиявлення обох контрагентів. Якщо прихований намір має лише один учасник, правочин кваліфікується як помилка або обман, що докорінно змінює вектор правових наслідків.

Вивчено також проблему захисту прав третіх осіб, які покладаються на зовнішнє волевиявлення сторін та принцип публічної достовірності правочину. Автор пропонує теоретичне обґрунтування обмеження застосування наслідків удаваності у тих випадках, коли це загрожує стабільності цивільного обороту або правам добросовісних набувачів. Зроблено висновок, що пріоритет волі над волевиявленням в удаваних правочинах не повинен бути абсолютним і має корелюватися з принципом добросовісності та сучасною доктриною естоппель.

Автором запропоновано розглядати удаваність не як підставу недійсності, а як правову трансформацію. У цій моделі недійсність зовнішньої форми є лише інструментом відновлення балансу між внутрішньою волею сторін та її реалізацією.

Ключові слова: удаваний правочин, внутрішня воля, волевиявлення, дефекти правочину, прихований правочин, конверсія правочину, автономія волі, цивільне судочинство, недійсність правочину, спільний намір сторін.

Potapchuk V. Correlation between defects of will and expression of will in simulated transactions.

This article investigates the conflict between will and its expression in simulated legal transactions. Drawing on Article 235 of the Civil Code of Ukraine, the doctrine of their invalidity is re-examined, focusing on defects in the intellectual and volitional elements of the parties. It is argued that the defect of volitional expression in a simulated transaction is not accidental, as in the case of a mistake, but a consciously coordinated

act. The parties' will is fully formed and directed toward a specific outcome, yet deliberately diverges from the external form of the transaction as presented to third parties or the state.

The study highlights the dual structure of volitional expression characteristic of simulated transactions. The first element, manifest volition, creates the illusion of certain legal relations for the external world. The second element, latent or true volition, resides in the hidden transaction. Under Ukrainian law, this dichotomy does not lead to complete annulment of legal relations, as in cases of invalidity, but to their specific conversion, applying the rules corresponding to the transaction genuinely intended by the parties.

The article demonstrates that simulation requires a consolidated defect of volitional expression by both parties; if only one participant harbors a hidden intent, the transaction is classified as mistake or fraud, fundamentally altering its legal consequences. It also addresses the protection of third-party rights based on reliance on external volition and the principle of public reliability of transactions. The author justifies limiting the application of simulation consequences when civil turnover stability or bona fide acquirers' rights are threatened.

Finally, the study proposes understanding simulation not as a ground for invalidity but as a form of legal transformation. In this framework, the invalidity of the external form serves as an instrument to restore balance between the parties' internal will and its realization. The article concludes that the priority of internal will over expressed will should not be absolute and must align with the principles of good faith and estoppel.

Key words: simulated transaction, internal will, expression of will, defects of transaction, hidden transaction, conversion of transaction, autonomy of will, civil litigation, invalidity of transaction, common intent of parties.

Постановка проблеми. Удавані правочини належать до складних і водночас дискусійних правових явищ у цивільному праві, адже вони поєднують у собі ознаки правомірного волевиявлення та протиправного результату, спрямованого на спотворення істинної волі сторін або обходу закону.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення класичної цивілістичної доктрини правочину в умовах динамічного розвитку приватних відносин та ускладнення способів приховування реальних намірів суб'єктів права. У сучасному цивільному обороті дедалі частіше спостерігається явище, коли сторони використовують легальні правові форми для досягнення цілей, які не відповідають змісту обраної форми. Центральною проблемою у цьому контексті є розсинхронізація між внутрішньою волею суб'єктів та їхнім зовнішнім волевиявленням, що є визначальною ознакою удаваних правочинів відповідно до статті 235 ЦК України [1].

Проблема полягає у тому, що традиційний підхід до недійсності правочинів часто виявляється недостатнім для ефективного регулювання відносин за удаваними угодами. Якщо при помилці або обмані воля сторони є спотвореною, то при удаваності вона є цілком усвідомленою, проте, прихованою. Це створює теоретичну та практичну невизначеність щодо того як саме має відбуватися правова трансформація від удаваної форми до прихованого змісту.

Крім того судова практика останніх років демонструє відсутність єдиного підходу до розуміння того чи є удаваний правочин нікчемним за своєю суттю чи він є лише дефектним інструментом, який потребує судової конверсії. Існує нагальна потреба у визначенні чітких критеріїв розмежування свідомого дефекту волевиявлення від інших видів дефектів волі. Недосконалість законодавчого регулювання механізму застосування наслідків удаваності створює ризики для стабільності цивільного обороту та порушує права третіх осіб які покладаються на зовнішню видимість правочину. Таким чином науковий аналіз співвідношення волі та волевиявлення у структурі удаваного правочину є важливим для вдосконалення правозастосовної діяльності та розвитку теорії недійсності правочинів.

Метою статті є комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів взаємодії внутрішньої волі та зовнішнього волевиявлення у конструкції удаваного правочину а також визначення правової природи та механізмів реалізації наслідків такої невідповідності. Для досягнення поставленої мети передбачається першочергово дослідити сутність волі та волевиявлення як невід'ємних складників будь-якого правочину та виявити специфіку їхнього розмежування саме в удаваних угодах.

Важливим етапом роботи є формування авторського визначення дефекту волевиявлення при вчиненні удаваного правочину як особливої категорії усвідомленої невідповідності яка спрямована на приховування справжніх намірів сторін від третіх осіб. Окрім цього необхідно детально проаналізувати правові наслідки встановлення удаваності правочину та визначити чіткі умови за яких прихована воля сторін може набути повноцінної юридичної чинності. Підсумковим завданням дослідження

є вироблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів захисту прав третіх осіб у справах про визнання правочинів удаваними на основі пошуку справедливого балансу між реальною волею сторін та принципом публічної достовірності змісту правочину.

Стан опрацювання проблематики статті. Проблематика удаваних правочинів є предметом наукових дискусій упродовж тривалого часу, оскільки вона торкається основоположних питань теорії волі та волевиявлення, дійсності правочинів і забезпечення стабільності цивільного обороту. В українській цивілістиці цей інститут досліджувався переважно у контексті загальної теорії недійсних правочинів, однак комплексний аналіз саме удаваних правочинів залишається недостатньо систематизованим і потребує подальшого наукового осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблема співвідношення внутрішньої волі та зовнішнього волевиявлення постійно перебуває у центрі уваги представників цивілістичної науки. Зокрема концептуальні засади сучасного розуміння правочину як вольового акту закладені у фундаментальних працях О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. А. Майданика, В. В. Луця, Т. В. Боднара, О. О. Кваснюка, С. В. Мілаш, О.І. Харитонової та інших українських учених, чиї праці заклали теоретичні підвалини сучасного розуміння правочину та його недійсності. Так, у працях О. В. Дзери [2, с. 265] розкрито загальні засади дійсності правочинів і підстави їх недійсності, що стало методологічною основою для подальшого осмислення удаваності як окремого явища. У науковому доробку І. В. Спасибо-Фатєєвої представлено ґрунтовний системний аналіз класифікаційних ознак правочинів де особливий акцент зроблено на дослідженні специфічних правових наслідків, що виникають у результаті встановлення факту їх удаваності. [3]. Н. С. Кузнєцова розглядає удаваний правочин як форму приховування іншого правочину, підкреслюючи, що його правова кваліфікація залежить від реального волевиявлення сторін [4]. У працях Р. А. Майданика акцент зроблено на функціональному зв'язку між принципом свободи договору та межами добросовісності сторін, що має ключове значення для розуміння причин вчинення удаваних правочинів [5, с. 120].

Виклад основного матеріалу. Фундаментальною характеристикою удаваного правочину, що зумовлює складність його правової ідентифікації, є специфічна бінарна природа, яка базується на свідомому розриві між зовнішнім волевиявленням та справжньою внутрішньою волею сторін. У межах цієї конструкції виникає стійкий юридичний зв'язок між двома площинами: симульованою (зовнішньою), що створює маскувальний ефект для третіх осіб, та латентною (справжньою), яка містить реальний зміст домовленостей.

Удосконалення методологічних критеріїв кваліфікації таких правочинів має не лише доктринальне, а й вагоме прикладне значення, оскільки вони виступають бар'єром для зловживання правом. Неточна ідентифікація удаваності призводить до викривлення правових наслідків: замість належної конверсії відносин (переходу до правил прихованої угоди) може відбутися або безпідставна анігіляція волі сторін, або, навпаки, легітимізація правопорушення. Особливої гостроти це питання набуває в контексті захисту добросовісних третіх осіб, чиї суб'єктивні права можуть бути порушені через пріоритет прихованої волі над публічно задекларованою формою.

На практиці процес верифікації удаваності вимагає від суду рішучого відходу від правового формалізму на користь доктрини пріоритету суті над формою (substance over form). Встановлення справжніх намірів сторін не може обмежуватися лише лінгвістичним тлумаченням тексту угоди. Воно здійснюється через ретроспективний аналіз постконтрактної поведінки учасників. Зокрема, судова оцінка має зосереджуватися на тому, чи відбулася реальна зміна в обсягу прав та обов'язків сторін: наприклад, чи відбулася фактична передача майна, чи здійснювалося управління активом та хто ніс витрати на його утримання після «укладення» правочину.

Важливим концептуальним інструментом тут виступає аналіз економічної логіки (каузи) дій сторін. У цивілістичному обороті поведінка суб'єктів зазвичай підпорядкована раціональним цілям; відсутність очевидного економічного сенсу в «зовнішньому» правочині (наприклад, відчуження ліквідного майна за заниженою ціною або через договір дарування між сторонніми особами) є вагомим індикатором наявності прихованої мети. Таким чином, виявлення консолідованого дефекту волевиявлення базується на сукупності непрямих доказів, які в системному зв'язку спростовують презумпцію правомірності правочину.

Класичним прикладом такого дисонансу є маскування договору купівлі-продажу під виглядом дарування з метою обходу переважного права купівлі частки у спільній власності або уникнення

обов'язкових платежів. У такому разі суд, розкриваючи «юридичну маску», не просто констатує недійсність дарування, а здійснює **правову конверсію**, застосовуючи до відносин норми, що регулюють купівлю-продаж. Тільки через таке ретельне зіставлення документальних фасадів із емпіричними обставинами справи стає можливим відновлення балансу між внутрішньою волею суб'єктів і формою її практичної реалізації, забезпечуючи захист цивільного обороту від латентних зловживань

Релевантні підходи до кваліфікації удаваних правочинів відображені у сучасній практиці Верховного Суду. Так, Верховний Суд розглядаючи справу № 755/13068/23 (провадження №61-14540св24, ЄДРСРУ №124903920) 29 січня 2025 року, сформулював правовий висновок щодо критеріїв розмежування удаваного та реально вчиненого правочинів, тобто правочину, вчиненого сторонами з метою приховування іншого, реально здійсненого ними правочину. Наголошено, що визначальною ознакою удаваності є маскувальний характер зовнішнього волевиявлення., що удаваний правочин характеризується тим, що його учинено сторонами для маскування іншого правочину, який вони фактично вчинили. У разі встановлення факту удаваності, правові наслідки регулюються нормами, що застосовуються до правочину, який сторони здійснили насправді (ст. 235 ЦК України) [6].

Дослідження правової природи удаваного правочину вимагає першочергового аналізу волі та волевиявлення як засадничих елементів будь-якої юридично значущої дії суб'єктів цивільного права. У класичній цивілістичній доктрині правочин розглядається як єдність внутрішнього психологічного процесу формування наміру та зовнішнього способу його об'єктивації. Саме гармонійне поєднання цих двох складників забезпечує правомірність правочину та стабільність цивільного обороту. Однак у конструкції удаваного правочину ми спостерігаємо специфічну аномалію де внутрішня воля сторін свідомо та за взаємною згодою не відповідає їхньому зовнішньому волевиявленню.

Варто підкреслити, що удаваний правочин не відтворює фактичної внутрішньої волі сторін, а лише формально фіксує угоду, яка маскує їхні реальні наміри. У результаті маємо одночасне існування двох правочинів: удаваного, що виконує функцію приховування справжньої волі, та внутрішнього (справжнього), правові наслідки якого сторони фактично прагнуть реалізувати. При цьому удаваний правочин не маскує осіб-учасників, а лише їхню реальну волю (див. постанову Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 лютого 2022 року у справі № 346/2238/15-ц, провадження № 61-14680сво20) [7].

Внутрішня воля суб'єктів при вчиненні удаваного правочину характеризується подвійністю спрямування. З одного боку сторони мають намір створити видимість певного правочину для третіх осіб чи контролюючих органів, що визначається як дефектне волевиявлення. З іншого боку існує реальна воля спрямована на встановлення цілком інших правовідносин які фактично приховуються за фасадом удаваної угоди. Важливо підкреслити, що на відміну від правочинів вчинених під впливом насильства чи помилки в удаваних правочинах відсутнє спотворення волі як такої. Сторони чітко усвідомлюють свої дії та бажають настання саме тих наслідків які передбачені прихованою угодою. Таким чином дефект волі в даному контексті є не вадою психічного стану суб'єкта а усвідомленим інструментом правової мімікрії.

Зовнішнє волевиявлення в удаваному правочині має виключно формальний характер та позбавлене реального змістового наповнення яке зазвичай притаманне відповідному виду договору. Стаття 235 Цивільного кодексу України встановлює, що у разі встановлення удаваності правочину відносини сторін регулюються правилами того правочину який вони насправді вчинили. Це свідчить про те, що законодавець надає пріоритет саме внутрішній волі над дефектним волевиявленням за умови, що прихований правочин не суперечить закону. Проте, механізм переходу від удаваної форми до реального змісту стикається з низкою проблем у сфері доказування оскільки зовнішня форма правочину часто заперечує існування будь-яких інших домовленостей.

Проблема співвідношення волі та волевиявлення в удаваних правочинах також тісно пов'язана з питанням добросовісності. Якщо сторони використовують удавану форму для обходу переважного права купівлі чи мінімізації податкового навантаження виникає конфлікт між автономією волі та публічним порядком. У таких випадках правовий наслідок у вигляді застосування правил прихованого правочину може бути доповнений заходами цивільної відповідальності або визнанням прихованого правочину недійсним якщо він сам по собі є протиправним. Отже розмежування реальної та удаваної волі є ключем до вірної правової кваліфікації відносин та забезпечення справедливого судового захисту.

Підсумовуючи, слід зауважити: попри нормативне віднесення удаваного правочину до категорії недійсних (ст. 235 ЦК України), його телеологічна сутність є докорінно іншою. Функціональне призначення цієї конструкції полягає не в анігіляції правового зв'язку, а в його специфічній правовій конверсії. Таким чином, правовий наслідок спрямований не на припинення прав та обов'язків, а на їх легітимізацію через переведення у площину того правочину, який насправді виражає внутрішню волю сторін

Висновки. Проведене дослідження співвідношення внутрішньої волі та зовнішнього волевиявлення в удаваних правочинах дозволяє дійти висновку, що ця категорія є складним цивілістичним феноменом, заснованим на свідомому дисонансі між реальним наміром та його формальним вираженням. Встановлено, що удаваний правочин позбавлений дефекту волі у класичному розумінні, оскільки процес волеутворення сторін є вільним і спрямованим на досягнення юридичного результату прихованої угоди. Натомість дефектність локалізована суто у площині волевиявлення, яке має декларативний характер і слугує інструментом створення ілюзії правовідносин для третіх осіб.

Обґрунтовано, що специфіка правових наслідків удаваності реалізується через механізм правової конверсії, за якого дефектна зовнішня форма ігнорується на користь реальної внутрішньої волі. Це підтверджує пріоритет суб'єктивного елемента правочину над його об'єктивною презентацією у вітчизняній цивілістичній доктрині. Разом з тим такий пріоритет не є абсолютним: виявлено необхідність обмеження наслідків удаваності у випадках, коли їх застосування загрожує правам добросовісних третіх осіб, які поклалися на принцип публічної достовірності. Це зумовлює доцільність імплементації доктрини естоппель у судову практику вирішення спорів про удаваність правочинів.

Запропоновано розглядати удаваність не як підставу для повної недійсності відносин а як підставу для судової верифікації справжнього змісту домовленостей сторін. Такий підхід дозволяє суду не просто констатувати дефектність форми, а активно застосовувати норми матеріального права, що регулюють прихований правочин. Це значно підвищує ефективність судового захисту та забезпечує реалізацію принципу справедливості. Подальші наукові розробки у цьому напрямі мають бути зосереджені на створенні чітких критеріїв доказування спільного наміру сторін та розробці алгоритмів захисту цивільного обороту від зловживань правом через конструкції удаваних угод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1308 (дата звернення 08.03.2026)
2. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2010.
3. Недійсність правочинів: комент. суд. практики / [І. В. Спасибо-Фатєєва, В. І. Крат, Н. Ю. Філатова та ін.]; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2018. 264 с. (Серія «Проблеми судової практики»).
4. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С., Луць В.В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. Т.1. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер. 2013. 832 с.
5. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина. Т. І. Вступ у цивільне право. Київ: Алерта. 2012. 472 с.
6. Постанова Верховного суду від 29.01.2025 по справі № 755/13068/23 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124903920 (дата звернення 09.03.2026)
7. Постанова Верховного суду від 14.02.2022 у справі № 346/2238/15-ц URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103844331 (дата звернення 09.03.2026)
8. Постанова Верховного суду від 04.08.2022 у справі № 607/5148/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693591 (дата звернення 09.03.2026)

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Потапчук В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.1
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.53

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ

Романовська Л. А.,
кандидат юридичних наук,
директор, директор з науково-дослідної роботи
ТОВ «Незалежні фахові експертизи»
ORCID: 0009-0004-6306-6936
E-mail: 412rla@gmail.com

Романовська Л. А. Порівняльно-правовий аналіз моделей експертної діяльності в Україні: концептуальні, інституційні та правозастосовні аспекти.

Ця стаття присвячена порівняльно-правовому аналізу двох основних напрямів експертної діяльності в Україні – судового та позасудового – з акцентом на їх функціональне призначення, компетенцію, правовий статус та особливості нормативного регулювання. У роботі досліджується місце експертної діяльності в системі правозастосування та її роль у забезпеченні об'єктивного встановлення фактичних обставин справи, формуванні належної доказової бази й підвищенні ефективності реалізації правових норм.

Обґрунтовано, що експертна діяльність у правовій системі України має багаторівневу нормативно-інституційну природу та реалізується у різних формах, зокрема як судова, наукова, науково-технічна експертиза, а також у формі участі експерта з питань права. Кожна з цих форм характеризується власною специфікою правового регулювання, функціонального призначення та місця у механізмі правозастосування. Водночас їх об'єднує використання спеціалізованих знань, спрямованих на встановлення фактичних або правових аспектів певної ситуації, що потребує фахового дослідження.

Встановлено, що в сучасних умовах зростає значення превентивних інструментів забезпечення законності та стабільності цивільних правовідносин. Їх сутність полягає в упередженні або вирішенні правових проблем на ранніх етапах виникнення відповідних правовідносин, а також у досудовому й позасудовому порядку, що сприяє мінімізації правових, економічних та репутаційних ризиків. Застосування таких інструментів ґрунтується на використанні спеціалізованих правничих та/або спеціальних знань, передбачає незалежність і об'єктивність встановлення фактичних обставин, а також визначення їх можливих правових наслідків.

Одним із таких інструментів визначено незалежну фахову експертизу у формі оцінки відповідності, яка розглядається як перспективний механізм правового забезпечення належного функціонування цивільного обороту. За результатами дослідження виокремлено правові характеристики та функціональне призначення оцінки відповідності, судової, наукової та науково-технічної експертизи, а також участі експерта з питань права (експерта у галузі права). Проведено розмежування між науково-правовою та науково-правничою експертизою, а також між науково-правовими та науково-правничими знаннями за критеріями їх функціонального призначення, змісту та суб'єктного складу. На підставі проведеного аналізу обґрунтовано можливості інтеграції окремих експертних функцій та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері експертної діяльності.

Ключові слова: оцінка відповідності, судова експертиза, наукова і науково-технічна експертиза, експерт з питань права (експерт у галузі права), науково-правнича експертиза, науково-правова-експертиза, науково-правничі знання, науково-правові знання, незалежна фахова експертиза, правові характеристики, функціональне призначення, правозастосування, експертна діяльність.

Romanovska L.A. Comparative legal analysis of models of expert activity in Ukraine: conceptual, institutional and law enforcement aspects.

This article is devoted to a comparative legal analysis of two main areas of expert activity in Ukraine – judicial and extrajudicial – with an emphasis on their functional purpose, competence, legal status and regulatory features. The paper examines the place of expert activity in the law enforcement system and its role in ensuring the objective establishment of the facts of the case, the formation of an adequate evidence base, and the improvement of the effectiveness of the implementation of legal norms.

It has been substantiated that expert activity in the legal system of Ukraine has a multi-level regulatory and institutional nature and is implemented in various forms, in particular as judicial, scientific, scientific and technical expertise, as well as in the form of participation of a legal expert. Each of these forms is characterised by its own specific legal regulation, functional purpose and place in the law enforcement mechanism. At the same time, they are united by the use of specialised knowledge aimed at establishing the factual or legal aspects of a particular situation that requires professional research.

It has been established that in modern conditions, the importance of preventive tools for ensuring the legality and stability of civil legal relations is growing. Their essence lies in preventing or resolving legal problems at the early stages of the emergence of relevant legal relations, as well as in pre-trial and extrajudicial proceedings, which helps to minimise legal, economic and reputational risks. The application of such tools is based on the use of specialised legal and/or special knowledge and requires independence and objectivity in establishing the facts and determining their possible legal consequences.

One such tool is independent professional expertise in the form of conformity assessment, which is considered a promising mechanism for legally ensuring the proper functioning of civil turnover. Based on the results of the study, the legal characteristics and functional purpose of conformity assessment, judicial, scientific and scientific-technical expertise, as well as the participation of a legal expert (expert in the field of law) have been identified. A distinction was made between scientific and legal expertise, as well as between scientific and legal knowledge, based on the criteria of their functional purpose, content and subject composition. Based on the analysis, the possibilities for integrating individual expert functions were substantiated and proposals were formulated for improving the current legislation in the field of expert activity.

Key words: conformity assessment, forensic expertise, scientific and scientific-technical expertise, legal expert (expert in the field of law), scientific-legal expertise, scientific-legal expertise, scientific-legal knowledge, scientific-legal knowledge, independent professional expertise, legal characteristics, functional purpose, law enforcement, expert activity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується розширенням сфер застосування спеціальних правничих та/або спеціальних знань у механізмі правозастосування. Водночас нормативне регулювання експертної діяльності залишається фрагментарним і функціонально роз'єднаним. Судова експертиза має чітко визначений процесуальний статус та законодавче регулювання, тоді як позасудові форми експертної діяльності – наукова, науково-технічна експертиза, а також експертиза з питань права – регулюються різними нормативно-правовими актами. Натомість незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності наразі існує переважно у доктринальному вимірі.

Така нормативна асиметрія зумовлює низку проблем. По-перше, відсутнє системне розмежування функціонального призначення судової та позасудової експертизи, що створює ризик змішування їх правової природи та підміни процесуальних гарантій. По-друге, не визначено чітких критеріїв юридичної сили та доказового значення результатів позасудових експертних досліджень у механізмі захисту прав. По-третє, недостатньо розробленим залишається питання інтеграції превентивних інструментів забезпечення законності у систему правозастосування.

Особливої актуальності ці питання набувають у сфері цивільних правовідносин, де потреба у стабільності та передбачуваності правових наслідків зумовлює звернення до незалежних форм встановлення відповідності фактичних обставин вимогам законодавства ще до виникнення спору. Відсутність доктринально обґрунтованої моделі співвіднесення таких форм із судовою експертною діяльністю породжує правову невизначеність, що негативно впливає на єдність правозастосовної практики та рівень довіри до експертних висновків.

Отже, існує наукова проблема формування цілісної концепції моделей експертної діяльності в Україні, їх порівняльно-правового аналізу та визначення місця превентивних експертних механізмів,

зокрема оцінки відповідності, у системі забезпечення законності та стабільності цивільних правовідносин.

Метою публікації є формування концептуальних підходів до розуміння превентивних експертних інструментів забезпечення законності та стабільності цивільних правовідносин, а також обґрунтування їх функціонального співвіднесення із судовою експертною діяльністю.

Стан дослідження. У вітчизняній правовій доктрині найбільш ґрунтовно розробленим є інститут судової експертизи. У наукових працях основна увага зосереджується на доказовому значенні експертного висновку, процесуальних особливостях призначення та проведення експертизи, а також проблемах формування й оцінки експертного висновку судом. Зокрема, зазначені аспекти досліджували В. Абрамова [1], О. Баулін [2], А. Гнатюк [3], М. Дементьєв [4], І. Завдов'єва [5], М. Климчук [6], А. Лазаренко [7], В. Осмолян [8], С. Романів [9], О. Пугаченко [10], М. Щербаковський [11] та інші. Окремий напрям наукової дискусії становлять питання правової природи висновку експерта з питань права (експерта у галузі права), а також процесуальних наслідків його використання у цивільному та господарському судочинстві. Проблематику правової моделі цього інституту аналізували, зокрема, І. Балюк [12], М. Гетманцев [13], О. Дроздов [14], С. Дяченко [15], О. Кармаза [16], В. Корнієнко [17], Н. Коротка [18], В. Кройтор [19], Ю. Рябченко [20], О. Старченко [21], С. Черноп'ятов [22], А. Штефан [23], С. Щербак [24] та інші.

Водночас проблематика превентивних експертних інструментів забезпечення законності та стабільності цивільних правовідносин лише формується у науковому дискурсі. Окремі її аспекти відображені у працях О. Зайця [25], О. Крилової [26], Л. Романовської [27], однак комплексного порівняльно-правового аналізу співвіднесення судових і позасудових моделей експертної діяльності наразі не здійснено.

Виклад основного матеріалу. Поняття «експертиза» має чітке правове закріплення в законодавстві України. Низка законів та підзаконних нормативно-правових актів містять визначення цього терміну. Узагальнена сутність поняття «експертиза» розкривається через такі змістовні характеристики: діяльність фахівців-експертів [28]; дослідження фактичних обставин або змісту об'єкта [29]; вивчення, перевірка, аналітичне дослідження, кількісна чи якісна оцінка певного предмета висококваліфікованими фахівцями або спеціалізованими установами [30]; перевірка, аналіз та спеціалізована оцінка матеріалів [31]; діяльність експертних організацій щодо оцінки відповідності об'єкта експертизи встановленим вимогам [32]; дослідження із застосуванням відповідних методик [33]; процес аналізу проєктної документації, результатом якого є професійно підготовлений висновок [34] тощо.

Водночас, уваги потребують такі провідні напрями експертної діяльності, як судова експертиза та наукова і науково-технічна експертиза.

Судово-експертна діяльність регламентована Законом України «Про судову експертизу» [35], а особливості її реалізації у судовому процесі визначаються положеннями ЦПК України [36], ГПК України [37], КАС України [38] та іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [35], судова експертиза є дослідженням на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо.

Судова експертиза виокремлюється серед інших напрямів експертної діяльності за такими правовими ознаками: *процесуальний порядок призначення* – призначається виключно судом, слідчим суддею, прокурором або іншими уповноваженими суб'єктами (ст. 7[1] Закону України «Про судову експертизу» [35]); *спеціальний суб'єктний склад* – проводиться особою, яка володіє спеціальними знаннями, має відповідну кваліфікацію та внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів (ст. 7, ст. 16 Закону України «Про судову експертизу» [35]); *визначений предмет дослідження* – питання, що є або можуть стати предметом судового розгляду (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [35]), *гарантії незалежності експерта* – судовий експерт є незалежним від органу чи особи, що призначили експертизу, та несе особисту відповідальність за наданий висновок (ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» [35]) *застосування науково обґрунтованих методик* – спеціальні знання застосовуються з дотриманням методик, зареєстрованих у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ст. 8 Закону України «Про судову експертизу» [35]).

Аналіз правових характеристик судової експертизи дає підстави стверджувати, що її правова природа зумовлена поєднанням *реактивного та процесуального характеру*.

Реактивність характеру судової експертизи спостерігається в поведінці експерта, який діє щодо обставин процесуальної справи, відкритої з приводу наявного спору, конфлікту або події, яка потре-

бує доказового їх з'ясування; реагує на ці обставини, а не попереджає їх, спрямовуючи свої дії на усунення наслідків, а не причин; його діяльність не є автономною – залежить від відповідного владного волевиявлення уповноваженого суб'єкта (ухвали суду, постанови слідчого судді, прокурора тощо).

Процесуальний характер судової експертизи визначається інтегрованістю експертизи у відповідну форму судочинства – здійснюється виключно на підставі процесуального документа (ухвали суду, постанови слідчого суді/прокурора тощо), у визначених законом межах і з дотриманням встановленої процедури; проводиться шляхом застосування спеціальних знань; висновок має юридичне значення та сприяє реалізації завдання правосуддя – ухваленню законного, обґрунтованого й об'єктивного рішення.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39], наукова і науково-технічна експертиза визначається як діяльність, що охоплює дослідження, аналіз і оцінку науково-технічного рівня об'єктів експертизи, а також підготовку обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Наукова і науково-технічна експертиза виокремлюється серед інших напрямів експертної діяльності за наступною низкою правових ознак: *за об'єктним складом* – об'єктами експертизи можуть бути діючі об'єкти техніки (у тому числі військової) та промисловості, споруди, природні об'єкти тощо, щодо яких виникає потреба в отриманні науково обґрунтованих експертних висновків, а також проєкти, програми, пропозиції різного рівня, стосовно яких необхідно здійснити науково обґрунтований аналіз і надати висновок щодо доцільності їх прийняття, впровадження або подальшого використання, та інші (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39]); *за суб'єктним складом* – суб'єктами такої експертизи є замовник, організатор експертизи та експерти (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39]); *за спеціальними вимогами до організатора експертизи* – ним можуть бути фізичні або юридичні особи незалежно від форми власності, які відповідно до статутних повноважень спроможні здійснювати організацію та проведення наукової і науково-технічної експертизи, пройшли державну акредитацію та отримали свідоцтво, що підтверджує їх кваліфікацію (ч. 5 ст. 4, ст. 12 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39]); *за кваліфікаційними вимогами до експерта* – експерт повинен мати диплом про присудження наукового ступеня кандидата чи доктора наук у відповідній галузі знань або атестат про присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, доцента чи професора, а також відповідні документи щодо обрання членом або членом-кореспондентом НАН України чи національних галузевих академій, без необхідності отримання свідоцтва про акредитацію (п. 32 Порядку… [40]); *за гарантіями професійності* – організатор експертизи зобов'язаний на вимогу пред'явити документи, що підтверджують досвід і рівень кваліфікації експерта, уповноваженого на її проведення (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39]).

Аналіз правових характеристик наукової і науково-технічної експертизи дає підстави стверджувати, що її правова природа зумовлена поєднанням *оціночного змісту та консультативної юридичної сили*, що визначає її особливе місце у механізмі правозастосування.

Оціночний характер цієї експертизи обумовлений її функціональним призначенням – формуванням обґрунтованого професійного судження щодо якості, відповідності, достовірності чи наукової значущості певного об'єкта (дослідження, проєкту, результатів НДДКР, нормативного акту тощо). Вона передбачає не лише встановлення фактичних характеристик об'єкта, а їх співвіднесення з визначеними критеріями, стандартами, методологічними вимогами та науковими підходами. Таким чином, оцінювання здійснюється через інтерпретацію отриманих результатів і порівняння їх із моделлю належного (еталонного) стану, що й зумовлює формування узагальнюючого експертного висновку.

Консультативний характер наукової та науково-технічної експертизи визначається обсягом її юридичної сили. Висновок такої експертизи не є самостійним джерелом доказів у процесуальному розумінні та не породжує безпосередніх юридичних наслідків. Його значення полягає у наданні спеціалізованих роз'яснень і рекомендацій, що можуть враховуватися судом, органами державної влади чи замовником під час прийняття рішень. Отже, у механізмі правозастосування ця експертиза виконує допоміжну, інформаційно-аналітичну функцію, забезпечуючи наукове обґрунтування управлінських або процесуальних рішень, але не замінюючи собою владного волевиявлення компетентного суб'єкта.

Таким чином, поєднання оціночного змісту та консультативної юридичної сили формує специфічну правову природу наукової і науково-технічної експертизи як інструменту професійної оцінки, що впливає на прийняття рішень опосередковано – через аргументацію та наукове обґрунтування.

Експерт з питань права (експерт у галузі права) є одним із нововведень у цивільному та господарському судочинстві, яке отримало позитивну оцінку правової спільноти. Як уже зазначалося, до введення правової категорії «експерт з питань права (експерт у галузі права)» суди демонстрували протилежне сприйняття ролі такого фахівця [41, с. 147]. Зокрема, Постанова Пленуму Верховного Суду України №8 від 30.05.1997 наголошувала: «*…вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду*…» [42]. Подібна позиція відображена і у Постанові Пленуму Вищого Господарського Суду України №4 від 23.03.2012, де зазначалося: «*…не може розглядатися як судова експертиза… дане вченими тлумачення законодавчих актів, пов'язане з наявністю у цих актах неясностей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків. Документ, виданий за результатами тлумачення вченими правової норми, доказового значення не має і посилатися на нього в обґрунтування рішення не можна*…» [43]. Нині позиція судової практики щодо наукових експертиз, зокрема науково-правових, змінилася. Так, відповідно до Постанови об'єднаної палати Касаційного господарського суду Верховного Суду від 03.11.2023 у справі №918/686/21, «*…науковий висновок, поданий стороною до суду, вважається письмовим поясненням сторони…*» [44]. Це свідчить про поступове формування правового статусу експерта з питань права та визнання його функції в процесі підготовки обґрунтованих судових рішень.

Правова категорія «експерт з питань права» визначена у ч. 1 ст. 73 ЦПК України [36], ч. 1 ст. 70 ГПК України [37] та ч. 1 ст. 69 КАС України [38], відповідно до яких експерт з питань права – це «… особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права…». Законодавець обґрунтовано та виважено визначив освітній рівень для експерта з питань права – науковий ступінь, який є показником рівня освіти та наукової підготовки особи та дозволяє оцінювати її здатність до проведення наукової діяльності, у тому числі до здійснення експертизи [41, с. 188].

Водночас положення щодо необхідності бути «визнаним фахівцем у галузі права» у науковій літературі викликало дискусії, зокрема через відсутність чітко визначених критеріїв для встановлення такого статусу [24, с. 31; 12, с. 164; 15, с. 91; 20, с. 27; 21, с. 90]. Незважаючи на це, наголошуємо на тому, що ключовим у цьому дослідженні є правова природа інституту «експерт з питань права (експерт у галузі права)», його функціональна роль у експертному середовищі та механізмі взаємодії з іншими правовими інститутами.

Експерт з питань права (експерт у галузі права) як один із суб'єктів експертної діяльності виокремлюється серед інших напрямів за наступною низкою правових ознак: *по-перше*, його правовий статус закріплений у процесуальних кодексах України (ЦПК, ГПК, КАС) і передбачає науковий ступінь та визнання фахівцем у галузі права; *по-друге*, його освітній та науковий рівень забезпечує здатність проводити науково-обґрунтовану оцінку складних правових питань у галузі права щодо застосування аналогії закону чи аналогії права, а також змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі; *по-третє*, функціональне призначення експерта з питань права (експерта у галузі права) полягає у роз'ясненні суду та сторонам процесу щодо спеціальних правових аспектів і наданні аналітичного письмового висновку; *по-четверте*, його процесуальна інтеграція передбачає участь у цивільному та господарському процесі за клопотанням сторони або призначенням суду; *по-п'яте*, обмеження та критерії використання визначають, що експерт не вирішує спірних правових питань, віднесених до компетенції суду, а його висновок має консультативний характер; *по-шосте*, природа висновку експерта є аналітичною та оцінювальною, науково обґрунтованою і спрямованою на тлумачення правових норм; нарешті, *по-сьоме*, юридичне значення експерта проявляється у підвищенні об'єктивності судових рішень та якості правосуддя через наукову аргументацію та оцінку.

Аналіз правових характеристик експерта з питань права (експерта у галузі права), аналогічно до наукової та науково-технічної експертизи, дає підстави стверджувати, що правова природа цього інституту зумовлена поєднанням *оціночного змісту та консультативної юридичної сили*, що визначає його особливе місце у механізмі правозастосування.

Оціночний зміст діяльності експерта з питань права (експерта у галузі права) проявляється у здійсненні науково обґрунтованого аналізу правових норм, принципів та доктринальних підходів без підміни судового розсуду. Такий експерт не встановлює фактичні обставини справи та не вирішує спір по

суті, а здійснює інтелектуальну правову оцінку складних питань застосування норм права, зокрема у випадках прогалин у законодавстві, колізій чи необхідності з'ясування змісту іноземного права. Саме ця оціночна складова зумовлює консультативний характер його висновку, який спрямований на формування належної аргументації, але не має імперативного значення для суду.

Консультативна юридична сила висновку експерта з питань права (експерта у галузі права) означає, що такий висновок не є обов'язковим для суду, не має наперед встановленої доказової сили та підлягає оцінці разом з іншими матеріалами справи. Суд зберігає дискреційні повноваження щодо прийняття або відхилення наведених у ньому аргументів, що узгоджується з принципом здійснення правосуддя виключно судом. Водночас консультативний характер не зменшує значення такого висновку, оскільки він може слугувати джерелом додаткової правової аргументації, сприяти усуненню правових невизначеностей та підвищувати рівень обґрунтованості судового рішення. Саме поєднання необов'язковості та інтелектуальної вагомості формує специфіку юридичної сили цього інституту.

Порівняльного аспекту вимагає аналіз діяльності експерта з питань права (експерта у галузі права) з науковою і науково-технічною експертизою, який дає підстави стверджувати, що за характером експертної діяльності вони мають спільні риси, оскільки ґрунтуються на наукових знаннях та методології, мають аналітично-оціночний зміст та носять консультативний характер. В усіх випадках експерт не підміняє орган, що приймає рішення, а формує науково обґрунтований висновок, який враховується при ухваленні остаточного рішення. Водночас зазначені інститути не є тотожними. Відмінність полягає насамперед у предметі дослідження, сфері застосування та процесуальному статусі. Якщо наукова і науково-технічна експертизи спрямовані на оцінку результатів наукової діяльності, технічних розробок або проєктів у відповідних галузях знань, то експерт з питань права здійснює аналіз правових норм, принципів і доктринальних підходів у межах судового процесу. Крім того, його діяльність безпосередньо інтегрована у механізм правосуддя та має чітко визначені процесуальні рамки, що відмежовує її від загальної сфери наукової експертної діяльності. Отже, можна констатувати функціональну подібність за характером експертної діяльності, проте відсутність інституційної та предметної тотожності між зазначеними видами експертиз.

Поряд із процесуально закріпленим інститутом експерта з питань права (експерта у галузі права) доцільно звернутися до наукової дискусії щодо існування та правової природи науково-правової експертизи як самостійного виду експертної діяльності. Це актуалізує потребу визначення її співвідношення з уже розглянутими формами експертної участі у правозастосуванні.

Проблеми доцільності використання знань експертів у різних галузях юридичних наук досліджувалися у працях українських учених: О. Львової [45], В. Мамутова [46], М. Мочульської [47], А. Омельченка [48], Н. Павлюк [49], Н. Пархоменко [50], О. Поліводського та В. Семчука [51]. Проведені дослідження становлять вагомий внесок у розвиток теоретичного аналізу експертної діяльності в Україні, зокрема, науково-правової експертизи. Водночас правове регулювання науково-правової експертної діяльності як самостійного інституту в Україні досі відсутнє.

Наукові підходи до визначення змісту та правової природи цієї експертної діяльності залишаються різними. Позиція судів є більш визначеною: «*…дане вченими тлумачення законодавчих актів, пов'язане з наявністю у цих актах неясностей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків, такий документ доказового значення не має і посилатися на нього в обґрунтуванні рішення суду не можна…»* [43].

У науковій доктрині простежуються різні концептуальні підходи. Так, А. Омельченко розглядає науково-правову експертизу поряд із судовою експертизою та вважає, що судова експертиза та наукова експертиза є різними видами експертиз. Разом з цим, на його думку науково-правова експертиза може використовуватися як матеріал, що підтверджує правову позицію відповідної сторони, яка відображається у відповідних процесуальних документах, і не мати статусу судової експертизи як такої, яку також можливо оформити у вигляді «висновку спеціаліста» [48, с.103]. Н. Пархоменко визначає науково-правову експертизу як дослідження, що передбачає з'ясування та розв'язання змісту норм права, здійснюване науковцем (експертом) за власною ініціативою або за дорученням уповноважених суб'єктів із застосуванням спеціалізованих знань у сфері права та подальшим використанням результатів у формі висновку у правозастосовній діяльності. При цьому метою такої діяльності вона вважає надання учасникам правових спорів кваліфікованої юридичної допомоги у встановленні дійсної волі законодавця та здійсненні правової оцінки спірної ситуації [50, с. 78]. В. Мамутов акцентує увагу на

необхідності переорієнтації судочинства на доктрини реального, а не формального права, підґрунтям якого мають стати сучасні фундаментальні наукові знання та практика їх застосування [46, с. 88]. М. Мочульська, спираючись на позиції зарубіжних правознавців, звертає увагу на гіпотезу існування так званого «експертного права», основу якого становлять правові доктрини, сформовані науковцями-експертами. На її думку, науково-правова експертиза є водночас видом наукової експертизи та видом правової експертизи, що зумовлюється колом суб'єктів, способами й методами її проведення. Дослідниця зазначає, що нормативну основу такої експертизи становлять закони та підзаконні нормативні акти, які регулюють експертну діяльність в Україні. Особливу увагу вона приділяє Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39], положення якого, на її переконання, впливають на розуміння об'єктів науково-правової експертизи та дають підстави для їх широкого тлумачення. Фактично йдеться про співвідношення загального, спеціального та окремого у структурі експертної діяльності [47, с. 56-57].

Критично ставимося до наукової позиції М. Мочульської [47, с. 56–57] щодо віднесення науково-правової експертизи до різновидів наукової та науково-технічної експертизи у розумінні Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39]. Наша позиція, обґрунтована у науковій літературі [52, с. 59–60], полягає в тому, що науково-правова експертиза не може розглядатися як діяльність у значенні, яке вкладається законодавцем у поняття наукової та науково-технічної експертизи. Саме через категорію «діяльність» у зазначеному Законі розкривається правова сутність наукової і науково-технічної експертизи як спеціально організованої процедури з чітко визначеними об'єктами.

Об'єкти наукової і науково-технічної експертизи є законодавчо визначеними (хоча їх перелік і не є вичерпним). Натомість предметом науково-правової експертизи виступають питання правового характеру, пов'язані з необхідністю об'єктивного та законного вирішення конкретної правозастосовної проблеми. Саме наявність практичної правової невизначеності зумовлює потребу у проведенні науково-правової експертизи. Так, неофіційне компетентне тлумачення правової чи договірної норми у більшості випадків зумовлене відсутністю чіткої законодавчої або договірної регламентації, що може призводити до обмеження законних прав та інтересів суб'єктів правовідносин.

Науково-правова експертиза не є судовою експертизою, хоча за своєю правовою природою може співвідноситися з нею. Ознакою, що наближує науково-правову експертизу до судової, є здійснення її на основі знань: для судової експертизи – спеціальних знань у відповідній галузі, для науково-правової – знань права як системи норм, принципів і доктринальних підходів.

Таким чином, науково-правова експертиза має власний предмет дослідження та потребує самостійної правової регламентації. Водночас не заперечуємо, що окремі положення Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39] можуть враховуватися при організації та проведенні науково-правової експертизи. Зокрема, це стосується визначення суб'єктів експертизи (ч. 1 ст. 4 Закону [39]), встановлення гарантій професійності експертів з боку організатора експертизи (ст. 20 Закону [39]), державної акредитації юридичних осіб, статутом яких передбачена експертна діяльність (ч. 1 ст. 7 Закону [39]), підстав для проведення експертизи та умов укладення договору (ст. 22 Закону [39]), строків чинності висновків експертизи (ст. 26 Закону [39]), фінансування експертизи за рахунок коштів замовника (ст. 33 Закону [39]) тощо. Зазначена наукова позиція вже була обґрунтована нами у науковій літературі [52, с. 60].

З огляду на зазначене, науково-правова експертиза має розглядатися як дослідження питань, що потребують знань права, із наданням за результатами такого дослідження висновку для подальшого використання його компетентною особою при прийнятті відповідного рішення. Йдеться про застосування знань права як системи норм, принципів та доктринальних підходів у разі необхідності вирішення правозастосовної проблеми.

У науковій літературі з'явилася дискусія, яка не може бути залишена поза увагою в цьому дослідженні, і стосується лексичного вживання назви «науково-правова експертиза». Зазначається, що слово «правова» залежно від контексту може сприйматися як калька або росіянізм, оскільки в українській мові існує питомий відповідник – «правничий». З'ясування семантичного значення словосполучень «науково-правова експертиза» та «науково-правнича експертиза», а також доцільності використання одного з них для позначення відповідної сфери експертної діяльності дозволяє зробити певні висновки.

Терміни «науково-правова експертиза» та «науково-правнича експертиза» паралельно вживаються у практичній діяльності й часто розглядаються як синоніми. Проте їх змістове навантаження не є

тотожним. Слово «правничий» підкреслює належність до професійної юридичної діяльності та акцентує увагу на фаховості суб'єкта. Цей варіант є стилістично виваженим і питомо українським відповідником.

Термін «науково-правова експертиза» має ширше застосування та доцільний у випадках, коли йдеться про експертизу нормативно-правових актів, чинних законів або міжнародних договорів. Так, відповідно до ст. 33 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39], об'єктами такої експертизи можуть бути законопроєкти та інші юридичні документи. У цьому контексті ключовим є дослідження саме «правової норми» (проєктної або чинної), що обґрунтовує використання терміну «науково-правова експертиза» та дозволяє говорити про її часткову функціональну близькість до наукової та науково-технічної експертизи, але не про їх нормативну ідентичність.

Термін «науково-правнича експертиза» є менш поширеним, однак у науковій літературі розглядається як сучасний термін української мови, що набув активнішого використання після реформи процесуального законодавства 2017 року та застосовується у професійному середовищі. Його вживання акцентує на використанні специфічних професійних юридичних навичок і глибоких знань юриспруденції носіями таких знань. Як слушно зазначає Т. Дудаш, термін «правничий» окреслює професійне коло – глибокі фахові знання теорії права, галузевих правових дисциплін, навички правової майстерності, необхідні для юридичної практики, а також розуміння тонкощів правових норм [53, с. 5]. Науковець звертає увагу на те, що якщо в російській мові є лише два прикметника «правовой» та «юридический», то в українській мові їх існує більше, зокрема, «правний», «правовий», «правничий», що дозволяє передавати тонші змістові відтінки через термінологічні засоби.

Отже, термін «правничий» доцільно використовувати щодо явищ, пов'язаних із професійною діяльністю правника. Відповідно, результатом експертної роботи правника є експертний висновок науково-правничої експертизи, а сам процес його підготовки становить науково-правнича експертиза як форма фахової інтелектуальної діяльності. Словосполучення «науково-правнича експертиза» є питомим українським терміном, що адекватно відображає характер і суб'єктний склад відповідної експертної діяльності.

Не виключається можливість розмежування зазначених понять не лише за лексичною ознакою, а й за предметом дослідження та функціональним призначенням, що потребує додаткового теоретичного осмислення.

Гіпотеза такого розмежування ґрунтується на виявленні правових характеристик, притаманних кожній із відповідних правових категорій.

Так, науково-правова експертиза окреслюється такими правовими характеристиками: *предметною* – предметом дослідження виступає правова норма (проєктна чи чинна), закріплена у відповідному нормативно-правовому акті, міжнародному договорі чи є законопроєктом; *експертною спрямованістю* – дослідження змісту правової норми як самостійного об'єкта; *об'єктністю* – норма розглядається як текстуальна та регулятивна конструкція. Саме за ознакою об'єктності науково-правова експертиза функціонально наближена до наукової та науково-технічної експертизи. Її правова природа зумовлюється поєднанням оціночного змісту та консультативного характеру юридичної сили, що визначає її місце у механізмі правотворчості та правозастосування.

Натомість науково-правничу експертизу характеризують: *предметна спрямованість* – правозастосовна ситуація, юридичний спір, колізія або прогалина у праві; *експертна спрямованість* – професійна інтерпретація, аргументація та правова оцінка; *інструментальність* – використання правничих знань як основного засобу експертної діяльності. Саме за ознакою інструментальності науково-правнича експертиза наближена до судової експертизи та діяльності експерта з питань права. Її правова природа також зумовлюється поєднанням оціночного змісту та консультативного характеру юридичної сили, однак не виключає можливості формування особливого процесуального режиму правового регулювання такої експертної діяльності, що надасть їй більш вираженого реактивного та процесуального характеру і визначить її самостійне місце у механізмі правозастосування.

Практичне значення запропонованого розмежування полягає не лише у теоретичній систематизації понять, а й у формуванні різного режиму довіри та використання результатів відповідних видів експертизи у правозастосовній діяльності. Так, науково-правова експертиза, маючи нормоорієнтований характер, спрямована передусім на оцінку якості правового регулювання та вдосконалення нормативної бази. Її результат виконує консультативну функцію у сфері правотворчості та нормоконтр-

олю. Натомість науково-правнича експертиза є результатом фахової правничої діяльності, здійсненої у конкретній правозастосовній ситуації. Її особливістю є те, що вона ґрунтується на професійності, правничих знаннях, досвіді та методології науково-юридичної аргументації. Саме фаховість зумовлює підвищений рівень інституційної та професійної довіри до її результату.

Консультативний характер науково-правничої експертизи не означає її другорядності. У практичній площині її висновок уже виступає обґрунтованою фактичною підставою для прийняття управлінського рішення, формування правової позиції або вчинення юридично значущої дії, не підміняючи при цьому дискрецію уповноваженого суб'єкта. Показовим прикладом є сфера публічних закупівель, врегульована Закон України «Про публічні закупівлі» [54], де експертні правничі висновки щодо наявності підстав для застосування замовником неконкурентної процедури закупівлі – як винятку із загального правила закупівлі, без проведення відкритих торгів та/або використання електронного каталогу для закупівлі – фактично стали інструментом забезпечення прозорості та законності відповідних рішень. У судовій практиці такі висновки враховуються за умови, що експертна установа, яка їх надала, має відповідні статутні повноваження для цього, а кваліфікація та компетентність її експертів підтверджені відповідними документами.

Не менш показовою є сфера договірних зобов'язань, зокрема доведення істотної зміни обставин у розумінні статті 652 Цивільного кодексу України [55]. Встановлення наявності ознак істотної зміни обставин, їх впливу на баланс інтересів сторін та правових наслідків для договору потребує складної фахової кваліфікації. У таких випадках науково-правнича експертиза виконує функцію фахового правничого аналізу, який слугує аргументаційною підставою для ініціювання зобов'язаною стороною за договором про зміну умов виконання договірних зобов'язань (наприклад, перенесення термінів поставки товару, виконання робіт, надання послуг), формування правової позиції сторін щодо зміни чи розірвання договору.

Таким чином, розмежування науково-правової та науково-правничої експертизи дозволяє: визначити різний характер їх предмета та функцій; обґрунтувати різний рівень довіри до їх результатів; пояснити трансформацію консультативного висновку у фактичну підставу правозастосовного рішення; закласти підґрунтя для формування окремого правового режиму науково-правничої експертизи як самостійної та особливої форми експертної діяльності у механізмі правозастосування.

Підґрунтям виокремлення правової моделі науково-правничої експертизи є фаховість правника. Саме фаховість виступає базовим ресурсом для здійснення науково-правничої експертизи та визначає її змістовну і функціональну природу. Правничі знання складають основу фахової компетенції експерта, забезпечують аналітичну, оціночну та консультативну функції експертної діяльності і формують інтелектуальний потенціал, що дозволяє здійснювати кваліфіковану оцінку правових норм, правозастосовних ситуацій та колізій. Саме на цих знаннях ґрунтується довіра до висновків експерта, оскільки вони забезпечують глибину правового аналізу, системність аргументації та обґрунтованість рекомендацій, не підміняючи при цьому дискрецію уповноважених суб'єктів правозастосування. Розуміння правничих знань як інтелектуального ресурсу експерта є необхідною передумовою для формування моделі незалежної фахової експертизи зі сферою науково-правнича експертиза та визначення її місця у механізмі правозастосування. У науковій літературі справедливо зазначалося, що використання знань у механізмі правозастосування є однією з неодмінних передумов індивідуального регулювання суспільних відносин у конкретних справах шляхом встановлення правомірних та об'єктивних правових наслідків – суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності – у спеціально передбачених процесуальних формах [56, с. 91]. Таким чином, правничі знання постають як інтелектуальний ресурс науково-правничої експертизи, тоді як юридичним інструментом їх реалізації виступають правничі права, що потребують окремого теоретичного осмислення у межах правової моделі незалежної фахової експертизи.

У контексті цього дослідження правничі права розглядаються як нормативно гарантовані можливості правника (експерта) здійснювати професійну діяльність, що включає інтерпретацію норм права, правову оцінку, формування мотивованих висновків та представництво інтересів у правовідносинах. Вони виконують інструментальну функцію, оскільки: по-перше, забезпечують легітимність експертної діяльності; по-друге, визначають межі фахової компетентності правника; по-третє, створюють нормативні підстави довіри до результату експертного висновку. Саме завдяки інструментальній функції правничих прав науково-правнича експертиза постає не як фахова точка зору чи приватна

думка спеціаліста, а як форма реалізації професійного правничого повноваження, здійсненого в межах визначеної компетенції та з дотриманням вимог законодавства.

У процесуальному законодавстві передбачено різні форми використання спеціальних знань у судовому процесі. Зокрема, відповідно до Цивільного процесуального кодексу України [36], такими формами є участь у процесі особи, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування обставин справи, тобто експерта (ст. 72), експерта з питань права (ст. 73), спеціаліста (ст. 74), перекладача (ст. 75) та інших учасників процесу.

Важливе значення для формування термінологічного визначення знань у галузях права має назва їх носія – «правник». Відповідно до тлумачного словника української мови, правник – це юрист, фахівець із правознавства [57]. Отже, носієм правничих знань є особа, яка володіє професійними знаннями у відповідній галузі права, обізнана із законодавством та практикою його застосування. Відтак знання, притаманні правнику, доцільно визначати як «правничі знання». «Правничі знання» доцільно розуміти як спеціалізовану систему знань у відповідній галузі права та сукупність професійних навичок правничої діяльності, необхідних для здійснення експертної практики, зокрема для розуміння змісту правових норм і їх застосування до конкретних фактичних обставин. Ключовими ознаками цього поняття є спеціалізація, галузева належність та професійна правнича майстерність.

Постає питання: чому саме спеціалізація, галузева належність і професійна майстерність визначають зміст правничих знань?

По-перше, спеціалізація є необхідною, оскільки право характеризується внутрішньою диференціацією та складністю. Норми різних галузей права мають відмінний предмет регулювання, методи впливу та інструментарій правозастосування. Без спеціалізованого знання неможливе коректне тлумачення правових приписів і встановлення їх меж застосування.

По-друге, галузева належність зумовлює зміст і структуру правничих знань. Кожна галузь права формує власну систему понять, принципів і юридичних конструкцій. Саме галузевий контекст визначає, які правові категорії є релевантними для оцінки конкретних фактичних обставин.

По-третє, професійна майстерність є необхідною складовою, оскільки правничі знання не зводяться до теоретичної обізнаності. Вони передбачають здатність застосувати норму права до конкретної ситуації, здійснити юридичну кваліфікацію фактів, аргументовано обґрунтувати правову позицію та передбачити правові наслідки.

Отже, правничі знання набувають завершеного змісту лише в єдності спеціалізації, галузевої визначеності та професійної майстерності, що забезпечує їх функціональність в експертній практиці та зумовлює доцільність використання терміна «спеціалізовані правничі знання».

Носіями науково-правничих знань слід вважати осіб, які поєднують наукову підготовку у сфері права з професійною правничою діяльністю та здатні інтегрувати доктринальні положення у процес правозастосування. До таких суб'єктів можуть належати: науковці-правознавці, які здійснюють прикладні дослідження та беруть участь у експертній діяльності; викладачі правничих дисциплін, що поєднують наукову роботу з практикою; практикуючі правники, які мають науковий ступінь або здійснюють науково обґрунтовану експертну діяльність. Їх відмінність полягає у тому, що вони не лише застосовують право, а й здатні здійснювати його наукове осмислення, методологічне обґрунтування та концептуалізацію правових рішень

Поряд із спеціалізованими правничими знаннями доцільно з'ясувати дефініцію «науково-правові знання» та відмежувати їх від науково-правничих знань.

Науково-правові знання – це система теоретично узагальнених, концептуально осмислених знань про право як соціальне явище, його принципи, закономірності розвитку, функціонування правових інститутів і механізм правового регулювання. Вони мають доктринальний, методологічний і пояснювальний характер та спрямовані на вироблення нових знань про право.

Натомість науково-правничі знання поєднують наукову обґрунтованість із професійною орієнтацією на правозастосування. Їх особливістю є адаптація доктринальних положень до потреб практики, зокрема до вирішення конкретних юридичних ситуацій та здійснення експертної діяльності.

Відмінність між ними полягає у функціональному призначенні: науково-правові знання спрямовані на пізнання й пояснення права; науково-правничі – на обґрунтоване застосування права у професійній діяльності. Отож, якщо перші мають переважно теоретико-дослідницький характер, то другі поєднують науковість із практичною спрямованістю та є проміжною ланкою між правовою доктриною і правозастосуванням.

Носієм науково-правових знань є науковець-правознавець, який здійснює дослідження права як соціального та нормативного явища, формує доктринальні підходи, концепції та теоретичні узагальнення щодо закономірностей розвитку й функціонування правової системи. На відміну від правника-практика, діяльність такого суб'єкта спрямована не на безпосереднє застосування правових норм, а на їх пізнання, пояснення, систематизацію та концептуальне осмислення. Саме в межах наукової діяльності відбувається вироблення категоріального апарату, формування правових доктрин і теоретичне обґрунтування механізмів правового регулювання. Отже, носієм науково-правових знань є суб'єкт наукової діяльності у сфері права, для якого визначальними є теоретико-методологічна спрямованість дослідження та вироблення нових знань про право.

Отже, проведене дослідження дозволило обґрунтувати розмежування між науково-правовою та науково-правничою експертизою за їх функціональним призначенням, змістом знань та суб'єктним складом. Науково-правова експертиза ґрунтується на науково-правових знаннях і здійснюється суб'єктами наукової діяльності з метою теоретичного осмислення та доктринального обґрунтування правових явищ. Натомість науково-правнича експертиза спирається на науково-правничі знання, які поєднують наукову обґрунтованість із професійною орієнтацією на правозастосування, а її суб'єктами виступають правники, здатні інтегрувати доктрину у практичну площину. Встановлене розмежування обумовлює необхідність нормативного закріплення цих категорій у законодавстві України.

Враховуючи виокремлені правові характеристики та функціональне призначення наукової і науково-технічної експертизи, вбачається доцільним визначити місце правового регулювання науково-правової експертизи у Законі України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [39] шляхом доповнення предметного складу експертної діяльності положеннями, що охоплюють дослідження, аналіз і оцінку науково-правового рівня відповідного об'єкта. Такий підхід кореспондує з науковою позицією М. Мочульської [47, с. 56–57] та водночас уточнює її з урахуванням правових характеристик науково-правової експертизи, сформульованих у цьому дослідженні, а також визначеного нормативного акта її правового регулювання.

Проведений аналіз судової експертизи, наукової і науково-технічної експертизи та інституту експерта з питань права (експерта у галузі права) дозволяє встановити їх правову природу, функціональне призначення та місце у системі експертної діяльності. Водночас жоден із зазначених видів експертизи повною мірою не охоплює специфіку започаткованого виду експертної діяльності – незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності, яка здійснюється поза межами судового процесу та не зводиться виключно до науково-консультативної діяльності. Разом із тим встановлене розмежування понять «науково-правова експертиза» і «науково-правнича експертиза» створює необхідну методологічну основу для подальшого аналізу цієї правової категорії в межах досліджуваної моделі. Це обумовлює потребу теоретичного обґрунтування її правової природи, виокремлення самостійних ознак та визначення її місця у механізмі правозастосування.

У законодавстві України відсутнє нормативне визначення терміна «незалежна фахова експертиза». Водночас у практичній діяльності цей термін використовується. Його зміст може бути розкритий через складові елементи: *незалежна* – така, що здійснюється без впливу третіх осіб; *фахова* – така, що проводиться особою відповідного фаху, професійний рівень якої визначається її кваліфікацією та компетентністю; *експертиза* – діяльність, спрямована на дослідження та підготовку обґрунтованого висновку з певного питання.

Оптимальною моделлю інституціоналізації незалежної фахової експертизи виявляється модель інспектування (оцінки відповідності), передбачена стандартом ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 [58]. Зазначений стандарт встановлює вимоги до органів, що здійснюють інспектування, зокрема щодо незалежності та неупередженості, компетентності персоналу, процедурної визначеності діяльності, документування результатів, а також функціонування системи управління якістю. Саме через ці вимоги розкривається зміст незалежної фахової експертизи, який полягає у встановленні та підтвердженні відповідності певних обставин визначеним вимогам (законодавчим, договірним, нормативним). У цьому аспекті її правова природа об'єктивно співвідноситься з категорією оцінки відповідності. Таким чином, відбувається концептуальне поєднання науково-експертної діяльності з інституційною моделлю інспектування.

На відміну від терміну «незалежна фахова експертиза», термін «оцінка відповідності» має законодавче визначення. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідно-

сті» [59], *«оцінка відповідності»* визначається як процес підтвердження того, що встановлені вимоги до продукції, процесу, послуги, системи, особи чи органу виконані. Вона здійснюється за допомогою таких процедур, як: випробування, інспектування, калібрування, сертифікація, декларування. Увагу заслуговує процедура «інспектування», завдяки якої здійснюється перевірка, з метою визначення відповідності конкретним вимогам, на основі професійного судження чи загальних вимог (ст. 1 Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [59]). Таким чином, «оцінка відповідності» є процесом підтвердження відповідності, тоді як «інспектування» є конкретною її процедурою (однією із законодавчо встановлених), яка спрямована на здійснення (реалізацію) перевірки відповідності визначеним вимогам. Предметом такої перевірки слугують: продукція, процес, послуга, установки або їх проєкт. Вимоги до процедури «інспектування» визначаються не лише національним законодавством, а й регламентуються міжнародними стандартами, що імплементовані в Україні. Зокрема, відповідні положення містяться в ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT) [58].

Оцінка відповідності є складним і багатовимірним правовим явищем, що підтверджується різноманітністю законодавчо визначених процедур її здійснення. Для з'ясування її правової сутності можуть застосовуватися різні теоретико-методологічні підходи, серед яких визначальним видається формально-юридичний (догматичний). Його застосування дає змогу розглядати оцінку відповідності як цілісну правову модель – сукупність взаємопов'язаних норм і процедур. Сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері оцінки відповідності, утворює самостійний правовий інститут, у межах якого визначено повноваження органів з акредитації та органів з інспектування, а також умови й вимоги до здійснення відповідних процедур. Таким чином, оцінка відповідності постає як відносно відокремлена система правових норм у межах галузі права, спрямована на регулювання суспільних відносин у відповідній сфері. Правовий інститут «оцінка відповідності» характеризується відносною відокремленістю нормативного масиву, внутрішньою системою узгодженості його складових, єдністю предмета правового регулювання та специфічним процедурним механізмом реалізації.

Поряд із формально-юридичним (догматичним) підходом у дослідженні оцінки відповідності можуть застосовуватися також системний та функціональний підходи, які дають змогу розкрити її місце у механізмі правового регулювання та оцінити ефективність відповідних процедур. За їх допомогою аналізуються функції, які виконує досліджуваний правовий інститут, його роль у взаємодії із зовнішнім середовищем з урахуванням структури внутрішніх зв'язків і цілей функціонування. Законодавче регулювання у цій сфері акцентує увагу на дотриманні обов'язкових вимог, положень технічних регламентів, міжнародних стандартів, процедур акредитації та інспектування, що загалом спрямовано на реалізацію державно-регуляторних функцій з метою забезпечення безпеки та захисту суспільних інтересів. Оцінка відповідності виступає правовим механізмом досягнення такого рівня безпеки шляхом встановлення відповідності продукції, процесів, послуг, установок або їх проєктів визначеним вимогам якості та безпечності, а відтак – гарантування захисту інтересів суспільства.

Функціональний підхід передбачає аналіз призначення оцінки відповідності, вихідною передумовою якого є встановлення фактичного стану продукції чи послуги з метою перевірки їх відповідності встановленим вимогам. Логічно пов'язаним із ним є процесуально-доказовий підхід, що визначає способи отримання, фіксації та оцінки доказової інформації під час здійснення відповідних процедур. У цьому контексті особливого значення набувають такі правові засади, як незалежність, об'єктивність, достовірність, неупередженість, конфіденційність та верховенство права, через які визначається діяльність органу з інспектування і характер його взаємодії із замовником. Водночас оцінка відповідності здійснюється в межах договірних правовідносин між органом з оцінки відповідності та замовником, що виникають з метою підтвердження якості та безпечності продукції чи послуг. За таких умов незалежність органу з інспектування набуває особливого значення, оскільки виступає ключовим чинником довіри та гарантією об'єктивності отриманих результатів. Отож, процесуально-доказовий аспект дозволяє розглядати оцінку відповідності не лише як адміністративну чи господарську процедуру, а як специфічну форму юридично значущої діяльності, результат якої має правові наслідки.

Комплексне застосування теоретико-методологічних підходів дало змогу не лише виокремити правові характеристики, а й встановити сутність оцінки відповідності як самостійного правового явища. Її зміст виявляється у поєднанні публічно-правових і приватно-правових елементів: з одного боку, вона виступає інструментом державного регулювання та гарантування безпеки й захисту публічних

інтересів, а з іншого – реалізується у межах договірних правовідносин між органом з оцінки відповідності та замовником.

Таким чином, оцінка відповідності – це комплексне правове явище, що поєднує нормативне регулювання, процедурну регламентованість та інституційне забезпечення і спрямоване на підтвердження відповідності об'єкта встановленим вимогам із забезпеченням достовірності, незалежності та захисту публічних інтересів. Функціональне призначення цього правового інституту зводиться до забезпечення публічних інтересів шляхом встановлення правових гарантій достовірності та об'єктивності процедур підтвердження. Правова сутність оцінки відповідності полягає у використанні знань (наукових, технічних, оціночних тощо) для перевірки відповідності об'єктів (дій, документів, товарів, процесів) встановленим нормативним вимогам, стандартам або умовам договору з метою об'єктивного вирішення цивільного спору.

До визначення сутності «незалежної фахової експертизи» не можна застосувати ті самі теоретико-методологічні підходи, що й до оцінки відповідності, оскільки це поняття ще не має нормативного закріплення, а його правова природа потребує глибшого осмислення. Розкриття сутності «незалежної фахової експертизи» можливе через доктринальні підходи та методологічні засади, орієнтовані на застосування спеціалізованих правничих і/або спеціальних знань у механізмі правозастосування для подолання правової невизначеності.

Як форма оцінки відповідності незалежна фахова експертиза здійснюється уповноваженими суб'єктами акредитованого органу з інспектування (з оцінки відповідності) на засадах незалежності, об'єктивності та фахової компетентності з метою встановлення фактичних обставин та їх співвідношення з установленими вимогами, результатом якої є підготовка юридично значущого висновку, спрямованого на забезпечення правової визначеності та запобігання можливим порушенням у сфері правозастосування.

На відміну від судової експертизи, яка має реактивний характер та здійснюється у межах уже існуючого спору, незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності виконує превентивну функцію, спрямовану на мінімізацію правових ризиків і запобігання виникненню конфліктних правовідносин. І саме ця відмінність зумовлює необхідність її окремого конструювання як самостійного правового явища.

Судова експертиза регламентується спеціальним законодавством та є процесуальною формою доказування у межах юрисдикційної діяльності держави (зокрема відповідно до Закон України «Про судову експертизу» [35]). Її результат має статус джерела доказів і безпосередньо інтегрований у судовий процес. Натомість незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності не є елементом судового провадження та не спрямована на доказування в межах процесу. Її правова природа полягає у здійсненні професійної оцінки відповідності фактичних обставин установленим вимогам законодавства чи договору поза межами юрисдикційної процедури. Вона функціонує у сфері приватноправового та публічно-господарського регулювання як форма інтелектуально-аналітичного забезпечення правомірності управлінських і договірних рішень. Якщо судова експертиза є процесуальним інструментом відновлення порушеного права, то незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності – це позапроцесуальний механізм упередження порушення.

У цьому контексті особливого значення набуває розмежування незалежної фахової експертизи та інспектування. Інспектування як вид діяльності у сфері оцінки відповідності визначається вимогами ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 [58] та передбачає встановлення відповідності об'єкта визначеним вимогам на основі професійної перевірки. Незалежна фахова експертиза, будучи реалізованою в межах акредитованого органу з інспектування, використовує саме цю нормативно визнану форму, проте наповнює її специфічним змістом – правовою, економічною, технічною, комплексною оцінкою.

Отже, конструкція незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності як правового явища ґрунтується на поєднанні: матеріально-правового аналізу (тлумачення та кваліфікація правовідносин); процедурної моделі оцінки відповідності; інституційної форми акредитованого органу з інспектування; результату у вигляді юридично значущого експертного висновку. Саме така інтеграція дозволяє розглядати незалежну фахову експертизу у формі оцінки відповідності як новітню форму правового інструментарію, що перебуває на межі науки, практики та інституційного регулювання, але не ототожнюється ані з судовою експертизою, ані з класичним технічним інспектуванням.

Конструювання незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності потребує її співвіднесення також з інститутом експерта з питань права (експерта у галузі права), передбаченим процесуальним законодавством України (зокрема: Цивільний процесуальний кодекс України [36], Господарський процесуальний кодекс України [37], Кодекс адміністративного судочинства України [38]).

Інститут експерта з питань права (експерта у галузі права) має нормативне закріплення, проте його функціональна модель залишається фрагментарною. Законодавець визначив можливість подання висновку експерта з питань права (експерта у галузі права), однак не сформував: чіткої процедури підтвердження фахової компетентності; механізму інституційної відповідальності; системи стандартизованого контролю якості експертної діяльності; вимог щодо організаційного забезпечення такої діяльності. У результаті експерт з питань права (експерт у галузі права) функціонує як індивідуальний суб'єкт без належної процедурної та інституційної інфраструктури. Натомість модель незалежної фахової експертизи, реалізована у формі оцінки відповідності відповідно до вимог ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 [58], передбачає: акредитацію органу з інспектування; документовані процедури діяльності; щорічне підтвердження компетентності експертів; внутрішній та зовнішній контроль; страхування професійної відповідальності; забезпечення принципів незалежності, неупередженості та об'єктивності.

Відтак, оцінка відповідності виступає правовою формою інституціоналізації тієї ж інтелектуально-правової функції, яка концептуально закладена в інституті експерта з питань права (експерта у галузі права), але реалізується на більш структурованому, стандартизованому та відповідальному рівні. Водночас наявність такого практичного феномену, як незалежна фахова експертиза у формі оцінки відповідності, не заперечує існування інституту експерта з питань права (експерта у галузі права), а, навпаки, створює підстави для формування пропозиції щодо його інституційного впорядкування. Така модель розвитку може функціонувати у позапроцесуальній площині та водночас потенційно інтегруватися у процесуальні механізми без підміни інституту судової експертизи. Зазначена наукова позиція вже була обґрунтована нами у науковій літературі [41, с. 192].

Висновки. Таким чином, впровадження незалежної фахової експертизи у формі оцінки відповідності забезпечує не лише превентивне запобігання правовим ризикам, а й формування нової інституційної моделі реалізації правничої експертної діяльності. Така модель сприяє систематизації фахових знань, стандартизації процедур експертного дослідження та закріпленню професійної відповідальності експертів, що дозволяє розглядати її як важливий елемент механізму правозастосування. Поєднання науково-фахової компетентності із практичною спрямованістю експертної діяльності забезпечує ефективне встановлення фактичних обставин та оцінку їх правового значення. Завдяки превентивній і доказовій функціям така експертиза сприяє своєчасному встановленню фактичних обставин і підтвердженню відповідності діяльності суб'єктів господарювання вимогам законодавства, договірних чи корпоративних норм. Використання експертних висновків сприяє прийняттю обґрунтованих рішень органами державної влади, судовими інституціями та суб'єктами господарювання, мінімізує правові ризики та запобігає виникненню спорів.

Інституційні та процедурні механізми незалежної фахової експертизи, зокрема акредитація органів оцінки відповідності та підтвердження професійної компетентності експертів, забезпечують належний рівень об'єктивності, незалежності та правової визначеності експертної діяльності. Застосування експертних механізмів на ранніх етапах господарської діяльності сприяє запобіганню помилковій класифікації господарських операцій, неправильному тлумаченню правових норм і виникненню податкових або договірних спорів. Подальше вдосконалення правового регулювання незалежної фахової експертизи сприятиме її ширшому застосуванню та підвищенню ефективності правозастосування у взаємодії з іншими моделями експертної діяльності, що функціонують у правовій системі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Помилки в судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види / В.М. Абрамова, Є.Ю. Свобода. Криминалистика и судебная экспертиза. 2014. Вип. 59. С. 72-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_ 2014_59_11 (дата звернення: 06.03.2026).
2. Баулін О.В., Шевчук В.М. Використання можливостей експертизи сторонами кримінального провадження під час доказування на стадії досудового розслідування. *Криміналістична і судова*

експертиза. 2017. №62. С.100-108. URL: https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/a2fc25cb69-100-108-1.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
3. Гнатюк А.Ю. Експертний висновок: як дотриматися засади змагальності. *Полтавський правовий часопис*. 2021. № 3. С. 24-35 URL: http://pli.nlu.edu.ua/doc/ review/Review%202021,%20№3.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
4. Дементьєв М.В. Внутрішнє переконання та форми висновків експертів. *Наукові нотатки*. 2022. URL: https://core.ac.uk/download/568562923.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
5. Завдов'єва І.Г., Горбенко В.О., Дяченко О.М., Черкашина Н.О. Помилка та її значення в судово-експертній діяльності. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 30(2). С. 31-39 URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/dfd2c8a7-0ab3-470a-bad4-b37ad84be 258 /content (дата звернення: 06.03.2026).
6. Климчук М.П., Марко С.І. Інформаційна цінність висновку експерта, як джерела доказів у кримінальній справі. *Правова інформатика*. 2011. № 3-4(31). С. 81-88. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/11kmpdks_0.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
7. Лазаренко А.М. Відмежування завідомо неправдивого висновку експерта від експертної помилки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 422-424. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/98.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
8. Осмолян В.А., Гаюр І.Й., Домбровська О.М. Оцінка судом наукової обґрунтованості та достовірності висновку експерта під час розгляду справ, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, та трудових спорів. *Європейські перспективи*. 2022. № 1. С. 157-164 URL: https://ep.unesco-socio. in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2022-1/EP_2022_1.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
9. Романів С.Р., Голяш І.Д. Основні напрями вдосконалення правового регулювання судово-економічної експертизи в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017. № 10. С. 798-802. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr /135.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
10. Пугаченко О.Б., Косенко С.С., Бабій М.В. Організація проведення судових експертиз та експертних досліджень з економічних питань. *Центральний науковий вісник. Економічні науки*. 2021. URL: https://dspace.kntu. kr.ua/server/api/core/bitstreams/1a799fce-b95c-45c2-9680-3e5d5b381cce/ content (дата звернення: 06.03.2026).
11. Щербаковський М.Г. Напрямки використання судових експертиз у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* 2016. Вип. 61. С. 24-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2016_61_5.
12. Балюк І.А., Намясенко О.К., Щербакова О.М. Участь експерта з питань права в господарському процесі як додаткова гарантія належного вирішення спору. *Господарське судочинство. Секція 5.* С. 162-165. URL: https://ir.kneu. edu.ua/server/api/core/bitstreams/b1235252-a51c-4b35-af9a-764a584b 9938/content (дата звернення: 06.03.2026).
13. Гетманцев М. Правова природа висновку експерта в галузі права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 333-337. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2018_6_61 (дата звернення: 06.03.2026).
14. Дроздов О., Григоренко Є., Передерій О., Стєбєлєв А. Переваги та особливості застосування висновків експерта в галузі права. *Закон і бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/147534-perevagi_ta_osoblivosti_zastosuvannya_visnovkiv_eksperta_vg.html (дата звернення: 06.03.2026).
15. Дяченко С.В. Експерт з питань права в господарському судовому процесі. *Правова держава.* 2022. №46. С.69-78. URL: http://pd.onu.edu.ua/article/ view/257810 /256543 (дата звернення: 06.03.2026).
16. Кармаза О.О. Експерт у галузі права в судовому процесі: теорія та судова практика. *Право і суспільство.* 2019. №5. С.89-94. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/ 2019/5_2019/part_1/16.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
17. Корнієнко В.С. Висновок правової експертизи: теоретико-правові аспекти. *Підприємство, господарство і право.* 2020. № 7. С. 265-269. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/1.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
18. Коротка Н.О. Цивільно-правовий статус експерта з питань права та його висновок у галузі права як засіб доказування у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. 2018. Випуск 53(1). С. 97-100. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/ 2020/12/No.53-1.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
19. Кройтор В.А. Експерт з питань права в цивільному судочинстві. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, (м. Харків, 24 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. організації «Асоц. цивілістів України». – Харків: ХНУВС, 2019.* – С. 110-114. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d0b753e2-5b77-4ac6-9f51-fb3bbc8762c6/content (дата звернення: 06.03.2026).
20. Рябченко Ю.Ю. Цивільно процесуальний статус експерта з питань права: питання вдосконалення правового регулювання. URL: http://www.pravo. nayka.com.ua/ pdf/11_ 2017/5.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
21. Старченко О. Проблемні питання процесуального статусу експерта з питань права. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 8. С. 26-29. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/ archive/2019/8/6.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
22. Черноп'ятов С.В. Деякі проблеми позитивного національного правового регулювання участі експерта з питань права у цивілістичних судових процесах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. №6 Том 1.С. 88-91. URL: https://ir.duan.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ f10a3c30-380d-4309-b680-fe49783caf50/content (дата звернення: 06.03.2026).
23. Штефан А.С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 2. С. 16-28. URL: https://inprojournal.org/2018-2/ (дата звернення: 06.03.2026).
24. Щербак С.В. Правове становище експерта з питань права в цивільному процесі України. *Правові горизонти.* 2018. № 13. С. 29-32. URL: https://web.archive.org/web/20220227003451id_/ https://law-review.sumdu. edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/№1326_2018-29-32.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
25. Заєць О.М. Основні аспекти інтеграції фахової експертизи в правовий простір для прийняття державних рішень. *Юридичний вісник*. 2025. № 3(76). С. 59-68. URL: https://nfv.ukrintei.ua/ search?galuzSearch%5B0%5D= юридичні&page=1 (дата звернення: 06.03.2026).
26. Крилова О. І. Оцінка відповідності (незалежна фахова експертиза) та судова експертиза: комплементарність чи альтернативність. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, Кишинів, Київ, Одеса, 5 листопада 2025 року): тези доповідей. Львів: Видавництво «Растр 7», 2025*. – 553 с. (С.196-200). URL: https://ondise.minjust.gov.ua/wp-content/uploads/2026/02/zbirnik_materialiv_konf_ 05.11.2025.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
27. Романовська Л.А. Незалежна фахова експертиза як інструмент превентивного забезпечення законності договірних відносин. *Судова експертиза: європейська інтеграція та цифрова трансформація: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, Кишинів, Київ, Одеса, 5 листопада 2025 року): тези доповідей. Львів: Видавництво «Растр 7», 2025*. – 553 с. (С. 341-346). URL: https://ondise.minjust.gov.ua/wp-content/uploads/2026/02/zbirnik_materialiv_ konf_05.11.2025.pdf (дата звернення: 06.03.2026)
28. Про архітектурну діяльність: Закон України № 687-XIV від 20.05.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text (дата звернення: 06.03.2026).
29. Про затвердження Інструкції про порядок здійснення клеймування ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів, про проведення випробування та експертиз дорогоцінних металів, виробів з них, вставок дорогоцінного каміння, музейних предметів, які містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, відбитків державних пробірних клейм: Наказ Міністерства фінансів України № 244 від 20.10.1999, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 16.12.1999 за № 874/4167. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ z0874-99#Text (дата звернення: 06.03.2026).
30. Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України: Наказ Міністерства культури і мистецтва України № 258 від 22.04.2002, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 09.07.2002 за № 571/6859. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/ z0571-02#Text (дата звернення: 06.03.2026).

31. Положення про проведення державного контролю та нагляду за якістю ветеринарних препаратів, субстанцій, готових кормів, кормових добавок та засобів ветеринарної медицини, які застосовуються в Україні: Наказ Міністерства аграрної політики України №39 від 25.05.2003, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 12.06.2003 за №480/7801. URL: https://zakon. rada. gov.ua/laws/show/z0480-03/ed20030528#Text (дата звернення: 06.03.2026).
32. Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки: Постанова Кабінету Міністрів України № 1107 від 26.10.2011 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-п#Text (дата звернення: 06.03.2026).
33. Про внесення змін та доповнень до Інструкції про здійснення державного експертно-пробірного контролю за якістю ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів: Наказ Міністерства фінансів України №143 від 05.02.2004, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 25.03.2004 за № 369/8968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-99#Text (дата звернення: 06.03.2026).
34. Про підвищення ефективності залучення та використання коштів міжнародних фінансових організацій: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 29 від 29.12.2004, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 17.01.2005 за № 50/10330. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/ z0050-05#Text (дата звернення: 06.03.2026).
35. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 06.03.2026).
36. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 06.03.2026).
37. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 06.03.2026).
38. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 06.03.2026).
39. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 № 51/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-вр#Text (дата звернення: 06.03.2026).
40. Про проведення державної акредитації фізичних та юридичних осіб на право проведення наукової та науково-технічної експертизи: Наказ Міністерства освіти і науки України № 12 від 12.01.2004, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 26.01.2004 за № 110/8709. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/z0110-04#Text (дата звернення: 06.03.2026).
41. Романовська Л. Порівняльно-правовий концепт: експерт з питань права та експерт з оцінки відповідності (незалежної фахової експертизи. *Збірник наукових праць. 2024 Вип. 24. Ч. 2 / Редкол.: Крупчан О.Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2024*. 225 с. (С. 184-194). URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/ 123456789/10800/2024_2%20%281%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 06.03.2026).
42. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09#Text. (дата звернення: 06.03.2026).
43. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 №4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12#Text (дата звернення: 06.03.2026).
44. Постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду Верховного Суду від 03.11.2023 у справі №918/686/21. URL: https://supreme. court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgsvs/2023_11_03_918 _686 _21 (дата звернення: 06.03.2026).
45. Львова О.Л. Правова доктрина як матриця якісного права. *Правова держава.* 2020. Випуск 31. С. 88-97. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001202417 (дата звернення: 06.03.2026).
46. Мамутов В. Проблеми науково-правової експертизи у контексті сталої судової практики судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. № 2. 2013. С. 88-95. URL: https://ccu.gov. ua/ sites/default/files/ndf/02-2013.pdf (дата звернення: 06.03.2026).

47. Мочульська М. Є. Правова доктрина та науково правова експертиза: взаємодія в сучасних умовах. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Випуск 4. 2012. С. 55-64. URL: http://dspace. lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/541(дата звернення: 06.03.2026).
48. Омельченко А.В. Правові засади використання судових і наукових експертиз як доказів у суді. Правове регулювання економіки. № 15. 2015. С. 97-103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pre_2015_15_10 (дата звернення: 06.03.2026).
49. Павлюк Н.М. Доктрина цивільного права як теоретичне підґрунтя модернізації цивільного законодавства України. Юридичний науковий електронний журнал. № 6. 2021. С. 68-71. URL: https://lsej.org.ua/6_2021/19.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
50. Пархоменко Н.М. Науково-правова експертиза: доктринальні та законодавчі виміри. Альманах права. Випуск 10. 2019. С. 77-82. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001202413 (дата звернення: 06.03.2026).
51. Семчик В.І., Поліводський О.А. Науково-правова експертиза як форма доктринального тлумачення законодавства. Право України. 2013. № 5. С. 409-415. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/prvoukr_2013_5 (дата звернення: 06.03.2026)
52. Romanovska L. Defining the essence of scientific – legal expertise: on the expediency of legal regulation of scientific – legal expertise in Ukraine. *Current issues of science, prospects and challenges: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, May 5, 2023. Sydney, Australia: European Scientific Platform.* ISBN 979-8-88955-780-7 DOI 10.36074/scientia-05.05.2023 (P. 57-61). URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/ api/core/bitstreams/05d6d520-9f40-4dc5-bd17-c3fdd16e75b2/content (дата звернення: 06.03.2026).
53. Дудаш Т. Термінологія загальної теорії права: як подолати зросійщення. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXXI звітної науково-практичної конференції (6-7 лютого 2025 р.)*.Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2025. 576 с. (С. 5-7). URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/maket_konferentsii_2025_online.pdf (дата звернення: 06.03.2026).
54. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text (дата звернення: 06.03.2026).
55. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 06.03.2026).
56. Романовська Л.А. Доцільність використання спеціалізованих правових знань у механізмі виконання договірних зобов'язань. *Зміни у корпоративному законодавстві в період дії правового режиму воєнного стану в Україні [текст]: Збірник наукових праць за матеріалами XX Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2022 року, м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ*, 2022, 150 с. (С. 91-95). URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/599/Зміни%20у%20корп-му%20закон-ві%20у%20воєнний%20час.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 06.03.2026).
57. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/index. php?swrd=правник (дата звернення: 06.03.2026).
58. ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019. Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). URL: https://budstandart.ua/normativdocument.html?id _doc =89192 (дата звернення: 06.03.2026).
59. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України № 124-VIII від 15.01.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text (дата звернення: 06.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Романовська Л.А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.633 (045)
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.54

ІНСТИТУТ УСИНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Троцюк Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-5943-8694

Данилець А. М.,
здобувачка вищої освіти першого
(бакалаврського) рівня
ORCID: 0009-0004-1786-8508

Троцюк Н. В., Данилець А. М. Інститут усиновлення в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

У науковій статті проведено комплексне дослідження трансформації інституту усиновлення в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Обґрунтовується теза, що попри критичні безпекові виклики, правова природа усиновлення залишається незмінною, базуючись на фундаментальному принципі забезпечення найвищих інтересів дитини, закріпленому в ст. 207 Сімейного кодексу України. У роботі проаналізовано статистичну динаміку, яка свідчить про неочікуване зростання активності усиновлювачів у 2024-2025 роках, що підтверджує високий рівень соціальної адаптивності правової системи та суспільства.

Особливу увагу приділено нормативно-правовим змінам, які спростили процедурні моменти під час усиновлення. Досліджено специфіку усиновлення евакуйованих за кордон дітей та механізми взаємодії з консульськими установами. Вагомий акцент зроблено на цифровізації в даній сфері, в тому числі функціонуванні систем – єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, що ведеться в Єдиній інформаційно-аналітичній системі "Діти", а також Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, що суттєво спрощує бюрократичні етапи для кандидатів.

Значний обсяг статті містить аналіз актуальної судової практики. Співавтори розкривають особливості залучення територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки до розгляду справ про усиновлення з метою запобігання зловживанню правом для отримання відстрочки від мобілізації. Крізь призму постанов Верховного Суду доведено, що правосуддя в цей період орієнтоване на перевірку реального емоційного та соціального зв'язку між усиновлювачем і дитиною, а не лише на формальну відповідність документам. Доведено, що попри воєнний стан, держава забезпечує пріоритет національного усиновлення та найкращих інтересів дитини. Встановлено, що цифровізація адміністративних послуг та адаптація процесуальних норм дозволили зберегти високу динаміку влаштування дітей у сім'ї, одночасно посиливши судовий контроль за доброчесністю усиновлювачів.

Ключові слова: усиновлення, воєнний стан, інтереси дитини, цифровізація, усиновлювач, правовий режим воєнного стану.

Trotsyuk N. V., Danylets A. M. The institution of adoption under the legal regime of martial law in Ukraine.

This scholarly article offers an in-depth exploration of the evolution and transformation of the transformation of the institution of adoption in Ukraine under the legal regime of martial law. It argues that despite

critical security challenges, the legal nature of adoption remains unchanged, based on the fundamental principle of ensuring the best interests of the child, enshrined in Art. 207 of the Family Code of Ukraine. The paper analyzes statistical trends indicating an unexpected increase in adoptive parents' activity in 2024-2025, which confirms the high level of social adaptability of the legal system and society.

Particular attention is paid to regulatory changes that have simplified procedural aspects of the adoption process. The specifics of adopting children evacuated abroad and the mechanisms for interacting with consular offices have been examined separately, and significant emphasis has been placed on digitization in this area, specifically the operation of a unified electronic database on orphaned children and children deprived of parental care, and families of potential adoptive parents, guardians, foster parents, and foster caregivers, which is maintained in the Unified Information and Analytical System "Children," as well as the Unified State Web Portal of Electronic Services, which significantly simplifies the bureaucratic procedures for applicants.

A significant portion of the article is devoted to an analysis of current judicial practice. The co-authors reveal the specifics of involving regional recruitment and social support centers in the consideration of adoption cases with the aim of preventing abuse of the law to obtain deferment from military. Through the lens of Supreme Court rulings, it has been demonstrated that the judiciary during this period focuses on verifying the actual emotional and social bond between the adoptive parent and the child, rather than merely on formal compliance with documents. It was concluded that the state successfully combines the digital optimization of procedures with enhanced judicial oversight of compliance with substantive legal criteria for the stability of family upbringing. It has been demonstrated that, despite the state of war, the government prioritizes domestic adoption and the best interests of the child. It has been established that the digitization of administrative services and the adaptation of procedural rules have made it possible to maintain a high rate of family placements for children, while simultaneously strengthening judicial oversight of the integrity of adoptive parents.

Key words: adoption, martial law, best interests of the child, digitization, adoptive parent, legal regime of martial law.

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України та запровадження правового режиму воєнного стану викликали значні трансформації у сфері захисту прав дитини, зокрема в інституті усиновлення. Значна кількість дітей залишилась без батьківського піклування або була переміщена як всередині країни, так і за її межі, що ускладнило реалізацію права дитини на сімейне виховання, що є одним із ключових принципів сімейного права. Особливу складність у даному процесі становить забезпечення балансу між оперативністю влаштування дітей у сім'ї та дотриманням усіх гарантій їхніх прав і законних інтересів. Забезпечення надійного захисту прав такої вразливої верстви насеннння стає обов'язком суспільства задля подолання наслідків втрати батьківської підтримки.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей правового регулювання та процесуального порядку усиновлення дітей в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика усиновлення дітей традиційно досліджується вітчизняними науковцями у сфері сімейного права та цивільного процесуального права. Певні аспекти, які стосуються процесуального порядку розгляду справ про усиновлення дитини в умовах воєнного стану були предметом досліджень таких науковців, як: А. Богданець, Л. Бельо, Н. Волкова, С. Давара, С. Мирза, В. Мироненко, Ж. Петрочко, І. Яніцька та інші. Попри те, що фундаментальна модель правового регулювання усиновлення зберігає свою концептуальну цілісність, сучасні виклики зумовили необхідність її суттєвої трансформації. Дані трансформаційні процеси охоплюють як матеріально-правові, так і процедурні аспекти. Відтак, виникає необхідність у комплексному аналізі оновленого інструментарію процедури усиновлення в умовах правового режиму воєнного стану та забезпечення, в першу чергу, інтересів дитини в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу. Інститут усиновлення в Україні під час правового режиму воєнного стану в Україні функціонує на основі загального нормативного масиву сімейного та процесуального законодавства із певними адаптаціями, обумовленими воєнними ризиками, проте без докорінної зміни правової природи цього інституту. Держава виходить з пріоритету забезпечення найвищих інтересів дитини як базового принципу, закріпленого у ст. 207 Сімейного кодексу України (далі – СК України), відповідно до якої усиновлення здійснюється з метою забезпечення стабільних і гармонійних умов життя дитини [1]. Згідно статистичних даних у 2024 році в Україні усиновлено 1270 дітей,

що стало найвищим показником за останні п'ять років. У 2025 році, попри триваючий воєнний стан, лише за перші 8 місяців було усиновлено 770 дітей, а станом на 30 жовтня 2025 року – 929 дітей [3; 4].

Зазначені показники корелюють із науковою позицією Ж. В. Петрочко, згідно з якою, забезпечення інтересів дитини постає засадничим пріоритетом у межах надання соціальних послуг сім'ям. Такий підхід дозволяє інтерпретувати згаданий принцип не лише як вузькопроцесуальну категорію судового розгляду, а й як комплексну соціально-правову доктрину загальнодержавного рівня [2, с. 71-72].

Наразі основними джерелами, що регламентують порядок усиновлення в Україні є Сімейним кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, а також ряд підзаконних нормативно-правових актів, зокрема постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» (далі – постанова КМУ № 905) [5].

Відповідно до ст. 207 СК України, усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, коли усиновлена дитина проживає за межами України. Ст. 224 СК України встановлює, що суд постановляє рішення про усиновлення дитини, якщо буде встановлено, що усі необхідні обставини, які мають істотне значення дотримані, зокрема це:

1) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину, її сімейний стан та житлові умови, ставлення до виховання дитини;

2) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину;

3) мотиви того, чому другий із подружжя не прагне бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву про усиновлення;

4) взаємовідповідність особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, а також те, як довго ця особа опікується вже дитиною;

5) особу дитини та стан її здоров'я;

6) ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити.

Водночас, ст. 225 СК України визначає момент виникнення усиновлення – з дня набрання законної сили рішенням суду [1].

Процесуальний порядок розгляду таких справ регламентується главою 5 розділу IV Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), зокрема ст.ст. 312-314, якими передбачено, що суд до ухвалення рішення зобов'язаний встановити всі істотні обставини, включаючи стан здоров'я усиновлювача, його матеріальне становище, мотиви усиновлення, ставлення до дитини та інші фактори [6].

Зауважимо, що процедура усиновлення в умовах воєнного стану зазнала певних трансформацій порівняно з мирним періодом. Упродовж першого місяця повномасштабного вторгнення рф на територію України, процес усиновлення було призупинено задля гарантування безпеки співробітникам державних структур. Так, Міністерство соціальної політики України встановило тимчасову заборону на міждержавне усиновлення іноземцями чи українцями, котрі мешкають за кордоном, через призупинення роботи з такими справами Національної соціальної сервісної служби України [7, с. 26]. Лише у квітні 2022 року Верховна Рада України оголосила про відновлення відповідних процесів, хоча на той момент законодавство не містило правових змін, що в свою чергу призвело до труднощів виконання процесуальних норм в зоні бойових дій. Наслідком подолання цих правозастосовних бар'єрів стало системне оновлення законодавства, що регулює сферу усиновлення під час дії правового режиму воєнного стану [8, с. 46].

Одним із нововведень, яке передбачене п. 127 постанови Кабінету Міністрів України № 905 є можливість ознайомлення кандидатів в усиновлювачі, які постійно проживають на території України, з інформацією про тимчасово переміщену (евакуйовану) дитину, яка може бути усиновлена, в режимі відеоконференції (з фіксацією за допомогою технічних засобів відеозапису), що є відхиленням від класичного принципу безпосередності, але не змінює юридичної суті процедури [5]. Водночас законодавець встановив обмеження щодо міжнародного усиновлення, фактично звузивши коло суб'єктів, які можуть бути усиновлювачами, і надавши пріоритет національному усиновленню, що відповідає положенням міжнародних конвенцій та спрямоване на недопущення незаконного вивезення дітей під час війни.

Також, чинне законодавство України унеможливлює здійснення процедури усиновлення на тимчасово окупованих територіях. Так, постановою КМУ від 16.08.2022 № 907 «Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» впроваджено норму, згідно з якою громадяни на захоплених територіях стають на облік кандидатів лише після відновлення роботи на таких територіях органів влади України, зокрема служб у справах дітей (п. 128) (далі – Постанова №907) [9]. Дія висновку про можливість бути усиновлювачем не продовжується, якщо місцем обліку є непідконтрольна територія та процес зупиняється до моменту фактичного повернення цих районів під контроль держави. Згідно п. 134 Постанови №907, під час воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування діяльність з усиновлення дітей громадянами України, які тимчасово або постійно проживають (перебувають) за межами України, та іноземцями, у тому числі взяття таких осіб на облік кандидатів в усиновлювачі, видача їм направлень для знайомства та встановлення контакту з дитиною не здійснюється, крім випадків, коли усиновлювач є родичем дитини, або вирішується питання про усиновлення дитини, яка є рідним братом/сестрою раніше усиновленої ними дитини. Винятком також є випадок, коли контакт встановили за направленням до 24.02.2022 року. Внутрішньо переміщені особи мають право всиновити дитину через взяття на облік за місцем тимчасового проживання. Особи зі статусом переселенців, які вже перебувають на обліку, можуть звертатися до відповідних служб за місцем фактичного перебування з метою ознайомлення з даними про дітей.

Ще одним підзаконним актом, який регламентує порядок передання усиновленої дитини, яка тимчасово переміщена (евакуйована) за межі України під час запровадження на території України надзвичайного або воєнного стану є постанова КМУ від 24.05.2022 № 618 «Про внесення зміни до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» [10]. Згідно даної Постанови, усиновлювачі мають право забрати дитину в присутності представника консульської установи України після надання копії судового рішення про усиновлення, власних документів для посвідчення особи, письмового погодження Національної соціальної сервісної служби України та зобов'язання, справжність підпису на якому засвідчено нотаріально, адресованого консульській установі України. Передача фіксується спеціальним актом у 3 примірниках, де зазначаються відомості про факт прийняття дитини, особу опікуна до моменту передачі, консульську посадову особу, дані усиновлювачів, реквізити судового рішення, дата та місце події. Перший примірник зберігається в консульстві, другий спрямовується до Національної соціальної сервісної служби України протягом 1 робочого дня, а третій надається усиновлювачам. Таким чином, надання можливості усиновлення евакуйованої дитини забезпечує переваги виховання в постійній сім'ї, коли знайти таку родину в країні походження неможливо і Україна як учасниця Конвенції ООН про права дитини дотримується положень ст. 21 даного міжнародного акту, в частині щодо пріоритетності інтересів дитини [11].

Ще одним важливим нормативно-правовим актом, що сприяв цифровій трансформації процесу влаштування дітей у сімейні форми виховання під час воєнного стану стала постанова Кабінету Міністрів України від 31.05 2022 № 636 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання». Відповідно до положень цього нормативного документа в Україні запроваджено функціонування єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сімей потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків і батьків-вихователів. Ці дані акумулюються та обробляються в межах Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти» та Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. До електронного реєстру вносять дані про стан здоров'я, розумовий розвиток, витяги з медичної історії та світлини дітей, що забезпечує майбутнім батькам зручний доступ до необхідної інформації. Передбачено також можливість отримання консультацій не лише через особисте звернення до служби у справах дітей, а й за допомогою порталу «Дія». Громадяни мають право подавати заяви на облік кандидатів та пакет документів в електронній формі. Система автоматично збирає підтвердження з різних державних реєстрів, позбавляючи заявників потреби готувати папери окремо. У свою чергу, Служба у справах дітей перевіряє таку онлайн-заяву протягом 5 робочих днів та після цього представник органу відвідує помешкання для оцінки житлових умов.

Відзначимо, що під час воєнного стану передбачено також механізми для випадків руйнування житла кандидатів. У таким випадках, особи мають надати документи на інше приміщення, що пере-

буває у їхній власності чи користуванні. За новою адресою складається відповідний акт обстеження, відомості про який фіксується у довідці про продовження чинності висновку.

Враховуючи позитивні зміни на законодавчому рівні, що стосуються питання усиновлення дітей під час дії правового режиму воєнного стану, вирішальне значення все ж таки має судова стадія розгляду справи, де правовий режим воєнного стану «диктує» специфічні вимоги до перевірки доброчесності заявників. Зокрема, останнім часом суди почали приділяти особливу увагу аналізу справжніх намірів усиновлювачів, щоб виключити випадки використання цього інституту як засобу ухилення від мобілізації.

Так, у низці ухвал різних судів першої інстанції, наприклад, Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 05.09.2024 у справі № 398/3945/24 [13], Арцизького районного суду Одеської області від 19.08.2025 у справі № 492/1044/25 [14], суди залучали територіальні центри комплектування та соціальної підтримки як заінтересованих осіб, обґрунтовуючи це тим, що реалізація права на усиновлення може впливати на виконання конституційного обов'язку захисту держави. У цих справах суди не обмежувалися формальною перевіркою документів, а досліджували чи не є усиновлення штучним способом отримання відстрочки від мобілізації, і саме це є принципово новим підходом воєнного часу.

Показовою є також практика відмов у задоволенні заяв про усиновлення у випадках, коли відсутні передбачені законом підстави. Наприклад, у справі Запорізького апеляційного суду від 01.06.2022 № 334/6752/20, суд відмовив в усиновленні повнолітньої особи, встановивши, що заявник не довів виняткових обставин, передбачених ч. 2 ст. 208 СК України, оскільки біологічний батько не був позбавлений батьківських прав і виконував обов'язок щодо утримання дитини. Суд прямо зазначив, що сам факт тривалого виховання не є достатньою підставою для усиновлення [15]. Таким чином, навіть в умовах воєнного стану суди не спрощують матеріально-правові критерії, а навпаки – дотримуються їх суворіше.

Якщо розглядати практику касаційної інстанції, то Касаційний цивільний суд Верховного Суду у справі від 05.03.2025 № 487/2960/23 звернув увагу на те, що у сімейних правовідносинах, які можуть передувати або впливати на усиновлення, визначальним є реальний зміст відносин між дитиною та дорослим, а не лише юридична форма [16]. За фактичними обставинами йшлося про спір щодо участі у вихованні дитини та спілкування з нею, де заявник наполягав на наявності тісного зв'язку. Однак, суди досліджували чи дійсно цей зв'язок є сталим і чи виконує особа батьківські функції. Верховний Суд фактично сформував підхід, за яким для подальших сімейних рішень, у тому числі потенційного усиновлення, ключовим є не формальне право, а доведений емоційний та соціальний зв'язок із дитиною, і саме тому наполіг на необхідності глибокої оцінки фактичних обставин, а не лише документів.

Ще одна позиція висвітлена у постанові Верховного Суду від 29.01.2025 (справа № 759/8056/22), де Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду при розгляді питання щодо усиновлення акцентував увагу на обов'язковості врахування інтересів самої дитини та її позиції [17]. За обставинами справи між батьками виник спір щодо місця проживання дитини, при цьому попередні суди не забезпечили належного з'ясування її думки та не дали комплексної оцінки умов проживання. Суд касаційної інстанції прямо підкреслив, що в усіх діях щодо дітей першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини і що ці інтереси мають визначатися не формально, а через реальні умови життя, безпеку та розвиток. У результаті Верховний Суд дійшов висновку про необхідність нового підходу до оцінки доказів і фактично орієнтував суди на те, що подібні рішення, які впливають на можливість усиновлення в майбутньому, мають базуватися на всебічному аналізі життєвих обставин дитини.

Окремої уваги заслуговує правова позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 03.09.2025 у справі № 944/537/22, де предметом дослідження є питання скасування вже здійсненого усиновлення [18]. За фактичними обставинами справи, усиновлювачі просили скасувати усиновлення, посилаючись на конфлікти з дітьми та складність спільного проживання. Проте, судами було встановлено, що ці труднощі не були об'єктивними і виникли значною мірою через поведінку самих батьків, які не вжили заходів для налагодження сімейних відносин. Верховний Суд підкреслив, що інститут усиновлення має забезпечувати стабільність для дитини, а його припинення є крайнім заходом, оскільки припинення таких відносин може тяжко травмувати дитину. За підсумками розгляду спра-

ви, суд залишив у силі рішення про відмову в скасуванні усиновлення, виходячи з того, що відсутні підстави, передбачені ст. 238 СК України, і що саме інтереси дитини вимагають збереження сімейних зв'язків.

Висновки. Аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить про безперервну роботу інституту усиновлення під час дії правового режиму воєнного стану. Законодавчі органи нашої держави оперативно реагують на виклики сьогодення, вносячи зміни до нормативно-правових актів. У свою чергу, судова практика демонструє гнучкість інтерпретації процесуальних норм, забезпечуючи баланс між спрощенням адміністративних процедур та збереженням високих стандартів судового контролю за дотриманням прав усиновлених дітей.

Визначальним вектором удосконалення галузевого законодавства, на наше переконання, стала цифровізація адміністративних послуг та можливість дистанційної подачі документів з метою усиновлення через електронні ресурси. Дана послуга не лише оптимізувала часові витрати усиновлювачів, а й мінімізувала бюрократичні бар'єри, що є критично важливим в умовах воєнного стану. Таким чином, держава демонструє перехід до сервісно-орієнтованої моделі в системі опіки та піклування. Стимулювання громадян до прийняття дітей у сім'ї через спрощення процедурних аспектів та цифровізацію процесів свідчить про стратегічну спрямованість державної політики на подолання кризи соціального сирітства, спричиненої війною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III: станом на 10 берез. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 19.03.2026).
2. Петрочко Ж., Датченко Н. Забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах війни в Україні. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 3. С. 70–78. URL: https://doi.org/10.32782/ humanitas/2023.3.11.
3. У 2024-му українці усиновили найбільше дітей за останні п'ять років. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: https://www.msp.gov.ua/press-center/news/u-2024-mu-ukrayintsi-usynovyly-naybilshe-ditey-za-ostanni-p'yat-rokiv (дата звернення: 19.03.2026).
4. У 2025-му в Україні всиновили до 1000 дітей. Ще понад 1500 сімей – у черзі на обліку. *LIGA.net*. URL: https://news.liga.net/ua/society/news/u-2025-mu-v-ukraini-vsynovyly-do-1000-ditey-shche-ponad-1500-simey-u-cherzi-na-obliku (дата звернення: 19.03.2026).
5. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 № 905: станом на 9 листоп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п#Text (дата звернення: 19.03.2026).
6. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 31 груд. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 19.03.2026).
7. Бельо Л. Ю., Давара С. А. Аналіз законодавства щодо усиновлення під час воєнного стану. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 2 (80). С. 24–30. URL: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.2.4.
8. Волкова Н., Яніцька І. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 40-48. URL: https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.4.
9. Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.2022 № 907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2022-п#Text (дата звернення: 19.03.2026).
10. Про внесення зміни до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2022 № 618. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmini-do-poryadku-provadzhennya-diyalnosti-z-usinovlennya-ta-zdijsnennya-naglyadu-za-dotrimannyam-prav-usinovlenih-ditej-618-240522 (дата звернення: 19.03.2026).
11. Конвенція про права дитини: станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.03.2026).

12. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.05.2022 № 636. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-п#Text (дата звернення: 19.03.2026).
13. Ухвала Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 05.09.2024 у справі № 398/3945/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121404771 (дата звернення: 19.03.2026).
14. Ухвала Арцизького районного суду Одеської області від 19.08.2025 у справі № 492/1044/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129689517 (дата звернення: 19.03.2026).
15. Постанова Запорізького апеляційного суду від 01.06.2022 у справі № 334/6752/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104597159 (дата звернення: 19.03.2026).
16. Ухвала Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 05.03.2025 у справі № 487/2960/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125639170 (дата звернення: 19.03.2026).
17. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 29.01.2025 у справі № 759/8056/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124965507 (дата звернення: 19.03.2026).
18. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 03.09.2025 у справі № 944/537/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130193981 (дата звернення: 19.03.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Троцюк Н.В., Данилець А.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.9:347.956:347.952
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.55

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ УХВАЛИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Трач О. М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-3944-7056
E-mail: oksana77trach@gmail.com

Трач О. М. Здійснення права на касаційне оскарження ухвали в цивільному процесі.

ЦПК України визначає диференційований підхід до здійснення права оскарження ухвал. Законодавець встановлює обмеження щодо складу ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга. Доктрина цивільного процесу містить різні підходи щодо складу таких ухвал. Наявна судова практика вказує на неповноту та нечіткість визначення їх складу. При встановлені ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга, законодавцю слід виходити із їх впливу на досягнення мети цивільного судочинства. Учасники справи мають зберігати реальну можливість перегляду ухвали у випадках, коли це є необхідним для забезпечення справедливого, своєчасного судового розгляду та ухвалення законного та обґрунтованого рішення в майбутньому.

Самостійним об'єктом касаційного оскарження виступають ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному провадженні не залежно від того, яка постанова буде прийнята апеляційним судом за результати розгляду такої скарги. Потреба апеляційного перегляду ухвали обумовлена принципом інстанційності.

Окрема касаційна скарга може бути подана на ухвалу суду першої інстанції про залишення позовної заяви без розгляду, а також ухвалу про залишення заяви без розгляду, якою ініціювалось окреме провадження. На відміну від здійснення права апеляційного оскарження ухвала про затвердження мирової угоди не віднесена законодавцем до самостійних об'єктів касаційного оскарження.

ЦПК України не відносить до самостійний об'єктів касаційного оскарження ухвалу про відмову у поновлені апеляційного провадження. Вона перешкоджає подальшому провадженню у справі, суд не розглядає заявлені вимоги та доводи апеляційної скарги. Матиме місце вплив на своєчасність розгляду справи, ефективність захисту прав, свобод чи інтересів, затягуватиметься набрання рішенням законної сили. Це зумовлює її включення до ст. 389 ЦПК України. До об'єктів самостійного касаційного оскарження слід також віднести ухвалу суду апеляційної інстанції про відмову у призначенні експертизи.

Якщо суд касаційної інстанції дійде висновку, що ухвала, не належить до самостійних об'єктів касаційного оскарження, після відкриття касаційного провадження, він має постановляти ухвалу про закриття касаційного провадження за скаргою на таку ухвалу.

Ключові слова: право на оскарження, касаційні скарга, апеляційна скарга, ухвали суду першої інстанції, ухвали суду апеляційної інстанції, склад ухвал, ухвала як самостійний об'єкт касаційного оскарження.

Trach O. M. Exercise of the right to cassation appeal of a decision in civil proceedings.

The Code of Civil Procedure of Ukraine defines a differentiated approach to the exercise of the right to appeal rulings. The legislator establishes restrictions on the composition of rulings against which an independent cassation appeal may be filed. The doctrine of civil procedure contains different approaches to the composition of such rulings. Existing judicial practice indicates the incompleteness and vagueness of the definition of their composition. When establishing rulings against which an independent cassation appeal

may be filed, the legislator should proceed from their impact on achieving the goal of civil proceedings. The participants in the case must retain a real opportunity to review the ruling in cases where this is necessary to ensure a fair, timely trial and the adoption of a lawful and reasoned decision in the future.

An independent object of cassation appeal is the ruling of the court of first instance after their review in the appeal proceedings, regardless of what resolution will be adopted by the court of appeal as a result of the consideration of such a complaint. The need for appellate review of the ruling is due to the principle of instance.

A separate cassation appeal may be filed against the ruling of the court of first instance to leave the statement of claim without consideration, as well as the ruling to leave the statement without consideration, which initiated separate proceedings. Unlike the exercise of the right of appeal, the ruling on approval of the settlement agreement is not attributed by the legislator to independent objects of cassation appeal.

The Code of Civil Procedure of Ukraine does not attribute the ruling on refusal to resume the appeal proceedings to independent objects of cassation appeal. It prevents further proceedings in the case, the court does not consider the stated claims and arguments of the appeal. There will be an impact on the timeliness of the case, the effectiveness of the protection of rights, freedoms or interests, and the entry into force of the decision will be delayed. This necessitates its inclusion in Art. 389 of the Code of Civil Procedure of Ukraine. The objects of independent cassation appeal should also include the ruling of the court of appeal on the refusal to appoint an expert examination.

If the court of cassation concludes that the ruling does not belong to the independent objects of cassation appeal, after the opening of cassation proceedings, it must issue a ruling on the closure of cassation proceedings on the complaint against such a ruling.

Key words: right to appeal, cassation appeal, appeal appeal, rulings of the court of first instance, rulings of the court of appeal, composition of rulings, ruling as an independent object of cassation appeal.

Постановка проблеми. Цивільне процесуальне законодавство закріплює механізми покликані забезпечити законність ухвалених судових рішень. До таких належать їх перегляд в касаційному провадженні. Належність конкретного різновиду судового рішення до об'єктів оскарження виступає однією із передумов здійснення права оскарження в цивільному процесі.

Законодавець застосовує диференційований підхід до здійснення права оскарження рішень, постанов та ухвал. Щодо останніх він встановлює обмеження до складу тих ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга, що також виступає процесуальним фільтром у здійсненні права на касаційне оскарження. Це зумовлено їх місцем в системі судових актів, впливом на хід та результати процесу по справі, в також потребою забезпечення збалансованого навантаження на систему перегляду, в тому числі й суд касаційної інстанції. Існування права на касаційне оскарження будь-якого судового акту сприятиме перевантаженості суду касаційної інстанції та матиме наслідком зниження ефективності касаційного перегляду.

В науковій доктрині точаться дискусії щодо складу об'єктів самостійного касаційного оскарження, доцільності встановлення обмежень у здійсненні такого права оскарження, потреби встановлення так званих процесуальних фільтрів.

Законами України від 03.10.2017 року № 2147-VIII, від 15.01.2020 року № 460-IX [1; 2] були змінені підходи до складу ухвал, що підлягають самостійному касаційному оскарженню, запровадженні нові процесуальні фільтри. Проте це не мало наслідком формування єдності судової практики щодо складу ухвал, на які може бути подана самостійна скарга.

Метою статті є комплексне дослідження складу ухвал суду першої та апеляційної інстанцій, на які може бути подана самостійна касаційна скарга.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти касаційного оскарження дослідували С. Глущенко, В. Середюк. Оскарження ухвали в цивільному судочинстві на рівні дисертаційного дослідження виступало предметом розвідок О. Дем'янової. Д. Цихоня з'ясовував питання оскарження судових рішень, ухвалених судом першої інстанції. В. Войтовський, А. Помазанов досліджували касаційне оскарження в цивільному судочинстві. К. Гусаров здійснив аналіз інстанційного перегляду судових рішень у цивільному судочинстві.

Однак більшість досліджень в цій царині здійснювалось щодо положень законодавства, що втратило чинність, у зв'язку із законами України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства

України та інших законодавчих актів», «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ». Практика Касаційного цивільного суду, а подекуди й Великої Палати Верховного Суду, з питань складу ухвал, що підпадають до об'єктів самостійного касаційного оскарження не є незмінною та перебуває в процесі становлення.

Виклад основного матеріалу. На думку В. Сердюка право касаційного оскарження має здійснюватися лише щодо судових актів, які відповідають та співмірні касаційним фільтрам. До таких він відносить процесуальні норми, які визначають підстави відкриття касаційного провадження [3, с. 75].

Одним із таких фільтрів виступає визначення на законодавчому рівні складу ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга. До них належать ухвали суду першої та апеляційної інстанцій. Подання самостійної касаційної скарги допускається у випадках, коли можливість її оскарження передбачена у ч. 1 ст. 389 ЦПК України. Такі положення закріплені у нормі, що йменується «Касаційні скарги на ухвали суду».

Щодо здійснення права на касаційне оскарження ухвал суду першої інстанції, законодавець встановив більш вузький обсяг процесуальних можливостей особи, уповноваженої на подання касаційної скарги, у порівняні з здійсненням такого права в апеляційному провадженні. Об'єктами касаційного оскарження є не всі ухвали суду першої інстанції, які можуть бути предметом апеляційного перегляду. У чинній редакції ЦПК України їх перелік, у порівняні з попередніми редакціями, було звужено, як шляхом скорочення їх кількості, так і зміни формулювання окремих положень. Разом з тим, викладаючи окремі положення ч. 1 ст. 389 ЦПК України в редакції Закону України № 460-IX від 15.01.2020 року, законодавець нормативно не закріпив, що касаційне оскарження ухвал суду, які не передбачені відповідними пунктами цієї статті окремо від рішення суду, не допускається, як зробив це стосовно самостійного апеляційного оскарження ухвал у ч. 2 ст. 352 ЦПК України. Це в свою чергу зумовлює виникнення окремих дискусій.

Щодо здійснення права касаційного оскарження ухвал суду першої інстанції визначено ще один процесуальний фільтр – необхідність їх перегляду в апеляційному провадженні.

Щодо запровадження такого фільтру як попереднього перегляду судового акту в апеляційному порядку в наукові літературі наявні різні точки зору. На думку К. В. Гусарова, відповідні положення закону щодо потреби перегляду судового акту в апеляційному провадженні виконують функцію фільтра доступу до касаційного суду, оскільки обмежують можливість заінтересованої особи ініціювати перегляд незаконного судового рішення [4, с. 276]. Водночас слід зауважити, що наведена позиція була сформульована до внесення змін до Конституції України щодо можливості касаційного оскарження лише у випадках, визначених законом.

С. Глущенко зазначає, що відсутність обмежень щодо доступу до ініціювання касаційного провадження, зокрема в частині об'єктів оскарження, є неприпустимою. Обґрунтованими є її твердження про те, що необмежене право на касаційне оскарження призвело б до зниження функціональної спроможності та ефективності діяльності касаційного суду. Крім того, це спричинило б надмірне навантаження на суддів значною кількістю справ, які не відіграють істотного значення ні для суспільства, ні для подальшого правозастосування, не впливають на забезпечення єдності судової практики та не сприяють розвитку права [11, с. 92–93].

О. А. Тимошенко зазначає, що нездійснення особою права на апеляційне оскарження ухвали істотно звужує обсяг права на касаційне оскарження. Якщо учасник справи не скористався правом апеляційного перегляду, він втрачає можливість реалізувати право на касаційний перегляд відповідного судового акта [6, с. 105].

Такий процесуальний фільтр випливає із інстанційного перегляду судових актів. Чинний ЦПК України не обумовлює наявність у особи права на касаційне оскарження ухвали суду першої інстанції результатом її перегляду в порядку апеляційного провадження [7]. Тому право касаційного оскарження, визначених процесуальним законом ухвал суду першої інстанції, може бути здійснене не залежно від того, яка постанова буде винесена судом апеляційної інстанції за результати розгляду апеляційної скарги на таку ухвалу.

Судова практика вказує на наявність непоодиноких випадків подання касаційних скарг на ухвали суду першої інстанції, які не віднесені ст. 389 ЦПК до самостійних об'єктів касаційного оскарження. Самостійна касаційна скарга подавалась на ухвалу суду першої інстанції про поновлення строку для пред'явлення виконавчого листа до виконання після їх перегляду апеляційним судом (п. 24 ч. 1 ст. 353

ЦПК України), проте Верховний Суд вказав, що ст. 389 ЦПК України є саме спеціальною нормою, яка регламентує право касаційного оскарження ухвал, і вона не передбачає можливості касаційного перегляду такої ухвали [8].

Щодо самостійних об'єктів касаційного оскарження судова практика перебуває на етапі становлення. Об'єднана палата Касаційного цивільного суду в постанові від 15.05.2019 року у справі № 755/10786/16-ц зазначила, що визначальним при вирішенні питання про можливість касаційного оскарження є не те, яке судове рішення ухвалив суд апеляційної інстанції, а те, що останній переглядав ухвалу суду першої інстанції про забезпечення позову, яка після апеляційного перегляду може бути оскаржена в касаційному порядку [9].

Однак 15 вересня 2020 року Велика Палата Верховного Суду не погодилась із вищенаведеним висновком Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду (постанова від 18 травня 2019 року), відступила від нього, зазначивши, що касаційну скаргу можна подати як на ухвалу суду першої інстанції про забезпечення позову та прийняту за результатами її перегляду постанову суду апеляційної інстанції про залишення цієї ухвали без змін, так і постанову апеляційного суду щодо забезпечення позову, яка прийнята в результаті перегляду ухвали, винесеної судом першої інстанції, про відмову у забезпеченні позову [10].

Велика Палата Верховного Суду визнала помилковим поширювати п. 1 ч. 1 ст. 389 ЦПКУ на всі постанови апеляційного суду, прийняті за наслідками перегляду ухвал суду першої інстанції, що є об'єктами самостійного апеляційного оскарження, проте не можуть оскаржуватися в касаційному провадженні. Не належить до самостійних об'єктів касаційного оскарження ухвала суду апеляційної інстанції про відмову у забезпеченні позову. Велика Палата Верховного Суду вказала, що обмеження права на касаційне оскарження постанови суду апеляційного суду, згідно з якою відмовлено у забезпеченні позову за наслідками перегляду ухвали суду першої інстанції щодо забезпечення позову чи залишено без змін ухвалу суду першої інстанції щодо відмови у забезпеченні позову, не нівелюють для учасника справи можливості доступу до суду та не ускладнюють йому цей доступ настільки, щоби завдати шкоди самій суті цього права [10].

При здійсненні права касаційного оскарження ухвал суду щодо закриття провадження у справі слід звернути увагу на те, що Велика Палата Верховного Суду відступила від правового висновку, який був викладений в постанові Касаційного Господарського Суду, зазначивши, що ухвала про відмову в задоволенні / про задоволення заяви під час вирішення судом процесуальних питань, що пов`язані з виконанням судового акту, не може виступати підставою саме для закриття провадження у справі на підстав п. 3 ч.1 ст. 255 ЦПК України. Вона дійшла висновку, що ухвала про відмову в задоволенні або ж навпаки задоволення заяви щодо видачі дубліката виконавчого документа, яка прийнята під час вирішення судом процесуального питання, пов`язаного саме з виконанням судового рішення, не є ухваленням рішення, яке набрало законної сили в розумінні ст. ст. 186, 255 ЦПК України [11].

Самостійним об'єктом касаційного скарження виступає ухвала суду першої інстанції щодо залишення позовної заяви без розгляду. До них також віднесені ухвали щодо залишення заяви без розгляду, якою ініціювалось окреме провадження у справі. В наказному провадженні ініціювання здійснюється заявою про видачу судового наказу, а результатом її розгляду виступає судовий наказ або ухвала про відмову у видачі судового наказу, яка не віднесена до самостійних об'єктів касаційного оскарження.

На відміну від здійснення права апеляційного оскарження ухвала про затвердження мирової угоди не віднесена законодавцем до самостійних об'єктів касаційного оскарження. Велика Палата Верховного Суду пойменовує деталізованою правовою конструкцією можливість окремого апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції в частині затвердження мирової угоди та в частині закриття провадження у справі. Суд касаційної інстанції не розмежовує скаргу на частину щодо затвердження мирової угоди та частину щодо закриття провадження у справі, а здійснює її перевірку в повному обсязі[12].

При оскарженні ухвали про закриття провадження у справі, що була постановлена у зв'язку із укладенням сторонами мирової угоди і затвердження її судом слід враховувати, що завершенню провадження без ухвалення рішення по справі передує комплекс дій, що вчиняються сторонами та судом у встановленій послідовності. Велика Палата Верховного Суду вказала, що оформлюється один процесуальним акт – ухвала суду. Вона не може розглядатися як два самостійні процесуальні акти: окремо щодо затвердження мирової угоди та окремо щодо закриття провадження у справі. Вона виходила із того, що у разі оскарження в касаційній скарзі ухвали суду першої інстанції про закриття провадження у справі у

зв'язку із затвердженням мирової угоди, після її перегляду в апеляційному порядку, така скарга має розглядатися саме як касаційна скарга на ухвалу про закриття провадження у справі. При цьому предметом касаційного перегляду є висновки суду щодо наявності підстав для закриття провадження у справі відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 255 ЦПК України у зв'язку із затвердженням мирової угоди. А така ухвала, згідно з п. 15 ч.1 ст. 353 та п. 2 ч. 1 ст. 389 ЦПК України, підлягає касаційному оскарженню [12].

Об'єктами самостійного касаційного оскарження можуть виступати ухвали апеляційного суду. В ЦПК України визначено склад таких ухвал. О.В. Дем'янова, ще до прийняття ЦПК України в редакції від 03.10.2017 року, вказувала на потребу закріплення в ЦПК переліку згаданих ухвал. Слід погодитись із її думкою, що довільне тлумачення категорій не сприяє досягненню цілей та виконанню завдань цивільного судочинства [13].

Подати самостійну касаційну скаргу можна на ухвалу про зупинення апеляційного провадження. Проте може скластись ситуація, коли зупинивши апеляційне провадження, суд безпідставно відмовляє учаснику справу в задоволенні клопотання про його поновлення. Про відмову суд апеляційної інстанції виносить ухвалу. Така ухвала буде перешкоджати подальшому провадженню у справі, суд не розглядатиме заявлені вимоги та доводи апеляційної скарги. Затягуватимуться строки набрання рішенням законної сили. Матиме місце вплив на своєчасність розгляду справи та, відповідно, мету цивільного судочинства – ефективність захисту прав, свобод чи інтересів. Проте ухвала про відмову у поновленні провадження не виступає самостійними об'єктами оскарження, а інші механізми захисту у такої особи просто відсутні.

Про поновлення провадження суд апеляційної інстанції виносить ухвалу, проте вона також не виступає самостійними об'єктами оскарження. Поновлення допускається не лише за ініціативи учасників справи, а за ініціативи самого суду. Можуть мати місце й випадки безпідставного відновлення судом такого провадження з його власної ініціативи. В такому випадку будуть існувати обставини, що фактично перешкоджають подальшому розгляду цивільної справи, однак попри це, суд почне розгляд вимог заявлених в апеляційній скарзі, що в свою чергу може призвести до того, що постанова апеляційного суду буде незаконною, необґрунтованою.

До об'єктів самостійного касаційного оскарження слід віднести ухвалу суду апеляційної інстанції щодо відмови у призначенні експертизи. Введення нових доказів в апеляційне провадження допускається, якщо це зумовлено обставинами об'єктивного характеру, неможливістю подання їх раніше з поважних причин. Це причини, за яких допускається можливість усунення прогалин в доказовій базі уже в суді апеляційної інстанції. Встановлення певних обставин можливе лише за умови використання спеціальних знань експерта, оформлених у відповідному висновку. Не призначення експертизи може мати наслідком їх не доведення. Подання ж клопотання про проведення експертизи до суду касаційної інстанції є неможливим.

Самостійну касаційну скаргу можна подати на окрему ухвалу суду апеляційної інстанції. Слід звернути увагу, що така ухвала, якщо вона постановлена судом першої інстанції не віднесена до самостійних об'єктів касаційного оскарження. Сам по собі факт участі особи у справі та наділення її статусом учасника процесу не зумовлює автоматичного виникнення права на оскарження окремої ухвали, постановленої судом під час розгляду справи. Правом на касаційне оскарження окремої ухвали наділені лише ті особи – як учасники справи, так і особи, які не брали участі у її розгляді, – для яких така ухвала породжує юридично значущі наслідки та безпосередньо впливає або може вплинути на їхні права, свободи та/або законні інтереси, тобто стосується їх правового становища [14].

У разі подання касаційної скарги на ухвалу, що не віднесена до самостійних об'єктів касаційного оскарження, суд постановляє ухвалу про її повернення. Якщо суд касаційної інстанції дійде такого висновку вже після відкриття касаційного провадження, то, на нашу думку, він має постановити ухвалу про закриття касаційного провадження за скаргою на таку ухвалу. Проте слід зазначити, що така підстава відсутня у ст. 396 ЦПК України. З метою регламентації вказаної прогалини вважаємо за необхідне доповнити цю норму відповідними положеннями.

Висновки. Отже, ухвали суду можуть виступати як самостійним об'єктом оскарження, у випадках визначених законом, або ж оскаржуватись лише разом з рішенням, постановою. Вичерпне правове регулювання складу цих об'єктів оскарження відсутнє. У науковій доктрині тривають дискусії як щодо застосування підходів до їх визначення, так і їх кількісного складу. Відсутня єдність із цього питання і в судовій практиці.

Запровадження обмежень щодо подання самостійної касаційної скарги на ухвали суду допускається лише за умови їх нормативної визначеності. Такі встановленні у ст. ст. 389, 406 ЦПК України.

Наявна судова практика вказує на неповноту та нечіткість визначення складу таких ухвал. При встановлені ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга, законодавцю слід виходити із їх впливу на досягнення мети цивільного судочинства. Учасники справи мають зберігати реальну можливість ефективно захищати свої права, свободи та законні інтереси в суді, а також домагатися перегляду ухвали у випадках, коли це є необхідним для забезпечення справедливого, своєчасного судового розгляду та ухвалення законного та обґрунтованого рішення в майбутньому. При визначенні складу ухвал, що можуть виступати самостійним об'єктом касаційного оскарження, слід виходити із критеріїв забезпечення ефективності проваджень, дотримання принципу процесуальної економії, недопущення зловживання процесуальними правами, забезпечення розумних строків розгляду справи, апеляційного перегляду ухвали. Чіткість формулювання складу ухвал, на які може бути подана самостійна касаційна скарга, дозволить учаснику спрогнозувати для себе перебіг процесу, усвідомити обсяг своїх процесуальних прав, порядок та процесуальну форму їх здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2017. № 48. Ст. 436. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2972
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України від 15.01.2020 року № 460-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 29. Ст.194. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#n92
3. Сердюк В. Касаційна функція судочинства як загально соціальний феномен. *Право України*. 2008. № 1. С. 74-78.
4. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках: монографія. Х.: Право, 2010. 352 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/1490
5. Глущенко С.В. Окремі питання касаційної перевірки судових рішень у цивільних справах. *Вісник академії адвокатури України*. 2009. № 3 (16). С. 91-95.
6. Тимошенко О.А. Касаційне провадження у цивільному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 229 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0413U000371#!
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.09.2025 року у справі № 367/252/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130552487
8. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 року у справі № 337/5253/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/75149048
9. Постанова Верховного Суду від 15.05.2019 року у справі № 755/10786/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82001383
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.09 2020 року у справі № 753/22860/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270719
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.11.2024 року у справі № 186/871/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410904
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.11.2024 року у справі №:185/8179/22 *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123553003
13. Дем'янова О. В. Оскарження ухвал в цивільному судочинстві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 19 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0408U004161
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.01.2026 року у справі №:490/10876/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133708736

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Трач О.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

УДК 347.97
DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.1.56

НЕПРЯМІ ДОКАЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Феннич В. П.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2649-1322

Феннич В. П. Непрямі докази в цивільному судочинстві.

Наукова стаття присвячена розкритті природи непрямих доказів у цивільному процесі. Відзначається значення судових доказів, яке полягає в тому, що без них суд не зможе зробити висновок щодо встановленості обставин цивільної справи, якщо не має підстав для звільнення від доказування. Вказується, що сутність судових доказів розкривається не тільки через аналіз їх загальних ознак (належність, допустимість, достовірність, достатність та взаємозв'язок доказів у сукупності), але й за допомогою спеціальних ознак, які можна виявити під час класифікації судових доказів.

Стверджується, що прямі та непрямі судові докази виокремлюються за характером зв'язку судових доказів із фактом (фактами) предмета доказування. Оскільки дана класифікація судових доказів дихотомічна, перед тим як розкрити сутність непрямих доказів, автором було проаналізовано прямі докази в цивільному процесі, ознаки яких протиставлялися ознакам непрямих судових доказів. Зазначається, що непрямі докази – це такі докази, які перебувають із фактом предмету доказування у багатозначному зв'язку. Дані докази не дають можливості зробити один єдиний висновок, а декілька висновків, які стають ймовірними, тобто може мати місце або один, або інший, або третій висновок і т.д. Зв'язок непрямого доказу з фактом предмету доказування складний, що сприяє формуванні декількох можливих висновків, які повинні мати під собою розумне обґрунтування. Якщо не виключити не потрібні висновки, доведення факту предмету доказування за допомогою непрямого доказу буде неможливим, оскільки воно буде мати форму припущення.

Вказується, що на практиці доволі часто приходиться мати справу з непрямими доказами, особливо в тій ситуації, коли вони є необхідні, тобто при відсутності прямих доказів. Виділяється значення непрямих доказів для таких стадій (етапів) судового доказування як розкриття, збирання, дослідження та оцінка доказів. Значення непрямих судових доказів аналізується на прикладах окремих цивільних справ.

Ключові слова: судові докази, непрямі докази, предмет доказування, встановлення батьківства, висновок експерта, тест-ДНК.

Fennych V. P. Indirect evidence in civil proceedings.

The scientific article is devoted to revealing the nature of indirect evidence in civil proceedings. The importance of judicial evidence is noted, which consists in the fact that without them the court will not be able to draw a conclusion on the establishment of the circumstances of the civil case, if it has no grounds for exemption from proof. It is indicated that the essence of judicial evidence is revealed not only through the analysis of their general features (relevance, admissibility, reliability, sufficiency and interrelationship of evidence in the aggregate), but also with the help of special features that can be identified during the classification of judicial evidence.

It is argued that direct and indirect judicial evidence are distinguished by the nature of the connection of judicial evidence with the fact (facts) of the subject of proof. Since this classification of judicial evidence is dichotomous, before revealing the essence of indirect evidence, the author analyzed direct evidence in civil proceedings, the features of which were contrasted with the features of indirect judicial evidence. It is shown that indirect evidence is evidence that is in a multi-valued relationship with the fact of the subject of evidence.

This evidence does not allow for a single conclusion, but several conclusions that become probable, that is, either one, or another, or a third conclusion may occur, etc. The connection of indirect evidence with the fact of the subject of evidence is complex, which contributes to the formation of several possible conclusions that must have a reasonable justification. If unnecessary conclusions are not excluded, proving the fact of the subject of evidence using indirect evidence will be impossible, since it will have the form of an assumption. It is indicated that in practice, one often has to deal with indirect evidence, especially in a situation where it is necessary, that is, in the absence of direct evidence. The importance of circumstantial evidence for such stages (stages) of judicial proving as disclosure, collection, research and evaluation of evidence is highlighted. The importance of circumstantial evidence is analyzed on the examples of individual civil cases.

Key words: judicial evidence, circumstantial evidence, subject of proof, establishment of paternity, expert opinion, DNA test.

Постановка проблеми. Метою судового доказування в цивільному судочинстві є встановлення обставин цивільної справи за допомогою судових доказів. Даний процес складний, затратний та може бути тривалий, в основі якого лежать судові докази. Згідно ЦПК України «доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» (ч. 1 ст. 76) [1]. Важливість судових доказів полягає в тому, що без них суд не зможе зробити висновок щодо встановленості обставин цивільної справи, якщо не має підстав для звільнення від доказування. Позаяк обставини справи відбулися в минулому, інформація щодо яких фіксується в документах, свідомості людини, технічних записах, матеріальних речах тощо, «судові докази, з точки зору теорії відображення, виступають засобами пізнання» [2, с. 265]. Тобто за допомогою судових доказів відбувається пізнання фактів минулого. Так, в одній цивільній справі окремого провадження заявниця вимагала встановлення факту смерті її чоловіка на тимчасово окупованій території (м. Лисичанськ, Луганська область), на підтвердження чого вона подала такі докази як «роздруківки повідомлень про смерть чоловіка, фотокопії з поховання та могили ОСОБА_2 із зазначенням даних померлого (прізвище, ім`я та по батькові, дата народження та смерті), що дає змогу ідентифікувати померлого, а також копії витягу з ЄРДР про відкриття кримінального провадження за фактом смерті ОСОБА_2, а також пояснення заявниці про факт смерті її чоловіка» [3]. Заявниця програла справу у всіх судових інстанціях, оскільки вона не надала «належних доказів, на підставі яких можливо достовірно встановити смерть її чоловіка». Усі подані нею докази були непрямими, які навіть у своїй сукупності не дали судам змогу достовірно встановити факт смерті її чоловіка, що й зумовило незадоволення заяви.

Використання в цивільній справі непрямих доказів має свою специфіку та породжує чимало проблем в їх оцінці. Нерідко помилок щодо використання непрямих доказів припускаються не лише учасники справи чи їх представники, а й судді, внаслідок чого виносяться необґрунтовані судові рішення. Зокрема, в одній цивільній справі дружина намагалася позовом усунути від спадкування по закону сина свого чоловіка від першого шлюбу. Для того, щоб виграти дану справу їй потрібно було доказати належними та допустимими доказами такі факти: 1) наявність ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги; 2) перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво; 3) потребу спадкодавця в допомозі з боку спадкоємця. Дані факти необхідно було встановити в сукупності. Суд першої інстанції позов задовільнив та усунув сина від спадкування, але апеляційна інстанція скасувала дане рішення через недоведеність доказами вищевказаних фактів. Так, позивачка факт перебування спадкодавця в безпорадному стані доводила письмовими доказами, які підтверджували в нього ІІ групу інвалідності: повідомленням закладу охорони здоров'я про рішення МСЕК та довідкою до акта огляду МСЕК [4]. Проте, апеляція в своїй постанові вказала, що «наявність у спадкодавця другої групи інвалідності не може підтверджувати факту безпорадного стану даної особи та потреби сторонньої допомоги та догляду» [5]. Законність постанови апеляції згодом підтвердила касація [6]. В силу цього виникає необхідність, зумовлена не тільки теорією, але й практикою цивільного судочинства, розкрити природу непрямих доказів, показати особливість їх використання для встановлення обставин цивільної справи.

Метою статті є визначення юридичної природи та особливостей використання непрямих судових доказів під час встановлення фактів предмету доказування в процесі розгляду та вирішення цивільної справи по суті.

Стан опрацювання. Питання судових доказів традиційно вивчалося в доктрині цивільного процесу багатьма вітчизняними науковцями (В.Д. Андрійцьо, С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бобрик, М.О. Гетманцев, О.О. Грабовська, Д.Д. Луспеник, П.Ф. Немеш, Т.В. Цюра, С.Я. Фурса, А.С. Штефан тощо). Незважаючи на це, вважаємо, що непрямим доказам у теорії цивільного судочинства приділялося мало уваги, що позначається на правозастосовчій діяльності.

Виклад основного матеріалу. Судові докази володіють рядом загальних ознак, які розкривають їх сутність у цивільному процесі: належність (ст. 77 ЦПК), допустимість (ст. 78 ЦПК), достовірність (ст. 79 ЦПК), достатність (ст. 80 ЦПК) та наявність такого взаємозв'язку з іншими доказами по справі, що виключає між ними суперечність, розбіжність або невідповідність (ч. 2 ст. 89 ЦПК). Проте, сутність судових доказів також можна розкрити за допомогою спеціальних ознак, що виявляються під час їх класифікації. Але спеціальні ознаки будуть характеризувати тільки окремі види судових доказів та не мають іманентного значення стосовно всіх доказів у цивільному процесі.

Класифікація судових доказів – логічна операція поділу їх на види, яка проводиться за певним критерієм, що дає можливість виявити між доказами відмінність і подібності, поглибити процес їх пізнання. Класифікація судових доказів проводиться не тільки з теоретичних, але і практичних позицій, наприклад, для того, щоб виявити специфіку використання того чи іншого виду судового доказу під час встановлення обставин цивільної справи. Класифікація судових доказів на види може проводитися за різними критеріями, який називають основою класифікації. Оскільки судові докази в цивільному процесі виступають багатогранним явищем, їх класифікація може бути проведена не за одним, а за декількома критеріями. Одні критерії класифікації судових доказів пов'язані з таким структурним елементом доказів, як зміст, інші – з процесуальною формою, треті – з функціями судових доказів і т.д. Як правило, у більшості випадків поділ судових доказів дихотомічний, де докази поділяються на дві групи. В цьому випадку, аналіз судових доказів побудований на протиставленні ознак однієї групи ознакам іншої групи судових доказів [7, с. 578]. Однією з таких дихотомічних класифікацій судових доказів є поділ судових доказів на прямі та непрямі.

Прямі та непрямі судові докази виокремлюються за характером зв'язку судових доказів із фактом (фактами) предмета доказування. Факти предмета доказування, що треба встановити за допомогою доказів, у теорії цивільного процесу називають пошуковими фактами [8]. Щоб краще усвідомити природу непрямих доказів, спочатку розглянемо поняття та сутність прямих доказів. На їх співставленні можна буде продемонструвати особливість непрямих доказів та специфіку їх використання в цивільній справі.

Прямі докази – це такі докази, зміст яких має однозначний зв'язок з фактом предмету доказування. Цей зв'язок дозволяє зробити тільки один єдиний висновок: факт існує або факт не існує. Наприклад, у справі про стягнення заборгованості між фізичними особами боргова розписка виступає доказом існування між сторонами відносин позики. Тут документ буде прямим письмовим доказом, що підтверджує існування декількох важливих фактів, необхідних для правильного вирішення справи (відповідачу була передана позивачем певна сума коштів, дані кошти він зобов'язувався повернути до певного числа). Мало того, перебування боргової розписки в кредитора або боржника теж буде виступати прямим доказом важливого факту: борг не повернуто, якщо боргова розписка в кредитора або борг повернуто, якщо боргова розписка в боржника (ч. 3 ст. 545 ЦК) [9].

Непрямі докази – це такі докази, які перебувають із фактом предмету доказування у багатозначному зв'язку. Дані докази не дають можливості зробити один єдиний висновок, а декілька висновків, які стають ймовірними, тобто може мати місце або один, або інший, або третій висновок і т.д. Наприклад, у цивільній справі про поділ подружнього майна один із подружжя намагається доказати факт окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, щоб суд визнав особистою приватною власністю майно, набуте нею (ним) за час такого проживання (ч. 6 ст. 57 СК) [10]. Достовірно встановити факт роздільного проживання подружжя, посилаючись на їхні паспорти, де вказані різні місця реєстрації подружжя не вийде, бо вказані письмові докази будуть непрямими письмовими доказами, з яких може випливати два можливі висновки: особа дійсно мешкає в місці реєстрації або особа фактично мешкає в іншому місці, хоча зареєстрована в другому. Отже, зв'язок непрямого доказу з фактом предмету доказування складний, що сприяє формування декілька можливих висновків, які повинні мати під собою розумне обґрунтування. Якщо не виключити не потрібні нам висновки (а це відбувається за допомогою інших доказів – *Авт.*), доведення факту предмету доказування через

непрямий доказ буде неможливим, оскільки воно буде мати форму припущення. ЦПК України таке забороняє прямо: «доказування не може ґрунтуватися на припущеннях» (ч. 6 ст. 81). Цікаво, але чинний КПК України дозволяє доказування на припущеннях, правда, коли виноситься виправдувальний вирок: «усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи» (ч. 4 ст. 17) [11]. Проте, обвинувальний вирок, як і судове рішення в цивільному процесі, базуватися на припущеннях не може.

Виходячи з вищенаведеного, для суду щоб забезпечити винесення обґрунтованого рішення ідеальним були б прямі докази. Але на практиці доволі часто приходиться мати справу з непрямими доказами, особливо в тій ситуації, коли вони є *необхідні*, оскільки прямих бути не може. У цьому відношенні показовою є цивільна справа про встановлення батьківства при народженні позашлюбної дитини при відсутності спільної заяви її батьків щодо батьківства дитини. Цікава динаміка ступеня вірогідності непрямих доказів у такій справі: від певного (вважай невизначеного) до максимально високого ступеня. Так, ще в 1910-1911 роках Людвік Гіршфельд виявив спадковість груп крові, що мало важливе значення для судово-медичної експертизи у справі про встановлення батьківства [12]. Але радянська влада категорично забороняла судам керуватися експертизою крові для встановлення батьківства в силу її ненауковості. Спільний циркуляр Народного комісаріату юстиції (далі Наркомюст) та Народного комісаріату охорони здоров'я від 24 червня 1925 р. №120 зазначає, що «народні комісаріати охорони здоров'я та юстиції, базуючись на висновках Наукової медичної ради, роз'ясняють» «органам юстиції не користуватися такими в якості доказів». Згодом Наркомюст прямим текстом у ще більш категоричній формі заборонив користуватися даними такої експертизи для встановлення батьківства: «пропонує при вирішенні вказаних справ від судово-медичної експертизи, як судового доказу, у всіх без винятків випадках утриматися». Хоча за кордоном суди вже у 20-х р. допускали експертизу групової спорідненості для встановлення батьківства. Натомість, у радянських судах для доведення факту біологічного батьківства нерідко призначалася експертиза, яка визначала зовнішню схожість між дитиною та батьком. З часом радянська влада стала більш схильною до експертизи групової спорідненості та в 40-х роках вищі судові органи почали рекомендувати керуватися її результатами при встановленні батьківства. Висновок експерта в таких справах, якщо він не містив негативного результату, був непрямим доказом, оскільки експерт вказував, що «батьківство не виключається». Згодом Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 р. у справах про встановлення батьківства орієнтував суд брати до уваги «спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини, або спільне виховання чи утримання ними дитини, або докази, що з достовірністю підтверджують визнання відповідачем батьківства» (ч. 3 ст. 53) [13]. Дані факти тільки побічно підтверджували біологічне батьківство особи, а тому докази, дані на їх встановлення, були непрямі. Наразі СК України 2002 р. не обмежує суд такою інформацією: «підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи» (ч. 2 ст. 128). А розвиток вчення щодо генотипу людини сьогодні дозволяє з високою точністю за допомогою аналізу маркерів в аутосомній ДНК виключити чи встановити батьківство: 100% та 99,99% відповідно [14, с. 89]. Молекулярно-генетична експертиза стала настільки поширеною у справах про встановлення батьківства через високий рівень достовірності її результатів, що не тільки вищі судові органи України, але й ЄСПЛ говорять про неї як єдиний метод «точного встановлення батьківства щодо конкретної дитини» (п. 19) [15], де висновок експерта «суттєво переважає будь-які інші докази» (п. 59) [16]. Отже, від неможливості доведення до певної ймовірності, а потім до високого ступеня достовірності пройшли шлях докази щодо факту біологічного батьківства.

Значення класифікації судових доказів на прямі та непрямі надзвичайно велике і має практичні наслідки, позаяк вона впливає на більшість стадій (етапів) судового доказування: на збирання непрямих доказів, їх розкриття, дослідження та оцінку доказів. Так, для підтвердження факту предмету доказування одного прямого доказу достатньо, в той час, як один непрямий доказ не забезпечує встановлення такого факту. Для його доведення за допомогою непрямого доказу треба декілька непрямих доказів. У їх достовірності суд не повинен сумніватися, і їх має бути подано в такій кількості, щоб суд міг зробити один єдиний висновок про існування чи не існування факту предмету доказування. Чим більша кількість непрямих доказів, тим більше вірогідність суду перетворюється у впевненість, що факт предмету доказування має місце, ніж не має. Це означає, що такі докази в потрібній кількості треба виявити, направити учасникам справи та суду, витратити час на їх дослідження та оцінку. Отже, доказування за допомогою непрямих доказів збільшує не тільки час та роботу суду, але вимагає від

учасників справи вчиняти значно більше процесуальних дій по використанні непрямих доказів у цивільному судочинстві.

Висновки. Непрямі судові докази можуть підтверджувати факти предмету доказування, але їх використання ускладнює процес пізнання (встановлення) обставин цивільної справи через необхідність збирання, розкриття, дослідження та оцінювання групи непрямих доказів. Але це не означає, що непрямі докази поступаються прямим. Всі вони мають доказову силу, що дає їм можливість самостійно встановлювати обставини цивільної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
2. Андрійцьо В.Д. Теоретичні засади доказування в цивільному судочинстві: дис. докт….юрид. наук. Київ, 2014. 488 с.
3. Постанова Верховного Суду від 6 червня 2024 р. у цивільній справі №188/56/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119579599
4. Заочне рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 18 грудня 2019 р. у цивільній справі №308/4006/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/86639593
5. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 4 листопада 2021 р. у цивільній справі №308/4006/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101097684
6. Постанова Верховного Суду від 31 травня 2022 р. у цивільній справі №308/4006/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539436
7. Немеш П.Ф., Феннич В.П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.
8. Феннич В. Роль суду у визначенні предмету доказування по цивільним справам. *Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки: Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск*. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. С. 274-280.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
10. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
12. Агнешка Варнке. Людвік Гіршфельд – авдвокат новонароджених. *Інформаційний бюлетень*. 2023. URL: https://culture.pl/ua/stattia/lyudvik-hirshfeld-avdvokat-novonarodzhenykh
13. Кодекс про шлюб та сім'ю України: Закон від 20.06.1969 № 2006-VII (втратив чинність). *Відомості Верховної ради УРСР.* 1969. №26. Ст. 204.
14. Тодорошко Т.А., Біла А.В. Особливості доказування судово-генетичної експертизи на спорідненя, батьківство, материнство у цивільному процесі. *Вісник Університету ім. Альфреда Нобеля. Серія «право».* 2021. № 2 (3). С. 87-94. URL: https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2021/2/11.pdf
15. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2025 р. у цивільній справі №694/2322/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132164217
16. Case of Mifsud v. Malta (Application №62257/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/spa#{%22itemid%22:[%22001-189641%22]}

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Феннич В.П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 94

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Андріяна Дербак
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 13.05.2026. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 49,8. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»